

Riječki filološki dani : zbornik radova s Desetog znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Rijeci od 27. do 29. studenoga 2014.

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2016**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:075866>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-30**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

ZBORNIK BADOVA

10

Riječki

FILOLOŠKI dani
Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta
Sveučilišta u Rijeci

RIJEČKI FILOLOŠKI DANI
ISBN 978-953-7975-34-0, KNJIGA X, Rijeka 2016.

RIJEČKI FILOLOŠKI DANI

Zbornik radova s
Desetoga znanstvenog skupa
s međunarodnim sudjelovanjem
održanoga u Rijeci od 27. do 29. studenoga 2014.

ISBN 978-953-7975-34-0

UDK 821.163.42.09(063)
811.163.42(063)
821.09(063)
81(063)

KNJIGA X, Rijeka 2016.

Izdavač: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, Rijeka, Hrvatska

Za izdavača: Ines Srdoč-Konestra

Uredništvo: Dejan Đurić, Danijela Marot Kiš, Aleksandar Mijatović,
Kristian Novak, Ines Srdoč-Konestra, Diana Stolic,
Silvana Vranić, Sanja Zubčić

Urednica: Lada Badurina

Izvršna urednica: Nikolina Palašić

Recenzenti zbornika: Ivo Pranjković, Ivan Bošković

Recenzenti članaka: Ivan Bošković, Željka Brlobaš, Suzana Coha, Morana Čale,
Elis Deghenghi Olujić, Dubravka Dulibić-Paljar, Dejan Đurić,
Goran Filipi, Dolores Grmača, Georg Holzer, Sanja Holjevac,
Marijana Horvat, Nenad Ivić, Amir Kapetanović, Maša Kolanović,
Irvin Lukežić, Željka Macan, Suzana Marjanić, Danijela Marot Kiš,
Ivana Matas Ivanković, Ljubica Matek, Krešimir Mićanović,
Milica Mihaljević, Aleksandar Mijatović, Mirela Omerović,
Ismail Palić, Kristina Peternai Andrić, Anita Peti-Stantić,
Bernardina Petrović, Velimir Piškorec, Lahorka Plejić Poje,
Ivo Pranjković, Krešimir Purgar, Ermina Ramadanović,
Anera Ryznar, Sanjin Sorel, Milorad Stojević, Aneta Stojić,
Zlata Šundalić, Dubravka Težak, Sanda Lucija Udier,
Maja Verdonik, Antonija Zaradija Kiš, Dubravka Zima, Ivo Žanić

Jezična redakcija: autorska

Likovno oblikovanje logotipa: Zvonimir Pliskovac

Likovno oblikovanje
naslovnice zbornika: Matea Pelko

UDK: Jelena Lanc, Filozofski fakultet u Rijeci

Adresa uredništva: Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za kroatistiku
Sveučilišna avenija 4, 51000 RIJEKA

Priprema za tisak: Tempora, Rijeka

Tisak: Zambelli, Rijeka

Naklada: 250 primjeraka

Žiro račun: IBAN: HR9123600001101536455, Filozofski fakultet u Rijeci,
s naznakom „za Riječke filološke dane“

Održavanje skupa i objavljivanje zbornika radova financijski su pomogli:
Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Zaklada Sveučilišta u Rijeci i Grad Rijeka

RIJEČKI FILOLOŠKI DANI

Zbornik radova s
Desetoga znanstvenog skupa s
međunarodnim sudjelovanjem
održanoga u Rijeci
od 27. do 29. studenoga 2014.

Filozofski fakultet
Rijeka, 2016.

Kazalo

RIJEČ UNAPRIJED.....	IX
----------------------	----

I. RELACIJE U KNJIŽEVNOSTI

Tin Lemac EKSPLIKATIVNA STRUKTURA – STILISTIČKI INDIKATOR GRANIČNOG PROSTORA POETSKOG TEKSTA I METATEKSTA.....	13
Miranda Levanat-Peričić RELACIJE POSTHUMANIZMA I SPEKULATIVNE FIKCIJE IZ OČIŠTA TEORIJE ČUDOVIŠTA.....	25
Martina Perić AUTOBIOGRAFSKI NARATIVI – O PRELAŽENJU GRANICA IZMEĐU STVARNOSTI I FIKCIJE.....	39
Emilija Kovač INTERDISKURZIVNE RELACIJE U POSTDOMOVINSKORATNOJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI	51
Persida Lazarević Di Giacomo DE ANTIQUITATE CROATORUM: RELACIJE IZMEĐU POVIJESTI, FILOLOGIJE I NUMIZMATIKE (XVIII. – XIX. ST.).....	61
Jakov Sabljčić ODNOS TEKSTA I SLIKE U NARATIVNOJ POEMI <i>JAMERIKA:</i> <i>TRIP MAŠE KOLANOVIĆ</i>	71
Tina Varga Oswald ODNOS SUVREMENE KNJIŽEVNOSTI I STVARNOSTI U DVIJE PRIPOVIJETKE <i>ISTA PRIČA</i> IMREA KERTÉSZA I PÉTERA ESTERHÁZYJA	85
Aleksandra R. Popin VASKO POPA I SLIKARI ŠESTE DECENIJE XX VEKA (nacrt za intermedijalnu analizu smene jedne kulturne paradigme)	97
Ružica Filipović ŠIMIĆEVE LIKOVNE KRITIKE	109
Maja Verdonik GLAZBA U DJEČJOJ KNJIŽEVNOSTI VIŠNJE STAHULJAK.....	115

OSTALE KNJIŽEVNOZNAKSTVENE TEME

Aleksandra Borowiec HRVATSKA KNJIŽEVNOST I „KULTURA PLAČA”	125
Antonija Zaradija Kiš ANIMALISTIČKA KNJIŽEVNA POVEZNICA: OD PREDAJE DO BESTIJARIJA I CVIJETA KREPOSTI	137
Zdenka Derd LUTKARSKI IGROKAZ KAO PARADIGMA FOLKLORNE KOMUNIKACIJE.....	149
Kristina Giacometti ŽIVOTINJSKI LIKOVI U FANTASTICI SEKUNDARNIH SVJETOVA: <i>KRONIKE IZ NARNIJE</i> C. S. LEWISA IZ PERSPEKTIVE KNJIŽEVNE ANIMALISTIKE	161
Eliana Moscarda Mirković INTERKULTURALNA I TRANSKULTURALNA DIMENZIJA TRŠČANSKE KNJIŽEVNOSTI – PRIMJER CERGOLYJA.....	185
Sanja Grakalić Plenković (AUTO)BIOGRAFIJE „HRVATSKE MLADE LIRIKE”	195
Dejan Đurić <i>UNTERSTADT</i> IVANE ŠOJAT-KUČI KAO ROMAN PAMĆENJA	205

III. RELACIJE U JEZIKU I MEĐU JEZICIMA

Ivo Pranjković RELACIJSKE RIJEČI.....	223
Mirela Omerović RELACIJE IZMEĐU PRIJEDLOGA I PADEŽNIH KATEGORIJA (NA PRIMJERIMA PRIJEDLOŽNOG INSTRUMENTALA)	235
Ismail Palić O POJAČAJNIM PRIDJEVIMA	249
Lada Badurina – Nikolina Palašić TEKST PROTIV TEKSTA: O ARGUMENTACIJI U POLEMIČKOM DISKURSU	267
Dubravka Sesar SLAVISTIKA I KROATISTIKA ili: Koliko se međusobno poznajemo	281

Neda Pintarić – Eva Tibenská – Ewa Komarowska SLIČNI KORIJENI ORNITONIMA I NJIHOVA PRAGMATIČNA UPORABA U ODABRANIM SLAVENSKIM JEZICIMA.....	293
Ivana Petešić ODNOS HRVATSKOCRKVENOSLAVENSKIH I ČAKAVSKIH JEZIČNIH ELEMENATA U GLAGOLJSKOM PRIRUČNIKU ZA SVEČENIKE IZ 15. STOLJEĆA	315
Marija Turk MEĐUJEZIČNI DODIRI I UTJECAJI: STRANOJEZIČNI ELEMENTI U LEKSIKU HRVATSKOGA JEZIKA.....	323
Gabi Abramac ODNOS JIDIŠA I HEBREJSKOGA U HASKALI, HASIDIZMU I CIONIZMU	333
Ljudmil Spasov – Elizabeta Bandilovska-Ralpovska – Milica Petruševska USPOREDBA PRAVOPISNIH I SLOVOPISNIH RJEŠENJA HRVATSKE I MAKEDONSKE JEZIČNE PRAKSE U DRUGOJ POLOVICI XIX. STOLJEĆA I PRVOJ POLOVICI XX. STOLJEĆA: MORFONOLOŠKO NASPRAM FONOLOŠKOGA PISANJA.....	345

IV. OSTALE JEZIKOSLOVNE TEME

Petar Vuković AUTONOMIJA STANDARDNOGA JEZIKA	361
Maciej Czerwiński NOVOGOVOR – RETORIKA HRVATSKIH KOMUNISTA.....	371
Branka Drljača Margić – Anamarija Mrakovčić „NJEMAČKI SE ČESTO VIŠE CIJENI JER GOTOVO SVI GOVORE ENGLISKI”: Stavovi studenata njemačkoga prema engleskome i njemačkome jeziku.....	387
Sanja Holjevac LATINIČNI BOGOSLUŽNI PRIRUČNIK IZ ZBIRKE RUKOPISA POMORSKOGA I POVIJESNOGA MUZEJA HRVATSKOG PRIMORJA U RIJECI: PRILOG ISTRAŽIVANJU HRVATSKOGA JEZIKA U BOGOSLUŽJU PRIJE DRUGOGA VATIKANSKOGA KONCILIA.....	399
Darja Šupljika MORFOLOGIJA IMENICA U RUKOPISNOJ GRAMATICI ŠIME STARČEVIĆA.....	413
Anđela Frančić – Bernardina Petrović VAŽNIJA FONOLOŠKA I MORFOLOŠKA OBILJEŽJA ZRINSKE SIBILE	425

Vesna Mikolić SUVREMENI PRISTUPI TURISTIČKOJ TERMINOLOGIJI – OPISNI I KORPUSNI PRISTUP	437
Lidija Cvikić – Katarina Aladrović Slovaček ŠTO JE OPISNO U OPISIMA? (Uporaba pridjeva u opisivačkim tekstovima govornika hrvatskoga jezika mlade školske dobi)	449
Ana Kodrić Gagro – Ana Vraneša PADEŽNO OKAMENJIVANJE KAO OdstUPANJE OD NORME KOD NAPREDNIH I VRSNIH GOVORNIKA INOJEZIČNOGA HRVATSKOG	465
IMENSKO KAZALO	479
PRIJEDLOZI STUDENTSKIH PLAKATA ZA RIJEČKE FILOLOŠKE DANE 10	493

RIJEČ UNAPRIJED

U studenome 2014. *Riječki filološki dani*, znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem, proslavili su i ne tako malen jubilej; održani su naime deseti u nizu. Tom smo se prigodom i s radošću i s ponosom prisjetili svih naših skupova (prvi je održan još 1994. godine), ali i vrijednih zbornika radova koji su za njima uvijek slijedili. I ove godine, uoči sada već jedanaestih *Riječkih filoloških dana*, iz tiska izlazi naše novo izdanje – *Riječki filološki dani: Zbornik radova 10*.

Pozivu su se na desete *Riječke filološke dane* odazvala čak devedeset i dva znanstvenika iz Hrvatske, Austrije, Bosne i Hercegovine, Italije, Makedonije, Njemačke, Poljske, Slovenije i Srbije prijavivši sedamdeset i dvije teme. U ovoj knjizi objavljujemo trideset i šest pristiglih i pozitivno ocijenjenih priloga. Tekstovi su okupljeni u četiri cjeline, koje odgovaraju i glavnim temama skupa: *Relacije u književnosti*, *Relacije u jeziku i među jezicima* te *Ostale književnoznanstvene teme* i *Ostale jezikoslovne teme*.

Vizualnome su oblikovanju i ovoga zbornika pridonijeli studenti i nastavnici Akademije primijenjenih umjetnosti Sveučilišta u Rijeci. Naime već drugi put zaredom u vidu smo unutar sveučilišne suradnje pozvali studente Akademije da se okušaju u izradi plakata za našu znanstvenu konferenciju. Odabrano rješenje autorice Matee Pelko krase našu naslovnice, dok se ostali studentski radovi – svi nastali pod mentorstvom Aljoše Brajdića na kolegiju *Vizualne komunikacije i grafički dizajn* – nalaze u prilogu ovoga zbornika. Zadovoljni dosadašnjim iskustvima, poticajnu suradnju s Akademijom primijenjenih umjetnosti nastavljamo i ove godine, na jedanaestim *Riječkim filološkim danima*!

Najveću ulogu u pripremi zbornika radova odigrali su, kao i uvijek, autori pojedinih priloga. Zahvalni smo im ne samo stoga što su nam svoje tekstove ustupili za objavljivanje nego i na spremnosti za suradnju u svakoj etapi pripreme rukopisa za tisak. Hvala vrsnim recenzentima na pomnu čitanju članaka i na vrijednim savjetima zahvaljujući kojima je, duboko vjerujemo, krajnji ishod još i bolji. Naposljetku, nikako ne manje važno, od srca hvala i svima onima koji su, financijski nas podupirući, omogućili da ovaj ishod naših zajedničkih napora ugleda svjetlo dana.

S nemalim zadovoljstvom ovo zborničko izdanje priključujemo već pozamašnu nizu zbornika s dosad održanih skupova *Riječki filološki dani* i toplo se nadamo da će, kao i njegovi prethodnici, naći put do svojih čitatelja.

I.

RELACIJE U KNJIZEVNOSTI

Tin Lemac

EKSPLIKATIVNA STRUKTURA – STILISTIČKI INDIKATOR GRANIČNOG PROSTORA POETSKOG TEKSTA I METATEKSTA

*dr. sc. Tin Lemac, Zagreb
pregledni članak*

UDK: 82.0

Ovaj rad obraduje temu iz stilističke aksiologije poetskog teksta i predlaže modeliranje granice dvaju otvorenih i varijabilnih značenjskih sustava: poetskog teksta (teksta pjesme) i pripadnog metateksta. Ustanovljuje se tzv. „eksplikativna struktura“ koja podrazumijeva metajezične i metatekstualne signale, konstativne iskaze, te denotativnu ili konotativnu poetsku građu kojima se ucjepljuje metatekst. Definira se kao stilistički element poetskog teksta i pokazuje najveće djelovanje na njegovu tematsku i semantičku os. Pomoću strukturalističkih i post-strukturalističkih teorija teksta i metateksta nastoji se oblikovati njezina aksiomatičnost i pojavnost prilikom fiksiranja značenja u određenom tekstnom sloju definiranu semanalitičkim operatorima fenoteksta i genoteksta. Analizira se na primjerima pjesama, predlaže tipologija njezinih pojava i značenjskih realizacija i ukazuje na neizbježnost njezina sagledavanja u interpretacijskom i recepcijskom procesu.

***Ključne riječi:** poetski tekst, metatekst, eksplikativna struktura, stilistika teksta, semanaliza, stilistička aksiologija, interpretacija*

1. Uvod

Promatranje teksta kao entiteta umnožava niz različitih teorijskih perspektiva; od tekstnolingvističke, tekstnostilističke do semiotičke i tekstnohermeneutičke. Tekstnolingvistička paradigma definira tekst kao *linearno nizanje znakova neograničene dužine manje od rečenice duž sintagmatske i paradigmatičke osi koje nosi gramatičku i komunikacijsku funkciju, a karakterizira ga autonomnost i zatvorenost* (Moranjak-Bamburać, N. 2003: 12). Ova definicija pripada strukturalističkom pristupu u lingvistici i predstavlja samo jedan od vidova lingvističkog promatranja teksta. Naglašavamo je iz dvaju razloga; prvi je blizina teorijsko-metodološkog pristupa kojem smo se priklonili u ovom radu, a to je strukturalno definiranje koje počiva na strukturalističkim osnovama, ali u njima se sasvim ne iscrpljuje o čemu će biti riječ u kasnijim poglavljima, a drugi naglašavanje svojevrzne razlike u analitičkim perspektivama i potrebe za semiotizacijom i diskurzivizacijom prilikom sagledavanja poetskog teksta. Suvremena lingvistika teksta govori o tekstu kao

komunikacijskom događaju koji ispunjava sedam kriterija tekstualnosti. To su kohezija, koherencija, intencionalnost, prihvatljivost, informativnost, situativnost, intertekstualnost (de Beaugrand, Dressler 2010: 14). Iako se rjeđe tekstna lingvistika još nije naročito pozabavila modelom poetskog teksta¹, aspekt intertekstualnosti bit će posebno zapažen jer je on važan u ovom sagledavanju. Tekstnostilistička perspektiva još uvijek ne posjeduje dovoljno razrađen teorijsko-metodološki instrumentarij, stoga se njezine analitičke procedure uglavnom obavljaju u korelaciji s tekstnolingvističkim postulatima. Semiotički teorijski rez uglavnom je prijemčiviji na književnim tekstovima, poglavito poetskim (koji nas u ovom trenutku i najviše zanimaju) jer i oni sami pokazuju porast semiotičnosti (Moranjak-Bamburać, N. 2003: 19). Tekstnohermeneutička perspektiva postaje osnovom svake suvisle analitike književnog teksta, određivanja njegovih unutarnjih (intratekstnih) i vanjskih (intertekstnih) relacija i interpretacije tih struktura u poetičkom opisu. Središte našeg zanimanja u ovom su radu poetski tekstovi o kojima tekstna lingvistika i tekstna stilistika nisu još dale dovoljno rezultata konceptualne prirode², tj. njihov odnos s pripadnim metatekstom čije ucjepljenje pokušavamo modelirati na tekstnohermeneutičkoj razini. Metatekst je također značenjski otvorena struktura kao i tekst, a približno ga definiramo kao *ogoljavanje autorske strategije u procesu stvaralaštva* (Popović, A. u: Moranjak-Bamburać, N. 2003: 58). Njegova značenjska i diskurzivna fluidnost, često teže uhvatljiva osim u pripadnim žanrovskim tipovima njezove posvemašnje realizacije (tipologiju je predložila Nirman Moranjak-Bamburać 2003: 63), u našem je radu predmetom strukturnog definiranja u odnosu prema tekstu, tj. iznosi se prijedlog diskurzivnog modeliranja njihova graničnog prostora. Krenuvši od najopćenitije definicije, svaki je tekst ujedno i metatekst čime se podrazumijeva načelo razotkrivanja vlastite organizacije i diskurzivne proizvodnje. No, ako bismo zanemarili općenitu definiciju i krenuli u teorijski postupak utemeljen na konkretnim primjerima, uvidjeli bismo da se metatekst pokazuje u dvama prostorima poetskog teksta; prvi je vezan za diskurzivna uključivanja metatekstualnih i metajezičnih signala (entitet *pjesma* ili *tekst* i s njima vezani pripadni književnoteorijski i lingvistički instrumentarij) u denotativnu i konotativnu značenju (značenjski raspon pripadne metaforizacije) i drugi za tematsko-semantičku os (detektiranje značenjskih relacija analizom predmetnotematskog sloja). Diskurzivnu modeliranju navedenog graničnog prostora pristupamo strukturno orijentirajući se na tekstnu analizu i detektiranje mjesta u tekstnoj strukturi povezujući se s kontekstom i intertekstom kao temeljnim stabilizacijskim faktorima metatekstnog značenja. U taj granični prostor upisujemo kategoriju koju nazivamo *eksplikativnom strukturom*.

¹ Na navedenu lingvističku situaciju uputila me Lada Badurina, na čemu joj na ovom mjestu zahvaljujem.

² Problem poetskog teksta predstavlja njegova izrazita značenjska otvorenost, te entropičnost vlastita jezika i pripadnih mu jedinica na svim lingvostilističkim razinama. Fonostilistički i leksostilistički opis pripadaju konceptualno bolje istraženim poljima lingvostilistike pjesničkog jezika, dok su sintaktostilistički i semantostilistički opis još uvijek plod brojnih nedoumica i nejasnih razgraničenja, te predmnijevaju uporabu drugih analitičkih perspektiva koje se ukazuju kao nadopunjujuće. Tekstnolingvistička razrada poetskog teksta još uvijek je moguća samo na primjerima pojedinačnih poetika (postoji obilje kroatističke literature o jeziku i stilu raznih proznih i ponekog poetskog autora) i izvodi se sumiranjem niže navedenih lingvostilističkih razina.

2. Eksplikativna struktura – prijedlog i definicija

Eksplikativna struktura obuhvaća dijelove teksta koji signaliziraju metateksto značenje. Pripisujemo je spomenutim metatekstnim i metajezičnim signalima, konstativnim iskazima i denotativnoj ili konotativnoj poetskoj građi pomoću koje se metatekst izjedruje interpretacijskim postupkom. Metatekstni i metajezični signali glavni su faktor nastanka i razvoja metatekstnog značenja jer se njihovom pojavom, tj. eksplikacijom na površinskoj razini poetskog teksta legitimira visoka osviještenost glede stvaralačkog čina, tj. tematizira se čin stvaranja kao eklatantni primjer primarne poetske legitimacije autora/subjekta i teksta/svijeta. Konstativni iskazi koriste se u searlovskoj terminologiji (kada se strogo odvajaju od performativnih iskaza) i određuju se njome, te suprotstavljaju performativnim iskazima. Njihova se dihotomijska supostavljenost u poetskom tekstu realizira na odnosu njihovih različitih značenja za sam tekst, tj. njegovu tematsko-semantičku os; konstativni se iskazi približavaju toj osi razotkrivajući zapretnost metateksta, dok performativni iskazi razvijaju diskurz duž entropijskog širenja njegovih semantičkih silnica. Glede denotativne i konotativne diskurzne građe, u eksplikativnu strukturu najčešće ulazi denotativna ili konotativna građa (u rjeđim primjercima). Semantička priroda denotativne i konotativne građe u eksplikativnoj strukturi istovjetna je odnosu konstativnih i performativnih iskaza, a izjedruje se u svojstvenom poetskom tekstu. Interpretacijski postupci izlučivanja eksplikativne strukture vežu se za načelno određenje tematsko-semantičke osi i pomne analize poetske gramatike diskurza (Jakobson, R. 1966: 76) koja zahtijeva strukturalni prikaz lingvostilističkih razina s detektiranjem i elaboracijom dominantnog stilema svake razine. Taj nam interpretativni postupak pomaže lakšem smještanju eksplikativne strukture u poetski diskurz i njezinoj jezičnoj formalizaciji koja je nužna s obzirom da se nalazimo u domeni tekstualne analize. Daljnji razvoj navedene analize predstavlja uvođenje semanalitičkih operatora razina teksta; fenoteksta i genoteksta³ i promatranja semantičkog titranja (autorov pojam) eksplikativne strukture među tekstnim slojevima što ima implikacije na interpretaciju konteksta i interteksta⁴, tj. dovođenja tih razina u sveobuhvatniju analizu datog poetskog teksta. Time se lagano primićemo teorijskom polju diskurzne stilistike i zahvaćamo njezino šire značenje, te se iz toga može iznjedriti zaključak

³ Navedeni pojmovi pripadaju Kristevinoj kritičkoj semiotici (1984: 17) i tumačeni su kao odnos površinske i dubinske strukture teksta među kojima je tzv. subjekt u procesu. Dijalektički odnos fenoteksta i genoteksta ostvaren je ulaskom teksta u znakovni sustav kulture. Fenotekst predstavlja površinsku strukturu teksta, dok je genotekst nesvjesna nagona struktura. Psihoanalitički gledano, odakle ovaj model i crpi svoje značenje (Kristevino Semiotičko prema Lacanovu Simboličkom, Freudova analiza snova), genotekst predstavlja pulzije Semiotičkog nad Simboličkim zbog društvenih, kulturnih i jezičnih ograničenja. Čitatelj je time uveden u pluralni prostor označavanja, a model predstavlja zahtjev za razgradnjom racionalno centriranog subjekta (Biti, V. 2000: 533). Primjena ovih modela počiva, kako je Kristeva naznačila (1984: 30), na tekstove visoke označivosti, konkretnije avangardne poetike s početka 20. stoljeća. Model pokazuje kontekstualnu uvjetovanost, a na ovom se mjestu pokušavaju dati stilističke, tj. tekstne mogućnosti njegove primjene koja nastaje dubinskim čitanjem i tekstualističkim aproksimacijama u poeziji. Glede eksplikativne strukture, bitno je određenje fenotekstne i genotekstne strukture i smještanja navedene kategorije u koordinate nekog od navedenih semanalitičkih slojeva što se izjedruje analizom na pripadnom primjeru.

⁴ Iako je intertekst semantički most preko kojeg se odvija prijelaz značenja poetske građe iz genoteksta u fenotekst s nužnim dovijanjem interpretaciji smisla preko lakanovskog klizećeg označitelja (Kristeva, J. 1984: 42), u ovom se slučaju on koristi u značenju Nad-teksta (skup svih dijakronijskih i sinkronijskih značenja koje vezujemo za različite teorije intertekstualnosti, tj. svojevrsna apsolutizacija interteksta (Juvan, M. 2013)).

kako predložena eksplikativna struktura pokazuje metateorijsko gibanje između različitih stilističkih operacionalizacija poetskog diskurza. Semantičko titranje ostvaruje se u fenotekstno-genotekstnom međuprostoru. Ono podrazumijeva pozitivistički zbroj pripadnih jedinica poetske gramatike i kontekstualno-intertekstnih indikatora koji dinamiziraju njezino polje u semantičkom međudjelovanju. Eksplikativne se strukture stvaraju u fenotekstu ili genotekstu. Fenotekstne eksplikativne strukture često se pojavljuju razvedene duž sintagmatskih i paradigmatičkih osi poetskih diskurza obuhvaćajući njihovu cjelinu (tekst pjesme), a vezujemo ih za tekstove s prohodnijom semantikom poetske građe. Genotekstne eksplikativne strukture vezujemo za tekstove s manirističkom fakturom poetske građe i semantički složenijim sklopovima. S obzirom da nam one osvješćuju metatekstno značenje u diskurzu, otvaraju nam dvije interpretativne točke. Jedna je samoeksplikacija teksta, a druga promjena pozicije temeljne instance poetskog teksta, tj. lirskog subjekta. Samoeksplikacija teksta predstavlja konceptualno semantičko supostavljanje osi poetskog teksta i metateksta i poticaj za složenije razumijevanje i razradu metatekstnih operacija u/izvan datog teksta. Promjena pozicije lirskog subjekta u lirski meta-subjekt nužna je jer se zbog prirode metateksta koji se obilježava subjektom metateksta (Popović, A. u: Moranjak Bamburać, N. 2003: 58) mijenja cjelokupna struktura lirske komunikacije u kojoj se približavaju autor i subjekt, a između dijela teksta i značenja eksplikativne strukture pojavljuju se metapozicija lirskog subjekta nastala sudarom lirskog subjekta pjesme i subjekta metateksta. Na primjerima pjesama interpretirat ćemo fenotekstne i genotekstne strukture u pojavnim realizacijama metatekstnih i metajezičnih signala, konstativnih iskaza te denotativne i konotativne poetske građe.

3. Metatekstni i metajezični signali

3.1. Fenotekstna eksplikativna struktura

Primjer ove značenjske realizacije eksplikativne strukture demonstriramo na pjesmi 15. Anke Žagar iz zbirke *GUAR, rosna životinja* (1992: 31).

slušala sam žito
slušala sam žito

da se nahrani životinja
da se nahrani životinja

ponavljalo je žuto
ponavljalo je žito
pa ponavljam i ja

jer ne razumijem
pjesmu
kad je zrela

ali ne, ni ja
ne idem nikamo.
zemlja sama
ide
pod mojim nogama

Primjer Žagaričine pjesme samo je mali odvjetak njezine označiteljsko-slikovne poetike s težištem u metatekstu i metaopisu (Lemac, T. 2013: 12). U pjesmi nalazimo metatekstni signal u četvrtoj strofi (*pjesma*). Ona je izrazito strofična, obilježena razlomljenom pjesničkom sintaksom (sintaktostilističke kategorije i njihovu poetičku elaboraciju vidi u: Lemac, T. 2013: 45–57) i učestalim ponavljanjima (interpretiramo ih magijskim učinkom jezika (Lemac, T. 2013: 56)). Eksplikativna struktura obuhvaća četvrtu strofu pomičući semantičko težište cijele pjesme prema metatekstu. Biološka metafora *zrela pjesma* značenjski se približava motivskom nizu (*žito, životinja, žuto, zemlja*). Iz dosadašnjih spoznaja o panteističko-animističkom značenjskom sloju Žagaričine poetike (Lemac, T. 2013: 10) fenotekstnim se povezivanjem eksplikativne strukture i motivskog niza ostvaruje izjednačenje pjesme i svijeta (prirode), autora i subjekta.

3.2. Genotekstna eksplikativna struktura

Primjer ovog tipa eksplikativne strukture nalazimo u *Izvorsnoj pjesmi* (1978: 14) autora Branka Maleša.

u rešt orest trebaš ići
taj osmerac trebaš stići
trohej trljav – r jest vokal
lako valu biti lav

U interpretaciji ove pjesme, kao i cjelokupne Malešove zbirke *Tekst* (1978) koja je naznačila poetički prijelom hrvatskog pjesništva 70-ih i pomak prema poetici semantičkog konkretizma, Tvrtko Vuković (2009: 3) iznjudruje nekoliko kategorija. Tvrdi da je riječ o pjesmi u kojoj se ironizira institucija književne vrijednosti spominjanjem metajezičnih pojmova stihova i stopa te palindroma u zadnjem stihu, potiče promišljanje jezika pjesme kao medija i sukreatora poetske komunikacije, upisivanjem psihoanalitičkog značenja u motiv Oresta govori o ubojstvu lirike kao roda, tj. detronizaciji tradicijski utvrđenog žanrovskog sustava, te apolitičkog djelovanja romantičarske figure Autora-Genija. Te nam poetičke i književnoteorijske odrednice otvaraju prostor u daljnjoj tematizaciji „lingvističnosti” ove pjesme. U njoj nalazimo nekoliko metajezičnih signala. To su osmerac, trohej i vokal. Osmerac je stih utvrđen svjetskom i hrvatskom poetskom tradicijom (značenjski je maksimalno uporabljen u hrvatskoj baroknoj lirici i epici u stihu), trohej je naziv antičke stope, a vokal metajezični lingvistički pojam glasa. U stilističkoj strukturi iznimno važnu ulogu ima struktura lirske komunikacije. Postoji aktivan i djelatan odnos lirskog *ja* i lirskog *ti*. Spominjanjem metajezičnih pojmova i stavljanje sudionika lirske komunikacije u metajezične operacije potiče se stvaranje lirskog metasubjekta u fenotekstu. Formativno gledano, taj metasubjekt začinje eksplikativnu strukturu pokušajem pisanja pjesme u tradicijskim kodovima hrvatske i svjetske književnosti. Taj pokušaj začinjanja eksplikativne strukture i njezine fenotekstne pozicioniranosti nailazi na stanovita semantičko-stilska zapinjanja. To je prije svega struktura pjesme (dva osmeračka distiha umjesto osmeračkog katrena kao tradicijski utvrđene strofe; pokušaj stvaranja pjesme razlamanjem strofe metadiskurzivno umnožava još neka očista koja se semantički isprepliću; tradicijsko (osmerac, katren i distih u književnopovijesnom dijalogu), poetičko (motivsko-tematski raspored građe u osmeračkim katrenima baroknih pjesama) i konceptualno (ispitivanje diskurzivnih granica pjesme kao cjeline i tradicijski utvrđene strofe kao podcjeline i njihov

dinamički suodnos). Između strofa postoji iskazno-referencijalno puknuće. Humorno-zaumna metafora *trohej trljav* predstavlja metaaliteracijski signal i pokušaj pisanja osmerca s trohejskom stopom (kako bi se značenjski približili antičkom motivu Oresta) i time semantički izjednačila tradicija i suvremenost. U drugom dijelu stiha koji dolazi poslije crtice koji interpretiramo intenziviranom ekspresivnošću metafore iz pravopisnostilističke paradigme nailazimo na metadiskurzivno asociranje na asonancu i aliteraciju kao eufonijski figuralni kompleks (također tradicijski utvrđeni poetski stillemi). Pozicija palindroma u zadnjem stihu koji je kreiran kao sedmerac i prisutan u još snažnijoj poziciji iskazno-referencijalnog puknuća predstavlja fiksiranje nepronične strukture pjesme i performativno izjalovljenje stvaranja osmerca kao provodnog stiha pjesme. Njegova se stilska funkcija može objasniti infantilizmom (samo načelno s obzirom da nije utvrđen status infantilizma u navedenoj Malešovoj zbirci, a ni semkonkretističkoj poetici). Infantilizam prije svega služi olakšavanju recepcijskog koda (Benčić, Ž. 1985: 30). Strukturno gledano, znakovita su iskazno-referencijalna puknuća među strofama i stihovima druge strofe. Interpretiramo ih kao primicanje pisanju pjesme koje se sve više razloma snažnim pritiskom tradicijskog interteksta i aktualnog mikro- i makropoetičkog konteksta. Odnos pokušaja pisanja osmerca i završetak sa sedmercem fenotekstno tumačimo kao performativni neuspjeh, a genotekstno kao smanjenje jezične entropije. Time se u genotekstu šije eksplikativna struktura naglašavajući kako metatekst intenzivira raspon entropijskih silnica, dok stvoreni tekst teži uobličanju i manjoj količini entropiji što po vlastitom, što po tradicijskom rasporedu semantike poetske građe. Iz genoteksta se semantičkim stupnjevima izdiže eksplikativna struktura prema fenotekstu usložnjavajući odnose teksta i metateksta te naglašavajući njihovu varijabilnost u procesu recepcije i interpretacije realiziranu metaforom palindroma kao dvostrukog čitanja. Za slikovitije dočaravanje eksplikativne strukture, pjesmu možemo pročitati od zadnjeg stiha.

4. Konstativni iskazi

4.1. Fenotekstna eksplikativna struktura

Primjer ovog tipa eksplikativne strukture interpretirat ćemo na pjesmi *Pjesnici* (2008: 7) Antuna Branka Šimića.

Pjesnici su čuđenje u svijetu.

*Oni idu zemljom
i njihove oči velike i nijeme
rastu pored stvari.*

*Naslonivši uho na ćutanje
što ih vječno okružuje i muči
pjesnici su vječno treptanje u svijetu.*

U ovoj pjesmi nalazimo razvedenu eksplikativnu strukturu kojom se pojašnjava status pjesnika na relaciji *subjekt – svijet* oblikovanoj unutar univerzalnog civilizacijskog katagorema Drugih ili Ostalih. Motivi čuđenja, zemlje, očiju, uha i treptanja konstativno se vezuju u fenotekstnu eksplikativnu strukturu čineći blago uzlaženje metaforičke

krivulje kojom se na slikovnoj razini⁵ upisuju u misaonost relacioniranja prema navedenom katagoremu.

4.2. Genotekstna eksplikativna struktura

Ovu vrstu eksplikativne strukture elaboriramo na primjeru pjesme Vesne Parun *Bijes kuće* (1969: 44).

*Hoću da čeznem ali zidovi rastvaraju
Svoj mali pohlepni
Bezdan ljubomore.
Pred sivim njihovim razumom oslijepo
Moje osirotjele igračke
I prozori me uvjeravaju
Da je nebo napuštena riznica
Izlog starih glazbala
Jeka večeri.*

*Svaka je kuća dovršen zločin
Plodno samoubojstvo. Bijes oaze
U koju mravi
Natjeraše čovjeka.*

U strukturi ove pjesme nailazimo na ispovjedni segment i misaoni segment konstativnih formulacija metaforičkih iskaza. Ispovjedni diskurz inače karakterizira Paruničino pjesništvo (Palavestra, P. 1968: 15). U ovom je slučaju on satkan od niza performativnih iskaza koji tematiziraju snatrenje kao *credo* pjesničkog i ljudskog djelovanja koji se odlikuju brojnim simbolima (najvažniji semantostilem Paruničine poezije (Lemač, T. 2015: 20, Maleš, B. 2002: 12, Milanja, C. 2000a: 46, Miličević, N. 1982: 9)) (*zidovi, bezdan, razum, igračke, prozori, nebo*) i metaforama (*napuštena riznica, izlog starih glazbala, jeka večeri*). Jaki konotativni potencijal značenja i slikovne razine ispovjednog segmenta otvara mjesto misaonom segmentu čije formativno pojavljivanje semantički tumačimo fenotekstno postavljenim motivima zidova i prozora. Motiv kuće dobiva svoj metaforički potencijal koji intertekstno vežemo za različite semiotičke sustave; od tradicionalnih književnih zasada kuće kao pjesme do tjelesnog diskurza (kuća kao tijelo ili mentalno-osjećajni svijet) i preporodnog političkog i književnog diskurza (kuća kao domovina). Splet značenja entropijski eksplođira u snažnu metaforiku na sintagmatskoj osi; *dovršeni zločin, plodno samoubojstvo, bijes oaze u koju mravi natjeraše čovjeka*. Tumačenje navedenih metaforičko-hiperboličkih i oksimoronskih iskaza može se razraditi unutar Paruničine poetike (Lemač 2015: 24). Eksplikativna struktura fenotekstno je prisutna u drugoj strofi, no njezino značenje isplivljava iz genoteksta pomoću dviju kategorija. Prva je

⁵ Slikovna razina poetskog teksta primarno se definira kao jezično-stilska funkcija i polje djelovanja metafore kao pjesničke slike. Ne ulazeći u kompleksan suodnos metafore i pjesničke slike (Šutić, M. 1978) smatramo je, uz misaonost i ispovjednost, jednom od temeljnih semantičkih slojeva tradicionalnog lirskog teksta, a njezinu detaljniju poetičku elaboraciju (stilsko vezivanje za neku epohu ili struju) radimo na konkretnim autorskim primjercima.

strukturna; ispovjedni se diskurz zamjenjuje misaonim, individualno nadindividualnim, pojedinačno općim, druga stilska; simbol i metaforizacija intenziviraju se hiperbolizacijom i oksimoronizacijom kao snažnijim implodiranjem slikovnog polja koje se premrežava sa značenjem spomenutog interteksta i misaonosti. Ona genotekstno regulira pomicanje ove pjesme u točku misaonosti (diskurz o pripadanju i iskorijenjenosti) kako bi se iz individualnog iskustva iznjedrila opća civilizacijska načela i dokinula pršteća emotivnost ispovjednog diskurza.

5. Denotativna i konotativna poetska građa

5.1. Fenotekstna eksplikativna struktura

Na primjeru Paruničine pjesme *Nemojmo posjeći zeleni cedar* (1957: 20) demonstrirat ćemo ovaj tip eksplikativne strukture.

*Nemojmo posjeći zeleni cedar
da bismo naš dom učvrstili
gredama koje će istrunuti!
Trebalo graditi utvrde
za trenutke koji prolaze!*

*Spavajmo na rijeci. Na golim daskama splavi
koja bita.
Spavajmo pod palmom, na obali mora
bezbriznog.
Naša je postelja puna smole
jer je sada ljeto.*

*Pustimo mirisno stablo cedra
neka se okiti žutim grozdovima.
Pustimo vjetar neka nam sagradi kolibu
od pijeska morskog.
Kratki zimski dan ući će u nju
kao u tvrđavu.
U njoj će šumjeti vječno zeleni cedar.
U njoj ćemo biti mladi
i spokojni.*

Eksplikativna struktura vidljiva je u stihovima (*Trebalo graditi utvrde / za trenutke koji prolaze.*) U njoj se očitava denotativna poetska građa koja signalizira tematsko-semantičku os, a to je zahvaćanje vječnosti unutar prolaznosti i bitno narušenje te civilizacijski zadane dihotomije. Ostatak pjesme čine konotativni iskazi koje karakterizira jaka pjesnička sugestivnost (poglavito korištenje lirskog *mi* koje pragmatilistički tumačimo u majestetičkom kodu) i u njima se subjekt uzbibava između usplamtjelog prijenosa individualnog iskustva i poticaja na misaonu nadindividualnost.

5.2. Genotekstna eksplikativna struktura

Na primjeru pjesme A. B. Šimića *Smrt* (2008: 78) objasniti ćemo ovaj primjer eksplikativne strukture.

*I smrt će sasma nešto ljudsko
Na ležaju se tijelo s nečim nevidljivim rve
i hropti
i smalaksava i stenje
i onda stane. Ko kad mašina stane. I stoji. Ni makac.*

*I ljudi u to što se zbilom gledaju ko u neki svršen poso
i podižu se kao kad se podižu od stola
a sluškinje se uprav tad najviše uzrade*

*Mati će živinski kriknuti
otac začutati
i buljiti nijemo cijelog dana.*

Ova pjesma započinje eliptičkom poetskom rečenicom (*I smrt će sasma nešto ljudsko*) koja se smisaono nastavlja u ostatku strofe koju karakterizira glagolska kumulacija s polisindetonom (*i hropti / i smalaksava i stenje / i onda stane*) i parcelacijska kumulacija na sintagmatskoj osi (*Ko kad mašina stane. I stoji. Ni makac.*). Druga strofa donosi denotativne poetske rečenice u prvim dvama stihovima kojima se opisuje ljudska rezignacija pred neminovnošću smrti s blagom konotativnom krivuljom u trećem stihu u kojem očitavamo prividno simuliranje života i osiguravanje života nakon fizičke smrti. Treća strofa donosi snažnu ekspresivnu pjesničku sliku kojom se zaokružuje tematizacija smrti. Ova formalna analiza nadopunjava se znakovitim emotivnim stratificiranjem subjektive pozicije. U prvoj je strofi subjekt ekstatičan (uporaba ekspresivnih glagola i figura koje osiguravaju ekspresivnost (polisindeton, elipsa, kumulacija, parcelacija), u drugoj više rezigniran, ali ne sasvim pomiren (odnos denotativnog i konotativnog poetskog materijala), dok je u trećoj ekspresivnost opet na vrhuncu. Promjena emotivne stratifikacije prati i tematsku stratifikaciju. Već u prvom stihu nalazimo misao o smrti kao nečem ljudskom (poetički poznato kao šimićevski biologizam u tematizaciji smrti (Milanja, C. 2000b: 91)), a ostatak strofe eksplikativna je struktura sa spletom konotativnih silnica koje se propinju kroz genotekst prema fenotekstu semantički titrajući između genotekstne ekspresije i jezično-entropijskih eksplozija i fenotekstna ublaženja. U blagoj konotaciji druge i ekspresivnosti treće strofe nalazimo fenotekstnu refleksiju i produžetak genotekstne eksplikativne strukture.

6. Zaključak

Ovaj je rad predložio strukturno sagledavanje odnosa teksta i metateksta u pjesništvu kroz složene semantičke, stilističke i semiotičke odnose njegovih mikro- i makrostrukture. Bitno je naglasiti kako se eksplikativna struktura može pojaviti u bilo kojem pjesničkom tekstu neovisno o njegovoj jezičnoj fakturi (tradicionalnoj ili modernoj), kako ona u bitnom ne ovisi o poetičkom, filozofskom, estetskom i svjetonazorskom kontekstu pojedinog pjesničkog teksta i kako nastaje uslijed procesa interpretacije i recepcije što je čini ovisnom o aktivnom suodnosu autora/subjekta i čitatelja, tj. recipijenta.

ta. Glede tradicionalne tematske podjele lirskih vrsta, smatramo da je najprisutnija u reflektivnoj i duhovnoj (teozofskoj) lirici, a najmanje prisutna u ispovjednom diskurzu koji se više obilježava emotivnom, a manje semantičkom paradigmom. Pod najmanjom prisutnošću ne mislimo da je ne postoji, već da se razni tipovi njegove realizacije svode na približno slični metatekst koji je tradicijski utvrđen. Razvijene označiteljske poetike hrvatskog pjesništva (npr. poetika Anke Žagar, Branka Maleša ili Josipa Severa) pokazuju njezinu veliku ekspanziju i otvaraju semantički prostor njezina dubljeg razumijevanja, kao i razumijevanja prirode i razvoja metateksta i metateksnog značenja koji se pojavljuje eksplicitno preko pripadnih mu signala ili implicitno preko tematsko-semantičke osi. Ovim smo radom pokušali smjestiti je u okvire aksiologije poetskog teksta i ukazati na dinamičke unutardiskurzne odnose i strukturno zahvaćanje u područje koje se često gubi u poroznosti kontekstualnih silnica bježeći od jezika prema svijetu i utapajući se u beskonačnosti značenjske entropije.

Izvori

- Maleš, Branko (1978) *Tekst*, August Cesarec, Zagreb.
 Parun, Vesna (1957) *Vidrama vjerna*, Zora, Zagreb.
 Parun, Vesna (1969) *Ukleti dažd*, Zrinski, Čakovec.
 Šimić, Antun Branko (2008) *Izabrane pjesme*, Matica hrvatska, Zagreb.
 Žagar, Anka (1992) *GUAR, rosna životinja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Literatura

- Benčić, Živa (1985) „Infantilizam“ u: *Pojmovnik ruske avangarde* (ur. Aleksandar Flaker i Dubravka Ugrešić), Zagreb, br. 3, str. 29–47.
 de Beaugrande, Alain Robert, Dressler, Wolfgang (2010) *Uvod u lingvistiku teksta*, Disput, Zagreb.
 Jakobson, Roman (1966) *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd.
 Juvan, Marko (2013) *Intertekstualnost*, Akademski knjiga, Novi Sad.
 Kristeva, Julia (1984) *Revolution in the poetic language*, Columbia University Press, New York.
 Lemać, Tin (2013) *Stilematičnost lirskog idioma Anke Žagar*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet u Zagrebu.
 Lemać, Tin (2015) *Autorsko, povijesno, mitsko (pjesnički diskurz Vesne Parun – teorija i interpretacija)*, Biakova, Zagreb.
 Maleš, Branko (2003) *Razlog za razliku*, Altagama, Zagreb.
 Milanja, Cvjetko (2000) *Hrvatsko pjesništvo od 1950. – 2000.*, I. tom, Altagama, Zagreb.
 Milanja, Cvjetko (2000a) *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma*, Matica hrvatska, Zagreb.
 Miličević, Nikola (1982) „Uvod“, *Vesna Parun (Pet stoljeća hrvatske književnosti)*, Matica hrvatska, Zagreb.

- Moranjak-Bamburać, Nirman (2003) *Retorika tekstualnosti*, Buybook, Sarajevo.
 Palavestra, Predrag (1968) „Ispovedna lirika Vesne Parun“, *Savremenik*, br. 7, str. 15–27.
Pesnička slika (1978) (ur. Miroslav Šutić), Beograd, Nolit.
 Vuković, Tvrtko (2009) „Zamukli majstorov glas (politika pjesničkih poetika hrvatskog pjesništva sedamdesetih godina)“, *Zagrebačka slavistička škola*, Dubrovnik.

SUMMARY

Tin Lemać

EXPLICATIVE STRUCTURE – STYLISTIC INDICATOR OF THE BORDER SPACE OF POETIC TEXT AND METATEXT

This paper deals with the topic from the domain of text stylistic axiology and offers a model of delimitation of poetic text and metatext; two fluid and variable semantic systems. This model is based on the “explicative structure” which is related to the metalinguistic and metatextual signals, constative utterances and denotative and connotative poetic language into which we instil metatextual meaning. It is defined like a stylistic element of the poetic text and primarily affects its thematic and semantic structure. We model its axiological nature and manifestation in fixating meaning in the text stratum defined by semanalytic operators phanotext and genotext. We analyse it on examples of various poems, offer a typology of its appearance and semantic realizations and point out her importance in interpretational and receptive process.

Key words: poetic text, metatext, explicative structure, text stylistics, semanalysis, stylistic axiology, interpretation

Miranda Levanat-Peričić

RELACIJE POSTHUMANIZMA I SPEKULATIVNE FIKCIJE IZ OČIŠTA TEORIJE ČUDOVIŠTA

*dr. sc. Miranda Levanat-Peričić, Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilište u Zadru
izvorni znanstveni članak*

UDK: 82.09-3

U radu se propituje „posthumano stanje” suvremene književnosti obzirom na njezinu upletenost u ključna mjesta posthumanističke refleksije, među kojima „endizam” kao ideja kraja povijesti, vremena i čovjeka, destabiliziranjem biološke i kulturološke kategorije ljudskosti i koncentracijom na neljudsko i čudovišno, kreativno uznemiruje i potiče apokaliptične narative o alarmantnoj suvremenosti i njezinim znakovima kraja. Budući da spekulativna fikcija pokazuje sklonost problematiziranju ljudskosti u biološkom smislu (ističući biotehnološku hibridnost kao mogućnost brisanja i pomicanje granica među vrstama) i problematiziranju humanizma/humanosti u kulturološkom smislu (ističući etičku dimenziju problema koncentracijom na nedostatnu empatiju posthumanog života i njegovu „neljudsku ljudskost”), metodološko polazište propitivanja odnosa posthumanističke refleksije i književnosti u ovom je radu teorija čudovišta (monster theory), koja kao osobit izdanak postkolonijalne teorije diskursa, može ponuditi čvrst interpretativni oslonac u pristupu izabranim književnim tekstovima (J. Mlakić, Planet Friedman, P. Bacigalupi, Djevojka na navijanje, M. Atwood, Gazela i Kosac), kao i propitivanju njihova odnosa prema ishodišnim i starijim distopijskim poetikama (A. Huxley, Divni novi svijet, Ph. Dick, Sanjaju li androidi električne ovce?).

Ključne riječi: posthumanizam, spekulativna fikcija, distopijski kronotop, teorija čudovišta

1. Prva relacija: posthumanistička fikcija i teorija čudovišta

Ustvrdivši da je posthumanizam „nova paradigma znanosti, filozofije i umjetnosti”, koja „iz radikalne evolucionističke i dijalektičke postavke nastoji shvatiti da je kraj čovjeka istodobno uvjet mogućnosti nove interpretacije cjelokupne povijesti”¹, Žarko Paič odredio je taj fenomen endistički, pripisujući mu zaokupljenost krajem. Povod za moje propitivanje „posthumanog stanja” suvremene književnosti evidentna je učestalost općih mjesta posthumanističke refleksije u suvremenoj spekulativnoj fikciji, odnosno distopijskim književnim tekstovima koji, prikazujući svjetove budućnosti najčešće polaze od političke suvremenosti te u aktualnoj zbilji dijagnosticiraju simptome kraja. Spekulativ-

¹ Usp. Paič 2011: 85.

na fikcija pokazuje osobitu sklonost bioeričkim i biopolitičkim endističkim temama, najprije tako što propituje granice ljudskosti u biološkom smislu zamišljajući da rušenje granica među vrstama implicira i preraspodjelu moći u antropocentričnoj hijerarhiji života, a zatim i tako što propitivanjem humanizma i humanosti u etičkom smislu implicira „neljudsku ljudskost” budućnosti u društvu manjkave empatije.

Budući da je „novi čovjek” izazov definiciji ljudskosti i u biološkom i u kulturološkom smislu, on priziva čudovišnost, sklisku kategoriju kojoj nije moguće postaviti čvrste klasifikacijske granice. Tu neuhvatljivost čudovišta koje stalno izmiče definiciji, J. J. Cohen pokušao je u kontekstu kulturalnih studija odrediti kao kôd ili obrazac utemeljen na prekomjernoj prisutnosti (višku) ili odsutnosti (manjku), odnosno na prekomjernosti koja remeti općeprihvaćenu konstrukciju ljudskog i prirodnog (Cohen 1996). U kontekstu teorije čudovišta, jednako kao ljudsko i prirodno, čudovišno je diskurzivni konstrukt, koji se koncentrira i zapliće oko određenih čvorišta; najčešće oko pitanja prostora, tijela, jezika i porijekla (Levanat-Peričić 2014). Na svim ovim razinama, budući da je riječ o binarno ustrojenom diskursu, mogu se pratiti opreke ljudsko/neljudsko; prirodno/neprirodno; posvećeno/demonizirano, uključeno/isključeno. Pritom čudovišnost kao oblik hibridne ljudskosti, manjka ili viška u odnosu na vladajuću koncepciju prirodnog i ljudskog, redovito prati distopijske teme genetskog preoblikovanja prirode i čovjeka, odnosno biotehnoloških intervencija u ljudski život i njegovu okolinu.

2. Druga relacija: distopijski kronotop i čudovišno mjesto

Kronotopska specifičnost distopijskih narativa, obzirom na strukturiranje veze između vremena i prostora temelji se na uočljivoj proturječju – dok je iz temporalnog aspekta riječ o pisanju povijesti budućnosti, iz spacijalnog aspekta taj se prostor budućnosti prepoznaje upravo kroz ponavljanje prošlosti, i to u kontekstu koji aktualizira sadašnjost. Sjajan je primjer za to odlomak s kraja romana *Gazela i Kosac* kada Jimmy, posljednji preživjeli čovjek, iznenada otkriva trojicu „došljaka”, tj. preživjelih ljudi, pred kojima mora zaštititi skupinu dobroćudnih androida koje naziva Koščevom Djecom. Mogućnost da neki drugi nepoznati ljudi u naivnim androidima ugledaju neljudsku opasnost, u njemu priziva slike iz povijesti genocida.

(...) ti došljaci lako bi mogli smatrati Koščevu djecu čudacima, divljacima ili neljudskom opasnošću. Slike iz povijesti prolaze mu kroz glavu, anegdote iz „Krv i ruža”: gomila lubanja Džingis-kana, hrpe cipela i naočala u logoru Dachau, goruće crkve pune mrtvaca u Ruandi, križarska pljačka Jeruzalema. Indijanci Arawak pozdravljaju Kristofora Kolumba s vijencima i voćem kao darovima, nasmitjani i radosni, a uskoro će ih zaklati ili vezati ispod kreveta na kojima siluju njihove žene. (Atwood 2003: 351).

Također, kada je riječ o vezi (post)apokaliptičnih narativa i posthumanizma, treba istaknuti da kulturološki pojam apokalipse u njegovoj suvremenoj razvedenosti ne kreće isključivo od njegova novozavjetnog ishodišta. Najbliže je njegovoj posthumanističkoj označenosti apokaliptizam koji Slavoj Žižek u svojoj tipologiji naziva „tehnodigitalnim”. To uvjerenje o kraju ljudskosti ostaje u okviru „znanstvenog naturalizma” i tiče se evolucijske transmutacije ljudske vrste u „postljude” (Žižek 435: 212). Općenito, endističko

raspoloženje posljednjeg *fin de siècle* vezano uz otkriće antropocena i obilježeno sviješću o negativnom utjecaju čovjeka na okoliš, usmjerilo je futurističko-hipotetične narative prema učestalom prepoznavanju apokaliptične nulte točke u ekološkoj katastrofi, intervencijama u ljudskom genomu ili ubrzanoj digitalizaciji koja dovodi u pitanje kontrolu nad našim životima.

U skladu s tim, distopijski su prostori najčešće omeđeni, strogo kontrolirani prostori koji pretpostavljaju uključenost i isključenost u određeni raspored zona, što u teoriji čudovišta korespondira s binarnom podjelom na središte svijeta nasuprot njegovu rubu. Pritom se često uljudeno središte predstavlja kao *locus amoenus* i sveto mjesto, a rub, *locus horridus*, kao čudovišno mjesto, prostor koji zastrašuje i svojim odlikama i time što je nastanjen čudovišnim bićima. Geografija nejednakog razvoja koja stvara hijerarhizirani odnos među zonama najčešće je predstavljena kao posljedica vladajuće ideologije koja raspoređuje moć: u Zamjatinovu romanu *Mi to je Jedinstvena Država* pod staklenom kupolom i ograđena „Zelenim zidom”; u Huxleyevu romanu *Vrli novi svijet* London budućnosti suprotstavljen je nekontroliranoj i neuređenoj Divljini. U romanu *Gazela i Kosac* Margaret Atwood s jedne strane su povlašteni i obzidani prostori tzv. „Kompleksa” privilegiranih pripadnika moćne korporacije, a s druge getoizirani prostor tzv. „Plebeje”, neograđen, nekontroliran i zastrašujuće slobodan. Analizirajući prostor u romanu *Gazela i Kosac*, Ksenija Kondali dovodi u vezu sustav društvene kontrole s političkom elitom, a slobodu s odbacivanjem i isključivanje (Kondali 2012: 211). Naime, što je prostor viši na političkoj hijerarhiji, veća je i koncentracija moći unutar njegovih ograda, pojačani su i sustavi sigurnosne zaštite i nadgledanja, tako da je primjerice koledž društveno-humanističkih znanosti Martha Graham, gdje studira Jimmy tj. Snježni (kao i svi tzv. „neurotični”, oni koji nemaju gen genijalnosti), zapušten je, slabo kontroliran i u neposrednoj blizini Plebeje, dok je elitni koledž prirodnih znanosti gdje Kosac studira transgenetiku, luksuzni prostor strogog nadzora. Slično tome, prostor Mlakićeva romana *Planet Friedman* podijeljen je na zone s koncentracijom korporacijske moći i sigurnosti koja opada od zone A preko zona B i C do Slobodne zone. U Slobodnoj zoni nema korporacijskog nadzora, ali društvom vlada kaos, bolest i nasilje. Društvena stratifikacija Bangkoka budućnosti u *Djevojci na navijanje* Paola Bacigalupija također prati spacijalnu hijerarhiju – društvom vlada korupcija, a tek prividno „Kraljica djevojčica” uz pomoć Ministarstva trgovine i Ministarstva okoliša koji su u međusobnoj zavadi jer okolišna inspekcija ima monopol nad kontrolom uvoza zbog širenja bolesti, što ometa slobodnu trgovinu i osnažuje korupciju, krijumčarenje i biogusarstvo tzv. „genokradića”. Među odvojenim etničko-ekonomskim društvenim skupinama izdvajaju se *falanga faranga* (bogatim strani trgovci i industrijalci, uglavnom američkog i europskog porijekla), *žutotrakaši* (kineski doseljenici koji žive u slamovima), *zelenokartaši* (malajski islamisti koji izrazito mrze Kineze) i *bjelokošuljaši* (vrlo nasilna ekološka policija Ministarstva okoliša). Istaknute su i religijske podjele na budiste, islamiste i tzv. „grahamovce”², sljedbenike Grahamove *Biblije*. Međutim, iznad sociološke i religijske, postoji i biološka/genetička podjela – upravo to je element koji distopijski zaplet razlikuje od uobičajenog sociološko-psihološkog zapleta realističkog romana u kojemu spacijalna hijerarhija odra-

² Vrlo vjerojatna aluzija na američku protestantsku sektu Graham Bible Church, utemeljenu 2004. (http://grahambible.org/?page_id=10)

žava društvenu i ekonomsku raspodjelu moći. Stoga problem biologiziranja društvenih razlika u distopijskom romanu traži posebno razmatranje.

3. Treća relacija: posthumanistička biotehnologija i distopijski *homo sacer*

Tema genetskog inženjeringa, kloniranja ljudi i životinja i sveopće manipulacije genima u vremenu u kojemu je Huxley napisao *Vrli novi svijet* (1932) zasigurno su distopijski roman pozicionirale u polje znanstvene fantastike, no danas, kada je biotehnologija toliko prisutna da proizvodi distopijske scenarije u zbilji, ta se tema iz polja znanstvene fantastike preselila u posthumanistički realizam. Živimo u razdoblju postindustrijskog društva koje je Jeremy Rifkin nazvao „biotehnološkim stoljećem”, u kojemu je već stvorena zakonska podloga za privatizaciju i komercijalizaciju genetskih javnih dobara. Zahvaljujući zastarjelim pravnim sustavima koji nisu pratili ubrzani razvoj tehnologije, u našim „alarmantnim vremenima” život je već postao izumom jer se svi „genetski stvoreni višestanični živi organizmi, uključujući životinje, mogu zaštititi patentom” – to je, naime, doslovno citirana odluka koju je 1987. godine donio Ured za patente i zaštitne znakove Sjedinjenih Država (PTO), čime je, kako smatra Rifkin, izravno potaknuo suvremenu praksu biogusarstva (Rifkin 1999: 67). Rifkin želi upozoriti na katastrofalne ishode nekontroliranog udruživanja biotehnologije s liberalno-kapitalističkom trgovinom, koje nas približava vremenu kada će replikacija zamijeniti reprodukciju. Ova opsesija „trgovinom gena u osvit vlog novog svijeta” podnaslov je Rifkinove znanstveno-popularne rasprave, no jednako bi se mogao nasloviti i sažeti program suvremene spekulativne fikcije.

Povrh toga, zamisao o komercijalnoj eugeničkoj civilizaciji budućnosti priziva moralno-političke stranputice povezane s dvama važnim aspektima diskurzivne čudovišnosti – tijelom i porijeklom, u oba slučaja zaoštrenima bipolarnom podjelom na ljudsko/neljudsko i prirodno/neprirodno. Tako se u Bacigalupijevu romanu, u novom tajlandskom društvu kojim vlada uzajamna omraza među svim društvenim slojevima, vjerama i rasama, jedina homogenizacija postiže sveopćom mržnjom prema tzv. Novima ili Navijenima, „ljudima na opruge”. Za Nove nema mjesta ni u jednom religijskom sustavu; oni su vragovi ne koje u svojim propovijedima upozoravaju *grahamovci*, uvreda Ku'ranu za *zelenotrakaše*, a za budističke redovnike oni su stvorenja koja nikada neće steći dušu i mjesto u ciklusima reinkarnacije. Konačno, službeni je stav Ministarstva okoliša da ih treba reciklirati kao „genetički otpad” (Bacigalupi 2014: 48, 52).

Odnos prema novim ljudima, replikantima, tema je poznata iz romana Philipa Dicka, *Sanjaju li androidi električne ovce* (1968). Tamo su spacijalne granice Los Angelesa 2019. godine, ujedno i klasne granice, a genetske razlike zapravo su biologizirane društvene razlike. Pukovnik Rick Deckart (*Blade Runner*) tu je da bi nadgledao granice tih razlika, pazeći da se ne prekoračuju sociološke klase izjednačene s biološkom vrstom. U jednoj od sedam teza o čudovišnosti, J. J. Cohen podsjeća da čudovište uznemiruje svojom hibridnošću; novim oblikom koji lebdi među drugim poznatim oblicima prijeteći brisanjem distinkcija među njima (Cohen 1996: 6). Čudovište zastrašuje time što prekoračuje granicu među vrstama iako je, u evolucionističkom smislu, ono samo „primjerk nevrste” (*the species of the nonspecies*) koji još nije oformio vrstu (Milburne 2003: 203). No, upravo ta ontološka graničnost čudovišta uzrokuje krizu poznatog poretka, koja se zatim nastoji riješiti radikalnim mjerama represivnog državnog aparata.

Budući da je svodiv na status njegove fizičke egzistencije, na „goli život”, taj Novi čovjek, i replikant Dickova romana, i Navijeni Bacigalupijeva, ujedno je neka vrsta distopijskog *homo sacera* Giorgia Agambena. On nije toliko negacija čovječnosti uopće koliko je „živi mrtvac”, prokleti izgnanik iz političke zajednice, „mračna figura iz iskona zapadnjačke političke i pravne tradicije” i „dokaz povijesnog redukcionizma zapadnjačke civilizacije koja počiva na logici isključenja svega što ne pripada u zadani okvir urođenosti, podrijetla, krvi i tla” (Paic 2011: 207). Ono što se danas u zbilji događa s izbjeglicama i azilantima u europskoj političkoj stvarnosti, u distopijskoj je fikciji podudarno sudbini replikanta, androida, „genetskog otpada” koje treba reciklirati u ime opstanka neke više ljudskosti koja, da bi zadržala prisvojene privilegije, pribjegava neljudskim mjerama.

4. Četvrta relacija: Između Krvi i Ruža – *homo poeticus et empathicus vs. homo ludens et economicus*

Pitanje porijekla humanosti u postapokaliptičnim narativima često se vezuje uz empatiju, ponekad tako što se nedostatak empatije pripisuje radikalno dehumaniziranim totalitarnim društvima budućnosti, a ponekad i tako što se manjak empatije tumači neljudskim porijeklom. Tako se, na primjer, u romanu Philipa Dicka za identifikaciju androida *Blade Runner* koristi Voigt-Kampffovim testom empatske reakcije (Dick 2000: 92). Međutim, Kevin McNamara zapaža kako se tim testom ne mjere osjećaji, nego fizička manifestacija s kojom interferiraju osjećaji, a svodi se na širenje zjenice oka (McNamara 1997: 440). Paradoksalno je, međutim, što u društvu koje vjeruje da jedinu granicu između ljudi i replikanata određuje razlika u empatiji, svojstvo kojim se ljudi razlikuju od stroja, može dijagnosticirati samo stroj. Štoviše, premda je mjerilo ljudskosti stroj, suosjećanje je rezervirano samo za pripadnike ljudske vrste i njihov odnos prema životinjama, dok su strojevi, tj. androidi, isključeni iz empatijskog kruga. Dickov se roman, kao i pukovnik Rick Deckart, često spominje u Mlakićevu romanu *Planet Friedman* gdje se u dehumaniziranoj zoni A, kojom vlada logika korporacijskog kapitala, sankcionira „zločin samilosti”. Friedmanove *Izreke* jedina su dostupna literatura, a neke od njih glase: *Emocije su beskorisni balast./ Poblepa je dobra./ Sva dobra moraju imati tržišnu vrijednost, ona je njihova bit./ Tržište samo mora odstranjivati svoje gangrenozno tkivo.* Mlakićeve postapokaliptične predodžbe izrasle su na prepoznatljivim koordinatama aktualne zbilje – njegovim ekološki uništenim svijetom vlada Vijeće korporacija, najmoćnija osoba na planetu je Steven Yobs, a Mreža je ugašena jer je bila „beskrajno kontaminirana emocijama”.

Općenito se u distopijama povratak na izgubljenu ljudskost rješava vrlo konvencionalno; povratkom na oslonce koje nudi tradicija, i to najčešće književna. Čudovišni otklon nastaje odbacivanjem, zabranjivanjem književne prošlosti koja zatim iznova biva otkrivena u nekom iskošenom čitanju te evocirajući odbačenu empatiju postaje glavnim posrednikom probudene ljudskosti. Glavni lik Mlakićeva romana upoznaje emocije posredstvom zabranjenih knjiga koje mu donosi djevojka iz Zone C – najprije Yeatsovi stihovi: *pravim kaput od Tuge/Gradim brod za Tugu i Tkam cipele od tuge* zbuduju čovjeka koji emocije smatra *beskorisnim balastom*, tugu osjeća jedino *kod negativnog kolebanja burze*, a *liječi se nizom psihostimulansa* (Mlakić 2012: 54). Mlakićev se junak nastavlja emotivno razvijati čitajući izabrana djela koja u distopijama formiraju zaseban kanon.

Osim Shakespearea, koji u romanima toga žanra najčešće funkcionira kao subverzivni signal za sveukupnu književnu tradiciju³, Mlakić priziva i roman Philipa Dicka (a zanimljivo je da i Dickov roman ima Yeatsove stihove u prologu). Na Paulino pitanje o čemu govori knjiga Philipa Dicka, glavni junak odgovara – *O nama*, uspostavljajući time izravnu intertekstualnu vezu sa svojim ulančanim citatnim predlošcima.

U romanu Margaret Atwood, posljednji čovjek Jimmy iznenađen je odsustvom vlastite empatije prema prizorima masovne smrti dok na sigurnoj udaljenosti skloništa u Rajskom vrtu prati kako svijet nestaje u epidemiji virusa koji je proizveo Kosac, ideolog i stvoritelj savršenog novog čovjeka, ali i zagovaratelj totalnog uništenja postojećeg, nesavršenog života.

Najgore je bilo to što oni ljudi vani – strah, patnja, veleprodajna smrt – nisu zapravo budili njegove osjećaje. Kosac je govorio da „Homo sapiens sapiens” ima urođenu osobinu da ne može poimati druge ljude kad ih ima više od dvjesto, što je veličina prvobitnog plemena (Atwood 2003: 331).

Koščevo znanstveno racionaliziranje nasuprot Jimmyjevu pasivno emotivnom pristupu osobito je istaknuto u njihovu različitom stavu prema umjetnosti i prema računalnim igrama⁴, koje simulirajući prošlost zapravo anticipiraju budućnost. Budući da je u igri sve dozvoljeno, pa i genocid, konačni je smak svijeta Kosac najprije uvježbao, a zatim i realizirao po uzoru na igru „Istrijebiton”. Osim toga, Kosac i Jimmy igrali su „Barbarsku čizmu” (“Možete li promijeniti povijest?”), u kojoj je cilj bio izabrati moćne barbare koji ruše velike civilizacije i igru „Krv i Ruže”, u kojoj je Krv označavala ratna osvajanja i destrukciju ili „zločine u velikom stilu” (pokolje i genocide, a ne pojedinačna silovanja i ubojstva), a Ruže umjetnička djela i znanstvena postignuća. Pritom je, nakon bacanja virtualne kocke, ako je tema bila Krv, igrač Ruža mogao zaustaviti zločin, no morao je u zamjenu dati neku temu Ruža. Mogućnost cjenkanja otkriva morbidnu narav igre koja svojim sadržajem ukazuje na nedostatak empatije kao uvjet sudjelovanja u „zabavi”:

³ U Zamjatinovu romanu tvrdi se da su prošla *pretpotopna vremena Svemogućih Shakespearea i Dostojevskih*. U Orwellovoj 1984-oj Winston Smith se probudio (i pobunio) s riječju *Shakespeare* u usnama. Shakespeare-ovi su stihovi najčešći Huxleyev podtekst, jer John Savage odrasta uz Sabrana djela Williama Shakespearea; njegovim riječima on odmjerava slabosti vrlo novog svijeta. U Mlakićevu romanu, Shakespeare dolazi iz zone B, no *Romea i Juliju* isčitava Gerhart kroz filter friedmanovskih Izreka – *likovi su bili ljudi od krvi i mesa iako su čudno govorili kao da izgovaraju odabrane marketinške slogane* (Mlakić 2012: 55).

⁴ Igra, kao čudovišni otklon od ljudskosti, učestali je motiv distopija, koji se najčešće koristi u značenju intelektualne aktivnosti u potpunosti podređene razumu, bez ikakva opravdana razloga za razvoj suosjećanja jer se u igri ništa ne događa „zapravo”; ona je neobvezujući nadomjestak života, ali i pokazatelj etičke i intelektualne razine cijelog kolektiva. Zanimljivi su primjeri igara u romanu *Kis* Tatjane Tolstoj, koji nije uključen u ovaj pregled zbog toga što je bliži tradiciji groteske i menipeje u ruskoj književnosti, nego anglofonom spekulativno-futurističkom romanu koji tvori zasebnu žanrovsku skupinu. No, i u tom romanu igre su također vezane uz osakaćeni svijer novih ljudi bez empatije, koje predstavlja Benedikt Karpov. Naime, u igrama *skokometa* i *gušilice* smijeh izazivaju polomljene kosti, krvave glave i iskopane oči (usp. Levanat-Peričić 2011: 80–81). I u Mlakićevu romanu inzistira se na povezanosti bešćutnog društva sa spektaklom i igrom. Najbolji primjer je *reality-show* Opstanak koji sudionicima nudi opciju „smrtonosni poljubac”, odnosno igru s *Microsoft* kobrom koja, iako je hologramska, raspolaže stvarnim otrovom koji može usmrtiti sudionika. Radikalni oblik okrutne igre u Bacigalupijevu romanu sadističke su predstave u kojima je Emiko, Navijena djevojka, programirana da osjeća bol, izložena svakodnevnim seksualnom ponižavanju i mučenju.

Postojala je tečajna lista – Mona Liza vrijedi kao logor Bergen-Belsen, genocid Armenaca kao Deveta simfonija i tri velike piramide – ali moglo se i cjenkati. Da biste se cjenkali, morali ste znati brojeve: ukupan broj mrtvih za zločine i zadnju tržišnu cijenu za umjetnička djela (Atwood 2003: 79).

Na kraju igre Krv i Ruže, pobjednik je bio „igrač koji je sačuvao veći broj ljudskih postignuća na kraju Vremena” (Atwood 2003: 78). Činjenica da je igrač Krv češće pobjeđivao, ali je kao pobjednik uvijek osvajao pustoš, nametljiva je metafora stvarne povijesti čovječanstva. *Homo empathicus et poeticus*, igrač Ruža, povijesni je gubitnik, no jedini koji na kraju preživljava kataklizmu zaigranog, ekonomski bešćutnog *homo ludensa*.

5. Peta relacija: Zdrava neljudskost i bolesna ljudskost

Bolest je neizbježna tema i posthumanističke zbilje i distopijske fikcije. M. Atwood u svom je romanu progovorila o aktualnom problemu komercijalizacije genetskog inženjeringa, usmjeravanjem farmaceutskog profita na proizvodnju bolesti. U tom smjeru *advocatus diaboli* ljudskog genoma, Kosac, postavlja hipotetički scenarij:

Aksiom: bolest nije produktivna. Sama po sebi ne stvara nikakvu robu, dakle, nikakvu zaradu. Iako je dobra kao izgovor za mnoge djelatnosti, u pogledu zarade samo pretace novac iz bolesnih u zdrave ljude. Iz pacijenta u liječnike, iz klijenata u prodavače zdravlja. Osmoza novca, moglo bi se reći (Atwood 2003: 205).

No, kada bolest postane proizvod, stvari se mijenjaju. Poslovno su najisplativije dugoročne bolesti, što Kosac argumentira opakom tržišnom logikom – *U idealnom slučaju, a pritom mislim na slučaj koji donosi najveću dobit, pacijent bi trebao ozdraviti ili umrijeti neposredno prije nego što potroši sav novac* (Atwood 2003: 206).

Distopijski je scenarij nužna posljedica ostvarene utopije, a bolesno i zaraženo društvo produkt napredne medicine jer i nakon što svi postanu zdravi, farmaceutska industrija mora naći način kako ostvariti profit. I u Mlakićevu se romanu sličnom korporativnom logikom ponovo razvija kuga, bjesnoća i lepra u zoni C. U Bacigalupijevu romanu *borova gljivica, cibiskoza, nipponski hakirani žižak* uništavaju biljni svijet, a proizvod su genetski modificirane flore i slogana „Svacom organizmu treba grabežljivac”. Proizvode se i ljudi, kao „genetske slijepice ulice” bez reprodukcijских mogućnosti, no poput GMO soje i žita, oni su otporniji na bolesti. Odnos bolesnog i zdravog tijela u smislu odnosa ljudskog i neljudskog, uvijek je na strani neljudskog. Ljudsko je tijelo slabo, čudovišno je tijelo nadmoćno i opasno; stoga ga, gledano „ljudskom” logikom, treba uništiti kada postane prijatelja, dakle, čim razvije autonomnu svijest.

Konačno, distopijski su romani vrlo angažirani i vrlo konvencionalni: oni nude pouku. Pri kraju Bacigalupijeva romana, nakon što se ponovno razmaše virus koji se oteo kontroli, a brane grada popuste pred rastućom razinom mora, istaknuto je upozorenje dra Gibbonsa: *Ekosustav se raspao kad je čovjek prvi puta zaplovio morem. Kad smo prvi puta zapalili vatru nad širokim afričkim savanama. Danas bismo svi već trebali biti navijeni* (Bacigalupi 2014: 302)

I Mlakićev roman završava mračnom autoreferencijalnom porukom o besmislenosti poruka jer je nasukanost na Zemlju katastrofa po sebi – *Tisuće brodolomaca bacale su u*

more poruke s bocama koje nemaju kome doploviti. Izvan otoka na koji su se nasukali nije bilo ničega. (...) Kome poslati poruku u boci? Imamo li ih kome slati? (Mlakić 2012: 253)

6. Zaključak: prema posthumanističkom realizmu

Odnos posthumanizma, spekulativne fikcije i teorije čudovišta u ovom se radu promatrao kroz pet relacija, odnosno pet izdvojenih problemskih razina. Prva relacija polazi od endizma kao spona postapokaliptičnih narativa s kategorijom čudovišnosti. Druga je relacija posvećena specifičnostima distopijskog kronotopa te odnosu prostornih koordinata s čudovišnim mjestom. U trećoj relaciji posthumanistička zaokupljenost etičkim i političkim implikacijama razvoja biotehnologije povezuje se s funkcijom distopijskih likova replikanata i androida koji, kao hipotetički *homines sacri* budućnosti, ostaju izvan konceptualne i spacijalne definicije „humanosti”. Središnji problem četvrte relacije je empatija, u distopijskim romanima *definiens* ljudskosti, prisutan u odnosu umjetnosti u kojoj se pohranjuje i pomoću koje se pobuđuje, naspram igri, radikalno racionaliziranoj aktivnosti koja provodi, uvježbava i slavi beščutnost. U poetici posthumanističke fikcije umjetnost je put povratka izgubljene ljudskosti, a igra njezin čudovišni otklon, zastranjenje i stranputica. Zasebno poglavlje posvećeno je relaciji bolesne ljudskosti i zdrave neljudskosti, obzirom da je bolest tema komercijalne biotehnologije i problem koji se u fiktivnim postapokaliptičnim društvima rješava preživljavanjem savršenijih novih ljudi, androida, dok bolest postaje religijska ili etička kazna za neljudsku ljudskost.

Obzirom da su relacije posthumanizma i spekulativne fikcije krucijalne naravi te ukazuju da se hipoteza o dehumaniziranoj budućnosti temelji manje na futurističkoj viziji, a više na aktualnoj zbilji postindustrijskog biotehnološkog društva, suvremeni distopijski romani, mimetički čvrsto usidreni u problematičnoj suvremenosti, zapravo ne pripadaju polju fantastike koliko zasebnoj stilskoj cjelini novog, posthumanističkog, realizma.

Pritom pojam „realizam” ne koristim isključivo u književnopovijesnom smislu niti kao tipološki ahistorijski pojam, nego u svim trima aspektima značenja kako ih je određio Roman Jakobson – prvo, realizam se očituje kao tendencija koju je određeni autor zamislio kao vjerodostojni prikaz stvarnosti; drugo, realizam se ostvaruje i kao recepcijski učinak koji određeno djelo proizvodi na čitatelja, kroz subjektivno mjerilo o vjerojatnosti i uvjerenosti, a treće značenje pojma realizam zapravo pokriva skup umjetničkih obilježja karakterističnih za umjetnički pravac 19. st. (Jakobson 1978: 59). U sva tri aspekta – kroz istaknutu namjeru autora koja se može iščitati ili u metapoetičkim komentarima ili u izravnom poetološkim odabiru određenih književnih postupaka, zatim kroz recepcijske učinke koji su posljedica određenih ciljanih postupaka i na kraju, u određenoj korelaciji s književnopovijesnom stilskom formacijom, romani spekulativne fikcije mogu se interpretirati kao romani nove realističke paradigme. U tom novom realizmu hipoteza budućnosti tek je svojevrсна poetološka mimikrija kojom se zagrće mimetički postupak, s funkcijom da prikazani svijet budućnosti reprezentira kao izravnu posljedicu problematičnih mjesta suvremenosti, čija selekcija korespondira s općim mjestima posthumanizma. Postupak podražavanja zbilje usklađuje se s interpretacijom kraja svijeta i kraja čovjeka jer reproducira temeljna posthumanistička pitanja, koja su u ovom tekstu obrazložena na pet problemskih razina i u korelaciji s teorijom čudovišta. Sva tri Jakobsonova aspekta iskazivanja realizma razmotrit ću redom.

Prvo, što se tiče namjere autora, ona se očituje prvenstveno u eksplicitno iskazanoj potrebi distanciranja autora spekulativne fikcije od žanra znanstvene fantastike. U tom smislu nezaobilazna je argumentacija Margaret Atwood koja je uzastopce, i u svojim intervjuima, a kasnije i u književnokritičkim esejima (2011), na zgražanje poklonika žanra i uz osudu književne kritike⁵, odbijala svoje romane *Sluškinjina priča* i *Gazela i Kosac* nazvati znanstvenom fantastikom. Doduše, ona tvrdi da su ti romani znanstvena fantastika u istoj mjeri u kojoj je to i Orwellova *1984.*, ali da problemi nastaju čim pokušamo Orwellov roman svrstati u istu kategoriju znanstvene fantastike u koju spadaju romani poput Bradburyjeva *The Martian Chronicles* (Atwood 2011: 2). Atwood duhovito zapaža kako njezini romani spadaju u kategoriju „bez Marsovaca” i stoga sasvim ozbiljno inzistira na pojmu „spekulativna fikcija” jer se u njenim romanima, kao ni u Orwellovom, ne pripovijeda ništa što se ne može dogoditi ili se možda već negdje nije dogodilo. Štoviše, ona tvrdi da svoje spekulativno-fikcijske romane piše kao upozorenje gdje ćemo stići ako se nastavimo kretati smjerom kojim smo već krenuli. Atwood nas zapravo upozorava da projekcija budućnosti može biti utemeljena na načelu vjerojatnosti i oblikovana u skladu s mimetičkim načelima fikcionalizacije, tako da ne uključuje nužno elemente nadnaravnog i natprirodnog i da se koncept budućnosti može temeljiti na vrlo racionalnim pretpostavkama i argumentaciji. Futuristički narativi u tom smislu podražavaju uobičajenu, „zdravorazumsku” potrebu za planovima i projektima. No, praviti plan za budućnost i izložiti predviđene projekcije nije isto što i pisati znanstvenu fantastiku.

Ta vrsta „upozorenja” i književnog angažmana oko prenošenja važnih poruka, postiže se u distopijskom spekulativnom romanu učestalim isticanjem signala koji upućuju na prepoznatljive referente, koji od čitatelja traže orijentaciju na suvremenost, odnosno recepcijski povratak iz budućnosti uz katarzično prepoznavanje konteksta aktualne zbilje i vjerojatnosti njezine futurističke nadogradnje. Dakle, umjesto konstrukcije eskapističkog svijeta, s Atwoodinim „vremeplovima i Marsovcima”, u spekulativnim distopijama postavljaju se signali kojima se čitatelja nastoji uputiti na kronotop „sada i ovdje”. Primjerice, u Bacigalupijevu romanu nazivi kalorijskih kompanija AgriGem, PurCal, Total Nutrigent Holdings aludiraju na korporacije suvremenog globalnog tržišta tako što čak i imenom upućuju na postojeće tvrtke⁶. Na taj postupak signaliziranja zbilje, u

⁵ Takav je stav urodio javnom polemikom s Ursulom Le Guin koja ju je optužila da proizvoljnim klasifikacijama svoje romane želi zaštititi od žanrovskog getoiziranja, odnosno od potiskivanja u žanr koji izbjegava konvencionalna publika odgojena na tradicionalnim književnim vrijednostima, kao i većina književnih kritičara koji sjede u povjerenstvima za dodjelu književnih nagrada. Atwood je spremno odgovorila da bi je žudnja za književnim nagradama u tom slučaju vjerojatno spriječila da izabere takav žanr. U konačnici, zaključila je da ona i Ursula Le Guin imaju samo terminološke nesuglasice – ono što Atwood naziva spekulativnom fikcijom Le Guin naziva znanstvenom fantastikom, a ono što Atwood naziva znanstvenom fantastikom, Le Guin zove fantasyjem (Atwood 2011: 6).

⁶ Neke su aluzije lako čitljive – primjerice, u nazivu kalorijske kompanije AgriGem može se prepoznati *AgriGem Ltd.*, farmaceutsku tvrtku registriranu u Lincolnshireu, u Velikoj Britaniji, koja nudi širok spektar agrokemijskih proizvoda, od sjemenja, gnojiva i pesticida do opreme za uporabu (<http://www.agrigem.co.uk/>). Druge su aluzije manje izravne, ali također dijele neke poveznice s referentima u zbilji. Tako se na primjer, tvrtka *Total: a global energy operator*, registrirana u Parizu, na svojim mrežnim stranicama predstavlja kao drugi najveći operater solarne energije i četvrta po veličini naftna kompanija u svijetu, koja posluje u 130 zemalja svijeta i ima 100.000 zaposlenika za koje se tvrdi da su „potpuno posvećeni boljoj energiji” (<http://www.total.com/en/total-global-energy-operator>). Skrivena aluzija na petrokemijsku kompaniju u

spekulativnoj se fikciji nadograđuje postupak hiperboliziranja zbilje kojim se gradi formalni okvir žanra – u znanstvenoj fantastici taj je imaginativni okvir, prema Suvinu, „alternativan autorovoj empirijskoj okolini”⁷ (Suvin 2010: 41), dok u spekulativnoj fikciji naglasak nije toliko na alternativni koliko na hiperboli koja bi trebala potaknuti funkciju upozorenja. Pratimo to i na primjeru Bacigalupijeva svijeta budućnosti, koji je potpuno opustošen genetski proizvedenim biljkama, oprašivačima i nametnicima, no sukob koji se vodi oko banke izvornog sjemena samo je realizirana hiperbola suvremenog biogusarstva i opasne situacije koju Rifkin naziva „igranje ekološkog ruleta”, a odnosi se na visokorizične pothvate transgenetičke proizvodnje biljaka otpornih na herbicide bez prethodnog ispitivanja potencijalnih štetnih utjecaja na plodnost tla i kakvoću vode, dakle na zbivanja koja su već nekoliko desetljeća dijelom globalne biopolitike (Rifkin 1999: 109).

Slično tomu, i Mlakićevim su romanom razasuti znakovi suvremenosti koji se vrlo lako se mogu dovesti u korelaciju s „autorovom empirijskom okolinom”, počevši od imena Stevena Jobsa i tvrtke „Microsoft”, nedvosmislenih aluzija na vlasnika Applea i konkurentsku tvrtku, pa do glavne junakinje, atletičarke Paule Bolt, koja se u romanu predstavlja kao potomkinja Usaina Bolta. No, reprezentirani svijet futurističke zbilje hiperbola je aktualne društvene i ekonomski determinirane stvarnosti – iza Mlakićevih „fridmanovaca” i „kejnzijevaca” čiji su oporbeni pristupi tržištu podijelili i opustošili svijet budućnosti, prepoznatljive su dvije suprotstavljene doktrine vodećih ekonomskih škola 20. stoljeća i njihovih utemeljitelja Milтона Friedmana i Johna Keynesa. Koja je doktrina prevladala u budućnosti, vidi se po nazivu planeta Zemlje, odnosno po naslovu romana. Prateći svijet u kojemu su „fridmanovci”, dakle zagovaratelji neoliberalnog slobodnog tržišta i gospodarskih procesa u koje ne smije intervenirati država, pobijedili i potisnuli „kejnzijevce”, tj. zagovaratelje oblika kapitalističke privrede u kojemu država jamac pravedne raspodjele korporacijskog profita, ujedno pratimo propast globalne kapitalističke privrede kao vjerojatni ishod društva kojim vlada pohlepa, potrošnja i spektakl. Time je u Mlakićevu romanu u potpunosti ostvaren program spekulativne fikcije koji je zacrtala Margaret Atwood – distopije se pišu kao neka vrsta konceptualnog eksperimenta koji propituje „smjer kojim smo već krenuli” i nudi potencijalne odgovore na pitanje gdje ćemo stići nastavimo li se kretati zacrtanom stazom.

Drugo, kada su u pitanju recepcijski učinci koje književni tekst proizvodi – najvažnije je pitanje rješenje čitateljske neodumice oko realnog ili irealnog, odnosno prisutnosti ili odsutnosti fantastičnog u ovim romanima. Naime, spekulativna fikcija olako se svrstava u fantastiku, uz argument da je riječ o hipotetičkim vizijama budućnosti, odnosno o zbivanjima koja nisu ili ne mogu biti potvrđena u zbilji. To je međutim isključivo tematski argument, vezan uz sadržajne aspekte djela koji, osim što ne uzima u obzir

ovom je primjeru dodatno nadopunjena izrazom „Nutrigen”, dakle nafina i solarna energija pretvorene su u organske izvore energije, u skladu sa središnjim problemom pretpostavljene budućnosti Bacigalupijeva romana – komercijalizacijom gena i tržišnom utrkom u kalorijskim energentima.

⁷ Koncept „autorove empirijske okoline”, Darko Suvin koristi u definiciji znanstvene fantastike, objašnjavajući to potrebom da se izbjegnu nejasnoće koje otvara pojam „realizam” i „realno” (Suvin 2010: 37). „Autorova empirijska okolina” za Suvina je „nulti svijet” empirijski provjerljivih svojstava, ujedno i središnja referentna točka i parametar odstupanja koja pokazuje alternativni svijet žanra.

književne postupke o kojima je prethodno bilo riječi, zanemaruje i činjenicu da su hipotetička i alternativna zbivanja u temelju svake fikcije, bez obzira na to da li je ona smještena u sadašnje, prošlo ili buduće vrijeme. Apokaliptični narativi smješteni u budućnost ne udovoljavaju uvjetima fantastike nekim automatizmom temeljenim na zapažanju da pripovijedaju o budućnosti koja se nije dogodila jer i povijesni romani mogu pripovijedati o povijesti koja se nije zbila ili uključivati fiktivne zaplete u povijesna zbivanja. Povrh toga, temeljnom uvjetu koji bi fantastični narativ trebao imati – čitatelja i likove koji su u neodumici glede prikazanog – distopijski romani ne udovoljavaju jer se čitaju uz prihvaćanje prikazanog svijeta kao svojevrsne hiperbolizirane zbilje, s kojom navedeni zapleti grade čvrste označiteljske veze.

Konačno, postoji li poveznica realizma kao povijesno određenog književno umjetničkog pravca i posthumanističkog realizma? Obzirom da je razlika između spekulativne fikcije i znanstvene fantastike utemeljena na stupnju mimetičnosti, na postavljeno pitanje lakše je odgovoriti ako u analogiju postavimo odnos znanstvene fantastike i spekulativne fikcije s odnosom među poetikama realizma i romantizma obzirom na izbor građe. Analogiju je moguće izvesti propitujući vezu selekcije historijski relevantnih tema u realizmu i romantizmu, odnosno selekcije „futuristički relevantnih tema” u znanstvenofantastičnoj i spekulativnoj fikciji. U oba slučaja (u povijesnom realizmu i u posthumanističkom realizmu), polazište za procjenu relevantnosti je aktualna društveno-politička stvarnost, dok to nije slučaj u znanstvenoj fantastici i romantizmu. Naime, vremenu budućnosti posthumanistički roman pristupa s hipotezom koju je realizam kao književnopovijesna paradigma devetnaestog stoljeća gradió prema vremenu koje pripada povijesti. Za razliku od romantičarskog eskapizma koji je trebao zamagljenu i daleku prošlost u koju će projicirati narative udaljene od konkretne i prepoznatljive „autorove empirijske zbilje”, onda kada je uzimao povijesnu građu kao polazište, realizam je posezao za povijesnim trenutkom koji neposredno prethodi vremenu pisanja i koji u tom smislu uvjetuje aktualnu zbilju. Stoga realistički pisac ne odlazi u daleku prošlost, nego u onu čije se posljedice osjećaju u trenutku u kojem piše. Društveno povijesna uvjetovanost likova i kritički mimetizam kao imperativ poetike realističkog romana, nameće se i distopijskom romanu usmjeravajući naraciju prema selekciji referentnih točaka koje čitatelj prepoznaje na kulturološkoj karti svoje svakodnevnice. Dakle, futurističko posezanje za budućim vremenom također može u tipološkom smislu biti utemeljeno na romantičarskoj ili realističkoj paradigmi. Romantičarski eskapistički zapleti rezultat će svjetovima u kojima udaljena, neodređena i zamagljena budućnost nema izravnih referenci na sadašnjost i nastoji prezentirati svijet alternativan autorovoj empirijskoj okolini u kojemu su suspendirani zakoni vjerojatnosti, dok će realistički pristup, angažirano i kritično mimetički, raditi na minimaliziranju odmaka od zbilje.

Prizvat ću za kraj, i u duhu posthumanizma preoznačiti, toliko često citiranu tezu Williama Gibsona o realiziranoj, ali neravnomjerno raspoređenoj budućnosti – budućnost je donedavno bila ovdje, a onda je otišla u povijest da bi tamo uzurpirala ulogu *magistrevitae*.

Literatura

Primarna

- Atwood, Margaret (2003) *Gazela i Kosac*, preveo Marko Maras, Profil, Zagreb.
- Bacigalupi, Paolo (2014) *Djevojka na navijanje*, preveo Vladimir Cvetković Sever, Algoritam, Zagreb.
- Dick, Philip Kindred (2000, 11968) *BladeRunner. Sanjaju li androidi električne ovce?*, preveo Marko Fančović, Zagrebačka naklada, Zagreb.
- Huxley, Aldous (1985, 11932) *Divni novi svijet*, preveo Vlada Stojiljković, August Cesarec, Zagreb.
- Mlakić, Josip (2012) *Planet Friedman*, Fraktura, Zagreb.

Sekundarna

- Atwood, Margaret (2011) *In Other Worlds: SF and the Human Imagination*, Virago, London.
- Cohen, Jeffrey Jerome (1996) „Monster Culture (Seven Thesis)” u: *Monster Theory. Reading Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis – London, str. 3–26.
- Jakobson, Roman (1978) *Ogledi iz poetike*, Prosveta, Beograd.
- Kondali, Ksenija (2012) „Mapiranje identiteta i prostora u romanu *Gazela i kosac* Margaret Atwood”, *Pismo* 10/1, str. 205–219.
- Levanat-Peričić, Miranda (2011) „Tipologija čudovišnosti i razine hibridizacije u distopijskoj menipeji *Kis Tatjana Tolstoj*”, *Književna smotra*, br. 159, sv. 1, str. 71–84.
- Levanat-Peričić, Miranda (2014), *Uvod u teoriju čudovišta. Od Humbabe do Kalibana*, AGM, Zagreb.
- McNamara, Kevin R. (1997) „*Blade Runner's* Post-Individual Worldspace”, *Contemporary Literature*, br. 38, sv. 3, str. 422–446.
- Milburne, C. N. (2003) „Monsters in Eden: Darwin and Derrida”, *MLN: Modern Language Notes* 118, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, str. 603–621.
- Pačić, Žarko (2011) *Posthumano stanje: kraj čovjeka i mogućnosti druge povijesti*, Litteris, Zagreb.
- Rifkin, Jeremy (1999) *Biotehnološko stoljeće. Trgovina genima u osvit vrlog novog svijeta*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Suvin, Darko (2010) *Metamorfoze znanstvene fantastike*, Profil, Zagreb.
- Žižek, Slavoj (2012) *Živjeti na kraju vremena*, Fraktura, Zaprešić.

SUMMARY

Miranda Levanat-Peričić

THE RELATION BETWEEN POSTHUMANISM AND SPECULATIVE FICTION FROM THE VIEWPOINT OF MONSTER THEORY

Starting from posthumanism as “a new paradigm of the science, philosophy and the arts” (Pačić, 2011), this paper is focusing on the “posthuman condition” of contemporary literature. The reason for this is the obvious incidence of posthumanistic reflection features in contemporary fiction – endism (the end of historicity/the end of time/the end of humanity); destabilization of “humanity” (concentrating on the inhuman, animalistic, monstrous); antihumanism (resistance to the humanistic homocentrism and enlightened progressivism), and a general focus on the idea of a crisis of reason, which results in doubts about the ethics of rationalization. Considering the speculative fiction shows preference for the question the humanity in a biological sense (as a problem of breaking down the boundaries between species) and humanism/ humanity in the cultural sense (as an ethical issue, concentrating on insufficient empathy of the “new” man and his “inhuman humanity”), methodological starting point on the basis of which we question the relation between the posthumanistic reflection and literature will be monster theory, which, as a distinctive part of the postcolonial discourse theory, can offer interpretative support to the analysis of the selected literary texts (J. Mlakić, *Planet Friedman*, P. Bacigalupi, *The Windup Girl*, M. Atwood, *Oryx and Crake*), and serve as the basis for researching their relationship with the underlying/older dystopian poetics (A. Huxley, *Brave New World* and Ph. Dick, *Do Androids Dream of Electric Sheep?*).

Key words: posthumanism, speculative fiction, dystopian chronotope, monster theory

Martina Perić

AUTOBIOGRAFSKI NARATIVI – O PRELAŽENJU GRANICA IZMEĐU STVARNOSTI I FIKCIJE

*Martina Perić, doktorandica na PDS-u književnosti, kulture, izvedbenih umjetnosti i filma,
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
stručni članak*

UDK: 82.0-94

Rad će se baviti autobiografijom kao narativnim žanrom te njezinim odnosom prema kategoriji fikcionalnog i nefikcionalnog u naratologiji. Iako među teoretičarima autobiografije postoji konsenzus oko toga da je ona narativni tekst, autobiografski narativi propituju opravdanost postojanja podjele na faktografsku i fiksijsku priču u okvirima naratoloških istraživanja (npr. kod Genettea). Od ranog zahtjeva za faktografičnošću autobiografije već se odustalo, te se autobiografiju u suvremenim teorijama počelo razmatrati kao žanr jednako fikcionalan poput romana ili pripovijetke. No činjenica je da autobiografija uvijek govori o životu svojeg autora, dakle, njezino sadržajno polazište je svakodnevni život osobe koja ju ispituje te je u tom slučaju autobiografska naracija neodvojiva od stvarnosti na koju se referira i koju tekstualno uobličuje. Stoga Lejeuneov autobiografski ugovor koji se izražava trokutom jednakosti između autora, pripovjedača i lika upućuje na specifičnost autobiografske naracije, koja govori u životu svog autora, ali zadržava pravo na selektivno i krajnje subjektivno očiste autobiografa koje neizbježno stvara fikcionalni okvir autobiografskog narativa.

Ključne riječi: autobiografija, naratologija, narativne strategije, identitet, autobiografski subjekt

1.

Ako imamo na umu da je autobiografija aporičan žanr kojega upravo njegova unutarnja dijalektika – dakle, nastajanje u previranju između stvarnosti i fikcije – čini tako kompleksnim, moramo se zapitati kakav je zapravo odnos autobiografske naracije prema kategorijama fikcionalnog i nefikcionalnog. Naratologija je u svojim počecima razdvojila tzv. faktografsku i fiksijsku priču, ali posljednjih se desetljeća, kako raste i zamah istraživanja autobiografske proze, pokazuje da upravo autobiografski (i njemu srodni biografski, memoarski i dnevnički) narativi dovode u pitanje opravdanost postojanja spomenute podjele na faktografsku i fiksijsku priču u okvirima naratoloških istraživanja. Na to je upozorio i Gérard Genette smatrajući da bi se naratologija „morala baviti svim vrstama priče, bile one fiksijske ili ne“ (Genette 2002: 46). Time se otvorio prostor novim istraživanjima autobiografije kao narativne vrste, osobito preko naratološkog tro-

kuta autor = pripovjedač = lik koji je temeljni element u definiciji i analizi autobiografije kao narativnog žanra kod jednog od najpoznatijih istraživača autobiografije Philippea Lejeunea.

U radu će se razmotriti što autobiografiju čini bliskom drugim narativnim oblicima poput romana ili novele, osobito na razini njezinih narativnih strategija. Također će se analizirati odnos stvarnosti, tj. autentičnog životnog iskustva autobiografa i tekstualne reprezentacije tog iskustva – je li riječ o nerješivoj distinkciji između stvarnog i fikcionalnog pa je time svaka tekstualizacija ujedno i fikcionalizacija¹.

Prvo će se dati kratki pregled povijesti autobiografije i teorijske misli o njoj, prvenstveno u svrhu razmatranja povijesnog problema (ne)odredivosti autobiografije kao žanra (koje se kreće od tretiranja autobiografije kao rubnog, pa i neliterarnog žanra do poimanja autobiografije kao diskursa u najširem smislu te riječi). Zatim će se promotriti različite teorije autobiografskog narativa i njegova odnosa prema kriteriju (ne)fikcionalnosti te narativni postupci i signali fikcionalizacije kojima se oblikuje autobiografski narativ. Na kraju će se navesti tekstualna oprimjerenja za narativne strategije i postupke u autobiografiji – za to će nam poslužiti autobiografije dviju kanonskih hrvatskih književnica: Marije Jurić Zagorke i Vesne Parun.

2.

Teorija autobiografije razvila se kasno u odnosu na samu produkciju tekstova koji mogu nositi atribut *autobiografski* – iako povijest autobiografskog, tj. ja pisma možemo pratiti još od antike i srednjovjekovlja, prvo sustavniju teorijsku misao o autobiografiji pronalazimo tek u 20. stoljeću². No, o 20. stoljeću doista možemo govoriti kao o „stoljeću autobiografije” jer je u posljednjih stotinjak godina nastao pravi zamah kako u produkciji samih autobiografskih tekstova, tako i u produkciji teorija autobiografije.

Primjere pisanja o sebi u prvom licu pronalazimo kroz povijest europske književnosti u lirici, elegijama, epigramima, kronikama, putopisima, pismima i brojnim drugim tekstovima antike, srednjovjekovlja, renesanse i baroka, iako se u danom trenutku takvi tekstovi naravno nisu percipirali kao autobiografije. Prvim bi se primjerom tzv. konfesionalnog tipa autobiografije mogle smatrati *Ispovijesti sv. Augustina*, dok neki teoretičari (primjerice P. Lejeune) u povijesnom određivanju autobiografije kao mogućeg žanra radije povlače granicu u 18. stoljeću i to na primjeru *Ispovijesti J. J. Rousseaua* (v. Zlatar 2009: 37–38). P. Lejeune to čini smatrajući da „mimo tog ograničenog polja način na koji danas promišljamo autobiografiju postaje anakroničan i nedovoljno pertinentan” (Lejeune 1999: 202). To u Lejeuneovoj koncepciji autobiografije ima smisla jer se temeljni pojmovi preko kojih on pristupa autobiografiji u modernom smislu usustavljaju tek od 18. stoljeća nadalje. Do tada nisu postojali pojam autora u modernom smislu te riječi, a još manje svijest autora o konstruiranju samog sebe kao lika, tj. subjekta u tekstu. Međutim ovo ne znači da prije

¹ Pritom je specifičnost fikcionalnog u autobiografiji sadržana u tome što se, kako primjećuje i Mirna Velčić, autobiografska fikcija „ne sastoji u izmišljanju sebe, drugih ljudi i događaja, nego u njihovu pretvaranju u predmet pripovijedanja” (Velčić 1991: 30, kurziv M.P.).

² Razlog tome bi mogao biti i to što se autobiografija dugo vremena smatrala rubnim, pa i neliterarnim žanrom, a osim toga budući da autobiografija ima obilježje autorefleksije, to je također donekle utjecalo na nepostojanje potrebe za naknadnom teorijskom refleksijom.

18. stoljeća ne postoje tekstovi koji koriste prvo lice jednine i koji se mogu analizirati iz autobiografskog očišta.

Potvrđuje se to i u okvirima hrvatske književnosti: kao prvi tekstovi koji sadrže elemente autobiografskog pisma izdvajaju tekst *Memoriale Pauli de Paulo patritii jadransis* zadarskog odvjetnika i kroničara Pavlovića iz 14. st. te elegije latinista Ivana Česmičkog (Janusa Pannoniusa) iz 15. stoljeća. U 16. stoljeću autobiografskima možemo smatrati neke latinske tekstove Marije Vlačića Ilirika i filozofa Franje Petrića. U 17. stoljeću svoju autobiografiju na latinskome jeziku piše Bartol Kašić, dok u 18. stoljeću autobiografske elemente pronalazimo u djelu *Annuae sive historia* Baltazara Adama Krčelića. No pravi *boom* u produkciji autobiografske literature na hrvatskom jeziku nastaje tek u 19. stoljeću u okviru hrvatskog preporoda i hrvatskog književnog romantizma i nastavlja se u 20. stoljeću.³

Ništa jednostavnija situacija nije ni s pojmom „autobiografija”. On se prvi put javlja u 18. stoljeću, dotad su se za tekstove autobiografskog karaktera uglavnom koristile drugačije odrednice poput ispovijesti, življenja, životopisa, povijesti života i slično. Pojam autobiografije afirmira se prvo u engleskoj, potom u francuskoj i njemačkoj književnosti. Primjetno je da se pojam autobiografije izvodi iz već postojeće riječi *biografija* pomoću prefiksa *auto*. Tako dobivamo kovanicu koja označava da netko piše o vlastitom životu, za razliku od biografije u kojoj osoba koja piše nije ujedno i onaj čiji se život opisuje. Pisati *svoj* život – to bismo mogli uzeti ne samo kao terminološko nego i žanrovsko određenje autobiografije. Da je upravo to „svoje” važno za autobiografiju, potvrđuje i jedan devetnaestostoljetni pokušaj prijevoda pojma autobiografija na hrvatski jezik – Pasko Antun Kazali 1845. koristi riječ „svoježivotopis” i kao temeljnu zadaću autobiografije navodi da autor mora sam istinito i bez uljepšavanja opisati svoj život „jer nitko na svijetu nemože biti tako tumačitelj misli i djelah, kako onaj koji jih je promislilo i udielovao”⁴.

Pitanje povijesne perspektive, odnosno anakroničnosti autobiografije čiji teorijski okvir dolazi s velikim zakašnjenjem u odnosu na postojanje velikog korpusa tekstova utječe i na današnje stanje istraživanja koje se osim suvremenim tipovima autobiografskog diskursa često mora baviti i povijesnim manifestacijama autobiografskog u cilju pokušaja pronalaženja tradicije autobiografske, odnosno općenito autorefleksivne literature.

3.

U teorijskom razmatranju autobiografije susrećemo se s jednim koliko neobičnim, toliko i važnim problemom – a to je pitanje (ne)odredivosti autobiografije kao žanra. Prvi važniji teoretičari autobiografije poput Mischa i Gusdorfa imali su nešto tradicionalniji pristup pokušavajući je definirati kao žanr i utvrditi njezine „uvjete i granice”⁵.

³ Više o povijesnom razvoju autobiografije u hrvatskoj književnosti vidjeti u Zlatar 1998.

⁴ Citirano prema Brešić 1999: 231.

⁵ Upućujem na tekst Georgesa Gusdorfa „Conditions and Limits of Autobiography” objavljen u zborniku *Autobiography: Essays Theoretical and Critical* iz 1980. (ur. James Olney).

Kasnije se, uvidjevši složenost i raznolikost njezinih pojavnosti, počelo odustajati od tradicionalne koncepcije autobiografije kao žanra. Između tih dviju krajnosti – percipiranja autobiografije kao žanra s određenim pravilima i formalnim obilježjima te shvaćanja autobiografije kao diskursa u najširem smislu te riječi koji se potom može „mimikrirati“ u različitim oblicima i verzijama koje ne posjeduju strogu žanrovsku pripadnost – postoji cijeli niz pojavnosti „autobiografskog“, od usmenih oblika jednako kao i pisanih, literarnih (ili visoko literariziranih) i neliterarnih (odnosno s niskim stupnjem literarnosti), narativnih i nenarativnih, proznih, ali i pjesničkih oblika, itd.

Teoretičari su se susreli s problemom postojanja velikog korpusa tekstova koji zapravo ne mogu funkcionirati kao tipičan književni žanr, ali isto tako iskazuju određeni zajednički nazivnik koji se u nedostatku boljeg rješenja počeo definirati pomoću pridjeva „autobiografski“. Tako su se pojavili i pojmovi poput autobiografskog *diskursa* (M. Velčić), autobiografskog *čina* (E. Bruss), autobiografske *figure* (P. de Man), autobiografskog *ugovora* (P. Lejeune), autobiografske *aktivnosti* (A. Fleishman).

Jedna od teorija autobiografije koja je i danas vrlo utjecajna pokušala je pronaći svojevrsni žanrovski minimum u definiranju autobiografije pojmom tzv. autobiografskog ugovora (sporazuma). Riječ je o teoriji francuskog istraživača autobiografije P. Lejeunea koji se prvo pita „da li je moguće definirati autobiografiju“ (Lejeune 1999: 201) i potom nudi moguću definiciju autobiografije koja proizlazi iz čitanja i usustavljanja velikog korpusa tekstova koje je on proučavao, a koji po njegovom mišljenju funkcioniraju na „autobiografski način“. Njegova je definicija autobiografije sljedeća: „Retrospektivni prozni tekst kojim neka stvarna osoba pripovijeda vlastito življenje, naglašavajući osobni život, a osobito povijest razvoja svoječnosti.“ (ibid, 202).

Autobiografija se nastoji odrediti temeljem nekog minimalnog konsenzusa o obilježjima koja tekst mora imati da bi bio shvaćen kao autobiografija: to mora biti *pripovjedni* tekst, pisan u prozi, mora imati određenu temu, a to je osobni život osobe koja taj tekst piše, moraju biti zadovoljeni uvjeti identičnosti autora, pripovjedača i lika, dakle, osoba koja piše ujedno je doživljajno, pripovjedno i ispričano „ja“. Treba istaknuti da su mnogi raznoliki oblici autobiografskih tekstova koji su inače potvrđeni u praksi isključeni iz ove definicije – u obzir ne dolaze usmeni autobiografski iskazi, kao ni oni koji su nepripovjedne prirode, ili nisu prozni.

Pojam autobiografskog ugovora i tri tekstualne instance koje u njemu sudjeluju – autor, pripovjedač, lik – autobiografiju nedvojbeno smještaju u područje naratologije. Iako se naratologija primarno fokusira na fiksijsku narativnu prozu, G. Genette iznio je tezu da se s naratološkog stanovišta kriterij fikcionalnosti ne treba uzimati kao presudan, tj. da se naratologija treba baviti svim vrstama pripovjednih tekstova, bez obzira na to smatramo li ih fikcionalnima ili ne (Genette 2002: 46–47). Genette analizirajući odnose u autobiografskom trokutu $A = P = L$ također primjećuje da jedino odnos $A = P$ ima pragmatičku osnovu, odnosno jedino se na temelju (ne)jednakosti između autora i pripovjedača može govoriti o razlici (ili barem indiciji te razlike) između fikcije i nefikcije, dok su druga dva odnosa isključivo tekstualna. Za Genetta je odnos $A = L$ semantičke naravi, dok je odnos $P = L$ sintaktički, tj. označava „lingvističku identičnost subjekta iskaza i subjekta iskazanog“ (ibid, 62).

Ovdje također nije naodmet spomenuti da je u naratologiji inače poznat pojam narativnog ugovora kojim se označava literarna konvencija koja upućuje čitatelja na prepoznavanje i identificiranje svijeta pripovjednog teksta kao mimetičkog (v. Culler 1989). Narativni ugovor računa na čitateljevo prepoznavanje fikcije, i pristajanje na tu uvjetnu stvarnost, čak i kada ona u sebi sadrži Barthesovim riječima tzv. „efekt realnosti“. Ono što je zajedničko autobiografskom i narativnom ugovoru jest da oba računaju na čin čitanja, tj. recepcije. Za Lejeunea je tako autobiografija naprosto način čitanja, odnosno autobiografija je ono što se pročita kao autobiografija, pa analogno tome možemo zaključiti da je jednako tako fikcija ono što čitatelj pročita kao fikciju.

Neki su teoretičari, poput Paula de Mana, na drugačiji način pristupili problemu odnosa stvarnosti i fikcije u autobiografiji – de Man u tekstu *Autobiografija kao razobličenje* potpuno odbacuje kriterij nefikcionalnosti odnosno istinitosti u razmatranju autobiografije, smatrajući da „distinkcija između fikcije i autobiografije nije polaritet ili-ili, nego je ta distinkcija nerešiva“ (de Man 1988: 119). Sve se u jednom trenutku može čitati kao autobiografija, odnosno, autobiografija postaje figura čitanja, a temeljni pristup autobiografskom polazi iz samog jezika, a ne od osobe autobiografa ili zapisanih događaja.

Mirna Velčić svojim se interdisciplinarnim pristupom autobiografiji (Velčić 1991) donekle oslonila na de Manovu koncepciju figure čitanja, jer i ona smatra da se autobiografski subjekt više ustanovljuje u procesu čitanja nego i procesu pisanja, odnosno da je za ovjeru autobiografskog važno upravo postojanje subjekta čitanja (Velčić-Canižev 1998). Time se djelomično vraćamo i na Lejeuneovu postavku o autobiografskom ugovoru između autora i čitatelja. Mirna Velčić također je dovela u pitanje vjeru u identitet autobiografskog subjekta. Ona ga smatra fiktivnom, tj. tekstualnom konstrukcijom i izriče tezu da se „ja“ u autobiografiji konstituira kao model za javnost (Velčić 1991: 15–19). U tom je smislu autobiografija jednako fikcionalna kao i svaki drugi pripovjedni tekst koji određenim narativnim strategijama i tehnikama obrađuje svoj predmet.

Autobiografija je bliska narativnim žanrovima poput romana ili novele upravo stoga što koristi iste postupke fikcionalizacije: selekciju, kombinaciju (montažu) odabranih elemenata života, tj. priče koju autobiograf ispisuje, te tekstualne signale fikcionalizacije (Duvnjak Radić 2011: 51–68 i Iser 1987). Specifičnost autobiografije koja je „jednom nogom u fikciji, drugom u životu“ (Duvnjak Radić 2011: 49) jest u tome što se činjenični iskazi koji proizlaze iz autobiografova životnog iskustva upravo navedenim postupcima fikcionalizacije pretvaraju u autobiografski tekst, odnosno postaju dijelom reprezentativnog književnog diskursa. Krenimo od selekcije – ona je neminovna jer nitko ne može ispričati/napisati *apsolutno sve* što je ikada doživio. Autobiograf, uostalom kao i svaki pisac, odabire ono o čemu će pisati, odnosno najčešće radi vrijednosnu selekciju događaja, ljudi i doživljaja iz svog dotadašnjeg života. Dijelom autobiografske priče postaje ono što autobiograf okarakterizira vrijednim pisanja. Ali što je s onime što nije odabrano – što ostaje *izostavljeno, prešućeno, zaboravljeno*? Takvi elementi nipošto nisu nevažni, oni nam mogu svjedočiti o nepouzdanosti autobiografskog pamćenja, ako je primjerice riječ o nekim davnim događajima koji su u međuvremenu naprosto zaborav-

ljeni ili ih se autobiograf sjeća tek površno⁶. Ili se radi o tome da autobiograf namjerno prešućuje i izostavlja neke događaje u svom životu, bilo da ih smatra nebitnima za svoju priču, bilo da se ne uklapaju u model tekstualnog identiteta koji autobiograf želi stvoriti. Koji god kriterij selekcije autobiograf uzео, činjenica je da u autobiografijama uvijek čitamo vrlo probran skup informacija.

Jednako je važan i postupak kombinacije odabranih elemenata. Kombiniranje, odnosno montažiranje pojedinih elemenata u koherentnu priču proces je u kojem se odvija prava fikcionalizacija, tj. estetizacija stvarnosti, odnosno autentičnog osobnog iskustva u književni diskurs (ibid., 63–68). Ako se prisjetimo ruskih formalista i dihotomije fabula/siže koju su uveli u teoriju književnosti, možemo reći da je princip autobiografskog kombiniranja odabranih elemenata u tome da od zadane „fabule” života stvori umjetnički „siže”, odnosno narativni tekst koji zovemo autobiografija. Fikcionalni, tj. literarni postupak stvaranja autobiografskog „siže” odvija se kroz kombiniranje naracije, autorovih komentara, opisa i dijaloga. Iako bi se moglo očekivati da u autobiografiji prevladavaju naracija i kronološko izlaganje događaja, nije uvijek tako. Mnogi autobiografi prekidaju naraciju osobnim komentarima (refleksijama) na ispričovijedano, i već je takav postupak jasan znak fikcionalizacije. Još je izrazitiji znak fikcionalizacije uključivanje dijaloga u autobiografski narativ – dijalozi naime u autobiografsku naraciju uključuju i druge osobe, ali na način da im daju pravo govora u njihovom prvom licu. Uпитno je može li se autobiograf s tolikom jasnoćom i preciznošću sjećati tuđih riječi i točno ih prenijeti. Dijalozi stoga u ovakvim slučajevima mogu poslužiti više za naglašavanje važnosti neke osobe u narativnoj strukturi autobiografije, negoli u svrhu točnog citiranja tuđih riječi.

Treba imati na umu da se autobiografija po nekim bitnim obilježjima razlikuje od ostalih narativnih tekstova (poput romana, novele i sl.). Kao prvo, njezin integrirajući faktor naracije nije zaplet kao element fabule nego sama osoba autobiografa i njegovo narativno (i vrlo subjektivizirano) očist⁷. Autobiografija zapravo niti nema klasičnog zapleta i raspleta, osobito ne raspleta – jer bi rasplet, odnosno završetak autobiografske priče bila smrt glavnog junaka, a to je u ovom slučaju autor koji ispisuje vlastiti život. Dakle, prirodni kraj autobiografije kao naracije o životu odgođen je izvan granica samog teksta.

⁶ Problem autobiografskog pamćenja te njegove (ne)pouzdanosti i konstruiranosti posebno je zanimljiva tema u proučavanju autobiografije. Sažimanje cjelokupnog dotadašnjeg životnog iskustva iz jedne vremenske točke znači da je za autobiografski subjekt od iznimne važnosti dimenzija pamćenja i sjećanja koje je problematično jer je samo po sebi konstrukcija, te pritom sudjeluje u tekstualnoj konstrukciji naizgled koherentnog identiteta. Vremenski i životni rascjep između pripovjednog ja i doživljajnog ja počesto je prevelik da bi ta koherencija bila više od tekstualnog efekta. Naime, kada je sjećanje manjkavo i nepouzđano, prazna ili problematična mjesta popunjavaju se često konstrukcijama i fikcionalizacijama. Čak i kada autobiografski subjekt tvrdi da se „jasno sjeća”, to treba uzeti s dozom opreza (usp. Duvnjak Radić 2011: 133–134 i Cavarero 2000: 39–40).

⁷ U autobiografiji nema nulte točke fokalizacije, a nema niti sveznajućeg pripovjedača – pripovjedno je gledište krajnje osobno, ali i ograničeno vlastitim doživljajem svijeta i života. „Suvremeni tekstovi samosvijesti često se služe pripovjedačkim razinama da bi ispitali granicu između stvarnosti i fikcije ili da bi sugerirali kako ne može postojati stvarnost odvojena od svoje naracije.” (Rimmon-Kenan 1989: 89). Upravo je autobiografija najbolji primjer specifične povezanosti stvarnosti i naracije, u kojoj sve stvarno doživljeno biva prikazano i interpretirano isključivo iz očista autora autobiografije koji je ujedno objekt tekstualne autoanalize. Dakle, nije riječ samo o tome kako autor autobiografije fokalizira doživljeno nego je naglasak na činjenici da on fokalizira samog sebe, odnosno svoj doživljaj stvarnosti (o fokalizaciji više vidjeti u: Bal 2000: 119–139).

Također je specifična autobiografska kategorija vremena. Autobiografija se uvijek piše iz jedne naknadne vremenske točke iz koje se nastoji sažeti cjelokupna životna priča. Ta vremenska distanca koju *pripovjedno* ja ima prema *doživljajnom* ja, nakupljeno iskustvo i znanje koji stoje između njih čine fikcijsku pukotinu u narativnom tkivu autobiografije, i upravo se iz takvih pukotina mogu iščitati narativne i retoričke strategije oblikovanja autobiografskog identiteta. Nadovezujući se na postupak selekcije događaja u autobiografskoj naraciji, možemo primijetiti da autobiografsko vrijeme, osim što je izrazito subjektivizirano, postaje i vrlo zgusnuto. Tekstualno zgušnjavanje odabranih događaja/vremenskih perioda iz života autora na nekoliko stranica teksta vodi nas u smjeru u kojem potreba za narativizacijom nadjačava i samu kronologiju (usp. Duvnjak Radić 2011: 134–135).

Možemo se međutim posve opravdano zapitati otkud nam u autobiografskom pismu tolika potreba za narativizacijom, odnosno zašto je autobiografija danas uglavnom pisana i percipirana kao narativni žanr. Neki teoretičari, npr. John P. Eakin (1999) i Adriana Cavarero (2000), bavili su se upravo našom uronjenošću u dominantnu maticu zapadnjačkog kulturnog modela – a to je naracija. Oblikovanje identiteta (bolje rečeno: modela identiteta) odvija se kroz društvene i kulturne narative – oni nas određuju od rođenja, od trenutka kada uđemo u simbolički poredak jezika oblikujemo se kroz procese određene tuđim narativima, a narativu pribjegavamo i onda kada mislimo da samostalno i autentično izražavamo sebe i svoj život, a zapravo smo cijelo vrijeme uroñeni u postojeći kulturni i jezični model (Eakin 1999: 370–374).

Kao što primjećuje Adriana Cavarero: „Postmoderna teorija doista ostaje pri tome da upravo narativni tekst *konstruira* ja, dajući mu pritom koherenciju i jedinstvenost. Esencija [subjekta] koju tražimo – atribuirana kroz metafizičku misao o *stvarnom* ja koje živi u fizičkom svijetu i koje sebe čini autorom vlastite priče – osim što je tek pretpostavka, samo je fantazmatski produkt tekstualnog ja, ili bolje rečeno, rezultat performativne moći teksta i njegovih retoričkih strategija” (Cavarero 2000: 68–69, prijevod M.P.).

Dakle, svoje naracije i život oblikujemo u skladu s onim pričama koje smo već pročitali i čuli. Pomoću priča koje su nam poznate oblikujemo i vlastite tekstualne identitete kada se suočimo sa zahtjevom govora o sebi. Ti identiteti nemaju svrhu da prikažu kakav je zapravo autobiograf jer je to u osnovi nemoguće – nijedan čovjek pa tako ni autobiograf ne može vidjeti sam sebe onakvim kakav jest nego se prikazuje onakvim kakvim se *zamišlja kroz naraciju*.

4.

Dosad navedene teorijske postavke o specifičnosti autobiografskih narativa oprimiramo pomoću autobiografija hrvatskih književnica Marije Jurić Zagorke i Vesne Parun.

Zagorkina autobiografija naslova *Što je moja krivnja?* (napisana 1947., ovdje se navodi prema izdanju iz 1997.) koristi fikcionalni okvir polemike (ili krležijanski rečeno – „njezinog obračuna s njima”) u kojem autorica prikazuje svoj profesionalni život i karijeru i na taj način odgovara onima koji su osporavali njezine zasluge u hrvatskom novinarskom i književnom svijetu (odnosno želi pokazati da zaslužuje biti dijelom kanona⁸).

⁸ O problemu Zagorkine (ne)pripadnosti književnom kanonu v. Perič 2012: 179–182.

Zagorka prvenstveno izbjegava govor o osobnom, intimnom životu, te piše o svojoj novinarskoj i književnoj karijeri te aktivističkom, tj. feminističkom angažmanu. U svom narativu koristi strategije fikcionalizacije, poput izrazite selekcije onoga o čemu piše, montaže, tj. tekstualnog spajanja pojedinih sličica i prizora iz života⁹. Ona također koristi autorske komentare kojima nadinterpretira vlastitu naraciju (npr. Zagorka 1997: 489 – odlomak podnaslova *U logoru* u kojem komentira svoju svakodnevicu u razdoblju kada je pisala povijesne romane u nastavcima; 496–497 – završni odlomak podnaslova *Zašto – ??* u kojem Zagorka iznosi završne misli u svome radu i propituje se o razlozima bojkota s kojim je suočena). Komentari su inače izrazito retorička kategorija u narativnom tkivu autobiografije, nositelj su stilsko-retoričkog plana teksta, a stilsko-retorički plan Zagorkine autobiografije prvenstveno je obrambeni, defenzivni.

Još zanimljivije, Zagorka navodi dijaloge s drugim sudionicima kulturnog života u Hrvatskoj koji su se odvijali 30–40 godina prije nastanka autobiografije, a kako smo već ustanovili, autobiografsko pamćenje je vrlo nesigurna i kontrukcijama podložna kategorija, pa se možemo zapitati što je u tim dijalozima tek narativna konstrukcija. Inače se smatra da je u autobiografiji jedino neupravni govor primjeren način reprodukcije iskaza trećih osoba, dok su dijalozi uobičajeniji u tzv. „čistim“ fikcionalnim oblicima poput romana, pripovijetke itd. (usp. Duvnjak Radić 2011: 72). Što više autobiograf koristi upravni govor i dijalog, to je izraženija fikcionalnost njegova autobiografskog pisma. Zagorkini dijalozi imaju svrhu legitimirati njezin vlastiti iskaz preko tuđih iskaza o njezinom životu i radu – bilo da su afirmativni pa ih navodi kako bi dokazala svoju misao, bilo da su negativni pa ih navodi kako bi s njima polemizirala, odnosno ukazala na nepravdu koja joj je nanesena (ibid, 452 – razgovor s uredništvom *Obzora* prilikom ulaska u redakciju tog lista; 456 – razgovor s književnicima Gjalskim, Tucićem, Špunom i Kranjčevićem; 470 – razgovor s T. Masarykom, itd.). Paradoksalno, upravo tolika količina upravnog govora i dijaloga stavlja njezin narativ u fikcionalne okvire, iako ih Zagorka koristi s namjerom potvrđivanja određenih činjenica iz karijere i života.

Autobiografija Vesne Parun, iako pisana u trećem licu, i dalje pokazuje odnos identičnosti $A = P = L$. Ime autorice ispisano je u samom naslovu teksta, te izjednačeno s imenom lika – *Vesna Parun o Vesni Parun*¹⁰. Njezino treće lice pokazuje se kao odabir subverzivnog, ali i ponešto distanciranog pristupa uobličavanju životne građe u autobiografski model. Parun taj tekst ispisuje u maniri enciklopedijske ili leksikonske natuknice, ali nedvosmislenim tekstualnim signalima upućuje na fingirani i subverzivni odnos prema takvom oblikovanju autobiografskog teksta. Autorica rečenice koje doista zvuče kao da su istrgnute iz neke natuknice Hrvatske književne enciklopedije supostavlja onima koje nedvojbeno odaju osobni autobiografski ulog u nastajanju teksta:

Rodena je 10. travnja 1922. godine na otoku Zlarinu kod Šibenika. Djetinjstvo je provela u Zlarinu, Biogradu i Visu, a realnu gimnaziju pohađala u Šibeniku i Splitu. || Nika-

⁹ Pri čemu je svaka ta „sličica“ izdvojena u zaseban i podnaslovljen ulomak teksta, a neki su podnaslovi i vrlo sugestivni i retorički ekspresivni, npr. *Katastrofalni početak, U oluji političke borbe, Mržnja „visokih dama“, U Austriji u zatvoru – U Pragu gost države – U Zagrebu izbačena iz svih crkava*, itd.

¹⁰ Kratki autobiografski tekst *Vesna Parun o Vesni Parun* objavljen je prvi put u Parunićinoj zbirci pjesama i kratkih proza *Začarana čarobnica* 1993. godine, a zatim 1997. u zborniku *Autobiografije hrvatskih pisaca*.

da nije obavljala nikakvu funkciju, nije završila studije niti osnovala vlastiti dom, a niti u zavičaju ikoga ima niti ista posjeduje.

Među najpoznatije i najznačajnije knjige poezije Vesne Parun mogu se ubrojiti: „Zore i vihori“ (1947), „Crna maslina“ (1955), „Koralj vraćen moru“ (1960), „Vidrama vjerna“ (1957), „Stid me je umrijeti“ (1974), „Ukleti dažd“ (1969), „Salto mortale“ (1983), „Sonetni vijenci“ (1991), te knjige esejističke proze „Pod muškim kišobranom“ (1987) i „Krv svjedoka“ (1988). || Vesna Parun je gotovo sve svoje zbirke napisala i bolničkim posteljanima, u kolodvorskim čekaonicama, na cestama i zimskim plažama. (Parun 1997: 1259)

Ako uvažimo tezu Paula Eakina da je svaki autobiografski identitet već zadan postojećim kulturnim modelima i granicama i mogućnostima jezika, onda bi se Parunićin autobiografski diskurs mogao tumačiti kao pokušaj izbjegavanja tradicionalnog modela narativiziranja vlastitog života, počevši od izbjegavanja upotrebe prvog lica, pa do već citiranih rečenica koje više nalikuju obezličenom enciklopedijskom pismu negoli osobnoj životnoj ispovijedi. Njezinu autobiografiju možemo čitati kao proces raslojavanja autobiografskog identiteta na elemente kulturno i društveno zadatog modela, pa čak i verbalnih formula (osobito u onim rečenicama koje imitiraju enciklopedijski diskurs), a kojima se autorica nastoji oprijeti ili ih relativizirati drugim i drugačijim elementima diskursa koji svjedoče o njezinom „stvaralačkom nervu“ i o pomaku u tekstualnom shvaćanju i konstituiranju sebstva.

I na navedenim primjerima možemo uočiti ambivalentnost autobiografskih narativa koji polazeći od stvarnosnog iskustva rezultiraju književnim, dakle, fikcionalnim tekstom. Autobiografski identiteti pritom postaju više produkt tekstualnih strategija nego što su „stvarna“ slika „stvarnog“ ja. Distinkcija između stvarnosti i fikcije ostaje, de Manovim riječima, nerazrješiva, ali to razrješenje možda nije ni nužno. Svaka autobiografska priča i dalje ostaje prvenstveno priča.

Analizirani tekstovi

Jurić Zagorka, Marija (1997) „Što je moja krivnja?“, u: *Autobiografije hrvatskih pisaca* (ur. V. Brešić), AGM, Zagreb, str. 451–497.

Parun, Vesna (1997) „Vesna Parun o Vesni Parun“, u: *Autobiografije hrvatskih pisaca* (ur. V. Brešić), AGM, Zagreb, str. 1259–1262.

Literatura

Bal, Mieke (2000) *Naratologija*, Narodna knjiga i Alfa, Beograd.

Brešić, Vinko (1999) „O hrvatskoj autobiografiji ili prolegomena za moguću žanr“, *Kolo*, br. 3, str. 227–232.

Cavarero, Adriana (2000) *Relating Narratives. Storytelling and Selfhood*. Routledge, New York i London.

Culler, Jonathan (1989) „Narativni ugovori“, u: *Uvod u naratologiju* (prir. Z. Kramarić), Izdavački centar „Revija“, Osijek, str. 67–79.

- De Man, Paul (1988) „Autobiografija kao raz-obličenje”, *Književna kritika*, br. 2, str. 119–127.
- Duvnjak Radić, Žaklina (2011) *Autobiografija, fikcija i ja*, Službeni glasnik, Beograd.
- Eakin, Paul John (1999) „Ja i kultura u autobiografiji: modeli identiteta i granice jezika”, u: *Autor, pripovjedač, lik* (ur. C. Milanja), Svjetla grada i Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, str. 349–426.
- Genette, Gérard (2002) *Fikcija i dikcija*, Ceres, Zagreb.
- Gusdorf, Georges (1980) „Conditions and Limits of Autobiography”, u: *Autobiography: Essays Theoretical and Critical* (ur. J. Olney), Princeton University Press, Princeton, New Jersey, str. 28–48.
- Iser, Wolfgang (1987) „Činovi fingiranja ili što je fiktivno u fikcionalnom tekstu?”, *Umjetnost riječi*, god. XXXI, broj 4, str. 311–336.
- Lejeune, Philippe (1999) „Autobiografija i povijest književnosti”, u: *Autor, pripovjedač, lik* (ur. C. Milanja), Svjetla grada i Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, str. 237–270.
- Lejeune, Philippe (1999) „Autobiografski sporazum”, u: *Autor, pripovjedač, lik* (ur. C. Milanja), Svjetla grada i Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, str. 201–236.
- Perić, Martina (2012) „Iz vlastite sobe na njihove ulice – o prostorima i granicama u Zagorkinoj autobiografiji *Što je moja krivnja?*”, u: *Širom svijeta. O Zagorki, rodu i prostoru* (ur. A. Dremel), Centar za ženske studije, Zagreb, str. 167–185.
- Rimmon-Kenan, Shlomith (1989) „Naracija: razine i glasovi”, u: *Uvod u naratologiju* (prir. Z. Kramarić), Izdavački centar „Revija”, Osijek, str. 81–103.
- Velčić, Mirna (1991) *Otisak priče. Intertekstualno proučavanje autobiografije*, August Cesarec, Zagreb.
- Velčić-Canivez, Mirna (1998) „Autobiografski ugovor i adresat”, *Gordogan*, br. 43–44, str. 45–58.
- Zlatar, Andrea (1998) *Autobiografija u Hrvatskoj*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Zlatar, Andrea (2009) „Autobiografija: teorijski izazovi”, *Polja*, br. 459, str. 36–43.

SUMMARY

Martina Perić

AUTOBIOGRAPHICAL NARRATIVES – CROSSING THE FINE LINE BETWEEN REALITY AND FICTION

This paper addresses the issue of autobiography as a narrative genre and its relations towards categories of fiction and non-fiction in narratology. Although most of theories of autobiography define it as a narrative genre, autobiographical narratives raise a question of validity of the classification of the narrative texts as either fictional or non-fictional (for example, in Genette's theory of narrative). The early postulate of fact-based autobiographical text has been forsaken, and contemporary theories of autobiography tend to analyse it as a genre that is fictional just like a novel or a story. However, autobiography is always about its author's life, i.e. its basic content is everyday life of a person writing it, therefore autobiographical narration is inseparable of the reality that it refers to translating it into text. Therefore Lejeune's "pacte autobiographique" that is presented as a triangle of the identity between the author, the narrator and the character reveals the particularity of the autobiographical narration – such narration that refers to its author's life but still maintains the selective and ultra-subjective autobiographer's point of view which inevitably produces the fictional frame of the autobiographical narrative.

Key words: *autobiography, narratology, narrative strategies, identity, autobiographical subject*

Emilija Kovač

INTERDISKURZIVNE RELACIJE U POSTDOMOVINSKORATNOJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

*dr. sc. Emilija Kovač, Graditeljska škola Čakovec / Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek Čakovec
pregledni članak*

UDK: 821.163.42.09"199"

Sustavno čitanje recentne literarne produkcije s temom rata/porača otkriva kontinuitete i inovacije konstrukcijskog i idejno-semantičkog tipa. Analizom strukture narativnih i stilističkih elemenata romana T. Gromače i J. Mlakića utvrđuje se geneza unutar pojedinačnih autorskih poetika i njihovo međusobno dodirivanje te povezanost s poetičkim i povijesnim kontekstom nacionalne/nacionalnih književnosti. Uspostavljanjem relacija na razini i sinkronije i dijakronije, tekst se legitimira kao mreža značenjski polivalentnih elemenata koji se kontekstno resemantiziraju.

Središnji je interes istraživanja nastojanje da se akcentiraju i usustave postmodernistički oblici tekstualizacije.

Ključne riječi: *polratni diskurs, interdiskurzivnost, sinkronija, dijakronija*

1. Razlozi

Premda su se tema Domovinskog rata i njegovog nasljeđa s vremenom i s pritiskom tijekom svakodnevice uglavnom profilirala kao pitanja strukovnih institucija, umjetnost ih ipak, povremenim tematiziranjem, vraća u važniji plan percepcije publike.

Budući da hrvatska institucionalizirana književnost nije rat u trenutku događanja prepoznala kao relevantnu literarnu temu te je njegovo tematiziranje preuzela amaterska scena (Pavičić),¹ još se uvijek očekuje pojava umjetnički relevantnih djela. S vremenom i odmakom od jake zbilje i njenih imperativa nestaje rezerviranost spram teme, što je posebice uočljivo u pristupu mlađih autora,² te je ona i danas, usprkos znatnom vremenskom odmaku, važni dio književnog sustava.

¹ *I dok institucionalna književnost zapravo ne zna što bi s onim što se pod prozorima događa, u tim će ratnim godinama samoniklo i dirljivo poput bića iz močvare niknuti jedna posve druga književnost koju nitko nije očekivao ni htio. (...) brojni amateri odlučuju romansirati svoj ratni život i avanture" (Pavičić 2004)*

² Maša Kolanović, *Slobostine Barbie*, Zagreb, 2008., Sladana Bukovac, *Rod avetinjaka*, Zagreb, 2009., Ivana Simić-Bodrožić, *Hotel Zagorje*, Zagreb, 2010.

2. Korpus i interpretacija

Teza o tematsko-stilskoj horizontalnoj i vertikalnoj premreženosti referentnog književnog prostora, preispituje se na primjeru romana Tatjane Gromače (*Božanska dječica*) i Josipa Mlakića (*Ljudi koji su sadili drveće*) koji, uspostavljajući kontinuitete i upisujući inovacije, temu rata aktualiziraju kao poetički moderan autorski rukopis.

Dok Gromača svoj tekst oblikuje u ironijskom, diskurzivnom i polemičnom modusu, po čemu je bliska tipu literarne prakse koju tijekom ratnog perioda afirmira D. Ugrešić, Mlakićev mimetično-psihološki, naglašeno emotivan pristup, koji povremeno dodiruje sentimentalne registre³ i ironiju, definira ga kao autora koji respektira tradicionalnije koncepte (Primorac 2008), ali poetički i problemski uvažava aktualno stanje stvari.

3. Mlakić: aktualizacija kulturološkog konteksta

Svijest o aktualnosti i potencijalu multimedijalnog pristupa temi jedan je od parametara načelno karakterističnih za mlade generacije. Interferencije se ne događaju samo unutar jednog područja nego se otvaraju kompletnom kulturološkom prostoru. Uključivanje diskurza filma i glazbe, što je u hrvatskoj književnosti (vertikalno, u generacijskom slijedu) zamjetnije već u djelu G. Tribusona, u mlađih autora (horizontalna vizura) postaje opće mjesto.⁴

3.1. Intermedijalnost

a) Korelacije s filmom

Odabir junaka (generacijski otprilike autorovi vršnjaci) definirao je i vrstu materijala koji se u djelo integrira. Mlakićevo upisivanje aluzija/asocijacija/citata iz vesterna, žanra koji je dio formativnog okružja likova, evocira prisutnost konkretnog socijalno-intelektualnog sustava aktualnog za tematizirano vrijeme. Te evokacije nisu samo, ni prvenstveno, konstrukcijskog tipa nego ulaze u semantički, narativni sloj priče – dio su motivacijskog sustava likova i radnje.

Svjetonazorno i sadržajno apostrofira se nekoliko filmova.⁵

Vestern je generacijski znak: glavni likovi romana oblikovani su kao osobe koje odrastaju u vremenu njegove popularnosti. Sadržajno se roman i western dodiruju u temi sukoba etičkih kategorija – dobra i zla. Odabir kulturnog filma u žanru (*Obračun kod O.K. Corrala*) kao podloge priče osigurava prepoznavanje idejnih i sadržajnih momenata. Na taj način Mlakić, nudeći recepcijski već ovjerene obrasce, osigurava uspješni kontakt s publikom.

³ Mlakić se gubi u patetičnostima, a za svakog od svojih glavnih likova ima previše sućuti (Pavlović 2011).

⁴ J. Čarija, *Klonirana*, 2003, Zagreb; Tarik Kulenović, *Jeleni na kiši*, 2003, ; Tatjana Jukić, *Bablje ljeto*, 1996.

⁵ *Točno u podne* (1952., Fred Zinnemann; Mlakić – sastanak točno u 16 sati, 220), *Price* (Hitchcock, 1963.) te *Obračun kod O.K. Corrala* (1957., John Struges). Većina njih uključena je nesustavno i sporadično, osobito Kubrickov film *Full Metal Jacket* (tema Vijetnamskog rata), koji je upisan tek zamjedbom o *pogledu od tisuću knaka* (50), bez dodatnih eksplikacija/evokacija, što u recepciji može predstavljati problem.

Intermedijalne relacije uglavnom su funkcionalno dobro razrađene i izuzetno važne za recepciju priče: pripomažu u prepoznavanju moralnog i statusnog položaja likova u pojedinim scenama i unose određenu dozu ironičnosti. Tako npr. fragment *Isli su prema O.K. Corralu. Njih dvojica. On je Wayat Earp. S druge strane ulice koracala su braća Earp, Virgil i Morgan. Kapetan je jednu ruku držao na donjem dijelu leđa. A Doc? (236)* očigledno podrazumijeva identifikaciju likova priče i likova filma, što je relevantno za interpretaciju.

Paralela između romana i filma uspostavljena je i uporabom istih naziva – *O.K. Corral* jedno je od poprišta zbivanja Mlakićeve priče (kafić). Paralela se ne percipira samo kao intencija autora koji pomaže u interpretaciji (tj. programira je) nego proizlazi i iz svijesti junaka: kôd vesterna upisan je u njihovo čitanje prostora i događanja.

Činjenica da su četiri priče četvrtog dijela (zajednički naslov *Obračun kod O.K. Corrala*)⁶ ispričane iz subjektivne perspektive, omogućuje i (uz relaciju s četiri glavna junaka filma) uspostavljanje relacije s *Biblijom*, drugim važnim interdiskurzivnim tekstom.⁷

b) Glazba

I glazba je, kao i film, ukomponirana na dva načina: referencijalno (upućivanje na konkretno djelo) te strukturno (tekstualizacija glazbenoga kôda). Prvi dio romana, *Dies irae*,⁸ temeljen je na glazbenoj osnovi. Njime se ostvaruje pomak u pred-vrijeme, tj. tematizira se rat i stanje likova u neposrednom poraću. Time se naslov aktualizira na semantičkoj, sadržajnoj razini (rat kao vrijeme beznađa). Glazbenu razinu cijelog romana podcrtava Kapetanov interes za glazbu (kao vojnik sudjelovao je u snimanju Mozartova *Requiem*). S njim u vezi nastaje globalna interdiskurzivna cjelina *Koncert za sopran i bas*, u kojoj se kao glazbeni ostvaraj, u izmjeni osebujnih ritmova, tretira bolest, odnosno vrsta bola (kamenac – sopran; išijas – bas, 68). Kapetanovo tijelo prožeto je glazbom na emotivnoj, fiziološkoj i socijalnoj razini, tako da je naziv primjenjiv i na kompletan obiteljski odnos: zajedništvo s majkom strukturirano je kao kontinuirana dvoglasna glazbena forma u stalnim kontrapunktima i ponavljanjima dionica.

Karlova poglavlja⁹ također su poveziva s glazbom: ritmiziranjem se upisuju njegovi unutarnji košmari i naponi da se oni stabiliziraju.

Iz intermedijalnih opaski povezanih s glazbom očito je koliko je Mlakić radio na dijeljenju likova od autora: dodjeljivanjem različitih znakova oni se strukturiraju kao autonomne osobnosti koje djeluju iz artikuliranih motivacija i osobnih dispozicija. Autorski glas nastoji biti što nezamjetniji nastojeći priči osigurati status realističke iluzije zbilje koja funkcionira sama po sebi, bez autorskih *deus ex machinae* opservacija.

⁶ Roman je sastavljen od četiri dijela podijeljenih u niz kraćih poglavlja: 1. *Dies irae* (13), 2. *Satovi koji kucaju* (15), 3. *Psi od porculana* (14), 4. *Ljudi koji su sadili drveće* (12).

⁷ Vidi u odjeljku o interliterarnim vezama, poglavlje 3/2.

⁸ Zadnje poglavlje, koje zaokružuje prvi dio, prevodenjem naslovne sintagme, *Dan gnjeva*, sugerira aktualizaciju motiva u konkretnom vremenu/prostoru.

⁹ Svaki se lik uvodi dionicom koju možemo nazvati identifikacijskom. Karlovo identifikacijsko poglavlje naslovljeno je tako da sugerira glazbeno načelo – *Ritam ludila*.

3.2. Interliterarnost

3.2.1. Korelacije s Biblijom

Već spomenuta korelacija s Biblijom najočiglednija je na dva momenta:

a) Evandelja kao koncepcijski predtekst

Najsugestivniji znak povezanosti s *Biblijom* konstrukcija je ključnog raspletnog događaja, u kojem se naslojavaju: a) konkretno zbivanje (napad opomene na beskompromisnog profitera Suzu, priča o Hansovoj vožnji demontiranim automobilom) i b) u svijesti likova asocirano zbivanje (buka automobila aktivira sjećanje na tenkovski napad na grad). Taj je događaj oblikovan u obliku četiri subjektivne varijante iste priče, od kojih su tri izrazito sinoptičke (Kapetan, Stanko, Braco: pripovijedane su u 3. l, motrište je, premda ima subjektivizacije, pretežno izvanjsko), a jedna, Karlova, osobita je (1. lice, unutarnje motrište).

Ovakvo približavanje *Biblije* i vesterna proizvodi sasvim nov značenjski potencijal, koji se ne može iščitati na osnovi veze sa samo jednim od predtekstova nego proizlazi iz njihova zrcaljenja jednog u drugom. Kombinacija *Biblije* (intelektualiziran i hermetičan tekst) i vesterna (komunikativan, jasno kodiran), zbog velikih razlika u poimanju, recepcijskoj usmjerenosti i kulturološkoj valorizaciji, nužno sugerira određen ironijski odmak od oba pretkoncepta i proizvodi grotesku. Karakteristična biblijska retorika u stilizaciji vesterna gubi majestetičnost naznačujući kako i velike teme imaju svoj banalni oblik.

b) Apokalipsa kao referentni tekst

Lik Inženjera/Propovjednika koncept je koji aktivira relaciju romana s *Apokalipsom*. Pomak stanja lika u krajnost (ludilo) suodnosan je s osjećajem pomaknutosti vremena (kraj vremena). Poglavlje 2/8, *Na obali rijeka babilonskih*, motivirano likom Propovjednika i spomenutim osjećanjem vremena, upisuje cjelovite citate iz *Apokalipse*. Citirani tekst se ne komentira, no nesumnjivo se radi o intenciji aktualizacije u suvremenosti: apokaliptičko poimanje vremena socijalni je i egzistencijalni fon Mlakićeve priče (njegove osobe žive bez otvorenosti budućnosti, a prošlost je mrtva i pretvorena u traumu).

Držimo da upisani kontekst *Apokalipse* treba aktualizirati i na razini njenih optimističnih značenjskih slojeva – kao ideju o novom (nebu/zemlji/Jeruzalemu). Mlakićeva je priča izrazitije optimistički intonirana tek na kraju, što potkrepljuje vezu s *Apokalipsom*, koja dolazi na kraju *Biblije*, a svojevrsna je rezultanta prethodnih tekstovnih odnosa. Novo u Mlakićevoj priči je nova generacija, uvedena likovima djece: ona nisu povezana s apokaliptičkim osjećanjem trajanja i kraja. Negativni aspekti njihova ponašanja logični su ishod socijalnih okolnosti (svijet kriminala tematiziran likom Suze, lakonsko djelovanje Roberta kao vođe dječake skupine), a ne trauma preuzetih od očeva. Bitnih poveznica između generacija nema: središnji likovi tekstovno su obilježeni tradicijom (Biblija, Borges, Selimović), a nova generacija znakovima popularne kulture (Robert – specifični generacijski rekviziti: discman, slušalice). Mlada generacija izgrađuje poseban svijet s očiglednim globalizacijskim tendencijama (naznaku takvog stava vidimo u navođenju pjesme njemačke grupe na engleskom jeziku pjevane u Bosni – *We all live in America*).

Apokalipsa – kraj vremena – stanje je samo odabrane skupine (veterana rata i, likom Inženjera-Proroka, veterana rada). Dovedenost pred zid (potrošenost ideala, fizička i psihička oštećenost – trauma, ratne povrede) socijalno su proizvedeni problemi za koje društvo nema adekvatna rješenja. Rješenja postoje, no stvar su individualnog iskustvenog osvjedočenja: nude ih Inženjer, prorok koji funkcionira u pretjerano patetičnim, zato i nevjerodostojnim registrima, te dr. Miloš, Inženjerova vjerodostojna paralela, kojeg bogato iskustvo i odmaknutost od destabiliziranog svijeta legitimiraju kao kompetentnu osobu.

c) Borges kao referentni autor

Iako je kvantitetom upućivanja znatno manje prisutan, veza s J. L. Borgesom očigledna je na razini idejnosti. Važno interliterarno mjesto, motiv Minotaura, Mlakić interpretira u kontekstu *Asterionove kuće*. Rečenicu kojom Borges poantira svoju priču (*Necješ mi vjerovati, Arijadno, reče Tezej, Minotaur gotovo nije pružio nikakav otpor*) Mlakić upisuje kao moto, citatno, ali i parafrazirano, semantizirano u novom kontekstu (*Je ste li se ikad zapitali da netko u koga uperite pištolj želi da pucate?*) posredujući tako ideju o potrošivosti, nestabilnosti značenja: Minotaur jednog vremena postaje marioneta, prazni znak drugog vremena. Znakovi su nepostojani entiteti, ovisni o stvarnosnim parametrima.

Dok su biblijski tekstovi upisani na razini konstrukcije i/ili ilustrativno, Borgesov je tekst eksplikacija poruke. Ključnu rečenicu (citat i eksplikaciju) posreduje dr. Miloš, svojevrsna transformacija Propovjednika u aktualni problemski kontekst koji rješava osobnim životnim iskustvom.

4. Gromača: unutarliterarni kontinuitet

Za razliku od Mlakićeva, Gromačin tekst asocijacijskim intencijama ne prelazi okvir literarnosti i riječi. U svojoj cjelovitosti njen se tekst doima kao eksplikacija teme, a ne kao naracija, dakle izrazito je diskurzivan. Dok Mlakić postupno nadograđuje svoje likove i ostale narativne elemente, sastavnice Gromačina teksta argumentacijski su materijal za proizvođenje stava. Naglasak nije na krupnim elementima teksta (priča, lik) nego na mikrostrukturama (u čemu se očituje generiranje teksta iz temeljnih pjesničkih autorskih postavki) – sintaktičke konstrukcije, prijenosi značenja, a nadalje ironija. Dok se Mlakić oslanja na filmske kodove, Gromača apostrofira klasike različitih vrsta umjetnosti (G. F. Händel, E. Munch, V. Woolf, E. Hemingway), u čemu je bliska Dubravki Ugrešić (V. Šklovski, M. Kundera, R. M. Rilke). Obje autorice intertekst uključuju diskursom pripovjedača, a ne lika: njihovi su glavni likovi majke, obje oblikovane u realističkom kodu i u linearnom životnom angažmanu, bez potencijala za ironijsko poimanje stvari, za koje je nužna dvokomponentnost, paralelnost ideja, postavljanje ideja/tekstova u simultanit.

a) Tip i konstruiranost lika

T. Gromaču i D. Ugrešić povezuje identitet pripovjedačica, osobito njihovo odbijanje mjerodavnosti nacionalnih definiranja. Premda obje autorice deklarativno odriču važnost ideoloških tendencija, pitanje nacionalnog identiteta nezanemariv je u aktual-

nom trenutku te ga one stoga tematiziraju/problematiziraju. Bliske su i po temeljnoj sklonosti da problematiku razmatraju u ironijskom kôdu. Gromača jednu od temeljnih datosti svoje priče, majčino ludilo, elaborira u grotesknom povezivanju nelogičnih iskaza/stavova (*majčina bolest imala ljel i svoju drugu, krajnju suprotnost, kada joj više uopće nije bilo do pjevanja pjesama, slavljenja života i širenja ljubavi, već bi, posve suprotno pretjeranoj sreći, potonula na dno dna bračnoga kreveta i ondje spavala od jutra do mraka*, 23). Takva pretjeranost, raskoljenost na nepovezive polove (ludilo, shizofrenost) moguće je učitati i u ostale slično (montažnim kontrastima) oblikovane teme.

Gromačina je majka bespomoćno biće koje ne djeluje i ne svjedoči nego trpi trajnije, a pripovjedačica na se preuzima glavni glas oblikujući idejni svijet djela (čime dodatno obesnažuje majku). Za razliku od nje, pripovjedačica D. Ugrešić potiče majku na vlastiti glas i aktivitet (daje joj bilježnicu da piše), daje majčinom glasu snagu autentičnosti.

Gromačin je tekst monološki: utkiva osobe i asocirane tekstove u svoje uvjerenje kao argument, a Ugrešićkin je dijaloški – druge osobe/tekstovi ulaze u priču s vlastitim uvjerenjima. Premda Gromača bira „slabu” poziciju (infantilizirani pripovjedač), njena je idejnost jaka, rezolutna i beskompromisna.

Kao svojevrsno nevino biće u vremenu imperativa koji rezultiraju tjeskobom, obje su majke apatridi: duhovno bezdomovinstvo paralizira životodajne porive i normalnu životnu praksu.

b) Literarni kodovi, dekonstrukcija

Za razliku od Mlakića, koji pripovijeda, Gromača raspravlja, uvjerava, inzistira (sve na ironijski način), brani i dokazuje: velik dio teksta na tragu je uvjераваčkih, dokazivačkih oblika (naslov prvog poglavlja oblikovan je kao početak znanstvena rasprave – *Opći uvod*, kasnije se u priču umeću *medicinska izvješća*).

Analiza majčine bolesti u maniri medicinskog izvještaja svojevrsna je poruga na račun prakse vremena koja, pod pritiskom teorija i njihovih kompliciranih diskursa, ne uspijevaju dodirnuti životnu praksu i jasno oblikovati sasvim očigledne odgovore. Diskursi ovladavaju životnom praksom i oblik su moći.

S naznačenim Gromačinim groteskiranim povezivanjem nespojivosti u skladu je i reinterpretacija (dekonstrukcija) obrazaca: uz naznačenu simulaciju znanstvene rasprave (npr. *Rasprava o noževima*), dijelovi teksta upisuju elemente bajke, i to neke vrste negativne bajke, u kojoj nisu mogući, za kôd bajke nužni, uobičajeni principi transformacija. Riječi povremeno imaju potencijal trans/formiranja, ali u negativnom ključu (majčina fraza *Orjerat ćete me u ludnicu*, realizira se u doslovnosti;¹⁰ promjena identiteta nastoji se proizvesti „čarolijom” brisanja prošlosti/porijekla, koja je zapravo groteskna jer je suštinski nemoguća, a ideološkim pritiskom pretvorena u nužnost). Zbilja je jaka i na nju slabi lik ne može djelovati pa reagira bijegom (fizičkim ili, na majčin način, mentalnim).

U Gromačinu diskursu zbilja se upisuje (probija do razaznatljivosti/maskira) kroz dva obrasca, znanstven i bajkovit, ali ni jedan ni drugi ne uspijevaju zbilju vjerodostojno

izraziti nego je falsificiraju. Bezazlenost bajke i razrješenje problema unutar njenih kodova neprenosivi su u (pre-jaku, ideologiziranu) zbilju. U Gromačin koncept neupisiva je kompetentna osoba koja se može, zna i želi uhvatiti u koštac s konfliktima zbilje. Čin začaravanja-odčaravanja, koji jest primijenjen u tekstu, i to autorskim tekstom samim, ne proizvodi nikakve efekte osim paraliziranja bajke. Tako, npr., majku – uspavanu ljepoticu (*Majka /sel/ pretvarala u uspavanu ljepoticu /.../, no tijekom sna nije bila nalik ni na kakvu ljepoticu*, 23) čarolija ne oslobađa depresije; bolnica, premda autorski, opisom, sugerirana kao začarani zamak (*Bila je to prekrasna bolnica koja /.../ je ponajprije sličila čarobnom zamku iz bajke*, 124), ipak ostaje bolnica; majčina dugotrajna depresija (*Tako se majka ukopala i spavala je zimski san, začarana kao Trnoružica, punih deset godina*, 131), usprkos bajkovitom leksičkom kontekstu, ostaje patnja izazvana pritiskom ideologije iz koje nema buđenja. Seljenje oca u svijet bajke u, slijedom majčine pozicije, ulogu princa, transformira bajkovit lik junaka u bespomoćnu sjenu (*Ali tijekom perioda uspavane ljepotice i otac, majčin princ, bio je posve bespomoćan, tako da je majčina uspavanost prelazila i na njega*, 24). Preimenovanje zbilje (majka – Trnoružica, otac – princ) ne dopire do biti: jezik, koliko god razigran bio, ne uspijeva savladati prazninu zbilje.

c) Motivske interferencije

Posebno mjesto u praksi intertekstualiziranja u Gromačinu tekstu svakako ima aluzija na Držića i njegovu najpoznatiju ideju o *ljudima nazbilj/nahvao*. Oni ulaze u autoričnu već postavljenu rešetku ilustrativno-ironizacijskih citata, u kontekstu koje funkcioniraju kao argumentacijski materijal, tj. elaboracija su njenih etičkih i ideoloških odnosa.

Ideja u osnovi slijedi Držićevu shemu, no elaborirana je u skladu s majčanim etičkim, estetičkim i intelektualnim dometima. Držićeva politička alegorija nije sastavni dio majčina nego zapisničarkina, tj. pripovjedačičina svijeta i svijesti: pripovjedačica svoju valorizacijsku i ideološku rešetku pretpostavlja majčinu iskustvu te se na tom mjestu uočava „pukotina” koja tekst prelama u ironiju. Majčini *nazbilj* su sveci (Isus, Ivan Krstitelj, Djevica Marija i *možda još neki* ili puno ljudi... čija su joj imena i lica nepoznata, 138), *nahvao* su rugobe (*svaki je narazriješeni strah unutar čovjeka bio jedna velika laž /.../ i tu nije moglo biti života na suncu, koji je bio život po istini*, 141). Sintaktička stilizaciji rečenice i diskursa (česta ritmizacija anaforičkim ponavljanjima u eksplicaciji temeljnih pojmova – *istina, laž*) asocira *Bibliju*, drugi tekst na koji se Gromača povremeno referira, međutim – zbog postavljanja prosuditelja (majka) u slabu poziciju (zbunjenost, košmar), te interferencije ne osnažuju tekst nego mu priskrbljuju prizvuk ironičnosti.

Bibliju značenjski dodiruju i sintagme-citati *Bog Otac* i *Djevica Majka*, koje prožimlju veći dio teksta. Budući da paralela između koreliranih razina, *Biblije* i stvarnosti, ne postoji izvan autorske intencije, očigledno je da joj je funkcija osiguravanje i pojačavanje ironijskog tona djela, kao i u slučaju s Držićem. Sintagme potvrđuju već naznačenu dvojnost perspektiva: jedna je razina majčine percepcije (zbilja, doslovna značenja), a druga je motrena iz fokusa zapisivačice (prenesena značenja, literatura). Iz tako postavljenih vizura i poimanja stvari proizlazi ironijska napetost teksta.

¹⁰ Držimó da bi paralela s *Majstorom* i *Margaritom* Mihaila Bulgakova dala interesantnih rezultata

5. Vrata i stražar kao interferentne alegorije

Oba romana asocijacijski dodiruju kulturološki i za interpretaciju važan motiv dije-ljenja i povezivanja prostora – ideju vrata i vratara, koju će kompetentni čitatelj uznačiti u vezi s Kafkinom parabolom o stražaru na vratima pravde.

Dok je Kafkin stražar nalik Kerberu, zastrašujuć, autoritativan, a njime branjen prostor neprohodan, Gromačin je stražar (bolnički portir) preslik društvene forme (banalna funkcija identifikacije posjetitelja). Mukotrpnost njegova života proizlazi iz praznine (sadržaj radnog vremena je pitanje radi li kalorifer, čitanje novina, gledanje televizije i ničeg kao alternative: *najgore je moglo doći nakon gašenja /TV-al, u znaku pitanja A što raditi sada?*). Prijelaz iz jednog prostora u drugi, koji se nadzire, protočan je, stražar su-sretljiv i empatičan, suvišan i sasvim formalan.

Slijedeći dvotematski tijek priče, privatnu (majka) i društvenu liniju (socijalno-ideo-loški kontekst), Gromača oblikuje još jedna vrata, sugerira ih pomalo zbunjujućom sin-tagmom-metaforom *vrata univerzuma*: u kontekstu ona je denotacijski sasvim prozirna (označava maternicu, spomenuta je histeroktomija). Problem je u tome što je autor-skom eksplikacijom potencijalno vrlo široko konotacijsko polje sintagme suženo te pri-ča ne ostvaruje potencijalna značenja. U toj se metafori, naime, priča prelama u dva tije-ka (društveno-ideološki i osobno-psihološki) koji, međutim, nisu razvijeni u potpuno samostalne priče, a nisu ni dovoljno inkorporirani jedan u drugi. Osobno-psihološki ti-jek sugerira ideju o spolnom identitetu kao temelju bića i njegove duhovne egzistencije, čime priča izlazi iz svoje socijalno-ideološke zadatosti, u velikom dijelu teksta najbitni-jem dijelu. Ako se socijalno-ideološki tijek ne uzme u obzir, tj. pojmi li se ludilo samo kao medicinska pojava, rezultat neadekvatnog liječničkog tretmana (što sugerira ovaj ti-jek), priča prelazi na razinu mitiziranja spola i uspostavlja relaciju s alternativnim (astro-loško-medicinskim) stavovima o identitetu, a promašuje etičku i ideološku mjeru čovje-ka, društva i povijesti te tako pada Gromačino najsnažnije „oružje” – ironija.

Bit vrata je funkcija zaštite, zabrane, koja je često formalizirana likom strašnih čuva-ra (*Na vratima hramova često stoje krvoločni stražari /bajoslovne životinje l...l, naoružana straža u ložama tajnih udruženja, Chevalier – Gheerbrant 1983: 763*), tajnih kodova (bajke i legende) jer čuvaju nešto bitno, no Gromačina *vrata univerzuma* nitko ne brani: prostor u koji uvode u medicinsko-ideološkoj valorizaciji doživljava se kao višak pa se odstranjuje.

Na tragu modusa suvišnosti Mlakić razvija ideju *mrtve straže* i specifičnu varijantu stražara – *pse od porculana*. Oni su dekorativni artefakti, dodatno oslabljene svrhe time što su predmet opsesije lika (hobi). Slično je i s osobama u funkciji stražara: Markan i Arif, portiri tvornice *Pobjeda*, stražare iz čiste inercije nad ruševinom za koju nitko niko-me ne odgovara i ne mari. Iz njihove predanosti očito je da ozbiljnih čuvara ima, no društveno je obesmišljena institucija vrijednosti. Osobna inicijativa, bez potkrepe druš-tva, dobiva karikaturalne konture (predanos čuvara je smiješna). U takovom verifikacij-skom sustavu straža postaje *mrtva straža*: stvar dekoracije, forme. Dok je za Kafku objekt povjeren na čuvanje temeljna ali nedokučiva vrijednost, Mlakićev svijet ne nudi slično uporište, štoviše, čitatelja suočava s tezom porušenih smislova (Arif, Markan i ru-ševine tvornica *Pobjeda* ostaci su smisla, neugodan podsjetnik na nj).

Kreator priče nije pomiren s destrukcijom: stvara naročit prostor vrijednosti i pri-mjeren mu pozitivni koncept stražara u liku Doktora, osobe s rješenjima kojima uspješ-no privodi druge. U njega su kao lik upisane posebne kompetencije: nesebičnost, huma-nitet, strpljivost, znanje, iskustvo. Zadnje poglavlje (*Savršen kadar*) i pričom i direktnim iskazom nedvosmisleno eksplicira ideju izlaska iz traume djelovanjem unutar vlastita vrta/prostora, realnim prihvaćanjem životnih mogućnosti (*Prvo rastemo pa prestanemo rasti, a zatim gledamo druge kako rastu*, 263). Vrata u taj prostor garantiranog smisla i zdravlja otvorena su svakom, tako da je Mlakićev svijet pozitivna opreka Kafkinu.

6. Žanrovska interferentnost: poučni/filozofski roman

Indikativno je i za komparaciju poticajno što oba analizirana romana posebnu po-zornost, na „formalnoj” razini, pridaju naslovljavanju poglavlja: stilizacija naslovnih tek-stova legitimira naslove kao važna interpretacijska mjesta. Kod Mlakića naslovi su lirski i emotivno intonirani (*Koncert za sopran i bas, Obračun kod O.K. Corrala*), što otvara bo-gate interliterarne (paralela s *Biblijom*) i intermedijalne odnose (uvođenje filmskih kod-nih mjesta). Budući da su često razvijeni u cijele rečenice, eksplikativni su, sažeti i alu-zivni komentari cjelina koje označuju.

Gromačine naslovne sugestije već su same po sebi ironični komentari, koji se, tek-stualizacijom u format priče/razmatranja, tek dodatno aktualiziraju i elaboriraju.

Takvo akcentiranje poruke inicira suodnos s djelima tradicije, napose s Voltaireovim *Candideom*, prosvjetiljskim/filozofskim, tendencioznim tipom romana, u kojem *pisac boće da izloži ili da napadne izvjesne ideje* i koji *rado naglašuje karakter intelektualne igre* (Maurois 1990: 3). Gromačin način tom je konceptu blizak tipom strukturiranja (po-jašnjavački/poučni/eksplikacijsko-ironični komentari uz poglavlja¹¹) i tipom teksta (iro-ničnost, tj. programiranje dosljednog čitanja u prenesenom vrednovanju), a Mlakićev na razini direktne idejnosti – sugestija djelovanja kao spasa, po čemu Voltaireov roman i jest najpoznatiji (maksima o uređivanju vlastita vrta kao poruka).¹²

7. Zaključno

Očiglednim oslanjanjem na autoritet i konotacijski/aktualizacijski potencijal klasika (Biblija, Kafka, Voltaire, mit, bajka), što se realizira postupcima interdiskurzivnosti (in-terliterarnost, intermedijalnost) tematizirani tekstovi djeluju kao sinergijski mozaici, omogućujući čitatelju prostor za osobno upisivanje. Postmodernističke strategije dove-dene su u spregu s emotivnim i autorski ovjerenim diskursom, koji poriče ideju smrti autora. Štoviše – nasuprot stilski i svjetonazorno ujednačenom diskursu *globalnoga sela*, insistiranjem na šarmu lokalnih tema i specifičnosti, afirmira se lokalno prepoznatljiva autorska osebnosti i izrazite ideološke naperosti. U tom smislu narativne strategije bli-

¹¹ Primjeri naslova-komentara: Gromača – *Glava treća u kojoj poluznanstvene i polumedicinske analize opće bolesti mjesta i vremena uzimaju sve više maha: Čovjekova sudbina – zbog čega nije moguće živjeti bez ideologija, grube crte*; Voltaire – *Poglavlje šesto: Kako je bila privedena divna lomača, da bi se spriječili zemljotresi i kako je Candide bio išiban*

¹² Voltaire: *Rad udaljuje od nas tri velika zla: dosadu, porok i neimaštinu* (207); Mlakić: *Sadi l...l bilo kakvo drveće. I gledaj kako raste. Ili zamišljaj*. (251)

že su foucaultovsku nego bartovsku poimanju uloge i mjesta autora: izborom materijala i konstrukcijskim strategijama jasni su pozicija, intencija i svjetonazor autora.

Tematizirani autori ne upisuju postmodernistički skepticizam. U svom svjedočenju oni su odrješiti i argumentirani, čime se, držimo, upisuju u autore koji prevladavaju postmodernističke okvire definiranjem lokalnih i osobnih neporecivih svjetonazornih determinanti.

Literatura

- Barthes, Ronald (1986) *Smrt autora*, u Beker, Miroslav, *Suvremene književne teorije*, 176–181, Zagreb.
- Chevalier, Jean – Gheerbrant, Alain (1983) *Rječnik simbola*, Zagreb.
- Gromača, Tatjana (2012) *Božanska dječica*, Zagreb.
- Jovanović, Miloš (2010) „Smrt autora: Pitanje o autorstvu u savremenim književnim teorijama i teorija ciklične istorije, književnosti”, u *Polja – časopis za književnost i teoriju*, Novi Sad, Kulturni centar Novi Sad, LV/464/jul-avgust, str. 149–155.
- Maurois, Andre (1990) „Od Babuke do Candida ili Svijet kakav jest”, u Voltaire, *Romani i pripovijetke 1*, Zagreb, str. 1–15.
- Mlakić, Josip (2010) *Ljudi koji su sadili drveće*, Zagreb.
- Oraić-Tolić, Dubravka (1990) *Teorija citatnosti*, Zagreb.
- Pavičić, Jurica (2004) „Prošlo je vrijeme Sumatra i Javi”, *Sarajevske sveske* br. 5, 125–135.
- Pavlović, Božidar (2011) *Kritika 123: Josip Mlakić*, <http://www.books.hr/kolumne/kritika-123-josip-mlacic>, postavljeno 22.08.2011, pregledano 25. 6. 2013.
- Primorac, Strahimir (2008) „Velika posveta Ivi Andriću”, *Vijenac* 373, 19. lipnja 2008.
- Voltaire, François Marie Arouet (1990) *Candide*, u *Romani i pripovijetke 1*, Zagreb.

SUMMARY

Emilija Kovač

INTERDISCURSIVE RELATIONS IN POST-WAR CROATIAN LITERATURE

The main interest of the investigation is a striving to bring the discoursing types into a system: besides the interliterary ones, there are intermedia contact points as well (correlation with the cinematic procedures and motifs). By means of establishing relations at the level of synchrony and diachrony, the text is identified as a net of the elements that are polyvalent as to their meaning and re/semanticized within a context.

Key words: *postwar discourse, interdiscursivity, synchrony, diachrony*

Persida Lazarević Di Giacomo

DE ANTIQUITATE CROATORUM: RELACIJE IZMEĐU POVIJESTI, FILOLOGIJE I NUMIZMATIKE (XVIII. – XIX. ST.)

*Persida Lazarević Di Giacomo, Dott., Università degli Studi "G. d'Annunzio" Chieti-Pescara
pregledni članak*

UDK: 737(497.5)(091)

U ovom radu se obrađuju relacije između povijesti, filologije i numizmatike kroz djelatnost značajnih hrvatskih polihistora i književnika, kao što su Marija Petar Katančić, Šime Ljubić, Franjo Rački i Milan Rešetar. Nepobitna je činjenica da su u južnoslavenskom okruženju hrvatski polihistori i književnici prednjačili u pokazivanju zanimanja za numizmatiku u odnosu na svoje susjede. Gotovo da nema važnijeg hrvatskog filologa, povjesničara ili spisatelja iz prošlih stoljeća koji nije istodobno bio i vrstan numizmatičar, te su u tu svrhu i objavljeni spisi vezani za kovanice na području Hrvatske i šire. To je uostalom logična posljedica činjenice da su istraživanja povijesti i kulture Slavena, Južnih Slavena, a najprije Hrvata morala voditi i preko numizmatike, ako se uzmu u obzir tadašnji doprinosi u filologiji i povijesti u XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća, ali i toga da je upravo M. P. Katančić preveo (1799) djelo J. H. Eckhela, koji je zasnovao numizmatiku kao znanost. Numizmatika je tada postala važna znanstvena grana i numizmatički materijal se obrađivao kao izvor za političku i privrednu povijest Hrvata i Južnih Slavena uopće, kao i povijest umjetnosti, heraldiku, te jezikoslovlje.

Ključne riječi: *numizmatika, Katančić, Ljubić, Rački, Rešetar*

"And all her triumphs shrink into a coin."

Alexander Pope

„E Solone, Solone, reče mu tad jedan veoma star sveštenik, vi ste Heleni uvek deca, nema starog Helena.’ A Solon, čuvši to, upita: ‘Kako to misliš?’ ‘Mladi ste svi, odgovori sveštenik, duše su vam mlade; jer u njima ne nosite nikakvo davno verovanje, stvoreno na osnovu starih predanja, niti ikakvo znanje vremenom osedelo” (Platon 1981: 58). Na ovaj je način Platon u *Timaju* zapisao što je jedan egipatski svećenik priopćio Solonu. Platon je dobro znao vrijednost povijesti, kao i vrijednost kovanica u proučavanju te povijesti, a to je moguće vidjeti iz jednoga drugoga njegovoga dijaloga, naslovljenoga *Protagora*. Upravo dio iz *Protagore* u kojemu Platon govori o tome da je novac u Ateni

bio odraz trgovačke aktivnosti Atene prenio je Joseph Hilarius Eckhel (1737. – 1798.), austrijski isusovac i numizmatičar, s kojim počinje moderno proučavanje numizmatike. Najznačajnije Eckhelovo djelo svakako je *Doctrina numorum veterum* (Beč 1792 – 1798), no važno je i to da je Eckhel, po naredbi Josipa II., napisao udžbenik *Kurzgefasste Anfangsgründe zur alten Numismatik* (Beč 1786; 1807) koji je bio preveden na latinski, francuski i talijanski. Latinski prijevod, pod naslovom *Elementa numismaticae veteris ex germanico in latinum transtulit* (Budim 1798), djelo je hrvatskoga književnika i latinista Matije Petra Katančića (1750. – 1825.).

Počeci numizmatike u Hrvatskoj, međutim, vežu se uz ime hrvatskoga plemića i državnika Jurja Utišinovića Martinuševića (1482. – 1551.) te imena grofova Draškovića i njihovu trakošćansku zbirku (XVII. st.), te grofa Nikole Zrinskoga (1620. – 1664.) i zbirku Zrinskih iz Čakovca (XVII. st.). Prvi Hrvat, međutim, koji je stekao europsku slavu kao numizmatičar, bio je Dubrovčanin Anselmo Banduri (1675. – 1743.), autor djela *Numismata imperatorum Romanorum a Traiano Decio ad Paleologos Augustos* (1718) u kojemu je opisan život careva i prikazani rimski, grčki i egipatski novci. Uz to je djelo izdana bibliografija koja obuhvaća otprilike 206 numizmatičkih djela od XVI. st. do njegova doba, a u vezi s čim Gjurio Krasnov (1996: 61) napominje: „To je jedna od prvih i najvrjednijih numizmatičkih bibliografija u svijetu. Godine 1719. izašlo je hamburško izdanje sa 264 pisca. Ujedno je prva bibliografija koju je sastavio jedan Hrvat.”

Činjenica je, međutim, da je temelje numizmatiki, kao znanstvenoj grani, postavio Katančić i to time što je osnovao katedru numizmatike na sveučilištu u Pešti. Katančić je bio hrvatski i latinski pjesnik, prevoditelj, povjesničar i teoretičar književnosti, no pored djela kao što su *Fructus autumnales* (Zagreb 1791), *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum* (Zagreb 1795), *De poesi Illyrica ad leges aestheticae exactus cum Rosaleide Kanižlići* (1817) i *Istri adcolarum geographia vetus* (Budim 1826), te pored prijevoda *Svetoga pisma*, objelodanjenog po njegovoj smrti (1831), dao je svoj doprinos numizmatiki djelima kao *Opće istraživanje o staroj numizmatiki – Tentamen publicum ex numismatica veteri* (1797) i *Banski denar – Denarius banalis* (koji je ostao u rukopisu).

Uočavanje važnosti numizmatike u slučaju jednog pjesnika i teoretičara književnosti ukazuje da je ono što je koncem XVIII. stoljeća učinio Katančić, kao „naš prvi numizmatičar koji se bavi hrvatskim starim novcem” (Krasnov 1996: 61), bio znak ondašnje suvremenosti; štoviše, Katančić je u suštini anticipirao ono što će s vremenom postati očigledno. A nekoliko desetljeća kasnije, točnije 1829. u Londonu, engleski je slikar Benjamin Richard Green (1808. – 1876.), koji je te iste godine objavio numizmatički atlas drevne povjesti, u svom predavanju od 6. veljače 1829, naslovljenom *A Lecture on the Study of Ancient Coins in Connection with History* (1829: 2) zapisao da studije novaca ne idu u korak s ostalim granama obrazovanja, s obzirom da mnogi gledaju na numizmatiku iz čiste radoznalosti, ne uzimajući u obzir njezinu korist. U tom tekstu Green (1829: 5) spominje primjer jednoga značajnoga pisca, Josepha Addisona i njegov esej o medaljama: „I scarce need mention Addison, who has left an Essay on Medals, and which, from the high reputation of the writer, has fallen into the hands of most readers.” Ono što je važno istaknuti u slučaju hrvatskih proučavatelja numizmatike, koji su istodobno bili filolozi, povjesničari i pjesnici, upravo je njihov odnos prema samoj numizmatiki, za razliku od brojnih drugih europskih kulturnih djelatnika kod kojih je numizmatika

predstavljala ono što se zove *ancillary discipline* (v. Grierson 1992), dakle pomoćnu disciplinu, zajedno sa heraldikom, onomastikom, paleografijom, epigrafijom, toponomijom, itd. Zato Charles W. Hedrick (2006: 127) primjećuje, iako suvremeni povjesničari mogu kovanice promatrati kao zanemariv izvor, da su one ipak igrale središnju ulogu u proučavanju antike sve do XIX. stoljeća.

Stoga se u svekolikom proučavanju XIX. stoljeća ne može zaobići ime književnika, povjesničara i arheologa Šime Ljubića (1822. – 1896.) koji je, osim studija o antičkoj numizmatiki na istočnoj obali Jadrana, naslovljenih „Staro-dalmatinsko penezoslovlje” (1852) i „O nekih pjenezih grčkih iskopanih u Starom gradu na Hvarskom otoku u Dalmaciji” (1864), u knjizi *Opis jugoslavenskih novaca* (Zagreb 1875), opisao, na do tada najdetaljniji način, novac u južnoslavenskim zemljama, nadovezujući se istodobno na povijest južnoslavenskih naroda i njihovu književnost. Ljubićevo djelo govori o krivotvorenju novaca, konkretno matapana ili venecijanskoga groša, u koje su bile umiješane južnoslavenske zemlje (v. Lazarević Di Giacomo 2009), a o čemu pjeva Dante u XIX. pjevanju *Raja* (stihovi 139–141). Kada je na sjednici JAZU (13. srpnja 1870) Ljubić pročitao svoju raspravu u rukopisu, Franjo Rački (Smičiklas 1898: 217) ocijenio ju je pozitivno dodavši pri tomu svoje vrlo jasne primjedbe:

[...] nevidim upravo ni jednoga iole opravdana razloga, iz kojega se pred opis pjenaza imali staviti dosta obširni uvodi historički, u kojih se pripovijeda to povjest naroda bugarskoga i srbskoga, to vladavina ne samo vladalaca, kojih se pjenazi opisuju, nego i onih, kojih se pjenazi ne navode. Ovi su uvodi upravo na štetu djelu... Djelo je po jeziku namijenjeno hrvatsko-srbskomu narodu i Slavenstvu, pa one koje ili znadu, što se u uvodih pripovijeda ili mogu još obširnije naći u drugih slovinskih knjigah, pače s velikim dielom u „Ogledaju književne poviesti jugoslavenske” samoga pisca. I za isto inostranstvo suvišni su ovi uvodi, kada bi se preveli u drugi jezik. Meni se pače čini naše književnosti nedostojno, kada se u djelu strukovnu ponavljaju proizvodi namijenjeni početnikom. S toga ja scienim potrebnim svakako već radi koristi samoga djela i radi pristojnosti naše naučne književnosti, da se ovi uvodi, kakovi jesu, sasvim izpuste; te da pisac ili sastavi druge, koji bi se jedino na rezultat crpljeni iz nauke o novcih opisanih osvrtnali, ili pred dotičnim novci navelo samo podpuno, poveljama utvrđeno ime vladaoca s njegovim naslovom i dobom vladanja.

Ljubić, međutim, nije uvažio opaske Račkog i objavio je dva izdanja studije, no i prije izlaska iz tiska to je djelo doživjelo negativne kritike. Ljubić je u prvom ali i u kasnijim radovima uvijek zbog istog pitanja, izazvao polemiku kako među filolozima (Rački, Jagić), tako i među stručnjacima za numizmatiku. U osnovi svega bila je senzacionalna vijest koja se proširila na Balkanu i dodirnim prostorima 1873. godine, a prema kojoj je navodno bila otkrivena riznica s blagom u blizini Kosova Polja. Prema priči, ona je bila zakopana neposredno prije same bitke i u njoj je navodno bilo nađeno 6000 komada novca. O tom otkriću tada su pisali mnogi. Jovanović (1956; 2001), između ostalih Stojan Novaković (1875) koji je, kao uostalom i bečki stručnjaci, izrazio duboku sumnju da su u srednjem vijeku Srbi kovali zlatnike. Jedini koji se protivio stavovima bečkih stručnjaka bio je Šime Ljubić, što je dovelo do prave polemike između Ljubića i

bečkih stručnjaka, i poglavito Armina L. Eggera (1864. – 1929.), člana Bečkog društva za numizmatiku (Jovanović 2001: 252). Kako bi dokazao svoje tvrdnje, Ljubić je citirao primjere iz zakonika Cara Dušana i naveo imena Franje Račkoga, Stojana Novakovića te znanstvenika, numizmatičara i bibliotekara Janka Šafařika (1814. – 1876.).

No, i pored svih slabosti na koje je ukazao, primjericice, Josip Brunšmid (1897), moglo bi se reći da Ljubićev *Opis jugoslavenskih novaca* privlači pozornost upravo na razini u kojoj se miješaju književnost i numizmatika te povijest i numizmatika, odnosno na onim mjestima gdje Ljubić unosi svoja razmišljanja i komentare o književnosti i povijesti, a u svezi sa srednjovjekovnim novcem. To su uvodni dijelovi koji sadrže informacije o povijesnim zbivanjima i književnosti u razdobljima koja se vežu za datog vladara i koji imaju oblik parateksta. U jednom od tih dijelova Ljubić (1871: 5) na trenutak upućuje upravo na Dantea jer kaže da „O tom kovanju groša po načinu mletačkih u Srbiji dođu i slavni Dante, te u svom božanstvenom dielu ovako o srbskom kralju zabilježi: / *Che male aggiustò il conio di Vinegia*”. Stoga nije pogrešno reći da se Ljubićev *Opis jugoslavenskih novaca*, natoč tomu što nije imao sreće među numizmatičarima i što nije uživao poštovanje stručnjaka, sa svim svojim paratekstualnim fragmentima, koji nam govore o povijesti (književnosti) južnoslavenskih naroda, ipak može smatrati vrijednom obranom južnoslavenske kulture, odnosno južnoslavenske srednjovjekovne pisane i usmene tradicije.

Numizmatikom se također bavio značajni hrvatski kulturni djelatnik XIX. stoljeća, Franjo Rački (1828. – 1894.), vrhunski hrvatski povjesničar, utemeljitelj moderne hrvatske medievalistike, otac hrvatske moderne kritičke historiografije. Svoj je boravak u Rimu iskoristio za rad po arhivima i knjižnicama: tražio je dokumente o hrvatskoj povijesti, pa je polazio tečajeve iz paleografije i ostalih pomoćnih povijesnih znanosti. Rački, koga Gjuro Krasnov (1996), međutim, ne svrstava među „Znamenite i značajne hrvatske numizmatičare”, naročito se zanimao problemima ilirsko-grčkih novaca na hrvatskoj obali. O tome je objavio studiju „O dalmatinskih i ilirskih novcih najstarije dobe” u 14. knjizi „Rada” Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1871), i Božo Mimica (1997: 181) kaže da je „Rački kao numizmatičar u djelu O dalmatinskih i ilirskih novcih koristio njemu tada dostupne izvore, npr. spomenutu knjigu Šime Ljubića, arheološku zbirku antičkog novca u Zemaljskom muzeju u Zagrebu i literaturu inozemnih pisaca toga vremena o problemima grčke i ilirske numizmatike.”

U uvodu svojega rada o dalmatinskim i ilirskim novcima Rački (1871: 45) je pokazao svijest o tome da se numizmatika smatra pomoćnom znanosti, da nije grana znanosti, te zato se on skoro opravdava ističući da je to učinio isključivo iz osobnih potreba, tj. uvidio je korist numizmatike:

Baveći se oko najstarije prošlosti naše domovine nisam mogao obaći one pripomoći, koju numizmatika, kano što je priznato, daje zemljopisu, mitologiji, arheologiji, kulturnoj i umjetničkoj povijesti. Prem ova struka nije grana nauke, kojom bi se naposeb zanimao, te se prihvatih nje jedino svojega podučjenja radi: to mislim, da neće biti suvišno našoj i u tom ne bogatoj knjizi, ako priobćim plod svojega u tom predmetu istraživanja.

Rački je, međutim, bio itekako svjestan da je kovanica znak suvereniteta jedne države (Hedrick 2006: 128), pa je upravo zato mogao zaključiti (Rački 1871: 87) o prošlosti

Hvara i Visa: „Što su Hvar i Vis imali pravo kovanja autonomnih novaca, to dokazuje, da su imali autonomni položaj naprama bližnjoj vlasti ilirskih kraljeva, koja se, navlastito počam od IV vieka, iz Ilirika u Dalmaciju širila. S ovom su vlašću oni došli u sukob; a to je dalo povoda rimskomu posredovanju, koje je napokon i onu autonomiju okrnjilo i kraljevsku vlast srušilo [...]”

No najvišu razinu kritičke svijesti o ulozi numizmatike u filološkim proučavanjima (hrvatske/dubrovačke) prošlosti zapažamo svakako u djelovanju filologa i povjesničara Milana Rešetara (1860. – 1942.). Njemu je značaj numizmatike bio vrlo dobro poznat s obzirom da količina kovanica i medalja koje su nam ostale iz prošlosti daleko nadmašuje bilo koje druge spomenike, pa stoga predstavljaju najcjelovitiji izvor ilustracija o prošlosti (Medd 1865: 6). Takav je stav vjerojatno potaknuo Rešetara da u svom radu „Numizmatika u Jugoslaviji” (1958: 15) napiše sljedeće:

Numizmatika, t. j. nauka o (kovanom) novcu, vrlo često pomaže, da se osvijetle političke, kulturne i ekonomske prilike u prošlosti nekog naroda ili kraja, pa se zato i broji u historičke pomoćne nauke. Njom se je dosada kod nas malo tko bavio, premda je naša domovina i u tome pogledu bogata zemlja. Ako naime uzmemo, da u numizmatiku naše zemlje spada ne samo novac, što je kovan u raznim našim narodnim državama, već i novac što su ga kovali ljudi drugog jezika bilo u granicama našega naselja ili izvan njega, ali za neki naš kraj, – tada je i naša numizmatika isto toliko stara i isto tako različna, kao što je i historija zemalja, u kojima živi naš narod i koje su sada gotovo cjelinom sakupljene u našoj državi. Prema tome treba da i u našoj numizmatiki razlikujemo stari vijek prije dolaska Slavena na jug, srednji vijek starih narodnih država i novi vijek tuđega gospodstva i novih narodnih država.

Najznačajnije Rešetarovo djelo na polju znanosti o kovanicama ostaje *Dubrovačka numizmatika* koju je objavio u dva dijela, u Sremskim Karlovcima 1924. i u Beogradu 1925. godine. U predgovoru Rešetar navodi da je preuzeo zbirku dubrovačkih novaca svog oca Pava Rešetara i da mu je želja bila nastaviti popunjavati zbirku, uz kritičko i znanstveno proučavanje jedne oblasti kojom se do tada nije nikada bavio. U nastavku objašnjava da je u prvom, povijesnom djelu razvrstao cijeli materijal te da je za pregled političke povijesti Dubrovnika iskoristio odgovarajući dio članka Konstantina Josefa Jirečeka, „Dubrovnik”, koji je preuzeo iz češkoga „Naučnoga Slovnika” i u tu ga svrhu preveo: „to mi je bio dopustio pokojnik”, kaže Rešetar (1924: XII), „kad sam s njim razgovarao o ovome radu, a mislim da će biti dobro da se i u našim širim krugovima pozna ovaj zbijeni lijepi pregled dubrovačke historije što ga je napisao najkompetentniji poznavalac dubrov. povijesti”. Rešetar navodi kojom se dotadašnjom literaturom koristio, pa spominje, između ostalih, sljedeće autore: Philippus de Diversis (1440), Serafin Marija Crijević (1744), David Samuel Madai (1765), Jean Michel Benaven (1787), Johann Christian von Engel (1807), Johann Jakob Leitzmann (1860), Fr. V. Danilo (1859/60), Medo Pucić, koji je prvi počeo izdavati dubrovačke zakone o novcima (1862), zatim Vikentij Vasiljević Makušev (1865), te Šime Ljubić u svom članku „O dubrovačkoj kovnici” (1871). No, kako tvrdi Rešetar (1924: 24) povodom povijesnog aspekta djela svoga oca:

Svakako najvažnije je djelo koje je dosada izašlo o dubrov. numizmatici djelo mojega pok. oca Pava Rešetara *La Zecca della Repubblica di Ragusa*; izašlo je, nekoliko godina poslije njegove smrti, kao prilog Bulićeva *Bullettino di archeologia e storia dalmatiga*. 1891–92, odakle je oštampano kao posebna knjiga od 372 stranice velike 8-ine, s dvije table sa slikama novaca (Spljet 1891–92). Kako sam već u predgovoru nešto kazao o tome djelu, tako će biti dosta da ovdje istaknem da je njegova najjača strana, koja mu osigurava trajnu vrijednost, u tome što je osnovano na zakonima i odredbama same dubrov. vlade, što ih je moj pok. otac s velikom marljivošću i još većim trudom poizvadio iz ogromnoga materijala zapisnika raznih dubrov. vijeća, te su odredbe većinom u očevu djelu i izdane. Dok je dakle historički dio osnovan na vrlo čvrstom temelju, opisni je dio dosta slab, jer mi se pok. otac vrlo malo obazirao na varijante, već je samo pazio na neke glavne tipove kod novaca bez naznačene godine, pa na godine kod datiranih komada.

Rešetar je, međutim, istaknuo ne samo povijesnu, nego i književnu vrijednost numizmatike. Poznato je da su se kovanice koristile u otkriću ili pak ponovnom otkriću mrtvih jezika, na primjer, već zbog same činjenice što postoje kovanice s tekstom na dva jezika, kako ističe Charles Medd (1865: 49). Rešetarovo zanimanje ide upravo u suprotnom pravcu jer on zna da „Philological researches [...] illustrate history” (Medd 1865: 50) zahvaljujući numizmatici, s ozirom da „Coins often recall the saying, that every philological fact is a history abridged” (Isto: 51). Tako se Rešetar (1924: 34) već na samom početku svojega povijesnoga dijela upire na književnost, a u vezi s kovanicama, pa govoreći o dubrovačkim mincama ne propušta spomenuti *Poslovice* Đure Daničića, ali i primjere iz Marina Držića:

Specijalno u M. Držića ima još jedno ime kojim se naznačuje sitan novac, a to je *bolanča*, pa bi se moglo pomisliti da je i *bolanča* ono isto što je *mjed-minca*; ali kad se pogleda tamo u Držića (*St. p. hrv.* 7, 368–376), vidi se da u odnosnoj Držićevoj komediji *bolanču* spominju samo Kotorani, dok Dubrovčani jednako govore o svojim mjedima, pa dok prvi kad hoće koga da opsuju, govore „bestijo od tri bolanče” ili „beko (tal. *becca*) od tri bolanče”, Dubrovčani u sličnim prilikama govore „ljudi od ništa, od tri mjed” [...] (str. 242) ili „da ju svršimo s pasalijerom o[d] tri mjed” (str. 379).

Ili pak drugi primjer u vezi s nazivom novaca (Isto: 47):

U pogledu njegova imena ističem da se u Dubrovniku u našem jeziku nije nikako zvao *söldin*, kako ga u najnovije vrijeme neki zovu prema tal. *soldino*, što je – uz *soldo* – bilo samo ime za mletački solad; pa tako nalazimo u prijevodu Molijerove komedije *Dosadni*: „... ma kako će se skupiti ti soldi? (*Slovinac* 4, 503); „... paka večer neka se vidi je li solada koliko ih ima biti u skrinjici” (504), pa i u prijevodu druge njegove komedije *Liječnik i za nevolju*: „... ne mogu otpuštiti ni solda” (*Srd* 3, 177): „Kunem vam se da nećete imati za manje, baš da je od manje solad” (178); u drugoj polovici XVIII. vijeka ima ga B. Zuzzeri (v. str. 36), a ime mu se sačuvalo i do današnjeg dana, samo što je prešlo na austrijsku krajcaru. Ništa ne smeta što oblik *söldin* nalazimo dva puta i u M. Držića (*Stari pis. hrv.* 7,

307, 397), jer su to mletački novci – dubrov. solada u XVI. vijeku nije još bilo! Inače na prvome mjestu u Držića govori Kotoranin Tripčeta a na drugome, u komediji od koje su samo sačuvani neki komadi i rečenice, govori sluga Krpeta, koji bi mogao biti onaj isti „Kotorčić” što se spominje na str. 398, a i u 5-oj Držićevoj komediji jedan se Kotoranin zove Krpe (o. c. 170).

Ovakvih primjera ima podosta u prvom, povijesnom dijelu Rešetarove studije. U drugom, opisnom dijelu, objavljenom 1925, Rešetar se poziva na svoju zbirku kovanica i iznosi pregled onoga što je do sada učinio u prvom dijelu. Zahvaljujući tomu, do izražaja dolazi filološki aspekt Rešetarova proučavanja novaca, o čemu i sam kaže (1925: XIII):

[...] u opisu pojedinih komada najvažniji je natpis, pa je zato baš vrlo nezgodno što štamparija nije imala gotskih slova koja bi jako trebala za natpis novaca kovanih od početaka XVII. vijeka; morao sam se dakle pomoći onom tablom iz I. dijela na kojoj su reprodukovani razni oblici nekih osobito karakterističnih slova na tim novcima; u opisu je zato za pojedine tipove i varijante samo uopće kazano kakva su slova, a inače se natpis štampaju običnim modernim latinskim slovima.

No ni u ovom, opisnom dijelu djela, nisu izostali detalji u kojima se Rešetar (Isto: 6) poziva na hrvatsku književnost, pa kaže: „Interesantno je kako pjesnik Džono Palmotić skvača glavu na dubrov. minci: u njegovu *Pavlimiru* Srđ proriče kako će se podići i razvijati Dubrovnik, te kaže: ‘Vidim, vidim gdje tvoj prvi pjenez kaže kô se dava dobrovoljno sa svom krvi za grad rodni svoja glava’ (*Stari pisci hrv.* 12, 103).”

U jednom odjeljku studije o „Početku kovaña dubrovačkoga novca” (1939: 150), Rešetar vrlo vješto ipsrepliće povijest, književnost i numizmatiku:

Nego inače kod dubrovačkih historičara, a kasnije i u dubrovačkoj literaturi, mjesto osnivača Dubrovnika zauzimalje Pavlimir, koji je upravo isto lice kao i Radoslav, samo pod drugim imenom i iz mnogo poznija vremena (oko g. 900). Nega uvodi u svijet pop Dukljanin, ali je postao „historičkom ličnosti” najviše pošto je Mavar Orbini g. 1601 u svojem *Il Regno degli Slavi* izdao talijanski prijevod dukljanskoga letopisa, premda su neki dubrovački pisci za nj još ranije znali, a među njima i naš Nikša Rašina. U dubrovačku numizmatiku pak uveo je Pavlimira poznati historičar O. Saro Crijević (P. Seraphinus Cerva), koji je pretresao starija mišljenja o njemu, te došao do rezultata da Pavlimir nije osnovao Dubrovnik nego, došavši u nj oko g. 930, da je proširio grad, uveo aristokratski režim mjesto demokratskoga, za potrebe naroda stao kovati bakreni novac sa svojom glavom s jedne strane a s gradom s druge i ovladao Senat da nadaše kuje taj novac. Toga Crijevićeva mišljenja o početku kovaña dubrovačkoga novca uglavnom su se držali i neki pisci iz druge polovine prošloga vijeka [...].

Ja se na ove legendarne vijesti o kovañu dubrovačkih minca po Radoslavu (g. 457 ili 596) i po Pavlimiru (oko g. 930) ne bih ovdje obazirao, da se nije u najnovije vrijeme, baš na temelju tih legendarnih vijesti, pokušalo dokazati da su mince ipak mnogo starije negoli se obično misli, t. j. da su iz vremena prije mletačkog gospodstva nad Dubrovnikom.

Kako ističe Duje Rendić-Miočević (1993: 189): „Uloga numizmatike u osvjetljavanju [...] najranijih povijesnih događaja naših krajeva nije mala”, i ono što bi se u zaključku moglo reći, barem kada je riječ o hrvatskim polihistorima, jest ponajprije to da numizmatika nipošto ne predstavlja disciplinu koju se na zapadu naziva *ancilla*; baš naprotiv, numizmatika je važna referencijalna povijesna i filološka točka. Osim toga, povrh svoje vidne specifičnosti, u hrvatskoj je kulturnoj sredini numizmatika gotovo inherentni dio proučavanja hrvatske prošlosti i, kako tvrde Vladimir Srb i Branko Matić (1997: 158): „Hrvatska ima ogromne prednosti pred drugim zemljama i u samoj klasičnoj numizmatici”. Na taj način numizmatika u Hrvatskoj stoji ravnopravno s drugim povijesnim znanostima i doprinosi upotpunjavanju slike o onome što se sintagmalno može nazvati: *De antiquitate Croatorum*.

Literatura

- Brunšmid, Josip (1897) „Prof. Šime Ljubić”, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, II, 1896/7, str. 130–132.
- Green, Benjamin Richard (1829) *A Lecture on the Study of Ancient Coins in Connection with History*, s. n., London.
- Grierson, Philip (1992) „Numismatics”, u: James M. Powell, ed., *Medieval Studies. An Introduction*, Syracuse University Press, Syracuse, str. 114–162.
- Hedrick, Charles W. Jr. (2006) *Ancient History: Monuments and Documents*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton.
- Jovanović, Vojislav M. (1956) „Lažni novci srpskih careva i kraljeva i lažna kruna cara Dušana”, *Borba*, 24. 3. 1956.
- Jovanović, Vojislav M. (2001) *Lažni zlatnici srpskih careva i kraljeva i lažna kruna cara Dušana*, u: Vojislav M. Jovanović, *Zbornik radova o narodnoj književnosti*, prir. Ilija Nikolić, Dejan Ajdačić, Univerzitetaska biblioteka „Svetozar Marković”, Beograd, str. 244–259.
- Krasnov, Gjuro (1996) „Znameniti i značajni hrvatski numizmatičari”, u: *Zbornik radova 1. međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Opatija, str. 61–64.
- Lazarević Di Giacomo, Persida (2009) „Oko Opisa jugoslavenskih novaca Šime Ljubića: književno-naučna polemika povodom jedne numizmatičke mistifikacije”, u: K. Chrobak et al., *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich 8. Pianiądz*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, str. 349–362.
- Ljubić, Šime (1864) „O nekojih pjenezih grčkih iskopanih u Starom gradu na Hvarskom otoku u Dalmaciji”, *Književnik*, I.
- Ljubić, Šime (1852) „Staro-dalmatinsko penezoslovje”, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku II.*, str. 1–40.
- Ljubić, Šime (1875) *Opis jugoslavenskih novaca*, Artističko-tipografski zavod Dragutina Albrechta, Zagreb.
- Medd, Charles S. (1865) *The Value of Numismatics in the Study of Ancient History*, T. and G. Shrimpton, Oxford.
- Mimica, Božo (1997) „Numizmatika u djelima Dr. Franje Račkoga (predavanje u Fužinama o 100. obljetnici smrti)”, *Numizmatičke vijesti*, 39, str. 180–184.
- Novaković, Stojan (1875) „Zlatni novci kralja Milutina, cara Dušana, kralja Vukašina i kneza Lazara”, *Otadžbina. Književnost, nauka, društvo, život*, god. I, 1, 2, 3, 4.
- Platon (1981) *Timaj*, s grčkog prev. Marjanca Pakiž, NIRO „Mladost”, Beograd.
- Rački, Franjo (1871) „O dalmatinskih i ilirskih novcih najstarije dobe”, *Rad JAZU*, 14, str. 45–87.
- Rendić-Miočević, Duje (1993) „Znanstveni problemi domaće numizmatike i problem numizmatičkih kadrova kod nas”, u: Irislav Dolenc, *Hrvatska numizmatika od početaka do danas*, Prvi hrvatski bankovni muzej Privredne banke Zagreb, Zagreb, str. 189–192.
- Rešetar, Milan (1958) „Numizmatika u Jugoslaviji”, *Numizmatičke vijesti*, 5, 11, str. 15–18.
- Rešetar, Milan (1939) „Početak kovanja dubrovačkoga novca”, *Rad JAZU*, 120, str. 149–170.
- Rešetar, Milan (1924) *Dubrovačka numizmatika. I (historički) dio*, Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovcí.
- Rešetar, Milan (1925) *Dubrovačka numizmatika. II (opisni) dio*, Grafički zavod „Makarije”, Beograd-Zemun.
- Smičiklas, Tade (1898) „Život i djela Šime Ljubića”, *Ljetopis JAZU za god. 1897*, XII, str. 150–243.
- Srb, Vladimir, Matić, Branko (1997) *Numizmatika u baštini gospodarstva Hrvatske*, Hrvatski novčarski zavod, Zagreb.

SUMMARY

Persida Lazarević Di Giacomo

DE ANTIQUITATE CROATORUM: RELATIONS BETWEEN HISTORY,
PHILOLOGY AND NUMISMATICS (18TH–20TH c.)

This paper covers the relations between history, philology and numismatics through focusing on the significant figures of the Croatian polymaths and writers Matija Petar Katančić, Šime Ljubić, Franjo Rački, and Milan Rešetar. It is an indisputable fact that in the Southern Slavic cultural environment the Croatian polyhistorians and writers were pioneers in the study of numismatics. In fact, few Croatian philologists, historians or writers of the past centuries were not at the same time accomplished numismatists, and for this reason numerous writings related to coins in the Croatian territory and beyond were published. Given the great interest in numismatics among historians and philologists of the late 19th and early 20th centuries, it is not surprising that historical and cultural studies of the Slavs, the Southern Slavs and particularly the Croats, included works on numismatics. It was in this period, for example, that Katančić translated (1799) the work of J. H. Eckhel, the first writer to treat numismatics as a science. Numismatics has since become an important branch of historical study and numismatic material has been processed as a source of political and economic history of the Croats and the Southern Slavs in general, as well as of their art history, heraldry, and linguistics.

Key words: numismatics, Katančić, Ljubić, Rački, Rešetar

Jakov Sabljic

ODNOS TEKSTA I SLIKE U NARATIVNOJ POEMI
JAMERIKA: TRIP MAŠE KOLANOVIĆ

dr. sc. Jakov Sabljic, Filozofski fakultet, Osijek
izvorni znanstveni članak

UDK: 821.163.42.09 Kolanovic, M.-3

Jamerika: trip (2013) narativna je poema hrvatske književnice i znanstvenice Maše Kolanović. Ujedno je posrijedi i putopis s osobito naglašenom intermedijalnošću/intertekstualnošću pomoću kojih se višestruko kombiniraju elementi poezije, proze i stripa. Sve nabrojane relacije književnosti i ostalih oblika umjetničkoga izraza poticaj su za analizu tih relacija unutar Jamerike: tripa kao „slikovnice za odrasle”. Analizom se utvrđuju sljedeći odnosi teksta i slike: ilustrativnost, integrativnost, metaforička realizacija, diskretizam, imagološki, sinegdobalan, aluzivan i simboličan odnos, odnos sadržajne korelacije, usmjeravanje recepcije, inventivno sažimanje idejne poruke, pojačavanje crnoga humora i ludizma, usredotočenje na prenesenu ideju, naglašavanje univerzalnosti teme, likovna metatekstualnost, ekranizacija priče, vrijednosna semantizacija prostora i metamedijalnost.

Ključne riječi: Jamerika: trip, tekst, slika, intermedijalna/intertekstualna analiza

1. Uvod

Jamerika: trip konceptijski je višestruko kodirano literarno djelo na žanrovskoj, sadržajnoj, jezično-stilskoj i formalnoj razini. Posrijedi je narativna poema i, kao što se punim naslovom sugerira, putopis u stihu i slici. U posve materijalnom pogledu uočljivo je da se *Jamerika* zasniva na intermedijalnom eksperimentu koji uključuje raznolike elemente poezije, proze, stripa, filma, reklame, kolaža i drugih sastavnica raznolikoga podrijetla. Maša Kolanović, osim što je napisala tekst, nacrtala je i popratne ilustracije te napravila sve u djelu uklopljene kolaže.

Autorica se poslužila svojim osobnim, obiteljskim iskustvom posjećivanja brata nakon njegova preseljenja u Ameriku. Pripovjedačica/lirski subjekt dopijeva u New York kao središte svjetske financijske moći, zatim u Los Angeles koji je centar filmske industrije, te u Las Vegas – središte zabave – i u Grand Canyon kao simbol monumentalnosti prirodnoga bogatstva. Međutim, nije samo važno ono što autorica u knjizi tematsko-motivski iskazuje nego je važan i posebno zanimljiv način na koji to čini. Naime, knjiga je svojevrsni intermedijalni, ali i intertekstualni kompleks. Osim književnosti kao umjetnosti kojoj ona prvotno pripada, mnoge su umjetnosti uključene u književno dje-

lo i time ga upotpunjuju. Upravo zbog toga valjalo bi analizirati pojavu citatnosti i međudjelovanje književnosti i ostalih umjetnosti u medijski hibridnom djelu *Jamerika: trip*.

2. Intermedijalna/intertekstualna analiza

Intermedijalnost jest pojam kojim se označava uvođenje (ne)umjetničkoga medija unutar drugoga medija isprepletanjem njihovih konvencija, odnosno pravila strukturiranja i materijala kojima se obično služe. Intermedijalnost počinje onda kada se u jednome mediju, upravo radi obogaćivanja njegovih značenja, primjenjuju zakonitosti i pravila drugoga medija. U knjizi Maše Kolanović posebno je značajna pojava intermedijalnosti na osnovi književnoga teksta i vizualnih formi, to jest ilustracija, kolaža i stripa.

Nazovemo li Jameriku narativnom poemom, obuhvatili smo prožimanje dvaju književnih rodova u jednom tekstu, epskoga i lirskoga, ali njegovoj neobičnoj složenosti posebno pridonosi autoričin intermedijalni postupak. Riječ je o spoju dvaju heterogenih umjetničkih oblika, verbalnoga (književnoga) i slikovnoga (ilustracije, kolaži, strip). Verbalni i slikovni znakovi tvore novu, složenu umjetničku cjelinu u kojoj književni tekst mora ostati dominantan jer likovni elementi nemaju ni približno takvu umjetničku snagu. (Primorac 2013: 7) Iako se većina likovnih priloga ne može razumjeti bez sadržajnoga konteksta, jer se kao elementi sekundarnoga medija vezuju uz primarni medij – literarni tekst – kao njegov vizualni komentar i dopuna, ipak je podosta naglašena umjetnička snaga likovnih komponenti. Njihov je smisao u tome da privlače pozornost na sebe i na taj način značenjski obogaćuju i književnu stranu teksta. Ilustracije, kolaži i crteži Maše Kolanović nadovezuju se na tekst, inoviraju književni izraz te se knjiga čita poput raspršene inačice crtanoga romana. Tako su u *Jamerici* prikazane ilustracije prekooceanskih aviona, slike hamburgera isječenih iz novina, prizori iz stripova o Batmanu, brojni svjetski poznati brandovi i njihove logotipi te mnoge američke zvijezde, od Clintona Eastwooda i Michaela Jacksona do Lady Gage i Rihanne.

Osim povezivanja medija različitih umjetnosti među koricama jedne knjige važno mjesto u *Jamerici* zauzima intertekstualnost. Pojam u kontekstu *Jamerike* treba shvatiti u skladu s poststrukturalističkom misli Julije Kristeve. Teoretičarka ističe dvije značenjske osi: vodoravna os povezuje pisca i čitatelja teksta, a okomita os povezuje tekst s drugim tekstovima (Kristeva 1980: 69). Ono što ujedinjuje obje osi jesu zajednički kodovi: svaki tekst i svako čitanje ovisi o prijašnjim kodovima. Osim toga, Kristeva je istaknula da je od obraćanja pozornosti na strukturu teksta nužnije analizirati njegovu *strukturaciju*, odnosno kako je tekst zapravo nastao. *Jamerika* Maše Kolanović prikladna je za analizu svoje strukturacije s obzirom na tehnike kojima se autorica služila u strukturiranju i kombiniranju teksta i slike. Napokon, Maša Kolanović svoju je narativnu poemu napisala i u skladu sa shvaćanjem teksta Rolanda Barthesa, prema kojem je tekst multidimenzionalni prostor u kojem se sudaraju i pretapaju različiti načini pisanja od kojih ni jedan nije posve originalan (Barthes, 1977: 146). Napokon, *Jamerika* je narativna poema kojom se pokazuje suvremeno stanje *uranjenosti poetskoga koda u polimedijski kulturalni kontekst* (Jukić 2012: 170).

Jedan od dominantnih medija u poemi pripadan je likovnom području koje se kao oblik komuniciranja služi likovnim jezikom. Dok se književnost izražava pomoću riječi,

likovna se umjetnost izražava oblicima (crtom, bojom i volumenom). Prema tome, gledati u likovnom smislu znači isto što u književnom smislu znači čitati. Likovni se jezik može spoznati dijelom racionalno, a dijelom likovnom intuicijom. Proučavajući ilustracije i crteže i povezujući ih s tekstem, čitatelji su uvučeni u priču. Njezinim čitanjem i promatranjem recipijenti pripomažu recepciji kao simulaciji ekrana koji velikom brzinom izbacuje zasljepljujuće slike dominantno vizualne kulture. Osim toga, likovni prilozi iz *Jamerike* mogu se razvrstati s obzirom na objekt njihova prikazivanja, a to su: stvarni ljudi, fikcionalni likovi, životinje, biljke, građevine, geografske površine, artefakti, predmeti za svakodnevnu upotrebu, prijevozna sredstva i građevine.

Kao asocijacija na mjesto radnje, vizure grada New Yorka oslikane iz daljine s obzirom na vrijeme dana u tekstu su prikazane u nokturalnom ugođaju (Kolanović 2013: 97, 112–113)¹ ili na dnevnom i jutarnjem svjetlu (na primjer 48 ili 114–115). Posrijedi su primjeri *ilustrirajućega* odnosa teksta i slike. Tako je gradska noć popraćena stihovima *na južnoj obali Manhattana spuštala se noć / na južnoj obali Manhattana padala je noć* (97). Međutim, tim stihovima prethodio je dio o terorističkom napadu 2001. godine, stihovi posvećeni *Falling Manu* s poznate fotografije čovjeka koji se bacio s napadnutoga Trgovačkog centra. Na tu pripovjednu liniju nadovezuju se kritički stihovi o zanemarenim umrlim beskućnicima ispred St. Paul s chapel: *svake sekunde / negdje / neki / Falling man / pada / upravo sada* (97), ali i oblačićem uokviren stih *O Njujorku, ubila te tama* iz pjesme „Kuća, poš'o“, u kombinaciji crteža i kolaža prikazanoga pučkoga izvođača Ekrema Jevrića. Primjer pokazuje da su likovni prilozi također sastavni dio poeme (*integrativni* odnos slike i teksta) koji se čak uklapa u kontinuitet teksta pri čemu se vizualnom prenosnicom zapisanom pridodaju nova značenja. Točnije, upućuje se na materijalnost tekstualnoga znaka. Naime, opisana epizoda iz primjera završava stihovima: *pidžamu obukla je moć / (...) jer novac nikad ne spava / bilo je to jasno ko sva svjetla grada.* (97) Crnilom površine, na kojoj se ističu bijela slova zajedno sa skicom vizure svjetlećega grada u noći, sugerira se da grad, koji počiva na trci za novcem, nikada ne spava. Pri tome u mraku ostaju bezimena mrtvi beskućnici pa svjetlost i tama dobivaju simboličke dimenzije.

Relacije teksta i slike u *Jamerici* su zasnovane i na odnosu *metaforičke realizacije*. Primjerice, u kontekstu oštre politike konkurencije na Wall Streetu navodi se kao stih poznata izreka *riba ribi grize rep* (82) pri čemu je iznad teksta nacrtan lanac riba koje jedna drugoj „grizu rep“. Isto tako, kad se spominje kriza i *kredit krokodila* koji ždere prazne džepove zaduženih građana (86), pored teksta nacrtan je pravi krokodil ispunjen brojka-ma kao simbol opasnosti kojoj su izloženi kreditirani dužnici. Metafore realizirane slikom u službi su naglašenoga prikazivanja četiriju uloga metaforičkoga načina izražavanja. Metafore omogućuju izražavanje ideja koje je inače teško izraziti običnim rječnikom, postiže se kompaktnost izraza u prijenosu složenih informacija, iskustvo se prenosi na bogatiji i življi način (Gibbs 1994: 124–125), a metaforičkim prikazom tjelesnoga kretanja opisuju se senzacije i osjećajna stanja (isto: 128).

Neizravan intermedijalni odnos ostvaruje se glazbenom citatnošću kojom obiluje knjiga. Takve citatne relacije javljaju se gotovo na svakoj stranici *Jamerike* u različitim oblicima i u likovnom i u verbalnom dijelu. No glazba se u poemi ne pojavljuje ekspli-

¹ U daljnjem tekstu svi citati iz *Jamerike* donosit će se samo s brojevima stranice u zagradi pored citata.

citno, to jest ne postoje notni zapisi koji bi upućivali na određenu vrstu glazbe ili određeno glazbeno ostvarenje. Glazba je u poemi također intermedijalno naznačena u sklopu teksta poeme u kojemu postoje pozivanja na mnoge glazbene žanrove (rock'n'roll, jazz, blues), glazbenike (na primjer Bob Marley, Johnny Štulić, Elvis Presley, grupe Ramones, Neki to vole vruće) i na poznate stihove iz stranih i domaćih glazbenih brojeva. S obzirom na činjenicu da je posrijedi neizravan intermedijalni odnos učinci se takvoga tipa relacija ostvaruju povezivanjem značenja s umjetničkom dimenzijom teksta.

Glazbenici se u *Jamerici* prikazuju crtežom, kao primjerice cijela skupina Ramones čiji članovi pjevaju „Rock rock rockway beach” (47). To su stihovi koji se u poemu uklapaju u oblačiću pored članova grupe. Navode se kod nabiranja što sve putnike očekuje u Americi (Brooklyn, Manhattan, Staten Island), a u pjesmi Ramonesa koja se priziva u trenutku susreta s Amerikom opjevana je plaža spomenuta u naslovu pjesme. Isto vrijedi i za stihove grupe Metallica koja je prikazana uz citiranje stihova pjesme „Sad but true” (142–143, 146–147) koji služe psihološkoj karakterizaciji subjekta. U prikazu lika pjevača poslužila je i tehnika kolažiranja, odnosno kombinacija novinskih fotografija i rukom oblikovanih crteža. Tako je umjetnički ostvaren Johnny Štulić čiji se kolažni prikaz ponavlja na početku (13) i na kraju djela (177).

Pjevači zajedno s glumcima u skupnim kolažnim instalacijama (na primjer 66–67, 130), na kojima su često izrezana cijela tijela s njihovih fotografija, čine blještavi skup kojim se sugerira hiperprodukcija zabave i šarenilo kapitalističke ponude u kojoj su njihova fizička tijela proizvodi među ostalim proizvodima u ponudi. U svim je tim pojavama poveznica između vizualne i tekstualne komponente semantički zasnovana na *imagološkom* odnosu koji se u kulturnom pamćenju tvori uz pomoć ikona poznatih izvođača i njihovih glazbenih brojeva, na primjer „America” (Rammstein), „Kalifornija, to je bio njen san” (Neki to vole vruće).

Da bi se bolje shvatio status takozvanih glazbenih citata, valja ih razmotriti njihovim omjeravanjem s književnim citatima. U *Jamerici* se često citiraju poznati stihovi iz pjesama Nikole Šopa, Antuna Branka Šimića, Dobriše Cesarića i drugih književnika. Takvi citati često se rabe u ironičnom kontekstu ili se preoblikuju za idejne potrebe pripovjedačice/lirskog subjekta. Glazbeni citati većinom su doneseni u izvornom obliku i doslovnost njihova navođenja označava se u većini primjera kurzivom. Prema tome, zadržana je izvornost tih citata u većoj mjeri, pa iako su katkad ponešto i izmijenjeni, osjeća se i dalje da su porijeklom iz druge estetske cjeline. Njihova se funkcionalnost zasniva na inoviranju književnoga izraza i začudnosti koja proizlazi iz takvih spojeva književnih i uglazbljenih stihova. Osim toga, postiže se asocijativnost pa i sinestetičnost u tekst uklopljenih glazbenih citata kojima se uz njihovu vizualizaciju priziva sjećanje na slušanje njihovih uglazbljenih inačica.

Sprega teksta, glazbenoga citata i likovnoga priloga vidljiva je u „crnoj šansonu” (110) jamajkanskoga pjevača koji kaže da pjeva *a chant of a poor man / koju uglazbio je Leftfield / i prepjevala sestra poetesa a la wild* (113). U pjesmi se kao i u originalu poziva na borbu za bolji svijet, no prepjev Maše Kolanović sasvim je originalan tekst, himna svih siromaha, koja je obogaćena prikazom Jamajkanca sa stiliziranom frizurom i nacrtanim tijelom u obliku biljke. Takvo vizualiziranje opet je u vezi s tekstom u kojem se spominje Rastamanov miris *muze Marijuane* (110) i njegovo zalaganje da se legalno sade „biljke”. Prema

tome, riječ je o intermedijalnosti u kojoj se miješaju slikom osmišljen lik u obliku raslinja, što je *sinegdohalan* odnos prema sadržaju teksta, zatim izvorni tekst kao refren i „poetisin” prepjev prožet glazbenim pojmovima i poveznicama kao što su: *šansonu, glazbena pauza, narodni pjevač, uši koje vole cajke, ulični bas, Bob Marley* (110).

Ono po čemu je *Jamerika* intermedijalni eksperiment Maše Kolanović, ali i intermedijalni/intertekstualni kompleks koji je autorica višestruko kodirala vidljivo je na primjerima koji su dokaz povezivanja književnosti s medijima kakvi su radio i televizija, zatim s prostornim umjetnostima kakvo je slikarstvo i kiparstvo te s vremenskim umjetnostima poput glazbe i filma. Prvi takav primjer odnosi se na intermedijalno povezivanje glazbenoga citata, crteža i umjetničke slike (62–63). Početni intermedijalni signal jest preoblikovan stih iz Madonnine pjesme „Like A Virgin”: *Like A Virgin, touched by the capitalism for the very first time* (62). Na istoj stranici nalazi se prikaz doživljajnoga subjekta u obliku stiliziranoga crteža djevojke prema kojem svoj kažiprst upire šaka koja očito pripada liku Boga s poznate Michelangelove freske „Stvaranje Adama”. Iako nije izravno povezan s tekstom poeme, važno je naglasiti da se prikaz nalazi u dijelu putopisa koji se odnosi na stanje uronjenosti subjekta u vizualno preobilje reklama i elektroničkih ekrana usred New Yorka. Naravno da je božanska prisutnost ovdje predstavljena kako bi dobila sasvim drugačije konotacije. U doživljajnom subjektu stvaraju se potrebe za kupovanjem i posjedovanjem jer se nalazi u jednoj vrsti raja u kojem se ispunjavaju sve želje te se autoričin prikaz ironično može nazvati „Stvaranje Potrošačice”. Opisani primjer otkriva aluzivan odnos teksta i slike za čije je značenjsko razumijevanje potrebno poznavati biblijski tekst, Madonnin glazbeni broj i povijest umjetnosti. Prema tome, spomenuti dio autoričine slikopriče *zasniva se na verbalnim i vizualnim tekstovima evociranim aluzijama. Te referencije na ono što smo već vidjeli i pročitali istodobno su implicitne i eksplicitne; one sugeriraju da jedno uz drugo postavljamo i uključujemo naše znanje o predstavljanim slikama i tekstovima* (Wagner 1995: 11).

Kao drugi primjer intermedijalnoga usklađivanja može poslužiti opis posjeta The Metropolitan Museum of Art. Prikazi umjetničkih slika i eksponata iz različitih vremena i civilizacija u kombinaciji s mrežom crta koje simboliziraju muzejske labirinte (78–79) u ulozu su naglašavanja preobilja i materijalističkoga gomilanja predmeta. Nasumično nabiranje objekata ne samo na tom mjestu nego i drugdje u *Jamerici*, pogotovo proizvoda, reklama za proizvode, slavni ljudi i općenito bića i pojava, koje osobito kulminira amplifikacijskim gomilanjem onoga što se vidi ili bi se moglo vidjeti iz aviona u letu s istočne na zapadnu obalu SAD-a (118–119), združeno je s velikim brojem kolažnih umetaka. To bi značilo da je odnos slikovnih i tekstualnih elemenata utemeljen na *diskretizmu* jer je riječ o dvjema homologno postavljenim strukturama čije uzajamno djelovanje pojačava njihov učinak, ali se pri tom njihove strukture i dalje razlikuju (Hansen-Löve 1988: 34). To je i vidljivo upotrebom tehnike montaže kojom se u komunikaciju dovode različiti (ne)umjetnički sustavi, oni se međusobno osvjetljavaju, ali i zadržavaju svoju medijsku specifičnost. Navedeni primjeri na tragu su Wagnerove tvrdnje da je intermedijalnost poseban oblik područja intertekstualnosti jer se formom iz jedne umjetnosti aludira na drugi medij, primjerice *slike referiraju na romane i pjesme; pjesme i romani uključuju slike i natpise; slike isto tako mogu upućivati na glazbene komade* (Wagner 1995: 12).

Jedan od medija vremenskoga tipa koji utječe na značenja analiziranoga književnog teksta svakako je film. Poveznice s filmom vidljive su u izravnom obliku prikazivanjem likova koji tumače određene uloge. Primjerice, kolažiranim crtežom prikazan je Rick Moranis iz filma „Draga, smanjio sam djecu” u karakterističnoj pozi s povećalom u ruci. Pozivanje na to djelo sedme umjetnosti dolazi nakon usporedbe junakinje i njezinih roditelja s trima planktonima kao rezultat pogleda na njih iz ptičje perspektive. Tome je pridružen stih s izmijenjenim naslovom filma: *Draga, smanjio sam likove ove priče!* (71) i umanjeni crteži triju likova na jednom od nebodera.

Drugi je prikaz Heatha Ledgera u ulozi Jockera iz filma *Vitez tame* čiji je slogan *Why So Serious?* (84) ispisan u oblačiću iznad toga lika. Taj upit lik u filmu upućuje poslovnom čovjeku u odijelu isto kao i lirski subjekt bankarima. Motiv pobjednika i gubitnika u trci za zlatom iz filma *Dobar, loš, zao* uključen je u strukturu priče o kockanju u Las Vegasu koji je prikladna pozadina za kolaž s tijelom kauboja i trima glavama glumaca iz spomenutoga filma s odgovarajućim tekstom poeme: *The Good, the Bad and the Ugly / Svaki je gubitnik / dobiva / tek / jedan sretnik / zlato iz automata* (155).

Isto se može ustvrditi i za neizravan oblik intermedijalnosti zasnovan na poveznici s filmskim djelima. Kritizirajući kapitalizam lirski subjekt služi se filmskim citatima, primjerice navodom iz filma *Wall Street: Pohlepa je dobra, / jednom je rekao Greed / Greed is good, prije ili kasnije poždere ti ud.* (90) Kao potvrda cilja hrvatske emigracije aktualiziran je sljedeći citat: *I believe in America. America has made my fortune. / reko je prijatelj od Coppolinog Kuma* (28). Nadalje, reakcija na bratovo obraćanje sestri i roditeljima za izlazak na newyorške ulice, popraćena je monološkim izjavama Trava Bicklea iz filma *Taksist: You talkin' to me? (...)* / *Then who the hell else are you talkin' to? (...)* / *Well I'm the only one here.* (55) Ti su citati uporabljeni kako bi se istaknula psihološka isključenost roditelja iz stvarnosti zbog njihova umora i hipnotiziranosti svjetlećim Manhattanom, jer su stranci u tom svijetu isto kao i Bickle koji je pogođen životnom izolacijom.

Vidljivo je da su takvi filmski citati u ulozi povezivanja karakterizacije pojedinca ili kolektiva s karakterizacijom pojedinca ili kolektiva u *Jamerici* pri čemu se uspostavlja njihov odnos kao tekstualnih tvorevina s filmskim prizorima kao mentalnim otiscima u svijesti čitatelja. Prema tome, u fizičkom smislu nije riječ o montaži, nego o prizivanju iskustva gledanja filmskih pokretnih slika, poznatih scena i situacija te njima posredovanih ideja. U tom smislu valja shvatiti usporedbu članova putopisne ekspedicije u kockarnicu u Las Vegas s likovima ruskih agenata iz filma *Ninočka: a mama, tata i sestra / bulje u čudo prazno ko Buljanoff, Iranoff i Kopalski.* (161)

Književni tekst i filmske poveznice ovdje su u odnosu *sadržajne korelacije* jer se egzistencijalna situacija iz filma po sličnosti tematsko-motivski povezuje sa sadržajem književnoga teksta. Ovdje se računa i na takozvanu *metonimijsku misao* (Momirović 2008: 19). Postupci i misli likova tumače se na osnovi dobro poznatih scenarija iz filmova, reklama, stripova i popularnih pjesama. Slika u odnosu na riječ ima metonimijski karakter – karakterizira (prikazan) lik u priči, slikom se prikazuje ono što u individualnoj ili općoj percepciji simbolizira Ameriku, prikazi stvoreni različitim tehnikama predstavljaju složene simbole koji se tumače u tekstu, a ti prikazi ih ilustriraju ili stoje umjesto teksta kao sastavni dio poeme.

U svojoj knjizi *Narativ kao virtualna realnost* Marie-Laure Ryan ističe tri načina uranjanja u fiktionalni svijet (2001: 120). Prvi se tip uranjanja odnosi na prostorne odrednice, odnosno na uključenost u događajni niz, a on je u *Jamerici* ne samo pričom izložen nego i oslikan kako bi se u njega uklopili likovi i čitatelji/gledatelji. Drugi je tip uranjanja vremenski i povezan je s iščekivanjem onoga što će biti dalje. U analiziranom slikovnom putopisu likovi svoje putovanje smatraju avanturom u koju se nastoje uključiti što je više moguće i recipijenti. Taj se oblik uranjanja u oslikani narativ ostvaruje vizualnom atraktivnošću djela u kojem se oponašaju ili doslovno predstavljaju isječci stvarnosti. Treće je emocionalno uranjanje povezano sa zblizavanjem s likovima i njihovim ljudskim iskustvom. S obzirom na to da je film u suvremenoj kulturi jedan od *najmerzljivijih* medija (Ryan 2001: 120), Kolanović računa na njihovu poznatost kao i na visok stupanj identifikacije svojih likova s filmskim likovima te posredno i na poistovjećivanje čitatelja/gledatelja s junacima obiju fiktionalnih razina.

U *Jamerici* su česte referencije slikom i tekstem na dva najpoznatija stripovska/filmska junaka – Supermana i Batmana. Brata lirski subjekt proglašava najprije Supermom prikazujući ga u liku toga junaka na vrhu zgrade (22), dok je na njezinu dnu sitan crtež njegova profesora mentora (23) koji mu nije dopuštao odlazak u inozemstvo. Tim crtežom jednostavno je vizualiziran rizičan odmak od domaćega konteksta koji je poduzeo brat, zatim veličina toga samostalnog poteza te njegova karakterizacija uz pomoć fiktionalne simbolike. To je ujedno i uvod za obiteljsku priču markiranu masovnim odlascima u Ameriku. Svi su obiteljski „Jamerikanci”, njih desetero, prikazani tijelom Supermana i glavama s izvornih fotografija. Takvo crtanje hrvatskih iseljenika u ulozi je oslikavanja Amerike kao mitske zemlje obećanja o ispunjenju takozvanoga američkog sna te su zato česte vizualizacije predodžaba koje su o njoj oblikovali drugi mediji kao odlučujući imagoški posrednici onoga što se stereotipno zna o Americi.

Brat zato postaje Bratman, odnosno Batman, a New York Gotham City. Te su poveznice sa stripom/filmom provodni motivi i imaju svoje simboličko značenje. Brat je u sestrimin očima junak u rangu Batmana, snalažljiv je u kapitalističkom sustavu, zaposlenik je banke, razumije jezik novca i zato je utjelovljen/uslikovljen i doslovce u liku Batmana. Istodobno on je i Titov pionir kako je i prikazan na kolažiranim crtežima (20–21) u liku marljivoga pionira u kojega je usađena radna etika na kojoj sada ironično počiva kapitalistička Amerika. Dakle, brat je Batman i po svojoj etičkoj svijesti koja jednako tako odlikuje fiktionalni lik Batmana koji se suprotstavlja beskrupuloznoj anti-junaka kao personifikacijama kapitalističke pohlepe i nemoralu. Treba zaključiti da je ovdje odnos teksta i slike *simboličan* budući da je brat svojom prostornom udaljenosti i novim sposobnostima postao jednak fiktionalnom junaku, a New York u kojem živi svojevrsni Gotham City, što ima prikladnu simboliku jer predstavlja grad koji ima svoje uljepšano lice kao i skrivano naličje u vidu beskućnika i njihova siromaštva.

Osobito mjesto u *Jamerici* zauzima strip kao prostorni medij. Strip se može najjednostavnije definirati kao niz naracijom povezanih prizora. Osim što je jedan od masovnih oblika komunikacije, strip je i umjetnička disciplina, satkana od elemenata drugih umjetnosti koji tvore specifičnu samostalnu tvorevinu. Valja razlikovati likovne, literarne i filmske elemente stripa. Postoje „nijemi” stripovi koji uopće ne sadrže riječi, ali i oni u kojima dominira tekst, a prizori imaju samo ilustrativnu ulogu. Funkcija stripa

jest prenijeti informaciju i/ili kod gledatelja proizvesti estetski učinak. Zbog toga se *Jamerika* kao cjelina ne može nazvati stripom, ali ona u sebi sadrži mnoge stripovne elemente pa čak i isječke stripova koji se kolažnom tehnikom uklapaju u djelo.

Maša Kolanović nije pionirka po uključivanju elemenata stripa u oblikovanju književnoga djela. U hrvatskoj je književnosti, a osobito poeziji okretanje drugim semiotičkim sustavima, napose vizualnim, uočljivo još od sredine 20. stoljeća. Pri tom *strip se pokazao odgovarajućim prototekstom jer je, kao i poezija, prostorna umjetnost te je imanentno semiotički hibridan – što poezija želi biti kako bi provjerila/ekstenzivirala svoje iskazne pa onda i semantičke mogućnosti* (Jukić 2012: 171).

Potrebno je razmotriti pojavne oblike stripa u *Jamerici*. Primjerice, uz sliku Kipa slobode, preuređenu kolažnom tehnikom, nalazi se oblačić s Trumanovim citatom: *I believe that we must assist free peoples to work out their own destinies in their own way.* (26) Navedeno valja povezati u cjelinu s tekstem u kojem se spominju Kip slobode i Trumanova jaja. Također, u stripovnom oblačiću uočljiva je intertekstualnost na primjeru parodije stihova hrvatske himne koje izgovara „jamerički” djed s tamburicom: *Lijepa naša Ameriko, oj junačka zemljo mila!* (27) U tom primjeru likovni prilog posredno je usmjeren na dio teksta o hrvatskim iseljenicima, upućuje na temu, odnosno glavnu misao koja se proteže duž čitavog djela – Amerika kao mjesto propitivanja identiteta.

Osim toga, u oblačićima se mogu pronaći i tekstovi koji se mogu shvatiti kao „glas naroda”, a to opet dokazuje da stripovni elementi ovdje imaju ulogu prenošenja poruka, kritike i razmišljanja, kao primjerice komentar koji izgovara lik u crnini prikazane dalmatinske bake: *E, moje dite Merika je zemlja bez okusa, mirisa i bez duše, judi su bez osjećaja, a cvijeće bez vonja...* (29) Likovi starijih ljudi prikazani su karikaturalno što pogoduje *usredotočenju na prenesenu ideju i univerzalnost teme* (McCloud 2005: 31) svodenjem likova na apstrakcije koje općenito ilustriraju nacionalnu/individualnu problematiku koja se neprestano ponavlja u svim vremenima. Unatoč neizravnoj povezanosti s tekstem elementi stripa upućuju na suodnos književnoga teksta i likovnih priloga, na njihovo međusobno dopunjavanje i naglašenu intermedijalnu prepletenost. Odnos slike i teksta u takvim primjerima zasniva se na *usmjeravanju recepcije i inventivnom sažimanju idejne poruke* na stranici na kojoj se prikaz nalazi. To se čini pogotovo u ironičnom ili humorističnom kontekstu, a sva tri spomenuta primjera govore tome u prilog. Posrijedi je segmentno preuzimanje elemenata stripa citatnim aluzijama na stripovni medij u obliku prenošenja kaligramskih znakova kojima se u stripu označava osjećajna skala likova te u obliku spajanja slike i teksta.

U *Jamerici* su uočljivi isječci već postojećih stripova koji se montažom uklapaju u djelo. Na primjer, uvodi se isječak stripa direktno u književni tekst, odnosno stapa se s njegovim kontinuitetom u jednu cjelinu pa je u tekst koji završava ovako: *a Batman mi se upravo obraća s:* (55), umetnut isječak iz stripa *Batman* s oblačićem u kojem je nastavak književnog teksta: *Idemo van?* Pri tom *Batman* iz stripa predstavlja brata, a ženski lik njegovu sestru koju brat poziva u izlazak. Takvim montažnim postupkom signalizirana je sinegdohalnost stripa kao prostornoga medija koji djelovanjem na poetsku strukturu ima izrazito stilističnu ulogu. Može se konstatirati da su opisani likovi iz stripa fikcija fikcije ili fikcija u fikciji. U takvom odnosu slike i teksta riječ je o postupku koji bi se

mogao nazvati *likovna metatekstualnost* ili *metaslikovnost* jer se u priči koja je izmaštavanjem nastala na stvarnom događaju njezini junaci uspoređuju s likovima iz drugih umjetničkih medija te se montažom doslovce utjelovljuju slikom upućujući na materijalnost književnoga i slikovnoga znaka, njihov odnos prema stvarnosti, zatim na konvencije uključenih medija i njihov status u međusobnom odnosu.

Metarazina promišljanja još je vidljivija u stripovima koji su se osamostalili od književnoga teksta, a koji se kvalificiraju predasima u putopisnom izlaganju te su mjesta snažnih (anti)ideoloških poruka. Takav je kolažnom montažom osmišljen strip u kojem sestra u liku Žene mačke fizički brani brata/Batmana kao predstavnika američkoga kapitalizma od protukapitalističke ideologije u liku Marxa koji je oboren i čija je glava naklemljena na lik neprijatelja Žene mačke (88–89).

Osim spomenutih stripovnih elemenata i isječaka poznatih stripova, u *Jameriku* su uklopljeni i autoričini vlastiti „stripovi” napravljeni kolažnom tehnikom. Budući da zauzimaju cijele stranice, najavljuju se tekstem upućenim čitatelju: *savim prikladnim za umetanje nadaje se ovdje jedan mali strip trip mjuzikl* (64). Ovdje se radi o intermedijalnosti koja uključuje strip, književni tekst, ali i glazbenu umjetnost budući da se uvodi i pojam mjuzikla. Prvi je primjer zapravo parodija na pjesmu „Kuda bih vodio Isusa” Nikole Šopa. U obradi lirski subjekt vodi Šopa u kupovinu i na ironičan način progovara o potrošaštvu i kupovanju (65). Takvo digresivno umetanje može se pronaći i nakon najave: *čitatelji dragi, dobrodošli u strip trip pustinju!* (143) nakon koje slijedi mala stripu nalik priča (143) o bratu i drugarima mu iz djetinjstva koji su razočarani njegovim odbijanjem da im postane bogati američki donator.

Za oba primjera ne može se reći da su pravi stripovi, ali sadrže neke elemente stripa poput kvadrata s određenom epizodom radnje. Prvi je „strip” u ulozi parodijskoga komentara na potrošačku i proizvođačku zbilju, a drugi priča o utjecaju bratova novoga statusa na raspad njegovih veza s prijateljima iz djetinjstva. I dalje prevladava pjesnički tekst u kombinaciji s montažom kolažiranih crteža kojih je nešto više jer opisnu funkciju preuzimaju likovni prilozi. Njihov odnos prema tekstu temelji se na *osvježenju-očude-nju* (64) kako u svojem komentaru ističe priređivačica umetnutih fantazija. Pozivanje na mjuzikl, parodičnost i ironija koji prožimaju opisane intermedijalna/intertekstualna ostvarenja također su argumenti za kvalificiranje vizualnih dopuna tekstu kao *pojačivača crnoga humora i ludizma* koji proizlazi iz inventivnoga spoja riječi i slike.

Osim toga, tematsko-motivska struktura književnoga izlaganja koja je izložena uz pomoć stripovnih elemenata, odraz je stripovne priče koju djelovanje lirskoga subjekta određuje na dva načina. Prvi način odnosi se na tehnološki strip obilježen akcijom i nasiljem, a drugi način povezan je s disimilacijskim stripom u kojem se humorom i kršenjem konvencija kulturna, društvena i umjetnička stvarnost preoblikuje naglašavanjem njezinih suprotnosti i različitih dvosmislenosti (Ignjatović 1979: 59–61).

Navedenim primjerima pokazana su intertekstualna i intermedijalna prepletanja kojima se stvara *ikonotekst* (Wagner 1995: 12). Ikonotekst je mješavina verbalnih i slikovnih znakova koji značenja crpi iz intertekstualnih suodnosa (primjerice aluzija na hrvatsku himnu, citiranje stihova Nikole Šopa, Ive Vojnovića, Antuna Branka Šimića) i intermedijalnih poveznica (strip, mjuzikl, ilustracija, kolaž, karikatura, film). Prema

rome, ikonotekst je multidimenzionalan i u njemu tekst i slika služe za međusobno obogaćivanje značenja, bolje razumijevanje i međusobno tumačenje.

U vizualnom pogledu važna je i uloga boje budući da su likovni prilozi u *Jamerici* obojani ili se integriraju na obojanu površinu. Ploha se kao likovni element javlja i u slikarstvu. To je ravnina na koju se slika, a označava i šire jednako obojene površine. Pod plohom se u *Jamerici* podrazumijeva podloga na kojoj se nalaze književni tekst i likovni prilozi. Boju podloge moguće je protumačiti kao intermedijalni signal koji većinom odražava unutarnje stavove i stanja iskazujućega subjekta te time prati i književni tekst.

U prvome se dijelu knjige pripovijeda/pjeva o uvriježenom percipiranju Amerike kao zemlji blagostanja što simbolizira neutralna bijela boja podloge. U dijelovima u kojima se iznose kritički stavovi i prikazuju negativne strane Amerike prevladavaju crni i tamnocrveni tonovi podloge. Crnilo kao pozadina prevladava u dijelovima poeme u kojima se progovara o beskućnicima (primjerice 110–113 ili 130–137) te takva podloga s njihovim prikazima čini prikladan dekor koji simbolizira bezizlaznost njihove životne situacije, pojačava poziciju anonimnosti i osjećaj zaborava s kojim životare pa izranjaju na tamnim stranicama knjige kao kontrast onim stranicama koje se šarene blještavilom potrošačkoga društva. Prema tome, podloga se reflektira na književni tekst i „boja” ga, odnosno podloga nije semantički neutralna. Književni tekst više nije formalno zaokružen bjelinama koje bi ga zatvarale, nego se tekst stapa s likovnim elementima u knjizi i na taj način čini jednu multimedijalnu cjelinu ili kompleks. To potvrđuje da je boja intermedijalni signal književnosti i likovne umjetnosti, to jest njezina je uloga u dodatnom naglašavanju povezanosti književnoga teksta i likovnih priloga.

Ovdje je potrebno objasniti i pojam ekfrazе koji je bitan za poemu *Jamerika*. Ekfrazа je opis vizualnoga prikaza i označava pomak od vizualnoga prema tekstovnom dijelu poeme pri čemu vizualni kompleks obuhvaća oba područja. Postupak nadilazi jednostavan odnos tekst – slika pri čemu se vizualna reprezentacija interpretira riječima. Iako je često u *Jamerici* vizualna komponenta dodatna podloga riječima i njihovim značenjima, katkad se ne može pretpostaviti što je nastalo prije – je li noćna ili dnevna ilustracija (ne)urbanoga pejzaža nastala prije teksta pa je tekst „prava” ekfrazа ili je slika nastala kao slikovna pratnja riječima. Međutim, ekfrazа se može shvatiti i šire tako da obuhvaća i vizualne i tekstualne komponente, pogotovo ako se koncept poveže sa srednjovjekovnim inskripcijama, filmom i računalnim zaslonom (Momirović 2008: 49).

Ekfrazа kao temeljni postupak poeme omogućuje književnosti zadobivanje prostornoga karaktera. Književnost se onda događa u prostoru koji obuhvaća tekstualne, verbalne i vizualne elemente. Ti su elementi u suodnosu uz pomoć kulturnoga sjećanja, individualne i kolektivne memorije. Pri tom ekfrazа postaje prenosnica slike i teksta. Riječ je o fenomenu uz pomoć kojeg tekst i slika dolaze u međusobnu interakciju utječući na recipijentovo shvaćanje priče – primjerice, brat je doslovno i metaforično Batman iz stripa.

Kao primjer ekfrastičnosti može također poslužiti crvena boja podloge. Crvena boja kao simbol komunizma stapa u cjelinu književni tekst u kojem se spominje Lenjin: *Sva djeca svijeta koja su nekoć slušala druga Lenjina (...)* (20–21) te se uz to prikazuju kolažom/crtežom umnoženi pioniri s crvenom zvijezdom petokrakom na kapi i glava brata

iz pionirskih dana. Na isti način upotrebljava se i žuta boja koja funkcionalno povezuje crtež sunca i njegov opis u književnom tekstu: *topi se život u vrućini pakla* (139), *premoćne zrake sunca* (140). Takvim spojem slike i riječi upućuje se na izvantekstualnu i izvanslikovnu zbilju jer se tijekom recepcije djela naglašeno obojanim većim plohamo gotovo taktilno dočaravaju primjerice vrućina i zrake sunca pa se čitateljima u jednom trenutku i preporučuje nošenje sunčanih naočala (123).

Boja plohe u navedenim primjerima djelomično preuzima funkciju parateksta jer pojačava značenjsku dimenziju književne riječi, dodatno ilustrira i naglašava temu čiju podlogu tvori. Istodobno se takvim odnosom teksta i slike upozorava da je posrijedi djelo koje se i čita i gleda. Slika nije samo dopuna napisanoga, nego vrijedi i obrnuto – tekst je dopuna vizualnim elementima priče. Takav intermedijalni odnos zasniva se na postupku *ekranizacije priče*, jer iako su slike fiksne, one se mogu percipirati i kao svojevrsni nijemi program, odnosno televizijski putopisni serijal.

Televizičnosti/vizualnosti *Jamerike* doprinosi pojava reklama kao neumjetničkoga medija. Reklame bi se mogle svrstati i pod kolaž budući da su kolažnom tehnikom umetnute u djelo kao likovni prilozi književnom tekstu, ali ih valja posebno izdvojiti kako bi se naglasila njihova uloga. Oglašavanje je jedna vrsta komunikacije kojoj je svrha informiranje potencijalnih kupaca o proizvodima ili uslugama. Reklame kao način oglašavanja sadrže činjenice, informacije i uvjerljive poruke o onome što reklamiraju. Marka ili *brand* prepoznatljiva je oznaka ili ime nekoga proizvoda, koje često podrazumijeva i kvalitetu, dok je logotip vizualna prezentacija neke organizacije. Sve te forme određenim jezičnim strategijama, tehnikama i postupcima skreću čitateljevu pozornost na svoju materijalnost jer je cilj kritička svijest o njima i potrošaštvu koje potiču.

Pripovjedačica nabraja i komentira razne logotipe i *brandove*: *robnu operu u bezdanu reklamnih činova / koju samo za vas priredio je korporacijski / team: / Coca Cola / Gillette / Sony / Toshiba / Canon / Apple (...)*. (61) Kao popratna ilustracija uz tekst stvara se kolaž od isječaka reklama i logotipa. Također ovdje pripadaju i isječci novčanica i crteži kolica za kupovinu. Svi oni simboliziraju Ameriku i ukazuju na izvantekstualnu zbilju sveprisutne potrošnje pri čemu razbijaju književnu iluziju. S obzirom na to reklame imaju intermedijalnu i parajezičnu funkciju. Pripovjedačica kritizira društvo konzumerizma i „šoppingholičarstvo” kao životni stil, a to je vidljivo u već opisanoj parodiji Šopove pjesme, u ironičnim komentarima poput: *Može li bez Coca Cole / svijet funkcionirati iole?* (80) ili u kolažnim prikazima sunca kao nebeskoga tijela koje je namjerice izrezano od reklama. Parajezična upotreba takvoga sunca nalazi se u kontekstu opisa Kalifornije kao ultimativnoga ostvarenja američkoga sna u kojem sve ima svoju cijenu.

Od neumjetničkih medija osim onih komunikacijskih medija značenjski potencijal u *Jamerici* imaju i znanstveni mediji. Naime, osobito u početnom dijelu knjige znanstveni proseedе zamjetan je u citiranju zemljopisnih, demografskih i povijesnih podataka o SAD-u. Ti podaci zapisani su kao enciklopedijske ili udžbeničke natuknice i imaju referencijalnu ulogu. Uokvireni su u crtež s granicama SAD-a, a jedan je popraćen likom učitelja koji objašnjava gradivo (19).

Karte SAD-a vrlo su različite te imaju različita značenja u djelu. Bijela karta s gradovima i državama okružena je bivšim pionirima kao ironizacija kapitalizma koji Ameriku

sad nose (...) na svojim rukama (20–21), Amerika je kolažom osmišljen labirint (31), površina je koja gori u kontekstu terorističkih napada (94–95), mješavina je hrpe novinskih isječaka (118–119). Amerika je izjednačena i s ekranima koji prikazuju ubojstvo Kennedyja, spuštanje na Mjesec, Marilyn Monroe, likove poznatih televizijskih serija (14–17). Spomenuti odnosi slike i teksta baziraju se na vrijednosnoj semantizaciji prostora, a to znači da se sadržaj djela otvara prema izvantekstualnoj zbilji i uvlači ju u sebe te se pojavljuju brojne relacije između elemenata koji su u knjizi, ali i onih koji su u često medijski proizvedenoj stvarnosti.

Već na samom početku knjige pojavljuje se znakovita ilustracija u čijem se intermedijalnom ključu može iščitati cijela *Jamerika* kao knjiga i kao država. Radi se o crno-bijeloj skici oblika SAD-a na čijoj je sredini ispisano *TRI, ČETIRI, SAD!* (8–9) Ovaj crtež može se shvatiti kao intermedijalni signal jer, osim što tumači i nadopunjuje tekst, upućuje i na temu djela – putovanje u SAD, pri čemu se naglašava dvosmislenost izraza SAD u navedenom frazemu. Osim toga, važno je spomenuti i najjači slikarski izraz svijetlog i tamnog kojim se autorica ovdje koristi, a koji valja protumačiti i kao opis Amerike, što se i potvrđuje na još nekim mjestima u knjizi, pa čak i u samom naslovu (*Jamerika – Amerika*). Priповjedačica opisuje Ameriku kao crno-bijeli svijet čime želi istaknuti veliku razliku između općeprihvaćenoga mišljenja o Americi i njezina realističnoga prikaza.

Od ostalih neumjetničkih medija koji sudjeluju u likovnom osmišljavanju djela valja spomenuti obrazac za vizu (38), plan newyorške podzemne željeznice (100–101) i crtež elektrokardiograma (106–107), a svi oni dobivaju estetsku dimenziju postizujući učinak oduđenja. Napokon, autorica ostvaruje verbalno-vizualno oneobičenje na zanimljivom primjeru autocitatnosti u kojem knjiga prikazuje samu sebe. Čini to pomoću crteža na kojem čovjek u rukama drži knjigu na kojoj su ispisani ime autorice i naslov: *Maša Kolanović, Jamerika* (38). Na taj način ostvaruje se posebna razina intermedijalnosti – crtež upućuje na knjigu u kojoj se nalazi taj crtež, odnosno djelo upućuje samo na sebe. Odnos teksta i slike može se na osnovi toga primjera, analogno metatekstualnosti, nazvati *metamedijalnim*.

3. Zaključak

Knjiga Maše Kolanović *Jamerika: trip* multimedijalno je djelo u kojemu se isprepleću brojne umjetnosti: književnost, likovna umjetnost, glazbena umjetnost, strip, film. U čitavom djelu na razne načine uklopljeni su kolaži i ilustracije čime se razbija tekstualna forma, to jest likovni crteži i ilustracije „narušavaju” formalnu strukturu književnog teksta. Analizom su utvrđene sljedeće uloge i značenja intermedijalnih poveznica: ilustrativnost, integrativnost, diskretizam, metaforička realizacija, imagološki, sinegdohalan, aluzivan i simboličan odnos, odnos sadržajne korelacije, usmjeravanje recepcije, inventivno sažimanje idejne poruke, pojačavanje crnoga humora i ludizma, usredotočenje na prenesenu ideju, naglašavanje univerzalnosti teme, likovna metatekstualnost, ekranizacija priče, vrijednosna semantizacija prostora i metamedijalnost.

Jamerika je djelo u kojemu su višestruko iskorištene mogućnosti ekfrazе kao postupka. Njome je prevladan stupanj takozvane *ekfrastične indiferentnosti* ili nemogućnost spajanja slike i riječi (Mitchell 1994: 10), a dokazano je da za sada ne postoji opasnost od *ekfrastičnoga straha* ili situacije u kojoj riječ prevladava sliku u izražajnom smislu (isto:

12). *Jamerika* ispunjava *ekfrastičnu nadu* (isto: 14) prema kojoj ekfrazа više nije iznimka, nego je umjetnička ekspresivna paradigma.

U *Jamerici* nerijetko konvencije umjetničkoga stvaranja postaju temom, a u spoju s drugim medijima i postupkom oduđenja razbija se književna iluzija, inoviraju se literarni postupci i ostvaruje obnova smisla i izraza književnosti (Pavličić 1988: 186). Ta je obnova nužna u kontekstu poljuljanoga autoriteta književne institucije, a višestruko izraženoga u poemi pitanjem o tome zašto je važnije razumjeti jezik jednadžbe i novca od jezika pjesme (književnosti). Napokon, tim se zadacima *Jamerike* pridružuju i ne manje bitni ciljevi prosvjetiteljskoga djelovanja na čitatelja kao i naglašenoga socijalnog angažmana.

Literatura

- Barthes, Roland (1977) *Image-Music-Text*, Fontana, London.
- Gibbs, Raymond W. (1994) *Poetics of Mind – Figurative Thought, Language and Understanding*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hansen Löve, Aage A. (1988) „Intermedijalnost i intertekstualnost: problemi korelacije verbalne i slikovne umjetnosti – na primjeru ruske moderne”, u: *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, str. 31–74.
- Ignjatović, Srba (1979) *Poetizam stripa*, Revija, Osijek.
- Jukić, Sanja (2012) „Stripovni stil pjesničkoga subjekta u suvremenom hrvatskome pjesništvu iskustva intermedijalnosti i postintermedijalnosti”, u: *Poznańskie Studia Slawistyczne*, Poznań, str. 169–188.
- Kolanović, Maša (2013) *Jamerika: trip*, Algoritam, Zagreb.
- Kristeva, Julia (1980) *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, Columbia University Press, New York.
- McCloud, Scott (2005) *Kako čitati strip: nevidljivu umjetnost*, Mentor, Zagreb.
- Mitchell, W. J. T. (1994) *Picture Theory*, University of Chicago Press, Chicago.
- Momirović, Bojana (2008) *Image and Text in Advertising – An Intermedial Study of Figures of Speech and Ekphrasis*, Thesis by University of Heidelberg, Heidelberg.
- Pavličić, Pavao (1988) „Intertekstualnost i intermedijalnost: tipološki ogled”, u: *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, str. 157–195.
- Primorac, Strahimir (2013) „Intermedijalni projekt: Maša Kolanović, *Jamerika: trip*, Al je pjesma, al je priča, al je strip”, *Vijenac*, 21, br. 516–517, str. 7.
- Ryan, Marie-Laure (2001) *Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London.
- Wagner, Peter (1995) *Reading Iconotexts – From Swift to the French Revolution*, Reaktion Books, London.

Tina Varga Oswald

ODNOS SUVREMENE KNJIŽEVNOSTI I STVARNOSTI U DVIJE PRIPOVJETKE *ISTA PRIČA* IMREA KERTÉSZA I PÉTERA ESTERHÁZYJA

*dr. sc. Tina Varga Oswald, Filozofski fakultet, Osijek
pregledni članak*

UDK: 821.511.141.09 Kertesz, I.-32
821.511.141.09 Esterhazy, P.-32

Analizom jedinstvenog književnog djela Ista priča: dvije pripovijetke dvaju mađarskih književnika Imrea Kertésza i Pétera Esterházyja valja odrediti i opisati izmjenu književnih postupaka i tehnika koji su karakteristični za dva bliska razdoblja: kasnog modernizma i postmodernizma. Iznimna se rijetkost tog književnog djela očituje ne samo u književnom sjedinjenju koje su dva vrsna književnika stilski različito oblikovala sadržajno istom temom, nego i u znanosti o književnosti kojoj je istodobno ponuđen model za izradu sustava načelnih poetičkih vrijednosti jednoga i drugog razdoblja. Analizom uloge pripovjedača, načina razvijanja fabule, tipova karakterizacije, odnosa prema jeziku te književnih postupaka valja ukazati na dva temeljno različita tipa oblikovanja suvremene književnosti i stvarnosti odnosno na dvije dominante: epistemološku (kojom se interpretira svijet oko sebe) i ontološku (kojom se interpretira odnos svijeta i teksta).

Ključne riječi: kasni modernizam/postmodernizam, mađarska književnost, pripovijetku, epistemološka i ontološka dominantna

1. Uvod

Teškoće u određenju epohe modernizma uvjetovane su različitim stilskim osobinama i književnim oblicima i tehnikama, raznorodnim razvojnim tendencijama i književnim pravicima koji se pojavljuju gotovo istodobno pa se njihov kraj odnosno početak teško može svesti na zajednički nazivnik. Uz sve to, rezignacija u određenju epohe modernizma očituje se i oprekom prema realizmu u smislu njegove dugotrajne dezintegracije. Ipak unutar nejedinstvenog i neodređenog nazivlja u periodizaciji povijesti svjetske književnosti valja ustvrditi izmjenu književnih pojava i tehnika u dvama posljednjim razdobljima epohe modernizma unutar interpretacije i analize jedinstvenog književnog djela *Ista priča: dvije pripovijetke* dvaju mađarskih pisaca Imre Kertésza i Pétera Esterházyja.

SUMMARY

Jakov Sabljic

THE RELATION OF WORD AND IMAGE IN THE NARRATIVE POEM JAMERIKA: TRIP BY MAŠA KOLANOVIĆ

Jamerika: trip (2013) is a narrative poem written by Croatian writer and scientist Maša Kolanović. At the same time it is also an overtly intermedial travelogue which repeatedly combines the elements of poetry, prose and comic strips. This travel poem incorporates many quotes from literature, music, film and comic strips in combination with added illustrations, coloured surfaces, patchwork pieces and elements of advertisements. All these relations between literature and other forms of artistic expression serve as an incentive to analyse the role and the meaning of these relations within the poem *Jamerika: trip* as a "picture book for adults".

Key words: Jamerika: trip, text, images, intermedial/intertextual analysis

Ista priča izvorno *Egy történet* (1993) sastoji se od dvije pripovijetke, *Zapisnik* Imre Kertésza i *Život i književnost* Pétera Esterházya, u Hrvatskoj objelodanjene 2003. godine. Pripovijetka *Zapisnik* Imre Kertésza prvotno je samostalno objavljena 1991. godine pod naslovom *Jegyzőkönyv*, a tek potom kao predložak i parnjak pripovijetke *Život i književnost* izvorno *Élet és irodalom*, Pétera Esterházya 1993. godine. Okolnosti koje su pri tomu pogodovale otkriva sam Esterházy u intervjuu za online izdanje dnevnih novina Nacional.¹

Da se književnost odnosi prema stvarnosti, jasno je i bez Esterházyjeve spoznaje. Ono što valja razmotriti u pripovijetkama² koje su sada u službi teorijskog predloška jest zapravo što za književnost predstavlja suvremena stvarnost i kako se ona odnosi prema toj suvremenoj stvarnosti. Dva su različita načina razumijevanja problematiziranog odnosa: prvi, prema kojemu je stvarnost tematski određena kao svakodnevni život i prateće promjene u njemu koje se neposredno zrcale unutar književnosti, i drugi, prema kojemu je stvarnost zapravo stilski određena kao suvremeni književni postupak odnosno obrada. S obzirom da se odnos književnosti i stvarnosti ne može svesti samo na tematiku i/ili stil, oba navedena stajališta moraju se povezati i međusobno uskladiti. U spomenutom intervjuu Esterházy naznačuje međusobno uvjetovane odrednice unutar dvaju književnih razdoblja.³

2. Kertészova priča: *Zapisnik*

Imre Kertész (1929), mađarski književnik i prevoditelj, stvaralačko razdoblje započinje romanima autobiografskog karaktera *Čovjek bez sudbine* (1975), *Kadiš za nerođeno dijete* (1988) i *Fijasko* (1990) koji u Mađarskoj zbog nekonvencionalnog pristupa temi holokausta nailaze na nerazumijevanje kritike i ograničen tržišni uspjeh. Osim prijevoda na engleski, njemački i druge jezike, Kertész objavljuje, tematski i stilski, posve drukčiju pripovijetku *Zapisnik* (1993) kojom osvaja dobar dio čitateljske publike. Ukupnost njegova stvaralaštva prepoznata je tek 2002. godine objavom dobitnika Nobelove nagrade za književnost.

Premda u pripovijetki *Zapisnik* Kertész ne tematizira holokaust, odrednice autobiografske proze lako se mogu prepoznati. Iako nije riječ o uobičajenom tipu autobiograf-

ske proze,⁴ zapisnik valja žanrovski razmotriti ne kao administrativnu, nego književnu vrstu. Kao takav, bez formalnih karakteristika poput datuma, mjesta zbivanja, popisa nazočnih osoba, istaknutog redoslijeda događaja, potpisa, on je kraći narativni tekst obilježen težnjom za konkretnim zapisivanjem događaja iz perspektive subjekta/zapisivača u prvom licu jednine, odnosno autobiografske pozicije pripovjedača. Poput ostalih tipova autobiografske proze u kojima se događaji za razliku od fikcionalnih tekstova temelje na stvarnim zbivanjima, i zapisnik valja analizirati kao dokument suvremene povijesti. U prilog tome formalno je naznačen okvir na samom početku zapisnika s odmakom u trećem licu množine:

Surba je ovoga zapisnika koji slijedi ovjeriti onaj drugi, na svaki način daleko službeniji, no nipošto ne i autentičniji zapisnik koji je sastavljen i – za vjerovati je – registriran na onome stanovitom mjestu, stanovitog dana i stanovitog sata, a koje ćemo pojedinosti, međutim, na ovome mjestu smatrati nebitnima i zanemarivima. (Kertész i Esterházy, 2003: 9)

Međutim, u Kertészovom *Zapisniku*, baš kao i u dnevniku, memoarima ili pismima, osim dokumentarnosti i autentičnosti naznačena je i odrednica subjektivnosti prema kojoj subjekt opisuje vlastite događaje i refleksije na društvenopolitički i kulturnopovijesni srednjoeuropski prostor. Zato u daljnjem tekstu okvira paradoksalno prethodnom slijedi: *Ovaj zapisnik ne pišemo zato da bismo ispravljali činjenice s namjerom da ih se okrenji ili dopuni, kao da, recimo, vjerujemo u važnost činjenica, dapače, čak u samu istinitost.* (Isto) Istodobna nakana tematiziranja intimnog i javnog ne čini razliku u odnosu na obilježja karakteristična za dnevnik i memoare. Kertészov se zapisnik razlikuje sažetošću opisa i određenosti događaja od ostalih tipova pa se prema autobiografskoj prozi odnosi kao specifična podvrsta s navedenim distinktivnim obilježjima.

Osim autorova žanrovskog određenja, valja uzeti u obzir i središnju temu *Zapisnika*. Riječ je o putovanju pisca Imre Kertésza vlakom iz Budimpešte u Beč. Identičnost autora i pripovjedača ovjerena je u prvom licu, a narativni je okvir putopisa postavljen u uvodnom dijelu. Kertész kao razlog putovanja navodi nedovršene poslove u ministarstvu i institutu vezane uz njegov prevoditeljski rad te uz velike psihofizičke pripreme odlučuje otputovati na dva ili najviše tri dana. Povratak je neočekivan i brz jer ga na mađarskoj granici zaustavlja policija i oduzima putovnicu zbog toga što je prijavio manje novca negoli što ga je zaista imao sa sobom. Provodeći sate u ponižavajućoj i nedjelotvornoj raspravi s državnim dužnosnicima, prisiljen je vratiti se kući.

Drugim riječima, Kertész u pripovijetki uspostavlja istodobno preklapanje književne obrade i tematike: tradicionalne književne žanrove uzajamno miješa i nadopunjuje novima, a pojedincu poput sebe daje za iskusiti složeni fenomen Srednje Europe. U tom se kontekstu njegov identitet u putopisu svodi na izbor vremena i prostora. Pokušaj putovanja Srednjom Europom pokušaj je Kertészova duhovnog preobraćenja. Nakon raspada blokvske politike, odnosno 1989. godine i pada Berlinskog zida, Srednja Europa otvara prostor nesmetano slobodnom traganju za identitetom, odnosno putovanju poje-

⁴ Običajni tip autobiografske proze temelji se na autobiografskom sporazumu odnosno podrazumijeva postitvoječivanje pripovjedača, lika i autora.

¹ NACIONAL: Kako je nastala knjiga „Ista priča“, u kojoj su objavljene dvije novele: vaša, i novela ovogodišnjeg nobelovca Imre Kertésza? – Kao što i moja priča u knjizi kazuje, putovao sam u Beč. Granična policija pitala je koliko novca imam. Tipična istočnoeuropska mora. Nisam se uplašio, jer nisam imao razloga za to, ta bila je 1993. Ali istoga trenutka prisjetio sam se novele Imre Kertésza na istu temu, i tada sam shvatio koja je korist od književnosti. Bojao sam se, a toga ne bih postao svjestan da nisam pročitao Kertészovu novelu. Književnost pripada spoznaji o samome sebi, na neki način. Ta dva teksta ne govore o našem osobnom prijateljstvu, tu se radi o prijateljstvu dvaju tekstova. (<http://www.nacional.hr/clanak/13384/peter-esterhazy-madarski-grof-i-europska-književna-zvijezda>)

² Pripovijetka, termin u radu preuzet iz samog naslova djela, naziv je prozne vrste koji odgovara prema dužini prijelaznom obliku između novele i romana.

³ NACIONAL: Upotrebljavate tipičan postmodernistički književni postupak, kao i u drugim svojim knjigama: preuzimate dijelove teksta drugog pisca, ovdje Kertésza, i činite ga dijelom svojeg. – Posudir ću bilo čije tekstove. (...): tekst o strahu Imre Kertésza odjednom je postao dijelom mog života, mogega doživljaja, dakle, ne mogu napraviti razliku između teksta koji sam pročitao i svijeta u kojem živim. Kertészov je tekst isto tolika stvarnost, jednako vrijedna, kao što je i stvarnost onog carinika koji me je bio isprikakao. (Isto)

dinca. Unutar takvog kulturnog i geopolitičkog prostora te interakcije između povijesnih diskursa i intimnih priča o pojedincima u književnosti izjednačuju odnos zbilje i fikcije. Carinik kao nositelj dijela cjelokupnog sustava bivše Austro-Ugarske Monarhije, poput agenata u Kafkinu *Procesu* ulazi u privatni prostor Kertészovih džepova, bez obzira na apsurd nasilnog čina, i obeščasćuje njegovu „iluzornu slobodu”. Nakon što je Kertész četiri tisuće (odnosno 4.000) schillinga preostalih s putovanja iz godine 1989. naprosto tutnuo u džep (Isto, 16), pa cariniku tisuću šilinga prijavio odnosno lupio(m) bez razmišljanja i tko bi znao zašto (Isto, 21), carinik mu je sav novac zaplijenio. *Chaplinovsko stvorenje koje beskrajno prekapa po džepovima* (Isto, 22–23), čija karnevalizacija neupitno podsjeća na Hašekova Švejka⁵, pretvorilo se u grešnika poput Kafkina Jozefa K.⁶ – papirnatog lika⁷ – odmetnika/kradljivca koji je do tog trenutka zapravo nesvjesno skrivao određenu svotu novca.

Nažalost, fiktionalni diskurs koji je Kertész prorokovao postao je integralni dio njegova života – *kineske kutije*⁸ – pa je i potreba za osobnom ispovijedi proizašla iz žudnje za duhovnim osvješćenjem (Isto, 11). Stoga je kontinuirano prikazivanje putopisa prekinuto digresivnim odmacima u kojima se navode dijelovi ispovijedi: molitva, osvješćenje, kajanje, priznanje, prihvaćanje pokore, odrješenje, hvala i otpust. Obred započinje završnim dijelom *Oče naša* koji je odabran za moto knjige. Nakon molitve slijedi prosvjetljenje savjesti izazvano noćnim morama. Posjet Iskupitelja u snu čija je ruka do sada predstavljala blagoslov koji je za Kertésza značio odluku da i dalje živi onako kako živi, probila se kroz okruglu špijunku i pretvorila u komunističku neman, a kraj joj je još više nalikovao nekakvoj napravi za hvatanje. Fiktivni *novozemaljski* sukob *progonitelja* i *progonjenoga* nagovijestio je zbiljski sukob Kertésza i carinika. Tim događajem Kertész doživlja spoznaju *memento mori* – *bekonačnu regresiju*⁹ – i svjesno kreće na putovanje/preobraćenje. Njegova potraga za vlastitim identitetom, a ujedno i identitetom Srednje Europe, predstavlja putovanje odnosno nebivanje nigdje. Iluziju Nigdjezemske podupire i prvotna nejasna bajkovita vremenska odrednica *jednog lijepog travanjskog dana godine tisućudevetstotina* (Isto, 10), obznanjena tek naknadno, koja potvrđuje pad željezne zavjese dvije godine ranije, što je u suprotnosti s očekivanjima tada već slobodne mađarsko-austrijske granice. Međutim, obred se nastavlja na kolodvoru koji i dalje izgleda poput *obale Gangesa usred hinduističke svetkovine* (Isto, 18) uz snažan osjećaj nemoći i nepripadnosti koji prati Kertésza pa se on *šulja, rukom štiti, stišće(m) torbu prebačenu preko ramena, zastati se ne usuđuje(m), nikom ništa ne daje(m), ni od koga ne kupuje(m)*, nepovjerljiv je, u njemu nema ljubavi. (Isto, 18) *Proces* je carinjenja započeo, a osvješćenje,

⁵ Vidi: Hašek, Jaroslav (2004) *Doživljaji dobrog vojnika Švejka za svjetskog rata*, prijevod Nada Gašić, Globus media, Zagreb.

⁶ Vidi: Kafka, Franz (1997) *Proces: Preobražaj*, preveo Zlatko Crnković, ABC naklada, Zagreb.

⁷ Riječ je o postupku koji podrazumijeva razbijanje punog, motiviranog, slojevitog lika tradicionalne mitičke proze u plošnog papirnatoj lika. Vidi: Hutcheon, Linda (1983) *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, Methuen, New York – London.

⁸ Riječ je o postupku koji podrazumijeva umetanje dijela u cjelinu, ali da taj dio nije u cjelini u odnosu sličnosti, već logičke veze – analogije, suprotnosti, interpretacije. Vidi: Waught, Patricia (1990) *Metafiction – Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*, Routledge, London – New York.

⁹ Postupak koji podrazumijeva cikličnost priče. Vidi: Waught, Patricia (1990) *Metafiction – Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*, Routledge, London – New York.

odnosno rasplinuće samosvijesti – *trompe l'œil*¹⁰ – i osjećaja za vrijednost vlastite egzistencije pristiglo je tek zabranom daljeg putovanja: *I tu je kraj čarolije: iste sekunde (Kertész) dolazi(m) k svijesti*. (Isto, 24) Zašto je zapravo prijavio tisuću šilinga ni sam ne zna, ali s obzirom na to da je za njega carinik još jedna metafora represivnog sustava koji ne prepoznaje razliku između intimnog i javnog, *svojim (ga je) držanjem i načinom naprosto prisilio na laganje* (Isto, 33) i ispostavio razlogom. Prihvaćanje pokore, jer kafkijanski čovjek je uvijek pomalo i sam kriv, znači silazak s vlaka u Hegyshalomu, a snaga birokracije pri pokušaju povratka za Budimpeštu još jednom potvrđuje tragičnost fenomena Srednje Europe pa je uz pristanak carinika potrebna i dozvola granične policije. Nametnuti povijesni diskurs odnosno *agresija koja se usmjerila protiv Kertésza* (Isto, 41) za počinjeni grijeh u obliku *jedne sitne laži* (Isto, 25), rezultirala je samouništenjem identiteta kao završnog dijela ispovijedi: *Šest desetljeća različitih, premda u stvari monotoničkih diktatura i taj njihov još bezimenn diktatorski talog rastočili su moj imunitet koji se bio hranio strpljenjem, bezrazložnim strpljenjem*. (Isto, 41)

Ostvarenje Kertészova proročanstva znači ironiziranje svakog normalnog objašnjenja procesa carinjenja jer je narušeno prirodno shvaćanje da je fantastičan svaki događaj za koji se vjeruje da je nemoguć. Temelj je, dakle, Kertészove pripovijetke razaranje čvrstog pojma stvarnosti, neko odbijanje da se pristane unaprijed na razlike između mogućeg i nemogućeg, neka igra zakonima i navikama, igra koja je na prvi pogled neozbiljna, ali sadrži duboku ozbiljnost sudbinskih ljudskih odluka i postavljanja velikih pitanja poput odnosa književnosti i stvarnosti. Osim metafora koje se međusobno sukobljavaju i kombinacija različitih književnih vrsta, Kertészova pripovijetka nalazi uporište izravno i u jeziku.

Za vrijeme putovanja Kertész u vlaku poseže za časopisom 2000¹¹ u kojem nailazi na ulomak Dalijeva dnevnika naslovljen *Dnevnik genija*.¹² Izvan svake kvalifikacije i razlike u redu veličina Kertész prepoznaje svoj *Dnevnik s galije*.¹³ Osim poretka riječi – *jezik kao tema priče*¹⁴ – razlog prizivanja svojeg *Dnevnika* jest citirani prizor mađarskog književnika Sándora Máraia koji je također u ljeto 1944. godine putovao vlakom u Budimpeštu. Márai opisuje: *Vlak prolazi pored ciglane u Budakalasu. Sedam tisuća peštanskih Židova čeka ovdje svoju deportaciju. Na nasipima stoje vojnici sa mitraljezima*. (Kertész 2008: 45) Istog je dana Imre Kertész s još sedam tisuća svojih sugrađana bio zarobljen u dvorištu ciglane, pod njemačkom okupacijom pretvorene u logor, koja se nalazila uz prugu. Poistovjećivanje jednog i drugog putovanja naznačeno je i istim osobinama carinika kao nositeljem istog represivnog sustava. Ipak, to uporište u jeziku, koje se odnosi i na autoreferencijalnost, bilo bi neobjašnjeno ako se ono ne dovede u odnos prema zbilji.

Kada se mijenja odnos prema jeziku, mijenja se i odnos pripovijetke prema zbilji, a to znači da iskustvo srednjoeuropske zbilje koje sadrži Kertészova pripovijetka *Zapi-*

¹⁰ Riječ je o postupku koji podrazumijeva prijelaz likova iz jedne onotloške razine u drugu – lom. Vidi: McHale, Brian (1987) *Postmodernist fiction*, Methuen, London.

¹¹ Mađarski mjesečnik za književnost i društvena pitanja utemeljen 1989. godine.

¹² Vidi: Dali, Salvador (2010) *Dnevnik genija*, Šareni dućan, Koprivnica.

¹³ U *Dnevniku s galije* Imre Kertész donosi svoje intimne bilješke i razmišljanja nastala u razdoblju između 1961. i 1991. godine. Vidi: Kertész, Imre, (2008) *Dnevnik s galije*, Fraktura, Zaprešić.

¹⁴ Riječ je o postupku koji podrazumijeva problematiziranje i tematiziranje jezika. Vidi: Hutcheon, Linda (1983) *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, Methuen, New York – London.

snik mora odgovarati životnom iskustvu srednjoeuropskog pojedinca. Surova stvarnost srednjoeuropske svakidašnjice, pritisnute terorom postkomunističkog režima, mijenja ljude, *carinike* i *agente*, ali čak i tome se pojedinci poput Kertésza/Kövesa, Jozefa K. ili Hašeka mogu oduprijeti ako se oslone na iskustvo koje je šire i obuhvatnije od običnog. Traganje za iskustvom umjetnosti, Kertészova priča/ispovijed, traganje je za pravom stvarnošću. Drugim riječima, *život oponaša umjetnost, međutim, jedino onu umjetnost koja podržava život, odnosno zakon*. (Isto, 35) Zbog toga je odbijanje želje za razumijevanjem stvarnosti, Kertészov kratkotrajni srednjoeuropski otpor koji ga egzistencijalno ugrožava. Kertész naposljetku iščekava priznanjem: *Naizgled putujem vlakom, no vlak vozi tek jedno truplo. Mrtav sam*. (Isto, 41) Stoga fiktionalni način kojim se oblikuje zbilja u Kertészovom *Zapisniku* i ideja fenomena Srednje Europe kao prostora koji je sam po sebi mijena, fikcija, itekako realno utječe na odnos sudbine umjetnosti i života pojedinca. Time kasni modernizma nije uspio odgovoriti na „velike teme” poput položaja pojedinca u suvremenosti; problematiku je prepustio postmodernizmu.

3. Esterházyjevo pripovijedanje: *Život i književnosti*

Péter Esterházy (1950), mađarski književnik, književno stvaralačko započinje knjigom pripovijedaka *Fancsikó i Pinta* koja svjedoči o dezintegraciji pripovijedanja, a već *Proizvodnim romanom* (1979) ulazi u sam vrh suvremene mađarske postmodernističke proze. Slijedi ciklus od pet romana objedinjen naslovom *Uvod u lijepu književnost* (1986) kojima nastavlja započetu intertekstualnu i autoreferencijalnu igru. Nadalje, romanom *Hrabalova knjiga* (1990) Esterházy uvodi po prvi puta temu Srednje Europe. *Pogled grofice Hahn-Hahn* osobiti je roman putovanja. Vrhunac stvaralaštva ostvaruje zasad najopsežnijim i najcjenjenijim romanom *Harmonia caelestis* (2000) koji doživljava i svojevrsni nastavak *Poboljšano izdanje* (2002). Esterházyjeva su književna djela prevedena na dvadesetak stranih jezika, a dobitnik je i brojnih nacionalnih i međunarodnih književnih nagrada.

Više je razloga zašto je Esterházyjeva pripovijetka *Život i književnost* objavljena uz Kertészovu *Zapisniku*. U Kertészovu *Zapisniku* nije bezrazložno riječ o kraćem narativnom tekstu obilježenom težnjom za konkretnim zapisivanjem događaja iz perspektive subjekta/ zapisivača u prvom licu jednine, odnosno autobiografske pozicije pripovjedača. Taj je autorizirani književni žanr svojevrsni manifest života umjetnosti, jer premda je Kertész zanemario zbilju, književnost je preživjela zahvaljujući njegovoj fikciji. Shvativši Kertészovu priču, Esterházy je postao pravi čitatelj, a time i Kertészov dosljedni nastavljatelj – pripovijetku je započeo posvetom *Imri Kertészu*. Osim toga, Kertészova je priča doista i u zbilji nadživjela Staljinovu vlast. Stoga se njezina temeljna problematika može sažeti u nekoliko pitanja: Kako i zašto književnost mora opstati, što je njezina prava poruka i kako se ona može prenijeti čitateljima?

Esterházy u pripovijetki *Život i književnost*, već naglašeno naslovom, nastavlja zapravo tu problematiku, ali joj pristupa s posve drukčijeg stajališta i na drukčiji način postavlja i oblikuje. Prije svega, on i dalje naglašava ulogu i značenje *priče*. Dok je Kertészov *Zapisnik* samo zapisnik, odnosno priča pa je naglasak na događaju, liku, mjestu i vremenu radnje, Esterházyjeva je pripovijetka *Život i književnost* naprosto *pripovijedanje*, književni postu-

pak, pa je i njezino temeljno pitanje kojim se bavi može li se, i kako, danas doista pripovijedati. Glavni lik koji je ujedno i pripovjedač u prvom licu jednine, za razliku od Kertésza, predstavlja se imenima poznatih likova iz mađarske književne tradicije i drugih: Miklós Szebek, Richard Baradlay, Péter Esthajnal, Imre Kertész. Iako identičnost između pripovjedača u prvom licu i lika nije potvrđena imenom autora s naslovnice knjige, njezina se homodijegetska fikcija¹⁵ – *pripovijedanje granica*¹⁶ – razlikuje utoliko što nastoji pronaći uporište u dodirnim točkama s autorovim stvarnim svijetom. Pri tome narativne odrednice poput osobe, prostora, vremena događaja, na razini cjeline postaju uporišta preko kojih se može fingirati moguća stvarnost u kojoj se uočavaju dijelovi autobiografije autora vezani uz pripovjedačevo mjesto stanovanja (Budimpešta), zanimanje (književnik), prostor u kojem je sebe spoznao (Dunav) i dr. Stupanj fingiranosti može se odrediti i posredno preko sekundarnih tekstova (intervjua za dnevne novine Nacional, biografskih podataka, bibliografskih podataka i dr.).

Razvidnom analizom valja uočiti kako je Péter Esterházy, osim što je matematičar pa mu je intertekstualnost prirodno opravdana kombinatorikom vlastitih i tuđih tekstova odnosno likova, njegova je (razvlaštena) plemićka krv žedna za autobiografskim ispovijedanjem/ pripovijedanjem pa i razotkrivanjem: *Primjerice na putu se nevado predstavljam. Družbe mi je reči da sam Richard Baradlay. Ili Péter Esthajnal. Ako puknu svi konci, ostaje Miklós Szebek*. (Isto, 66)

Drugim riječima, Esterházyjeva potreba za identifikacijom s Miklósom Szebekom, Richardom Baradlayom ili Péterom Esthajnalom, a ne treba zaboraviti ni Imru Kertésza, proizlazi iz zajedničkih sudbinskih/romanesknih putova. Richard Baradlay,¹⁷ lik u romanu *Sinovi čovjeka kamena srca* mađarskog književnika Móra Jókaija (1825. – 1904.), potomak je aristokratske obitelji koji putuje vlakom iz Budimpešte za Beč kako bi opovrgnuo glasine o vlastitoj smrti; Miklós Szebek¹⁸ lik iz zbirke novela *Varalice* i romana *Preživjeli* mađarskog književnika Géze Otlíka (1912. – 1990.), ujedno je i stvarna osoba, književnik čija su djela *imitacija drugih, a identitet sam i neprisan*; (Szabolcsi 1966: 752) Péter Esthajnal, poput rebusa ili akronima – *jezik kao tema priče*¹⁹ – izmišljen je lik, imenom isti, a prezimenom sličan autoru, označava mađarsku riječ *esthajnalcsillag* koja u prijevodu znači zvijezdu Veneru. Legenda koju Esterházy spominje u romanu *Harmonia caelestis* (koji piše istodobno s pripovijetkom *Život i književnost*) o imenu svih njegovih dragih otaca pa i njega osobno, *jer ako nema imena onda se zijeve kao som, jer ono se već dosta vremena motalo oko nas, dolazilo s neba, probijalo se sa zemlje i stizalo je iz nas samih, iz brade*, (Esterházy 2004: 14) govori o zvijezdi Modrobradog²⁰ po imenu

¹⁵ Homodijegetska fikcija je pripovjedni tip u kojemu autor nije identičan ni liku ni pripovjedaču, ali su identični pripovjedač i lik.

¹⁶ Riječ je o postupku koji podrazumijeva potkopavanje konvencija sveznajućeg pripovjedača. Vidi: Waught, Patricia (1990) *Metafiction – Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*. Routledge, London – New York.

¹⁷ Vidi: Jókai, Mór (1958) *A köszívű ember fia I-II*, SzOSz, Budapest.

¹⁸ Vidi: Otlík, Géza (1959) *Iskola a határon*, Magvető, Budapest.; Otlík, Géza (1991) *Minden megvan*, Magvető, Budapest.

¹⁹ Postupak je od prije poznat.

²⁰ Također, riječ je i o identifikaciji Modrobradog i autora u noveli *Čudesan život Modrobradog princa* (1994) i romanu *Harmonia caelestis* (2000). Po obiteljskoj legendi samo ime potječe od zvijezde Danice jer isprva nisu imali prezime. Negdje su ih zvali (*nas*) *samo kneževima modrobradih, Blaubart*.

Venera. Venera također pokušava dokazati svoje postojanje u različitosti imena Večernjače i Zornjače. Stoga su svi ovi likovi/zvijezde u službi prepoznavanja i određivanja – *paradoksa*²¹ – najprije pojedinačnog Esterházyjeva, a potom i sveukupnog srednjoeuropskog fluidnog identiteta.

O središnjoj je temi zapravo najmanje riječ. Esterházyjevo putovanje na Zapad zbog stranog nakladnika kojem je u interesu prevoditi njegove knjige, izmiče brojnim digresijama koje idu u prilog književnoj tehnici, a ne temi. Umjesto Kertészove noćne more, Esterházyja cijelim putem prati križobolja uz *pitanje (je) za kojim se osjećajima šulja(m)o* (Isto, 60); fizička bol povezana je s propitivanjem identiteta unutar prenesenog značenja beskičmenjaka – Srednjoeuroljanina. Na povratku kući Esterházy spoznaje istinu o sebi odnosno o životu i književnosti putem auto/ironije koja spasonosno nedostaje Kertészovu *Zapisniku*.

I Esterházy, baš kao i Kertész, progovara o sukobu tradicionalnih dihotomija Istoka i Zapada koji se održao i nakon pada Berlinskog zida, ali dok je kod starijeg sve dokumentaristički zapisano, kod mlađeg je riječ o slikovitom karikiranju – *parodija*:²² njegov zemljak u vlaku jede juneću jetrenu paštetu *na čijoj su površini čučali veliki žuti gnojni komadi masti i rupice poput kratera* (Isto, 61), a protagonist/pripovjedač priziva u sjećanje delicije poslužene večer prije u nekom zapadnoeuropskom gradu. Umjesto Kertészovog permanentnog jaza između europskog Istoka i Zapada odnosno prikazivanja kolonijalnog kulturnog prostora Srednje Europe, Esterházy u pripovijetki *Život i književnost* nudi mogućnost reevaluacije srednjoeuropske književnosti, a time i kulture. Do pada željezne zavjese reprezentativni je diskurs srednjoeuropske književnosti kolonijalan pa su njezini odjeci zapravo odjeci otpora. Nakon pada željezne zavjese paradigma srednjoeuropske književnosti poprima obrise postkolonijalnog diskursa. Ta postkolonijalna vizura omogućuje intertekstualni odnos Esterházyjeve pripovijetke *Život i književnost* i Kertészova *Zapisnika*. U tom kontekstu Kertészove pretenciozne rečenice, koje je Esterházy ponegdje doslovno preuzeo bez navoda, odjednom ironično oživljavaju: *Istočni je koldvor izgledao kao da sam iznenada stigao na obale Gangesa usred hinduističke svetkovine*. (Isto, 69–70) Naravno, između redaka odnosno zagrada valja čitati: *(Valjda zato što ne žurim po ulici, više tunarvam, u meni ima i neke uljudne zvekastosti, pa katkada djelujem poput stranca. Što bi možda danas bilo upotrebljivo protiv mene.)*. (Isto, 70) Time je „težina“ Kertészove priče zamijenjena iznimnom „lakoćom“ Esterházyjeva majstorskog pripovijedanja – *tvorba priče je kao tema priče*.²³

Ipak, daleko od toga da je u pripovijetki *Život i književnost* riječ samo o auto/ironiji. Preživljavanje književnosti valja istodobno zahvaliti i jednom i drugom književniku: *razumije se, ako nema rečenice, nema ni stvarnosti*. (Isto, 68) Jer, ako je Kertészov *Zapisnik* primjer u kojem se ogleda zaokupljenost književnosti pitanjem stvarnosti, odnosno fikcije, Esterházyjeva pripovijetka primjer je u kojem se ogleda njezina zaokupljenost samom so-

²¹ Riječ je o postupku koji se temelji na dvosmislici, kolebanju i antinomiji. Vidi: Waught, Patricia (1990) *Metafiction – Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*, Routledge, London – New York.

²² Postupak koji sadrži ironijske karakteristike. Vidi: Lodge, David (1988) *Načini modernog pisanja*, Globus-Stvarnost, Zagreb.

²³ Postupak kod kojeg je tvorba priče istodobno i njezina tema. Vidi: Hutcheon, Linda (1983) *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, Methuen, New York – London.

bom. Ona naprosto nije pripovijetka o sudbini književnosti, ona je metapripovijetka:²⁴ u njoj su Kertészove rečenice postale građom za cjelinu koja sada govori o zbilji nekim drugim metajezikom, nekim drugim metapripovjedačem, a postupci o kojima govori (*jer i slabe rečenice treba dovršiti kako bi ih se poslije križalo. Poput onoga: Budi kako bih te mogao ukinuti*) (Isto, 65) upućuju na izravnu tematizaciju vlastitog obilježja odnosno autoreferencijalnost – *metatekstualni komentar*.²⁵ Tako *srednjoeuropski pojedinac* odnosno, lik umjesto u pripovjedaču i autoru svoje posljednje utočište nalazi u čitatelju – *trompe l'œil*.²⁶ Stoga se Esterházyjeva književnoteorijska uputa ispostavlja kao paradigma čitatelju odnosno teorijski ključ za odgonetanje odnosa autor – pripovjedač – lik. Urušavanjem vlastita teksta u raljama nebrojenih kombinacija koje pruža narativni začarani trokut/krug, urušava se i Esterházyjev srednjoeuropski identitet koji suprotno Kertészovu i dalje pronalazi načina za preživljavanje/ slobodom. *Putujem vlakom. I nisam mrtav. Nego se, poput divlje zvijeri, vrebajući ogledavam*. (Isto, 81–82)

Kraj pripovijetke vodi zapravo početku gdje Esterházy zaključuje o sebi kao *teško podnošljivom* – o sebi kao *engleskom romanu*²⁷ – pozivajući se na bolove u leđima i križima koji kao markeri istodobno razotkrivaju i *metafizijski postupak*²⁸ i srednjoeuropski identitet. Zbog toga nekadašnja zanesenost fluidnom metaforom Srednje Europe – Dunavom – koja je bila sastavni dio propitivanja geopolitičkog identiteta Srednje Europe u Esterházyjevu romanu *Pogled grofice Hahn-hahn* (1991) Esterházyja plaši *kao i nekoč, a i sada, uvijek iznova* (Isto, 81) – *beskonačna regresija*.²⁹ Srednja Europa za Esterházyja istodobno predstavlja stvaran geografski entitet, ali i fikcionalan, nostalglični svijet u kojem ravnopravno korespondiraju odnosi između *priče* i *pripovijedanja*.

4. Zaključak

Uvodno razmatranje ovog poglavlja o odnosu književnosti i stvarnosti unutar poetike kasnog modernizma i postmodernizma nije u potpunosti zaključeno, ako se u obzir ne uzmu brojne deskriptivne poetike postmodernističke proze koje se uglavnom preklapaju u katalogu književnih postupaka. Engleski književni teoretičar David Lodge navodi slje-

²⁴ Analogno složenici *metaroman*. Metafikcija kao temeljna književna tehnika metaromana razlikuje se prema stupnju razaranja romaneskkih konvencija na razini fabularnih elemenata i pripovjednih razina. Vidi: Hutcheon, Linda (1983) *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, Methuen, New York – London.

²⁵ Postupak koji podrazumijeva komentiranje vlastite tehnike pripovijedanja. Vidi: Waught, Patricia (1990) *Metafiction – Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*, Routledge, London – New York.

²⁶ Postupak u kojem zbilja postaje ravnopravna svijetu likova. Vidi: McHale, Brian (1987) *Postmodernist fiction*, Methuen, London.

²⁷ Zanimanje za engleski roman proizašlo je iz teorijskih zasluga o metafikciji. Metafikcija se primjenjuje i na autore prethodnih stoljeća koji su preteče tog tipa romana, kao što je npr. Laurence Sterne, engleski romanopisac čiji je roman *Život i nazori Tristrama Shandyja* poslužio kao izvrstan primjer analize tehnike romana. Roman se bavi samim sobom, upozorava na teškoće književnog oblikovanja i odabira odgovarajućih književnih konvencija i postupaka s obzirom na odnos zbilje i fikcije. Vidi: Sterne, Laurence (2004) *Život i nazori gospodina Tristrama Shandyja*, Naklada Ljevak, Zagreb.

²⁸ Podrazumijeva se problematiziranje vlastite fikcionalnosti autoreferencijalnoću. Obilježja poput naglašene visoke svijesti o jeziku, književnoj formi i samom činu pisanja shvaćaju se kao vrsta poigravanja s vlastitim konvencijama i stilom. Vidi: Waught, Patricia (1990) *Metafiction – Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*, Routledge, London – New York.

²⁹ Postupak je od prije poznat.

deća obilježja: protuslovlje, permutacija, diskontinuitet, slučajnost, prekomjernost i kratki spoj. (Lodge 1988: 263–290) Teoretičarka Patricia Waugh proširuje njihov opseg: vidljivi, nametljivi pripovjedač, tipografski eksperimenti, dramatičiranje čitatelja, kineske kutije, apsurdni popisi, presistemizirani i arbitrarni strukturalni postupci, slom prostorno-vremenske organizacije, beskonačna regresija, parodija, dehumanizacija karaktera, rasprava o priči unutar priče, parodija, uporaba trivijalnih žanrova i drugo. (Waugh 1990: 21–22) Američki teoretičar Brian McHale u svojoj knjizi *Postmodernist fiction*³⁰, uz sve te, navodi i zone, heterokozme, apokrifne historije, hipertrofiju, *trompe l'œil*, staze koje se rađaju i dr.

Navedeni se postupci mogu uočiti u pripovijetkama Pétera Esterházyja i Imre Kertésza. I to redom: metanarativni komentari, pripovijedanje granica, čitatelj kao lik, beskonačna regresija, paradoks i proturječje, *trompe l'œil*, jezik kao tema priče, parodija, papirnati lik, tvorba priče kao tema priče. Međutim, valja navesti kako neki od postupaka ipak nedostaju ili su navedeni samo u naznakama. Stoga je njihova bipolarnost prema poetikama kasnog modernizma i postmodernizma uvelike opravdana, ali istodobno nedovoljna da bi poslužila kao prenosnica za pripadnost ovom ili onom razdoblju. Ključ za takav međuprostor leži u *dominantama*³¹ – pojam ruskog teoretičara Romana Jakobsona koji je preuzeo američki teoretičar Brian McHale. Po njegovoj je teoriji modernistička dominantna *epistemološka*, dok je postmodernistička *ontološka*. Drugim riječima, dok se kod starijeg književnika metatekstualnost još uvijek nalazi na rubovima narativnog teksta unutar epistemološke dominante, kod mlađega je, ontološka dominantna prodrta duboko unutar narativnog teksta. Drugim riječima, svakidašnjica je čvrsto povezana s objema pripovijetkama, ali je njezin odnos prema književnosti različito interpretiran.

Literatura

- Dali, Salvador (2010) *Dnevnik genija*, preveo Vladimir Gerić, Šareni dućan, Koprivnica.
- Esterházy, Péter (2004) *Harmonia caelestis*, prevela Xenia Detoni, Fraktura, Zaprešić.
- Hašek, Jaroslav (2004) *Doživljaji dobrog vojnika Švejka za svjetskog rata*, prevela Nada Gašić, Globus media, Zagreb.
- Hutcheon, Linda (1983) *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, Methuen, New York – London.
- Jókai, Mór (1958) *A köztívő ember fia I-II*, SzOSz, Budapest.
- Kafka, Franz (1997) *Proces; Preobražaj*, preveo Zlatko Crnković, ABC naklada, Zagreb.
- Kertész, Imre (2008) *Dnevnik s galije*, prevela Xenia Detoni, Fraktura, Zaprešić.
- Kertész, Imre i Esterházy, Péter (1993) *Egy történet*, Magvető, Budapest.
- Kertész, Imre i Esterházy, Péter (2003) *Ista priča: dvije pripovijetke*, prevela Xenia Detoni, Fraktura, Zagreb.

³⁰ Brian McHale, *Postmodernist fiction*, Methuen, London, 1987.

³¹ Izvorno se odnosi na dominantu onog elementa umjerničkog djela koji određuje, uvjetuje i mijenja ostale elemente strukture, isto vrijedi i za sve razine književnog sustava.

- Lodge, David (1988) *Načini modernog pisanja*, prevele Giga Gračan i Sonja Bašić, Globus-Stvarnost, Zagreb.
- McHale, Brian (1987) *Postmodernist fiction*, Methuen, London.
- Ottlik, Géza (1959) *Iskola a határon*, Magvető, Budapest.
- Ottlik, Géza (1991) *Minden megvan*, Magvető, Budapest.
- Sterne, Laurence (2004) *Život i nazori gospodina Tristrama Shandyja*, preveo Franjo Hartl, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Szabolcsi, Miklós (szer.) (1966) *A magyar irodalom története VI.*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Waugh, Patricia (1990) *Metafiction – Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*, Routledge, London – New York.
- <http://www.nacional.hr/clanak/13384/peter-esterhazy-madarski-grof-i-europska-knjizevna-zvijezda>
- <http://knjige-sara.blogspot.com/2011/12/nobelova-nagrada-za-knjizevnost-2000.html>

SUMMARY

Tina Varga Oswald

THE RELATIONSHIP OF CONTEMPORARY LITERATURE AND REALITY IN TWO SHORT STORIES JEGYZOKÖNYV, ÉLET ÉS IRODALOM (THE SAME STORY) BY IMRE KERTÉSZ AND PÉTER ESTERHÁZY

The analysis of a unique literary work *Jegyzokönyv, Élet és irodalom (The Same Story: Two Short Stories)* by two Hungarian authors, Imre Kertész and Péter Esterházy, is to determine and describe the interchange of literary methods and techniques characteristic for two close periods: late modernism and postmodernism. An exceptional rarity of this piece of literature lies not only in the literary merging shaped by those excellent authors in stylistically different manner with the content-wise same topic, but also in the field of literary science, which is simultaneously offered a model for creating a system of basic poetic values in both periods. The analysis of the role of the story teller, the manner of the plot development, types of characterisation, the relationship to language and literary methods point at two basic types of shaping contemporary literature and reality, i.e. at two dominant levels: the *epistemological* one (used to interpret the world around oneself) and the *ontological* one (used to interpret the relationship between the world and the text).

Key words: late modernism/postmodernism, Hungarian literature, short stories, the epistemological and the ontological dominant

Aleksandra R. Popin

VASKO POPA I SLIKARI ŠESTE DECENIJE XX VEKA (nacrt za intermedijalnu analizu smene jedne kulturne paradigme)

*dr. sc. Aleksandra R. Popin, Državni univerzitet u Novom Pazaru,
pregledni članak*

UDK : 821.163.41.09 Popa, V.-1

U radu smo se bavili tekstovima koje je Vasko Popa napisao u čast slikara i njihovih djela. S obzirom na to da su nastali povodom izložbi, odnosno, stvaralaštva pojedinih slikara, nazvali smo ih prigodnicama. Većina tekstova nastala je pedesetih i šezdesetih godina XX. stoljeća, te smo pokušali utvrditi određene interpoetičke veze između stvaralaštva Vaska Pope i ovih slikara. S obzirom na to da su svi slikari o kojima je riječ učinili svojevrjne pomake u poslijeratnom slikarstvu (naročito članovi grupe Mediala), a pjesnikova uloga je bila i prekretnička, smatramo da su njihovi međusobni odnosi dobar pokazatelj kako su raznorodni umjetnici učestvovali u kulturnim promjenama navedenog perioda.

Ključne reči: *poezija, prigodnice, slikarstvo, XX. stoljeće, promjene, Vasko Popa, Mediala*

Činjenica da je tokom šeste decenije XX veka u Jugoslaviji došlo do promena u kulturnoj paradigmi, što je posledica turbulentnih društvenih promena (izazvanih zaokretom kursa spoljne politike započetim krajem pete decenije), već je postala opšte mesto. Međutim, mnogo je važnije napraviti pokušaj u formulaciji kako je do tih promena došlo, odnosno pretpostaviti svojevrсни sistem obrazaca po kojem su se one izvršile. Za ovaj problem vredan pomena je tekst Nikole Grdinića „Problem promene u kulturi (Slikarstvo i književnost šeste decenije 20. veka)”. Evidentno je da promene proističu iz odnosa koji umetnici imaju prema trenutnoj društvenoj situaciji. U vezi sa ovim pitanjem, Grdinić vidi dve osnovne grupe pristupa problemu promene: „negativnu” i „pozitivnu”: „Negativnim je ovde nazvana, izvan vrednosnih konotacija, promena koja se zasniva na ideji vraćanja u neko starije stanje koje je prethodilo sadašnjem. Pozitivnom varijantom je nazvana promena koja se zasniva na stvaranju novog i to u dva osnovna pravca – stvaranjem izvorno novog i (ili) uvozom iz drugih kultura. Između ove dve oprečnosti postoji široko područje traženja promena „negativno-pozitivne” putem povezivanja ili integrisanja starog i novog, tradicionalnog i modernog, stranog i domaćeg” (Grdinić 2007: 366). Da bi potkrepio mogućnost uspostavljanja ovakvog sistema, autor daje različite primere iz slikarstva (čini se većim delom) i književnosti. Nas ovom prilikom interesuje „treći pristup” u postizanju promena, za koji Grdinić kaže da se on „obraća prošlosti, ali

je povezuje sa sadašnjosti u težnji da na taj način stvori novo i drugačije od postojećeg. Za ovaj tip promene karakteristična je originalnost u stvaralaštvu i završenost na samom početku stvaranja. To su različiti načini povezivanja ili integrisanja suprotnih poetičkih mentaliteta" (Grđinić 2007: 372). Kada je o slikarima reč, tu su svrstani „pojedinci” poput Petra Lubarde i Miodraga Dada Đurića, te slikari Mediale (iako je Đurić jednim delom svoga stvaralaštva, pre odlaska u inostranstvo, imao tačaka preseka sa Medialom), a od književnika tu bi se mogla svrstati „grupa tako nazvanih neosimbolista”. Još jedan od problema koji konstatuje Grđinić jeste i borba za „estetizujuću funkciju” umetnosti, pa od književnika, pored pomenutih neosimbolista („grupa”), ističe i „pojedince” poput Vaska Pope. Upravo to formiranje „grupa” veoma je interesantan kulturološki fenomen, pogotovo što ih sačinjavaju umetnici različitih, ili ne mnogo sličnih, individualnih programa: „U isti institucionalni okvir umetnici se povezuju po svojim htenjima da izvrše promenu, a ne po svojim poetičkim ili kulturološkim opredeljenjima” (Grđinić 2007: 366). Smatramo da je upravo ta želja za promenama bila presudna da se i pojedini književnici na ovaj ili onaj način u određenim segmentima svoga života/stvaralaštva priključuju tim „pojedincima” ili „grupama”, pa čak i ako imaju i potpuno različit vid umetničkog izraza.

Vasko Popa objavio je niz tekstova koji govore o njegovim savremeniciima slikarima, o kojima (koliko je autoru poznato) nije mnogo pisano, tačnije, nešto detaljnije o pojedinim od njih, a i to u sklopu analize prvog izdanja „Nepočin-polja”, bavio se samo Damjan Antonijević (v. Antonijević 1996: 52–61). Razlog za *izbegavanje* pisanja o njima može se naslutiti i na osnovu Antonijevićevog pomenutog razmatranja, u kome se očituje pomalo ambivalentan stav, jer se pored svojevrstog značaja ovih tekstova za tumačenje Popine poetike, navodi i mišljenje da su (naročito ciklus „Prepoznavanja”) „primetno ispod nivoa” ostalih pesnikovih tvorevina, ali opet da šezdesetih godina „u vreme antidogmatskog zaokreta u kulturi i literaturi, ovi zapisi, pre svega svojim postupkom, a potom sadržajem, delovali su sasvim neuobičajeno i šokantno” (Antonijević 1996: 60–61). No, sumirajući stavove o ovim „pesmama u prozi”, autor ipak prednost daje tekstovima „Pesma” i „Rečiti trenutak”, kojima pesnik na poetičan način izražava svojevrstne autopoetske stavove. Dakle, smatramo da se Popinim tekstovima o slikarima nije posvećivala pažnja upravo zbog takvog „vrednosnog” stava prema njima, pogotovo ako se ima u vidu da su nastajali gotovo namenski, što bi ih svrstalo u kategoriju „prigodnica”, koje su prečesto karakterisane kao niža pesnička vrsta. Naš cilj i nije da se bavimo njihovim prevrednovanjem, već da utvrdimo postoji li u njima još nešto osim „prigodničarstva”, a što bi moglo doprineti jednom malo drugačijem osvetljavanju međuumetničkih/poetičkih odnosa.

Vasko Popa je tekstove o slikarima pisao u tri oblića – kao pesme u prozi, kratke napise (sam ih je nazvao ilustracijama¹) i pesme. Bez obzira na oblik, većina ih je nastala „po porudžbini” za kataloge izložbi. Među prvima jesu oni preštampani prvo u časopisu „Delo”, grupisani pod veoma indikativnim naslovom „Prepoznavanja”, a kasnije, iste

¹ Reč je o četiri teksta „ilustracije”: „Potonuli grad” za sliku Peđe Milosavljevića (1953), „Vozačev podvig” za Dada Đurića (1955), „Strašilo” i „Mrtva ptica” za slike Vlade Veličkovića (1960). S obzirom na to da se ovi tekstovi direktno odnose na sadržaj konkretnih slika (svi osim „Vozačevog podviga” svojevrstni su aforizmi u dva stihova), i da nisu (osim izbora autora) u bliskoj vezi sa našom temom, nećemo se njima posebno baviti.

godine, kao ciklus u knjizi „Nepočin-polje”. Za Marija Maskarelija² napisani su tekstovi „Obrazine” i „Šarene oči vetra”, a za Bobu Jovanovića „Mađioničari”. S obzirom na to da su pisani u kontekstu izložbi, jasno je da je Popa prvenstveno od njih i pošao, tj. „Obrazine” se tiču Maskarelijevog temata vezanog za karnevale, a „Šarene oči vetra” za njegove slike rađene na staklu.³ Isto tako, Jovanović je imao ciklus slika „Mađioničari”.⁴ Međutim, ako bismo načas ostavili po strani dati kontekst nastanka ovih pesama u prozi, mogli bismo videti njihovu *uklopljenost* u poetske konture prvih dveju Popinim knjiga poezije.

Prvi tekst je i motivski i sintaksički višestruko povezan sa krugom pesama „Igre” (knjiga pesama „Nepočin-polje”). Pišući o *obrazinama* Popa daje i sledeće formulacije: „Između dva otkucaja srca izmišljena je igra”; „Igra se u samoći, igra se udvoje, utroje, kakogod je kome volja”; „može se na lice staviti obrazina”; „Pravilo samo jedno ima: igrati bez ikakvih pravila, dakle, biti jednom, barem jednom, izvan sebe kao kod svoje kuće”; „Ali, odjednom prepušteni sopstvenoj svetlosti, jasnoj i jarnosnoj, svi se zagledaju u svoj mrak...”; „Izvan sebe su, ali se ne osećaju kao kod svoje kuće”... Daćemo samo kraći pregled sličnosti sa pomenutim krugom pesama. Igra pod maskama dominantan je motiv teksta, dok u pesmi „Između igara” pronalazimo sledeće stihove: „A onaj je otkrio sva svoja lica/I jedno za drugim vitla preko krova”. Takođe, progovara se o pravilima, načinu igranja, ciljevima, poput onih u pomenutom krugu pesama: „Jedan bude klin drugi klešta/Ostali su majstori” („Klina”), „Neko bude ružino drvo/Neki budu vetrove kćeri/Neki ružokradice” („Ružokradice”); „Ko do zore ne zastane/Ko ne trepne ne tresne/Taj zaradi svoju kožu” („Svadbe”); „Ova igra dugo traje” („Trule kobile”), „Ova se igra retko igra” („Svadbe”); motive svetlosti i mraka vidimo u pesmama „Svadbe” i „Lovca”. Istovetan je način predstavljanja „igračkog prostora” – čovekovi duh i telo su „uprostoreni”, što je karakteristično za poeziju Vaska Pope, naročito u prvim dvema knjigama: „Neko poseje nekog/Poseje ga u svojoj glavi/Zemlju dobro utaba” („Semena”), „Neko uđe bez kucanja/Uđe nekome na jedno uvo/I izide mu na drugo” („Lovca”). Pre-

² Mario Maskareli bio je član „Beogradske grupe”, za koju Miodrag B. Protić kaže da „ne oličava preporod, već obnovu srpske umetnosti posle 1950, jer ostaju pri usvojenoj sintaksi” (Protić 1970: 487) i dodaje da je Maskareli *prevazilazio i iskakao iz okvira* grupe.

³ Za ciklus sa karnevalskom tematikom Miodrag B. Protić kaže sledeće: „Maskareli se služi dosta zastarelim simbolikom, vašarskom i karnevalskom, posredstvom koje kao mnogi pesnici i slikari pre njega, nastoji da dokuči metafizičku supstanciju nemira, čežnje – poeziju istovremeno oporu i intelektualno romantičnu, dočaranu karnevalskom bukom, komešanjem, ringišpilski uzbudljivim obrtanjem”. (Protić 1970: 492). Naravno, reč je o viđenju kritičara i istoričara, ali očit je da je Popino *čitanje* ovog Maskarelijevog ciklusa drugačije. Ova izložba je održana 1953., a iste godine je autor priredio i izložbu „Šarene oči vetra” (slike na staklu): „I čitav taj svet, najpre surovo rastočen, a zatim ponovo maštovito, sa uznemirenošću sastavljen, u kome sve dobija nov odnos i dimenziju – ima čar predstave na drhtavoj granici između svesti i besvesti, sna koji nestane čim širom otvorimo oči i zagledamo se u jutro na prozoru. *Šarene oči vetra*, koje smo u snu videli i koje su nas tamo videli, gase se pred jednostavnom svetlošću dnevnih činjenica” (Protić 1970: 492).

⁴ „Mađioničari” su ciklus izložbe koju je Bogoljub (Boba) Jovanović upriličilo 1953. godine (izložio je još i „Poslovice”, ilustracije za „Tais” A. Fransa i „Dvanaestoricu” A. Bloka). Za „Mađioničare” Stojan Čelić je napisao: „Ciklus je nastao kao da je izazvan dejstvom opijuma. Slike sna, u složenom smislu reči, spontano i despotski su se namerale, on nije mogao da ih otera, jer volja nije više imala snage, nije bila u stanju da upravlja moćima. Duh nije mogao da pravi razliku između dveju stvarnosti: one koja je to stvarno bila i one koja je nastajala negde van iskustva” (Denegri 1993: 101). Ovog autora, zbog pomenute izložbe, Protić svrstava među preteče Mediale (v. Protić 1970: 522–523).

stravljenost „igrača” usled egzistencijalne ugroženosti takođe je jedna od sličnosti i u pozadini je čitavog kruga: „A onaj se igra sa svojom glavom/Hitne je u vazduh/I dočeka je na kažiprst/Ili je uopšte ne dočeka” („Između igara”).

Tekst „Šarene oči vetra” na nekoliko načina korespondira sa Popinim delom. Pominje se „nepoznato”, što na prvi pogled ukazuje na ono „nepozvano strano prisustvo” iz druge pesme kruga „Daleko u nama”/„Kora”, iz kojeg se i rodilo „Nepočin-polje”, sa krugom „Vrati mi moje krpice”, koji ponajbolje peva o inkarnacijama nemuštog zla, te borbi protiv njega, poglavito magijom reči. Ipak, po uputstvu „Samo se zato treba baciti niz urvine svoga sna” i afirmativnom govoru koji sledi o vrednosti puta u nepoznato, i snovnom, nadrealnom, pre bismo rekli da se u ovom tekstu ustanovljava put „Ponoćnom suncu”, zborniku „pesničkih snoviđenja”⁵, u čijem *predgovoru* Popa kaže i sledeće: „Obasjani jednim drugim suncem, krstarimo ovim mađijskim tлом. Na svakom koraku otkriva se i otelotvoruje sve čudesno u nama pa i oko nas. Uzneseni smo do nedokučive divote koja nam pretvara glavu u volšebnu kovačnicu. Ostvaruju nam se sve neostvarive želje. I sve čudovišno izvan nas, ali i iz nas samih, oslobađa se i ovaploćuje. Suočeni smo sa stoglavom strahotom koja nam o glavi (o ovoj jedinoj) radi. Savladujemo sva nesavladiva strahovanja” (Popa 1962: 8–9).

Pišući o Jovanovićevom ciklusu „Madioničari”, Popa govori o nekom nevidljivom teriomorfom zlu koje vreba iz pomračine, a zapravo, sve se „dešava” u prostoru na putu „od potiljka do čela i natrag”, dakle, opet prepoznajemo *uprostoranje* čoveka (više o telu i prostoru u poetici Vaska Pope v. Popin 2015: 17–34). To nešto je „repata groza”, nevidljiva, neuhvatljiva i podseća na nekakvo demonsko biće iz usmenih predanja i čitav koncept ovoga teksta podseća nas na pominjani krug pesama „Vrati mi moje krpice”, odnosno na „čudo” sa kojim se lirski subjekat *razračunava*.⁶ Takođe, očita veza između dva autora jeste i suprotstavljenost „očevine svetlosti” „opasnim predelima pomrčine”. Dualistička koncepcija ove suprotstavljenosti razgranata je kroz čitavu Popinu poetiku.

Jasno je sada zašto je ovaj krug tekstova Popa nazvao „Prepoznavanja”, jer zaista je reč o višestrukim srodnostima u poetičkim iskazima pesnika i slikara, a same tekstove možemo priključiti onoj grupi koju nazivamo *autopoetskim*.

Analizirano *krugu* tekstova možemo, po srodnosti, priključiti i tekst „Slikareva reč”, posvećen Peđi Milosavljeviću, objavljen 1958. U ovom slučaju, ono što Popa promišlja o slikaru nije vezano samo za određene motive⁷ ili formu izraza, već više za auto-

⁵ „Krene li se tim neobičnim i opasnim putem, bez straha da će se pokidati svi konci koji vezuju za sunce, bez sputavajuće pomisli na srećan povratak, ima izgleda da se stigne. I da se ugleda ono što se golim okom ne može videti, a što nije manje vredan deo čovekovog života no lice koje mine ulicom ili ptica koja izroni iz neba./Na izletu o kome je reč, dospelo se do udaljenih, rodnih obala nepoznatog. Odatle su prokrijumčarene te basnoslovne svetlosti i dovedene te pričine u čijim žilama teče mesečeva krv.” (Popa 1956: 91).

⁶ „Čudu” u ovom krugu pesama pesnik se, između ostalog, obraća i transponujući usmene kletve i basme, što podupire tezu o *demonskom* doživljaju zla. Za to su dokaz i *basmične* formule tipa: „Beži čudo”, „Beži čudo od čuda” i sl.

⁷ Npr. na jednom mestu možemo prepoznati Popin pesnički postupak u kome transformišete usmenu zagovetku na temu *oko* (o ovom postupku uočenom u vezi sa pesmama kruga „Spisak” i „Predeli” v. Popin 2006): „Iz jedne slikareve zenice izviru sedam lukova dugine ćuprije, opkoračuju nebo i otvoreno čelo pod sobom i uviru u drugu zenicu”. Takođe, motiv kruga i trougla doživljava svoje grananje docije, u knjizi „Sporodno nebo”.

poetičnost, jer dok autor govori o slikarima, na određeni način prozire i u svet pesnika. Pa tako slikar „prelazi iz nevidljivog u vidljivo”, „reči su njegove zlatonosne”; stvari o kojima govori „teže suncu”. Ne bi li trebalo da su i reči pesnika takve. Isto tako: „Njegove reči ne naleću na stvari, ne obigravaju oko njih, ne mere ih, ne ključaju po njima. Reči slikareve dolaze, čini nam se, iznutra, iz samih stvari”. Osim toga što bismo i za ovaj navod rekli da je težnja pesnika „koji ume da govori”, u njemu se nazire, možda, i strah od mogućeg pesničkog „promašaja” suštine „stvari” (u vezi sa sličnim promišljanjima o poeziji v. npr. Popine tekstove „Pesma”, „Rečiti trenutak”, „Pesnička posla”, „Govor u prazno”).

Nakon posleratnog socijalističkog realizma, u umetnosti dolazi do perioda koji Protić naziva *obnovom i preporodom*. Od značajnijih događaja u svetu slikarstva pominju se izložbe Miće Popovića, slikarskih dela iz perioda 1920. – 1940., Milana Konjovića, Lubarde, Milosavljevića, Aralice, savremene francuske umetnosti, ali i počeci osnivanja *grupa* kao što su Grupa šestorice, Jedanaestorice, odnosno Decembarska grupa, Beogradska, Grupa 57. Očito je da je došlo vreme, u početku prividnog, a kasnije sve ubedljivijeg, otvaranja kako prema svetu, tako i prema legitimnom oslobađanju unutarnjih svetova umetnika. Zasiurno se može reći da su počeci *otvaranja* kao i prepreke na koje su umetnici nailazili bile gotovo istovetne, bez obzira na to da li je njihov medij izraza reč ili slika. Ipak su još, barem polovinom šezdesetih, postojali recidivi ne tako davnih vremena. Na primer, Decembarska grupa, koja se pojavila krajem 1955., izazvala je brojne polemike samo zato što se postavljalo pitanje da li se može uspostaviti veza modernih umetnika sa srednjovekovnim umetničkim nasleđem, jer u „vreme vladavine socijalističkog realizma, kao i u nizu sledećih godina, svako pozivanje na srednjovekovno nasleđe moglo je da bude i bilo je iz ideoloških razloga krajnje nepoželjno” (Denegri 1993: 115).⁸ Očito je da je u skladu sa takvom klimom i srpska srednjovekovna književnost bila skrajnuta sve do samog početka šezdesetih godina 20. veka, kada su osim književnih teoretičara i estetičara preocenjivanju ovog književnog perioda doprineli i književnici od kojih je jedan i Vasko Popa⁹. No, vremenom su članovi Decembarske grupe dobijali važnu ulogu u *kulturnoj hijerarhiji* (postajali su nastavnici na Akademiji, vodeći likovni kritičari...), iz čega je proisteklo da okruženje počne prihvatati *modernistička*

⁸ „Reči, brda reči, sunce od njih ne vidiš više, reke reči, puna su ti usta, pune uši. Šta tu vazda reči? Ko da je kome do reči stalo. Prostije bi bilo rascopati sebi glavu. (...) Možda pod svodovima lobanje ničeg nema osim slika?” („Rečiti trenutak”, „Nepočin-polje”, Popa 1956b: 22); „Nećeš da ti reči ostanu tek imena i prezimena stvari. Izmišljene senke stvari. Ti bi da ti reči budu stvari i stvaranje samo.” (1957) (Popa 1997: 559); „Šta ti to govoriš? Reč ti je na reč uzjahala, reč ti se na reči peče, reč ti se u reči smeje. Ko da te razume? Kome ti to govoriš? (...) Druga je, naravno, stvar zašto ti uopšte govoriš sa svim što si maločas nabrojao. Zašto? Prvo, zato što ti se reč sama otme iz grla kada se sa svom tom silom sudari. Drugo, zato što ti se čini da odgovore na pitanja, koja ti dane piju i noći jedu, ne treba tražiti zaobilaznim putem. Pod vodom si. Pitaš vodu. U vatri si. Pitaš varu. Pred smrću si. Pitaš smrt.” (1957) („Govor u prazno”, Isto: 561).

⁹ Zanimljiv je podatak da je 1950. godine u Parizu održana velika izložba srednjovekovne umetnosti naroda Jugoslavije, koja je „odjeknula kao prvorožedan događaj i kao svojevrsno umetničko otkrovenje” (Ođavić 1998: 25), a da je u samoj državi i dalje bio aktualan „slučaj” srpski srednji vek.

¹⁰ Ipak, još početkom sedamdesetih bili su veoma snažni *partijski udari*, pogotovo na Popu, kao urednika *Nolita*, ali i pesnika, jer se još uvek veoma vodilo računa da ne dođe ni do kakve afirmacije „nacionalizma” (v. Petrov 2008: 7–10). Samo na ovom primeru može se videti koliko je dugo zapravo trajalo vreme slobode sa relativnim značenjem.

umetnička shvatanja, „što sve upućuje na zaključak da je u to vreme na delu proces „oficijalizacije” ne samo izražajnog jezika nego i socijalnih pozicija nosilaca posleratnog modernizma u okolnostima kakve se formiraju nakon uklanjanja prethodne službene forme umetnosti oličene u pojavi socijalističkog realizma” (Denegri 1993: 117). Nakon ove grupe, pomenuli bismo i beogradski enformel¹¹, čija je pojava izazvala, po rečima Dengrija, kritičarsku polarizaciju, kao i napade pojedinih društveno-političkih činilaca (v. Denegri 1993: 152–166; Protić 1970: 504–514). Enformel je, po Protićevim rečima, bio negacija „konstruktivnog” geometrijskog konceptualizma šezdesetih godina, a naročito Decembarske grupe, ali je ostao u sferi „umetničkog slikarstva”, estetičkih namera (Protić 1970: 504). Težnja za promenama umetničkog izraza, nastale iz prirodne potrebe umetnika, (čini se) dogmatski oslobođenog, vodile su i tome da se pojedine „grupe” formiraju gotovo uporedo, pa je teško uspostaviti preciznu hronologiju njihovog pojavljivanja. Možda je jedan od načina da se ona utvrdi praćenje linija poetičke suprotstavljenosti, pa će tako Mediala biti „suprotstavljena” enformelu, iako je vremenska razlika u pojavljivanju od svega godinu-dve.¹²

Upravo članovima grupe Mediala Vasko Popa posvetio je najviše svojih „prigodnica”, koje su sve u stihu. Popa je bio jedan od *vernih pratilaca* rada Mediale.¹³ Postoje podaci da je bio već na prvoj izložbi Leonida Šejke 1953. (Subotić 1972: 25), na drugoj Mediale 1959. (Mediala 2006: 75), a ono što je nama najinteresantnije jeste retrospektivna izložba Mediale u galeriji ULUS 21.1. 1969., na kojoj je Popa čitao stihove o svim članovima Mediale, osim Kostu Bradiću i Branimiru Vasiću.¹⁴ Već sledeće godine u Beču, u Galeriji Mlada generacija, održana je takođe izložba posvećena Mediali, a u katalogu su se našle pesme posvećene Olji Ivanjicki, Siniši Vukoviću, Miliću od Mačve, Milovanu Vidaku i Svetozaru Samuroviću.

Kada je o strukturi ovih pesama reč, možemo utvrditi da su građene poput onih iz krugova „Spisak” i „Predeli” (knjiga „Kora”). Naime, formulisane su u vidu pesama – zagonetki (v. Popin 2006). U naslovu data je „odgonetka”, prve strofe predstavljaju „zagonetku”, koja se dopunjava (razgranava) ostatkom pesme. I kao što je u pesmama pomenutih krugova data suština *zagonetanih* pojmova, tako je i ovde data *suština* motiva slikara o kojima se govori, odnosno njihovih *karaktera*.¹⁵ Ono što je takođe zajedničko svim pesmama jeste upotreba svojevrsnih *ključnih reči*, koje predstavljaju najizrazitije

¹¹ Mlađoj generaciji beogradskog enformela pripadao je i Živojin Turinski, koji je ilustrovao englesko izdanje Popinog ciklusa „Kosovo polje”.

¹² Već pominjani Ješa Denegri i Miodrag B. Protić imaju različita mišljenja o *ubacivanju* ova dva „pokreta” u *vremenski niz*.

¹³ Naravno, sa Medialom je saradivao niz književnika, da pomenemo samo Miodraga Pavlovića, Zorana Mišića, Danila Kiša, tako da bi njihovi međusobni poetički odnosi bili vredni istraživanja (Đorić 1989: 139).

¹⁴ To su: Dado Đurić, Leonid Šejka, Vladimir Veličković, Olja Ivanjicki, Milić od Mačve, Miro Glavurčić, Milovan Vidak, Svetozar Samurović, Siniša Vuković. Ako se prate aktivnosti Mediale, jasno nam je da su pojedini slikari bili samo u sporadičnim dodirima sa njom, što pronalazimo i u istorijama umetnosti, tako da se neće uvek na popisima njenih „aktivista” naći isti autori.

¹⁵ Možda bismo mogli napraviti uslovnu podelu kada je o „zagonetanju” reč, jer o nekim slikarima se formiraju „zagonetke” samo na osnovu njihovih slika, a o jednom broju se uključuju i njihovi *karakteri* (Dado Đurić, Leonid Šejka, Olja Ivanjicki, Milić od Mačve i možda Miro Glavurčić). Razlog ovoj različitoj *angažovanosti* pesama mogao bi da potiče od veće, odnosno, manje bliskosti pesnika sa pojedinim slikarima.

motive slika stvaranih u vremenu kada su autori, više ili manje formalno, pripadali grupi. Tako se, npr. u pesmi o Dado Đuriću pominju „čudovišta velika i mala”, Šejki „dvanaestougona biljur”, „kresta divne aždaje” koju uči „da se repom krsti”, Miliću od Mačve „ognjena Mačva spasena iz plamena donjega sveta” itd. Pesmu o Miru Glavurčiću pesnik razvija na slikarevoj programskoj tezi Mediale po kojoj bi se stvaralaštvo svakog od njenih pripadnika moglo podeliti (u celini ili delimično) na koncepte „meda” i „ale”, tj. pozitivnog, svetlosnog (*svetlozarnog*) i mračnog, demonskog, čudovišnog (v. Mediala 2006: 25–34). Pokušaj povezivanja poetskih načela Vaska Pope i slikara¹⁶ Mediale bio bi usiljen, jer ne postoje direktne intermedijalne relacije između njih,¹⁷ ali moguće je u najširim potezima uspostaviti određene veze, koje se temelje upravo na preplitanju solarnog i htonskog (kod Pope su zlu uvek suprotstavlja Sunce), interesovanju za kulturnu tradiciju (npr. *poetizovanje* srpskog srednjovekovlja najrazvijenije je u knjizi pesama „Uspravna zemlja”), ali i, uslovno rečeno, okultizam i ezoteriju, koji su se kod Pope oličili u alhemijskim motivima (alhemijske motive zapazili smo npr. u knjigama „Uspravna zemlja” i „Vučja so”, ali i na drugim mestima; više o tome v. Popin 2015: 117–142). Naime, u gotovo legendarnom okviru, koji je pratio delovanje Mediale, često se govori o tome kako je „iz jezgra oko Ilije Savića i Leonida Šejke izniklo okultno podzemlje Beograda”, a isto tako i o ulozi „demonologa” Mira Glavurčića (Mediala 2006: 35–38; v. Šejka 1982a, b).¹⁸ Međutim, ono što je takođe bilo presudno za bliskost pomenutih književnika i umetnika jeste možda i to što je Mediala često *zamenjivala uži pojam estetskog širim pojmom umetničkog, nastojeći da slikarstvo ponovo sjedini sa tradicijom i literaturom* (Protić 1970: 504), pa tako „više nego za svoje profesore, mladi slikari bili su vezani za svoje prijatelje pesnike i esejiste vaspitane nadrealističkom lekturom, zaljubljene u Nachtseite života i umetnosti, san i podsvest” (Protić 1970: 522).

U krug Popinih pesama o slikarima Mediale možemo uključiti još dve, nastale 1970. godine, ispevane Miliću od Mačve – „Poreklo Milića od Mačve” i „Učenicovanje Milića od Mačve”. Čini se kao da je bio zamišljen čitav krug pesama posvećen ovom slikaru. Obe pesme ispevane su u vidu svojevrsnog predanja u stihovima, prva čak i počinje rečima: „Priča se...”. I ostali motivi uklopljeni su u duhu mitskog, odnosno, legendarnog, a donekle su usaglašeni sa slikarevom „legendarnom” (auto)biografijom. Upravo sloj mitskog/nacionalnog jeste najizrazitije saglasje između dvaju umetnika, što ide dotle da Popa Milića od Mačve svrstava u svoju „dalju porodicu”¹⁹, jer je „rođen sa kičicom živopisca/Među *vučjim zubima*” i „Prve boje mu jezikom mešaju/Vršnjaci *vučići*”²⁰ (podvla-

¹⁶ Jedan od takvih pokušaja učinio je Stevan Kordić povezujući „pesničke slike” Vaska Pope i „likovno pismo” Lazara Vujaklije (Kordić 1992: 166–167).

¹⁷ Kao što je to npr. bilo moguće učiniti sa slikarima i književnicima ruske avangarde (v. Flaker 1988 i Flaker 2009).

¹⁸ O slikarima Mediale i njihovim bliskim saradnicima izgrađen je gotovo mit, koji prate podaci o mističnim aktivnostima (jedna od njih je i Šejkina prodaja duše đavolu) propraćenim nizom nerazjašnjenih smrti (npr. Titko Čaće, Igor Vasiljev, a i brojna oboljenja sa smrtnim ishodom dovedena su u vezu sa demonskim aktivnostima).

¹⁹ O određenom *sistemu vučjeg srodstva* v. Popin 2011.

²⁰ Miliću od Mačve su na prvom venčanju kumovali Popa i Miodrag Pavlović, tako da je njihova *srodnost* bila i doslovna. Takođe, Popa je bio u više navrata segment na Milićevim slikama, između ostalog su se i njegovi stihovi iz „Kuće nasred druma”, uz portret, našli na slici „Geopolitička pozicija Srbije po Vasku Popi: Kuća nam je nasred druma, kompozicija „Istočna slika u znaku Zemlje, Vode, Vazduha i Vatre” 1973.

čenja A. P.). Gotovo od samog početka svoga stvaralaštva, Milić je u svoje slike utkao istoriju Srbije, oslikanu kako pomoću tradicionalnih folklornih elemenata, tako i karakterističnim poimanjem važnih istorijskih realija, što je veoma blisko Popinom poetičkom izrazu.²¹ Upravo se po ovim odlikama svoga stvaralačkog programa i razlikovao od ostalih članova Mediale, da bi se u jednom momentu od njih i odvojio.²²

Kada govorimo o srodnostima između pesnika Vaska Pope i njegovih savremenika slikara iz šeste decenije prošloga veka, očito je da ne može biti reči o konkretnim međusobnim uticajima, čak je i uspostavljanje sličnosti između pesničkih i likovnih ostvarenja, onako kako ih među književnim delima vidi Dragiša Vitošević (Vitošević 1995), neosnovano. Isto tako, pokušaj da se povežu dela pojedinih slikara sa konkretnim pesmama Vaska Pope, kao što je to učinila Milijana Simonović (Simonović 2013), baveći se poezijom Crnjanskog i Rastka Petorovića u vezi sa slikama njihovih savremenika, bio bi neuspešan i besmislen. Srodnosti i uticaji među pominjanim umetnicima bili su drugačije prirode. Svi oni, bez obzira na svoje različitosti, odstupili su od tekovina socijalističkog realizma, ali i pojave u umetnosti koju Sveta Lukić naziva socijalističkim estetizmom. Dakle, povezalo ih je zajedničko nastojanje u izvršenju ozbiljnih promena, a čije bi osnovno načelo bilo dostizanje estetizujuće funkcije umetnosti. S obzirom na to da je ta borba samo prividno okončana pedesetih, a da je zapravo potrajala još decenijama nakon toga (v. Protić 2000a, 2000b), bilo je prirodno da se, iz razloga navedenih u uvodnom delu, na svojevrsan način udružuju *pojedinci sa grupama*, pa čak i ako su imali različite poetičke programe, a kao što smo u analizi videli i pripadali raznorodnim umetnostima. Stoga, Vasko Popa i slikari o kojima je pevao mogu biti adekvatan primer za „treći pristup” u postizanju promena, a njegove „prigodnice” samo su jedno od svedočanstava svojevrsne umetničke srodnosti u vremenu kada su umetnici bili borci za sopstvenu slobodu.

No, pored kulturno-istorijskih poveznica, videli smo da se one mogu uspostaviti i na širem *poetskom* planu (ako dopustimo primenu pojma *poetika* i na plan slikarstva). Upravo nadnaslovom „Prepoznavanja”, iz 1956. Vasko Popa nam daje i ključnu reč za svoju povezanost sa slikarima o kojima je pisao. Nisu veze eksplicitne, već suštinske. Svi ovi umetnici poniru u različite slojeve tradicije, da bi je, transformišući sopstvene nalaze, ovaplotili u trenutku sopstvenog stvaralaštva, pokušavajući da dosegnu egzistencijalnu celinu (pored pominjanih, jedan od plastičnih primera su Šejkina *Skladišta* i Popin *Spi-*

²¹ Kod Pope osim transponovanja konkretnih motiva iz usmenog folklora (npr. predanja o Sv. Savi u istoimenom krugu pesama knjige „Uspravna zemlja”), pronalazimo i refleksive usmenih žanrova na formalnom planu. Takođe, istorijski sloj je veoma važna dimenzija pesnikovog stvaralaštva, naročito srpsko srednjovekovlje: manastiri, Sv. Sava, knez Lazar, Prvi srpski ustanak... („Uspravna zemlja”). Važno je istaći i predanost mitskoj prošlosti, prevashodno slovenskoj, te otuda i svojevrsna poetska rekonstrukcija panteona, sa inkarnacijama srpskog vrhovnog božanstva u liku vuka, Peruna, Sv. Save. Osim u već pomenutoj knjizi, vuk dominira i knjigom pesama „Vučja so”, a mitsko je jedna od osnovnih dimenzija knjige „Sporedno nebo”.

²² Naime, u početku je podržavao zajedništvo sa njima, smatrajući da kao grupa mogu napraviti ozbiljniji pomak u nacionalnom likovnom stvaralaštvu, međutim, s obzirom na svoj „nacionalni program”, a njihovo „katoličanstvo”, već oko 1961. je započeo, na njegovu inicijativu, raskol. Milić je smatrao da su svojim umetničkim delovanjem izneverili sopstvena teorijska načela, a nikako nisu prihvatili njegov nacionalni/nacionalistički koncept.

sak). Isto tako i promišljanje same suštine i smisla sopstvenog stvaralaštva jesu tačke ukrštaja, čije ispitivanje zaslužuje više prostora i šire istraživanje od ovog. No, svakako smo uspeli da makar markiramo postupak pomoću kojeg Popa promišljajući o slikarima i njihovim poetikama, promišlja zapravo i svoju sopstvenu. Takođe, širokim potezima naznačili smo i srodnosti ukorenjene u relaciji svetlost – tama, odnosno ezoteričnom nasleđu, koje su u svom umetničkom izražaju baštinili posmatrani umetnici.

Svesni činjenice da je na prostoru ovoga teksta bilo nemoguće dati dostatnu i razvijenu analizu pominjanih problema, smatramo da smo postavili prilično čvrst nacrt za buduća istraživanja. Utvrđivanjem analitičkih osnova otvorili smo prostor za važan, a čini se, dosada retko uočavan istraživački kontekst, bar kada je o pomenutom periodu i umetnicima reč. Naime, ako se želi na adekvatan način istražiti proces smene umetničkih paradigmi u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata, neminovno je poređenje poetika raznorodnih umetnika. Ovaj period, iz više razloga prevratnički, zaslužuje takvu analizu, i to ne samo u okvirima jugoslovenskog konteksta, već i evropskog, jer umetnici iz našeg regiona i te kako su bili aktivni sudionici mnogobrojnih širih kulturoloških okvira od onih koje smo ovom prilikom naznačili.

Literatura

- Antonijević (1996) Дамњан Антонијевић, *Мут и стварност: Поезија Васка Поне*, Просвета, Београд, 1996.
- Denegri (1993) Ješa Denegri, *Pedesete: teme srpske umetnosti (1950–1960)*, Svetovi, Novi Sad.
- Đorić (1989) Дејан Ђорић, „Феноменологија духовности”, *Градац*, год. 17, март – јуни 1989., бр. 87–88, стр. 138–148.
- Flaker (1988) Aleksandar Flaker, *Nomadi ljepote*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988.
- Flaker (2009) Aleksandar Flaker, *Ruska avangarda 2, Književnost i slikarstvo*, Profil multimedija, Zagreb; Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Grdinić (2007) Никола Грдинић, „Проблем промене у култури (Сликарство и књижевност шесте деценије 20. века)”, у: *Упоредна истраживања 4, Српска књижевност између традиционалног и модерног – компаративни аспекти*, ур. Б. Јовић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007., стр. 365–377.
- Kordić (1992) Стеван Кордић, „Песничка слика и ликовно писмо (Попине песме и Вујаклијине слике, заједно)”, *Поља, часопис за културу, уметност и друштвена питања*, XXXVIII, 1992., бр. 399, стр. 166–167.
- Lukić (1963) Света Лукић, „Социјалистички естетизам, Једна нова појава”, *Политика*, 28. 4. 1963., стр. 3.
- Mediale (2006) *Медиала*, гл. ур. Градимир Д. Мацаревић, Службени гласник, Београд, 2006.
- Odavić (1998) Мирјана Одавић, *Душан Ристић: сликар у позоришту*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд, 2006.

- Petrov (2008) Александар Петров, „Васко Попа и непрећутна поезија златокрилих химнографа”, предг. у: *Васко Попа, Јутро мислено: немањихско доба: зборник средњовековне српске поезије*, Академска књига, Нови Сад, 2008., стр. 5–66.
- Рора (1956) Vasko Pora, „Prepoznavanja”, *Delo*, II, knj. III, januar – juni 1956., br. 1–2, str. 90–92.
- Рора (1956b) Vasko Pora, *Непочин-поље*, Матица српска, Нови Сад, 1956.
- Рора (1962) Vasko Pora, *Ропачно сунце. Zbornik pesničkih snoviđenja*, Nolit, Beograd, 1962.
- Рора (1980) Vasko Pora, *Непочин-поље*, Нолит, Београд, 1980.
- Рора (1997) Vasko Pora, *Сабране песме*, прир. Борислав Радовић, Друштво Вршац лепа варош, Вршац, 1997.
- Popin (2006) Александра Попин, „Кора и Непочин-поље Васка Попе према усменокњижевној традицији (II)”, у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 54, св. 1, стр. 109–133.
- Popin (2011) Александра Попин, „Усмена књижевност и словенски неомитологизам као подтекст у поезији Васка Попе”, у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 59, св. 1, стр. 195–209.
- Popin (2015) Александра Попин, *Вучје сунце. О поетици Васка Попе*, Академска књига, Нови Сад, 2015.
- Protić (1970) Миодраг П. Протић, *Српско сликарство XX века*, 2, Нолит, Београд, 1970.
- Protić (2000a) Миодраг Б. Протић, *Нојева барка: поглед с краја века (1900–1965)*, Српска књижевна задруга, Београд, 2000.
- Protić (2000b) Миодраг Б. Протић, *Нојева барка: поглед с краја века (1965–2000)*, Српска књижевна задруга, Београд, 2000.
- Simonović (2013) Милијана Симоновић, *Два пјесника и слика: поезија Милоша Црњанског и Растка Петровића и експресионистичко сликарство*, Галерија слика „Сава Шумановић”, Шид, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2013.
- Subotić (1972) Irina Subotić, „Bibliografija”, у: *Katalog izložbe Šejka: retrospektivna izložba 1952–1972*, Muzej Savremene umetnosti, Beograd, 1972.
- Šejka (1982a) Leonid Šejka, *Grad, Dubrište, Zamak*, knj. 1, prir. i pogovor Branko Kukić, Književne novine, Beograd, 1982.
- Šejka (1982b) Leonid Šejka, *Grad, Dubrište, Zamak*, knj. 2, prir. i pogovor Branko Kukić, Književne novine, Beograd, 1982.
- Vitošević (1995) Драгиша Витошевић, *Смисао сличности у књижевности*, Студентски издавачки центар, Београд, 1995.

SUMMARY

Aleksandra R. Popin

VASKO POPA AND ARTISTS OF THE 6th DECADE OF THE 20th CENTURY
(a design of an intermedia analysis of a cultural paradigm shift)

The paper deals with the texts that Vasko Popa wrote in honour of painters and their work. Considering that the texts were motivated by exhibitions, or the works of art of particular painters, we named them texts “for an occasion”. The majority of texts were written in the fifties and the sixties of the XX century, so we attempted to find certain inter-poetic connections between the works of Vasko Popa and the painters. Having in mind that all the painters in question made certain breakthroughs in the postwar painting (especially the members of Mediala), and that the poet had an overthrowing role, we believe that the relations between them can serve as a good indicator of how various types of artists participated in the cultural changes of that period.

Key words: poetry, text for an occasion, painting, XX century, changes, Vasko Popa, Mediala

Ružica Filipović

ŠIMIĆEVE LIKOVNE KRITIKE

*mr. sc. Ružica Filipović, X. gimnazija „Ivan Supek“, Zagreb
stručni članak*

UDK: 821.163.42.09 Šimić, A. B.

Iako se najprije oduševljavao Matoševim artizmom, A. B. Šimić je rano, već 1917. godine, pod utjecajem berlinskog časopisa Der Sturm, kojije redovito čitao, usvojio antimimetičko načelo po kojem umjetnost nije prosta imitacija prirode nego ekspresija unutrašnjeg doživljaja. U umjetnosti se mora izraziti umjetnikova duša sa svim konotacijama mističnog i ekstatičnog. Iako je u početku odbijao ekspresionizam, Šimić ga je kasnije nekritički prihvatio smatrajući ga nadmoćnim svim ostalim stilovima.

Pod utjecajem Vasilija Kandinskog, kojeg je, prema svjedočenju I. Žarkovića i G. Krkleca, Šimić pozorno izučavao, govori o „muzici forma“ gdje se muzika misli kao očitovanje božanskoga: „Golotinja svake stvari je zvuk“. Umjetnik je božanski sluga, jedan od onih koji su prezreli tjelesnost i služe isključivo dubovnosti. Čak i slikarstvo, po uzoru na glazbu, traga za ritmom, za matematičkom, apstraktnom konstrukcijom. Ta će načela Šimić slijediti u svojoj poetskoj praksi, ali i u književnoj i likovnoj kritici: „Duša čovjeka gleda kroz svoja djela da vidi gore. Duša čovjeka žudi da vidi kroz umjetnost lice boga.“

Ovaj će se rad baviti odnosom likovne i književne umjetnosti kroz analizu dvadesetak Šimićevih kritika koje se odnose na likovnu umjetnost, nastalih između 1916. i 1924. godine. U njima će se zalagati za prekid sa „slikarskim historizmom, s folklorom, s razglednicom“. Ne imitacija prirode, nego apstrakcija, postupak je koji od slikara zahtijeva Šimić.

Ključne riječi: *kritika, mistično, ekstatično, glazba, likovnost*

Da u umjetnosti nema ljepote, nema uživanja i da treba odbaciti sav „ukus i ljepotu“ izrekao je U. Donadini u manifestima prije A. B. Šimića¹. Kristina Pieniżek, uz pogled bliske Kandinskom, u Šimićevim poetičkim kriterijima pronalazi bliskost sa spiritualističkim monizmom u kojem je većina ekspresionista pronalazila inspiraciju za svoje teorije. U umjetnosti je najvažnije izraziti dušu: „Duša stvari govori duši čovjeka. Ako svaki čovjek ne čuje ono što govore stvari, zar to znači da stvari ne govore čovjeku? Jedna je posljednja tajna stvari i posljednja tajna čovjeka. Ima mistična korespondencija božanskoga koje je u stvari i božanskoga koje je u čovjeku. (...) Sve forme govore. Svaka

¹ Najčešće se u stručnoj literaturi kao prvi manifest ekspresionizma navodi Donadinijev uvodni tekst u prvom broju časopisa *Kokot* naslovljen *Vaskrsenje duša iz 1916. godine*.

ima svoj unutrašnji glas, zvuk, krik, koji ne moraju da čuju moje tjelesne uši, čuje ga duša u velikim časovima.” (Šimić, A. B. 1998: 117) O neposrednosti umjetničkog doživljaja koji je kod djeteta i primitivca intenzivniji nego kod modernog čovjeka pišu i V. Kandinski i A. B. Šimić: „Umjetnik (...) osjeća: doživljava stvari onako slično kao primitivac. Ili onako slično kao dijete. (...) Odatle već stara komparacija između umjetnika i djeteta.” (Šimić, A. B. 1998: 119). Područje praktičnog je shvaćeno kao područje otuđenog duha, stoga stvari treba „odstvariti”. Podižući stvari u „jedan viši svijet”, umjetnik u njima prepoznaje „vječnu muziku.” Vjeru u umjetnost, kao i misao da se i slikarski oblik odnosom čistih boja i njihovim unutrašnjim ritmom pretvara u glazbu, Kandinski preuzima od simbolista. Odnos prema duhovnom, viziju svih pojavnih oblika, stvari i bića ispod kojih se krije duh, Šimić je, pod direktnim utjecajem Kandinskog, izrazio u tekstu *O muzici forma*. Tim je tekstom manifestnog karaktera pisanim poetsko-ekstatičnim diskursom na granici pjesme u prozi Šimić izrazio osnovnu ideju o mističnom, patosnom i religijskom doživljaju umjetnosti: „Umjetnikova spoznaja je najviša spoznaja”. (Šimić, A. B. 1998: 119) napisat će Šimić, a prije njega Kandinski u tekstu *O problemu oblika*: „(...) stvaralački duh (koji se može nazvati i apstraktnim duhom) pronalazi put do duše, kasnije i do duša, uzrokujući čežnju, nutarnji nagon.” (Kandinski, V. 2009: 95) Čak i slikarstvo, po uzoru na glazbu, traga za ritmom, za matematičkom, apstraktnom konstrukcijom. Prednost slikarstva pred glazbom je u tome što se glazba proteže u vremenu, dok slikarstvo može gledatelju prikazati cijeli sadržaj u jednom trenutku. Svatko tko se udubljuje u skrivena unutarnja područja svoje umjetnosti surađuje „u izgradnji duhovne piramide koja će sezati do nebesa”. (Kandinski, V. 2009: 163) „Materijalističko je razdoblje u cijelom životu pa i u umjetnosti formiralo promatrača nesposobnog da jednostavno stane pred sliku i osjeti nutarnji život same slike.” (Kandinski, V. 2009: 208) Oblik je očitovanje nutarnjeg sadržaja, umjetnik je „ruka koja pritiskom na ovu ili onu tipku (oblik) svrhovito dovodi do vibriranja ljudske duše” (V. Kandinski u almanahu *Plava konjica*). Zahvaljujući takvom poimanju umjetnosti sve više dolazi do prevlasti apstraktnog.

Kako ove teze Šimić primjenjuje na likovne kritike? Prije Prvog svjetskog rata počelo je suprotstavljanje dvaju poetičkih modela, impresiosističkog i ekspresionističkog, a nakon rata se suprotstavljanje još zaoštrilo. Antun Branko Šimić počeo je čitati *Der Sturm* krajem 1916. godine. U to se vrijeme upoznao i s knjigom V. Kandinskog *O duhovnome u umjetnosti*. „Trebalo je i očekivati da ideje i časopisa i Kandinskog koje su tada predstavljale posljednju novost umjetničkog sveta Evrope, iznenada privuku pažnju mladog gimnazijalca, koji je u tom trenutku preživljavao veliku duševnu krizu, i da ih on usvoji za sebe kao svoje vlastito gledište i načelo. Jer, te ideje nisu bile niti su mogle biti delo pojedinca, niti pak isključivo jedne skupine, nego su se prenosile od čoveka do čoveka, kao zajednički duh, kao struja, a svako je iz njih crpao i razvijao ono što je odgovaralo unutrašnjoj konzistenciji njegovog bića. Tako ih je i Šimić primio.” (Vučković, R. 1979: 117)

I u književnim i u likovnim kritikama Šimić je poricao ono što je smatrao preživljenim, mediokritetnim. Iako su utjecaji prisutni, očit je originalan način na koji ih Šimić usvaja. Otkrivajući nove mogućnosti poimanja umjetnosti, Šimić je (o čemu će kasnije pisati u zapisima *Intima*) predbacivao laž dotadašnjim autoritetima. On je, kao i A. G. Matoš prije njega, smatrao da kritičar mora biti umjetnički i moralni korektiv kulturnog života jednog naroda. Otud i njegov beskompromisni, radikalni kriticizam.

Šimić je između 1916. i 1924. napisao dvadesetak likovnih kritika. U procjeni književnih (i likovnih) pojava ne oslanja se samo na osobni doživljaj nego i na filozofsko-metafizičke postulate koje, kao što je već rečeno, u velikoj mjeri preuzima od Kandinskog. Prevladavajuće ideje utjecale su na njegov nazor o umjetnosti u onoj mjeri u kojoj je Šimić preuzimao i interiorizirao „duh vremena”. Kad govori o slikarstvu, kritiku ne želi temeljiti na pojmu 'sujeta' (Šimić, A. B. 1998: 420)². Smatra kako je nekim umjetnicima bilo važnije vlastito gledište od same umjetnosti, stoga im je mjesto u „grobnici, koja se zove historijom”. (Šimić, A. B. 1998: 420) Likovnim kritikama najčešće prati *Proletni salon*, za čije će izložke ustvrditi da se ne stvaraju u akademijama nego u dušama. Uz Kraljevićevo slikarstvo koje je cijenio, osvrće se na slikarstvo Anke Krizmaničeve. U njenom slikarstvu raspoznaje 'radost jednu, čudnu radost, kojoj je na dnu melanholija i tu radost svoju čudnu urezuje u drvo. Ona daje svojim figurama kretanju, pokret, živor'. (Šimić, A. B. 1998: 392) Na slikama Ljube Babića prevladava samoća, strah, osamljenost, 'Da nije umro bog?', pita se Šimić pišući o Babićevim slikama. Jerolim Miše još nije izgrađen slikar, ali u njemu se može vidjeti vjesnika 'velikih stvari'. (Šimić, A. B. 1998: 393)

Pišući o Otonu Ivekoviću, tada već poznatom i priznatom slikaru, Šimić osporava vrijednost njegovu slikarstvu jednako kao što je u književnim kritikama 'osporavao' priznate veličine poput Petra Preradovića i Vladimira Vidrića: „Po hrvatskom običaju, dakle, ja ne bih smio nipošto, povodom ekspozicije slikarske jednoga našega čovjeka, pametna, zaslužna, načitana, nagledana, napatovana, već slavna odavno, akademskog slikara i profesora, g. Ivekovića, napisati nešto što 'ne bi trebalo'; napisati na priliku, da je g. Iveković dosta običan slikar, to će reći osrednji, ili rđav.” (Šimić, A. B. 1998: 395) Iveković je, nastavlja Šimić netalentiran za boju, riječ, liniju. „Portraiti su to časnih, priznajem; no oni nisu portraiti samoga g. Ivekovića; zato su bez vrijednosti za umjetnost, mada su vrijedni, možda, za neke naše kritičare.” (Šimić, A. B. 1998: 395) Na kraju teksta ističe „kriterij duše” po kojem ocjenjuje vrijednost pojedinih slikara: „Slikar, koji nipošto nije g. Iveković, ne slika ono što je oko njega, slika ono što je u njemu” (Šimić, A. B. 1998: 396) i zbog toga je „(...) profesor, ali nije slikar; nije slikar. Doista.” (Šimić, A. B. 1998: 396)

Ni hrvatski impresionizam nije bolje prošao: „Baš kao i u Evropi, i kod nas ima slikara jedna gomila bez talenta i bez slika, ili možda, s talentom a bez slikarstva.” (Šimić, A. B. 1998: 397) Impresionističke slike ne zadovoljavaju osnovni Šimićev kriterij, kriterij duše, nego se zadržavaju na štimungu: „Svi su ti radovi njihovi ili jedno ništa, koje im donosi novaca, ili tek kakav Stimmung. Iznad jednog Stimmunga oni ne mogu da dadnu išta više.” (Šimić, A. B. 1998: 397) Slikajuči „bez duše i boga”, impresionisti su „zamijenili umjetnost i upotrebu slikarskih sredstava” (Šimić, A. B. 1998: 397) Oni su loši slikari „(...) ili u rijetkim časovima Stimmungsmolera”. (Šimić, A. B. 1998: 397)

U Meštrovićeve kiparstvu ističe transnacionalni karakter umjetnosti. On poštuje vrijednosti nacije i nacionalnog, ali je to u umjetnosti sporedno: „Ako se govori za jednu umjetnost da je izraz duše jednog naroda, onda se mora imati već utvrđene osobine toga naroda. No, te se osobine mogu opet upoznati samo iz izraza (...).” (Šimić, A. B. 1998: 415) Za to je potrebna kultura, tvdi Šimić i postavlja se pitanje: „(...) da li naš narod

² Predstavljaju „historijsko lice, historijski događaj, narodni običaj, narodnu nošnju itd.”.

ima jednu takvu kulturu." (Šimić, A. B. 1998: 415). Šimićeva namjera nije bila 'analizirati' Meštrovićeva djela, već samo naglasiti kako je „povratak u prošlo ne samo nedopustiv nego i nemoguć”. (Šimić, A. B. 1998: 417) Naravno da se i ta kritika može sagledati iz perspektive Šimićeve avangardizma po kojem je umjetnost anacionalna a tradicija preživljena.

U analizi slikarstva Vilka Gecana, najprije ukazuje na uzore po kojima slikar stvara³. Svaki umjetnik prolazi kroz „mučenje da dođe do pravog izraza.” (Šimić, A. B. 1998: 425) Uza sav trud umjetnikom ne može postati onaj koji to nije. Gecanovi pejzaži nastali su 'na brzu ruku'. Kritizirajući njegov sakralni rad, sliku *Sveta Obitelj* zauzima se zapravo za suvremenije teme: „Učiniti vidljivom onu nevidljivu vezu koja spaja ljude u jednu obitelj (ili bolnu istranost tih veza), to je, držim, dovoljna zadaća za jednog današnjeg slikara.” (Šimić, A. B. 1998: 427) Gecan, Uzelac i Šumanović, smatra Šimić, nemaju nikakve veze s impresionizmom. Prirodu Uzelca, nastavlja Šimić, može zadovoljiti 'igra čisto apstraktnih forma'. Njegova su djela „onečišćena izvanumjetničkim elementima” (Šimić, A. B. 1998: 436)

Sve su Šimićeve kritike, likovne i književne pisane avangardnom „poetikom osporavanja” (A. Flaker) kojom se tradicija negira, a kritičari suvremenici uglavnom deplasiraju. Polemički oponenti, kao npr. Kostra Strajnić u tekstu *Studija o Krizmanu* se prokazuju nekompetentnima i nesuvremenima: „Danas imamo u Hrvatskoj dosta umjetničkih kritičara: dra Kršnjavoga, pa Lunačeka, prof. Rožića, Shneidera, Nehajeva, Karu i Strajnića.” Nakon uvodne rečenice prevladav ironičan ton kojim ocjenjuje stanje u hrvatskoj likovnoj kritici: „Dovoljan broj, osobito ako pomislimo da ni literarnih kritičara nemamo toliko (...) Sada smo evo dobili i Strajnićeve studiju o Krizmanu, koja ima tu odliku da je elegantno opremljena i da nije studija.” Tekst završava afirmacijom vlastitih kritičkih načela: „I ako dobar kritičar mora imati i stila i ukusa i znanja, Strajnić nije kritičar, jer nema te nijedne kritičarske osobine.” (Šimić, A. B. 1998: 387) Šimić, poput Matoša, ističe stvaralački, umjetnički karakter kritike: „Kritika nije konstatiranje, nego stvaranje, dakle posao umjetnika.” (Šimić, A. B. 1998: 387)

U tekstu *Grafika. Plastika Predavanja* ističe univerzalnost novousvojene ekspresionističke poetike: „Umjetnost današnjosti nije nipošto jedna prelazna i prolazna umjetnost prelaznoga doba. Kao unutrašnja fizionomija jednoga sretnoga doba za velike stvari duše, ona postaje, raste i raste, kao silan cvijet sa dna, iz boli, iz potresa, iz oluja, rastu gore, u visinu, u beskraj, u vječnost. Djela te umjetnosti gledaju da vide gore. Duša čovjeka žudi da vidi kroz umjetnost lice boga.” (Šimić, A. B. 1998: 390) U umjetnosti se mora izražavati umjetnikova duša, dakle, ne ljepota (impresionizam) nego ekspresija (ekspresionizam).

Afirmativan sud izriče o Kraljeviću jer se „genij i najjednostavnijim sredstvima može otkriti.” (Šimić, A. B. 1998: 391) Isticanje Kraljevićeve „genijalnosti” kao preduvjeta istinskog umjetničkog stvaranja u osnovi Šimiću ponovo služi za isticanje vlastitih poetičkih načela: „Trebalo samo imati sunce u sebi i onda je lako obasjavati druge; davati umjetnost, to će reći davati iz sebe život u stvari, davati iz sebe, ništa ne prikazivati, nego formama, linijama govoriti iz sebe o sebi drugima.” (Šimić, A. B. 1998: 392)

Kandinski je tvrdio da je „evolucija, kretanje naprijed i uvis moguće samo onda kad je put slobodan, tj. kad na putu ne stoje nikakve ograde. Apstraktni duh je snaga koja na slobodnom putu pokreće ljudski duh naprijed i uvis. (...) životna radost nezaustavljiva je i postojana pobjeda novih vrijednosti.” (Kandinski, V. 2009: 96–97) Šimić će istu misao izraziti u tekstu kojim je popratio *Devetu izložbu* u *Proljetnom salonu* ističući prevlast antimimetičkog načela u umjetnosti: „Oslobođenje od imitacije prirodnih forma u umjetnosti događalo se kod velikih slikara novog doba više nesvjesno, na putu do realizacije onoga što su htjeli izreći. (...) Ovi veliki osloboditelji dali su pravo svakoj formi i svakoj boji u kojima dušin život izlazi u vidljivo, mada su one neviđene u prirodi.” (Šimić, A. B. 1998: 411) Teoriju o obliku također preuzima od Kandinskog: „Oblik je vanjski izraz unutarnjeg sadržaja (...), Stoga iz oblika ne valja stvarati božanstvo. Za oblik se treba boriti samo tako dugo dok on može služiti kao izrazno sredstvo nutarnjega zvuka. Stoga, spas ne treba tražiti u jednom obliku. (...) Svakom je umjetniku (tj. produktivnom umjetniku) najbolje njegovo izrazno sredstvo oblik jer najbolje otjelovljuje ono što je dužan priopćiti.”⁴

U programatskom tekstu iz prvog broja *Vijavice*, *Namesto svih programa* Šimić pred fenomenom umjetnosti ostaje bez odgovora jer „nitko se ne zna što je umjetnost”. Time relativizira sve dotadanje estetike u duhu avangardnog osporavanja tradicije: „Mi ne znamo, ni posle ovoga svega, šta je to umjetnost. Ali, možda mi osećamo šta je to umjetnost.” Umjetnost ne podliježe definiranju, nego intuiciji.

I na koncu, Šimić jednako kao i Kandinski u tekstu *Epilog doktoru Kršnjavomu*, ističe uvjerenje o teoretičarima umjetnosti koji zaostaju za umjetnicima. Obojica dijele umjetnike na one koji stvaraju djela i „estetike” koji „tek plove u spekulacijama”. U tekstu *Epilog doktoru Kršnjavomu* Šimić reagira na članak I. Kršnjavoga u *Narodnim novinama* (od 11. prosinca, 1917.) „proti ekspresionizmu” u kojem se Kršnjavi suprotstavlja „ovom unutrašnjem gledanju” koje nije „duševna strana umjetnosti, nego su to neobična viđenja, neki blagi oblik halucinacija...” (Šimić, A. B. 1998: 400) Upotrebljava tzv. „zrcalni postupak”: „(...) g. Kršnjavi piše napadaj proti jedne umjetnosti o kojoj on vrlo malo zna. (...) Ekspresionizam ne slika najedanput sve četiri strane kuće; on ne slika nijednu stranu kuće; jer ni jedan umjetnik ne slika uopće kuću. (Šimić, A. B. 1998: 401) Potom izvrće smisao rečenica koju je izrekao Kršnjavi a koja glasi: „Ekspresionist može sve što hoće, jer ga nitko ne može kontrolirati; dapače po ekspresionističkoj teoriji on ne treba ni umjeti što hoće; njegova je volja mjedodavna, on može sve što hoće”. Postupkom ponavljanja i ironičnim tonom Šimić nastoji deplasirati oponentove tvrdnje: „G. Kršnjavi može sve što hoće; on može da napiše ako hoće koliko hoće varijacija rečenice, on može sve što hoće.” (Šimić, A. B. 1998: 401) Za Šimića je Kršnjavi dio „publike” koja je daleko „od osjećaja umjetnosti” jer umjetnost „nije za aristokraciju nego za čovječanstvo.” Kršnjavi se kritički odnosio prema Kraljeviću čije je slikarstvo Šimić cijenio. To je, uz isticanje vlastitog shvaćanja umjetnosti, jedan od mogućih razloga za Šimićev polemički stav prema I. Kršnjavom. I kao što redovito čini i u književnim kritikama, Šimić tekst poentira osporavanje i literarizacijom: „*Vijavici* ne imponira čovjek u kojem je poslagana i jedna cijela biblioteka knjiga, ne imponira doktor, ne imponira

³ Tu se ponajprije misli na Toulouse-Lautreca

⁴ O problemu oblika, tekst objavljen u almanahu Plavi jahač, *Plava konjica*, Hrvatski zavod, Zagreb, 2009., 97–98.

univerzitetski profesor, ne imponira ime Kršnjavi. *Vijavici* imponira samo ono što jest: imponira čovjek utoliko ukoliko ima u njemu *čovjeka*. *Vijavici* imponira samo duša." (A. B. Šimić, 1988: 403)

Literatura

- Jurić, Slaven (2007) *A. B. Šimić i mitovi poetskoga modernizma*, *Poetika pitanja*, Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara, FF press, Zagreb.
- Kandinski, Vasilij (1999) *O dubovnom u umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.
- Milanja, Cvjetko (2000) *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pienižek, Kristina (2000) *Pjesničko stvaralaštvo Antuna Branka Šimića*, MH, Zagreb.
- Šimić, Antun Branko (1998) *Sabrana djela I. i II.*, Dom i svijet, Zagreb 1.
- Vučković, Radovan (1969) *Preobražaji i preobraženja (O Antunu Branku Šimiću)*, Sarajevo.
- Worringer, Wilhelm (1999) *Apstrakcija i uživanje*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.
- Zbornik radova I. znanstvenog skupa s međunarodnim djelovanjem (2002) (Zagreb 30. XI.–1. XII. 2001.). *Ekspresionizam u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, altaGAMA, Zagreb.

SUMMARY

Ružica Filipović

ŠIMIĆ'S ART CRITICISM

Although he was first thrilled by Matoš's artism, A. B. Šimić adopted the antimimetic principle very early, in 1917, under the influence of the Berlin magazine *Der Sturm*, whereby art does not merely imitate nature, but it is an expression of our internal emotion. Artist's soul must be expressed in art with all connotations of the mystic and the ecstatic. Although Šimić rejected expressionism at first, he later accepted it uncritically, considering it as superior to all other styles. Under the influence of Wassily Kandinsky, whom according to the testimony by I. Žarković and G. Krklec, Šimić studied very attentively, Šimić began to talk about the "music of shapes", where music is considered as the expression of the divine: "Sound represents the nudity of every single thing". Artist is the divine servant, one of those who have despised the physical and serve exclusively to the spiritual. Even painting, just like music, searches for rhythm, a mathematical, abstract construction. Šimić follows these principles in his poetic practice, but also in his literary and art criticism: "The soul of the man is looking through his works to see above. The soul of the man longs to see the face of God through art".

The paper will deal with the relation between visual and literary art through an analysis of twenty Šimić's art critiques written between 1916 and 1924. In his critiques, Šimić advocated a break with "art historicism, the folklore, the postcard". Šimić requires abstraction, and not imitation of nature from an artist.

Key words: criticism, mystic, ecstatic, music, visual art

Maja Verdonik

GLAZBA U DJEČJOJ KNJIŽEVNOSTI VIŠNJE STAHULJAK

dr. sc. Maja Verdonik, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci
stručni članak

UDK: 821.163.42.09-93 Stahuljak, V.

Suvremena hrvatska književnica Višnja Stahuljak potekla je iz umjetničkog okruženja obitelji brojnih glazbenika te se i sama za života profesionalno bavila glazbom. Cilj je rada predstaviti književne postupke kojima Višnja Stahuljak koristi opisnu moć jezika pišući o glazbi u svojim pripovjednim i dramskim tekstovima namijenjenima djeci. Interpretiraju se duže pripovijetke Čarolije iza ugla i Čarobnjak, ciklus pripovijedaka Priče s okruglog otoka te odabrani igrokazi iz zbirke igrokaza Bijeli zec. U radu se polazi od znanstvenih spoznaja proizašlih iz intermedijalnih studija koje se bave povezanošću književnosti i glazbe, autora Viktora Žmegača, Diane Grgurić i drugih.

Ključne riječi: Višnja Stahuljak, intermedijalnost, glazba u književnosti, dječja književnost

Prema riječima Viktora Žmegača „postoje književna djela koja sadrže 'opise' glazbenih tekstova; drugim riječima na stranicama romana ili novela riječi odnosno rečenice sugeriraju zvukovne fenomene" (Žmegač, 2003: 173). Pripovijetke *Čarolije iza ugla* (1974) i *Čarobnjak* (1988) suvremene hrvatske književnice Višnje Stahuljak sadrže opise doživljaja glazbe, poticajne za promatranje intermedijalnih odnosa glazbe i književnosti u autoričinu književnom opusu namijenjenom djeci. Opisi glazbe prisutni su i u ciklusu kraćih pripovijedaka pod zajedničkim naslovom *Priče s okruglog otoka*, uvrštenom u knjigu *Kućica sa crvenim šeširom* (1974), te u pojedinim autoričnim lutkarskim igrokazima, objavljenim u zbirci igrokaza s naslovom *Bijeli zec* (2006). Radom se predstavlja uloga opisa glazbe u odabranim književnim djelima Višnje Stahuljak namijenjenima djeci, polazeći od rezultata istraživanja djelovanja Stahuljakove kao akademske glazbenice (Tomašek) te književnoteorijskih studija (Hranjec, Kos-Lajtman, Tomašević, Mihanović-Salopek). Zaključci se povezuju s rezultatima intermedijalnih istraživanja odnosa glazbe i književnosti (Žmegač, Grgurić i dr.). Cilj rada je predstavljanjem književnih opisa glazbe u tekstovima Višnje Stahuljak ukazati na glazbu kao bitnu komponentu koja povezuje glazbeno-pedagoško i umjetničko (književno, lutkarsko-glumačko, pjevačko i redateljsko) djelovanje Višnje Stahuljak.

Autorice Andrijana Kos-Lajtman i Nives Tomašević ističu glazbu kao ključni motiv koji je odredio „život glazbenice i književnice Stahuljak (...) kako s gledišta strukturaci-

je autoričina životna, netekstualna 'diskursa', tako i onog tekstualnog" (Kos-Lajtman, Tomašević, 2011: 38), prisutnog u autobiografskoj prozi *Sjećanja*, objavljenoj 1995. godine. Višnja Stahuljak pisala je o svojem odrastanju uz glazbu: „Odrastajući doživljavala sam muziciranja kao dio obiteljskog druženja, ali i kao zvučnost posijanu na drugim mjestima i vezanu s dragim osobama koje su od nepoznatih čarobnjaka postajali poznati i bliski u ponovljenim susretima, u obnovljenim slušanjima.” (Stahuljak, 1995: 354). Odrastanje uz glazbu odrazilo se i na autoričin odabir profesije. Višnja Stahuljak diplomirala je solo-pjevanje na Muzičkoj akademiji u Zagrebu 1952. godine da bi akademske 1967./1968. godine specijalizirala pedagogiju solo-pjevanja na Akademiji Santa Cecilia u Rimu (Tomašek, 2000: 199–200). Razmišljanja o povezanosti glazbe i književnosti, pa i slikarstva¹, u odabiru svojeg životnog poziva, te o pozivu profesora Vlade Habuneka u Družinu mladih, prethodnicu današnjeg Zagrebačkog kazališta lutaka, Stahuljakova je opisala u autobiografskom tekstu s naslovom *Kako sam ipak postala književnica*: „Odlučivši se, ipak, za glazbu upisala sam solo-pjevanje na muzičkoj akademiji, gdje mi je opernu glumu predavao Vlado Habunek. Ubrzo me pozvao u njegovu Družinu mladih, kako bih postala ne samo pjevačica već i glumica lutkarica. (...) Lutkarstvo me ipak odvelo i u književničke vode.” (Stahuljak, 2006: 334, 336). Višnja Stahuljak pronašla je, uz obitelj, u Družini mladih još jednu zahvalnu sredinu za razvoj i ostvarivanje svoje višestruke talentiranosti. Naime, prema riječima Livije Kroflin, za Družinu mladih bilo je karakteristično intenzivno umjetničko istraživanje na području jezičnog, likovnog, glazbenog i tjelesnog izražavanja (Kroflin, 1992: 18), što se pokazalo poticajnim za književni rad Višnje Stahuljak namijenjen djeci.² Intermedijalno ozračje odrastanja Višnje Stahuljak, u kojem su se susretale različite umjetnosti, postalo je izvorom sinestezija u književnim tekstovima Stahuljakove (Nemec, 2001: 18). Stoga je zanimljivo promotriti opise glazbe kao sastavne dijelove onih sinestezija kojima je polazište upravo u glazbi.

Pišući o noveli *Kvartet* Milana Begovića, Viktor Žmegač postavlja pitanja o odnosu književnosti i glazbe, kao što su: „na koji je način jezični iskaz uopće sposoban sugerirati osobine glazbenog tkiva” te „koja će se svojstva, mogućnosti i granice jezika očitovati kad put vodi (...) od glazbe prema književnosti” (Žmegač, 1998: 204). Pri tom Žmegač piše o dvije vrste iskazivanja glazbe riječima. Prvu naziva tehnografskim opisom koji pretpostavlja uporabu stručnog rječnika i individualnu spremu čitatelja kao važne čimbenike. Drugu vrstu iskazivanja glazbe riječima Žmegač naziva poetizirajućim ili slikovnim pristupom glazbi u književnosti. Ovakav se pristup, prema autoru, zasniva na: „bujno metaforiziranom opisu (koji Žmegač) zbog istaknute vizualne komponente (naziva) pokušajem predočavanja” (Isto: 205). Begovićev književni opis izvedbe skladbe Stravinskoga u noveli *Kvartet* Žmegač naziva pripovjedačevim „slikanjem” glazbe (Žmegač, 2003: 195–196)³. Analizom odabranih književnih tekstova Višnje Stahuljak, namijenjenih

¹ Naslijedivši smisao za slikarstvo, Višnja Stahuljak pripremala se kod slikara Zlatka Šulentića za prijamni ispit na Likovnoj akademiji (Stahuljak, 2006: 334) te je dvije godine (1944. – 1945.) radila kao crtačica u Antropološkom zavodu, o čemu piše Andrija Tomašek u knjizi *Njih šesnaestero* (Tomašek, 2000: 200).

² U tekstu *Zabilježbe uz igrokaze* Višnja Stahuljak je zapisala: „(...) osvrnuvši se na vlastiti rad, primjećujem da sam počela pisati za djecu i mladež pišući igrokaze.” (Stahuljak, 2006: 326).

³ O prisutnosti glazbe u književnosti pisala je i Diana Grgurić upućujući na doprinos Stevena Paula Schera ovom području. Prema riječima autorice, Steven Paul Scher (1936. – 2004.), profesor germanistike i komparativne književnosti sa središnjim područjem istraživanja intermedijalnosti glazbe i literature, formuirao je

djeci, pokušat će se ponuditi odgovor na pitanje: može li se termin *slikanje glazbe* primijeniti na književne opise glazbe Stahuljakove te koju vrstu iskazivanja glazbe riječima književnica pri tom rabi.

U dužoj pripovijetci s elementima fantastične priče, naslova *Čarolije iza ugla* pripovijeda se o djevojčici Ini koja je, zalutavši sama u glazbenu školu, zaspala u prostoriji s glazbenim instrumentima te sanja kako ih upoznaje, razgovara s njima i sluša njihovo „glasanje” glazbom. Višnja Stahuljak teži ovom proznom muzičkom pričom, kako tekst naziva Hrvojka Mihanović-Salopek, na poetičan i djeci blizak način približiti djeci osnovne tehničke mogućnosti i obilježja klasičnih glazbenih instrumenata, s likom djevojčice Ine kao pogodnim medijem za ublažavanje didaktičizma (Mihanović-Salopek, 1992: 78). Autorica pristup Višnje Stahuljak opisu glazbe naziva intuitivnim i doživljajno impresionističkim te ga povezuje s pjesničkim umijećem koje proizlazi iz: „bogatog duševnog proživljavanja glazbe i glazbala” Stahuljakove (Mihanović-Salopek, 1992: 78–79).

Slijede primjeri opisa glazbe u pripovijetci *Čarolije iza ugla*.

Bijele i crne tipke (glasovira) pritiskivale su štapiće, a štapići su udarali o žice koje su šumorile poput kiše ili grmjele poput orkana, brujile poput mora ili žuborile poput potočića. (Stahuljak, 1987: 7)

Kontrabas udari u grohotan smijeh. Činilo se da je on golema violina na kojoj sviraju divovi s nekog drugog planeta. (Isto: 11)

Ja sam flauta – pjevalo je srebrnasto, usko glazbalo (...) Pomislit ćeš da čuješ slavuja, ili dah vjetra u lišću ili će ti se učiniti da pastir na zelenom travnjaku doziva iz brezika svoje bijelo stado. (Isto: 12)

Onda je najednom (fagot) zarzao kao divlji konj, zaništao veselo i činilo se da se sa svim ostalim instrumentima sam sebi od srca smije. (...) Fagot je prskao od smijeha: bilo je kao da odzvanja lavina u vrljetnoj planini. (Isto: 14–15)

Orgulje zabruje svom snagom (...) bilo je kao da tutnje gromovi. Onda su orgulje zadrhtale od suzdržana smijeha pa stale nježno prebirati poput tisuću ptica pjeвица, a stakla su na ormarima podrhtavala. Ina je s poštovanjem slušala jeku planine što je ječala u orguljama i činilo joj se da i sama titra od njihova zvuka. (Isto: 19)

(Harfa) Najednom se Ina pričini da se spustio mrak, da su svi zanijemili, a u tišini mjesec brodi tamnim nebom i sipa svjetlost na kuće i lišće. Vodokoci toče svjetlucave kapi i nježni umor obuzima ljude i stvari, pa i ptice šute, obuzete snom. (...) samo se zvukovi neobično nježna glazbala razliježu zrakom i čini se da ruke dodiruju zlatne žice pa mjesec kreće na svoj svemirski put zajedno sa zvijezdama, mrmoreći i zujeći (...) (Isto: 20)

tri osnovna oblika povezanosti glazbe i književnosti u obliku trijadne podjele na: glazbu u književnosti, književnost u glazbi te književnost i glazbu. Unutar ove podjele glazba je u književnosti, prema Scheru: „zastupljena na dva osnovna načina: u obliku eksplicitnog tematiziranja: *telling* (npr. evokacije naslovima glazbenih pojmova, opisi glazbenog doživljaja ili komentari glazbenih djela), te u obliku inscenacije glazbe: *showing* (implicitno ukazivanje na glazbu opisima same glazbene strukture), analogije s formom, strukturom ili tehnikama: imitacija, varijacije, fuga, sonata i dr.” (Grgurić, 2009: 47–48)

Njihovo je bubnjanje bilo nalik na korak vojske koja nadire, tražeći poslušnost, predaju svih pobunjenika i oslobođenje zarobljene Ine. – Mir, vi brbljave, kreštave ptice – bubnjali su bubnjevi tako oštro (...). (Isto: 25)

Pripovijedanje o snu djevojčice Ine funkcionira u pripovijetci *Čarolije iza ugla* kao okvir za opise glazbe kojima se predstavlja svaki pojedini instrument. Riječ je o poetizirajućem ili slikovnom pristupu zasnovanom na bujno metaforiziranim opisima glazbenog doživljaja (Žmegač, 1998: 205). Mnogi opisi glazbe u ovoj pripovijetci sadrže motive iz prirode, u čemu se prepoznaje autoričina ljubav prema prirodi baštinjena iz djetinjstva.⁴

Prema riječima Poline Korolkove, pripovijetka *Čarobnjak* Višnje Stahuljak paralelno prikazuje odrastanje djevojčice Lane i svijet odraslih članova njezine obitelji što ovu dječju fantastičnu priču čini zanimljivom i odraslim čitateljima (Korolkova, 2011: 257). Fantastičnost priče *Čarobnjak* očituje se, kao što piše Stjepan Hranjec, u tzv. drugoj stvarnosti odnosno u svijetu mašte djevojčice Lane. Pri tom: „Druga stvarnost do te je mjere stopljena sa stvarnom zbiljom da je pred čitateljem treća stvarnost sastavljena od dvije zbilje” (Hranjec, 2006: 151). Razumije li se doživljaj glazbe kao dio druge stvarnosti o kojoj piše Hranjec, može se reći da je književni opis izvedbe Mozartove *Čarobne frule*, kojoj djevojčica prisustvuje u mašti, u društvu čarobnjaka, primjer upravo Hranjecove treće stvarnosti⁵:

(...) muzičari, odjeveni u crne frakove, zaszviraju, dok je iznad njihovih glava mahao čarobnjak, također u crnom fraku, svojom čarobnom palicom. (...) U tami se ispred Lane razmakne zastor kao da se otvorio tajanstveni prostor u dubini kuće, (...) kroz koji se vidjelo u neki drugi svijet, u neku drugu priču. Glazba je svirala, a junaci se borili sa zmajevima i vilama, sijevale su munje i grmjelo je, ljudi su govorili i pjevali, smijali se i plakali, pretvarali se u ptice i životinje, u kraljevine i knezove, plesali, veselili se. Lana začuje zvuk nekoga nježnog glazbala i primijeti da još uvijek drži u ruci bratovu frulu. Ali nije se to glasila frulica u njezinoj ruci. Neki mladić, odjeven u bijelo, svirao je u zlatnu frulu i Lani se učini da je on čarobnjak. Kad ga je pažljivo osmotrila, vidjela je da to nije čarobnjak nego njezin brat, odjeven u bijelo. (...) Svaki je umjetnik čarobnjak – reče čarobnjak i Lana opazi da se čarobnjakovo odijelo to sjajnije prelijeva što flauta ljepše svira. (Stahuljak, 1989: 50)

U navedenom ulomku opisana je izvedba Mozartove *Čarobne frule* iz perspektive glavne junakinje priče, djevojčice Lane. Prema Žmegačevoj podjeli iskazivanja glazbe ri-

⁴ Višnja Stahuljak opisuje svoj odnos prema prirodi u tekstu *Kako sam ipak postala književnica*: „Odlaskom iz parka u pravo prirodno okruženje u kakvom je bila tadašnja Gospodarska cesta, s tek ponekom od kuća građenih nešto kasnije (...) samo se pojačao osjećaj kao da živim posred prirode, iako smo živjeli u gradu. U toj, doduše, civiliziranoj prirodnoj okolini, među ostacima vinograda, voćnjaka, šumaraka i livada (...) razvio se moj osjećaj privrženosti prema prirodi. (...) ta se privrženost (kasnije) produbila: priroda, divlja priroda kao izvoran čovjekov okoliš postala je, uz ptice i životinje, moja velika strast, očaravala me i budila mi maštu.” (Stahuljak, 2006: 331; usp.: Hranjec, 2004: 277 i 2006: 149)

⁵ Prema riječima Andrije Tomašeka, *Čarobnjak*, izvorna glazbena priča Višnje Stahuljak, izvedena je uz stručne komentare kao posebno obilježen program tijekom jednog od komorno-vokalnih koncerata što ih je književnica organizirala u suradnji s Glazbenom mladeži (tadašnjom Muzičkom omladinom) u okviru svoje pedagoške djelatnosti po povratku sa specijalizacije u Rimu. (Tomašek, 2000: 201)

ječima riječ je o još jednom poetiziranom slikovnom pristupu u kojem se metaforiziranost očituje u autoričinom povezivanju varijacija riječi *čarolija* s kazalištem, glazbom, umjetnicima i umjetnošću općenito. Ujedno, rečenicama: „Stigli smo u našu bajku. Kazalište, to je bajka za djecu i odrasle. Tu se zbivaju priče.” (Stahuljak, 1989: 49) – potvrđuje se misao Poline Korolkove o *Čarobnjaku* Višnje Stahuljak kao pripovijetci namijenjenoj i djeci i odraslima (Korolkova, 2011: 257).

Pojedine komponente književne poetike Višnje Stahuljak prisutne u zbirci priča *Kućica sa crvenim šešišrom*, o kojima piše Stjepan Hranjec, kao što su npr. sklonost poetizaciji uz primjenu korelativnog načela s drugim umjetnostima ili fantastičnost temeljena na raznolikim personifikacijama i antropomorfizacijama (Hranjec, 2004: 281), prepoznaju se u *Pričama s okruglog otoka*, drugom po redu ciklusu priča u ovoj zbirci. Hrvojka Mihanović-Salopek, pišući o *Pričama s okruglog otoka*, upućuje na poveznice sa slikarstvom prisutne u ovim pričama: „u poetskim deskripcijama krajolika naći ćemo snažne odraze esteticizma i korijene oslanjanja na književnu i slikarsku tradiciju. Vizualni dojam proze o *Djevojčici Mramorki* vjerni je prikaz slikarskog pejzaža – idile razdoblja pseudoklasicizma (otok usred mora s mramornom figurom i stiliziranim parkom oko kipa).” (Mihanović-Salopek, 1992: 79).

Na koji se način glazba pojavljuje u ciklusu *Priče s okruglog otoka* može se vidjeti u sljedećim ulomcima.

Na balkonu bijele kuće, opasane bijelom okruglom ogradom, stoji djevojčica mramorno bijelih obraza. Dok se vjetar zaustavlja u njevoj kamenoj kosi, ona mramornim mukom upija u svoju nepomičnost zvukove tamnoplavog jezera. (Stahuljak, 1974: 36)

Mramorka se nagne i spazi da je jezero magle doprlo do podnožja balkona. Balkon se zaljulja, otkine od kuće i zaplovi: odlebdji po bijelim, maglenim valovima kao da se otisnuo od obale. Stupiči na ogradi balkona glase se čudnim zvukom. Čini se da to magla svira dok mramorna djevojčica na balkonu putuje niz oblačni vodopad. Nad njom blistaju zvijezde, obješene o srebrne i zlatne žice i zvone poput malih i velikih zvona. Kroz tu zvonjavu začuje Mramorka pjesmu; ugleda kako prema njoj leti zvijezda iz koje ostaje trag kao zvjezdana povlaka. A Mjesec je lukavo gleda, namignuši jednim okom, pa mu pola lica ostaje u tami. (Isto: 37)

Posred jezera Biserko svira u školjci tako lijepo da su se magle pretvorile u kapljice vodoskoka koji pršti nad površinom vode. Golicavo prska lopoče i ribe koje se prebacuju od radosti i čini se da se čitavo jezero smije. (Isto: 38)

Maestral je otmjenim, nevidljivim, sjajno-zujavim prstima prebiraio borove grane. Meka se melodija isprepletala sa snažnim zvukom što ga je Bura izazivala u krošnjama dugog čempresa kao da mami zvukove iz dugog tijela stare viole. (Isto: 40)

U opise krajolika, uz metafore i usporedbe modernističkih, alogičnih obilježja (Mihanović-Salopek, 1992: 79) Višnja Stahuljak utkala je opise zvukova iz prirode koristeći izraze iz područja glazbe. Stoga se isti posredno mogu razumjeti i kao svojevrsne didaskalije odnosno upute za izvođenje scenske glazbe, interpretiraju li se književni opisi krajolika u koje su uklopljeni, osim kao prikazi slikarskog pejzaža prema autoricu Miha-

nović-Salopek – upravo zbog određenog dojma statičnosti – i kao opisi kazališne scenografije. Višnja Stahuljak je u *Pričama s okruglog otoka* izrazila je još jednom i svoj odnos prema prirodi, koji Muris Idrizović u ovom ciklusu priča naziva panteističkim, s odbojnošću prema zbilji i nalaženjem smisla u pastoralno-arkadijskom miljeu (Idrizović, 1984: 222).

Opisi glazbe uključeni su u didaskalije pojedinih dječjih lutkarskih igrokaza Višnje Stahuljak, kao što su *Frkljevački muzikanti* i *Crveni kišobrani* za koje je autorica inspiraciju pronašla u knjigama priča što ih je čitala u djetinjstvu: *Dvadeset najljepših priča i narodnih pripovijedaka* urednika Franje Bartuša, objavljenoj 1887. godine, i *Narodnim pripovijedkama za mladež*, koje je 1888. godine priredio Stjepan Basariček (Hameršak, 2006: 321; Stahuljak, 2006: 325–326).

Slijede primjeri odabranih didaskalija.

Frkljevački muzikanti, Igra za glumce i lutke u dva čina, Prema narodnoj priči⁶

Šuma, noć. Uz paravan visoko, granato stablo. Tiha glazba. Nad šumom se, na nebu pale zvijezde. (...) Na velikom drvetu kraj paravana zasvijetli, zatitra nekoliko pari svjetala. To su oči sove ili više sova. Iz glazbe se izdvoji zvuk jednog instrumenta poput smijeha sove. Ponavljanjem toga tipičnog sovina zova mijenja se karakter nebeske, zvjezdane glazbe. Zvijezde su sada vrlo daleke. Na zemlji vrije drugi život. Glazba postaje sasvim tiha. (Stahuljak, 2006: 211)

Crveni kišobrani (Kako je dobar sluga išao na Mjesec po tri vlasi), Lutkarska igra prema narodnoj priči⁷

Sluga krene sa svojom pjesmom. (...) Mrak je. Samo odnekud isijava neka svjetlost, a profinjeni, srebrnasti zvukovi najavljuju iz daljine neki drugi svijet, drugačiji od našega zemaljskog. (Isto: 82)

Sluga odskoči u zrak s otvorenim kišobranom i stane letjeti s njim sve više i više. Podcikuje i pjeva. Pod njim nestaje Zemlja. Odlebd i svemir. Sve intenzivnije zvući neobična svemirska glazba. (Isto: 83)

Za navedene primjere može se reći da pripadaju skupini didaskalija s poetskom, estetskom funkcijom, namijenjenih užitku u čitanju, koje autorica Marina Katnić-Bakaršić naziva proznim ostvarenjima u drami budući da su: „u stilskom su pogledu bliže proznom diskursu (doimaju se kao dijelovi pripovijetke, romana), nego što su upute za izvođenje drame” (Katnić-Bakaršić, 2003: 172). Kako dječji lutkarski igrokazi stoje na početku književnog rada Višnje Stahuljak namijenjenog djeci, može se reći da opisi glazbe u njihovim didaskalijama najavljuju iskazivanje glazbe riječima u književničnim proznim ostvarenjima koja su uslijedila, te s njima u tom kontekstu čine jedinstvenu cjelinu.

Prema predstavljenim ulomcima književnih tekstova Višnje Stahuljak iskazivanje glazbe riječima u autoričinoj dječjoj književnosti može se imenovati kao poetizirajući,

⁶ Igrokaz *Frkljevački muzikanti* praižveden je radijski 1955. godine (Vučić, 2006: 338). Prema riječima Marijane Hameršak: „Radi se o priči (ne)posredno preuzetoj iz zbirke braće Grimm, koja se nakon Drugog svjetskog rata na hrvatski uobičajila prevoditi kao *Bremenski gradski svirači*.” (Hameršak, 2006: 322).

⁷ Igrokaz je praižveden 1963. godine u tadašnjem Kazalištu lutaka Rijeka (Cvjetković, 2010: 37).

slikovni pristup glazbi, zasnovan na metaforiziranom opisu istaknute vizualne komponente (Žmegač, 1998: 205) odnosno kao tzv. *telling*-način opisivanja glazbe koji, prema Stevenu Paulu Scheru, uključuje opise glazbenog doživljaja (Grgurić, 2009: 48). U pripovijetci *Čarolije iza ugla*, zatim u ciklusu *Priče s okruglog otoka* te u didaskalijama igrokaza *Frkljevački muzikanti* i *Crveni kišobrani* Višnja Stahuljak iskazuje svoje doživljaje glazbe, odnosno slika glazbu usporedbama utemeljenim na slikama iz prirode i antropomorfizacijama prirodnih pojava ili svemirskih tijela. Ciklus *Priče s okruglog otoka* i autoričine dječje lutkarske igrokaze povezuje usmjerenost i ka drugim umjetnostima – slikarstvu i lutkarskom kazalištu, dok opis izvedbe Mozartove *Čarobne frule* u pripovijetci *Čarobnjak* objedinjuje najvažnije umjetničke interese Višnje Stahuljak: glazbu, književnost i kazalište.

Opisi glazbe u dječjoj književnosti Višnje Stahuljak rezultat su književničina odrastanja u obitelji glazbenika te vlastitih višestrukih umjetničkih interesa kao što su bavljene lutkarstvom ili studiranje i pedagoški rad u području glazbe. Može se zaključiti da je unoseći glazbu u svoje književno stvaralaštvo namijenjeno djeci, književnica i akademska glazbenica Višnja Stahuljak posredstvom pisane riječi na samosvojan način djeci i odraslim čitateljima približila ljepotu glazbene umjetnosti.

Literatura

- Cvjetković, Krešimir (ur.) (2010), *Monografija Gradskog kazališta lutaka Rijeka (1960. – 2010.)*, Gradsko kazalište lutaka Rijeka, Rijeka.
- Grgurić, Diana (2009) „Intermedijalnost u romanu *Berenikina kosa* Nedjeljka Fabrija”, *Arti musices*, 41, br. 1, str. 45–59.
- Hameršak, Marijana (2006) „O knjigama, pričama i igrokazima”, u: Stahuljak, Višnja, *Bijeli zec i drugi igrokazi*, Školska knjiga, Zagreb, str. 320–324.
- Hranjec, Stjepan (2004) *Dječji hrvatski klasici*, Školska knjiga.
- Hranjec, Stjepan (2006) *Pregled hrvatske dječje književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Idrizović, Muris (1984) *Hrvatska književnost za djecu: sto godina hrvatske dječje knjige*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2003) *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica.
- Kos-Lajtman, Andrija, Tomašević, Nives (2011) „Autobiografski diskurs u prozi Višnje Stahuljak”, u: *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Zlatni danci 12 – Život i djelo(vanje) Višnje Stahuljak*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera – Filozofski fakultet Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta u Pečuhu, Osijek, str. 31–54.
- Kroflin, Livija (1992) *Zagrebačka zemlja Lutkanija, Zagrebačko lutkarstvo 1945–1985. godine – Prilog proučavanju hrvatskog lutkarstva*, Međunarodni centar za usluge u kulturi, Zagreb.
- Mihanović-Salopek, Hrvojka (1992) „Portreti suvremenih hrvatskih pisaca za djecu: Višnja Stahuljak”, *Umjetnost i dijete*, XXIV, br. 139–140 (2–3), str. 75–94.
- Nemec, Krešimir (2001) „Između stvarnosti i sna, Uvod u književno stvaralaštvo Višnje Stahuljak”, u: *Mjesec na modrim ljestvama*, Naklada Ljevak, Zagreb, str. 5–25.

- Stahuljak, Višnja (2006) „Zabilježbe uz igrokaze”; „Kako sam ipak postala književnica, Bilješka o spisateljici”, u: *Bijeli zec i drugi igrokazi*, Školska knjiga, Zagreb, str. 325–337.
- Tomašek, Andrija (2000) *Njih šesnaestoro, Obitelj Stahuljak u hrvatskoj glazbi*, Hrvatska udruga orkestralnih i komornih umjetnika, Zagreb.
- Vučić, Miroslava (2006) „Kronologija života i rada Višnje Stahuljak”, u: Stahuljak, Višnja, *Bijeli zec i drugi igrokazi*, Školska knjiga, Zagreb, str. 338–341.
- Žmegač, Viktor (2003), *Književnost i glazba, Intermedijalne studije*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Žmegač, Viktor (1998) „Čovjek kao zvukovno tijelo – Kvartet Milana Begovića”, u: Frangeš, Ivo, Žmegač, Viktor *Hrvatska novela, Interpretacije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 203–226.

Ostali izvori

- Stahuljak, Višnja (1974) *Kućica sa crvenim šeširom*, Mladost, Zagreb.
- Stahuljak, Višnja (1987) *Čarolije iza ugla*, Školska knjiga, Zagreb.
- Stahuljak, Višnja (1989) *Čarobnjak*, Školska knjiga, Zagreb.
- Stahuljak, Višnja (2001) *Mjesec na modrim ljestvama*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Stahuljak, Višnja (2006) *Bijeli zec i drugi igrokazi*, Školska knjiga, Zagreb.

SUMMARY

Maja Verdonik

MUSIC IN CHILDREN'S LITERATURE OF VIŠNJA STAHULJAK

The contemporary Croatian author Višnja Stahuljak was born into the family of many musicians as well as she herself was music professor. The aim of the paper is to show the ways in which Višnja Stahuljak uses the descriptive power of language while writing about music in her stories and theatre plays for children. The paper focuses on the stories *Magic around the corner* and *The Magician*, on the collection named *Stories from The Round Island* and on the selected plays for children from the collection of plays named *The White Rabbit*. There are considered intermedial studies, especially the ones speaking about the connections between literature and music, by the authors such as Viktor Žmegač, Diana Grgurić etc.

Key words: *Višnja Stahuljak, intermediality, music in literature, children's literature*

II. OSTALE KNJIŽEVNO- ZNANSTVENE TEME

Aleksandra Borowiec

HRVATSKA KNJIŽEVNOST I „KULTURA PLAČA”

*Dr hab. Aleksandra Borowiec, Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Jagielloński
stručni članak*

UDK: 821.163.42.09
821.163.42(091)

Počevši od srednjovjekovlja, preko renesanse i baroka čak do kraja 18. stoljeća hrvatsku kulturu i književnost obilježavaju suze i plač koji govore o osjetljivosti i osjećajnosti ljudi minulih epoha. „Kulturu plača” grade ‘loci communes’ biblijskog porijekla prisutni u srednjovjekovnim književnim pasionskim temama. Drugu zbirku simbola vezanih uz „kulturu plača” nalazimo u književnim djelima s ljubavnim temama (petrarkizam). „Dugo trajanje” simbola plača u hrvatskoj kulturi potvrđuje da suze predstavljaju specifičan i prepoznatljiv kod (znak) kulture koji na stereotipni način omogućuje govoriti u književnim djelima o afektivnosti (emocijama) u skladu s očekivanjima primatelja i prihvaćenim regulama ljudskog ponašanja.

Ključne riječi: *književnost, kultura, suze, plač, književna konvencija, društvena konvencija, dugo trajanje, kulturni kod*

Kategorija plača koju navodim u naslovu ovoga rada kao i kategorija smijeha antropološke su kategorije koje nam mogu puno reći o starijim književnim tekstovima, i to ne samo o književnim konvencijama kojima podliježu nego također o ljudskom ponašanju i kulturnim pojavama.

Termin „kultura plača” preuzela sam od poljskog istraživača književnosti XVII. stoljeća Janusza Maciuszke, koji tvrdi da je u ondašnjoj Poljskoj funkcionirala „kultura plača”, koja je odavala specifičnu klimu za nastanak književnih djela, prije svega religioznoga tipa, s ciljem stvaranja osjetljivosti i osjećajnosti.¹ Taj tip kulture našao je svoju primjenu i u spomenarima kakve su pisali poljski plemići, dakle u specifičnom tipu književnosti koja sadrži čitave opise lijevanja suza zajedno s dokazima koliko su suze učinkovite. Na primjer, Marcin Matuszewicz još je u XVIII. stoljeću u svom spomenaru opisivao kako je padao ničice pred izaslanicima, i uz to je plakao, ali je tako naučio plakati da bi odmah briznuo u plač čim bi jednome od njih došao i počeo govoriti.² Dakle,

¹ Maciuszko, Janusz, *Symbole w religijności polskiej doby baroku i kontrreformacji*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa, 1986, str. 265–266.

² O spomenarima poljskih plemića pisao je Janusz Andrzej Drob u članku „Granice rozpaczy i łez w kulturze staropolskiej”. U: *Śmiech i łzy w kulturze staropolskiej*, pod red. A. Karpińskiego, E. Lasocińskiej, M. Hanusiewicz, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2003, str. 139.

ne radi se ovdje, kao što vidimo, o nekontroliranju vlastitih osjećaja, već o naučenom i prihvaćenom načinu ponašanja u određenim životnim situacijama, a da je takva dijagnoza prava i moguća, potvrđuje Helmuth Plessner, koji tvrdi da emocije i osjećaji u širokom smislu mogu biti autentični ili ne,

Suze i plač nisu banalne pojave, o čemu svjedoče psihološka istraživanja. Uzroci plača nisu sami po sebi dovoljni da ga izazovu. Kako tvrdi Plessner, za to je još potreban čin unutarnje kapitulacije:

Bol, patnja, tuga, čežnja, očaj, nepravda, žalost, radost, ganuće, ljubav, pobožnost, istina sadrže trenutke koji su početni uvjet za pojavu plača, ali još nisu dovoljni. Iako su ovi momenti sadržani duboko u biti ovih osjeta i osjećaja, u njima se međutim ne radi samo o pojedinim posebno prikladnim dispozicijama za izazivanje plača, nego o posebnim razlozima koji ne dopuštaju nikakvu drugu reakciju, nego baš određenu, no ipak nijedan od tih osjećaja ne mora se nužno povezivati niti završavati s plačem. Bol i radost, ljubav i očaj mogu potpuno autentično i snažno ovladati čovjekom, no ipak ga ne moraju dovesti do suza.³

Prisutnost takozvane „kulture plača“ kao i njezinih pokazatelja možemo naći i u hrvatskoj književnosti – i unatoč tome što ni do danas nije, čini se, privukla veću pozornost, vrijedilo bi odrediti zajednička mjesta, geste, znakove koji je prate u različitim hrvatskim kontekstima. Suze čitamo kao nešto sporedno i uobičajeno, što se samo spominje bez dubljeg interpretativnog konteksta, međutim to nije beznačajna gesta.

U književnosti nalazimo dva osnovna područja, odnosno dva izvora suza: prvo područje je bez svake sumnje religiozna književnost, a drugo ljubavna lirika. Religiozna književnost oblikovala je specifičan tip mentaliteta kao i pokazivanja osjećaja. Didaktički usmjerena književnost takva tipa učila je svoje čitatelje što i kako činiti, moliti, doživljavati. Dobar je primjer dolorističko predstavljanje Muke Gospodnje, a moramo imati na umu da se ovdje ne radi samo i isključivo o zadatku književnosti takva tipa jer su u starijim epohama i drugi tekstovi kulture vršili sličnu ulogu. Massimo Pulini piše da je osjetljivost bila tako velika, odnosno tako profinjena, da su ljudi plakali gledajući slike s raspetim Kristom.⁴

Pasijska književnost rođena u srednjovjekovnoj kulturi i učvršćena tekstovima meditacijske naravi, korizmenim pjesmama, plačevima te pobožnošću križnog puta sačuvala se u književnosti religioznog tipa i u kasnijim vremenima. Pasijski sadržaj pojavio se u najvažnijim religioznim djelima u XVII. stoljeću. Predstavljanje pasije obuhvaćalo je različite oblike umjetničke ekspresije uključujući ružnoću koja se nadovezivala na Izaijev opis patnje Izabranika, kao i njegovu ljepotu u fizičkom i duhovnom kontekstu. Brojne antiteze, duboki kontrasti trebali su opisati dojmove i emocije koje su pratile duboko doživljavanje religijskog iskustva. Opis i svi događaji vezani uz Muku Gospodnju, dakle nepravredna osuda, bičevanje, krunidba trnjem te križni put morali su se dojmiti gleda-

³ Plessner, Helmuth, *Śmiech i płacz. Budania nad granicami ludzkiego zachowania*, Antyk, Kęty, 2004, str. 133. (Navodim u prijevodu na hrvatski Nede Pintarić).

⁴ Pulini, Massimo, *La poetica e il teatro degli affetti in Guercino. Poesia e sentimento nella pittura del 600*, Novara, 2003, str. 61. Mišljenje Pulinija uzeto je iz djela: *Oblicze Ojca*, tekst: Michele Dolz i Rodolfo Papa, komentar: Raniero Cantalamessa, Wydawnictwo Jedność, Kielce, 2007, str. 183.

telja (čitatelja), uzdrmati njegovu savjest i dovesti do bitnih premissljanja. Nije također puki slučaj da su pasionske teme bile učestale i u poljskom propovjedništvu te su s velikom snagom djelovale na slušatelje. Svjedok je takve pojave Stanislav iz Krakova, koji je zabilježio da pasionsku propovjed opata Andrije iz Nosaka bez plača nije bilo moguće niti govoriti niti slušati.⁵

Ideja *compassio* donijela je također i druge oblike nasljedovanja Isusovih patnja, o čemu svjedoči rasprostranjenost bratovština flagelanata u srednjovjekovlju i popularnost do kraja XVIII. stoljeća različitih asketskih vježbi. Sjećanje na Muku Gospodnju, njezin kult, razmišljanje (*meditatio*), nasljedovanje (*imitatio*) i supatnja (*compassio*) očuvani su u brojnim književnim hrvatskim tekstovima.⁶

Prisutnost simbolike vezane uz plač i suze koju uočavamo dakle u hrvatskoj književnosti već u srednjovjekovlju, nalazimo i kasnije jer ju je renesansa znatno proširila i značenjski produbila u ljubavnoj lirici i njezinim toposima nerazdjeljivo povezanim s ljubavnom bolešću i patnjom zbog neuzvraćene ljubavi. Ljubavna bolest ili *aegridudo amoris* pojavljuje se u kulturi od antike i pjesništva Sapfe, preko Petrarke, a nalazimo ju i kasnije jer seže u XVII. stoljeće.⁷ Proizvela je književni lik koji je tipičan patnik, dakle blijed, u sebi *trudahan pribiva*, prosi, *cvili*, plače, tuži i *čeka skončanje*, poražen je u gor- kom uzdahu, živi u mukama, *gine u tuzi*, stalno suzi.⁸ Bogati arsenal izraza vezanih uz suze i plač pruža prva antologija hrvatskog petrarkizma – zbornik Nikše Ranjine iz 1507. Nije ni čudo da stereotip zaljubljenog – tužnog, blijedog, koji ne može naći lijeka svojoj bolesti, pronalazimo kod više renesansnih autora, np. u Zoranićevim *Planinama*:

...sâm sebe sažaljivajući, ispustivši na oba oka izvore suzā i ječeći svojim uzdasima – oćutjeh u sebi zapaljeno srce, utopljeno u ljubavnome čemeru. I dok tako oplakivah svoju nesreću tugujući bez prestanka, moje suze dodavahu vòdē izvoru tekući curkom u njega.⁹

Suze vezane uz književnu konvenciju obogaćuju i dopunjavaju suze koje teku u ozbiljnijim kontekstima: sjetimo se još pojava koje izazivaju strah i užas, na primjer: osvajača, napasnih Turaka koji nanose bol, književnih opisa scena nagle smrti od zaraza. I takve su slike zabilježene u hrvatskoj renesansnoj književnosti, na primjer kod Vetrano- vića, koji je u *Pjesanci u vrijeme od pošljice* kreirao galeriju punu osoba, životinja, ptica, koje bi trebale zajedno s njime plakati i liti suze:

⁵ Kopeć, Józef CR „Nurt pasyjny w średniowiecznej religijności polskiej” u: *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, pod red. H. D. Wójtyłki CR, J. J. Kopcía CR, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Wydział Teologiczny, Lublin 1981, str. 56.

⁶ Vrijedi naglasiti postojanje brojnih radova koji se odnose na problematiku „plačeva”, nabrajam samo neke od njih: Kolumbić, Nikica, „Rapski dijaloški plačevi u XV. i XVI. stoljeću”, u: *Po običaju začinjavac*, Split, 1994, od istog autora: *Hvarski dijaloški plačevi*, Čakavska rič, 1–2, 1978, str. 21–44, Fancev, Franjo, *Plač blažene dive Marije (Plač Gospoje)*, Građa za povijest književnosti hrvatske, XIII, 1938, str. 193–212.

⁷ Vrijedi navesti ovdje mišljenje Dunje Fališevac: *Obogaćena tradicijom petrarkističke poezije koja je također nosila izrazitu crtu spiritualnog shvaćanja ljubavi, barokna se religiozna poezija izuzetno često koristi topičkim inventarom te tradicije da bi oblikovala temu nadzemaljske, duhovne, spiritualne ljubavi*. U: eadem, *Ivan Bunić Vučić*, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1987, str. 72.

⁸ Bogišić, Rafo, *Hrvatski petrarkizam. Studije – rasprave – eseji*, Školska knjiga, Zagreb, 2007, str. 36.

⁹ Navodim prema izdanju: Zoranić, Petar, *Planine*, s izvornika u suvremeni hrvatski jezik prenio Marko Grčić, prir. Josip Bratulić, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, str. 23.

Toj li je gdi majka u plaču i tužbi,
 stara i nejaka nesreći na službi,
 kojoj smrt prostrieli jedinog(a) sinka,
 ter tuži i cvieli iz glasa i vika:
 tuj majku ja molju, rad božje ljubavi,
 da svoju zlu volju i plač ustavi,
 a k meni da pride, gdi vajmeh tuguju,
 nje oči da vide i uši da čuju,
 kako ja suzami terem se vajmeh vas,
 da puca živ kami, slišaje moj poraz;
 zač ne viem na svieti ja tužan nikadar
 jezikom izrieti toliko plačnu stvar;
 da puca tvrd mramor i zemlja da tuži,
 i zene suh javor, da moj plač sadruži,
 u suzah gdje plovu prie mrtav ner li živ,
 i svaki stvor zovu na moj plač bolježljiv;
 ter ćete vajmeh čut ter ćete poznati,
 kako se moj leut u gusli obrati.¹⁰

Barok, napose u religioznoj književnosti, također poseže za plačem i suzama, štoviše, njegovo „dugo trajanje“ uzrok je prisutnosti „kulture plača“ još i u književnosti 18. stoljeća. Dugo trajanje gesta povezanih s plačem i suzama ukazuje i obećava mnogo – ono naime postavlja temeljno pitanje o stupnju konvencionalizacije plača i suza, a ujedno njihovog banaliziranja u kulturi, kao i pitanje koliko je duboka istina koju sadrže. Oni kodiraju modele ponašanja koji su bili očekivani i poželjni ili dovoljno prepoznatljivi recipijentu u konkretnim situacijama. Suze i plač postaju ključni književni motivi, naslovi spjevova i poema, izvori metafora, vidljivi znakovi unutarnje promjene književnih likova, posebice u religioznim poemama (*plačevima*).

Miroslava Hanusiewicz tvrdi da u baroku suze postaju znak posebne poetske vrijednosti, predmet artistske i religiozne kontemplacije te slikotvorni centar.¹¹ Spomenuta autorica kao primjer navodi djelo Richarda Crashawa (*The Weeper*) u cjelini posvećeno suzama svete Mandaljene. Suze u spomenutom djelu važnije su od njihovog izvora zato mogu postati biserom, draguljima, melemom, potocima, vatrom, mlijekom i vinom. O suzama ove svete pisali su i drugi autori kao što su Robert Southwell (*Mary Magdalene's Teares*), u francuskoj književnosti Cezar de Notre-Dame i Pierre de Saint-Louis. Tematske i značenjske paralele ovoj pojavi lako možemo dodati navodeći primjere autora i književnih djela iz poljske i hrvatske književnosti: Stanisław Herakliusz Lubomirski, Jan Stanisław Jabłonowski, Ivan Gundulić (*Suze sina razmetnoga*), Ivan Bunić (*Mandaljena*

¹⁰ Navodim prema izdanju *Pjesme Mavra Vetranića Čavčića*, Stari pisci hrvatski III, dio I, prir. V. Jagić i I. A. Kaznačić, JAZU, Zagreb, 1871, str. 70–71.

¹¹ Hanusiewicz, Miroslawa. *Święte i zmysłowe w poezji religijnej polskiego baroku*. Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin, 1998, str. 306.

pokornica), Ignjat Đurđević (*Uzdasi Mandaljene pokornice*), Antun Kanižlić (*Sveta Rožalija, panormitanska divica*).¹²

Suze su također bile vidljiv dokaz skrušenoga srca obraćenika i pokajnika. U ondašnjoj kulturi bilo je uvriježeno uvjerenje da za prolijevanje suza postoji određeno vrijeme na zemlji, a one prolijevane u vječnosti, tj. izvan vremena, povezane su s prokletstvom i više nemaju vrijednosti. Suze su tako bile nerazdvojno povezane s pojmovima skrušenosti, ispovjedi, pokore, obraćenja. Kao što je poznato, barokna književnost imala je omiljene likove koji proživljavaju upravo takva stanja duha pa je zato bila popularna sv. Mandaljena pokornica i razmetni sin, tipični za više europskih književnosti. Pokajnik kao lik-model priznaje i oplakuje svoje grijeha, postaje jedna od karika u odnosu priroda – milost. Ova pojava vuče korijen iz starije mističko-asketske crkvene tradicije. U europskoj duhovnoj baštini postojala je naime velika osjetljivost i svijest o različitim mogućnostima za čitanje značenja suza. Sveti je Benedikt na primjer od redovnika očekivao suze skrušenja jer su suze dokaz intenzivnog iskustva Boga u srcu. Crkveni su oci tvrdili da prebivanje u blizini Boga izaziva suze i plač, suze također smiruju čovjeka i dovode ga u stanje Božjeg mira. Osim toga, tjelesni su dokaz prisutnosti Boga koji voli čovjeka. Suze se također pojavljuju kao tema nauka koji nalazimo kod Katarine Sijenske. Znala je dobro da suze označavaju konkretno duševno stanje i način na koji se ono doživljava, stoga je podijelila suze na pet različitih skupina i opisala njihova značenja. Svaka od navedenih grupa odgovara određenom stanju srca i duše, odnosno mjestu koje čovjek zauzima u svome duhovnom rastu u odnosu s Bogom. Njihovo razvrstavanje počinje od suza zlih ljudi, suza prokletstva, dalje se nalaze suze izljevane zbog straha od kazne. Tako plaču ljudi koji su se digli, obratili i odrekli svojih grijeha. U treću skupinu idu suze onih koji plaču zbog ljubavi, i kako kaže Katarina Sijenska, *plaču slatko* jer počeli su služiti Bogu, međutim niti oni nisu još savršeni. U učenju Katarine Sijenske savršene su suze onih koji vole Boga bez obzira na sebe i svoju korist. Peta skupina suza povezana je s četvrtom – to su suze slasti kod ljudi koji su se sjedinili s Bogom. Kao što vidimo, suze se moraju razlikovati, grješnik ne može prolijevati stalno iste suze jer skrušenost i žaljenje te pokornički rituali donose mu promjenu i na kraju rezultiraju metamorfozom gorkih suza u slatke.¹³ Lijep primjer takve metamorfoze nalazimo u Đurđevićevim *Uzdasima Mandaljene pokornice*. Njegova junakinja zapaža kod sebe bitnu promjenu te ju ispovijeda u monologu:

Nu što je ovo? Kad smučene
 suze lijevam ja skrušena,
 boles moju tjera iz mene

¹² Primjeri književnih djela s temom suza i plača navode brojni autori, na primjer: Fališevac, Dunja, *Ivan Bunić Vučić*, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1987; Zogović, Mirka, *Marino i dubrovačka književnost*, Matica srpska, Novi Sad, 1995; Pavličić Pavao, „Neke zajedničke crte hrvatskih baroknih plačeva“, u: idem, *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*, Čakavski sabor, Split, 1979.

¹³ Učenje o suzama u crkvenoj tradiciji nije samo pitanje prošlosti, jer živo je i danas: na primjer u suvremenom izdanju *Leksikona mistike* postoji natuknica *dar suza*. Prisutnost suza objašnjava se ovdje kao dokaz bliskosti Boga i djelovanja Njegove milosti. Vidi: *Leksikon mistyki*. Praca zbiorowa pod red. P. Dinzlbaehera. Verbinum, Warszawa, 2002.

*njeka u suzah slas skrovena,
i što suzim već naprijeda,
mnim da lijevam suze od meda.
Ah kô u meni promjenjiva
ista žalos narav svoju;
radujem se žalostiva
i mučim se u pokoju;
ćutim, ćutim ah zadosti
raj u paklu mē gorkosti.¹⁴*

Suze su, kao što smo već rekli, vidljiv dokaz unutarnjeg stanja čovjeka ili, točnije rečeno, njegovih unutarnjih, dakle duhovnih promjena. Znakovito je da promjene obuhvaćaju i čovjeka i njegove suze: u početku su mu *gorke, grozne*, kasnije *srećne, čestite*, dok na kraju postaju medene i pune mira.¹⁵ Promjene u suzama nisu samo kvalitetske nego i kvantitetske naravi jer barokne suze teku u potocima i rijekama, oblikuju mora, mogu postati čak i vode potopa.

Suze su bile posebno omiljene u baroku, posebice u propovjedništvu koje u hrvatskoj književnosti još nije u potpunosti obrađeno. Ono je međutim bilo neobično važna sastavnica vjerskog života, dok su se pouke o vjerskim istinama i poticaji na život u skladu s principima Evanđelja povezivale s impresivnom funkcijom i umijećem pobuđivanja određenih emocija kod primatelja.

Reakcije vjernika, kako govore sačuvani izvori, nerijetko su bile burne, možda zato što su ondašnje norme ponašanja omogućivale pokazivanje emocija u većem stupnju nego danas. Gromki smijeh, uzvik iz straha, nezadovoljstva ili ridanje koje razdire grudi tipični su pokazatelji utjecaja moći riječi.

Na primjer, kad je poljski isusovac Piotr Skarga odlazio s mjesta kraljevskoga propovjednika, održao je propovjed s takvom emocijom da su vjernici, pa čak i poljski kralj i njegovi dvorani lili suze. Josip Bratulić u članku „Hrvatska barokna propovijed“ opisuje franjeva Filipa Lastrića (1700.–1783.) i njegovo umijeće manipuliranja osjećajima svojih slušatelja: tako je vješto propovijedao da je bio u stanju izazivati kod njih i smijeh i suze.¹⁶ Njegovo djelo *Testimonium bilabium* koje je objelodanio u Veneciji 1755. sadrži primjedbe koje se odnose na „izvedbu“ propovjedi, što je i dokaz svijesti propovjednika o potrebi oblikovanja određenih osjećaja i emocija kod primatelja.

Prolijevanje suza bilo je povezano i s određenim tipovima pobožnosti. Veoma često suze prate gorljivu molitvu upućenu Bogu ili Majci Božjoj zajedno s prisutnošću na svetoj misi i žrtvenim prinosima. U hrvatskoj književnosti nalazimo deskripciju pobožnosti takva tipa u Kanižličevoj *Svetoj Rožaliji*:

¹⁴ Navodim prema izdanju: Đurđević, Ignjat, *Pjesni razlike. Uzdas Mandalijske pokornice. Saltijer slovinski*, priređ. E. Švelec, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 18, Matica hrvatska – Zora, Zagreb, 1971, str. 347.

¹⁵ Evo još jednog primjera: *Tako puna uživanja, / nu ne viku nasitjena, / sred pokorna hridna stanja / svojijem suzom bi vraćena / da unaprijeda bez gorkosti / plače od mira i od dragosti /*. Đurđević, nav. dj., str. 361.

¹⁶ Bratulić, Josip, „Hrvatska barokna propovijed“, u: *Hrvatski književni barok*, ur. Dunja Fališevac. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1991, str. 287.

*Majku od milosti u pomoć zazivaš (...)
znam da tu su mloge prikazane mise,
da zavitne noge, srдца, sviče vise.
Znam da me izmoliš prikazanim darom,
prid njezinim prostrta oltarom.
Moliš, postiš, cviliš i suze prolivaš,
limozinu diliš, nju majkom nazivaš...¹⁷*

No osim ovih situacija plača, kao što je plač molećega ili plač zaljubljenika ili osobe koja teži sjedinjenju s Bogom, u hrvatskoj književnosti možemo pronaći i druge primjere situacija kojima se proširuje raspon ponašanja priznatih u postojećoj kulturnoj normi i gesta u konkretnim društvenim situacijama i kontekstima. Primjer ponašanja povezanih s pravilima kulture plača pokazuje nam niz situacija opisanih u *Svetoj Rožaliji* Antuna Kanižlića. Radi se o reakcijama obitelji i prijateljica nakon Rožalijina odlaska iz rodnoga doma nakon što je donijela odluku da promijeni svoj život i postane pokornica. Ovakva situacija omogućila je autoru da uvede galeriju likova koji reagiraju u trenutku iskazivanja emocije, pa tako plaču predstavnici obitelji – roditelji očajavaju i plaču jer ne znaju razlog nestanka kćeri: plaču otac i majka, baka i stric, plaču Rožalijine prijateljice. Potonje se ponašaju u skladu s vlastitom emocionalnom osjetljivošću, na primjer:

*Znadem, da od tuge vedra i vesela
sve od zbora druge naoblače čela.
Viditi ćeš, kako jedne plač imadu
gotov, da u svako vrime plakat znadu.
Ona glavom klima i njoj, jerbo meku
na plač narav ima, suze virom teku.
Ona, premda ne bi kapi prolit ktıla,
zapovudit sebi ne zna, jer je sila:
kao da se topi na licu snig bili,
snižno lice škropi i škropeći cvili.¹⁸*

No u galeriji plačućih postoje i drugi tipovi:

*Viditi ćeš jedne: maramice nose,
premda ti nijedne kapi ne prorose;
lica s njome kriju, da se ne zastide,
kao da druga svijju plač i one slide.
I plakat bi ktile, zato trepčuć uče
na plač oči, sile tarući i muče.
Vrstnačice moje, kao da me žale,
taru suze, koje jošter nisu pale.¹⁹*

¹⁷ Kanižlić, Antun, *Sveta Rožalija, panormitanska divica*, u: *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Mučije Petra Katančića*, Stari pisci hrvatski, knj. XXVI, priređ. T. Matić, JAZU, Zagreb, 1940, str. 61.

¹⁸ ibidem, str. 61.

¹⁹ ibidem, str. 61.

Kao što vidimo iz navedenih primjera, djevojke se u kontekstu plača ponašaju slično kao i ranije spomenuti Poljak Marcin Matuszewicz, koji je naučio plakati kako bi njegovo ponašanje postalo svima uvjerljivo u određenim životnim situacijama.

Prisutnost plačućih koji ne plaču uistinu, nego uče plakanje jer je to očekivani tip ponašanja i pokazivanja emocija u društvenom kontekstu, vodi nas do zaključka da postoji sličnost u stavovima između staropoljske i starohrvatske kulture. Vidimo dakle da se i u hrvatskoj kulturi pojavio tip plača izazvan društvenim konvencijama koje su od djevojaka zahtijevale određeni način ponašanja u dotičnoj situaciji, iako suze nisu bile u skladu s njihovim unutarnjim stanjem ni s istinski doživljanim osjećajima.

Bilo je i situacija kada je plač trebalo odbaciti. Antun Kanižlić pokazuje nam zanimljiv primjer toga: poziv na odbacivanje suza javlja se kada otac i majka plaču zbog kćerine odluke da svoj život posveti Bogu, što pisac sugestivno prikazuje na primjeru njihovog ponašanja:

*Ako otac i na vratih
prostre se, da tako odlazit zakrati, –
ako cvili i ječi, da ti put prisiče,
na pragu ležeći: „Nejdi, dušo”, više,
„vidiš starost moju, snig na glavi sidi,
trešnju noga, koju smrt, da stigne, slidi!
Čaćku prije tvoga do groba sprovodi,
s Božjim posli toga blagosovom hodi” –
ako se to zgodi, ti po njemu gazi
ter k Isusu hodi i po ovoj stazi.
Premda kose prospe, trga, lice grebe
za Boga i Gospe ime proseć tebe,
plačuć pokaziva prsi jadna mati,
kad Isus poziva, idi, nemoj stati.
To oči plačuće gledaj okom suhim
i jauk sve kuće čuti uhom gluhim.²⁰*

Navedeni primjeri pokazuju da je u hrvatskom društvu 18. stoljeća vladala velika društvena osjetljivost u kontekstu prolijevanja suza. Ovaj primjer dodatno je pokazao kako su zacrtane granice društvenog prihvaćanja suza i ponašanja u kulturi plača. Kao što smo vidjeli, Božji poziv bio je iznad običaja i rodbinske povezanosti, dakle postao je pravi kontekst za neposlušnost prema roditeljima i ujedno neprihvatanje njihovih suza.

Praksa pokore u ondašnjim vremenima bila je tretirana vrlo ozbiljno, a nije bilo lako postići prave suze skrušenosti koje se nisu prolijevale iz društvene konvencije, nego zbog istinskog obraćenja. Zanimljive primjere ove tvrdnje nalazimo u djelu Antuna Ivanošića *Sličnorični nadpis groba Zvekanovoga* (1784). Vrag nagovara Zvekana da napusti dobar, pošten život i pokoru:

²⁰ ibidem, str. 83.

*U smrtnoj bolesti
moći ćeš provesti
vrime od pokore,
Zvekane nebore!²¹*

Suze skrušenosti zahtijevale su ipak istinsku promjenu čovjekova unutarnjeg stava, a suze ovakva tipa nisu se mogle pojaviti po želji, čemu je svjedok Zvekan:

*Gledaj kako plačem,
po krevetu skačem
pak još gorje psujem
i dušicu trujem,
neg zdrav dok sam bio
i štokud hodio.
Sad znam temeljito,
da je istinito,
o prokleti vraže,
što Agustin kaže:
Qualis vita, mors est ita –
život kako, smrt onako.²²*

Poznavanje modela kulture plača i svijest o obvezatnoj normi i načelima omogućila je Ivanošiću igranje s ustaljenom konvencijom i značenjima gesta, tj. s govorom gesta. Ovaj je autor iskoristio elemente ozbiljnoga (rituali *ars moriendi*) i stavio ih u okvir smiješnoga. Zvekan *in extremis* ne prolijeva suze skrušenosti ili straha zbog predstojećeg susreta s pravednim Bogom, već su njegove posljednje suze zapravo šala: stavljene su u sumnju jer mu je posljednja želja popiti malo vina:

*Dost je! Daj mi vina,
Stanko, dušo virna,
da još jednu grunem,
prije neg iztrunem.
Čašu dakle uze
pak prolivam suze,
fratrom nazdravljam,
znance pozdravljam,
u grlo salivam,
kapi ne prolivam.²³*

²¹ Ivanošić, Antun, *Sličnorični nadpis groba Zvekanovoga.*, u: *Pjesme Antuna Kanižlića. Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, Stari pisci hrvatski, knj. XXVI, prir. T. Matić, JAZU, Zagreb, 1940, str. 170.

²² ibidem, str. 170.

²³ ibidem, str. 177.

Kao što smo vidjeli, plač i suze predstavljaju u starijoj hrvatskoj kulturi i književnosti razvijen značenjski sustav koji nije za podcijeniti. Plač se uvijek odnosi na širi kontekst i dublja značenja koje vrijedi interpretirati jer znak ne čini samo plač, nego i njegov izostanak.

U prošlosti je ljudsko tijelo igralo veliku ulogu u društvu, napose kada mislimo o kontekstu nijemog govora: znakovita je bila odjeća, geste, način ponašanja. Sudilo se nekome prema njegovu izgledu, licu i načinu govora, prema reakcijama. Suze kao antropološka kategorija bile su itekako važne u ikonosferi i audiosferi minulih epoha. Ulazile su stoga u različite društvene i književne konvencije već od ranog srednjovjekovlja. Kao očekivana oznaka unutarnjeg stanja (*compassio*) pojavljivale su se u duhovnoj sferi, u pasionskoj književnosti, u plačevima, križnim putevima, meditacijama, ali i u prenjima i poukama. Suze su kraljevale do kraja XVIII. stoljeća kod svih obraćenika i pokajnika (dakle glavnih likova religioznih poema) jer se vjerovalo da bez suza nema pravog obraćenja. Zanimljiv put suze su prešle u ljubavnoj lirici: izražajna sredstva vezana uz *aegritudo amoris* renesansnih zaljubljenika u baroknim djelima dala su poticaj izgradnji novog, bogatijeg stila zasnovanog na končatim postupcima. Suze, uzdisaji, plač, umiranje nisu više bili u službi opisa unutarnjeg stanja lirskog subjekta nego i više – postali su privilegirani detalji paralogičkih konstrukcija te su se i sami pretvorili u predmet pjesme. Jezik, stil i pjesnička mašta gradili su nizove asocijacija ili kontrasta u kojima su se suze pretapale u vode, kiše, u potop, izvore, u rijeke i mora. Suze su lako ulazile također u relaciju s metaforama vezanim uz vodu i podlijegale profinjenoj estetizaciji. U društvenoj konvenciji bile su također očekivana oznaka u određenim životnim situacijama i stoga je trebalo naučiti prolijevati suze. Prisutnost suza kao i njihov izostanak uvijek imaju dublje značenje u sustavima starijih kultura.

Literatura (izbor)

- Bogišić, Rafo (2007) *Hrvatski petrarkizam. Studije – rasprave – eseji*, Školska knjiga, Zagreb.
- Bratulić, Josip (1991) „Hrvatska barokna propovijed“, u: *Hrvatski književni barok*, ur. Dunja Fališevac, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, str. 279–295.
- Bratulić, Josip (2003) „Muka Gospodinova u baroknom hrvatskom propovjedništvu“, u: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, Zbornik radova 3. Međunarodnog znanstvenog simpozija s temom: *Križni putevi, Kalvarije i Velikotjedne procesije kod Hrvata*, Vrbnik – Krk, 25.–28. IV, 2002., ur. J. Čikeš, Udruga Pasionka baština, Zagreb, str. 143–155.
- Drob, Janusz, Andrzej (2003) „Granice rozpaczy i łez w kulturze staropolskiej“, u: *Śmiech i łzy w literaturze staropolskiej*, pod red. A. Karpińskiego, E. Lasocińskiej, M. Hanusiewicz, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, str. 133–140.
- Durđević, Ignjat (1971) *Pjesme razlike. Uzdas Mandalijene pokornice. Saltijer slovinski*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 18, prir. F. Švelec, Matica hrvatska, Zora, Zagreb.

- Fališevac, Dunja (1987) *Ivan Bunić Vučić*, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Hanusiewicz, Mirosława (1998) *Święte i zmysłowe w poezji religijnej polskiego baroku*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin.
- Ivanošić, Antun (1940) *Sličnorični nadpis groba Zvekanovoga*, u: *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, Stari pisci hrvatski, knj. XXVI, prir. T. Matić, JAZU, Zagreb.
- Kanižlić, Antun (1940) *Sveta Rožalija, panormitanska divica*, u: *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, Stari pisci hrvatski, knj. XXVI, prir. T. Matić, JAZU, Zagreb.
- Kolumbić, Nikica (1994) „Rapski dijaloški plačevi u XV. i XVI. stoljeću“, u: *Po običaju začínjavac*, Književni krug, Split.
- Kolumbić, Nikica (1978) *Hvarski dijaloški plačevi*, Čakavska rič, 1–2, str. 21–44.
- Kopeć, Józef CP (1981) „Nurt pasyjny w średniowiecznej religijności polskiej“, w: *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, pod red. H. D. Wojtyłki, J. Kopcia, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Wydział Teologiczny, Lublin.
- Leksykon mistyki* (2002), praca zbiorowa pod red. P. Dinzelbachera, Verbinum, Warszawa.
- Maciuszko, Janusz (1986) *Symbole w religijności polskiej doby baroku i kontrreformacji*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa.
- Pavličić, Pavao (1979) „Neke zajedničke crte hrvatskih baroknih plačeva“, u: *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*, Čakavski sabor, Split.
- Plessner, Helmuth (2004) *Śmiech i płacz. Badania nad granicami ludzkiego zachowania*, Antyk, Kęty.
- Zoranić, Petar (2000) *Planine*, s izvornika u suvremeni hrvatski jezik prenio M. Grčić, prir. Josip Bratulić, Matica hrvatska, Zagreb.

SUMMARY

Aleksandra Borowicz

CROATIAN LITERATURE AND THE “CULTURE OF TEARS”

The culture and literature of the early centuries are characterized by tears and crying that talk about the sensitivity and emotions of people from times gone by. The culture of crying is formed on the basis of the ‘loci communes’ of biblical origin, which can easily be seen in the Medieval period (Passion topics). Another set of symbols associated with the culture of crying can be found in the literary works of lyrical poetry (Petrarchan tradition). The “long duration” of symbols of crying in Croatian culture (from the Middle Ages to the 18th century) confirms that tears are a specific and recognizable code (mark) of culture, which in a stereotypical way allows people to talk about emotions in literary works in accordance with the expectations of the recipients and accepted rules of human behavior.

Key words: literature, culture, tears, convention, literary convention, social convention, long duration, cultural code

Antonija Zaradija Kiš

ANIMALISTIČKA KNJIŽEVNA POVEZNICA: OD PREDAJE DO BESTIJARIJA I CVIJETA KREPOSTI¹

dr. sc. Antonija Zaradija Kiš, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
izvorni znanstveni članak

UDK: 821.163.42.09
39:59

Znanja o životinjama i njihova pojavnost u srednjovjekovnim i renesansnim književnim ostvarenjima te njihove moralno-didaktičke poruke, okosnica su istraživanja književnih i kulturoloških relacija u ovom radu. Polazište studije je „epopsa“, tj. pupavac, ptica koja je nazočna u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu, a kao natuknica potvrđena i u „Rječniku crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije“. Na primjeru odlomaka iz glagoljskoga Akademijina zbornika (sign. IVa 48) te na odlomku iz „Tkonskoga zbornika“ (sign. IVa 120) nastojali smo dosegnuti ishodište literarne predodžbe pupavca u kontekstu brige za roditelje, što nas je odvelo u najdublje slojeve istočnjačkih predaja. Njihov odraz pronalazimo u „Fiziologu“ i „Bestijariju“, a potom i u „Cvijetu krepsti“. U studiji smo se posebno osvrnuli i na pučka vjerovanja o pupavcu – izvorištu usmenosti na širem slavenskom prostoru uz recentnije hrvatske etnografske zabilješke.

Ključne riječi: književnost, predaja, pupavac, bestijarij, „Cvijet krepsti“

U okviru tematske cjeline 9. *Riječkih filoloških* dana koja propituje relacije u literaturi, ova studija propituje filijacijske odnose između usmene i starije pisane književnosti, temeljeći se na animalističkoj poveznici. U primjeru koji ćemo razrađivati neizbježan je osvrt na književne i kulturološke dodire Istoka i Zapada, unutar kojih je odnos čovjeka i životinje vrlo različit. Zato životinju u tradiciji i književnosti valja promatrati u kontekstu raznih kultura i njihovih prožimanja. Nezaobilazni su i doticaji s drugim znanstvenim disciplinama, među kojima osim filologije valja istaknuti etnologiju, etologiju, sociologiju te prirodoslovna znanja bez kojih mnogo toga ne bismo razumjeli o glavnom liku naše studije – ptici pupavcu,² odnosno *epopsi*³ ili *laupapi* kako ju nazivaju naši glagoljaški pisci.⁴

¹ Varijanta ovoga rada fokusirana na paleoslavističku tematiku objavljena je u časopisu *Slovo* 64 pod naslovom *Est' ptica epopsa: jedan hrvatskoglagoljski egzempl i njegov kulturološki kontekst*.

² U ovom istraživanju zahvaljujem na pomoći i susretljivosti dr. sc. Goranu Sušiću, ornitologu, dr. sc. Alemku Gluhaku, jezikoslovcu, prof. mr. Zvezdani Jembrih, restauratorici, Klementini Batini iz Odsjeka za etnologiju HAZU i kolegicama iz Arhiva HAZU.

³ Naziv *laupapa* nalazi se u *Cvijetu krepsti* u Tkonskom zborniku.

⁴ U 18. svesku *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* je natuknica o pupavcu, tj. o *epopsi* (RCJHR 2011: 494). U *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* Franza Miklosicha uz *epopsu* je i varijanta muškoga roda *jeppopъ* (Miklosich 1865: 1192).

1. Neka pučka vjerovanja o pupavcu

U obilju književne animalističke građe vrlo su bogata i slojevita pučka vjerovanja o pupavcu. Sinergija promatranja, vjerovanja i (ne)znanja o lijepoj ptici odraz su drevnih spoznaja koje i danas prepoznajemo na terenskim istraživanjima i koja najbolje objašnjavaju odnos ljudi i životinja u pučkim običajima. Noviji primjer iz Međimurja o poznavanju „futača” pokazuje kako su katkad znanja nevažna s obzirom na moć predaje i vjere te da su suvišna objašnjavanja. Starina se jednostavno poštuje i u nju se vjeruje.

Su znali reći 'smrdi kak futač'. Ne bi znala kaj to je futač, ali se zmislim kaj se tak reklo. (kazivačica Marija Šavora, Donji Kraljevac 1. lipnja 2015.)⁵

S očista današnjih multidisciplinarnih spoznaja važna je bipolarnost vjerovanja o pupavcu kroz koja iščitavamo veliku moć male ptice, čija je bogata kulturna povijest posebice privukla početkom 20. stoljeća dvojicu istraživača:

Ludwig Keimer (1893. – 1957.), egiptolog i profesor na kairskom sveučilištu: „*Qulques remarques sur la huppe (Upupa Epops) dans l'Égypte ancienne*” (1931)

Johna G. Kunstmanna (1894.–1988.), jezikoslovac i profesor na sveučilištu u Chicagu: „*The Hoopoe. A study in european folklore*” (Kunstmann 1938).⁶

Obojica su pupavcu posvetili godine istraživanja koja su obznanili u opširnim studijama – ključnim polazišta ovoga rada, u kojemu nastojimo objasniti nepoznanice o pupavcu i prenijeti znanja o njegovoj predodžbi, nasljeđu i recepciji na hrvatskom prostoru.

U orijentalno-semitskim tradicijama pupavac je dobio epitet „liječnika” jer je vrlo čest u magiji i pučkoj medicini. U Egiptu se vjerovalo da se arka kralja Sunca može vidjeti ako se prokuha pupavčeva glava i krv, smjesa se osuši i samelje, a potom kao oblog stavljati na oči (Keimer 1931: 326). Vjerovalo se da svaki dio pupavčeva tijela ima profilaktička svojstva, a u kombinaciji s raznim biljnim dodacima dobivaju se pripravci koji donose izlječenja od najgorih bolesti. Moćna su bila vjerovanja za povrat izgubljena pamćenja pomoću oka pupavca koje se nosi uza se. Ono rješava oftalmološke tegoba, a u ratnim vremenima pomaže pobijediti agresora. Krv je kurativno djelovala i bila je važan dodatak pripravku za liječenje mržnje, kao najjačeg ljudskog zla,⁷ što je posebice isticao Izidor Seviljski (Kunstmann 1938: 13–15). Kad se pupavac kuha s koprom dobije se lijek protiv grčeva u želudcu, a pripravci od mesa ili crijeva sa sezamovim uljem ili irisom koristili su se za jačanje kose (Keimer 1931: 326–329).⁸ Pupavčevo jaje imalo je profilaktička svojstva, a za kamenčić (*quirinus*) pronađen u njegovu gnijezdu vjerovalo se da otkriva tajne čovjeka dok spava (Kunstman 1938: 15). O tomu svjedoči i Keime-

⁵ Zahvaljujem kolegici Lidiji Bajuk, etnologinji, koja mi je ustupila zabilježena svjedočanstva tijekom terenskoga istraživanja: „Pučka pobožnost i predajna etnobaština na tlu Donjega Međimurja 2010.–2012.” (organizator Institut za etnologiju i folkloristiku, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog Fakulteta u Zagrebu i udruga „Matapur”).

⁶ Ističem i kraću Kunstmannovu sudiju „*The Bird that Fouls its Nest*” iz 1939. godine u kojoj se propituje nečista reputacija pupavca, prihvaćena u svim europskim kulturama.

⁷ U bajanju protiv mržnje uzima se svinjska dlaka i krv pupavca pa se time prska po kući (usp. Keimer 1931: 328).

⁸ Mrtvo tijelo ptice u arapskom se svijetu i danas zna objesiti na ulazna vrata kuće čime se od zlih sila čuva i kuća i ukućani.

rov zapis o razotkrivanju zagonetnih misli u žena: srce pupavca se zamota u ispisani papirus, položi na tijelo usnule žene i saznat će se sve njezine tajne. Osebujnost pupavčevih moći u orijentalnim etnološkim i književnim izvorima razumljive su kad znamo da je tamo pupavac ptica stanarica. To je važan preduvjet za zbližavanje čovjeka i pupavca, pripitomljavanje i upoznavanje ptičjega života i naravi.

U našim je krajevima od davnina zapaženo da se pupavac pojavljuje u travnju, a odlazi u jesen (Lang 1915: 45), nije dakle ptica stanarica. Zato njegov dolazak ima pozitivne učinke posebice u Istočnih Slavena: najavljuje proljeće i poziva na poljske radove. S njegovim glasanjem predznaci mogu biti i loši i dobri, ovisno kako i koliko se puta čuje glasanje (Gura 2005: 450). Brzo i isprekidano up-up je zloslutno⁹ (Gura 2005: 448). Prigušeno glasanje proriče rat i smrt¹⁰ pa je zato pupavac povezan s podzemnim nečistim silama (Gura 2005: 450).

Dostupni zapisi o vjerovanjima hrvatskoga puka nisu brojni, a oni koji su nam poznati odnose se najviše na pupavčevo glasanje i njegov vonj.

- *Oko Lijepih Vina priča narod, da onomu te ga čuje prvi put na tašte, cijelu godinu smrdi iz ustiju.*
- *U Brihovu vjeruju, ako ga tko na tašte zateče, da ga cijelu godinu boli nos.*
- *U Lapovcima, koliko ga puta žena čuje i vikne, toliko će snopova lana imati.* (usp. Hirc 1896: 6)

O pupavčevu glasanju kao lošem predznaku govore i zapisi iz Međimurja:¹¹

- *Glasanje hupkača koji gradi ružno gnijezdo i pjeva „Hup, hup!” loš je znak.* (Vrhovljan: R. Vožar (1936.), I. Vožar (1935.))
- *Hupkač – lepi pisani ftič, pak te skanijo će ju predi natešče čuješ kak vidiš, kaj te babe regečejo.* (Stanetinec: A. Krištofić (1942.), G. Novak (1943.))
- *Kukač te na tašte skani će ga čuješ. Unda se pokenjaš v gače. Zato je tre nekaj jesti vjutro.* (Zasedbreg, K. Potočnjak (1939.), S. Potočnjak (1938.), K. Toplek (1935.)).

I naš akademski slikar Jure Kokeza (1959.) živo se sjeća kako je u djetinjstvu u Ogorju (Dalmatinska zagora) s vršnjacima lovio pupavca:

.... a stariji su ih upozoravali da ne love pupavca jer oni strašno smrde. Jedan je dječak na visokom stablu iz duplje gdje je bilo gnijezdo izvadio mladog pupavca i stvarno je jako smrдио (to mu je obrana). Pupavac je neobično lijepa ptica s kukmom na glavi. (Zagreb 2014.)

⁹ Pozitivan predznak: a) najavljuje kišu, b) obećava obilje vina ako ga se čuje prije berbe (Kunstmann 1938: 16).

¹⁰ Hrabanus Maurus, *De Universo*, lib. VIII (Migne, PL 111, 254): http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/07880856_Rabanus_Maurus_De_Universo_Libri_Viginti_Duo_MLT.pdf

¹¹ S dopuštanjem Lidije Bajuk, prema zapisu s gore navedenih terenskih istraživanja.

2. Leksičke natuknice o pupavcu

Našu je pozornost privukla raznolikost hrvatskoga pučkoga nazivlja za pupavca. To potvrđuje da je pupavac bio dobro znana ptica o kojoj „pripovijeda naš prosti puk mnogo koješta” (RJAZU 1952: 679). Nazivlje¹² se oblikovalo na temelju fizičkih, etoloških i mitoloških promišljanja o pupavcu i vezano je za različit čovjekov doživljaj ptice.

– Onomatopejsko polazište: glasanje pupavca čuje se kao up-up, pup-pup, hup-hup, vod-vod, vud-vud, vuk-vuk, vut-vut pa otuda i nazivi *epopsa*, *epos*¹³ i *laupapa*,¹⁴ *popunca*, *papunjak*, *popunjak*, *popunec*, *vъbdъ*,¹⁵ *udod*, *vdod*, > grč. *εποψ*, lat. *Hupupa*, *Epops*, *Epopus*, *Hupe*, *Hupelot*, *Huppe*, *Уррра*. Slijedi i niz pučkih oblika: *pupavčić*, *pupoljak*, *puponjak*, *pupovac*, *pupu*, *pupukalo*, *pupunjac*, *pupunjak*, *popak*, *pukavac*, *pupupak*, *hupač*, *hupkač*, *urup*, *urtut*, zatim *vodak*, *vodakavac*, *vodvodvod*, *vodvokavac*, *vudak*, *vuđičak*, *vudman*, *vukvanac*, *vutač*, *vutavac*, *vutkavica*, *vutkuš*, *vutvac*. Ovo je nazivlje najbrojnije, što znači da je oslušivanje bilo primarno u oblikovanju imena, ali ni izgled ni vonj nisu bili zanemareni.

– Vonj je utjecao na isključivost pa odatle i nazivi: *smrdljiva ptica*, *smrdelj*, *smrdulj* te frazem „smrdi kako pupavac” (RJAZU 1952: 679), zapisan u okolici Dubrovnika, a uz lokalni naziv „futač” poznat i u Hrvatskom zagorju i Međimurju (Zaradija Kiš 2015: u tisku). Frazem je poznat među Slavenima (Gura 2005: 447) ali i drugim narodima o čemu govori već spomenuti rad Johna G. Kunstmanna „The Bird that Fouls its Nest” koji kronološki razrađuje ovu europsku frazemsku problematiku.

– Fizičko polazište ističe krijestu, zbog čega je istaknuta sličnost pupavca s pjetlićem: *grebedjeda* (*grebedjed*), *grebedelj*, *grebedidio*, *grebeda* (*grebed*), *grebenaš*, *grebenjak*, *krbodjed*, *krebeded* (*krebededa*, *krebedid*, *krebedida*, *krebedido*, *krebedjed*, *krebedjeda konjić*), *kreba*, *krebljadeda*, *babim* (*bakin*) *kokot*, *baljin kokot*, *butavac*, *dab*, *deb*, *dedek*, *divlji pjevčić*, *djedak*, *petelin*.

– Ljepota ptice donosi joj naziv „božje ptice”: *božjak* (*božijak*), *božja ptičica*, *božja kokošica*, *božji koko* (*kokot*, *kokotić*), *božji petelin* (*pjevac*, *pivac*, *pivčić*, *pjevčić*, *ptić*), *raj-ski pjevac*.

– Mnogstvo lokalnoga nazivlja zabilježili su D. Hirc (1853. – 1921.) i M. Hirtz (1878. – 1944.): *finjak*, *fudavac*, *fukač*, *funtač*, *futac*, *futač*, *futaš*, *futavac*, *futovac*, *futvač*, *kopač*, *lumpač*, *lupač*, *lupavac* (*lupovac*), *pjevačica*, *puzavac*, *sekivaš*, *šokačka pjevačica*, *vidak* (Hirc 1896: 6; Hirtz 1938–1947: 19–20, 445–446). Nazivi *ciganski pijetao* i *turčin* povezani su s pupavcem kao pticom selicom i strancem te se povezuje sa selilačkim Romima, Turcima, a rjeđe i sa Židovima (Gura 2005: 448–449).

– Sličnost s kukavicom (rjeđe sa sovom): *kukavac*, *kukavic-konjić*, *kukavice konjic*, *kukavući konjic*, *kukavički konjic*, *kukački konjic*. Petar Bulat (1899. – 1945.) je sličnost

¹² Pupavca (lat. *Upupa epops*) je jedini pripadnik porodice *upupidae* (Heinzel, Fitter i Parslow 1999: 220). Devet podvrsta neki smatraju i zasebnim vrstama (Kralj, Barišić, Tutiš i Ćirković 2013: 135), što nije slučaj niti s jednom ptičjom vrstom.

¹³ Usp. <http://physiologus.proab.info/?re=10>

¹⁴ Naziv je zabilježen u *Cvijetu kreposti* iz glagoljskoga Tkonskoga zbornika.

¹⁵ Naziv valja povezati s indoeuropskim onomatopejskim korijenom *uab, tj. konsonantskim skupinama *db, *dbt koje su u hijeroglifima narisane pupavcem (Keimer 1930: 319; Gardiner 1996: 460).

ptica opisao kao njihovo druženje u prirodi, vodeći se znanjem da se obje pojavljuju u proljeće i slično glasaju te ih se kroz pučko tumačenje vidi kao mladića i djevojku:

... jednom je pupavac hteo da primami kukavicu, govoreći da će joj kupiti cipele, a ona da je rekla: 'Kupuj, kupuj!' (por. kuk. zov: ku-ku, ku-ku!), na što pupavac (odn. futavac) odgovara: 'Bud, bud!' (= budem, budem! t.j. hoću). (Hirc 1896: 4; Bulat 1933: 6).

Predaja je zabilježena među češkim, poljskim i rumunjskim narodima s obzirom na onomatopejske odlike glagola *kupiti*, (Bulat 1933: 6; Gura 2005: 449; Kunstmann 1938: 9).

Sve nazivlje potvrđuje čovjekovo dobro poznavanje ptice te zapaženo ponašanje (Brehm 1966: 355) i glasanje. Pupavac je lako pripitomljiv što je pomoglo čovjeku u upoznavanju njegove naravi i načina života i to posebice u južnoj Europi i sjevernoj Africi (Kralj, Barišić, Tutiš i Ćirković 2013: 135) gdje prebiva tijekom cijele godine te ga se često susreće po selima i gradovima (Brehm 1966: 355).

3. Simboličko putovanje iz Egipta u Europu

Najstarije potvrde o pupavcu i čovjeku donose hijeroglifi među kojima prepoznajemo 50-ak crteža različitih ptica. O tomu je prvi iscrpno pisao francuski egiptolog i filolog Emmanuel de Rougé (1811. – 1872.) (Keimer 1930: 319). Crtež pupavca odgovara konsonantskoj skupini „db”, asocijaciji pupavčeva glasanja.¹⁶ Važnost pupavca na egipatskom prostoru prepoznatljiva je i kroz arheološke artefakte te eufemizam „egipatski čistač” koji se odnosi na pupavčevu prehranu.¹⁷

Na temelju raščlambi arheoloških nalaza Keimer je zaključio da se pupavca u Egiptu doživljavalo kao kućnoga ljubimca u ruci maloga božanstva Horusa-djeteta. Zato je u mitološkom kontekstu ova ptica pod okriljem dječaka-boga – Horusa-djeteta ili Harpokrata-djeteta¹⁸ te je izravno povezana sa svijetom bogova. Na temelju povijesnih, arheoloških i književnih istraživanja moguće je donekle objasniti „zahvalnički” odnos koji se gradi na relaciji dječak-pupavac, odnosno dijete-roditelj. Simbolika ovih odnosa prepoznat će se u srednjem vijeku u svim zapadnoeuropskim Bestijarijima (usp. *Aberdeen Bestiary* fol. 36r i 50v).¹⁹

Da bi se dosegnulo izvorište pupavčeve srednjovjekovne europske simbolike valja posegnuti za poveznica iz spomenute egipatske ali i antičke mitologije te odgovor potražiti u Horapolona (5. st.), koji je u djelu *Hieroglyphica* donio nove oblike alegorijske i ezoteričke interpretacije istočnjačkih i mediteranskih predaja, koje se naslanjaju na Elijanovu *De Natura Animalium*. Oba su antička pisca, prema Keimeru, poznavala prikaze Harpokrata s pupavcem u ruci koji stoji pored oca, a također i istočnjačke predaje

¹⁶ Naziv *deb* uz *futach* čitamo u Belostenčevu *Gazophylaciumu*. Uz ova dva naziva Belostenec navodi još i *pupudin*, *kokotić*, *dedek* (Belostenec 1740: 66, 99).

¹⁷ Pupavac jede sve što je na tlu: crve, mrave, bube svih vrsta, skakavce, zmije.

¹⁸ Oko identifikacije ptice koju u ruci nosi Horus-dječak pojavila su se različita tumačenja u 19. stoljeću (DAGR 1900: 12–13). Početkom 20. stoljeća na temelju pomnijih istraživanja arheoloških artefakata potvrdilo se da je riječ o pupavcu.

¹⁹ <http://www.abdn.ac.uk/bestiary/translat/36r.htm>; <http://www.abdn.ac.uk/bestiary/translat/50v.htm>

koje su ušle u promišljanja dvojice pisaca u oblikovanju jedinstvene alegorijske slike *mi-losrda* uz pomoć pupavca. U oba pisca mladi ptici uzvraćaju roditeljsku brižnost istom mjerom kad im roditelji ostare (Keimer 1931: 311; Walle i Vergote 1943).²⁰ U tom kontekstu Elijan se oslanja na staroindijsku predaju²¹ o tri kraljevića od kojih jedino najmlađi ne napušta roditelje ni nakon njihove smrti već ih sahranjuje u samomu sebi, odrubivši si mačem glavu. Bog Sunca, dirnut dječakovom odanošću, pretvara princa u prekrasna pupavca, daruje mu dug život i okrunjuje ga u znak vječnoga sjećanja na ljubav djeteta prema roditeljima (Zucker 2005: 91). Snaga poruke ove predaje utemeljena je na apstraktnim empatičkim pojmovima zahvalnosti i odanosti koji vječno traže konkretne predodžbe. Elijan i Horapolon su interpretirali zahvalnost kroz prikaze Horusa-djeteta sukladno literarnim ukusima njihova doba (Keimer 1939: 312)²² uz uspješno vizualiziranje predodžbe o dvostrukoj etičkoj odgovornosti među likovima:

- dječak s pupavcem = privrženost i odgovornost pupavca prema svojim pticama,
- dječak s ocem = zahvalnost djece prema roditeljima.

Na simboličan način pupavac podučava čovjeka ponašanju prema najbližima. U kršćanskoj duhovnosti problematika je otvorena petom Božjom zapovijedi: *Poštuj oca svoga i majku svoju, da imadeš dug život na zemlji koju ti da Jahve, Bog tvoj.* (Iz 20,12), što je i prvi navještaj kompleksne biblijske problematike odnosa u obitelji (usp. Lev 20,9; Mt 15,4), koja će uz potvrdu odnosa u životinjskoj zajednici naići na plodno tlo na europskom srednjovjekovnom prostoru, gdje su starci nerijetko bivali izbačeni iz obiteljske zajednice i osuđeni na besciljna lutanja. Na *obiteljsku odbačenost* glasno su upozoravali srednjovjekovni propovjednici posebice kroz egzemple ili prilike, pamtljive i slikovite komunikacijske potvrđnice (Berlioz 1990: 202; usp. Zaradija Kiš 2012: 344) među kojima je i prilika s pupavcem. U kontekstu moralne i društvene bijede priča o brižnim pticama postaje vrlo popularna. Ona nadilazi prirodnu realnost – smrad pupavca, koji će ostati zabilježen u antičkoj književnosti i naći odjek u pučkim interpretacijama realnoga svijeta. Animalistička simbolika brižnosti iz istočnjačkih se kultura uvlači u antičke mitske spoznaje, doživljava literarnu preobrazbu tako što pupavac zbog svoga smrada postaje alegorijom najgorih ljudskih grijeha. O tomu govori mit o Tereju koji se pretvara u pupavca, simbolu ekstremnih opačina: kanibalizma i čedomorstva (Zamarovsky 1985: 318).²³ Na tragu loše prirodne reputacije pupavac se u Starom zavjetu pridružuje nečistim pticama (Lev 11,19; Pnz 14, 18) kojima se pridaju karakteristike podlosti i kukavičluka pa je u biblijskoj duhovnosti pupavac simbol grješna čovjeka.

²⁰ *Hieroglyphica* 10,55: <http://asklepios.chez.com/horapollo/horapollon.htm>

Odrasli pupavac pripremi gnijezdo tamo gdje su i njega othranili, iščupa roditeljima staro perje i hrani ih kao što su i oni njega hranili sve dok roditelje ne pokrije novo perje. S tim u vezi valja istaknuti neka znanja o pupavcu koja se odnose na privrženost jatu i pomaganje pticama u odrastanju i do pet godina (*Enciklopedija životinja*, International Masters Publishers d.o.o. Varaždin).

²¹ Usp. Claudius Aelianus (oko 175. – oko 235.): *De Natura Animalium* (16,5)

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Aelian/de_Natura_Animalium/16*.html

²² Realno je riječ o alegorijskoj slici pomlađivanja, tj. transformaciji ljudske duše u pticu, dok je prirodoslovnom smislu riječ o mitarenju.

²³ Usp. Aristofanovu komediju *Ἐπιπλάτῃ* / *Price* (Sironić i Salopek 1977: 126) i Higinovu *Philomelu* (Fabula 45) (Zucker 2005: 91).

Positivizam istočnjačkih predaja o pupavcu snažno je, međutim, istaknut u hebrejskoj i islamskoj književnosti u kojima je on kraljev glasnik u legendi o Salomonu/Sulejmanu, koji je razumijevao govor ptica. U Kur'anu (sura 27, *An-Naml* 16–24) se govori o ptici pupavcu imenom *Hudhud* koja donosi vijest o kraljici od Sabe. Uz to, na putu za Meku pupavac otkriva izvor vode, jer je jedino njemu dana moć iznalaženja podzemnih izvora u pustinji, tj. otkrivanja najskrivenijih tajni u Čovjeku i na Zemlji (Kunstmann 1938: 16–21; Kamran, Rogayye i Parvaneh 2014: 41).

Zbog pupavčeve ljepote valja istaknuti i perzijsku predaju o pupavcu i lijepoj ženi, koja se od srama pretvorila u prekrasnu pticu s „češljem” na glavi kad ju je svekar vidio dok se češljala. Čuvena je i perzijska epopeja *Razgovor ptica* perzijskoga pjesnika Farida al-Din Attara iz Nichapura (oko 1142. – oko 1229.) (Nozedar 2006: 51, 426) u kojoj je u 4000 versa opjevana ljepota i moć pupavca (Gougaud 2002).

Iz spomenutih književnomitoloških natuknica razvidna je kulturološka važnost male ptice. U oblikovanju srednjovjekovne europske literarne animalističke tradicije prevagnuo je istočnjački pozitivizam pupavca kao vizualizacija apstraktnih pojmova brižnosti i zahvalnosti, tema koje su u moralno-etičkom i društvenom kontekstu sastavnice svih civilizacija i kultura. U uspostavljanju odnosa između čovjeka i životinje srednjovjekovni je pupavac alegorijska predodžba koja prema M. A. Dürriglu „znači okupljanje više metaforičkih i/ili simboličkih preskoka oko jednog idejno precizno određenog sadržaja... Srednjovjekovna alegorija prikazuje ljudski život kao stalnu izmjenu i preplitanje temporalnih, 'ovostranih' događaja s vječnim uzorkom i zakonitostima” (Dürrigl 2007: 31) koji su najjasniji kroz prikaze iz životinjskoga svijeta – nezaobilazno ishodište razumijevanja srednjovjekovne duhovnosti. Alegorijska slika s pupavcem na slikovit način pojašnjava misterij odnosa među ljudima i neočekivana ponašanja, čija se objašnjenja traže u organiziranu životu drugih, tj. životinja s kojima čovjek dijeli životni prostor. Književno-simbolička srednjovjekovna predodžba pupavca oblikovana je na dvojnosti dobra i zla što potvrđuje da je evolucijski proces simbole u alegorijskim kreacijama neizbježno povezan s poznavanjem prirode. Ona je pupavca unijela i fiksirala u predaje i legende koje su se u različitim civilizacijama različito prihvaćale s tim da je nestabilnost simboličkoga polariteta ovisna o apostrofiraju izdvojenih etoloških pojedinosti. Pupavac ne može simbolizirati obiteljsku ljubav, čedomorstvo, pohotu ili dostojanstvo ako je istrgnut iz književnopovijesnoga konteksta. To prepoznavamo i u starijim književnim ostvarajima na hrvatskom prostoru i to kroz skromne bestijarijske pabirke iz hrvatskoglagoljskih odlomaka – važnih kulturoloških poveznica u promišljanju književnoga fenomena pupavca i njegove civilizacijske transmisije.

4. O pupavcu u hrvatskoglagoljskim bestijarijskim pabircima

Priču o pupavcu čitamo u kratkim odlomcima u dva glagoljska rukopisa:

Akademijin zbornik duhovnoga štiva (sign. IV a 48), 15. st. I. K. Sakcinski donio je ovaj rukopis s otoka Krka u Akademiju gdje se i sada nalazi (Štefanić 1970: 28). Među prvima ga je istraživao R. Strohal, koji se zanimao za egzemple pa nije komentirao odlomke iz bestijarija među kojima je i tekst o *epopsi* (fol. 98v–99r (89v–90r),

Tkonski zbornik (sign. IVa 120), 16. st. Od njegova pronalaska u 19. stoljeću proučavali su ga: I. Milčetić, R. Strohal, F. Fancev, V. Štefanić i dr., a S. Sambunjak je u cijelosti objavio latiničku transkripciju rukopisa uz opširnu uvodnu studiju (Sambunjak 2001). Zborniku pripada posebno mjesto u sveukupnom korpusu hrvatskoglagoljske književnosti posebice zbog široka raspona književnih žanrova koje sadrži. Među njima je moralno-didaktički tekst *Cvijet kreposti* (fol. 67r–85r) koji je važan zbog animalističkoga pogleda na etičku problematiku koju nudi u kontekstu metaforičke prezentacije uloge životinje u boljem razumijevanju ljudskih mana i vrlina. Donosimo odlomak iz „hrvatskoglagoljske bestijarijske tablice” koju gradimo na temelju odlomaka iz bestijarija u hrvatskoglagoljskim rukopisima. Nadamo se nekoj budućoj rekonstrukciji hrvatskoglagoljskoga Bestijarija, vjerujući da je postojao u korpusu hrvatskoglagoljske književnosti ali se nije uspio sačuvati, kao što i hrvatskoglagoljsku Bibliju otkrivamo kroz čitanja iz glagoljskih liturgijskih knjiga.

ŽIVOTINJA	IV a 48 Antoninov konfesional egzempli	IV a 120 Tkonski zbornik <i>Cvjet od kreposti</i>
LAUPAPA, EPOPSA (pupavac) grč. ἔπιωψ lat. <i>Hupupa, Epops,</i> <i>(Epopus, Hupe,</i> <i>Hupelot, Huppe,</i> <i>Upupa)</i>	<i>Pismo reče ki zlo čtet' oca ili mater' semr'tiju da unr/let' est' ptica epopsa egda sastariet se čeda is/trzajut' per'e voditelju svoemu i budeta gola i polo/žet' iju v gnězdo kako mladěju i rek(u)t' ima kako vi trull/dista se krměči nas' tako i mi da stvorimo vama Protllivu semu da to po šimonii nerazumni ē(lově)ci tvoret' i ne hote/ roditel' svoih' ljubiti-</i>	<i>Milost primen/lti se more ka ednoi ptici imenem laul/papa videči da otac i mati stall' ri esta i videči da sta zgubilall' zrak i letati ne umjeta i ne vidital' kako nih mlada detca učine edno lepoll gnezdo i onde im piču nose i potom iznal/mu oči ih i oskubu pera ih i tako po naturell' budut videti i letati</i> <i>kapitul 9</i>
Strohal, str. 23	Fol. 98v (89v)/28-34	Fol. 75v/19-76r/2

Tekst o pupavcu iz Akademijina zbornika se referira na petu božju zapovijed kojom se otvara moralno-etička obiteljska problematika: *Poštuj oca svoga i majku svoju, da imadneš dug život na zemlji koju ti dā Jahve, Bog tvoj* (Iz 20,12). Da je problematika bila važna u ljudskoj povijesti govore i druga biblijska mjesta s varijantama istoga teksta (Iz 21,17; Lev 20,9; Izr 20,20). Bestijarijski odlomak je vizualna poveznica između ljudskih kanoniziranih načela življenja s božanskom uređenošću života drugih, tj. s animalističkim svijetom. Hrvatskoglagoljski odlomak je predložen u formi egzemplara (Zaradija Kiš 2008: 134; ista 2014: 193) i povezan sa starijim Fiziologom²⁴ (Jurčenko 2001). Pučka namjena ovoga i drugih

²⁴ Fiziolog, *Φυσιολόγος*, donosi četrdesetak priča o životinjama među kojima je najviše ptica (Voisenet 1994: 108). Priča o pupavcu predložuje obiteljsku problematiku, koju je danas teško razumjeti bez prethodnih znanja o odnosu čovjeka i pupavca kroz povijest.

odlomaka iz Bestijarija pridružuje ih „književnim minijaturama” propovjedne proze koje smo nazvali *animalističkim egzemplom* (Zaradija Kiš 2008: 134) utkanim u propovijed.

Kroz vizuru književne historiografije priču o pupavcu s osobitom pozornošću valja promatrati u *Fiore di virtù*, odnosno *Cvijetu kreposti*, koji je u nas sačuvan u Tkonskom zborniku (Zaradija Kiš 2014: 195–197). U njemu se prepoznaje težnja čovjeka da izađe iz sputavajućih srednjovjekovnih nazora, da znanjem dosegne nove sfere spoznaje, referirajući se na mudre prethodnike i promišljanja o samomu sebi. U *Cvijetu kreposti* je priča o pupavcu našla svoje mjesto u objašnjavanju *milosrđa* – nedostižne vrline koja se alegorijski predočuje zahvalnošću prema roditeljima (Gabrić Bagarić 2012: 363). U devetom poglavlju *ot umilenija* (Strohal 1916: 22) otvaraju se složena humanistička pitanja o međugeneracijskim odnosima.

Na početku rada ustanovili smo da u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu nemamo mnogo potvrda o pupavcu, nemamo nažalost sačuvan ni glagoljski Bestijarij već samo njegove fragmente (Hercigonja 1975: 417). Oni nisu dovoljni u podastiranju ukupnosti znanja o životinjama u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu i zato što im nedostaje likovna komponenta. Naime uz opis životinje i moralnodidaktičku pouku, nezaobilazna je vizualna predodžba za razumijevanje srednjovjekovnoga bestijarija. To je posebice isticao Leonardo da Vinci (Evans 1951; Capra 2009: 23; Calabrese 2004) u svom Bestijariju o čijoj je „po-etici” po prvi put u nas pisao N. Visković (Visković 1996: 135–136). Svojom sveukupnom umjetničkom originalnošću da Vincijev Bestijarij zauzima nezaobilazno mjesto u oblikovanju univerzalnosti umjetnikove misli u europskom renesansnom promišljanju odnosa između čovjeka i životinje.

5. Zaključna misao

Kroz navedena književna i kulturološka očišta pupavac se pokazao kao vrlo zagonetna ptica koja nije promakla čovjekovim opservacijama, ali ni mašti, posebice kad se promatra kroz paradigmu reinkarnacije i međuobiteljskih odnosa. Kroz kulturnoantropološku i kulturnoanimalističku povijest pupavcu se ukazala jedinstvena prilika da svoj način života fiksira u čovjekovoj spoznaji samoga sebe i u traženju najdubljih slojeva vlastite duhovnosti – svoga dubinskoga JA, na čemu su utemeljeni bestijarijski pabirci iz dostupna nam hrvatskoglagoljskoga književnoga korpusa, koji bez kulturnopovijesnoga znanja ostaju nerazumljivi.

Literatura

Belostenec, Ivan (1740), *Gazophylacium, seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium: selectioribus synonymis, phraseologicis verborum constructionibus, metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum ... / Joannis Bellosztenecz*. Typis Joannis Baptistae Weitz, Zagrabiae.

Berlioz, Jacques (1990) „L'homme au crapaud. Genèse d'un exemplum médiéval”, u: *Tradition et Histoire dans la culture populaire. Documents d'ethnologie régionale*. vol. 11. Centre Alpin et Rhodanien d'Ethnologie, Grenoble, str. 169–203.

Biblija. Stari i Novi Zavjet (1991) Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

- Brehm, E. Alfred (1966) *Kako žive životinje*. Otokar Keršovani, Rijeka.
- Bulat, Petar (1933) *Kukavica*, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Calabrese, Filomena (2004) *Il Bestiario: scienza e letteratura in Leonardo da Vinci*. McGill University, Montreal.
- Capra, Fritjof (2009) *Leonardova znanost. Uvid u veličanstveni um najvećeg genija renesanse*, Planetopija, Zagreb.
- Carmody, Francis James (1941) *Physiologus Latinus Versio Y*. Publications in Classical Philology 12/7, University of California, Berkeley – Los Angeles.
- DAGR (1900) *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, T. 3, Vol. 1, (ur. Charles Daremberg i Edmond Saglio), Librairie Hachette, Paris, str. 12–13.
- Dürriegl, Marija-Ana (2007) *Čti razumno i lipo. Oglеди o hrvatskoglagoljskoj srednjovjekovnoj književnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Evans, Oliver (1951) „Selections from the Bestiary of Leonardo da Vinci”. *The Journal of American Folklore*, 64, br. 254, str. 393–396.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2012) „Fiore di virtù i životinja”, u: *Književna životinja. Kulturni bestijarij II. dio*. (ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš), Hrvatska sveučilišna naklada i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, str. 351–371.
- Gardiner, H. Alan (1996) *Egyptian Grammar*, Oxford University Press, London.
- Gougoud, Henri (2002) *La Conférence des oiseaux*, Seuil, Paris.
- Gura, Aleksandar (2005), *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*, Brimo, Logos, Aleksandrija, Beograd.
- Heinzel, Hermann; Fitter, Richard i Parslow, John (1999) *Ptice Hrvatske i Europe: sa Sjevernom Afrikom i Srednjim Istokom*, (za Hrvatsku prilagodio Dragan Radović), Hrvatsko ornitološko društvo, Zagreb.
- Hercigonja, Eduard (1975) *Srednjovjekovna književnost*, u: *Povijest hrvatske književnosti* 2. Mladost, Zagreb.
- Hirc, Dragutin (1896) „Što priča naš narod o nekim životinjama”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 1, str. 1–26.
- Hirtz, Miroslav (1938–1947) *Rječnik narodnih zoologičkih naziva. Ptice (Aves)*, knj. 2. JAZU, Zagreb.
- Jurčenko, G. Aleksandar (2001) *Aleksandrijskij Fiziolog. Zoologičeskaja misterija*, Evrazija, Sankt-Peterburg.
- Kamran, Pashayi Fakhri; Rogayye, Mahmoodivand Bakhtiari i Parvaneh, Adelzadeh (2014) „Hoopoe in Persian Literature and Myths”, *International Archive of Applied Sciences and Technology*, 5 (2), str. 41–44.
- <http://soeagra.com/iaast/iaastjune2014/8.pdf> (pristup 20. 10. 2015.)
- Keimer, Ludwig (1931) „Quelques remarques sur la huppe (Upupa Epops) dans l'Égypte ancienne”, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale (BIFAO)*, 30, str. 305–331.
- Kralj, Jelena; Barišić, Sanja; Tutiš, Vesna i Ćirković, Davor (2013) *Atlas selidbe ptica Hrvatske*, HAZU, Zagreb.

- Kunstmann, G. John (1938) *The Hoopoe. A study in european folklore*, Private Edition, Chicago.
- Kunstmann, G. John (1939) „The Bird that Fouls its Nest”, *Southern Folklore Quarterly*, 3, str. 75–91.
- Lang, Milan (1915), *Samobor. Narodni život i običaji*, (reprint izdanje 1992.), Knjižnica Jugoslavenske akademije, Zagreb.
- Miklosich, Franz (1865) *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae.
- Nozedar, Adele (2006) *The secret language of birds*, Harper Element, London.
- RCJHR (2011) *Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije*, sv. 18., (ur. Zoe Hauptova i Zdenka Ribarova), Staroslavenski institut, Zagreb.
- RJAZU (1952) *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. 12, JAZU, Zagreb.
- Sambunjak, Slavomir (2001) *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. Stoljeća*, Općina Tkon, Tkon.
- Sironić, Milivoj i Salopek, Damir (1977) „Grčka književnost”, u: *Povijest svjetske književnosti*, knjiga 2, Mladost, Zagreb.
- Strohal, Rudolf (1916) *Cvjet vsake mudrosti. Najstarije hrvatsko umjetno sačuvano književno djelo iz 14. vijeka*, C. Albrecht, Zagreb.
- Strohal, Rudolf (1918) „'Prilike' iz stare hrvatske glagolske knjige”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 23, str. 64–124.
- Štefanić, Vjekoslav (1970) *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, t. 2, JAZU, Zagreb.
- Visković, Nikola (1996) *Životinja i čovjek*, Književni krug Split, Split.
- Voisenet, Jacques (1994) *Bestiaire chrétien. L'imagerie animale des auteurs du Haut Moyen Âge*, Presses Universitaire de Mirail, Toulouse.
- Walle van de, B. i Vergore, J. (1943) *Traduction des Hieroglyphica d'Horapollon*. <http://asklepios.chez.com/horapollo/horapollon.htm> (pristup 27. 02. 2014.)
- Zamarovský, Vojtech (1985) *Junaci antičkih mitova*, Školska knjiga, Zagreb.
- Zaradija Kiš, Antonija (2008) „Egzempli kao srednjovjekovni bestijarij: animalistički egzempli u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu”, u: *Vidjeti Ohrid*, (ur. Marko Samardžija), Hrvatsko filološko društvo i Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 117–140.
- Zaradija Kiš, Antonija (2012) „Strašna krastača – jedno čudovište blagih očiju”, u: *Književna životinja. Kulturni bestijarij II. dio*, (ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš), Hrvatska sveučilišna nagrada i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, str. 325–349.
- Zaradija Kiš, Antonija (2014) „Est' ptica epopsa: jedan hrvatskoglagoljski egzempl i njegov kulturološki kontekst”, *Slovo* 64, str. 183–205.
- Zaradija Kiš, Antonija (2015) „Masten kak futac: pabirci iz međimurske frazemske baštine”, u tisku, Zagreb.
- Zucker, Arnaud, *Physiologos. Le bestiaire des bestiaires*, Édition Jérôme Millon, Grenoble, 2005.

SUMMARY

Antonija Zaradija Kiš

**THE ANIMALISTIC LITERARY CONNECTION: FROM LEGEND TO
"THE BESTIARY" AND "THE FLOWER OF VIRTUE"**

Knowledge about animals and their manifestation in certain Mediaeval and Renaissance literary works, along with their moral and didactic messages, are the mainstay in research into literary and culturological relations in this paper. The starting-point of the study is the "epopsa" bird, that is, the hoopoe, found in the Croatian Glagolitic literary corpus, and also confirmed as an entry in the "Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije" [Dictionary of the Church Slavic Language in the Croatian Redaction]. On the example of a fragment from the Glagolitic Academy's Miscellany (sign. IVa 48), and other fragments from the Tkon Miscellany (sign. IVa 120), we have tried to reach the origins of the literary presentation of the hoopoe in the moral and didactic context of care for aged parents, this having led us further into the deepest strata of Eastern legends. We find their reflection in *The Physiologist* and *The Bestiary*, and then in *The Flower of Virtue*. We have also paid particular attention in the study to certain traditional beliefs about the hoopoe – an original source of oral literature in the Slavic region, with reference to more recent ethnographic material from the Croatian lands.

Key words: literature, legend, hoopoe, Bestiary, *The Flower of Virtue*

Zdenka Đerd

**LUTKARSKI IGROKAZ KAO PARADIGMA
FOLKLORNE KOMUNIKACIJE**

*dr. sc. Zdenka Đerd, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Odsjek u Petrinji
izvorni znanstveni članak*

UDK: 792.97

792.071.2.027 Mrkšić, B.

Lutkarsko kazalište posebna je grana stvaralaštva Borislava Mrkšića u kojoj ostavlja značajne tragove kao književni teoretičar-teatrolog, prevoditelj (i) prilagoditelj lutkarskih igrokaza čeških, slovačkih i ruskih suvremenih autora, dramaturg i dramaturg hrvatske književne baštine, redatelj te autor lutkarskih igrokaza. U lutkarskim igrokazima koristi likove iz različitih narodnih priča arhetipskog značenja, poput kralja, djevojke, zmije, ptice, vragova s izmijenjenim fizičkim obilježjima i netipičnim odnosima, naglašeno karikaturnim, dok radnju-priču smješta u aktualno vrijeme. Lutkarski igrokazi koje Mrkšić piše prema retoričkim oblicima, posebice pričama i brojalicama iz usmene svjetske i hrvatske književnosti ili polazeći od njih – primjerice Od zlata jabuka, Šingalo Mingalo, Pošla koka na pazar – potvrđuju dramu kao subjektivno-objektivno djelo u kojemu je napisani tekst tek jedna od njegovih sastavnica, znatno ovisna kako o glumačkoj interpretaciji, tako i o reakcijama gledatelja. Tako je lutkarski igrokaz folklorna komunikacija u kojoj se ne razdvajaju procesi i stvari, odnosno pripovijedanje i priča. U folklornoj se komunikaciji i sam folklor određuje kao „umjetnička komunikacija u malim grupama” s težištem ne toliko na umjetničkim svojstvima folklora koliko na komunikacijskom procesu.

Ključne riječi: lutkarski igrokaz, lik-lutka, animacija, folklorna komunikacija, Borislav Mrkšić

1. Uvod

Lutkarska teorija Borislava Mrkšića¹ sažeta u knjizi *Drveni osmijesi* prožimlje i poeziju radiodrame iz knjige *Poetika radio-drame* i kazališne pojmove, posebice maske i lika-

¹ Borislav Mrkšić (1925.–1994.) kazališni redatelj, prevoditelj, dramaturg, teatrolog i glumac, diplomira režiju na Akademiji za kazališnu umjetnost u Zagrebu, a studij lutkarstva završava u Pragu. Radi kao dramaturg u Dramskome kazalištu Gavella i Kazalištu Komedia, te kao redatelj dramskih emisija Radio Zagreba. Režira u mnogim kazalištima, napose lutkarskim – u Hrvatskoj, BiH, Čehoslovačkoj. Prevodi dramske tekstove s češkog, slovačkog, poljskog, ruskog, talijanskog i engleskog jezika. Autor je nekoliko teatroloških knjiga: *Poetika radio-drame*, 1968., *Riječ i maska*, 1971., *Drveni osmijesi*, 1975. i 2006. II. izdanje, *Avangarda umire mlada*, 1978., lutkarskih igrokaza, dramaturgija i prilagodbi proznih tekstova za lutkarsku scenu (*Hrvatska književna enciklopedija*, III. svezak, Zagreb, 2011: 143).

kazališne lutke iz knjige-priručnika *Riječ i maska* podnaslovljene *Pristup scenskoj umjetnosti*. U posljednjoj svojoj knjizi *Avangarda umire mlada* autor sustavno izlaže avangardna strujanja u europskom kazalištu početkom 20. stoljeća zadržavajući se posebno na kazališnim zbivanjima i gibanjima u Rusiji, Češkoj, Slovačkoj (tada Čehoslovačkoj) i Francuskoj, u kojima lutka i lutkarsko kazalište imaju svoja mjesta.

2. Znakovi zvuka predmeta i „predmeta-lutalice“

Medij radija, u kojemu je zvuk znak, Mrkšić pojašnjava tišinom vezanom uz osjećaj ugođe, potaknute mogućnošću slobodnog prepuštanja zvukovima koje čovjek nosi u sebi. Radio kao zastupnik svijeta biranih zvukova zastupnik je i tišine koja odvaja zvukove i šumove od *predmeta*. Ako predmet nije obuhvaćen pogledom, on gubi svoju predmetnost, pa je radio neka vrsta transformatora koji predmete pretvara u pojave. Budući da se putem radija predmeti, bića, pojave mogu samo javljati, a nikada pojaviti, slušatelj ih prepoznaje u glasovima, zvukovima i šumovima. Tako radio nudi uhu slušatelja slobodno tumačenje predmeta te istovremeno osjećaj njegove prisutnosti i odvojenosti zvuka od njegova izvora (Mrkšić 1967: 15–19). Mrkšićevi predmeti – jedan zvukom izabran, a drugi pogledom izdvojen ili oblikovan u „predmet-lutalicu“ – povezuju poeziju dva naizgled raznorodna medija: radiodrame i lutkarskoga kazališta. Put od izdvojena „predmeta-lutalice“ do poezije lutkarske igre započinje zapažanjem i analizom njegove funkcionalnosti. Osim svojih uporabnih, stvarnih mogućnosti – poput stolice na kojoj se sjedi – Mrkšić (1975) kaže da predmeti obuhvaćeni pogledom prema čovjeku imaju prikrivene mogućnosti pretvorbe i svojevrstnu teatralnost. Svaki predmet može postati „predmet-lutalica“ i preobraziti se u nešto drugo – biće, pojavu, stvar – uvijek u odnosu prema čovjeku. Preobrazba predmeta jest igra, a pravila igre određuje čovjek pa predmeti tako postaju stvari čovjekova „ja“ koje na taj način stvaraju svijet njegova kazališta. Kada predmet *igrom* postane nešto drugo, on više nije predmet, nego je znak, simbol, odnosno lik-lutka. Sam oblik predmeta već izaziva određene emocije – oštri kutovi izazivaju nemir, tjeskobu, strah, dok okrugline obično smiruju. U predmetima Mrkšić zapaža „karaktere“ slične ljudskima, pa stolice na pozornici imaju svoju psihologiju i ponekad se „nerviraju“ ili bespomoćno „izvaljuju“ (Mrkšić 1975: 249). Oživiljavanje izabranog predmeta, utjelovljenje pojmova poput škrtosti, smrti, straha, ljubavi, proljeća te pridavanje ljudskih osobina bilo kojoj fikciji, životinji ili biljki izražajne su mogućnosti kazališta lutaka. Tako predmet na pozornici kazališta lutaka najprije pokazuje svoje fizičke osobine pa je, primjerice, stolica velika ili malena, plastična ili drvena, široka ili uska. U daljnjem približavanju čovjeku predmet očituje svoju temeljnu funkciju – da se na stolici sjedi i to na različite načine. Na kraju stolica prestaje biti stolica i postaje nešto drugo – znak, simbol, a „...u nadrealističkom teatru i u teatru apsurdna vidjet ćemo ormare koji gnječe ljude, uklete fotelje koje imaju moć električnih stolica i kante za smeće kao grobnice za fizički još žive ljude“ (Mrkšić 1975: 253). Mrkšiću je pozornica mjesto gdje djeluju dramska lica, a ne mjesto po kojemu se kreću živi ljudi. Ni dramsko lice nije istovjetno s tjelesnim i duševnim osobinama čovjeka-glumca koji to lice predstavlja te zbog toga dramsko lice, osim glumca, može biti i predmet-lutka. Lutke kao dramska lica u predstavi su pomični kipovi, „koji izmiču onome tko ih je pokrenuo, a koji ih, igrajući s njima, na neki način neprestano hvata... iznenaduje se njime kad ga dohvati i opet s pred-

metom maštajući hvata novi pokret, traži njegov smisao i oduševljava se poezijom stalnog oživljavanja nežive materije....“ (Mrkšić 1971: 56).

3. Lutkarski igrokaz

Borislav Mrkšić izdvaja dva različita diskursa lutkarskoga igrokaza.² Prvi diskurs smješta lutkarski igrokaz u aktualnu teoriju o posebnosti, sceničnosti dramskoga teksta. Tada je lutkarski igrokaz za lutkarsko kazalište, kao i drama za dramsko-glumačko kazalište, djelo dramskoga pisca. Mrkšić drži da je sastavni dio tako napisanog igrokaza ili drame i „reakcija gledaoca na njezinu izvedbu“ (Mrkšić 1971: 87). Drugi diskurs, s uporištem u narodnoj usmenoj predaji, lutkarski igrokaz pa i lutkarsku predstavu implicite smješta u folklornu komunikaciju. Prvi diskurs autor pojašnjava u eseju paradigmatškoga naziva *Kako ne pisati dramu*, te ustanovljuje dvostruko postojanje drame: „...kao književno djelo i kao kazališna predstava. (...) (i na doticanju je, Z. Đ.) dviju umjetnosti: umjetnosti pisca i umjetnosti glumca. To su dva aspekta jednog procesa koji počinje i završava riječju, govorom“ (Mrkšić 1971: 87). Kao struktura promjenjivih odnosa između likova i gledatelja, Mrkšiću je drama neistraženo područje ljudskog osjećanja te se „pojavljuje (...) kao organizam s bezbroj glava“ (Mrkšić 1971: 88). U zaključku autor napominje da dramu kao dramsko djelo uvjetuje njezina osobita odlika prepoznata kao „mogućnost da bude zamišljeno objektivno, predmetno... Ona je djelo subjektivno-objektivno“ (Mrkšić 1971: 92).

Lutkarski igrokazi koje Mrkšić piše prema retoričkim oblicima, posebice pričama i brojalicama iz usmene hrvatske književnosti ili polazeći od njih – poput *Šingala Mingu-la*, *Pošla koka na pazar* – potvrđuju dramu kao subjektivno-objektivno djelo u kojemu je napisani tekst tek jedna od njegovih sastavnica znatno ovisna kako o glumačkoj interpretaciji tako i o reakcijama gledatelja, ujedno smještajući autora i njegovo cjelovito mišljenje dramsko pismo ili lutkarsku predstavu u folklorno lutkarstvo. U brojnim hrvatskim pučkim inačicama igara maskama i lutkama, koje je u knjizi *Narodne drame, poslovice i zagonetke*³, ali i u drugim svojim radovima opisao Nikola Bonifačić-Rožin, ne potvrđuje se samo geneza igre lutkom, navodi Mrkšić, već geneza kazališne igre uopće. U pučkoj lutkarskoj igri – igranoj na sijelu, na svadbi, a osobito o pokladama i mesopustu – pojavljuje se jasno i naglašeno ono što je u dramskom, institucionalnom kazalištu samo naznačeno. Budući da hrvatski narodni dramski izraz pripada folkloru i tradicijskoj kulturi, i on biva dijelom usmenoga oblika usvajanja, čuvanja i prenošenja nematerijalne baštine. Dijalozi drama i igrokaza pamte se i improviziraju igranjem, stihovi se, često uz glazbu i ples, pjevaju, a priče se pripovijedaju i slušaju. Gledatelji su znatno slobodniji od gledatelja institucionalnoga glumačkoga kazališta, pa učestalije i izravno

² Lutkarski igrokaz naziv je za performativnu strukturu osobite i sadržajno raznovrsne lutkarske dramaturgije prihvatljivu i/ili pisanu za lutkarsko kazalište. Osobitosti lutkarskoga igrokaza odnose se više na implicite sadržane poticaje i mogućnosti redateljskih, glumačko-animacijskih, vizualnih (scenografskih, lutkarskih) i auditivnih rješenja nego na njihove eksplicitno napisane opise, upute (didaskalije) svojstvene autorima dramskoga/glumačkoga kazališta (Derd 2013: 84–85).

³ Knjiga Nikole Bonifačića-Rožina *Narodne drame, poslovice i zagonetke* (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 27, Zagreb, 1963.) prva u Hrvatskoj sustavno obrađuje temu narodne drame i donosi antologijski izbor narodnih dramskih tekstova (Lozica 1996: 15).

sudjeluju u predstavljanju. Zbog toga sudionici folklornoga dramskoga izraza u prošlosti nisu imali potrebe za zapisivanjem i čuvanjem „narodnoga blaga” jer su tekstove ope- tovano izvodili i s njima živjeli. Razloge nezapisivanja folklornih oblika predstavljanja valja tražiti u manje važnoj verbalnoj sastavnici predstave – s jednostavnim dramskim sukobom i kratkim dijalozima koji se i improviziraju. Folklorna lutkarska igra nastoji na izvedbama i varijacijama u ponavljanjima, s mnoštvom neverbalnih elemenata predstavljanja i glume (Lozica 1996: 15–16). Kao zanimljivost, Mrkšić ističe likovnost i različito- st životinjskih i ljudskih tipova likova-lutaka, pokladnih maski i tipova-likova vezanih uz određene vjerske obrede ili/i prigodne običaje. Osobita je sceničnost-lutkarskost zamjetna u kratkim lutkarskim igrokazima rasprostranjenima diljem Hrvatske. U tim se igrokazima prikazani lokalni tipovi-likovi pojavljuju u muškim i muško-ženskim parovima. Oni su susjedi ili braća – Panto i Šanto, Gašpar i Melko, Francek i Vanček – ili muško-ženski parovi – Todor i Mariška ili Juliška te „falički did i baba.” U raznim kontinentalnim, otočnim i priobalnim hrvatskim krajevima i mjestima, primjerice u Hrvatskoj Kostajnici, Samoboru, Kašini, Lastovu, Krku – izrađuju se slamnate pokladne lutke koje se nakon karnevalske ceremonije spaljuju. Ti slamnati likovi-lutke imaju različita imena: Poklad, Karneval, Krneval, Fašnik, Mesopust, Krnje. „*Naše maškare nas povezuju s maškarama koje su znane od Srednje Azije i Sjeverne Afrike preko Balkana i Alpa do evropskog sjevera, sve do Engleske*” (Mrkšić 1975: 115).

Mrkšićevo zanimanje za hrvatsko folklorno lutkarstvo ima uporište u sličnim uradci- ma kazališnih umjetnika u Poljskoj, Češkoj, Slovačkoj (tada Čehoslovačkoj), Rumunjskoj, Mađarskoj pa i u nekim sovjetskim republikama, primjerice u Ukrajini i Litvi. Oni su krajem prvoga desetljeća nakon Drugoga svjetskog rata i nametnute im ideje o „in- ternacionalizaciji” istu i odbacili, te su kroz vlastita kreativna istraživanja stvorili različite predstavljačke oblike folklornoga igrokaza. Takvim su igrokazima mogli jasnije i izravni- je artikulirati tradicionalne – nacionalne repertoare, pa je zanimanje za folklor u Poljskoj aktualiziralo uprizorenja o Kristovu rođenju i na scenu vratilo tradicionalnu *szopku*, a u Rumunjskoj je kazalište Tandarica u posve moderniziranom repertoaru spojilo seo- ske motive i modernističke oblike likova-figura (Jurkowski 2007: 257–259).

4. Univerzalnost maski / tipova likova-lutaka

Budući da je fabula ili sadržaj lutkarskoga igrokaza funkcija maski ili tipova likova- lutaka, ona je u može bitnoj raznovrsnosti univerzalna. Svaki se pojedinu lik-lutka može pojaviti u svim prilikama. Što su prilike neobičnije, to je pojava lika-lutke zanimljivija:

Prije svega zato jer nam je figura, ili maska, ili tip nešto blisko prije nego što zapad- ne u novu nepriliku, i zato što nam je unaprijed poznat način reagiranja maske, a prema tome i ishod priče. Sudbina tipa (lika-lutke, Z. Đ.) unaprijed je određena. Zbog toga je zanimljiviji proces od svrhe zbivanja, važniji glumac od pisca, privlač- nija figura od literature. Svi elementi fabule, a maske su glavni elementi fabule, po- dredeni su predstavi, što znači da takav teatar nije samo antirealističan, nego i anti- intelektualan (Mrkšić 1975: 127).

Mrkšić određuje nužne, a prema tome i stalne karakteristike dijaloga u dramskom djelu. To su: odnos „ja” i „ti”, „predmetna situacija” i gledatelj/publika. Prva je karakte-

ristika dana odnosom između dvaju „učesnika” na sceni i, sa stajališta onoga koji upravo govori, to je odnos „ja” i „ti” (Mrkšić 1971: 90). „Predmetna situacija” je ona situacija u kojoj se „učesnici” razgovora nalaze. Realna „predmetna situacija” izravno i neizravno utječe na tijek radnje drame – izravno, ako svojim promjenama utječe na tijek razgovo- ra, a neizravno ako postane temom razgovora. Tako se tema razgovora može promijeniti pod utjecajem vanjskih događaja, primjerice uzvika ili krika na ulici. Iako utjecaj „pred- metne situacije” na dijalog „učesnika” može biti posve ograničen, režijom režiran, ona je „u dijalogu uvijek aktualno ili potencijalno nazočna. Dijalog je usko vezan na ‘ovdje’ i ‘tada’. Onaj koji govori računa s neposrednom reakcijom slušaoca (gledatelja, Z. Đ.). Zato za vrijeme dijaloga slušalac postaje govornik, a funkcija govora prelazi s jednog učesnika na drugog... Kazališni dijalog je, dakle, mnogo kompliciraniji nego običan razgovor” (Mrkšić 1971: 91).

5. Lutkarski igrokazi folklorne komunikacije

Kao sinkretički autor suvremene hrvatske lutkarske scene i za nju pisanog suvreme- nog dijaloga, Borislav Mrkšić je ostvario poseban opus lutkarskih igrokaza folklorne ko- munikacije.⁴ Tako će se analizirati tri paradigmatična igrokaza Mrkšićeva opusa sa staja- lišta autorovih teorijskih promišljanja i zaključaka. To su: *Od zlata jabuka*, *Šingala-Mingala* i *Pošla koka na pazar*. Prva su dva produkcija Zagrebačkoga kazališta lutaka – *Od zlata jabuka* 1986. te *Šingala-Mingala* 1991. – a treći, *Pošla koka na Pazar*, 1984. izvodi tada amatersko Dječje kazalište Dubrava. Igrokaz *Šingala-Mingala* Mrkšić je i režirao, a u realizaciji ostalih dvaju sudjelovao je kao dramski pisac i dramaturg predstave.

5.1. Od zlata jabuka

Predstava Borislava Mrkšića *Od zlata jabuka*, s podnaslovom „Lutkarska igra u dva dijela prema motivima narodnih pripovijesti”, u dramaturgiji Borislava Mrkšića, režiji Joška Juvančića i Zlatka Boureka te scenografskim i lutkarskim rješenjima Zlatka Bou- reka i s glazbom Arsena Dedića, praižvedena je 17. travnja 1986. i do 29. ožujka 1988. izvedena je 38 puta u Zagrebačkome kazalištu lutaka (Široka 2008: 179).

Polazište analize su dva dostupna primjerka rukopisa lutkarskoga igrokaza različitih naziva – *Zlatna jabuka* i *Od zlata jabuka*.⁵ Primjerak naziva *Zlatna jabuka* s neznatno unesenim promjenama prva je inačica teksta, a drugi je primjerak konačna inačica igro- kaza *Od zlata jabuka* s mnoštvom ispravaka, dijaloga ispisanih na poledinama stranica, nalijepljenih preinaka teksta i umetaka s naputcima glumcima i drugim suradnicima, te oznakama za promjene tona i svjetla. Na koricama rukopisa upisan je datum praižvedbe – 17. travnja 1986., a u arhivi Zagrebačkoga kazališta lutaka čuva se kao „inspicijentska

⁴ Skupina mlađih američkih istraživača sedamdesetih godina 20. stoljeća usredotočuje se isključivo na ko- munikacijski proces pripovijedanja. U tom procesu, Dan Ben-Amos folklor određuje kao „umjetničku ko- munikaciju u malim grupama” s težištem ne na umjetnička svojstva folklora nego na komunikacijski proces (Bošković-Stulli 2006: 18–19).

⁵ Borislav Mrkšić, *Zlatna jabuka* i *Od zlata jabuka* nalaze se u arhivi Zagrebačkoga kazališta lutaka, zavede- ni pod jedinstvenim evidencijskim brojem: 187.

knjiga". U nastavku će se koristiti nazivi 'prva inačica teksta' za neispravljani i 'konačni tekst lutkarskoga igrokaza' za ispravljani primjerak teksta.

Osnovna radnja igrokaza, koja slijedi, podudarna je u *prvoj* inačici i u *konačnom* tekstu, ali su veća odstupanja u načinu njezina odvijanja. Preinake su i u sudionicima igre, odnosno likovima-lutkama i radnjama koje obavljaju i situacijama koje iz toga slijede. Evo njezina sažetka: Kraljeve dobro čuvane četiri zlatne jabuke (ili kruške) noću nestaju. Nenad Strijelac otkriva kradljivca, Žar-pticu, koja mu pretvorena u Lijepu Maru postaje ženom. Vidjevši je, i Kralj se u nju zaljubljuje. Da bi se oženio s njom, Kralj nasilno udaljuje Nenada Strijelca od nje i šalje ga u zemlju „tamo ne zna se kamo”. U zajedništvu s pomagačima Nenad rješava zagonetku, vraća se, onemogućava kraljevu ženidbu i sam se ženi Lijepom Marom.

Konačni je tekst podijeljen na deset prizora s označenim mjestima radnje (koja se odvija pred izbom Strijelca Nenada, pored nje i u njoj, u Kraljevu dvorcu i perivoju te u močvari) osim na početku igrokaza i u prvome prizoru, koji su bez tih oznaka. Odnosno, igrokaz započinje u realnom vremenu početka predstave i razgovorom likova-lutaka dvojice Vragova u kazalištu. Oni komuniciraju s gledateljima te se za „pravu priču” pred gledateljima jedan pretvara u glavu a drugi u rep i tako postaju jedan lik-lutka – Zmija.

Zmija dalje gledateljima predstavlja Meštra Ivana, a prisutna je i kada dolazi Kralj i Meštru Ivanu iznosi svoju skrb za blago – jabuke od zlata. Radnja se dalje odvija po prizorima kroz koje se provlači Zmija i po potrebi je komentira zbog razumljivosti za gledatelje ili iznosi svoje stajalište o situaciji ili o likovima, sve do sedmoga prizora kada tu ulogu ponovno preuzimaju dvojica Vragova. Dramatični se čvor konstruira kada Kralj udaljuje prepreku (Strijelca Nenada) na putu do cilja (ženidbe s Lijepom Marom) i obratom situacije, ženidbom Strijelca Nenada s Lijepom Marom, što je i završnica igrokaza.

Tako se u *ja-ti odnosu* likovi-lutke i predstavljaju, pa će na početku igrokaza Zmija, prije nego li ugleda i oslovi Kralja, o sebi reći: „*Ja sam Zmija i tako se vladam. Druge stežem – ja ne stradavam*”. Kralj Zmiju ne zapaža, a ne zanima ga ni rad „...*znamen (...) tvrdi kamen*” kojim Meštar Ivan, lomeći ga „... *veliča njega i slavna mu djela*” te mu kaže: „*More kakav mramor, Ivane? Zlato... Zlato... Zlato! To je meni bogom dato... žurim da poslije svakog sata prebrojim svoje jabuke od zlata*” (Mrkšić 1986/a: 1a). Podilaženje Kralju i moralna dvojbenost Meštra Ivana u potpunosti se razotkriva kada nalazi rješenje kraljevim ljubavnim jadima i nagovara ga da se oženi Lijepom Marom, a za Nenada Kralju predlaže da ga šalje „...*nekamo. (...) U zemlju leži-leba, gdje radit ne treba! (...) Neka odande donese to – ne zna se što!*” Nenad Strijelac kao čuvar kraljeva blaga sebe predstavlja bečarcem: „*Čuvam stražu, bečarski se šišam, pa se zato oženio nisam. Što ću, tužan, kad sam mnogo dužan. Po sto, dvjesto, na stotinu mjesta,*” (Mrkšić 1986/a: 4a). a Lijepoj Mari na njezinu repliku: „*Kao ptica sam tebi doletjela...*” bečarcem odgovara „*Koliki sam, još ljubio nisam! Al na sreću, večeras počet ću!*” (Mrkšić 1986/a: 6).

O ovisnosti teksta i izvedbe u kodiranju osobitim lutkarskim izražajnim sredstvima autora predstave i njezinu dekodiranju piše Feliks Pašić (1986) nakon gostovanja Zagrebačkoga kazališta lutaka u beogradskom Ateljeu 212:

U predstavi 'samo za odrasle' najavljuju se, među ostalima, Kralj Saša i Meštar Ivan. Njih dvojica, to jest Saša (Karadorđević) i Ivan (Meštrović) povezuju bajku u stvarnost, maštu u istoriju. Osioni i, naravno, komični gospodar i njegov prepokorni sluga – umetnik (...) ilustriraju klasičan odnos. Prepoznavanje je deo igre, dosetka koja obogaćuje njen duh. (...) u predstavi prevlađuje duh erosa sa sitnim licemermstvima i seksom na različite načine i u raznim kombinacijama. Daleko od toga da bi 'bezobrazluci' povredili dobar ukus. Pre svega, to ne dopuštaju same lutke, još jedno majstorsko delo Zlatka Boureka. One su dovoljno groteskne da grotesknim čine sve što rade, pa i 'one stvari'. Ne jedan, nego dva đavola ne daju im mira. Đavoli imaju crvena lica, gole stražnjice i faluse na mestu noseva. Svet bajke gradi se po njihovoj slici i prilici, i onda kada se pretvaraju u ogromnu, dugačku zmiju. Lijepa Mara oličjenje je nakaznosti. Lutke u ljudskom obličju, uopšte, predstavljene su 'karakterima' ružnog izgleda s karikaturno pojačanim i uvećanim crtama. Bourek je nenadmašan kada rugobu preobražava u estetski princip života, istovremeno ne dozvoljavajući da ona jednoga časa deluje neprijatno... (Pašić 1986).

5.2. Šingala-Mingala

Predstava Borislava Mrkšića *Šingala-Mingala*, s podnaslovom „Igra lutkom po novijoj narodnoj priči” (Bošković-Stulli 1997: 140–147), u režiji Borislava Mrkšića te sa scenografskim i lutkarskim rješenjima Gordane Krebelj i glazbom Arsena Dedića, praižvedena je 19. travnja 1991. i do 15. studenoga 1992. izvedena je 33 puta u Zagrebačkome kazalištu lutaka (Široka 2008: 180).

Polazište analize je primjerak rukopisa lutkarskoga igrokaza Borislava Mrkšića *Šingala-Mingala*.⁶ Prema unesenim promjenama u tekstu te izvedbenim napomenama, arhivirani rukopis igrokaza *Šingala-Mingala* u ZKL-u glumački je primjerak.

Dva lika-lutke, Vražić i Vragolan, pričom najavljuju *priču koja se igra* i na završetku je i zatvaraju. Radnju igrokaza započinju pričom o Siromačku koji je imao prijatelja, Kuma Mesara. Događanja se počinju redati kada Kum Mesar Siromačku na njegovo traženje nevoljko dobaci kost s malo mesa na njoj, uz povik-kletvu „*Idi k vragu!*”, a ovaj ga poslušna i s kosti se uputi Vragovima. U zamjenu za kost Vragovi mu daju „*crnu kokoš Šingala-Mingala*”, „*stolić Šingala-Mingala prostri se*” i „*kapot od devet džepova Šingala-Mingala*.” Naime, na spomen riječi Šingala-Mingala crna kokoš izbacuje dukate, stolić stvara obilje hrane, a na dodir vlasnika, čovjeka koji nosi kaput, iz svakog njegovog džepa izlaze dobro obučeni i opremljeni ročnici. Na put koji vodi do Vragova Siromačka upućuje susjeda, Strina Milka, koju je mnogo godina prije napustio muž, a ona, iako u poodmaklim godinama, ustrajno čeka njegov povratak. Na tom putu Siromačak susreće Zaboravljena Brodara. On ga i savjetuje što da traži od Vragova u zamjenu za ono što ima – najprije kosti, pa crne kokoši i stoliće – te ga zauzvrat moli da od njih sazna do kada će trajati njegova vezanost-zalijepljenost za splav kojom dugi niz godina prevozi putnike s jedne obale rijeke na drugu. Siromačak od Vragova dobiva za Brodara traženi odgovor. Tako Zaboravljeni Brodar saznaje da se od splavi može odlijepiti u trenutku

⁶ Rukopis Borislava Mrkšića, *Šingala-Mingala*, nalazi se u arhivi Zagrebačkoga kazališta lutaka, pod brojem 209-1991.

kada netko drugi koji je na splavi od njega može preuzeti taj posao te kada izgovori „Šingala-Mingala” i hitro iskoči na obalu rijeke. Stalna Siromačkova zaštita pritajena u devet džepova kaputa Šingala-Mingala (naoružani brojni ročnici) u povratku kući i Ženi Neveni s lakoćom su povratili njegovo ranije stečeno i otuđeno mu blago – crnu kokoš i stolić Šingala-Mingala od Krčmara Mike. Žena Nevena veseli se blagodatima Šingala-Mingala, koje su s povratkom Siromačka postale njihovom svakidašnjicom. Kumu Mesaru Siromačak napominje da su moći izgovorenih riječi Šingala-Mingala započele od trenutka kada mu je uz kosti uputio i uzvik „idi k vragu” pa i Kum Mesar odluči poći Vragovima. Kada se na splavi smjestio Kum Mesar s golemim volovskim butom koji je namijenio Vragovima, Zaboravljeni Brodar izgovori „Šingala-Mingala” i brzo sa splavi iskoči na obalu. Zaboravljeni se Brodar vrati svojoj ženi, Strini Milki, s kojom nastavlja živjeti, a Kum Mesar zauvijek ostaje na splavi prevoziti putnike s jedne na drugu obalu rijeke.

Radnju igrokaza Mrkšić dijeli na pojedinačno ili skupno pjevane i plesne dijelove te na dijaloške. Skupni pjevano-plesni dijelovi započinju pojedinačnom pjesmom samo muških likova-lutaka, koji se na taj način predstavljaju gledateljima. Ženski likovi-lutke bez prethodna opisa i solo pjevane pjesme izravno se uvode u dijaloge i radnju igrokaza. U didaskalijama se prije pjevanih dijelova opisuju izgled i glasovne i karakterne osobine likova-lutaka, prostor-scena gdje se događa radnja koja slijedi, te (detaljno) organizacija pojedinačnih i skupnih radnji, poput načina pokretanja i glasanja.

Likovi-lutke igrokaza *Šingala-Mingala* različite su vrste i podrijetla. Oni predstavljaju fantastična bića i predmete te životinjska i ljudska bića. U igri izravno komuniciraju fantastična bića, Vražić i Vragolan, koji se nazivaju i Vragovi, životinjski lik - Crna kokoš, predmet - Stolić Obilja i likovi-lutke ljudi - Siromačak, Kum Mesar, Žena Nevena, Strina Milka, Zaboravljeni Brodar, Krčmar Mika i Vojnici iz džepova. Likovi Vražić i Vragolan najavljuju i otkrivaju prostor skupne igre kao i sve prostore likova i radnji priče, pa tako i Kuma Mesara sa slikom u drugom planu koja izgleda „kao da su (je) sami vragovi naslikali, Kuma Mesara koji reže, pili i razbija same kosti s malo mesa” (Mrkšić 1991: 6). Sliku mesnice Vražić i Vragolan zatvore žalosno pjevušeći, u podlozi koje se propinju veseli glazbeni ritmovi te „otvore sliku našeg krajolika, recimo posavskog pejzaža. Dok naš Siromačak tim našim krajolikom s koljenicom na ramenu koraca, vragovi najprije pjevuše, a onda pjevaju” (Mrkšić 1991: 8). Za Ženu Nevenu autor navodi da je vječno „pomalo ljuta i pomalo žalosna”, dok je Strina Milka iznimno pokretna i vatrena, „šira nego dulja, okrugle glave kao u suncokreta.” Kada Strina Milka zaplače ili „narodski zarida, da nije lutka vidjelo bi se kako joj kaplju niz lice krupne suze” (Mrkšić 1991: 13). Zaboravljeni je Brodar „urastao u veliku sijedu bradu, a ruke kao da su mu srasle s veslom. (...) I Brodar ima svoju pjesmu, svoju tugu, svoju izgubljenost (...) više (je, Z. Đ.) govori nego što pjeva ili pjeva tako da se razumije što govori” (Mrkšić 1991: 15).

Likovi-lutke lutkarskoga igrokaza *Šingala-Mingala* u „ja-ti” odnosu imaju razgovornu rečeničnu konstrukciju pa i s otklonom od normativne gramatike, s naoko nepotrebnim ponavljanjima koja stvaraju i ekspresivnost i dramsku napetost. Uočljiva parataksa u dijalogima likova-lutaka lutkarskoga igrokaza *Šingala-Mingala* tipična je za usmeni način povezivanja rečenica i folklornu komunikaciju. Usporednost rečenica ističe iskaz i stvara gradaciju. Osim jezičnih posebnosti usmenoga pričanja koji su prenosivi u pisani

tekst, drugi prevažni dijelovi usmene izvedbe pismom su neprenosivi. To su slušne vrednote govora – intonacija, ritam, brzina, intenzitet, pokreti i mimika izvođača – kao i prostor, sredina gdje se događanje odvija te reakcija i sudjelovanje gledatelja-slušatelja u njemu (Bošković-Stulli 2006: 143).

3.3. Pošla koka na pazar

Predstava Borislava Mrkšića *Pošla koka na pazar*, s podnaslovom „Lutkarska igra – prema narodnoj priči”, u režiji i koreografiji Rudolfa Zubčića, scenografskim, kostimografskim i lutkarskim rješenjima Antuna Crljena i glazbom Stjepana Matanovića, premijerno je izvedena 1984. godine te je 53 puta odigrana u produkciji tada amaterskoga Dječjeg kazališta Dubrava (Đerđ 1997: 186–295). Odigrana je i u programu Šibenskoga dječjeg festivala 1984. (Hećimović 2002: 202). Polazište analize je primjerak rukopisa lutkarskoga igrokaza Borislava Mrkšića *Pošla koka na pazar* (Mrkšić, 1985).

Radnja igrokaza *Pošla koka na pazar* prati radnju istonaslovne brojalice (Čubelić 1970: 69–71). Josip Kekez napominje da brojalice kao asemantičan oblik izražajno ostaje unutar jezika, „ne zanimajući se za jezična značenja”. Nabranjenjem elemenata prema etimološkoj podudarnosti tekst brojalice ostvaruje samo zvonkost, ritmičko-akustičko-glazbeni ugođaj bez logičnoga smisla. Istodobno tekst očituje retoričko sredstvo promicanja asocijacijskih sposobnosti, razvijanja i ubrzavanja misaonoga procesa (Kekez 1996: 284). Stvarajući lutkarsku igru s izražajnim sredstvima brojalice mišljenu, a i realiziranu, u kontekstu folklorne komunikacije, Mrkšić je napisao lutkarski igrokaz za cjelovit i značenjski slojevit kazališni doživljaj. Tako autor u igrokazu *Pošla koka na pazar* koristi glazbenost brojalice kao poveznicu lutkarskih asocijacija i metafora, a igrom povezane univerzalnosti glazbe i lutke ne zatvaraju se u komornosti kazališne igre nego opetovano obnavljaju komunikaciju izvođača i gledatelja.

Posebna je forma pisma Mrkšićeva lutkarskoga igrokaza u kojoj se nižu detaljni opisi slike – u didaskalijama i zvuka – u glumačkim ulogama, glasovima. U programu predstave navedeni su likovi-lutke ili sudionici lutkarske igre: Koka, Grm, Koza, Vuk, Selo, Vatra, Voda, Konj, Sedlo, Miš, Mačka, Hrt, Glumci, Pripovjedači, Prikazivači, Plesači i Pjevači. Također je naveden i podatak da je predstavu igralo 22 izvođača u dobi od četiri do 22 godine (Đerđ 1997: 290). U igrokazu autor ne izdvaja likove-lutke, ali napominje da igraju glumci, njih sedam, svaki obilježen rednim brojem od 1 do 7. Razumljivo je, piše Mrkšić, da se u igrokazu koristi narodna izvorna glazba. Scena je likovno oplemenjena motivima narodnih vezova iz nekoga kraja Hrvatske, a glumci su u narodnim nošnjama:

Kao usput glumcima-lutkarima i glumicama-lutkaricama se nađu na rukama i u rukama drvene narodne lutke, bebe od kukuruzovine i figure od slame koje su nalik na pticu-grlicu, na travicu, na kosca-dugonju, na kovački mijeh ili mišinu za vino ili mijeh za gajde. U ritmu frulice ili šargije ili duda ili uz jedno i drugo i treće, u koje svira jedan glumac ili glumica, okupljena sedmorka uzvikuje na prvi mah besmislene riječi brojalice: Glumac 1.: Jednole! / Glumac 2.: Dvole! / Glumac 3.: Trole! / Glumac 4.: Čevole! / Glumac 5.: Šale! / Glumac 6.: Sečin! / Glumac 7.: Daćin! (Mrkšić 1985: 3–4).

Iz skupne naizgled spontane igre, zajedničke svirke ili pjesme nižu se dijelovi ili cijele različite brojalice sve dok se scena ne preoblikuje u idiličan krajolik u kojem se pojavi lik-lutka Koka koja je „napirlitana, nakindurena, nabubrjele krijeste, samozadovoljnog podvaljka, s triprstim-žutim čizmicama. Ona ostrim dugim, žutim kljunom para nebo i tankim nožicama (...) halapljivo, geguckavo i naduto grabi prostorom. Svi glumci-lutkari (...) jednoglasno kliknu: Pošla koka na pazar!” (Mrkšić 1985: 7). Kada se tako uređena posklizne i padne u blato, lik-lutka Koka se uznemiri, a i cijeli krajolik za njom. Koka je bijesna te se kostriješi, širi, „izbezumljeno se vrti u krugu, a oko nje se vrti idilični krajolik, koji od ovog trenutka postaje sve manje idiličan. (...) Najednom ... krajolik i Koka naglo zastanu. Glumac 2.: Ona ide jednom grmu!” (Mrkšić 1985: 8). Isti postupak i radnje, ali uz različite brojalice, ponavljaju se u zasebnim susretima lika-lutke Koke s ostalim likovima-lutkama: Kozom, Vukom, Selom, Vatom, Vodom, Konjem, Sedlom, Mišem, Mačkom. Svi likovi odbijaju poslušati Koku, sve do Hrta koji je poslušao te se radnja ubrzano odvija dalje unatrag. Neki se likovi-lutke pokretom-animacijom pojedinih dijelova postupno stvaraju iz krajolika, poput Vuka koji se „šulja” iza skupljenog Grma i ukočene Koze, a „glumci-lutkari akcentiraju dovlačenje vučine dugorepog ... glasovima i podvikuju ovakve slogove: Glumac 4.: Au... / Glumac 6.: Vau... / Glumac 2.: An...” (Mrkšić 1985: 11) Slikovit je Mrkšićev opis dolaska lika-lutke Vatre:

Iz obzorja scene (...) poče da se crveni. Koka se još više nakostriješi i još (se) poveća. Još poružni kao i krajolik koji se vrti oko nje, a iz kojega probijaju plamičci poput crvenih i žutih čipaka. Crvene i žute čipke lelujaju na vjetru, postaju sve veće i obigravaju oko iskriuljenih dimnjaka ukrućenog i mrtvog sela. Čipkasti plamenovi bivaju sve veći, sve crveniji i sve žući (Mrkšić 1985:14).

U završnim didaskalijama Mrkšić pojašnjava pokrete likova-lutaka koji nisu realni nego simbolički. Lutke-likovi bića su i pojave koji imaju gotovo jednu funkciju: ili da jedu, ili da grizu, ili da pale, ili da gase. Tako lik-lutka Koka, kada Grm očisti od blata njezinu nožicu, prelazi iz svijeta nezadovoljstva i proklinjanja u manje grubi svijet uživanja. „A do njege se uvijek dolazi kroz trnje i preko žrtava” (Mrkšić 1985: 25).

6. Zaključak

Borislav Mrkšić autor je brojnih dramatizacija književnih tekstova hrvatskih i stranih pisaca te lutkarskih igrokaza koje su igrala hrvatska gradska dječja i lutkarska kazališta, ali i brojne amaterske lutkarske i kazališne družine. Činjenica da ni lutkarski igrokazi ni dramatizacije nisu do sada objavljeni, pokazatelj je usmjerenosti autora na cjelovitost predstave i kazališnu poeziju koja se izvedbom ostvaruje, a u kojoj je tekst-lutkarski igrokaz samo jedan dio stvaralačkoga procesa. Bilo da govori o kazališnim teorijama, povijesti kazališta sjena Dalekoga istoka ili hrvatskom folklornom lutkarstvu ili, pak, djeluje kao pisac lutkarskih igrokaza, Borislav Mrkšić, započinjući kazališni proces, „nikada ne zaboravlja da svemu što se zbivalo u toj umjetnosti potraži poetsko i ljudsko podrijetlo, poetski i ljudski smisao” (Čečuk 1975: 6).

Lutkarski igrokazi koje Mrkšić piše prema retoričkim oblicima, posebice pričama i brojalicama uzetim iz usmene svjetske i hrvatske književnosti ili polazeći od njih, potvrđuju dramu kao subjektivno-objektivno djelo u kojemu je napisani tekst tek jedna

od njegovih sastavnica, znatno ovisna i o glumačkoj interpretaciji i o reakcijama gledatelja. Tako lutkarski igrokaz odnosno lutkarska predstava smješta autora u folklornu komunikaciju u kojoj se ne razdvajaju procesi i stvari ili pripovijedanje i priča. U folklornoj se komunikaciji i sam folklor određuje kao „umjetnička komunikacija u malim grupama” s težištem ne toliko na umjetničkim svojstvima folklora koliko na komunikacijskom procesu.

Literatura

- Bonifačić-Rožin, Nikola (1963) *Narodne drame, poslovice i zagonetke*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Bošković-Stulli, Maja (1997) *Usmene pripovijetke i predaje*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Bošković-Stulli, Maja (2006) *Priče i pričanje. Stoljeća usmene hrvatske proze*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Čečuk, Milan (1975) „Osmijesi drvene Thalije”, u: Borislav Mrkšić, *Drveni osmijesi*, Centar za vanškolski odgoj. Savez društava „Naša djeca” SR Hrvatske, Zagreb, str. 5–6.
- Čubelić, Tvrtko (1970) *Usmena narodna retorika i teatrologija*, Usmena narodna književnost, Zagreb.
- Derd, Zdenka (1997) *Put od osobnog do scenskog identiteta*, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Derd, Zdenka (2013) *Hrvatski lutkarski igrokaz*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Hećimović, Branko (2002) *Repertoar hrvatskih kazališta. Knjiga treća*. HAZU – AGM, Zagreb.
- Hrvatska književna enciklopedija, III. Svezak* (2011) Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- Jurkowski, Henryk (2007) *Povijest europskog lutkarstva. II. dio. Dvadeseto stoljeće*, Međunarodni centar za usluge u kulturi, Zagreb.
- Kekez, Josip (1996) *Poslovice, zagonetke i govornički oblici*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Lozica, Ivan (1996) *Folklorno kazalište. Zapisi i tekstovi*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Mrkšić, Borislav (1967) *Poetika radio-drame*, Radiotelevizija Zagreb, Zagreb.
- Mrkšić, Borislav (1971) *Riječ i maska. Pristup scenskoj umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Mrkšić, Borislav (1975) *Drveni osmijesi. Eseji iz povijesti i teorije lutkarstva*, Centar za vanškolski odgoj. Savez društava „Naša djeca” SR Hrvatske, Zagreb.
- Mrkšić, Borislav (1978) *Avangarda umire mlada. Kazališni ogledi*, Znanje, Zagreb.
- Mrkšić, Borislav (1985) *Pošla koka na Pazar. Lutkarski igrokaz*, osobna arhiva Z. D., Zagreb.
- Mrkšić, Borislav (1986) *Zlatna jabuka. Lutkarski igrokaz*, Zagrebačko kazalište lutaka / arhiva br. 187., Zagreb.

- Mrkšić, Borislav (1986a) *Od zlata jabuka. Lutkarski igrokaz*, Zagrebačko kazalište lutaka / arhiva br. 187a, Zagreb.
- Mrkšić, Borislav (1991) *Šingala – Mingala. Lutkarski igrokaz*, Zagrebačko kazalište lutaka / arhiva br. 209, Zagreb.
- Pašić, Feliks (1986) *Seks iz bajke*, *Novosti*, Beograd, 27. 11. 1986.
- Široka, Aleksandar (2008) *ZKL / Zagrebačko kazalište lutaka 1948.–2008.*, Zagrebačko kazalište lutaka, Zagreb.

SUMMARY

Zdenka Derd

PUPPET PLAYS AS PARADIGM OF FOLKLORE COMMUNICATION

Puppet theatre is a special branch of creative work of Borislav Mrkšić, where he left significant traces as a literary theorist-theatrolgist, translator (and) adaptor of the puppet plays of Czech, Slovak and Russian contemporary authors, a playwright and dramatiser of the Croatian literary heritage, both director and author of puppet plays. In his puppet plays, he uses characters from different folktales of the archetypal meaning, like the king, girl, snake, bird, devils with altered physical characteristics and atypical relationships of emphasised caricaturality, while at the same time he puts/locates the action/story in the current time. The puppet plays written by Mrkšić that were modeled on rhetorical forms, especially on storytelling and nursery rhymes from oral Croatian or world literature, or proceeded from them – for example *A Golden Apple (Od zlata jabuka)*, *Šingalo Mingalo*, *The Hen Goes to the Market (Pošla koka na pazar)* – confirm the drama as a subjective-objective work of art in which the written text is just one of its constituents, significantly dependent on the actors' interpretation and the reactions of audience. Thus, the puppet play is a kind of folklore communication in which processes and things, or storytelling and story, are not separated. In the folklore communication, folklore itself is defined as "artistic communication in small groups" with a focus not so much on the artistic characteristics of folk as on the communication process.

Key words: puppet play, puppet character, animation, folklore communication, Borislav Mrkšić

Kristina Giacometti

ŽIVOTINJSKI LIKOVI U FANTASTICI SEKUNDARNIH SVJETOVA: KRONIKE IZ NARNIJE C. S. LEWISA IZ PERSPEKTIVE KNJIŽEVNE ANIMALISTIKE

Kristina Giacometti, OŠ Nova Rača
pregledni članak

UDK: 821.111.09 Lewis, C. S.-31

*Životinje su bile na važnom mjestu u književnosti tisućama godina, odnosno ljudi su još prije pojave pisanih jezika pričali priče o životinjama. Kasnije se pojavljuju bestijariji i basne, a u njima se preko likova životinja izgovara moralna pouka. U ovome radu je naglasak na likovima životinja u fantastici sekundarnih svjetova čime se ukazuje na strogi odmak od moralne pouke. Fantastika sekundarnih svjetova promatra se u kontekstu književne animalistike, a kao matrica poslužili su romani C. S. Lewisa koji pripadaju zbirci *Kronike iz Narnije* (1950. – 1956.) i potpuno potvrđuju paradigmu fantastike sekundarnih svjetova. Primjenom teorijskih zaključaka o antropomorfnome i realističnome prikazu književnih životinja (Težak, 1991; Diklić, Težak, Zalar, 1996; Hranjec, 1998; Crnković, Težak, 2002; Verdonik, Resman, 2008; Batinić, 2013; Hameršak, Zima, 2015) na spomenute romane ukazuje se na specifičnu kombinaciju pristupa životinjama i na njihovu funkciju u fantastičnoj književnosti.*

Ključne riječi: životinjski likovi, fantastika sekundarnih svjetova, književna animalistika

1. Uvod: fantastika sekundarnih svjetova i književna animalistika

Pod pojmom postmoderna fantastična književnost često se shvaća fantastični roman u čijem je tkivu moguće pronaći međusobno isprepletene podžanrove fantastike sekundarnih svjetova,¹ a to su pustolovna fantastika sa svojim izdancima herojskom fantastikom i fantastikom mača i magije, fantastika zanosti² te visoka fantastika.

¹ Podjelu fantastike na nisku fantastiku i fantastiku sekundarnih svjetova donose Marshall B. Tymn, Kenneth J. Zahorski i Robert H. Boyer u uvodu djela *Fantasy Literature: A Core Collection and Reference Guide* (1979). Pritom je radnja niske fantastike redovito smještena u realističan (primaran) svijet, dok se radnja fantastike sekundarnih svjetova redovito odvija u drugome, fantastičnom (sekundarnom) svijetu.

² Za engleski termin „*Science fantasy*“ autorica koristi sintagmu „fantastika znanosti“ zato što se sintagma „znanstvena fantastika“ već koristi, a nitko nije ponudio bolji prijevod na hrvatski jezik.

Pustolovnu fantastiku, jednako kao i herojsku fantastiku te fantastiku mača i magije, čine priče o snažnim herojima koji se, u svijetu koji upada u krizu, sukobljavaju sa zločincima koji imaju fantastične moći. Fantastika znanosti uključuje motive znanosti, odnosno najčešće je riječ o alternativnim i usporednim svjetovima koji su uklopljeni u priču o magiji, mitološkim bićima i čudovištima. Visoka fantastika je najmlađi podžanr od navedenih, a evoluirala je iz svih spomenutih podžanrova fantastike sekundarnih svjetova. Iako su visokoj fantastici temelje postavili William Morris, Lord Dunsany te Eric Rucker Eddison, smatra se da je otac ovog podžanra John Ronald Reuel Tolkien. Prebacujući težište s herojeve osobne bitke na sekundarni svijet koji se nalazi u pogibeljnim situacijama, Tolkien je trilogijom *Gospodar prstenova* (*The Lord of the Rings*, 1954–1955/1995–1996)³ postavio novu paradigmu u razumijevanju fikcionalnih svjetova postmoderne fantastične književnosti (Clute, Grant, 1997: 951).

Glavni likovi u većini djela koja pripadaju postmodernoj fantastičnoj književnosti su životinje pa je stoga fantastičnu književnost moguće povezati s književnom animalistikom, odnosno sa specifičnim načinom pristupa književnom djelu u kojemu je naglasak na predstavljanju ne-ljudskih životinja u ljudskim diskursima. Proučavanje ne-ljudskih životinja te analiza njihova odnosa s ljudskim životinjama u književnim djelima predstavlja centar proučavanja književne animalistike (usp. McHugh, 2008).

2. Prožimanje fantastike sekundarnih svjetova s književnom animalistikom

Mnogi autori su u svojim djelima pokušali oponašati Tolkienovu paradigmu,⁴ ali u ovome radu je riječ o njegovom suvremeniku i prijatelju, Cliveu Staplesu Lewisu.

C. S. Lewis je sjevernoirski pisac i književni kritičar koji je još kao dijete pokazivao zanimanje za priče, legende i mitove, a vrijeme je često provodio i u „izmišljanju Zemlje Životinja“ (Peti-Stantić, 2002: 167). Iako je pisao i znanstvenu-fantastiku (trilogija *Cosmic Trilogy*, 1938–1945 [*Kozmička trilogija*]),⁵ fantastična saga od sedam romana, *Kronike iz Narnije* (*The Chronicles of Narnia*, 1950–1956/2001–2004), smatra se najvažnijom u Lewisovoj karijeri te je ujedno i najveća potvrda njegove vjere koju je preispitivao nakon smrti majke (Clute, Grant, 1997: 578).⁶ *Kronike iz Narnije* sastoje se od ukupno sedam

³ Prva godina u zagradi označava godinu izdanja izvornika, dok se druga godina odnosi na hrvatsko izdanje.

⁴ Riječ je o autorima poput Michaela Moorcocka, Ursule Le Guin, Rogera Zelaznyja, Tada Williama i Georgea Raymonda Richarda Martina (usp. Kravar, 2010).

⁵ S obzirom da nema službenog prijevoda na hrvatski jezik, u uglatim zagradama je ponuden prijevod koji će se koristiti u ovome radu.

⁶ Iako je C. S. Lewis odgajan kao kršćanin, tijekom rane mladosti je počeo sumnjati u svoju vjeru. Okidač za preispitivanje vjere bila je iznenadna smrt majke nakon koje je Lewis napustio Sjevernu Irsku i otišao na školovanje u Englesku. Na taj način se emocionalno udaljio od ostatka obitelji, ali i od vjere koja mu je bila usadna kao dječaku. U svojoj 18. godini primljen je na Sveučilište u Oxfordu gdje je odabrao predavanja iz grčke i rimske književnosti te antičke povijesti i filozofije i postizao izvanredne rezultate. S obzirom da se od vjere potpuno maknuo, nije mu bilo teško shvatiti i prihvatiti logički pozitivizam koji je tada prevladavao u filozofskome svijetu. Upravo ga je logički pozitivizam učvrstio u uvjerenju da je istinito samo ono što se može empirijski dokazati dok su pitanja morala i religije besmislena. Bio je ateist i „učeni znanstvenik“ (Peti-Stantić, 2002: 167). Na zadnjoj godini studija dolazi do zaokreta u Lewisovim uvjerenjima jer je odabrao predavanja iz engleske književnosti te se susreo s djelima kršćanskih autora koja je smatrao zanimljivijima od ostatka književnosti. Ta djela budila su u njemu pitanja o prirodi čovjeka koja su postupno zadobila religijski

romana:⁷ *Čarobnjakov nećak* (*The Magician's Nephew*, 1955/2001); *Lav, Vještica i ormar* (*The Lion, The Witch and The Wardrobe*, 1950/2002); *Konj i njegov dječak* (*The Horse and His Boy*, 1954/2002); *Kraljević Kaspijan* (*Prince Caspian*, 1951/2003); *Putovanje broda Zorogaza* (*The Voyage of the Dawn Treader*, 1952/2003); *Srebrni stolac* (*The Silver Chair*, 1953/2004) i *Posljednja bitka* (*The Last Battle*, 1956/2004). Radnja svih *Kronika* (izuzev romana *Konj i njegov dječak* i *Posljednja bitka*) započinje u primarnome svijetu, u Engleskoj, gdje glavni junaci (djeca), brinu svoje dječje brige, a potom upadaju u Narniju, sekundarni svijet u kojemu vrijeme teče drukčije.

U *Kronikama iz Narnije* moguće je pronaći elemente svih podžanrova fantastike sekundarnih svjetova. Obilježje pustolovne fantastike (zajedno s njenim izdancima herojskom fantastikom i fantastikom mača i magije) vidljivo je u važnosti koja se dodjeljuje glavnim likovima. Samo oni mogu spasiti Narniju i tu se osjeća dašak herojstva. Motiv fantastike znanosti je postojanje Narnije usporedno s primarnim svijetom, a u prvoj *Kronici* se naglašava da postoji bezbroj takvih usporednih svjetova.⁸

S obzirom da je Narnija sekundarni svijet čija je ravnoteža u svakoj *Kronici* narušena, a potom heroji pobjeđuju neprijatelja i spašavaju svijet, ovo djelo potvrđuje i paradigmu visoke fantastike.

Osim elemenata fantastike sekundarnih svjetova, u romanima se pojavljuje izrazito širok spektar ne-ljudskih životinja što ukazuje na prisutnost žanra bestijarija otvarajući pritom mogućnost promatranja djela kroz perspektivu književne animalistike.

Nezaobilazne animalističke silnice u tekstu koji je istovremeno zasićen elementima fantastike sekundarnih svjetova dovode do unutaržanrovskih prožimanja. Ovakvo kombiniranje žanrova omogućuje pomicanje naglaska s fantastike sekundarnih svjetova te sagledavanje djela iz kuta književne animalistike.

Lewis je svoju seriju *Kronika* naselio ljudskim, ali i ne-ljudskim životinjama, pazeći pritom na etološke značajke kao i na simboliku koja prati pojedinu ne-ljudsku životinju. S obzirom da detaljnija karakterizacija ljudskih životinja nadilazi djelokrug ovoga rada, u nastavku je prikazana samo karakterizacija ne-ljudskih životinja, ali i njihova povezanost s ljudskim životinjama.

oblik. Lewis je postao nesiguran, odnosno sve češće si je postavljao pitanja o tome postoji li Bog i zagrobni život (usp. Clute i Grant, 1997). 1925. godine Lewis je završio studij i odmah je dobio posao profesora engleskoga jezika i stare engleske književnosti na Magdalen koledžu u Oxfordu. Iste godine, na istome koledžu, zaposlio se i John Ronald Reuel Tolkien te su njih dvojica postali jako dobri prijatelji, ali i centralne figure književnoga kruga poznatoga pod nazivom „The Inklings“. Tolkien, Lewis, ali i mnogi drugi vrhunski pisci fantastične književnosti toga vremena, sastajali su se svaki tjedan, polemizirali o književnosti te čitali neka književna djela (usp. Peti-Stantić, 2001). Zahvaljujući Tolkienu i polemikama o Kristu kojima je Tolkien širio svoju vjeru, Lewis je operativno prihvatio kršćanstvo, a to je kasnije utjecalo na *Kronike iz Narnije*.

⁷ Romani su navedeni prema redoslijedu čitanja koji je odredio C. S. Lewis, a ne prema godini izdanja.

⁸ „Upravo mi je palo na pamet nešto zbilja čudesno“, rekao je Digory. „Što su sva druga jezerca?“
„Što želiš reći?“

„Pa ako se skokom u ovo jezerce možemo vratiti u svoj svijet, ne bismo li skokom u neko drugo mogli stići negdje drugdje? Zamisli da je na dnu svakog jezerca poseban svijet!“ (Lewis, 2001: 36).

3. Ne-ljudske životinje u *Kronikama iz Narnije*: taksonomija i grupiranje vrsta na dobre i zle

Ne-ljudske životinje se u *Kronikama iz Narnije*, s obzirom na sposobnost govora, mogu podijeliti na nijeme životinje i na Životinje Koje Govore. Korištenjem velikih početnih slova pri pisanju druge kategorije životinja, autor naglašava njihovu nadmoć u odnosu na nijeme životinje.⁹ Pritom je važno napomenuti da autor (ali i prevoditeljica hrvatskoga izdanja) isprva koristi mala početna slova za ovu skupinu životinja jer ih najprije spominje kao jednu od kategorija živih bića u Narniji,¹⁰ a velika početna slova koristi od trenutka kada su Životinje Koje Govore stvorene kao zasebna vrsta u Narniji:

„Životinje, dajem vam vas same,” rekao je snažni, sretni Aslanov glas. ‘Dajem vam zauvijek ovu zemlju Narniju. Dajem vam šume, plodove, rijeke. Dajem vam zvijezde i dajem vam sebe. Nijeme životinje koje nisam izabrao također su vaše. Budite blagi prema njima i pazite ih, no nemojte se vraćati njihovim običajima jer ćete prestati biti Životinje Koje Govore. Od njih ste nastali, i među njih se možete vratiti. Nemojte to činiti!’” (Lewis, 2001: 115).

Nijeme životinje su prikazane kao bića koja se od Životinja Koje Govore, kao i od ljudskih životinja razlikuju po pomanjkanju antropomorfnosti. Takve životinje razumiju svoje rođake koji govore, ali ne mogu govoriti ljudskim jezikom. Ribe i insekti se u *Kronikama iz Narnije* pojavljuju samo kao nijeme životinje, dok se ostale životinjske vrste pojavljuju u obje kategorije. Kategoriju Životinja Koje Govore čine različite životinjske vrste koje mogu sofisticirano komunicirati međusobno, ali i s ljudima, jer govore ljudskim jezikom:

„Bića su bila toliko zaposlena međusobnim razgovorima i stvaranjem prijateljstva, da nisu ni primijetila tri ljudska stvora sve dok im nisu prišli sasvim blizu. (...) Kad su se napokon našli među životinjama, sve su životinje prestale govoriti i zagledale se u njih.

‘Onda?’ rekao je na koncu Dabar, ‘tko su, za ime Aslanovo, ovi ovdje?’

‘Molim vas,’ započeo je Digory pomalo bez daha kad je Zec rekao:

‘Oni su, po mom uvjerenju, neka vrsta velike salate.’

‘Ne, nismo, zbilja nismo’, rekla je Polly brzo. ‘Uopće nismo dobri za jelo.’

‘Eto vidiš!’ rekla je Krtica. ‘Mogu govoriti. A tko je ikad čuo za salatu koja govori?’” (Lewis, 2001: 118–119).

Između Životinja Koje Govore i njihovih nijemih rođaka postoji velika fizička sličnost, razlikuju se jedino u dimenzijama tijela, odnosno manje životinje (glodavci i ptice) koji govore ljudski jezik, veće su od svojih rođaka koji nemaju sposobnost govora, dok su „vrlo velike [životinje] – a to se najbolje moglo primijetiti na slonovima – nešto ma-

⁹ Velika početna slova za ovu kategoriju životinja koriste se u neprevedenoj inačici romana gdje ih autor naziva „Talking Beasts” ili samo „Beasts”, dok prevoditeljica Sanja Lovrenčić u hrvatskome izdanju ovu kategoriju životinja prevodi kao „Životinje Koje Govore” (usp. Lewis, 1994; Lewis, 2001).

¹⁰ „Narnijo, Narnijo, Narnijo, probudi se. Voli. Misli. Govori. Budi stabla koja hodaju. Budi životinje koje govore. Budi božanska voda” (Lewis, 2001: 113).

nje” (Lewis, 2001: 113). Osim ovakvih, fizičkih razlika, Lewis na razini ortografije također upućuje na razlike pa stoga za sve nijeme životinje koristi malo početno slovo, a prilikom navođenja vrsta koje pripadaju Životinjama Koje Govore (bez obzira je li riječ o stvarnim ili fantastičnim vrstama) namjerno koristi veliko početno slovo.¹¹ Međutim, potrebno je istaknuti da ortografija ponekad podliježe velikim prevoditeljskim promjenama glede izvornoga teksta, odnosno ukoliko se spominje samo naziv vrste Životinje Koja Govori, pri čemu se misli na točno određenu životinju, prevoditeljica Sanja Lovrenčić ga ne piše svaki puta velikim početnim slovom unatoč tome što izvornik nalaže drukčije:

„‘I will tell Her Majesty,’ said the Wolf. (...) And Edmund went in, taking great care not to tread on the Wolf’s paws” (Lewis, 1994a: 106).

„‘Obavijestit ću Njezino Veličanstvo,’ rekao je vuk. (...) I Edmund je ušao, dobro pazeći da ne stane vuku na šapu” (Lewis, 2002: 89–90).

Autorica u nastavku rada preuzima ortografiju iz izvornoga teksta pa je stoga potrebno istaknuti da nije riječ o pravopisnoj pogrešci ukoliko su nazivi nekih životinja ispisani velikim početnim slovom unutar rečenice.

S obzirom na filogenezu, Životinje Koje Govore se daljnjom klasifikacijom mogu podijeliti na stvarne životinje i fantastične životinjske vrste, pri čemu je stvarne životinje moguće razvrstati u tri velika razreda: sisavci, ptice i gmazovi (vidi sliku 1). Popis svih zoonima ukazuje da je u djelu najviše sisavaca, ukupno pedeset i sedam životinja, potom slijede ptice sa sedamnaest i gmazovi s dvije životinje.

Slika 1. Klasifikacija stvarnih životinjskih vrsta u *Kronikama iz Narnije*

Fantastične životinjske vrste je s obzirom na njihov fizički sastav moguće podijeliti u šest velikih razreda: „bića s ljudskim tijelom i životinjskim glavama i drugim organima; bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima; bića sastavljena od dviju ili više životinja; stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela; čovjekolika stvorenja s elementima biljaka te živo-

¹¹ Primjer za upotrebu pravopisa je vidljiv u citatu iznad, u kojemu se imenuju mnoge životinjske vrste.

Slika 2. Klasifikacija fantastičnih životinjskih vrsta u Kronikama iz Narnije.

tinjska bića s više glava ili udova" (Visković, 2009: 80).¹² Ovakva klasifikacija je vidljiva iz slike 2.

Sve životinjske vrste, i stvarne i fantastične, koje se pojavljuju u djelu su abecednim poretom popisane u tablicama (vidi tablične prikaze u prilogu). Autorica za stvarne životinje navodi razrede, vrste, naziv Kronike u kojoj se životinja pojavljuje, osobno ime životinje (neprevedeno i prevedeno izdanje) te odvaja nijeme životinje od životinja koje imaju sposobnost govora. Iste kategorije se primjenjuju i na popis fantastičnih životinjskih vrsta, ali s obzirom na to da sve fantastične životinjske vrste imaju sposobnost govora ljudskim jezikom posljednju kategoriju nije bilo potrebe isticati u tabličnome prikazu. Iako su u tablicama navedene sve životinjske vrste, zbog ograničenosti prostorom za detaljniji prikaz u radu odabrana je samo ona fauna koja se učestalo pojavljuje ili ima značajnu ulogu u tekstu.

Unutar ovakve klasifikacije životinja neke su životinjske vrste predstavnici sile dobra, dok su neke pratitelji sile zla. Glavna pokretačka snaga dobra u *Kronikama iz Narnije* je Lav „zlatne grive i velikih, kraljevskih, nadmoćnih očiju” (Lewis, 2002: 115), oko kojega se grupiraju neke ne-ljudske životinje, ali i ljudi koji se priklanjaju sili dobra, a glavni zadatak im je očuvati izvorno stanje u Narniji. Glavni saveznici Aslanu, odnosno pratitelji sile dobra su glodavci Dabrovi i Miš, sisavci Jelen, Jazavac, Konj i Medved te ptice (Sova i Orao). Osim ovih životinja koje se opetovano spominju, odnosno imaju veliku važnost za radnju samih Kronika pa će zbog toga biti detaljnije analizirane u nastavku teksta, još neke ne-ljudske životinje zagovaraju silu dobra (Gavran, Krt, Lisac, Slon, Vodeni Štakor, Vjeverica...), ali one nemaju nemaju veliku ulogu u priči i razvoju radnje pa ih autorica ne analizira u radu. Osim ovih stvarnih životinja, sili dobra se priklanjaju i neke fantastične životinjske vrste, a to su: Drijade i Najade, odnosno šumske nimfe, Kentauri, Krilati Konji, Jednorog, Zmaj, Fauni te barušinski migoljac Barovoljko. Unatoč tome što su u *Kronikama iz Narnije* pratitelji sile dobra, simbolika miša, medvjeda, sove i orla, kao i zmaja te jednoroga sadrži oprečna, i pozitivna i negativna značenja.

¹² Ovu podjelu autora Alberta Heinza-Modea u hrvatskome prijevodu donosi Nikola Visković u studiji *Kulturna zoologija: Što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji* (2009: 80). Originalna podjela podrazumijeva ukupno pet razreda, odnosno razredi „stvorena bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela” i „čovjekolika stvorenja s elementim biljaka” zajedno čine jedan razred. Kao što je vidljivo iz teksta i grafičkog prikaza, autorica u radu ove razrede razdvaja zbog lakšeg snalaženja i razumijevanja.

Centar sile zla je antagonist koji predstavlja u potpunosti definirano zlo, a oko sebe okuplja istomišljenike koji zajedničkim snagama pokušavaju unijeti loše promjene u sekundarni svijet. U *Kronikama iz Narnije* se zlikovci izmijenjuju jer vrijeme u Narniji protječe drukčije nego u primarnome svijetu pa je tako vremenski jaz između pojedinih Kronika prilično velik.¹³ Aslanovu suprotnost najprije predstavlja kraljica Jadis koja je kasnije poznata pod imenom Bijela Vještica. Iako je Bijela Vještica pobijedena u drugoj Kronici, Lewis u pretposljednjoj Kronici kao izvoriste zla opet spominje vješticu. Ovdje je riječ o kraljici Podzemlja poznatoj pod imenom Dama od Zelenih Skuta koja se u jednome trenutku pretvara u zmiju. Zmija se kao jedan od neprijatelja pojavljuje i u petoj Kronici gdje je riječ o morskoj zmiji koja pokušava uništiti brod kojim družina putuje. Odani saveznici sile zla također su Patuljci, Divovi, Gnomi te biće Tash. Osim ovih fantastičnih životinjskih vrsta, strani zla se priklanjaju i neke životinje koje svrstavamo u razred sisavaca, a to su Majmun, Mačka i Vukovi. Iako se mačka, vuk i zmija u literaturi učestalo spominju kao „pratitelji nečiste sile” (usp. Ajdačić, 2007; Vojvodić, 2012; Visković, 2009) pa zbog toga ne čudi da ih i Lewis smješta na stranu zla, potrebno je spomenuti da ove životinje zapravo imaju granični položaj između strane dobra i zla.

Antropomorfnost životinjskih vrsta koje se grupiraju oko sile dobra ili sile zla dovedena je na veliku mjeru pa mnoge od njih imaju i osobna imena. Osobno ime životinje donosi vrlo znakovitu simboliku koja je izložena u nastavku teksta.

4. Ne-ljudske životinje u *Kronikama iz Narnije*: simbolika i prikaz životinja

Osim sposobnosti govora ljudskim jezikom neke Životinje Koje Govore imaju vlastito ime koje često potvrđuje simboliku, dok kod drugih govorna kontingencija pokazuje individualiziranost.

Lav Aslan je kralj Narnije, jednako kao što je lav kralj svih životinja, a „*Aslan* na turskom znači ‘lav’” iz čega se jasno vidi povezanost imena sa životinjom (Hinten 2005: 14). Podatak da je kršćanin Lewis za glavnu pokretačku silu dobra odabrao tursku riječ dodatno objašnjava i upotpunjuje činjenica da je Lewis u vrijeme nastanka djela *Lav, vještica i ormar*, proučavao prijevod djela *Tisuću i jedna noć*, odakle je zasigurno preuzeo ovo ime (usp. ibidem).¹⁴ S obzirom na to da su probitačni i osvajački nastrojani Turci predstavljali veliku prijetnju kršćanima, ovakav je odabir imena povezan s kompleksnom i moćnom simbolikom lava kao životinje. Lav predstavlja „utjelovljenje Moći,

¹³ Vrijeme radnje prve kronike, *Čarobnjakov nećak*, je 1900. godina u primarnome svijetu dok je u Narniji to 1. godina. Radnja kronike *Lav, vještica i ormar* odvija se 1000. godine, a to je u primarnome svijetu 1940. godina. Treća kronika, *Konj i njegov dječak*, odvija se 1014. godine, dok u primarnome svijetu nije prošla niti godina dana. Najveći vremenski jaz uočljiv je između treće i četvrte kronike. Vrijeme radnje kronike *Kraljević Kaspijan* po narnijskom računanju vremena je 2303. godina, dok je u Engleskoj 1941. godina. Vrijeme radnje pete kronike (*Putovanje broda Zorogaza*) je 2306. godina, a šeste 2356. godina. Za to vrijeme u Engleskoj je opet prošla samo godina dana, dakle 1942. godina je. *Posljednja bitka* odvija se 2555. godine, a u Engleskoj je prošlo svega sedam godina, odnosno 1949. godina je. Ovakvo protjecanje vremena eksplicitno iznosi i objašnjava sam autor po završetku svake Kronike (usp. Lewis, 2001).

¹⁴ U „kasnim 1940-ima [Lewis] je poučavao studenta s Bliskog istoka, M. A. Manzalaouia čija je tema disertacije bila prijevod *Tisuću i jedne noći* s potpisom Edwarda Lanca” (Hinten, 2005: 14). S obzirom na to da je Lewis bio studentov mentor, morao je pomnije pročitati djelo.

Mudrosti i Pravednosti" (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 372), a u Starom i Novom Zavjetu nerijetko se spominje kao simbol Krista Suca ili Krista Oca te njegove moći (usp. Grubišić, 2012). Još jedan dokaz ovakvoj simbolici je pojavljivanje Aslana u obličju Janjeta u kronici *Putovanje broda Zorogaza*, jer se naziv „Jaganjac Božji” koristi za Isusa Krista, a janje se često „pojavljuje u svojoj neoskvrnjenoj i blaženoj bjelini čime utjelovljuje pobjedu života nad smrću” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 236). Osim toga, lav sugerira neslomljiv autoritet, kao i snagu svetih bića (usp. ibidem). Ovako jak autoritet oko sebe okuplja neke stvarne životinje, a simbolika njihovih osobnih imena je trojaka: podudara se s glasanjem životinja, podudara se sa svojstvima koje te životinje posjeduju ili opisuje njihov fizički izgled. Imensku formulu koja ističe ispuštanje životinjskih zvukova moguće je prepoznati u imenu Miša i Konja, jer Mišev o ime govori sve o načinu glasanja miševa („Reepicheep”), a ime Konja („Bree”) o glasanju konja (usp. Lewis, 1994d; Lewis, 1994b). U prevedenome izdanju Miš nosi ime Cijuciks, a Konj se zove Jih i što opet ukazuje na njihovo glasanje, ali ovoga puta na hrvatskome jeziku. Miš je oduvijek bio najvjerniji čovjekov pratilac, veseo, pametan „dobrodušan i bezazlen, ni najmanje sličan svojim zagrižljivim rođacima štakorima” (Brehm, 1966: 209). Unatoč tome što se ovdje priklanja strani dobra, miš se često opisuje i kao ktonska životinja te kao takav „simbolizira podzmlje” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 438). Konj nije poput drugih Životinja Koje Govore jer se često spominje upravo kao prijevozno sredstvo pri čemu je povezan sa jahačem i „njegova sudbina je nerazdvojna od čovjekove” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 293). Isto tako, konj je simbol „ukroćenosti i poslušnosti te zato nikad nije sam, već je uvijek s jahačem” (Zaradija-Kiš, 2007: 34).

Osim osobnih imena koja su izvedena iz glasanja životinja, neke imenske formule upućuju na životinjske osobine bića pa tako Jelenovo ime dolazi od stava i gracioznosti koje životinja posjeduje („Chervy the Stag”), dok je autor ime Jazavca („Trufflehunter”) izveo iz instinkta te životinje da kopa po zemlji pri čemu iskapa sve što je jestivo (usp. Lewis, 1994b; Lewis, 1994c). Rastavljanjem Jelenova osobna imena na manje sastavnice moguće je izvesti zaključak da je riječ o muškom, velikom i krasnom jelenu. Engleska riječ „stag” označava jelena, dok je ime Chervy moguće povezati s riječju „charming” što znači „krasan”. Jelen je i u prevedenome izdanju dobio naziv s obzirom na stav pa se zove Krasuljko, a Jazavac se u prijevodu zove Tartufko što navodi na zaključak da prevoditeljica razmije namjeru autora i time se služi pri prijevodu. Jelen posjeduje brzinu i snagu, „u grčko-rimskoj antici posvećen je Dijani (Artemidi)” pa ne čudi da ga i jezik simbola opisuje kao okretnu i brzu životinju (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 248). Jelen se istovremeno ističe i gracioznim pokretima, odnosno „drži se plemenito i ponosno” (Brehm, 1966: 243). Ovdje je potrebno spomenuti Bijelog Jelena, biće koje „onome tko ga uhvati može ostvarivati želje” (Lewis, 2002: 162). Bijeli Jelen simbolizira vezu s drugim svijetom pa ne čudi da su slijedeći Bijeloga Jelena Pevensijevi pronašli put natrag u primarni svijet. Jazavca prati negativna simbolika, živi pod zemljom pa se također uspo-ređuje s ktonskim silama. Isto tako, on je „savršena slika sebičnog, nepovjerljivog, zlovoljnog momka koji se prepire sam sa sobom. (...) On je mrzovoljan samotnik koji se kloni ljudi, ali i životinja, a pri tome je trom i lijen” (Brehm, 1966: 149). S obzirom na to da kraljević Kaspijan (koji ne poznaje Životinje Koje Govore) kaže da je ovaj jazavac bio veći, pametniji i ljubazniji od ijednog jazavca kojega je do tada vidio, Lewis opet

implicitno naglašava razliku između nijemih životinja i Životinja Koje Govore (usp. Lewis, 2003).

Posljednja kategorija osobnih imena životinja izvodi se na temelju fizičkoga izgleda životinje pa tako ime za mrkog Medvjeda (Bruin) dolazi od nizozemske riječi *bruin* što znači smeđ te se podudara u engleskome i hrvatskome izdanju (usp. Lewis, 1994c; Lewis, 2003). Medvjed je velika zvijer, snažan je, nasilan i opsan, a jezik simbola kaže da je „oduvijek bio znak okrutnosti, divljaštva i grubosti” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 430–431). Ova životinja se teško obuzdava pa je zbog toga često pratitelj sile zla, ali drugi aspekt promatranja nalaže da medvjed može biti i simpatičan zbog svoje urođene tromosti. Što se tiče ptica, sovino ime („Owl Glimfeather”) je izvedeno je iz boje perja (usp. Lewis, 1994e), a orlovo („Farsight”) iz sposobnosti leta na velikoj visini pri čemu ima jako dobar vid (usp. Lewis, 1994f). S obzirom da prevoditeljica koristi ime Svjetloperko za Sovu i Dalekovidu za Orla, razvidno je da prijevod upućuje na istu asocijaciju kao i neprevedeno izdanje. Sovu najčešće prati okrutna i zlokobna simbolika. Ona je simbol „tuge, tame, sjetne i samotnjačke povučeniosti zbog toga što se ne izlaže dnevnoj svjetlosti” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 680). Svrstavajući je na stranu dobra, Lewis se navjerojatnije orijentirao na prekršćansku simboliku sove koja kaže da sova simbolizira mudrost. Simbolika orla prikazuje kao moćnu pticu na koju „čovjek ne može nimalo utjecati. On je kralj među pticama i andeoski simbol posrednika između Boga i svijeta te nositelj nadnaravnih moći” (Zaradija Kiš, 2007: 27). Poput sove, i orla prati i negativna simbolika, on je „simbol neslomljive volje koja proždire” jer je riječ o ptici grabljivici (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 497).

Ako Aslan predstavlja Krista, onda Bijela Vještica svakako predstavlja Sotonu. Ona iskušava dječaka Edmunda dajući mu topli napitak i slatkiše, a on ne odolijeva njezinoj kušnji te tako utjelovljuje simbol ne samo čovjeka kao pojedinca, već cijeloga čovječanstva zavedena grijehom. Isto tako, ovakvi su opisi sukladni simbolici koja vještice naziva „svećenicama demonske crkve” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 823). Osim toga, ovdje je opet potrebno uputiti na negativnu simboliku Turaka jer Bijela Vještica zavodi Edmunda uz pomoć Rahat-lokuma, tradicionalne turske poslastice.¹⁵ U djelu *Čarobnjakov nećak* Bijela Vještica nosi naziv Kraljica Jadis,¹⁶ biće koje „potječe od prve [Adamove] žene, one koju su zvali Lilith, a Lilith je pripadala demonima. S druge [strane Vještice potječe] od divova [te] u njoj nema ni kapi ljudske krvi” (Lewis, 2002: 74–75). S obzirom na to da je ona negativan lik probuđen iz stoljetnoga sna, odgovara joj ime Jadis jer je to „francuska riječ za ‘iz davnina’”¹⁷ (Hinten 2005: 13). Osim Bijele Vještice, centar sile zla predstavlja i Dama od Zelenih Skuta koja se transformira u zmiju.¹⁸ Jednako kao

¹⁵ „Kraljica je pustila još jednu kap da padne iz njezine boce na snijeg, a u sljedećem se trenu pojavila okrugla kutija zavezana zelenom svilenom vrpcom; kutija je, kako se otkrilo kad su je otvorili, sadržavala nekoliko funti najboljih rahat-lokuma. Svaki je komadić bio bio sladak i lagan do same sredine, a Edmund nikad nije okusio ništa slasnije. Sad mu je bilo sasvim toplo i vrlo udobno” (Lewis, 2002: 35).

¹⁶ Naziv u neprevedenome izdanju glasi „Queen Jadis” (usp. Lewis, 1994).

¹⁷ Iz naziva „srednjovjekovnoga spjeva Françoisa Villona *Balades des Dames de Temps Jadis* ili *Balade žena prošlih vremena*” vidljivo je da naziv za lik svakako odgovara „nekome tko je živio preko tisuću godina” (Hinten: 2005: 13).

¹⁸ „Ruke kao da su se slijepile uz nju. Noge su joj se ispreplele, a stopala nestala. Dugi zeleni skutu njezine sukne odebljali su i očvrslili te se činilo da se stapaju s vijugajućim zelenim stupom njezinih isprepletanih

i simbolika vuka, simbolika zmije također uključuje oprečna stajališta, odnosno dobro i zlo. Iako prema Bibliji odabrani narod ponovno pronalazi život uz pomoć zmije te bi je to trebalo svrstati na stranu dobra, najčešća zmija na koju se misli kada se govori o simbolici je ona koja je prevarila Evu u Raju. Zbog toga je „kršćanstvo zadržalo samo negativan i zao aspekt zmije” koji se kasnije proširio u književnost (usp. Chevalier, Gheerbrant, 1987: 878).

Sili zla priklanja se i vuk kojega jezik simbola tumači kompleksno. Osim što simbolizira grubost te je najčešće pratitelj sile zla,¹⁹ vuk je „bio sveta životinja u starogrčkoj mitologiji” jer je vukao Zeusova i Marsova kola (Vojvodić, 2012: 695). Isto tako, poznata je legenda o osnivanju Rima, odnosno priča o tome kako je vučica othranila Romula i Rema koji su kasnije osnovali Rim (usp. ibidem). Osim što je simbol nedruštvenosti, narodne predaje iz europskoga srednjeg vijeka s vukovima povezuju vješće, odnosno navode slučajeve metamorfoze vuka u vješca i obrnuto (Chevalier, Gheerbrant, 1987). Ime vještiničnog saveznika, u „ranijim je američkim izdanjima Kronika bilo *Fenris Ulf*, pri čemu je *Ulf* staronorveška riječ za vuka” (Hinten 2005: 13). U britanskim izdanjima se spominje Maugrim,²⁰ što se može razdvojiti na *grim* i *maw*, a prevesti kao ‘divlja usta’ (Hinten, 2005: 13). Uz vukove, silu zla upotpunjuju Mačak Riđi²¹ i Majmun Trik koji se pojavljuju u posljednjoj Kronici. Iz osobnoga imena Mačka Riđeg razvidno je da je on osobno ime dobio s obzirom na boju dlake, a simbolika mačke je vrlo raznolika, odnosno uključuje i vrlo povoljna, ali i vrlo nepovoljna značenja, što je moguće objasniti istodobnim umiljatim i podmuklim ponašanjem te životinje (usp. Chevalier, Gheerbrant, 1987). Mačka je „lukava, grabežljiva, samoživa i samostalna, [ali] katkad [je] okrutna i zlosutna” (Batinić, 2013: 296). Prijevod Majmunova imena upućuje na igru kojoj su majmuni skloni, a isto potvrđuje i ime životinje u neprevedenome izdanju. Majmun se zove „Shift” što prevodimo kao „smicalica” (usp. Lewis, 1994f). Sve ovo upućuje na to da je autor već osobnim imenom želio ukazati Majmunovu spretnost i lukavost koju je moguće povezati sa simbolikom ove životinje. Prema mitu, majmun nadmudruje čak i jaguara „tako da ga ovaj, pošto ga je progutao, mora izbljuvati: jaguar tu predstavlja ktonske sile, njegove su ralje ždrijelo pakla, put što ga prevaljuje majmun tipično je orfički, te on zbog toga puta postaje upućeni, u trenutku kad otkriva vatru i zagospodaruje njome” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 382). Taj mit sažima bitne elemente simbolike majmuna, „zla čarobnjaka što svoje moći, od kojih je prva inteligencija, krije iza karikaturnih značajki” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 382). Još se neka osobna imena životinja podudaraju sa simbolikom koja prati tu određenu životinju. U posljednjoj Kronici se pojavljuje magarac Smetenko, čije ime neprevednome djelu glasi „Puzzle” (usp. Lewis, 1994f). Riječ „puzzle” je moguće prevesti kao „zbrka” ili „smetnost,” a to upućuje na simboliku koja najčešće prati ovu životinju. Primjerice, magarac

nogu. I taj se vijugavi zeleni stup svijao i njihao kao da nema zglobova ili kao da je sav od zglobova. Jako je zabacila glavu, i dok joj je nos postajao sve dulji i dulji, činilo se da nestaju svi dijelovi lica, osim očiju. Bila su to sad dva velika plamena oka bez obrva i trepavica. (...) Mnogo prije nego što su mogli ista učiniti, promjena je bila potpuna, a velika zmija u koju se vještica pretvorila, zelena kao otrov, debela poput Jillina struka (Lewis, 2004: 160).

¹⁹ Vuk dobiva negativne konotacije u srednjemu vijeku (usp. Vojvodić, 2012).

²⁰ Naziv u neprevedenome izdanju glasi, „Wolf Maugrim” (usp. Lewis, 1994a).

²¹ Naziv za mačka u neprevedenome izdanju je „Ginger the Cat” (usp. Lewis, 1994f).

je često spominjan kao simbol gluposti (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 404), a ljudi su se oduvijek „rugali s magarcem i na njegov račun izgovarali svakakve riječi i neukusne primjedbe” (Roščić, 2001: 14). Unatoč tome, magarca je moguće shvatiti i kao vrijednu, dragu i dobroćudnu životinju (usp. ibidem).

Fantastične životinjske vrste koje je Lewis preuzeo iz mitologije i bajki također se podudaraju sa simbolikom koja ih prati pa se tako Patuljke i Gnome povezuje sa silom zla i podzemljem, dok su divovi „ktonska bića, koja fizičkim gigantizmom i duhovnim siromaštvom simboliziraju nadmoć sila što su potekle iz Zemlje” (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 181) te ih Lewis također smješta na stranu zla. Između zlih fantastičnih životinjskih vrsta potrebno je izdvojiti već spomenuto biće Tash koje Lewis nije preuzeo, nego je njegova vlastita kreacija. Tash je „imao glavu lešinara i četiri ruke. Kljun mu je bio otvoren, a oči su plamtjele” (Lewis, 2004a: 122). Za razliku od njih, fauni i šumske nimfe redovito su predstavnici sile dobra pa ni u Kronikama nisu drukčije prikazani. Kentaure, bića koja žive u planinskim šumama i „prema legendi [se] dijele na dvije porodice [od kojih je jedna loša, a druga je dobra]” Lewis priklanja strani dobra (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 275). Isto je i sa zmajem koji je također biće ambivalentnoga značenja. Zmaj je fantastična inkarnacija zmije, odnosno „zmaj i zmija se poistovjećuju od davnih vremena” (Konstantinović-Čulinović, 1998: 175). Zmaj se često u literaturi pojavljuje kao „čuvar skrivena blaga,” odnosno protivnik kojega je potrebno svladati kako bi se došlo do blaga, no u Lewisovom djelu to nije tako (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 875). Ovdje je buntovni i agresivni dječak Eustace zatočen na pustome otoku i pretvoren u zmaja. Ovakav zatočeni zmaj se može tumačiti kao „simbol skrivenih i svladanih snaga” (ibidem: 877). S obzirom na to da simbolika jedonoroga najčešće tumači kao simbol sreće, čistoće i moći, Jednorogu iz Lewisova djela savršeno odgovara ime Dragulj²² (usp. Chevalier, Gheerbrant, 1987). Osim ovakve pozitivne simbolike koja je povezana s mjestom jednoroga u europskoj kulturi, životinja je u svojoj povijesti doživljavana i kao zvijer, odnosno kao okrutna divlja životinja što upućuje na granični položaj između dobra i zla.

Baruštinski migoljac Barovoljko, je biće dugačkog i mršavog lica, „prilično uvučenih obraza, čvrsto zatvorenih usta, oštra nosa i bez brade,” ljudskoga trupa, ali žabljih šaka i stopala (Lewis, 2004: 63). U neprevedenome izdanju, Barovoljko se zove „Marsh-wiggle Puddleglum” što ukazuje na stanište u kojemu živi, kao i na njegovu narav (usp. Lewis, 1994e). Ako se riječ „Puddleglum” rastavi, dobivamo riječi „puddle” što znači „lokva” i „glum” što znači „neraspoložen”. Jednako kao i Tash, Barovoljko je Lewisova originalna kreacija pri čemu se ističe među fantastičnim životinjskim vrstama koje se priklanjaju strani dobra.

U spomenutim vrstama (stvarnima i fantastičnima) je moguće prepoznati simbole božanskog i demonskog, ali i ljudskog i životinjskog. Dok su simboli božanskog i demonskog objašnjeni u tekstu, poveznica s ljudskim i životinjskim vidljiva je iz načina prikazivanja ne-ljudskih životinja.

U velikome broju formalnih rasprava o načinu prikazivanja književnih životinja izdvajaju se antropomorni prikaz životinja i realistični prikaz životinja. Antropomorfni prikaz životinja podrazumijeva da se životinje djelomično ponašaju kao ljudi, dok realistični pri-

²² Naziv u neprevedenome izdanju glasi „Jewel the Unicorn” (usp. Lewis, 1994f).

kaz životinje prikazuje zbiljski (usp. Težak, 1991; Diklić, Težak, Zalar, 1996; Hranjec, 1998; Crnković, Težak, 2002; Verdonik, Resman, 2008; Batinić, 2013; Hameršak, Zima, 2015), *Kronike iz Narnije* je djelo u kojemu životinje većinom govore ljudski jezik i ponašaju se kao ljudi pa bi to vrlo lako moglo navesti na zaključak da je u djelu riječ o isključivo antropomorfnome prikazu životinja. Međutim, riječ je o napola antropomorfnom prikazu jer se životinje ne odijevaju, a i smještene u odgovarajući geografski prostor u kojemu jedu životinjsku hranu. Primjerice, gospodin i gospođa Dabar su poput svojih nijemih rođaka izgradili nastambu koja „svojim oblikom podsjeća na krušnu peč, a to je brežuljak od debelih stijena sastavljenih od komadića drva s kojih je zguljena kora, granja, zemlje, ilovače i pijeska” (Brehm, 1966: 198). Isto tako, konj Jihi bez problema jede travu i zob, dok sovac Svjetloperko jede šišmiše. Slično tome, životinje se u nekim prilikama mogu glasati životinjskim zvukovima (Svjetloperko huče, a Aslan riče) što ukazuje na to da su zadržale neke svoje realistične karakteristike. Ovo naravno vodi logičkome zaključku da je između krajnjih polova (antropomorfn i realistični prikaz) nužno odrediti međutipove. Milan Crnković govori o međutipovima prikaza životinja i navodi ih ukupno četiri:

„1. Antropomorfn prikazivanje životinja gdje antropomorfnosti nije svrha da potcrtava zbiljske osobine životinja, nego ima druge ciljeve; 2. Prikazivanje životinja s dodavanjem nekih ljudskih osobina (govor), ali te dodane osobine samo brže i jednostavnije informiraju o onome što životinja osjeća i čini; 3. Realističko opisivanje životinja na temelju zapažanja i promatranja; 4. Kombinacija umjetničkog i naučnog opisivanja životinjskog svijeta gdje su naučni podaci uklopljeni u doživljaj prirode” (Crnković, 1980: 174).

Unatoč tome što je Crnkovićeva kategorizacija prikaza životinja potpunija, ona ne pomaže puno pri određivanju prikaza životinja u *Kronikama iz Narnije*. Prikaz ne-ljudskih vrsta u Narniji je djelomično moguće povezati sa sva četiri tipa o kojima govori Milan Crnković. Životinje Koje Govore su prikazane antropomorfn, ali svrha antropomorfnosti nije naglasiti stvarne osobine životinja već ih učiniti što sličnijima ljudima.²³ Nekim životinjama je dodan ljudski govor, ali su one istovremeno zadržale i sposobnost ispuštanja životinjskih zvukova što upućuje na realistični opis životinja. Osim antropomorfn, neke su životinje opisane realistično, u svojim staništima u divljini, bez eksplisitne humanizacije.²⁴ Iako su opisane umjetnički, neki znanstveni podaci su interpolirani u tekst pa se tako primjerice ističe da sove spavaju danju, a love noću.²⁵

Iako ne bi trebalo posve odustati od pokušaja klasifikacije književnih djela na temelju prikaza životinja u njima, jer takav pokušaj „ima svoju praktičnu vrijednost, [odnosno] uspostavlja okvir za sistematizaciju gotovo nepregledne produkcije dječjknjiževne animalistike,” u fantastičnim romanima sistematizaciji treba pristupiti iz drugoga kuta (Hameršak, Zima, 2015: 312–313). Prožimanje antropomorfnosti i realističnosti u *Kro-*

²³ Već u prvoj Kronici Lewis naglašava da Narniju poklanja Životinjama Koje Govore, što u kombinaciji sa njihovim govorom i razumom navodi na to da ih želi učiniti što sličnijima ljudima.

²⁴ Primjerice, jazavac živi u rupi u zemlji, miš poput svojeg rođaka kućnoga miša dijeli životni prostor s ljudima, lav živi u divljini, a snježna sova u prostorima hladne, gotovo snježne klime.

²⁵ „Većina narnijskih bića ima toliko neprirodne navike. Oni sve čine po danu. (...) Zato smo mi [Sove] stekli naviku da se, kad želimo nešto raspraviti, nalazimo u razumno doba, [noću]” (Lewis, 2004: 52).

nikama iz Narnije ukazuje na to da je umjesto pokušaja svrstavanja djela u određene odjeljke s obzirom na prikaz ne-ljudskih životinja, naglasak potrebno staviti na specifičan pristup i funkciju životinjskih vrsta u fantastici sekundarnih svjetova.

5. Zaključna razmatranja: pristup i funkcija ne-ljudskih životinja u žanru fantastike sekundarnih svjetova na primjeru *Kronika iz Narnije*

O pristupima životinjskim vrstama govori Nikola Visković u članku „Šest načina odnosa prema životinji” te spominje šest pristupa ne-ljudskim životinjama, a to su: „ekonomski, simbolički, umjetnički, osjećajni ili sentimentalni, znanstveni i etički” (Visković, 1998: 11).

Ekonomski pristup književnoj životinji podrazumijeva da životinja primarno zadovoljava ljudske materijalne potrebe, kao što su, primjerice, potrebe za hranom i odjećom. U *Kronikama iz Narnije* ekonomski je pristup moguće uočiti u odnosu ljudi, ali i Životinja Koje Govore prema nijemim životinjama jer je čak i naglašeno da one služe za zabavu i za hranu.²⁶ Simbolički pristup podrazumijeva da životinja označava neke apstraktnije ideje, poput onih religijskih, moralnih ili političkih. Iz teksta ovoga rada vidljivo je da se Lewis u prikazu stvarnih životinja (Životinje Koje Govore) i fantastičnih životinjskih vrsta služi zoosimbolikom pri čemu kao likove odabire životinje koje će potom iskoristiti kao instrumente za dočaravanje značajnih biblijskih tema. Najznačajnija životinja pritom je Lav Aslan koji se koristi kao simbol Boga i Isusa Krista koji umire, a kasnije će uskrsnuti (usp. Kravar, 2010). Vještica i biće Tash predstavljaju Sotonu, odnosno zlo, a patuljci su, kao Vještici pomoćnici također na strani zla i simboliziraju pale anđele. Majmun Trik simbolizira pohlepu kao jedan od velikih grijeha. Magarac Smetenko koji nosi lažnu lavlju grivu simbol je lažnoga Boga pa Lewis tako upućuje na idolopoklonstvo.

Umjetnički pristup podrazumijeva da su životinje često predmet realističnih, umjetničkih djela te da zbog toga postaju neizbježni dio umjetnosti. Ovakav pristup životinjama se ne pojavljuje u Lewisovim romanima.

Osjećajni pristup podrazumijeva da određene životinjske vrste zauzimaju povlašteni položaj, odnosno da se prema njima ophodi ljepše nego prema ostalim, nepovlaštenim vrstama. U *Kronikama iz Narnije* je hijerarhija među vrstama dosljedno i jasno izražena. Iako Lewis govori o izjednačavanju moći i prava Životinja Koje Govore s ljudima,²⁷ detaljnijom analizom moguće je uočiti da se ljudi nameću svojim sposobnostima i snagom te uvijek oni gospodare Narnijom. Najprije Kočijaš i njegova žena, potom djeca Pevensie i

²⁶ Nikabrik se obraća kraljeviču Kaspianu:

„Ovo je jedan od onih prokletih Telmarinaca. On je lovio životinje za zabavu. Ili ćeš možda reći da nisi? dodao je, iznenada se obrecnuvši na Kaspijana.

‘Pa, istinu govoreći, jesam’, rekao je Kaspijan. Ali to nisu bile Životinje Koje Govore.’

‘To je sve isto’, rekao je Nikabrik.

‘Ne, ne, ne,’ rekao je Tartufko. ‘Znate da nije isto. Vrlo dobro znate da su životinje u Narniji danas drugačije – obična jedna, nijema i nerazumna bića kakva možete naći u Kalormenu ili Telmaru’ (Lewis, 2003: 62–63).

²⁷ Aslan govori da će „Narnija pripadati Životinjama Koje Govore, Drijadama, Faunima i ostalim bićima, jednako toliko koliko i ljudima” (Lewis 2003: 185).

mnogi drugi. Majmun Trik u posljednjoj Kronici sebe naziva čovjekom i nosi krunu jer je transparentno da kao čovjek zaslužuje veće poštovanje životinja. Lewis je na taj način ljude hermetički odvojio od svih ostalih vrsta i oblikovao piramidu moći u kojoj ljudi zauzimaju počasnno, prvo mjesto, Životinje Koje Govore drugo, a nijeme životinje posljednje, odnosno treće mjesto. Ovakva hijerarhija je vidljiva i u ortografiji jer autor namjerno koristi velika početna slova za ispisivanje one kategorije životinja koja je superiorna (Životinje Koje Govore). Analiza prijevoda djela kao i rastavljanje imenskih formula na temeljne sastavnice pokazuje da prevoditeljica koristi doslovan, ali lako shvatljiv prijevod osobnih imena Životinja Koje Govore na hrvatski jezik. Pritom je jasno vidljivo da prevoditeljica raspolaže širokim znanjem o književnome djelu, ali ponekad se primijećuju nepreciznosti u navođenju zoonima na razini ortografije. S obzirom na to da autor svrhovito upotrebljava velika početna slova, ovakva odstupanja, odnosno ne korištenje istih slova u prijevodu, može dovesti do krivog zaključka prilikom analize pristupa književnoj životinji.

S osjećajnim pristupom je usko povezan i etički pristup životinjskim vrstama koji podrazumijeva da se svakoj životinji treba priznati dostojanstvo onoliko koliko je to moguće. U predmetnim romanima nijeme životinje gotovo da i nemaju dostojanstvo jer im se priznaje osjećajnost, ali ne i razum. U pretposljednjoj Kronici autor naglašava da nijeme životinje nemaju razum. Kraljević Rilijan traga za zmijom otrovnicom koja je usmrtila njegovu majku, a stariji dvorjanin ga upozorava: „Vaša Visost bi uskoro trebala odustati od potrage za zmijom. Ne može se izvršiti prava osveta nad životinjom bez razuma kao što bi je se moglo izvršiti nad čovjekom” (Lewis, 2004: 54).

Znanstvenim pristupom se nastoji objasniti građa tijela životinja, ali i njihovo ponašanje u različitim zajednicama. S obzirom da se Lewis u prikazu svojih životinjskih vrsta koristi i etološkim značajkama, moguće je govoriti o znanstvenome pristupu ne-ljudskim životinjama u *Kronikama iz Narnije*.

Kroz spomenute pristupe (ekonomski, simbolički, osjećajni, etički i djelomično znanstveni) odražavaju se različite funkcije životinjskih vrsta. Životinje mogu biti pomoćnici glavnih junaka, njihovi neprijatelji ili njihovi prijatelji, a ponekad mogu odražavati i njihovu savjest. U *Kronikama iz Narnije* funkcija životinja je trojaka, odnosno riječ je o prve tri spomenute funkcije. Prva funkcija podrazumijeva da životinje pomažu glavnim junacima. To su, primjerice, gospodin i gospođa Dabar u drugoj, Konji Jih i Hvin u trećoj, Jazavac Tartufko i Miš Cijuciks u četvrtoj i petoj Kronici. U šestoj Kronici uloga pomagača pripala je Barovoljku i Svjetloperku, a u posljednjoj Kronici to su Jednorog Dragulj i Magarac Smetenko. Druga funkcija životinjskih vrsta, sasvim suprotno ovoj prvoj, predstavlja neprijatelje koje se nalaze na putu glavnih junaka. To je kraljica Jadis u prvoj, Bijela Vještica i njeni pomagači u drugoj, morska zmija u petoj, Divovi i zmija koja se preobražava u Damu od Zelenih Skuta u šestoj i naposljetku Trik i Tash u posljednjoj Kronici. Treća funkcija životinjskih vrsta je da one predstavljaju prijatelje glavnim likovima. U *Kronikama* su to nijeme životinje koje zbog nedostatka antropomorfnosti ne mogu komunicirati s ljudima niti sa Životinjama Koje Govore, no trude se pomoći druge načine. Dobar primjer je crvendač iz druge Kronike koji Pevensijeve pokušava usmjeriti k Dabrovima. Crvendač je živahna i simpatična ptica koja „svakom prilikom pokazuje svoju vedru narav i veselu ćud” (Brehm, 1966: 415). Isto tako,

crvendači spadaju „među najljupkije ptice pjevice” koje vole pomagati pa su poznate kao pomagači među pticama (ibidem: 416).²⁸

S obzirom na kombinaciju različitih pristupa životinjskim vrstama iz kojih se iščitavaju tri funkcije životinja u ovome djelu, moguće je zaključiti da ovakve funkcije prvenstveno potpomažu ostvarivanje žanra fantastike sekundarnih svjetova. Fantastičnost se ovdje ne postiže pukom antropomorfnošću životinja, nego smještanjem priče u sekundarni svijet, a uvođenje stvarnih životinja koje su prikazane antropomorfno, ili pak fantastičnih životinjskih vrsta, ima ulogu dodatnog elementa fantastike prilikom izgradnje sekundarnih svjetova.

Literatura

Izvori

- Lewis, Clive Staples (1994) *The Chronicles of Narnia: Magician's Nephew*, HarperCollins Publishers, New York.
- Lewis, Clive Staples (1994a) *The Chronicles of Narnia: The Lion, the Witch and the Wardrobe*, HarperCollins Publishers, New York.
- Lewis, Clive Staples, (1994b) *The Chronicles of Narnia: The Horse and His Boy*, HarperCollins Publishers, New York.
- Lewis, Clive Staples (1994c) *The Chronicles of Narnia: Prince Caspian*, HarperCollins Publishers, New York.
- Lewis, Clive Staples (1994d) *The Chronicles of Narnia: The Voyage of the Dawn Treader*, HarperCollins Publishers, New York.
- Lewis, Clive Staples (1994e) *The Chronicles of Narnia: The Silver Chair*, HarperCollins Publishers, New York.
- Lewis, Clive Staples (1994f) *The Chronicles of Narnia: The Last Battle*, HarperCollins Publishers, New York.
- Lewis, Clive Staples (2001) *Kronike iz Narnije: Čarobnjakov nećak*, Golden marketing, Zagreb.
- Lewis, Clive Staples (2002) *Kronike iz Narnije: Lav, Vještica i ormar*. Golden marketing, Zagreb.
- Lewis, Clive Staples (2002) *Kronike iz Narnije: Konj i njegov dječak*, Golden marketing, Zagreb.
- Lewis, Clive Staples (2003) *Kronike iz Narnije: Kraljević Kaspijan*, Golden marketing, Zagreb.
- Lewis, Clive Staples (2003) *Kronike iz Narnije: Plovidba broda Zorogaza*, Golden marketing, Zagreb.
- Lewis, Clive Staples (2004) *Kronike iz Narnije: Srebrni stolac*, Golden marketing, Zagreb.

²⁸ „Male ptice pjevice koje su ostale bez roditelja, a ne mogu se same probiti kroz život, nalaze u crvendačima vjerne hranitelje, a bolesni crvendači u svojim suvrstnicima milosrdne pomagače” (Brehm 1966: 416).

Lewis, Clive Staples (2004a) *Kronike iz Narnije: Posljednja bitka*, Golden marketing, Zagreb.

Sekundarna literatura

- Ajdačić, Dejan (2007) „Životinje i demoni u nekim slavenskim književnostima 19. stoljeća” u *Kulturni bestijarij*, Marjanić, Suzana i Zaradija-Kiš, Antonija (ur.), Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 465–484.
- Batinić, Ana (2013) *U carstvu životinja: animalističko čitanje hrvatskih dječjih časopisa*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Boyer, Robert i dr. (1979) *Fantasy Literature: A Core Collection and Reference Guide*, R. R. Bowker Company, Michigan.
- Brehm, Alfred (2003) *Život životinja: sa 335 slika u boji*, Orakul, Zagreb.
- Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain (ur.) (1987) *Rječnik simbola: mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod matice hrvatske, Zagreb.
- Clute, John, Grant, John (ur.) (1997) *The Encyclopedia of Fantasy*, Orbit, London.
- Crnković, Milan (1980) *Dječja književnost: priručnik za studente pedagoških akademija i nastavnike*, Školska knjiga, Zagreb.
- Crnković, Milan i Težak, Dubravka (2002) *Povijest hrvatske dječje književnosti: od početka do 1955. godine*, Znanje, Zagreb.
- Diklić, Zvonimir, Težak, Dubravka i Zalar, Ivo (prir.) (1996), *Primjeri iz dječje književnosti*, DiVič, Zagreb.
- Grubišić, Vinko (2012) „Životinjske naravi demona u Marulićevu Evandelistaru u odnosu na srednjovjekovne bestijarije”, u *Književna životinja*, Marjanić, Suzana i Zaradija-Kiš, Antonija (ur.), Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 449–466.
- Hameršak, Marijana i Zima, Dubravka (2015) *Uvod u dječju književnost*, Uvodi, Zagreb.
- Hinten, Marvin (2005) *The Keys to The Chronicles: Unlocking the Symbols of C. S. Lewis's Narnia*, Broadman & Holman Publishers, Nashville.
- Hranjec, Stjepan (1998) *Hrvatski dječji roman*, Znanje, Zagreb.
- Hranjec, Stjepan (2006) *Pregled hrvatske dječje književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Konstantinović-Čulinović, Vesna (1998) „Životinje u narodnim vjerovanjima” u *Kulturna animalistika: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 27. rujna 1997. godine u Splitu*, Cambi, Nenad i Visković, Nikola (ur.), Književni krug, Split, str. 158–182.
- Kravar, Zoran (2010) *Kad je svijet bio mlad: visoka fantastika i doktrinirani antimodernizam*, Službeni glasnik, Beograd.
- McHugh, Susan (2008) „Jedna ili više animalistika?”, u *Zarez* (X), br. 320, str. 12–13.
- Peti-Stantić, Anita (2002) „C. S. Lewis”, u: *Kronike iz Narnije: Lav, Vještica i ormar*, Golden marketing, Zagreb, str. 167–169.
- Roščić, Nikola Mate (2001) *Apologia Asinaria: pohvalno slovo o najboljem tovaru svih vremena iliti obrana teškog magarećeg štiva*, Hrvatski katolički zbor, Zagreb.

- Težak, Dubravka (1991) *Hrvatska poratna dječja priča*, Školska knjiga, Zagreb.
- Verdonik, Maja i Resman, Silvija (2008) „Romani o životinjama i djeca čitatelji”, u *Cjelovito učenje za održivi razvoj*, sv. 3, Uzelac, Vinka i Vujčić, Lidija (ur.), Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet u Rijeci, Rijeka, str. 91–96.
- Visković, Nikola (1998) „Šest načina odnosa prema životinji” u *Kulturna animalistika: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 27. rujna 1997. godine u Splitu*, Cambi, Nenad i Visković, Nikola (ur.), Književni krug, Split, str. 11–15.
- Visković, Nikola (2009) *Kulturna zoologija: što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Vojvodić, Jasmina (2012) „Ljepotica je ukrotila zvijer (o vuku i liji u Svetoj knjizi vukodlaka Viktora Pelevina)” u *Književna životinja*, Marjanić, Suzana i Zaradija-Kiš, Antonija (ur.), Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 687–708.
- Zaradija-Kiš, Antonija (2007) „Dvostruka predodžba životinja u Jobovu bestijariju: zoleksičke zanimljivosti hrvatskoglagolske Knjige o Jobu” u *Kulturni bestijarij*, Marjanić, Suzana i Zaradija-Kiš, Antonija (ur.), Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 23–52.

SUMMARY

Kristina Giacometti

ANIMAL CHARACTERS IN SECONDARY WORLD FANTASY: THE CHRONICLES OF NARNIA BY C. S. LEWIS FROM LITERARY ANIMAL STUDIES' POINT OF VIEW

Animals have had very important place in literature for thousands of years, in other words, people have been telling stories about animals long before written languages. Bestiaries and fables have appeared later, and they are special because a moral is said through animal characters. Even though special features of bestiaries and fables are mentioned in this paper, the emphasis is put on the animal characters in secondary world fantasy in order to point out detachment from moral. Secondary world fantasy is surveyed through relationship with literary animal studies, and *The Chronicles of Narnia* (1950–1956) by C. S. Lewis is the ground for that because the novels confirm secondary world fantasy paradigm. By using theoretical conclusions about anthropomorphic and realistic description of literature animals (Težak, 1991; Diklić, Težak, Zalar, 1996; Hranjec, 1998; Crnković, Težak, 2002; Verdonik, Resman, 2008; Batinić, 2013; Hameršak, Zima, 2015) on mentioned novels, the specific function and origin of animals, as well as the approach to the animals in secondary world fantasy, is shown.

Key words: animal characters, secondary world fantasy, literary animal studies.

Prilozi

Tablica 1. Popis svih stvarnih ne-ljudskih životinja koje se spominju u Kronikama iz Nar-nije. Istaknute su one vrste koje su zbog svoje važnosti analizirane u tekstu.

Stvarne životinje					
Razred	Vrsta	Kronika	Osobno ime	Osobno ime u izvorniku	Sposobnost govora
ptice	albatros	<i>Plovidba broda Zorogaza</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Bijeli Jelen*	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	bik	<i>Posljednja bitka</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	bik	<i>Posljednja bitka</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Buldog	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Bradavičasto Prase	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
beskralješnjaci**	crv	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	nijema životinja
ptice	crvendač	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	nijema životinja
ptice	Čavka	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Dabar/Dabrica	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	(gospodin i gospoda) Dabar/Dabrica	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	Životinja Koja Govori
ptice	divlje guske	<i>Srebrni stolac</i>	-	-	nijeme životinje
ptice	drozd	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	nijema životinja
ptice	fazan	<i>Plovidba broda Zorogaza; Srebrni stolac</i>	-	-	nijema životinja
ptice	galeb	<i>Konj i njegov dječak</i>	-	-	nijema životinja
ptice	Gavran	<i>Konj i njegov dječak; Kraljevič Kaspijan</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Janje	<i>Posljednja bitka</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Janje (Lav Aslan)	<i>Plovidba broda Zorogaza</i>	-	-	Životinja Koja Govori
rakovi	jastog	<i>Plovidba broda Zorogaza</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Jazavac	<i>Čarobnjakov nećak; Srebrni stolac</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Jazavac	<i>Kraljevič Kaspijan; Posljednja bitka</i>	Tartufko	Trufflehunter	Životinja Koja Govori
sisavci	Jazavac	<i>Kraljevič Kaspijan</i>	Močnogriz	Hardbiter	Životinja Koja Govori
ribe	jegulje	<i>Srebrni stolac</i>	-	-	nijeme životinje

Stvarne životinje					
Razred	Vrsta	Kronika	Osobno ime	Osobno ime u izvorniku	Sposobnost govora
sisavci	Jelen	<i>Srebrni stolac</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Jelen	<i>Konj i njegov dječak</i>	Krasuljko	Chervy the Stag	Životinja Koja Govori
sisavci	Jež	<i>Konj i njegov dječak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Jež	<i>Kraljevič Kaspijan</i>	Spremištarko	Hogglestock	Životinja Koja Govori
kukci	komarac	<i>Kraljevič Kaspijan</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Konj	<i>Kraljevič Kaspijan</i>	Destrier	Destrier	Životinja Koja Govori
sisavci	Konj***	<i>Čarobnjakov nećak; Posljednja bitka</i>	Jagoda (Pernati)	Strawberry (Fledge)	Životinja Koja Govori
sisavci	Konj	<i>Konj i njegov dječak; Posljednja bitka</i>	Jihi	Bree	Životinja Koja Govori
sisavci	Konj	<i>Srebrni stolac</i>	Ugljenko	Coalblack	Životinja Koja Govori
sisavci	Kobila	<i>Srebrni stolac</i>	Pahuljica	Snowflake	Životinja Koja Govori
sisavci	Kobila	<i>Konj i njegov dječak; Posljednja bitka</i>	Hvin	Hwin	Životinja Koja Govori
sisavci	koza	<i>Plovidba broda Zorogaza</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Krt/Krtica	<i>Čarobnjakov nećak; Kraljevič Kaspijan; Srebrni stolac</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Krt	<i>Kraljevič Kaspijan</i>	Grumenko Lopatar	Clodsley Shovel	Životinja Koja Govori
sisavci	Lav	<i>Čarobnjakov nećak; Lav, Vještica i ormar; Plovidba broda Zorogaza; Srebrni stolac; Posljednja bitka</i>	Aslan	Aslan	Životinja Koja Govori
sisavci	lav	<i>Lav, Vještica i ormar; Konj i njegov dječak</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Leopard	<i>Čarobnjakov nećak; Srebrni stolac</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	leopard	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	nijema životinja
kukci	leptir	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	nijema životinja
ptice	lešinar	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Lisac	<i>Posljednja bitka</i>	Šunjalo	Slinkey	Životinja Koja Govori
sisavci	Lisac	<i>Lav, Vještica i ormar; Putovanje broda Zorogaza</i>	-	-	Životinja Koja Govori

Stvarne životinje					
Razred	Vrsta	Kronika	Osobno ime	Osobno ime u izvorniku	Sposobnost govora
ribe	losos	<i>Plovidba broda Zorogaza</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Mačak	<i>Posljednja bitka</i>	Ridi	Ginger the Cat	Životinja Koja Govori
sisavci	mačka	<i>Konj i njegov dječak</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	magarac	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Magarac	<i>Posljednja bitka</i>	Smetenko	Puzzle	Životinja Koja Govori
sisavci	Magarac	<i>Konj i njegov dječak; Srebrni stolac; Posljednja bitka</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Majmun	<i>Posljednja bitka</i>	Trik	Shift	Životinja Koja Govori
sisavci	Medvjed	<i>Kraljević Kaspijan</i>	Bruin	Bruin	Životinja Koja Govori
sisavci	Medvjed	<i>Posljednja bitka</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	medvjed	<i>Konj i njegov dječak; Kraljević Kaspijan</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Miševi	<i>Srebrni stolac</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Miš	<i>Kraljević Kaspijan; Plovidba broda Zorogaza; Posljednja bitka</i>	Cijuciks	Reepicheep	Životinja Koja Govori
ptice	orao	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	nijema životinja
ptice	Orao	<i>Posljednja bitka</i>	Dalekovid	Farsight	Životinja Koja Govori
sisavci	ovca	<i>Konj i njegov dječak</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Panter	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
kukci	pčela	<i>Čarobnjakov nećak; Lav, vještica i ormar; Konj i njegov dječak</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Pas	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	pas	<i>Lav, Vještica i ormar; Posljednja bitka; Srebrni stolac</i>	-	-	nijema životinja
ptice	pelikan	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	nijema životinja
ptice	rajska ptica	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	nijema životinja
ribe	riba	<i>Konj i njegov dječak; Plovidba broda Zorogaza; Srebrni stolac</i>	-	-	nijema životinja
kukci	skakavci	<i>Kraljević Kaspijan</i>	-	-	nijema životinja
ptice	slavuj	<i>Kraljević Kaspijan</i>	-	-	nijema životinja

Stvarne životinje					
Razred	Vrsta	Kronika	Osobno ime	Osobno ime u izvorniku	Sposobnost govora
sisavci	Slon/Slonica	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja koja govori
sisavci	sobovi	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-	nijema životinje
ptice	Sova/Sovac	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
ptice	Sovac	<i>Srebrni stolac; Posljednja bitka</i>	Svjetloperko	Owl Glimfeather	Životinja Koja Govori
sisavci	šišmiš	<i>Srebrni stolac</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Tapir	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	vepar	<i>Posljednja bitka</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Vjeverič/ Vjeverica	<i>Lav, Vještica i ormar; Posljednja bitka</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Vjeverič	<i>Kraljević Kaspijan</i>	Granotapac	Patterwig	Životinja Koja Govori
sisavci	Vodeni Štakor	<i>Posljednja bitka</i>	-	-	Životinja Koja Govori
ptice	Vran/Vrana	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	Životinja Koja Govori
sisavci	Vuk	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	Maugrim	Maugrim	Životinja Koja Govori
sisavci	zamorac	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	zec	<i>Lav, Vještica i ormar; Konj i njegov dječak</i>	-	-	nijema životinja
sisavci	Zec	<i>Kraljević Kaspijan</i>	Kamilo	Camillo	Životinja Koja Govori
gmazovi	Zmija ^{***}	<i>Srebrni stolac</i>	Dama od Zelenih Skuta	Lady of the Green Kirtle	Životinja Koja Govori
gmazovi	morska zmija	<i>Putovanje broda Zorogaza</i>	-	-	nijema životinja
vodozemci	žaba	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-	nijema životinja

^{*} Bijeli Jelen ne pripada Životinjama Koje Govore, ali autor naziv životinje piše velikim početnim slovom naglašavajući tako značajnu simboliku životinje. S obzirom na to da je naglašeno je da je riječ o životinji koja ispunjava želje, Bijelog Jelena bi se moglo svrstati i u fantastične životinjske vrste, ali životinja se ne uklapa ni u jedan od spomenutih razreda.

^{**} Nijema životinja crv je svrstan u beskralješnjake jer iz teksta nije posve jasno u koji razred životinja pripada.

^{***} Konj Jagoda se kasnije u djelu transformira u krilatoga konja te zadobiva novo osobno ime koje je navedeno u zagradi. S obzirom da je krilati konj fantastična životinja, ovaj se konj pojavljuje i u tablici fantastičnih životinjskih vrsta.

^{****} Dama od Zelenih Skuta (vještica) se transformira u zmiju, životinju koja pripada razredu gmazova te predstavlja jednu od stvarnih životinjskih vrsta. Međutim, s obzirom na to da je vještica fantastično stvorenje, ova se životinjska vrsta navodi i u tablici fantastičnih životinjskih vrsta.

Tablica 2. Popis svih fantastičnih ne-ljudskih životinja koje se spominju u Kronikama iz Narnije. Istantute su one vrste koje se učestalo pojavljuju ili su od osobite važnosti za tekst.

Fantastične životinje				
Razred	Vrsta	Kronika	Osobno ime	Osobno ime u izvorniku
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Barušinski migoljac	<i>Srebrni stolac</i>	Barovoljko	Puddleglum
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Bauci (Boggles)	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Divovi	<i>Lav, Vještica i ormar; Kraljević Kaspijan; Srebrni stolac</i>	-	-
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Div	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	Rumblebuffin	Rumblebuffin
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Div	<i>Posljednja bitka</i>	Kamenstop	Stonefoot
Čovjekolika i životinjska stvorenja bez nekih dijelova tijela ili s povećanim dijelovima tijela	Div	<i>Kraljević Kaspijan</i>	Svrdlokišac s Mrtvačeva Brijega	Wimbleweather
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Duhovi (Ghoulis)	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-
Čovjekolika stvorenja s elementima biljaka	Drijade	<i>Lav, Vještica i ormar; Kraljević Kaspijan; Srebrni stolac; Posljednja bitka</i>	-	-
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Fauni	<i>Kraljević Kaspijan</i>	-	-
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Faun	<i>Lav, Vještica i ormar; Konj i njegov dječak</i>	Gospodin Tumnus	Mr. Tumnus
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Faun	<i>Srebrni stolac</i>	Orruns	Orruns
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Faun	<i>Srebrni stolac</i>	Urnus	Urnus
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Gnomi (Zemljini ljudi)	<i>Srebrni stolac</i>	Golg	Golg
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Gnomi (Zemljini ljudi)	<i>Srebrni stolac</i>	Mullugtherum	Mullugtherum
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Goblini* (The Goblins)	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Grozi (the Cruels)	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-

Fantastične životinje				
Razred	Vrsta	Kronika	Osobno ime	Osobno ime u izvorniku
Bića sastavljena od dijelova dviju ili više životinja	Jednorog	<i>Posljednja bitka</i>	Dragulj	Jewel
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Kentauri	<i>Čarobnjakov nećak; Lav, Vještica i ormar; Srebrni stolac</i>	-	-
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Kentaur	<i>Kraljević Kaspijan</i>	Burodolski	Glenstorm
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Kentaur	<i>Srebrni stolac</i>	Maglorod	Cloudbirth
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Kentaur	<i>Posljednja bitka</i>	Roonwit	Roonwit
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Ljudožderi (Ogri)	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-
Bića s ljudskim tijelom i životinjskim glavama i drugim organima	Minotaur	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Monopodi	<i>Kraljević Kaspijan</i>	Blunsci	Dufflepods
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Najade	<i>Čarobnjakov nećak; Lav, Vještica i ormar; Kraljević Kaspijan</i>	-	-
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Narod žaba krastača (People of the Toadstools)	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljci	<i>Čarobnjakov nećak</i>	-	-
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Konj i njegov dječak</i>	Čupavi	Rogin
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Kraljević Kaspijan; Putovanje broda Zorogaza; Srebrni stolac; Posljednja bitka</i>	Dobriša (lord Regent)	Trumpkin (Lord Regent)
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Posljednja bitka</i>	Diggle	Diggle
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	Ginabrik	Ginabrik
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Posljednja bitka</i>	Griffle	Griffle

Fantastične životinje				
Razred	Vrsta	Kronika	Osobno ime	Osobno ime u izvorniku
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Kraljević Kaspijan</i>	Kornelijus	Cornelius
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Kraljević Kaspijan</i>	Nikabrik	Nikabrik
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Posljednja bitka</i>	Poggin	Poggin
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Konj i njegov dječak</i>	Pitalo	Duffle
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Patuljak	<i>Konj i njegov dječak</i>	Tankoprst	Bricklethumb
Bića sastavljena od dijelova dviju ili više životinja	Pegaz	<i>Čarobnjakov nećak</i>	Pernati (Jagoda)	Fledge (Strawberry)
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Sablasi (Spectres)	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-
Bića sastavljena od dijelova dviju ili više životinja	Salamandari	<i>Srebrni stolac</i>	-	-
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Satir	<i>Posljednja bitka</i>	Kavgo	Kavgo
Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim trupom, glavom ili drugim ljudskim organima	Satiri	<i>Čarobnjakov nećak; Srebrni stolac</i>	-	-
Bića sastavljena od dijelova dviju ili više životinja / životinjska bića s više glava ili udova	Tash	<i>Konj i njegov dječak; Posljednja bitka</i>	Tash	Tash
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Vještica	<i>Čarobnjakov nećak; Lav, Vještica i ormar; Konj i njegov dječak</i>	Kraljica Jadis (Bijela Vještica)	Queen Jadis (White Witch)
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Vještice (Hags)	<i>Lav, Vještica i ormar</i>	-	-
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Vukodlaci	<i>Lav, Vještica i ormar; Kraljević Kaspijan</i>	-	-
Bića sastavljena od dijelova dviju ili više životinja	Zmaj	<i>Putovanje broda Zorogaza</i>	Eustace Scrubb	Eustace Scrubb
Stvorenja bez nekih dijelova tijela, s povećanim ili smanjenim dijelovima tijela	Zmija	<i>Srebrni stolac</i>	Dama od Zelenih Skuta	Lady of the Green Kirtle

Eliana Moscarda Mirković

INTERKULTURALNA I TRANSKULTURALNA DIMENZIJA TRŠĆANSKE KNJIŽEVNOSTI – PRIMJER CERGOLYJA

*dr. sc. Eliana Moscarda Mirković, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
izvorni znanstveni članak*

UDK: 821.131.1.09 Cergoly, C. L.
821.131.1.09

Članak se temelji na pregledu razvoja tršćanske dijalektalne lirike unutar talijanske književnosti i uočavanju njezinih karakteristika, te na analizi lirskoga opusa Carolusa Luigia Cergolyja (Trst, 1908. – 1986.), talijanskoga pjesnika koji pripada 'mitteleuropskom' prostoru književne kulture. Osobitost Cergolyjeve poezije očituje se u kreativnom odnosu prema lirskim formama, te nestandardiziranom eksperimentalnom jeziku. U njegovom se izričaju isprepliću različiti jezici i izvori preuzeti iz različitih kultura. Jezik je, iako temeljen na tršćanskom dijalektu, otvoren prema raznorodnim izvorima: hrvatskom, slovenskom, njemačkom, engleskom i francuskom jeziku. Konceptija otvorenog, pokretnog jezika bez krutih granica, koji ne ograničava samoga sebe na jedinstvenu jezičnu koiné, radikalno obilježava Cergolyjev lirski jezik. Njegovo književno stvaralaštvo vodi kontinuirani dijalog s tradicijskim slojevima svjetske književnosti, u funkciji očuvanja europskoga interkulturalnog naslijeđa.

Ključne riječi: književnost, Trst, dijalekt, lirika, Cergoly

1. Isječci o lirskoj tradiciji tršćanskog dijalekta

Prema mišljenju Claudia Magrisa (Magris 2002: 175–176) dijalektalna tršćanska lirika siromašna je i skromnog porijekla, te predstavlja lokalni odraz kasno prihvaćene talijanske tradicije. Osim u rijetkim slučajevima, pučka lirika nije predstavljala odraz marginalizirane tršćanske književne, već je to bila buržoaska provincijalna lirika, prije nego što se, početkom prošloga stoljeća, pretvorila u važan segment talijanske književnosti otvoren prema novoj europskoj civilizaciji. Autentična tršćanska dijalektalna književnost, koja nije pretežno lokalna niti apsolutno lirska kao Giottijeva poezija, nastaje kasno, kada je tršćanska povijest već na koncu, ili barem kada je svijest te književnosti prožeta uvjerenjem da je povijest – vlastita povijest – završena.

Zbog nezaobilaznih zemljopisnih i povijesnih razloga krajem 18. i početkom 19. stoljeća, problem jezika (i dijalekta) dugo je u Trstu bio usko vezan s traganjem za poli-

tičko-kulturnim središtem, koje se opisuje kao „*tegnobno pogranično stanje uzrokovano mnogim sukobima*” (Borsetto 1989: 39). Trst je bio austrijski grad više od pet stoljeća (1382. – 1918.) tijekom kojih je doživio nagli razvoj, grubo prekinut s talijanskim osvajanjem. Dok su za vrijeme Kraljevine Italije javne vlasti i mnogi intelektualci kočili dijalekte, u austrijskom Trstu dijalekt je bio oslobođen predrasuda i zabrana. Talijanski je jezik bio *Schriftsprache*, skoro nikad *Umgangssprache* (Faggin 1998: 8).

Dijalektalna književnost je posebno poglavlje u povijesti talijanske književnosti u Trstu, široko i značajno područje, osobito količinski u odnosu na cjelokupno stvaralaštvo, a tršćanska književnost je posebno poglavlje u talijanskoj književnosti i kroz povijest obuhvaća širok i značajan segment sa svojim specifičnim obilježjima. Osim same antiliterarne forme tršćanske književne kulture, dijalekt iz Trsta predstavlja medij koji je imao snagu da ujedini i prevlada etničkih i jezičnih podjela koje su karakterizirale i dalje karakteriziraju ovo područje (Guagnini 1993: 104). Fizionomija ovoga dijalekta s književnom namjenom bila je na početku mletačka¹, zatim karakterizirana distinkcijama koje su, u odnosu na mletački dijalekt, dale vlastite dodatne osobine ovom govoru i obilježile ga snažnijom tvrdoćom i leksičkom raznolikošću.

U drugoj polovici 19. stoljeća, tršćanski dijalekt utvrđuje današnja jezična obilježja, no i dalje uz mnoštvom pojava koje su ga željele osloboditi od netalijanskih, stranih izraza. Jedan od pjesnika koji se prihvatio te uloge je Giglio Padovan. U sonetu *L'eco del klutsch* objavljenom 1885. godine Padovan prikuplja tuđice koje, prema njegovom mišljenju, nagrđuju tršćanski dijalekt. Sonet sam po sebi nije zanimljiv kao književni proizvod, već zbog rječnika koji svjedoči količini leksičkih elemenata očigledno već prisutnih u svakodnevnoj komunikaciji. U ovom je slučaju dijalekt upotrijebljen u svrhu dokazivanja talijaniteta tršćanskoga dijalekta.

Zaje, gripizze e slajf; cùceri ostieri, / Fùrmani e stranghe, e sanze erte e massizze; / Sèmelze e chifei, zvanziche e petizze, / Pèsterne e sufi, sàiteli e chelnèri: // O fraile, o juzche, o mlècherze, o breschizze, / Pech, pinter, clanfer, bognèri e sintèri; / Cùguluf, presniz, cràpfeni e sparhèri, / E zvitichi e giarizzi e cluche e spizze: // Come a l'ampia, scojosa adriaca sponda / Rompe tra mile flozche e de capoto / Si desclocia la smètena de l'onda // La petechiante slàpara parola / Si smorza in bocca al zivico faloto: / Col Jegher e 'l patòc no se fa scola (Padovan 1913: 230–231).

U tom povijesnom trenutku, dakle, u kojemu će u kulturi talijanske buržoazije prevladavati problem sukoba između dviju različitih nacionalnih kultura, postavljalo se i pitanje pročišćavanja jezika. Ovdje ćemo se prisjetiti kako su 1926. godine Federico Binaghi i Guido Marta izdali antologiju *Poeti delle Tre Venezie – Pjesnici Triju Venecija* (Binaghi, Marta 1926) s predgovorom koji je potpisao Pompeo Molmenti. Antologija obuhvaća, po abecednom redu, mnoge tada još uvijek žive autore, a da pri tome u djelu nisu uključeni autori koji su pisali na dijalektu. Godine 1935. izlazi iz tiska antologija *Scrittori giuliani – Julijanski pisci* (urednici Donatello D'Orazio i Guido Sambo), u ko-

¹ Do sredine 18. stoljeća u Trstu se koristilo narječje s ladinskim obilježjima, takozvani „tergestino”, zapravo južna varijanta furlanskoga govora, koji je bio postupno zamijenjen, nakon proglašenja slobodne luke i razvojem modernoga trgovačkoga grada, jednom inačicom venetskoga narječja, vrstom slobodnoga jezika „lingua franca”.

joj je još uvijek prisutan prezren stav prema pjesništvu na dijalektu. Antologija se može povezati s protudijalektalnom politikom fašističkoga režima (D'Orazio, Sambo 1935). Međutim, povijest tršćanskoga dijalekta obilježena je slojevitošću povezanom s brojnim društvenim staležima i razvojem koji je pogodovao dominaciji talijanizama. Oni su utjecali na samu strukturu izvornoga dijalekta, približavajući ga talijanskom jeziku, ali zadržavajući niži jezični sloj u pučkoj varijanti².

S književnog aspekta dijalekt će se ponajprije razvijati u emotivnoj domeni, a zatim će ojačati u pjevnoj varijanti, u dvojnoj formi pučke pjesme (Noliani 1975) i autorske popijevke (De Dolcetti 1974²). Dok s jedne strane dijalekt pučke pjesme svjedoči o varijantama kulturalne i društvene slojevitosti, s druge strane, pisanje narodnih pjesama (posebice političkih u nacionalističkom tonu) usklađuje se često s programom purističke normalizacije³. Za spomenutu pojavu karakteristična je puristička obrana talijaniteta dijalekta i ona se povezuje, na drugoj razini, s uživanjem u parodiji, posebice u satiričnim listovima, u dijalektu s njemačkim i slavenskim crtama, u likovima iz periferije i zaleda. Takav oblik stvaralaštva, započeo krajem 19. stoljeća, trajat će do recentnijih vremena (npr. u strofama Mirka Dreka iz četrdesetih ili pedesetih godina prošloga stoljeća) kao posljedica izravnoga političkog sukoba između suprotstavljenih etničkih elemenata.

Uloga dijalekta kao jezika književnosti spada više-manje u ovu dinamiku, u širem smislu shvaćenu kao pisanje na različitim razinama. Prema mišljenju Guagninija (Guagnini 1993: 107) ne može se reći da tršćanska dijalektalna književnost predstavlja alternativu talijanskoj književnosti (književnosti na standardnom jeziku). Točno je da je književnost na dijalektu dala Trstu i talijanskoj kulturi nekoliko vrhunskih pisaca, međutim ti pisci ne predstavljaju cjelokupnu dijalektalnu književnost, već samo dio nje.

Francesco Piga (Piga 1991: 36–37) u svojoj studiji o dijalektalnoj poeziji 20. stoljeća koja se odnosi na regiju Venezia Giulia, a posebice na 'periferni' Trst, tvrdi da ondje pjesničko stvaralaštvo ima iste osobine venetskoga, s većom otvorenošću prema inozemnim kulturama, ali budući da je dijalekt toliko istrošen svakodnevnom uporabom, da mu nedostaje dijalektalna književna tradicija. Iz tog razloga Virgilio Giotti stvara vlastiti dijalekt, kojega smatra pjesničkim jezikom i kojim želi naglasiti razliku od govornog jezika.

Puno se konvencionalnih stihova pisalo zadnjih godina i mnogo ih je ušlo u antologije dijalektalnih tekstova na tršćanskome dijalektu, ali to zasigurno nije specifičnost samoga Trsta. Često dijalektalna književnost, umjesto da prikaže stvarnost na jasan način, sužava je, pretvara u folklor, u arkadičnost. Na to je, na jasan i koncizan način, upozorio Gian Luigi Beccaria, govoreći o mnogim oblicima talijanske dijalektalne lirike 20. stoljeća. Prema njegovim riječima dijalektalni pjesnik (poput Goldonija, Porte ili Bellija) nije više narodni pjesnik. Zauzima mjesto obrazovanoga pisca koji se, u strožim varijantama, vraća u davnu prošlost, dok se u blažim varijantama teksta prožima u maniristič-

² Giulio Piazza je dvadesetih godina prošloga stoljeća izjavio da je u Trstu, možda više nego bilo gdje drugdje, dijalekt buržoazije različit od pučkoga stanovništva. Manje zvučne razlike, kao i razlike u gramatičkoj konstrukciji i terminologiji, bile su prisutne između raznih pučkih četvrti grada (Piazza 1920: 20).

³ Pjesme nastale za javne natječaje, koje su promicala talijanska nacionalna kulturna udruženja, iako otvoreno prihvaćaju neke osobitosti tršćanskoga dijalekta, a ponekad i pučkoga govora, nude tekstove koji u načelu prate neutralni pravac, bliži venetskome dijalektu.

kom spoju između dijalekta i njegovog prostora, vječno netaknutoga zaleda, s nostalgичnim prizvukom atmosfera iz prošlosti. U ovom slučaju dijalektalna lirika pribjegava nižem sentimentalnom i intimističkom registru, po uzoru na Pascolija i sutonske pjesnike (Crepuscolari), koji se iscrpljuju i zatvara u pjesničkom prikazu događaja svakodnevnice, u nepokretnosti i arkadičnosti. Dijalekt zamorno prolazi kroz tematiku koju je lirika na talijanskom standardnom jeziku već prevladala i koja se već ustalila kroz različite i suprotne pravce (Beccaria 1975: 16–17). Beccarijina analiza prepoznaje korijene, smjrove i razvojne crte većega djela suvremene dijalektalne pjesničke produkcije, jer je mali broj prepoznatljivih imena (među kojima su Baldini, Guerra, Loi, Buttitta) koja prate osobne putove i ne mogu se uvrstiti u tu panoramu.

Nakon dijalektalne produkcije često obilježene nacionalističkim i protuslavenskim tonovima i znakovima, slijedio je pravac usmjeren prema austrijskoj nostalgiji, u kojemu je (kao u slučaju versifikacije Carpinterija i Faragune) dijalekt prenosnik te čežnje, iako iz njega proizlaze tragovi suptilnoga humora. Tijekom 20. stoljeća u Trstu dijalektalna poezija Virgilia Giottija postala je uzor u književnim krugovima. Giotti se formirao u Firenci, u kontaktu s generacijom *vociana*, te je bio prihvaćen u kulturnim krugovima firentinskoga i europskoga časopisa „Solaria”. Pazio je, kao malo drugih Trščana, na narodnu i svakodnevnu tematiku i likove izvan mitskih i arkadijskih perspektiva. Likove promatrane u njihovoj realnosti i dostojanstvenosti, s dijalektom koji nije prenositelj nostalgije i falsifikata, već je u isto vrijeme i odraz narodnoga govora i jezik poezije. Nije slučajno da je poezija Giottija sudjelovala u stvaranju modela za povećanje dijalektalnoga pjesništva u Trstu, počevši od Anite Pittoni do nekoliko predstavnika mlađe generacije. Njegova uporaba dijalekta pojačava autonomnost značenja, prožima ga pjesničkom svrhom nasuprot svakodnevnome govoru i zato Claudio Magris ne vidi u Virgiliju Giottiju najvećega predstavnika dijalektalne poezije, već njezin izuzetak.

2. Interkulturalna i transkulturalna dimenzija Cergolyjevog pjesništva

Veliki interes javnosti i kritike izaziva književno stvaralaštvo dvojice međusobno različitih pisaca, Carolus L. Cergoly (umjetničko ime Carla Luigija Cergolyja Serinija) i Ferruccio Fölkel, koji ipak dijele određene sličnosti. Radi se o dvije osobnosti koje su težile istraživanju svijeta nostalgije (osjećaja koji je našao plodno tlo i u populističkim djelima Carpinterija i Faragune) te su potaknule eksperimentalno istraživanje. Dijalekt u njihovim djelima postao je sastavnim dijelom složene višejezične mješavine, nekom vrstom odgovora na daljinu naspram purističkih programa s kraja 19. stoljeća. Prikazivao je jezične slike jednoga grada u kojem su različiti jezici nalazili svoje stanište. Cergoly i Fölkel predstavljali su kompleksne kulturalne komponente Trsta i implicitno ili eksplicitno poticali su pjesničku maštu ostalih pisaca.

Trst je grad koji poznaje puno stratificiranih dijalekata, koji su se spojili u njihovim raspoloženjima, u izvještačenosti njihovih značenja, u njihovom zajedničkom korijenu (razuzdanost koja je daleka od ljubazne i pjesničke slatkoće venetskoga dijalekta; terminološko siromaštvo koje je emblematično zbog svoje funkcije susreta između 'nacija' radi praktične trgovačke nužnosti sporazumijevanja) ovisno o situacijama, ambijentima,

*kovištenju; koji je iskazao prihvatljivu kvalitativnu razinu, s obzirom na dijalektalne vježbe, jedino u polju lirskoga stvaralaštva (koje dozvoljava ponovno stvaranje u smislu sinteze jednostavnih semantičkih alata kojima raspolaže)*⁴ (Damiani 1974: 139).

U ovim uvodnim riječima za svoj članak pod naslovom *Linguaggio delle cose* Roberto Damiani, analizirajući trščanske pisce nove generacije, uspijeva sažeti složenije mišljenje o suštinskoj višejezičnosti srednjoeuropskoga grada, već obrazloženoj u prijašnjem kratkom *excursusu* o suvremenom dijalektalnom trščanskom stvaralaštvu Grisancicha, Malabotte, a posebice Cergolyja.

U nekoliko Fölkelovih pjesama oslobađa se (ali kao početna točka) složeni rječnik, višejezično iskustvo koje *topoima* na različitim povijesnim razinama dozvoljava obnavljanje uspomena na vlastite osjećaje koji utječu na interpretaciju grada.

Složeni rječnik Carolusa L. Cergolyja, svestranoga pjesnika i romanopisca, završna je točka dugoga pokusa na dijalektu, koji definira sliku Trsta kao višeslojnoga svijeta, ponekad blistavoga, a ponekad melankoličnoga, s naznakama patnje, ali ponajviše punog ironičnih raspoloženja. Sve je to postignuto kroz duhovitost jezika, živahnih elemenata, prikrivenoga književnim slojem koji nikad ne nudi konvencionalne slike: vrstom jezika koja dozvoljava oživljavanje djelića sjećanja i povijesti, ali koja ima prvenstveno umjetničku teksturu. Guagnigni tvrdi da je vrlina Cergolyjevih pjesama na trščanskom dijalektu to što znaju raščlaniti svaki otrcani izraz, da su nepredvidljive i izvan kanona u jeziku i slici koju pružaju, to što ne koriste pisanje kao bezizražajnu mimezu mutnoga dijalekta koji reflektira istrošene i očite realnosti (opjevane mnogo puta u suvremenoj dijalektalnoj lirici). Njegove pjesme predstavljaju poeziju kao igru, ali u njima uočavamo i patnju i nasilje, snagu sjećanja i potragu za uspomenom, koji ne dodiruju samo intimno i privatno sjećanje, već prodiru u užarene putove povijesti grada (Guagnigni 1993: 114).

Osobitost Cergolyjeve proze i poezije, unutar trščanske književnosti, očituje se u kreativnom odnosu prema pripovjedačkim i pjesničkim formama, te u nestandardiziranom eksperimentalnom jeziku. U njegovim pjesmama i romanima, jezični *pastiche* dobiva se pomoću raznih elemenata: primjenjivanjem avangardnih postupaka koji dijele prostor s arhaičnim i klasičnim načinom pisanja, uvođenjem tehničke terminologije, pomoću neologizama, rijetkim ili stranim riječima, primjenom učenih citata s namjerom stvaranja novoga jezika, ponekad i unutar palinodije postojećih.

Cergolyjev pjesnički stil dolazi do izražaja osobito u njegovim pjesmama na trščanskome dijalektu. Pjesnik koristi trščanski dijalekt kao višeslojni jezik, svestran, s više mogućnosti izražavanja od samoga tradicionalnog književnog rječnika. U Cergolyjevim stihovima, međutim, izbor dijalekta ne proizlazi iz određene tradicije, već iz potrage za profinjenim pjesničkim jezikom, neobičnim jezikom svijesti. Budući da prerađuje i koristiti dijalekt kao jezik, Cergoly ga širi, modelira, iznova kreira, kanalizira u ritmičku i metričku strukturu koja postaje oblik izražavanja. Oblikuje pjesnički jezik s istim mogućnostima koje nudi standardni jezik, stoga on podliježe svim vrstama eksperimentiranja. Kod Cergolyja dijalekt postaje jezik s proizvoljnom strukturom. Uporaba dijalekta

⁴ S talijanskog jezika prevela Eliana Moscarda Mirković.

kao jezika pisanja ponajprije je kulturalni i stilski izbor, tako da ne ostaje u krutom obliku izgovorene tradicije, već postaje kreativni umjetnički jezik: koristi ga kao jezik u razvoju, adaptiran za poetska ostvarenja, s beskonačnim mogućnostima izražavanja, izvan sposobnosti projekcije nacionalnoga jezika. Njegova uporaba dijalekta je oblik obrane individualnoga identiteta, vezanoga uz određenu kulturnu tradiciju koju pjesnik želi oživjeti koristeći svoja filološka saznanja. Dijalekt je tako ponekad čak izabran zbog netolerancije prema službenom jeziku, zbog masovne istrošenosti pojedinih riječi u službenom talijanskom jeziku, koje tako gube poetsku vrijednost.

Cergolyjev pjesnički put prati koordinate koje su neposredno bliske tršćanskom teritoriju (Duino, Vipacco), ali se isto tako širi prema istočnoj granici (Rijeka, Rab, Dubrovnik), a na zapadu prema europskim prijestolnicama, kao što su Pariz i Beč. S istočnom granicom Cergoly uspostavlja poseban emocionalni odnos, posebice s Hrvatskom, ne samo zbog potomstva⁵,

Fior dalmatinski
E navigo sognando tempi antichi
*E ribolissi in mi sangue dei Zrinski*⁶

već i zbog privlačnosti prema hrvatskim prirodnim ljepotama i kulturnoj baštini.

Serenissima Arbe
Fresca come la seda
Che se filava un tempo
Coi campanili bianchi
Che par punte de creda
Per scriver sora i nuvoli
*Pinxit: Giorgione*⁷

koje kao rezultat daju poseban odnos privrženosti i šarma.

Fior de Croazia
Tutto nel mondo ga el suo nome
*El mio picio ga due: Zora e Dalmazia*⁸

Osjećaj pripadnosti austrougarskom području u Cergolyu proizlazi iz objektivne činjenice i iz osjećajne povezanosti, što u konačnici oblikuje identitet pjesnika.

⁵ Cergoly niti u jednom djelu nije propustio priliku iznijeti svoje genološko porijeklo. Tako u biografskim podacima njegove zbirke *Il Portolano di Carolus* piše: „Discendente dalle antiche e storiche famiglie dell'Europa centrale: gli Zrinski, i Frangipani e gli Zergollen” – „Potomak drevnih i povijesnih obitelji središnje Europe: Zrinski, Frankopani i Zergollen”.

⁶ U daljnjem tekstu s tršćanskog dijalekta prevela Elana Moscarda Mirković.

Dalmatinski cvijet / I plovim sanjajući stara vremena / I zavrela u meni Zrinska krv (Cergoly 1970: 49).

⁷ Mletački Rab / Svjež kao svila / Koja se jednom prela / S bijelim zvoncima / Koji nalikuju na vrhove krede / Za pisanje po oblacima / Pinxit: Giorgione (Cergoly 1970: 20).

⁸ Hrvatski cvijet / Sve u svijetu ima svoje ime / Moj maleni ih ima dva: Zora i Dalmacija (Cergoly 1970: 48).

Mar dei Morlacchi
E grembani del Carso
Cussì son fatto
*E no me cambio più*⁹

U uvodnoj pjesmi *Introitus* iz zbirke *Latitudine nord*, kao vješti jezični akrobat koji je od samoga djetinjstva nastupao na kazališnim pozornicama, Cergoly ulazi na pozornicu vlastitoga dnevnika s pjesničkim autobiografskim profilom dobivenim kroz simboličku sliku stabla.

Radice ungaro slava / Punta de spada / La ga sepolta / Fonda / In humus austriaco //
Albero ben cressù / Curado a la tedesca / Dritto ramà / Tra l'aria fresca / De bosco e
de marina // Foie che canta / Al vento / Strambotti a l'italiana / Malinconie tormen-
to / Rotto / De quando in quando / Da un rider senza scopo // Questo son mi / Del
*novecento e otto //*¹⁰

Pjesma dovodi u prvi plan afektivnu komponentu kroz pjesnički jezik koji povećava izražajne mogućnosti riječi, pružajući, osim denotativnoga sadržaja, i beskonačne subjektivne nijanse.

Ista je tehnika vidljiva u stihovima pjesme *Pax tibi Carolus*:

Pax tibi Carolus / Poeta meus / Me canta Abramovic / Pope a Kosovo // Pax tibi Sla-
via / Serbi Croati / Dalmati Sloveni / Anime in tormento / Gusla che pianzi / Zittera
che ridi // Pax tibi Carolus / Anima in tortura / Putel / In fondo a la dolina / Che
zerca / „Bel da niente coi angoli d'argento” / E dentro tanta fresca / Ecolalia // Parce
*mibi Domine / Quia dalmata sum / Dentro de mi / Solo me digo //*¹¹

Kao što je vidljivo, temeljni jezik ove pjesme je narječje s područja Trsta, u kojem se miješaju riječi hrvatskoga jezika i anaforički umetci latinskih izraza na razini prvoga stiha svake strofe, s učinkom svojevrsnoga jezičnog 'aristokratizma'. *Pax Tibi* (Mir vama) izraz je koji pjesnik upućuje sebi kao želju za pronalaskom unutarnjega mira i spokoja. Međutim, Cergoly se ne pridržava do kraja pravila gramatike latinskoga jezika te ostavlja imenicu *Carolus* u nominativu. Izvor bi mogao biti moto Mletačke Republike *Pax Tibi, Marce* prisutan u knjizi Evandjelja, gdje krilati lav svojom šapom drži otvorenu knjigu, simbol Svetoga Marka koji se pojavljuje i na venecijanskome grbu. Pučka tradicija pripisuje izraz *Parce mihi Domine, quia Dalmata sum* (Oprosti mi gospodine jer sam Dalmatinac) svetom Jeronimu, rođenom vjerojatno 347. godine u Stridonu (znanstvenici još uvijek raspravljaju oko točne lokacije grada Stridona). Sv. Jeronim je s tom reče-

⁹ Morlačko more / Krški grebeni / Tako sam stvoren / I ne mijenjam se više (Cergoly 1970: 41).

¹⁰ Mađarsko-slavenski korijen / Vrh mača / Ukopao sam / Duboko / U austrijskom humusu // Stablo dobro izraslo / Njegovano na njemačkom / Ravno razgranato / Na svježem zraku / Šume i mora // Listovi koji pjevaju / Vjetru / Talijanske ljubavne pjesme / Tuga patnja / Razbijena / Svako toliko / Smijehom bez razloga // To sam ja / Iz devetsto osme // (Cergoly 1980: 11).

¹¹ Pax tibi Carolus / Poeta meus / Pjeva mi Abramovic / Pop na Kosovu // Pax tibi Slavia / Srbi Hrvati / Dalmatinci Sloveni / Duše koje pate / Gusle koje plaču / Citra koja se smije // Pax tibi Carolus / Dušo izmučena / Dječće / Na dnu doline / Koji traži / „Dobar nizašto sa srebrnim uglovima” / I unutra puno svježe / Eholalije // Parce mihi Domine / Quia dalmata sum / U sebi / Sam sebi kažem // (Cergoly 1980: 97).

nicom molio Boga za oprost, jer je njegov materinji jezik bio spoj ilirskoga i rimskoga jezika, pa se bojao da nije dovoljno savladao latinski jezik.

Cergolyjev izraz usmjeren je prema vlastitom nacionalnom identitetu koji nadilazi biološko-rasne činjenice, te uključuje više one duhovne, emocionalne i kulturne. Anafora ističe analogiju između mučnoga (inter)nacionalnoga identiteta pjesnika i onoga lirskoga subjekta (koji autor prikazuje kroz programsku autobiografsku identifikaciju). Donekle bi se moglo reći da Cergoly prikazuje nemogućnost pronalazjenja psihološke ravnoteže, izražavajući nelagodu prema svome jeziku u lirskome činu. Usporedba između života i jezika poezije neminovno odražava mučan jezični put, u kojem je dijalekt s područja Trsta prisiljen na stalnu obnovu i ponovno oblikovanje, upravo zbog višeslojne genealogije pjesnika.

Cergolyjeva višejezičnost ne oživljava samo kroz korištenje pojmova preuzetih iz hrvatskoga ili latinskoga rječnika, već spretno putuje kroz različite jezike kao što su hebrejski, njemački, francuski, slovenski, mađarski i ruski. Strani leksemi besprijekorno su integrirani u tekstu pisanom na tršćanskom dijalektu, sučeljavaju se s dijalektom ne samo kao kulturnim i obrazovnim fenomenom, nego često odgovaraju prirodnom i spontanom izboru, s razigranim učinkom interpolacije i slojevitoga diskursa, u skladu s načelom dijaloga koji će vladati kroz polifoniju njegovih romana. Rezultat je zadivljujući i šareni kolaž bogate 'mišićave' ekspresionističke višejezičnosti, stil koji je nastao pod utjecajem djela Jamesa Joycea.

U uvodu zbirke *Opera 79 in sostantivo Amore. Poesie di Verità di Capricci e di Memorie* (Cergoly 1983: 13) Cergoly sam ističe: „James Joyce iz Pariza u svoje je vrijeme napisao da sve pjesme na tršćanskom jeziku Carolusa L. Cergolyja imaju mišićavo tkivo, a s njegovim mišljenjem, bar jednom, slagao se i njegov mlađi brat Stanislaus, koji je živio u Trstu i predavao engleski s irskim naglaskom”. Cergoly je smatrao Joycea svojim učiteljem, posebice u kontekstu ekspresionističke višejezičnosti. Njihovo upoznavanje Cergoly je navodio kao anegdodu u gotovo svakom svom intervjuu. U intervjuu koji je dao Renatu Minoreu *La promessa della notte. Conversazione con i poeti italiani! Noćno obećanje. Razgovor s talijanskim pjesnicima* (Minore 2011: 51–55) Cergoly kaže: „Posljednji sam živi Tršćanin koji je upoznao Joycea i Sveva kad sam bio još dječak”. Mladen Machiedo piše: „Sjećam se jedne anegdote koju mi je ispričao Cergoly (ako se dobro sjećam 1982.): radnja se odvija u Trstu, vjerojatno 1915. godine. Stanislaus šeta s Carolusom dok je bio dijete, možda ga drži za ruku, i susreće svoga brata Jamesa. Braća Joyce komuniciraju na tršćanskom dijalektu. Stanislaus predstavlja svog učenika kao jako marljivoga, tada već urednika školskoga lista. James ga gleda pažljivo i zaželi mu, kad naraste, da postane urednik najvažnijih novina u Trstu” (Machiedo 1997: 71). U stvarnosti je, Cergoly, u vrijeme kad je upoznao Jamesa Joycea, bio u pratnji svog učitelja Daria de Tuonija.

Vraćajući se na pregled Cergolyjeva književnog stvaralaštva možemo reći da on čitatelja stavlja u položaj da mora dekodirati stihove koji su potkrijepljeni referencama, jezičnim premještajima i prisiljava ga da prevlada svaki logički plan čitanja. Čitatelji pjesama i proze ne moraju prolaziti kroz dubinsko proučavanje riječi, niti pronalaziti skrivena značenja, nego se prepustiti uživanju u muzikalnosti teksta, koji se može doživjeti na više žanrovskih razina čitanja.

Cergoly stvara novi način suočavanja s poezijom, u kojem tehnika montaže, interferencije, razmjene, strukturnih preklapanja, dobiva na autentičnosti u neusporedivom načinu pisanja koji postaje također istraživanje vlastitoga identiteta. Takav autentičan stil teško se može imitirati, a vrlo je zahtjevan i za prevodenje.

Cergolyjeva djela, unatoč njihovoj književnoj važnosti, nije lako pronaći u tršćanskim knjižarama, a razlog tome valja potražiti prvenstveno u političkim okolnostima. Cergoly se za vrijeme Drugog svjetskog rata borio u redovima partizana, a nakon rata zalagao se za Slobodni teritorij Trsta. To su mu zamjerile konzervativne talijanske političke struje, te su ignorirali umjetničku vrijednost njegovih djela.

Literatura

- Beccaria, Gian Luigi (1975) *Introduzione a Letteratura e dialetto*, Zanichelli, Bologna.
- Binaghi, Federico; Marta, Guido (1926) *Poeti delle Tre Venezie*, Zanetti, Venezia.
- Borsetto, Luciana (1989) *Lingua dialetto poesia. Cinque analisi: Marin, Cergoly, Calzavara, Giacomini, Bartolini*, Edizioni Essegi, Ravenna.
- Cergoly, Carolus Luigi (1970) *Il portolano di Carolus. Poesie in dialetto triestino*, Editrice La Galleria dei Rettori, Trieste.
- Cergoly, Carolus Luigi (1980) *Latitudine nord. Tutte le poesie mitteleuropee in lessico triestino*, Mondadori, Milano.
- Cergoly, Carolus Luigi (1983) *Opera 79 in sostantivo Amore. Poesie di Verità di Capricci e di Memorie*, S. Marco dei Giustiniani, Genova.
- Damiani, Roberto, (1974) *La miccia verde*, LINT, Trieste.
- D'Orazio, Donatello; Sambo Guido (ur.) (1935) *Scrittori giuliani*, Casa Editrice Triestina Moscheni & C., Trieste.
- De Dolcetti, Carlo (1974²) *Trieste nelle sue canzoni*, „Italo Svevo”, Trieste.
- Faggini, Giorgio (ur.) (1998) *Intimo parlar. Poesia del '900 nei dialetti veneti*, Esedra, Padova.
- Guagnini, Elvio (1993) *Lingua/dialetto nella letteratura triestina recente*, u „Quaderni veneti” br. 17, Longo, Ravenna.
- Machiedo, Mladen (1997) *Sotto varie angolazioni*, Erasmus, Zagreb.
- Magris, Claudio (2002) *Dietro le parole*, Garzanti, Milano.
- Minore, Renato (2011) *La promessa della notte. Conversazioni con i poeti italiani*, Donzelli, Roma.
- Noliani, Claudio (1975) *Cent'anni di canti triestini*, Italo Svevo, Trieste.
- Padovan, Giglio (1913) *Scritti vari vol. I: Rime triestine e istriane*, Lapi, Città di Castello.
- Piazza, Giulio (ur.) (1920) *Trieste vernacola. Antologia della poesia dialettale triestina*, Risorgimento, Milano.
- Piga, Francesco (1991) *La poesia dialettale del Novecento*, Piccin Nuova Libreria, Padova.

SUMMARY

Eliana Moscarda Mirković

INTERCULTURAL AND TRANSCULTURAL DIMENSION IN THE LITERARY
IDENTITY OF TRIESTE – ON THE EXAMPLE OF CERGOLY

The paper is based on a survey of the development of the Trieste dialectal poetry within Italian literature and identifies its characteristics. The second part is dedicated to the analysis of the dialectal poetry of Carolus L. Cergoly (Trieste, 1908–1986) – an Italian writer belonging to the Mideuropean area of literary culture. The characteristic of Cergoly's poetry is the creative approach to lyrical forms and a nonstandardized, experimental language. His production is linguistically original, while the style is personalized and insightful. Even though it is based on the dialect of Trieste, his language is open to different influences: from Croatian, Slovene, German, English and French. The concept of open language, a mobile language without firm boundaries which does not confine itself to a unique language koiné, radically marks Cergoly's lyrical expression, so that his literary creativity engages in a continuous dialogue with traditional levels of world literature, with the function of preserving the European intercultural heritage.

Key words: literature, Trieste, dialect, poetry, Cergoly

Sanja Grakalić Plenković

(AUTO)BIOGRAFIJE „HRVATSKE MLADE LIRIKE”

dr. sc. Sanja Grakalić Plenković, Veleučilište u Rijeci
izvorni znanstveni članak

UDK: 821.163.42.09

Rad opisuje dvanaest (auto)biografija književnika u generacijskoj antologiji Hrvatska mlada lirika. Tematizira problem njihova autorstva i usporednom analizom osvrće se na faktografske, biobibliografske, intimne, tematsko-motivske i poetičke elemente, utemeljene na odrednicama književno-poetskih puteva mladih liričara. Nastavljajući se na (auto)biografsku hrvatsku književnost početka 20. stoljeća već jasnom dominacijom intimnog i poetskog nad faktografskim, osmišljene su u intenciji da korespondencijom između stvaralaštva mladih artista i njihovih biografijama istaknutih karakternih osobitosti progovore kao vjerodostojni svjedoci hrvatskog poetičkog trenutka, kao i životne i ratne stvarnosti koja ga okružuje.

Ključne riječi: Hrvatska mlada lirika, biografija, autobiografija

U književnim pravcima i školama bujnom razdoblju hrvatske književnosti *fin de siècle* generacijska antologija *Hrvatska mlada lirika* nastaje u nastojanju da zaokruživanjem i okupljanjem vrednuje i opiše novo književno stvaralaštvo. Iako je dio kritike nekoliko mjeseci po izlasku podsjetio na „tek rukovijet pjesama, od nekolicine pjesnika, što zajednički izdadoše knjigu” (Steiner 1915: 180), *Hrvatska mlada lirika* već je stotinu godina dio nezaobilazne književne, poetičke, povijesne (i političke) prekretnice na raskršću modernizma i avangarde. „Međašnu” joj ulogu (Frangeš 1987: 287) donose stihovi dvanaestorice mladih književnika čije stvaralaštvo povezuje poetičko suzvučje, svojstveno početku 20. stoljeća. Zbirku je uredio Ljubo Wiesner, koji u uvodnoj rečenici programatskog *Predgovora* (Meić 2011: 156) ističe da čitatelji pred sobom nemaju antologiju, već „nacrt novih lirskih nastojanja (...) nepotpun (...) pregled najmladje lirike hrvatske” (HML 1914: 5–9). Lirski izbor upotpunjuje i zaokružuje dvanaest (auto)biografija zbirkom predstavljenih pjesnika.

Iako u *Hrvatskoj mladoj lirici* susrećemo programatski, poetski i (auto)biografski izričaj, brojni radovi koje je potakla osvrću se na njenu poetičku koncepciju, stihološku problematiku (Jurić 2006) i različite esteticističke poveznice (Šakić 2011; Milanja 2010), a mnogo ih tematizira i neknjiževne odrednice, njihovo ideološko i političko tumačenje (usp. Meić 2011). Pritom se, bez obzira na to dijele li autori pjesnike prema literarnim karakteristikama ili onima koje to nisu, promatraju isključivo stihovi, poetike

pjesnika te njihova uloga na književnoj sceni, dok se gotovo nikad ne spominje dvanaest biografija kojima zbirka završava. Zbirka s vremenom potvrđuje svoj značaj odabirom i prepoznavanjem budućih velikih pera hrvatske književnosti, a uvrštavanje budućeg nobelovca također je potvrda njene vrijednosti. No kao što stihovi naših *mladih liričara* u svom predstavljanju donose nov dah Europe, u širokom avangardnom luku od simbolizma do ekspresionizma, našoj kritici dosad nedovoljno intrigantnih dvanaest (auto)biografija svrstat će *Hrvatsku mladu liriku* u također nov, tada tek nedavno stasao niz izdanja koji će se nastaviti do danas. Karakterizira ga kontinuirano okupljanje naručenih autobiografija pisaca za zajedničku ediciju te biografija u zbirku s potpisom jednog biografa, a nastavit će se u zanimljiv niz zbirki autobiografske i biografske produkcije hrvatskih književnika i umjetnika koji posljednjih desetljeća, i nakon stotinjak godina, bilježi stalan i sve veći interes književne kritike, književne teorije i čitateljstva.

U kontekstu vrednovanja zbirke kao cjeline, ovaj rad osvrnut će se na (auto)biografije autora *Hrvatske mlade lirike*, želeći naglasiti njihovu važnost, ukazati na dominantne strategije kojima se realiziraju i ukratko iscertati intencije autora u njihovu oblikovanje.

1. Suvremena (auto)biografska situacija – stoljeće okupljanja (auto)biografija

Početak prošlog stoljeća započinje sustavni rad na sakupljanju biografija i autobiografija za zajednička izdanja. Četiri godine prije *Hrvatske mlade lirike* izlazi prva zbirka naručenih autobiografija književnika – *Almanah srpskih i hrvatskih pjesnika i pripovijedača 1910*. Započeo je tako niz u kojem je svoje mjesto našla i *Hrvatska mlada lirika*, koji će poticati pisanje i okupljanje autobiografija i publicirati ih u brojnim izdanjima, bibliotekama i leksikonima sve do danas¹. I prva zbirka biografija, *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća* Milana Grlovića, nastaje petnaestak godina prije *Hrvatske mlade lirike*, a odmah nakon nje slijedi biografski rječnik Itale Bogdanović *Donne illustri* (1915. – 1917.)². Obje edicije potvrđuju aktualnost ideje da se umjetnici predstavljaju zbirka (auto)biografija.

Hrvatska mlada lirika nastavlja tako započeti niz okupljenih (auto)biografija predstavljajući pred sam početak Prvoga svjetskog rata generaciju vrlo mladih pjesnika (Ivo Andrić, Vladimir Čerina, Vilko Gabarić, Fran Galović, Karlo Häusler, Zvonko Milković, Stjepan Parmačević, Janko Polić Kamov, Nikola Polić, Augustin Ujević, Milan Vrbanić, Ljubo Wiesner), studenata na početku književne karijere, suradnika u književnim časopisima, među kojima je najmlađi, I. Andrić, imao tek dvadeset dvije godine, a najstariji, urednik Lj. Wiesner, dvadeset devet.

¹ Autobiografije književnika naručuju se i okupljaju i kasnije u okrilju poznatih edicija (*Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925–1925*. (Zagreb, 1925.), *Hrvatska enciklopedija* (Zagreb, 1941. – 1944.), biblioteka *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (Zagreb, 1962. – 1995.), *Autobiografije hrvatskih pisaca* (Zagreb, 1997.) itd., sve do najnovije zbirke *Iz prve ruke – nove autobiografije hrvatskih pisaca* (Zagreb, 2013.).

² *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća* napisao je prvi predsjednik Hrvatskoga novinarskog društva M. Grlović, koji će među 150 životopisa okupiti i 48 životopisa književnika, dok rukopisna zbirka zadarske književnice, *Donne illustri*, među 900 slavni žena predstavlja i 11 Dalmatinki (Balić-Nižić 2005). Zadarska se zbirka s obzirom na dokumentarnost i pripremljenost ističe kao zbirka neznanstvenog karaktera, no intenciju da se biografijama predstave hrvatske umjetnice i tako ih se učini prepoznatljivima u svijetu hrvatske i europske kulturne baštine slijedit će kasnije brojni biografski leksikoni hrvatskih književnika.

2. Autorstvo biografija

Zbirka stihova mladih umjetnika uvijek je otvorena kritici vremena, stoga stihove *Hrvatske mlade lirike* biraju sami pjesnici. Urednik i priređivač Lj. Wiesner smatra se autorom njihovih biografija. Oba izdanja koja predstavljaju njegova sabrana djela (Wiesner, Polić, Donadini 1970; Wiesner 2008) uključuju *Predgovor Hrvatskoj mladoj lirici*, a u novijem ćemo pronaći i sve biografije tiskane u njoj (Wiesner 2008: 260–263), pa i autobiografiju T. Ujevića.

Prošlo je stoljeće započelo spomenutom tendencijom okupljanja autobiografija i biografija pod okriljem istih izdanja, pa se pridružujemo dijelu hrvatske kritike u pretpostavci da se sličan postupak ponovio četiri godine kasnije i u *Hrvatskoj mladoj lirici* (Brešić 1997; Frangeš 1987) i da su pjesnici, koje je urednik dobro poznao, osim u odabiru pjesama bili pozvani na suradnju i sudjelovanje u pisanju svojih biografija ili im je predloženo da ih, na urednikov poziv, u cijelosti samostalno napišu. Ova pretpostavka uvjetno se odnosi na dvije biografije autora čiji su stihovi u ovoj zbirci objavljeni posthumno, biografiju J. Polića Kamova, čije pjesme za *Hrvatsku mladu liriku* izabire V. Čerina, i onu M. Vrbanića. Potvrđuju je i najmanje dvije autobiografije (T. Ujevića i Lj. Wiesnera), iako su u sadržaju zbirke naslovljene kao biografije. T. Ujević piše autobiografiju u prvom licu. Biografiju urednika Lj. Wiesnera također smatramo autobiografijom, premda je pisana u trećem licu, koje se ističe kao nesvojstveno autobiografiji (Lejeune 2000), pretpostavljajući da je vlastitu biografiju urednik zacijelo sastavio sam, odlučivši se za treće lice kako bi je uskladio s ostalima. Na suradnju biografa i pjesnika upućuju i same biografije svojom često prisnom i intimnom intonacijom, netipičnom za biografsku formu, jasno nam poručujući da su pjesnici i biograf bili prisni³. Suradnja lirika i biografa naslućuje se neposrednije u intimnim promišljanjima o prolaznosti života u biografiji F. Galovića, u kojoj autor namjerno omalovažava faktografske podatke, nezaobilazne u biografiji.

„Sasvim je svejedno napokon, da se rodio u Peterancu i da živi u Zagrebu. Svejedno bi bilo i to, što mu je dvadeset i sedam godina, kad ne bi tako osjećao straha pred starošću i toga se jedinog bojao.” (HML 1914: 148)

Nesretne okolnosti vezane uz tragičnu smrt F. Galovića koja će uslijediti već nekoliko mjeseci poslije izlaska zbirke pokazat će da su njegove intimne preokupacije iznesene u biografiji bile vrlo osobne i tragično vizionarske. Smatrajući stoga biografiju F. Galovića autobiografijom i zanemarujući treće lice pripovjedača, I. Frangeš u osvrtu na nju ističe proročanske misli mladog pjesnika, vrlo vjerojatno povjerene bliskom prijatelju (Frangeš 1987: 270). U kontekstu rasprave o autorstvu biografija nije nevažno naglasiti i to da književno-kritički rad i ostavštinu Lj. Wiesnera odlikuju i jasne ambicije biografa. Upravo je težnja za biografski sveobuhvatnim i detaljnim prikazom ostavštine A. G. Matoša stavila ovog pjesnika u stalnu poveznicu s velikim hrvatskim umjetnikom, a njegov književni rad u polusjenu svojevrnog konzervatorskog rada na proučavanju i opisu

³ Važnost suradnje s književnicima potvrđuje i M. Grlović, Wiesnerov prethodnik u radu na zbirci biografija književnika, naglašavajući da su ona nastale „temeljem velike korespondencije koju je vodio koncem pedesetih godina s gotovo svim starijim hrvatskim književnicima...” (Novosel 2012: 449).

Matoševa života i djela, svjedočanstva koje si je Lj. Wiesner svjesno postavio kao životni zadatak i ambiciju (Wiesner 2008). Naklonost biografičnosti uočavamo i u njegovim kritikama, polemikama, esejima i feljtonima. Tako je pisao feljtone i kritike o književnom radu svih pjesnika koje je okupio u zbirci *Hrvatska mlada lirika* (izuzev S. Parmačevića) i prije no što je zbirka objavljena, no i nakon 1914. Ponajviše je o njima pisao u svojim esejima i feljtonima⁴, u sjećanjima na društvo umjetnika i intelektualaca s kojima je prijateljevao u mladosti. O životu svih *mladih liričara*, boema „između kavane i polusna“ pisat će i 20-ak godina kasnije, u eseju napisanom u povodu izlaska pjesničke zbirke N. Polića (Wiesner 2008: 346).

U biografijama *mladih liričara*, svojih prijatelja i kolega, Lj. Wiesner nerijetko podvlači iste okolnosti i činjenice kao i u svojim esejima i kritikama, često posve isto formuliravši misli. Pažljivije usporedno čitanje eseja i biografija *Hrvatske mlade lirike* otkriva tako zanimljive sličnosti. N. Polić u biografiji *Hrvatske mlade lirike* za njega je „adoptirani Zagrepčanin“ (HML 1914: 150), a tako će ga dvaput nazvati i u eseju *U susretu braće Polića*, napisanu u povodu izlaska pjesnikove zbirke stihova *Jučerašnji grad* (Wiesner 2008: 353). U biografiji V. Čerine konstatirat će da je pjesnik „u duši ... pasatistom“ (HML 1914: 147), nazvavši kasnije u svom eseju *Vladimir Čerina* i zbirku *Raspeče* „zбирком pasatističkih stihova“ (Wiesner 2008: 357).

Svjestan da predstavlja mlade književnike autor biografija bira one tematsko-motivske elemente koji bi ih najbolje predstavili, oblikujući biografije tako da se doima kao da su se pjesnici publici sami predstavili. Zacijelo je i suradnja urednika i pjesnika u skiciranju biografija potaknula duh autobiografa u *mladim liričarima*, pa će trojica (N. Polić, Z. Milković i T. Ujević) autobiografije objaviti i godinama kasnije⁵. Augustin Ujević, kako se predstavio u autobiografiji objavljenoj u *Hrvatskoj mladoj lirici*, istaknut će se u svom budućem književnom radu kontinuiranom inspiriranošću upravo autobiografskim diskursom, u kojem će, prestavši se potpisivati svojim pravim imenom, zaslužiti naziv velikog našeg „autobiografskog skribomana“⁶. U predratno vrijeme, kada izlazi *Hrvatska mlada lirika*, J. Polića Kamova i M. Vrbanića „posvetila je smrt“, kako će to reći Lj. Wiesner u predgovoru zbirci, a ubrzo će tragično poginuti V. Gabarić i F. Galo-

⁴ Usp. Milan Vrbanić, Hrvatski pokret, IX/1913 (Wiesner 2008: 253–256); *Smrt Vilka Gabarića*, Savremeni, 1915. (Wiesner 1970: 74–80); Ivo Andrić, *Nemiri*, Novosti, XV/1921 (Wiesner 2008: 301–302); Nikola Polić, *Jučerašnji grad*, Narodne novine, 97(1)/1931 (Wiesner 2008: 342–354); *Jučerašnji grad* Nikole Polića, Zagreb, 1936. (Wiesner 1970: 136–149). Osim navedena osvrta na knjigu Nikole Polića, spomenimo i eseje *Prolaz jubilarca (Etida o Susaku)*, Primorske novine 1936. (Wiesner 2008: 372–374); *Uz pjesmu o Tončku Tomšiću*, Grič, 1918. (Wiesner 2008: 294–300), te članak *Vladimir Čerina*, Narodne novine, 98/1932 (Wiesner 2008: 355–358).

⁵ Za razliku od Nikole Polića koji se kasnije osvrće u autobiografijama na *Hrvatsku mladu liriku* (*Autobiografija* (1921) u: Polić, N. Marginalia, Zagreb, 1921.; *Autobiografija* (1926), Vijenac, 16. 1. 1926. (usp. Brešić 1997: 703), Zvonku Milkoviću desetljeća su potisnula sjećanja na nju (Milković, Z. *Uspomene*, Republika, 1968., br. 2, 100–106; *Autobiografija*, u: Milković, Z., *Krenimo u rano jutro*, Varaždin, 1968.).

⁶ Bogatu autobiografsku produkciju T. Ujevića i osobitu naklonost koju je iskazao prema ovoj formi vrlo detaljno i znalački, kroz prizmu i kronološke i žantovske reprezentativnosti, opisuje i popisuje I. Brešić (Brešić, 1997: 707–758). Ime kojim se Ujević predstavlja u autobiografiji zamijetiti će i Wiesner, prisjećajući se dvadesetak godina kasnije puta u Split „... krug prijatelja ... oko mladog Augustina Ujevića (današnjega Tina)“ (Wiesner 2008: 373).

vić, pa su tako njenim biografijama neki autori ove generacije mladih umjetnika predstavljeni prvi, a neki i posljednji put (poput prerano zaboravljenog S. Parmačevića).

3. Javna intima biografije

Malobrojne zbirke autobiografija i biografija književnika početkom 20. stoljeća, ali i one pisane na narudžbu časopisa, karakterizira naklonost faktografskom, vidljiva u isticanju biobibliografskih podataka, vezanih uz događaje u životu autora, podrijetlo, godinu i mjesto rođenja, broj izdanja, nagrada... (Auto)biografije *Hrvatske mlade lirike* donose, osim ovih, malobrojnijih podataka, mnoštvo onih drugačije prirode, intimno intoniranih. Za razliku od dotadašnjih biografija, tradicionalno sklonih tendencijama da ocrtaju autore nizom dokumentarno provjerljivih informacija, događaja „bitnih“ za književno stasanje i formiranje mladih, autori autobiografija i biografija odlučuju se za drugačiji pristup kojim su portreti pjesnika oslikani stilom njihove lirike. Tako, ponudivši drugačiji tip biografskog diskursa od dotadašnjeg, nastaju biografije koje teže biti odraz pjesnikova stvaralaštva i stavova.

(Auto)biografije *Hrvatske mlade lirike* realiziraju se kroz različite strategije. Kada i spominju nezaobilazne biobibliografske podatke (rođenje, školovanje i sl.), oni su poetizirani i izlaze iz okvira faktografije u sfere intime važne za portretiranje esteta („Rodna mu kuća stoji u Varaždinu izmed župne crkve i samostana kapucina. Iza kuća, na dnu izoranih polja, dižu se blizi zagorski brežuljci i vinogradi.“ (Milković, HML 1914: 149). Samoironična, polemičkim tonom odzvanja autobiografija T. Ujevića. Poetiziranom biografijom predstavljen je I. Andrić, „Najčudesniji Sarajlija: bez i najmanjeg turskog atavizma (...) Nešretan kao svi artisti. Ambiciozan. Osjetljiv. Ukratko: ima budućnost.“ (HML 1914: 147). Karakterizacija pristupa biografiji kao pjesnikovu portretu, slici njegova artistskoga svijeta i stava, donosi nov pogled na zbirku *Hrvatska mlada lirika*, koji nadilazi njene stihovne granice i otvara nov prostor čitanju, proširen na izvanjske, biografske prostore.

Upućivanje na fizičku karakterizaciju, u biografijama rijetku, također tumačimo kao odmak u formiranju biografskog diskursa, osmišljen s intencijom vizualizacije identiteta neobičnih pjesnika, mladih artista zarobljenih u svom poetskom svijetu. Lj. Wiesner je „dugokosa atrakcija kazališne kafane“ (HML 1914: 151), N. Polić „ravan, malko pognut“ (HML 1914: 150), „najveći lirik među mladima stasom“ je S. Parmačević (HML 1914: 149), a Z. Milković „nosi dugu kosu i velik šešir, koji mu je često kišobran“ (HML 1914: 149). Fizička karakterizacija sasvim je u skladu s oblikovanjem identiteta, svijet pjesnika polazišna točka za oblikovanje njihovih biografija, a one ogledalo njihova rada; fizički izgled naglasit će njihovu posebnost, introvertiranost, bijeg od stvarnosti, skrivanje u poetizirane, artistski obojene pejzaže svjetova koje su pažljivo izgradili daleko od zbilje. Tako je F. Galović „bezazlen, i da ga priroda nije stvorila ovalikim, hodao bi kao Pierrot, bijel i naličen po mjeseci. Ovak o nosi na licu masku vječito dobre volje. Ruku drži na prsima.“ (HML 1914: 148)

Biografije opisuju pjesnike poručujući da je poetika koju donose svojim stihovima posve u skladu s njihovim životnim stavovima, a njihovi su lirski, esteticistički protusvjetovi (Šakić 2011) larpurlartističke građevine, zatvoreni, poetski, umjetno konstruirani.

ni u stihovima *Hrvatske mlade lirike*. Biografije ih u stvarnom životu smještaju u stalnu opreku svojevrsne gradskosti, kavane i boemskog života i zaklonjenosti prirode. I. Andrić se „u proljeće liječio dahovima razbujalih livada“ (HML 1914: 147), F. Galović „najvoli boraviti dane u vinogradu oca svojega ne čitajući novina i ne pjevajući pjesama“ (HML 1914: 148), Z. Milković „vodi dvostruki život, onaj sna i onaj kancelarije, i dobro znade putove, što vežu uredski stol s bijelim, okruglim stolom kavane, gdje niču svi neostvarivi pokreti i bohemski zanosi“ (HML 1914: 149).

Negiranje stvarnosti u stihovima mladih artista *Hrvatske mlade lirike* odjeknut će i u biografijama, odbijanjem bilo kakvog angažmana (tako se N. Polić „voli (...) zagledati niz kvarnersku pučinu i zaboravi kadikad na službene satove...“ (HML 1914: 150), dok Lj. Wiesner „ulicama hoda samosvjesno, po šumama tiho.“). Kao i u stihovima koje je odabrao za *Hrvatsku mladu liriku*, strah i tjeskoba N. Polića, izazvani gradskom usamljenošću, naslućuju se i u biografiji („Dobro su mu poznati svi putovi i sve sjenke Cmroka, Tuškanca i Zrinjevca“), kao i pjesnikova usamljenost i naklonost transcendentnom u naslućivanju i nadi u prisutnost voljenih ljudi koji su ga zauvijek napustili („Neko je vrijeme običavao stajati po bešćutnim uglovima tražeći, što je izgubio.“ (N. Polić, HML 1914: 150; vidi pjesme „Tišina“, „Zastori i slijeпа djevojka“; HML 1914: 109–110).

Politički stavovi, zanimljivi književnim teoretičarima, koji će u osvrtima na *Hrvatsku mladu liriku* nerijetko zasjeniti poetičke i literarne tendencije zbirke, u biografijama se diskretno pomiču izvan fokusa interesa, svjesno oblikovani u skladu s porukom o neprilagođenosti koju odašilju umjetnici („Ludi ga je val Revolucije gonio po Jugoslaviji i nesmirenim vihorom nošen bi po svim gradovima sjutrašnjega čovječanstva.“ (Čerina, HML 1914: 147); „Turio sam u promet mnogo burgija i turpija, ali sam izdao svega jednu stvar: Hrvatsku, kako hoće austrofil.“ (Ujević, HML 1914: 151); „Rodio se u Ugarskoj (Ercsi, u stolnobiogradske županiji), i, dabome, izdao pesimističku Liriku.“ (Parmačević, HML 1914: 149)). Svojevrsnu apolitičnost koju iščitavamo u biografijama možemo tumačiti kao larpurlartistički poetski izbor („Ne doživjevi prevrata u svojoj domovini prenakrcanoj žabama i natopljenoj močvarom, osjećajući je na sebi i u sebi kao progonstvo...“ (Polić Kamov, HML 1914: 150)), ali i svjesno nesudjelovanje u predratnom užasu („U ovaj čas isplaćuje danak u krvi.“ (Gabarić, HML 1914: 147)), komentar koji svjedoči o snažnoj socijalnoj osjetljivosti i moralnosti („Da je mecena, manje bi bilo neinteligentne sirotinje, jer on je iskusio, što to znači ne biti servilan i ići za višim idealima“ (Parmačević, HML 1914: 149)) ili prividnu ignoriranju („Pjevao je (...) pragove domova proletarskih i tužnu ljubav radnika u šumama; zlobne mjesečine nad golotinjom kraja i sirotinjom ljudi...“ (Vrbanić, HML 1914: 151)).

Opisani pristup ne karakterizira dotadašnje autobiografije. Autobiografi okupljeni u *Almanahu 1910*, zbirci koja prethodi i po mnogočemu je nalik *Hrvatskoj mladoj lirici*, jasno ističu svoja politička opredjeljenja naglašavajući ih kao bitne odrednice života i stvaralaštva. Nenaklonošću takvim intencijama, iako ne i apolitičnošću, ističu se u *Almanahu 1910* autobiografije M. Begovića i J. Kosora. Obojene snažnom autoironijom i nadahnute beskompromisnim artizmom, okružene *Almanahovim* autorima koji se na svoj rad osvrću dokumentarističkom faktografičnom preciznošću sakupljača podataka, ove malobrojne autobiografije sasvim su na tragu biografija *Hrvatske mlade lirike*, te ih u tom smislu možemo povezati (Grakalić Plenković 2012).

Sve navedeno upućuje na zaključak da (auto)biografije *Hrvatske mlade lirike* predstavljaju prekretnicu i iskorak u stasanju umjetničke dotadašnje (auto)biografije. Za autobiografe i biografe to znači stepenicu u razvojnom luku oslobađanja (auto)biografije dominantno dokumentarističkog pristupa i ulazak u intimnije. Posve svjesni da autobiografija pred biografijom donosi subjektivni odmak, uvjerljivost *pisanja iz prve ruke*, istinit pogled *očima promatrača*, intimu koju će čitateljska publika nagraditi interesom prema mladim autorima, naslućujemo da će, kao jasna intencija Lj. Wiesnera, biografije na kraju ove zbirke nastojati ublažiti ili nadoknaditi ovu razliku. Prepoznavši prisnost autobiografije Lj. Wiesner u biografiji nastoji oslikati pjesnike kao prijatelje i intimne promatrače izbliza, no istovremeno diskretno formirajući njihovim portretima avangardne književnike, čija je životna realnost poput svijeta njihove književnosti, svijeta mladih predratnih pjesnika. U realizaciji biografija dominantnu strategiju tako karakterizira svjesno uspostavljanje suodnosa između ličnosti književnika, njihova karaktera i stvaralačkoga rada, lirike, književne poetike.

4. Biografska intima i autobiografska dokumentarnost

Intimna sfera u (javnim) autobiografijama i biografijama poprima drugačije značenje i nove, promijenjene konotacije. Lj. Wiesner pažljivo oblikuje susret svjetova javnog i intimnog, pa i onda kada iznosi faktografske, dokumentarno provjerljive elemente u biografijama. Rijetko navodi detalje vezane uz podrijetlo pjesnika, bojeći ih tada proširenim značenjem u naglasku na intimnim preokupacijama. Ovaj postupak rijetko je prisutan u biografskom diskursu (V. Gabarić „rodio se, kao što dolikuje djetetu pučkog učitelja, bez buke...“; „Karlo Häusler, rođen u gradu Nemčića i Markovića, ispod Kalnika.“ (HML 1914: 148)), dok se u autobiografijama početka 20. stoljeća jasnije naslućuje („Jedina data u mojem životu, koja treba zadržati, je moj rodjendan; ta mi se vanredna stvar desila na Svetoga Ćirila 1891. (Skromno mislim, da je zbog toga 5. srpnja i izabran za narodni blagdan.“ (Ujević, HML 1914: 150)). Autor radije faktografsko zamjenjuje intimnim opisom bliskog promatrača; I. Andrić je „nježan, bijel i bolnotanko mirisave duše kao oni bijeli njegovi cvjetovi što zare slatku tugu njegovih ženstveno čežnjivih snova. Odviše bez energije da bi pisao duge članke.“ (HML 1914: 147), nalik svojim stihovima, u umjetnom, secesijskom svijetu artizmom ocrtana cvijeća, prinčeva, dvoraca i snova. Neobična biografija dočarava umjetni svijet pjesnika, nastao u namjernom raskoraku sa stvarnošću koji, kao neka estetska oaza (Šakić 2011: 180), protestira nemirom nezadovoljstva. Lj. Wiesner tako pokazuje sklonost strategiji koja će se dominantno ostvariti u biografijama, formirajući ih kroz ispreplitanje i preklapanje dviju skica, stvarnog svijeta i estetskog, prožimanju elemenata u biografiji i književnih elemenata koje donose stihovi. U ovim dodirima književne stvarnosti pjesnika i biografije fluidno se provlači portret umjetnika, oslikan artizmom. Upravo stoga, autobiografija T. Ujevića ne odskače u ovoj zbirci biografija očekivanim autobiografskim odmakom od ostalih biografskih portreta, izdvojena tek snažnom samosviješću i duhovitom samoironijom („... u stvari je moja struka enciklopedija, a kelnera uvažavam koliko i profesore.“ Snažna i upečatljiva, polemizira sa suvremenima; kritikom („Počudnu kritiku smatram kritikom, pokudnu reklamom, učiteljima („Sva se bibliografija o meni sastoji u par članaka g. Marolia i A. G. Matoša („Literarni fakini“), a ikonografija u Koprivama 1911 „Božić

grabancijaša”) i – publikom (Ujević HML 1914: 150–151). Ovo je autobiografija koja najavljuje velikog autora ali i drugačije autobiografije koje će uslijediti nakon nje, portret pjesnika i boema koji prostor koji mu u zbirci nudi autobiografski diskurs koristi za komunikaciju sa suvremenima.

5. Književna poetika kao dio pjesničkog identiteta

Početak 20. stoljeća najavljuje razdoblje kada se biografija javlja kao uvertira javnom formiranju književnikova imidža, pa naklonost intimnijim detaljima govori o svijesti o uočljivoj odjeku koji biografije imaju na čitatelje. Njihovim isticanjem dobivaju se nove konotacije i naglašava naklonost Lj. Wiesnera ideji da fikcijom stvorene biografije liričara, poput mikroportreta, formira kao njihove nove identitete književnika, upravo u duhu njihova stvaralaštva. Navedeno povezuje čitanje i interpretaciju poetskog dijela zbirke vezano uz ličnosti autora, te njezino tumačenje širi i izvan samog teksta na fluidne, međutekstne prostore interpretacije, skrivene u spletu društvenih, političkih i povijesnih mijena koje su oblikovale umjetnički izričaj pjesnika. Biografije koje Wiesner piše su umjetničke skice, karikature iscrtnane s pažljivim promišljanjem kako će okvir u koji smješta portret pjesnika u prvom redu oslikati njegov estetski svijet. Takve dodatne nijanse značenja pridonijet će i širenju estetskih vrijednosti zbirke i novom doživljaju njihovih autora, u kojima (auto)biografski diskurs povezuje povijest i teoriju književnosti, paralelno ocrtavajući put umjetnika i njegove poetike. Književni, kao dio ljudskog identiteta, formirat će biografije, osjenčati razlike ili sličnosti između autobiografskih činjenica i poetika predratne književnosti. Naglasak je na, u dotadašnjoj (auto)biografskoj produkciji posve rijetkom pristupu koji fikcijom boji i oblikuje pjesnikov životni portret (De Man 1979) pa, preferirajući intimnije, faktografske i biobibliografske elemente slabije ističe, zasjenjene naglašenom stilskom ambicioznošću i literariziranošću. Navedeno (auto)biografije smješta, kao uostalom i stihove *Hrvatske mlade lirike*, u svojevrsni „književni protusvijet” (Batušić i dr. 2001), antimodernistički i svjetonazorski izoliran „krajolik s tajnom” (Kravar 2005; Šakić 2011: 178) i dovodi do zaključka da (auto)biografski diskurs zbirke, baš poput njenih stihova, kao dio njenog poetskog višeglasja, blisko korespondira sa svojim vremenom, iako recepcija *Hrvatske mlade lirike*, kako čitamo u povijestima hrvatske književnosti, doživljava upravo drugačiju interpretaciju (Meić 2011).

Literatura

- Balić-Nižić, Nedjeljka (2005) „Hrvatice u biografskom rječniku ‘Donne illustri’ Zdranke Itale Bogdanović (1874. – 1945.)”, *Croatica et Slavica Iadertina*, 1, br. 1, str. 251–266.
- Batušić, Nikola, Kravar, Zoran i Žmegač, Viktor (2001) *Književni protusvijetovi; poglavlja iz hrvatske moderne*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Brešić, Vinko (1997) „Moj život – moja priča, autobiografije hrvatskih pisaca”, u: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, ur. Brešić, Vinko, AGM, Zagreb, str. 15–24.
- De Man, Paul (1979) *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*, Yale University Press, London.

- Frangić, Ivo (1987) *Povijest hrvatske književnosti*, Cankarjeva založba, Zagreb-Ljubljana.
- Grakalić Plenković, Sanja (2012) „Autobiografije hrvatskih književnika u ‘Almanahu srpskih i hrvatskih pjesnika i pripovjedača 1910’”, u: *Riječki filološki dani 9*, ur. Stolac, Diana, Filozofski fakultet Sveučilišta, Rijeka, str. 97–215.
- Wiesner, Ljubo (ur.) (1914) *Hrvatska mlada lirika*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb.
- Jurić, Slaven (2006) *Počeci slobodnoga stiha, eksplicitna poetika, teorija, hrvatski formativni period*, Thema, Zadar.
- Kravar, Zoran (2005) *Svjetonazorski separei*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb.
- Lejeune, Philippe (2000) „Autobiografski sporazum”, u: *Autor, pripovjedač, lik*, ur. Milanja, Cvjetko, Svjetla grada, Osijek, str. 201–236.
- Meić, Perina (2011) „Hrvatska mlada lirika – poetička i politička razmeda novije hrvatske književnosti”, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*. Zbornik radova XIII Odsjeka za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split, Zagreb, str. 146–173.
- Milanja, Cvjetko (2010) *Hrvatsko pjesništvo 1900. – 1950.; pjesništvo hrvatske moderne*, Altagama, Zagreb.
- Novosel, Ottone (2012) „Milan Grlović (Križevci, 10. 10. 1852. – Zagreb, 09. 06. 1915.)”, *Crta*, XIII, br. 1, str. 447–451.
- Steiner, Bruno (1915) „Hrvatska mlada lirika”; nova knjiga ‘Savremenih hrvatskih pisaca’, *Agramer Tagblatt*, 18. srpnja 1914., u: *Hrvatska mlada lirika* (1980), reprint, ur. Jelčić, Dubravko, Znanje: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb.
- Šakić, Tomislav (2011) „Esteticistički protusvijetovi ‘Hrvatske mlade lirike’ kao utjeha od povijesti”, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*. Zbornik radova XIII Odsjeka za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split, Zagreb, str. 174–197.
- Wiesner, Ljubo, Nikola Polić, Ulderiko Donadini (1970) *Izabrana djela, Zora, MH*, Zagreb.
- Wiesner, Ljubo (2008) *Sabrana djela: pjesme, feljtoni, studije*, prir. Branimir Donat, Dora Krupićeva, Zagreb.

SUMMARY

Sanja Grakalić Plenković

(AUTO)BIOGRAPHIES BY CROATIAN YOUNG LYRICS

The paper describes twelve (auto)biographies included in the generational anthology *Croatian Young Lyrics*. It also brings into focus the problem of their authorship and using comparative analysis it deals with their factographic, biobibliographic, personal, thematic and poetic elements based on the literary and poetic orientation of the young lyricists. Following early 20th century (auto)biographic Croatian literature, these biographies, clearly dominated by the personal and poetic rather than by factographic, are written with the goal of linking the young artists' literary work with their specific personality traits expressed in the biographies. In that way they become reliable witnesses to the particular Croatian poetic moment in the context of life reality and war situation.

Key words: Croatian Young Lyrics, *biography, autobiography*

Dejan Durić

UNTERSTADT IVANE ŠOJAT-KUČI KAO ROMAN PAMĆENJA

dr. sc. Dejan Durić, Filozofski fakultet Rijeka
izvorni znanstveni članak

UDK: 821.163.42.09 Šojat Kuči, 1-31

Roman „Unterstadt“ Ivane Šojat-Kučić sagledava sudbine više generacija jedne obitelji njemačkih doseljenika prije i nakon Drugoga svjetskoga rata u Slavoniji i Osijeku, kroz prizmu konstrukcije individualnoga, autobiografskoga pamćenja posljednjeg potomka obitelji, na temelju čega se potom zrcali složena kolektivna problematika. Rad sagledava navedeni roman kroz prizmu proze pamćenja (termin Birgit Neumann), čija je temeljna karakteristika da nastoji iznijeti priču koju pripadnici određene kulture pripovijedaju kako bi odgovorili na pitanje o vlastitom identitetu. Time u romanu dolazi do povezivanja pamćenja (kao javnoga), sjećanja (kao privatnoga i subjektivnoga) i povijesti, na čijem će se suodnosu rad temeljiti.

Ključne riječi: individualno pamćenje, kolektivno pamćenje, iskustveni modus, antagonistički modus, rad pamćenja, narativne strategije, metafore pamćenja

1.

Unterstadt (2009) Ivane Šojat-Kučić roman je koji razmatra individualna i kolektivna povijesna iskustava te ih vezuje uz problematiku pamćenja i zaborava. Djelo podjednako problematizira procese prijenosa i konstituiranja pamćenja, koji su utkani u srž oblikovanja individualnih i kolektivnih identiteta, te zapreke koje se u navedenom procesu mogu javiti. Roman sagledava sudbine napose ženskih članova jedne obitelji njemačkih doseljenika u Slavoniji, odnosno Osijeku u rasponu od početka dvadesetoga stoljeća, preko Drugoga svjetskoga rata pa sve do suvremenosti, kroz prizmu konstrukcije individualnoga, autobiografskoga pamćenja glavne protagonistice Katarine. Stoga se djelo razvija na dvama planovima – mikroplanu i makroplanu. U prvome je naglasak na osobnim proživljavanjima te nastojanju Katarine da osmisli vlastitu egzistenciju, u čemu je ometaju nepoznanice iz obiteljske prošlosti. Na drugome, životne priče niza generacija predstavljaju reprezentativan primjerak sudbina folksdojčera na području Slavonije. Mikro- i makrorazina međusobno se ispepljuju i ukrštavaju upravo putem Katarine koja predstavlja bitan narativan integrativan čimbenik koji svjedoči da je individualno neodvojivo od kolektivnoga.

Nakon izdavanja 2009. godine, roman je doživio izrazito pozitivnu kritičku recepciju, koja je također apostrofirala uspješnost romana u otvaranju traumatičnih i problematičnih povijesnih događaja. Primjerice, Jagna Pogačnik ističe složenost djela i njegovu narativnu sofisticiranost, podcrtavajući da je riječ o priči koja razmatra *identitet i obiteljske tajne, sudbine i traume, obogaćena smislom za detalj i atmosferu, rafiniranim rečenicama i velikom temom svedenom na intimnu priču pojedinaca* (Pogačnik 2010). Helena Sablić Tomić napominje da roman želi progovoriti o životnim pričama koje su potisnute te naglašava promjenu perspektive u odnosu na prikazivanje folksdojčera, zaključujući da djelo karakterizira *spori ritam, sofisticirani izraz, uvjerljive rečenice, esekerski jezik, eksplicitni i do kraja teški opisi pojedinačnih intimnih rasapa* (Sablić-Tomić 2010). Saša Čirić nastavlja se na isticanje povijesno i društveno tabuizirane teme i pokušaja njezina otvaranja te navodi da su *nemački likovi u romanu „Unterstadt“ nevine žrtve istorije koja se obznanjuje u vidu ratova i prevrata (...), a cilj dela nije bio da preinači uvrežena istorijska shvatanja već da omogući puni uvid u dubinu egzistencijalnog užasa koji su nezasluženo doživeli nemački civili* (Čirić 2012). Boris Postnikov je, s druge strane, rezerviran prema hvalospjevima i nagradama te drži da *dobar dio tog ugleda roman duguje samoj ambiciji: široki zahvat rekonstrukcije novije povijesti kroz kompleksan obiteljski narativ, pokušaj da se ta povijest pritom konceptualno osmisli i 'razjasni' sredstvima fikcije, evidentan trud i rad na leksiku i ritmizaciji rečenice* (Postnikov 2010). Romanu stoga pronalazi brojne propuste: stilske nedostatke (neoriginalne usporedbe), preveliko oslanjanje na opća mjesta, probleme u konstruiranju dijaloga jer oni često bivaju poligon za iznošenje ideoloških poruka, binarizam u postavljanju odnosa među likovima, neinventivnu motivaciju protagonista (vidi isto).

Djelo, dakle, nastoji u romanesknoj formi propirati određene povijesne događaje, ali i potaknuti kulturni dijalog u kontekstu problematičnoga prešućivanja ili ignoriranja odnosa ratnih pobjednika naspram njemačke manjine u Slavnoniji neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Navedeno se ne čini kroz prizmu velike i službene povijesti, nego svakodnevnih proživljavanja članova obitelji. U pozadini toga ocrta se konflikt između službene povijesti i malih životnih sudbina na koje ona utječe.

Njemačka obitelj u *Unterstadtu* prati se kroz četiri generacije: od prabake i pradjeda do njihove praunuke Katarine. Tijekom Drugoga svjetskoga rata dio je obitelji ostao politički neutralan, dio se priključio nacistima, a dio partizanima, međutim, povijesno-ideološke trzavice u poslijeratnom razdoblju nikoga nisu poštedjele, što je dovelo do njezina polaganoga rasapa. Ti događaji predmet su potiskivanja iz dvaju razloga: zbog traumatičnoga iskustva i straha od odmazde poslijeratnoga komunističkoga režima. Problem po Katarinin identitet čini kompleksan i ambivalentan odnos s tajanstvenom i hladnom majkom Marijom, koji je slično intoniran kao u Krležinu *Povratku Filipa Latinovicza*. Katarina mora detektirati obiteljsku prošlost da bi razumjela majku te joj oprostila, čime bi se trebala odrediti naspram vlastite prošlosti i budućnosti.

Prvo poglavlje u romanu bitno je zbog postavljanja motivacije te osnovnih kontura kako tematsko-motivskih i idejnih preokupacija tako i strukturalnih karakteristika. Na samom početku javlja se motiv putovanja koji je temeljni princip organizacije naracije. Katarina treba otići u Osijek, koji je napustila s osamnaest godina zbog studija u Zagrebu i konfliktnoga odnosa s Marijom. Sada se nakon osamnaest godina vraća jer je majka

preminula, pa treba organizirati njezin sprovod. Putovanje se odvija neudobnim vlakom napučenim neuglednim suputnicima, no detalji s putovanja potiču reminiscencije protagonistice koje nas postepeno uvode u složenu obiteljsku situaciju. Primjerice, plave oči starice Marice podsjećaju na plave oči bake Klare i majke Marije. Prve su ostale upamćene kao tople, a druge kao hladne. Katarina dolazi u Osijek u svibnju, a miris zumbula podsjeća je na majku koja je ih je voljela te baku koja ih je uzgajala. Pripovjedačica ne može povezati sliku hladne majke sa ženom koja je voljela miris cvijeća. Šetnja osječkim ulicama, koju karakterizira topografska točnost, otvara mogućnost usporedbe grada nekada i sada, nakon godina izbivanja, te nudi niz psiholoških okidača za poniranje u osobnu prošlost. Kroz sporadične Katarinine reminiscencije dobivamo naznake o obiteljskoj prošlosti: otac Stjepan preminuo je od posljedica raka, majčin brat Antun skončao je u Argentini, spominje se tajanstvena Greta, evocira se majka i njezina strogost: kreštav glas, lišenost emocija, neugledna pojava, opsjednutost redom i čistoćom...

Time ne samo da se skicira narav obiteljskih odnosa, nego nam se sugerira da će prostorno putovanje ujedno biti i vremensko. Potom se naznačuje lik obiteljske prijateljice Jozefine, koja javlja Katarini da joj je majka preminula te će biti bitnim agensom u propitivanju pamćenja. U bakinoj sobi Katarina pronalazi fotografiju koja je temeljni psihološki i memorijski okidač za prisjećanje. Schmidt drži da svaki proces prisjećanja, koji je važan za evociranje pamćenja, traži svoje povode i okidače (vidi Schmidt 2008: 192). U prvom poglavlju dobivamo temeljni povod – smrt majke, koja je uvod u obiteljske komplekse, te okidač – fotografije. Roman time afirmira modernističku potragu za „izgubljenim“ vremenom, čija je funkcija samoodređivanje protagonistice.

Rad polazi od koncepta *pamćenje u književnosti*, koji razmatra problematiziranje i reprezentaciju problematike pamćenja unutar književnoga djela (usp. Erll 2011: 67). U intramedijalnom modusu, dakle onome koji se odnosi na jedan medij i njegove zakonitosti, što je u ovom slučaju roman, Astrid Erll iznosi četiri tipa ostvarivanja pamćenja: iskustveni, mitski, antagonistički i reflektivni (vidi Erll 2008: 390). *Unterstadt* sadrži karakteristike iskustvenoga tipa, no rubno bismo mogli govoriti i o elementima antagonističkoga tipa. Djela koja su karakteristična za iskustveni tip, smatra Erll, *tvorena su putem književnih formi koje reprezentiraju prošlost kao nedavno, proživljeno iskustvo te su bliska Assmannovu poimanju komunikativnoga pamćenja* (isto). Posrijedi su naracije s homodijegetskim pripovjedačem koji je nesporedni svjedok zbivanja te je u njih egzistencijalno uključen. Takva su djela temeljena na propitivanju odnosa prošlosti i sadašnjosti te afirmiraju narativne tehnike poput monološko-asocijativnih te subjektivne perspektive kako bi nam dočarala rad pamćenja. Iskustveni modus Erll ima brojne dodirne točke s konceptom fikcije pamćenja i mimeze pamćenja Birgit Neumann (vidi Neumann 2008: 333–343).¹

Djela koje možemo ubrojiti u antagonistički modus *naglasak stavljaju na jednu stranu priče, a zanemaruju drugu* (Erll 2008: 391). Očito takva djela zauzimaju položaj da propisuju koja i čija je inačica pamćenja ispravna, a koja i čija je neispravna. U kontek-

¹ Proza pamćenja bavi se problematikom individualnog i grupnog pamćenja te tvore indititeta na temelju tih pamćenja, a termin mimeza pamćenja odnosi se na niz narativnih tehnika kojima se u književnom djelu nastoji reprezentirati rad pamćenja (usp. Neumann 2008: 333–343).

stu navedenoga često je prisutna negativna stereotipija, a sjećanja jedne grupe uzeta su kao vjerodostojna, dok su pamćenje i sjećanje druge grupe poimana kao neodgovarajuća (vidi isto). Umjesto korištenja negativne stereotipije te čvrstoga postuliranja dijadne opozicije Mi-Oni, *Unterstadt* nastoji propitati ovakve strategije putem problematiziranja potisnutoga pamćenja marginalizirane skupine te njezina odnosa naspram kolektivnoga pamćenja ratnih pobjednika. Prevladavajući koncepti pamćenja uvijek ovise o odnosima moći u pojedinom društvu jer skupina koja je u položaju moći ima privilegiju da nameće koja je inačica pamćenja ispravna, a koja treba biti potisnuta. Erll smatra da u kontekstu antagonističkoga modusa često imamo pojavu djela koja razmatraju grupne identitete i njihovo ukrštavanje (vidi Erll 2011: 159), što se u pozadini sagledavanja i konstituiranja individualnoga identiteta pripovjedačice ovoga romana također zrcali. Iako prevladava propitivanje oblikovanja (pseudo)autobiografskoga pamćenja Katarine, ono je neraskidivo vezano uz kolektivno pamćenje, koje se prvo ostvaruje unutar obiteljskoga kruga, a možemo ga definirati kao *javno artikulirane slike kolektivne prošlosti* (Olick 2008: 156) pojedine skupine ili društva u cjelini. Whitehead navodi da smo tijekom života neprestano izloženi interakciji s drugim ljudima, a neke od njih kao i njihove karakteristike introjiciramo. Navedeno činimo tako što smo uklopljeni u različite skupine: obiteljske, političke, ekonomske, vjerske, poslovne: *pripadati određenoj grupi znači uključiti se u njezin milje te se poistovjetiti sa stavovima i preokupacijama koje su joj zajedničke*, (a pritom) *svaka grupa ima svoje uspomene, koje su stvorili njezini članovi kroz dugi period vremena* (Whitehead 2009: 126, 128).

U radu će se stoga razmatrati narativne strategije za reprezentaciju rada pamćenja, metafore pamćenja i uloga materijalnih ostataka u njegovu evociranju, kao i njihova uloga u konstituiranju individualnoga i kolektivnoga pamćenja s obzirom na odnos iskustvenoga i antagonističkoga tipa.

2.

Katarina je usmjerena na pokušaj da se uhvatiti ukoštac s osjećajima depersonalizacije i derealizacije. Tematiziranje i razmatranje traumatičnog djetinjstva postaje ključno za problematiziranje identiteta jer je određeno događajima iz prošlosti kao i odnosima s članovima obitelji. Djetinjstvo je obilježeno tajnama te ambivalentnim odnosom naspram majke. Lik majke, kao uostalom i tekst, pokazuje niz poveznica s romanom *Povratak Filipa Latinovicza* Miroslava Krleža. Okosnicu oba djela čini povratak. I Filip i Katarina putuju u Panoniju, odnosno Slavoniju te se oboje trebaju suočiti s majčinskim figurama te njihovim naslijeđem dok su očinske figure uklonjenje ili oslabljene. Regina i Marija imaju niz sličnosti, koje se očituju u hladnom, suzdržanom i strogom odnosu prema djeci. Taj je odnos kompleksan te neprestano klizi na relaciji ljubav-mržnja. U vremenskom modusu Katarina i Filip putuje u prošlost, u razdoblje djetinjstva i formativnih godina, što je ostvareno u asocijativnom modusu. Prostorni i vremenski modus međusobno korespondiraju pa je posrijedi vid dvostrukoga putovanja koja se prožimaju i nadopunjuju. Jedan od dominantnih osjećaja koje protagonisti neprestano nose jest osjećaj neukorjenjenosti i osamljenosti pa njihov povratak sugerira nastojanje da se ponovno pronađe životno uporište. Znakovito ih povezuje i zanimanje: oboje su slikari koji se suočavaju s dvojabama oko vlastitoga talenta i kreativnoga stvaranja. Time su oba

romana ne samo naracije o pamćenju nego i o oporavku u kojima protagonisti nastoje preuzeti kontrolu nad vlastitim životnim pričama. Prešućena mjesta, tajne i prijepori obiteljskih povijesti izrazito utječu na djecu, samo što je u slučaju Krležina romana, u kontekstu njegove izrazito modernističke poetike, navedeno strogo držano unutar Filipova subjektivnog iskustva. U romanu *Šojat-Kuč* to se širi na razmatranje kolektivnoga pa djelo sagledava dvije razine prošlosti: osobnu i kolektivnu. Osobna je dodatno pojačana Katarininim referiranjem na Slavena, njezina partnera koji je poginuo na ratištu u Domovinskom ratu, te griznju savjesti zbog pobačaja. Odnos sa Slavenom jednim se dijelom pokazao neuspješnim stoga što protagonistica nije razriješila problematična mjesta svoje prošlosti.

Odnos mikro- i makrorazine, odnosno individualnoga i kolektivnoga pamćenja, uočljiv je u načinu na koji je *Unterstadt* strukturiran. Posrijedi je konstrukcija od trinaest naslovljenih, obročanih poglavlja, od kojih jedino posljednje ima naslov *Post scriptum* te predstavlja epilog. Djelo naoko ima autodijegetskog pripovjedača – Katarinu, no pažljivim čitanjem uočava se promišljena struktura u kojoj se javljaju još dvije pripovjedačke instance.

Većina poglavlja u romanu pokazuje isti ili sličan strukturni obrazac. Prvo slijedi narativni segment s autodijegetskim pripovjedačem koji se otvara u narativnoj sadašnjosti, no po organiziranju vremenskih razina on nije jedinstven jer dolazi do njihova uslojavanja. Pratimo Katarinino obavljanje priprema za Marijin sprovod, hodanje Osijekom, događaje nakon sprovođa te razgovore s Jozefinom. U navedenim situacijama javljaju se psihološki okidači koji uvjetuju asocijativno poniranja u narativnu prošlost u formi analepsi koje su povezane s procesima prisjećanja tako što ih reprezentiraju. Takvi procesi trebaju povode jer se putem njih aktiviraju memorijske funkcije, što upućuje na njihovu selektivnost te ovisnost o emocionalnom stanju osobe, međuljudskim interakcijama, kontekstu (vidi Schmidt 2008: 192–193). Njih pripovjedačica crpi iz narativne sadašnjosti tako što uočava predmete u obiteljskoj kući, nailazi na fotografije, gradske lokalitete, mirise. Na temelju toga čitatelj može rekonstruirati fragmente obiteljske, dakle kolektivne, i Katarinine individualne povijesti koji su joj poznati jer biran segment romana upravo su nepoznati i prešućeni događaji i njihov utjecaj na sadašnjost protagonistice. Nepoznata i prešućena mjesta nadopunjuje Jozefina, koja u određenim trenucima preuzima pripovjedačku funkciju. U oba slučaja suočeni smo sa subjektivnim, ograničenim, nepouzdanim perspektivama koje su pune praznih i prešućenih mjesta. Problem je Katarine što mnogo toga ne zna, a Jozefina mnogo toga prešućuje te ne može verbalizirati traumu jer spomenuti proces iziskuje više psihičkoga i fizičkoga napora. Jozefina neprestano odgađa suočiti Katarinu s traumatičnim događajima iz njezine i vlastite obiteljske povijesti, koje su međusobno isprepletene.

Katarinin narativ karakterizira premještanje fokusa s vanjske, objektivne razine na unutrašnju, subjektivnu razinu gdje se prati psihički život subjekata. Posljedica je toga napuštanje uzročno-posljedičnog i kronološkog slaganja događaja. Vanjski događaji, slike i poticaji iz objektivne stvarnosti (predmeti, boje, okusi, mirisi) daju povod subjektu da zaroni u unutrašnji, psihički svijet pa su zbivanja iz objektivne stvarnosti svedena na minimum. Narativna sadašnjost slijedi matematičko, linearno-kronološko protjecanje vremena te je ograničena na svega nekoliko dana u rasponu od Katarinina dolaska u

Osijek, majčina sprovoda pa do povratka u Zagreb. Subjektivno, psihološko vrijeme mnogo je obuhvatnije pa dobivamo cjelokupan Katarinin životopis te dijelove povijesti njezine obitelji. Subjektivno je vrijeme, jer pripada psihičkoj sferi, nekronološko te je sastavljeno od analepsi i skokova iz jednoga razdoblja u drugo. Time se stječe dojam da se prikazuje dulje životno razdoblje putem povezivanja različitih kompleksa sjećanja, što je dodatno omogućeno neprestanim poigravanjem narativne sadašnjosti i prošlosti. Evociranje prošlosti prati logiku rada pamćenja i prisjećanja pa se fragmenti prošlosti ne javljaju u kronološkoj maniri te ovise o različitim povodima iz sadašnjosti. Stoga su analepse složene u nekronološkoj maniri jer povezuju različite planove prošlosti, što zahtijeva aktivnijeg čitatelja koji mora pohvatiti kako se pojedini segmenti odnose naspram drugih i u kakvoj su međusobnoj vezi. Analeptičke narativne sekvence dominantan su narativni postupak, smatra Neumann, u postizanju mimeze pamćenja, što je ujedno povezano s pokušajem interpretacije prošlih događaja iz perspektive sadašnjosti. To je bitno za daljnju motivaciju radnje te nas usmjerava na moguće ishode budućih događaja, a pritom su *otkloni od sekvencionalnoga slaganja analepsi semantizirani jer ilustriraju nasumičan rad pamćenja te time doprinose podcrtavanju memorijskih odlika priča* (Neumann 2008: 336).

Katarinina priča prati princip otvorenoga djela u kojem nemamo pravoga početka: izravno smo suočeni s iskustvom pripovjedačice, a završetak je otvoren te ostavlja mogućnost nagađanja kojim je putem njezin život kasnije krenuo. Iz navedenih razloga njezina priča nema čvrstu, nego razlomljenu strukturu koja ovisi o Katarininoj percepciji te ne mora nuditi pouzdana zapažanja, što nas ponovno dovodi u kontekst rada pamćenja, koje je nepouzdan, sklono iskrivaljavanju, ispuštanju, fikcionalizaciji te je ovisno o stanju onoga koji se prisjeća. Nestabilan, rascijepljen subjekt uzrokuje istovjetne pojave i na strukturi naracije jer ona prati njegove psihičke manifestacije. Analogija narativne strukture i subjekta također je jedna od karakteristika djela koja se bave problematikom pamćenja pa je, kako vidimo, nastoje ilustrirati i putem osobitoga strukturiranja naracije.

U središtu Katarinina narativa je autobiografsko Ja, što zrcali problematiku ostvarivanja subjektivnosti, a ono je izravno vezano uz koncept autobiografskog pamćenja. Welzer smatra da nam autobiografsko pamćenje omogućuje da stvorimo vremenski kontinuitet našega identiteta te nam pomaže da odredimo koliko smo se promijenili. Za njega je autobiografsko pamćenje također stvar pregovora s društvenim čimbenicima. Iako se odnosi na događaje koje smo izravno iskusili i u kojima smo sudjelovali te nam daje osjećaj koherentnosti identiteta², ono je ujedno posredovano kroz naše odnose s društvenim kontekstom pa je čini poveznicu između našeg individualizma i ovisnosti o okolini (vidi Welzer 2008: 191, 192).³ Prilikom toga kontrast je jedno od dominantnih načela kompozicije romana te se ostvaruje na više planova: kontrastira se Katarinina prošlost sa sadašnjošću, zatim se kontrastira njezino zapamćeno iskustvo sa zatajenim

² Schmidt stoga navodi da je *pripovijedanje blisko povezano s konstrukcijom identiteta* (Schmidt 2008: 192).

³ U navedenom kontekstu, mišljenje Jürgena Strauba čini se iznimno ilustrativnim: *Pamćenje, posebice individualno ili autobiografsko, neprestano ponovo slaže i organizira ono čega se sjećamo (zbog različitih situacija, razloga i ciljeva). Pamćenje nije „tabula rasa“ ili prazna voštana pločica na koju se bilo koji sadržaj može upisati, niti medij za neutralno pohranjivanje koji pasivno bilježi bilo što te na zahtjev navedeno reproducira u nepromijenjenom obliku. Ono djeluje i interjerira sa svojim „sadržajima“ tako što ih animira i organizira* (Straub 2008: 221).

mjestima obiteljske povijesti, kontrastiraju se njezina i Jozefinina ispovijed te subjektivnost njihovih iskaza s objektivnošću naracije u trećem licu.

Drugi dio svakoga poglavlja otpada na objektivnu rekonstrukciju, u kontekstu koje možemo postaviti pitanje trećega pripovjedača. Dok smo u slučaju osobne razine odmah svjesni da je pripovjedačica Katarina, uz sporadičnu pomoć Jozefine, segmenti romana koji nude obiteljsku kroniku te popunjavaju povijesni narativ, odaju dojam kao da su ispričovijedani iz perspektive objektivnoga pripovjedača čiji je cilj da nas uputi u prešućena mjesta obiteljske povijesti. Međutim, bi li posrijedi ponovno mogla biti Katarinina rekonstrukcija temeljena na njezinom sjećanju te Jozefininom popunjavanju prazina? Zanimljivo je što ta naoko objektivna naracija ponovno nije postavljena u linearno-kronološkoj maniri, nego se autorica poigrava vremenskim planovima te nudi segmente prošlosti u fragmentarnoj maniri te se često vraća na iste događaje. Katarinini i Jozefinini narativi konfrontirani su pokušajem vjerodostojne povijesne naracije, koja se neprestano dovodi u pitanje upravo potkopavanjem njezine linearnosti.

Neumann smatra da su u oblikovanju djela koje možemo smatrati prozom pamćenja zanimljiviji oni tekstovi koja afirmiraju homodijegetskog pripovjedača zbog toga što on zauzima ili poziciju svjedoka događaja ili izravno sudjeluju u njima pa nudi autobiografsku perspektivu (vidi isto: 336). Događaji o kojima se pripovijeda izravno ga se tiču te usmjeravaju njegovu egzistenciju u budućnosti. Ujedno je i posrijedi instancija koju možemo prisposobiti s određenim bićem za razliku od sveznajuće, transcendentalne pripovjedačke perspektive. Homodijegetski pripovjedači u romanu su i Katarina i Jozefina. Potonja ima dvostuku funkciju: sama je sudjelovala u zbivanjima, ali je ujedno i njihov neposredni svjedok. Njezina tragedija neraskidivo je povezana s tragedijama u Katarininoj obitelji. Katarina je pak jednim dijelom svjedok zbivanja koji je lišen konteksta, ali događaji iz prošlosti su izravno utjecali na njezinu egzistenciju i identitet. Dva se gledišta kontrapunktiraju i nadopunjuju. Jozefina time ima ulogu svojevrsnoga korektiva – njezino pamćenje govore o prešućenim obiteljskim događajima – članovima obitelji koji su skončali u partizanima, onima koji su se priključili nacistima te komunističkom šikaniranju nakon Drugoga svjetskoga rata. Jozefinina sjećanja na Katarininu obitelj izmjenjuju se s njezinim vlastitim da bi se stvorila koherentna memorijska konstrukcija te bi zadatak prenošenja pamćenja Katarina trebala preuzeti na sebe. Dakle, identitet i subjektivitet Katarine ostvaruje se u kontekstu njezinih i Jozefininih prisjećanja i razgovora, kojima se iskustva dijele, što nas ponovno dovodi u okrilje iskustvenoga modusa i Assmannova koncepta komunikativnoga pamćenja, o kojem će kasnije biti više riječi.

U *Unterstadtu* se javlja tipična situacija za romane s homodijegetskim pripovjedačem, čija je karakteristika da je uvijek *zaokupljen književnom reprezentacijom individualnoga prisjećanja* (Erll 2011: 78). S jedne strane postoji sadašnje iskustvo te potrebe za (pri)sjećanjem koje nameće sadašnji trenutak, a s druge strane postoji ono čega se prisjeća i što se pripovijeda pa dolazi do cijepanja na pripovijedno i doživljajno Ja (usp. Neumann 2008: 337, Erll 2011: 77–78). Pripovijedno Ja djeluje u narativnoj sadašnjosti, prisjeća se i interpretira, a doživljajno Ja sudjeluje u prošlim događajima,⁴ što stvara ra-

⁴ Navedeno, smatra Erll, *polijega na ideji da postoji razlika između prednarativnog iskustva s jedne strane i narativnoga pamćenja koje stvara značenje retrospektivno s druge strane* (Erll 2011: 78).

zliku između „promatračkoga pamćenja” te „pamćenja na terenu” (Erl 2011: 78). Pripovijedno Ja time se nastoji odrediti naspram vlastite prošlosti. Katarina tijekom romana nastoji reinterpretirati svoja i Jozefinina sjećanja iz perspektive narativne sadašnjosti. Cilj je ostvariti, odnosno *konstruirati narativni identitet protagonistice na temelju epizodnih, autobiografskih pamćenja* (Neumann 2008: 336) i popunjavanja praznina u njima. U slučaju Katarine uloga pamćenja jest da pojedincu da osjećaj prividne stabilnosti i koherencije identiteta. Pripovijedanje priče uključuje stvaranje reda i jedinstva strukture od niza narativnih fragmenata. Slična je situacija s prisjećanjem u kojem fragmente epizodnoga, autobiografskoga pamćenja možemo prispodobiti s narativnim fragmentima koji trebaju biti dovedeni u suodnos da bi se dobilo smisleno značenje, odnosno koncizna identitetska struktura u kontekstu onoga koji se sjeća.

Roman afirmira multiperspektivnu naraciju, što je jedna od naratoloških karakteristika koje Neumann također navodi kao bitnu za prozu pamćenja. Ona smatra da ovakvo strukturiranje naracije omogućuje bolji uvid u kolektivna pamćenja te je stoga karakterističnije za djela koja sagledavaju prošlost kolektiva a ne individua, čime se razotkrivaju i društveni odnosi mogućeg svijeta (vidi Neumann 2008: 338). Ukrštavaju se različite grupne prošlosti i pamćenja otkrivajući odnose podređenosti i nadređenosti te distribuciju društvene moći. Međutim, osim što postoje djela koja razmatraju ili individualna ili kolektivna pamćenja, također susrećemo tekstove koji se bave odnosom individualnih i kolektivnih prošlosti. *Unterstadt* je postavljanjem više pripovjedačkih funkcija te višestruke fokalizacije upravo takav roman u kojem se individualno i kolektivno isprepliću pa potonje utječe na oblikovanje prvoga. S obzirom na dva homodijegetska pripovjedača, u romanu multiperspektivnost omogućuje iskusnijem subjektu da potakne neiskusnijega na preispitivanje stavova te dobije uvid u zatajenu povijest putem konfrontacije dvaju individualnih pamćenja. Treća pripovjedačka funkcija, kako smo vidjeli, otpada na heterodijegetskog, sveznajućeg pripovjedača, čime se individualna pamćenja ukrštavaju sa širom povijesnom rekonstrukcijom da bi im ponudila obuhvatniji društveni kontekst kroz prizmu povijesnog pamćenja. Time dolazi do *integracije kulturno razdvojenih inačica pamćenja (...)* te se *povezuje zapamćeno i tabuizirano* (isto: 338–339). Navedeno je na višoj razini kontrapunktirano kolektivnom pamćenju koje isključuje iskustva njemačke manjine na ovim prostorima nakon Drugog svjetskog rata pa se *daje glas prethodno utišanima (...)* čime se *stvara zamišljeno protupamćenje (...)* i *panorama koegzistirajućih kolektivnih pamćenja* (isto: 339). Neumann svrhu toga vidi u razbijanju hegemonijskog shvaćanja pamćenja, čime se potiče stvaranje nizova heterogenih inačica koje se ukrštavaju i kontrastiraju. Cilj im je propitati ustaljenje predodžbe i koncepte pamćenja te oblikovana protupamćenja uključiti u procese stvaranja pamćenja u određenoj zajednici.⁵ Krajnji ishod toga je otkrivanje, u romanesknoj, dakle fikcionalnoj formi, *djelovanja i problema stvaranja kolektivnoga pamćenja* (isto: 338).

Primjerice, obiteljsko i etničko pamćenje njemačke skupine u raskoraku je s novim kolektivnim pamćenjem koje se na ovim prostorima konstruira nakon Drugog svjetskog rata. Drugim riječima: svoje pamćenje trebaju uskladiti s postojećim konceptima moći

⁵ Posrijedi je ono što Erl naziva *dijaloškim odnosom između književnosti i izvanknjiževnih diskursa pamćenja, koji kreće od premise da književna djela referiraju na kulturno pamćenje, re-prezentiraju* (ili „utjelovljuju”, ili „izvode”) kulturno sjećanje te ga stvaraju vidljivim u mediju proze (Erl 2011: 77).

u društvu. Osim obiteljskih trauma jedno od bitnih prešućenih mjesta u Katarininom obiteljskom krugu je postuliranje novoga kolektivnoga pamćenja socijalističke Jugoslavije prema kojem su Nijemci sagledani kao isključivi negativci Drugoga svjetskoga rata:

„Jesmo li mi Švabe?” ponovila sam bezobrazno glasno.

Baka mi je polako prišla, podigla ruku i lagano mi njome prošla kroz posve mokru kosu. Ruka joj je bila hladna kao prozorsko staklo. Uzdahmula je.

„Mi smo ti, Katarina, Nijemci...”

Zaprepašteno sam je pogledala. Oči su mi skoro ispale, naježila sam se. Odjednom mi je postalo hladno, kao da nemam krvi, kao da mi je srce stalo.

„Mi, mi smo zločinci...”

Baka je energično tresla glavom.

„Nismo, Katarina, nismo, mi smo poštene ljudi.”

„Ali Nijemci su... Oni su...” pokušala sam baki predočiti „Kozaru”, ali nisam pronalazila riječi.

„Svaki, svaki narod ima svoje zločince, pa tako i naš, njemački. Nismo svi krivi, nije sve baš tako bilo, vidjet ćeš jednom, kada narasteš...” (Šojat-Kučić 2009: 238)

S novim se kolektivnim pamćenjem protagonistica susreće tek kada se agensi njezine socijalizacije šire izvan kruga obitelji te počinju uključivati obrazovni sustav te interakcije sa školskim kolegama. U kući školske prijateljice Snježane, koja je nekada pripadala obitelji Katarinina oca, prvi se put upoznaje s likom Tita te konceptom partizana.⁶ Uz navedeno, otvara se pitanje progona pripadnika njemačkoga etnikuma, koje ostaje prisutno na razini pamćenja o kojem se ne smije govoriti, ali ne i službene povijesti koja ne priznaje da se dogodio. Šutnja je potaknuta političkom represijom pa članovi Katarinine obitelji ne govore o poslijeratnim stradanjima i logorima jer bi mogli biti sankcionirani. Navedeno se eksplicira, primjerice, u trenutku kada Jozefina treba otkriti Katarini patnje kroz koje je Klara prošla u poslijeratnom razdoblju:

„Nisam stalno bila dijete, nisam bila debil.” Otpuhmula sam dim, zagledala se kroz plavičasti oblak u bijelo lice frau Milostive. „Znam, takva su bila vremena, ne moraš mi to ponavljati. Znam, morali ste se sakriti u mišju rupu i šutjeti.” Položila sam dlan preko usta kako bih dočarala tu posvemašnju šutnju i razgoračila oči. „Čitam novine, Jozefina. Znam za užase koji su se događali. Sve mi je jasno, vjeruj mi, sve! Samo mi nije jasno kako ste, pobogu, mogli, kako ste izdržali tako dugo šutjeti, a ne eksplodirati! Kako?”

„Morali smo, jednostavno smo morali”, jedva sam joj čula glas, „a i stid, čovjeka je stid nekih stvari, stvari, znaš, koje je morao činiti da bi preživio” (Šojat-Kučić 2009: 356).

⁶ Whitehead ispravno uočava da se kolektivno pamćenje neprestano mijenja zajedno s grupom uz koju se veže, a individualno pamćenje tvori točku gledišta na kolektivno pamćenje, točku gledišta koja će se promijeniti s obzirom na odnos pojedinca s drugim grupama (Whitehead 2009: 128, 129).

Protagonistica tako biva suočena s objašnjenjima da su joj tijekom odrastanja mnoge činjenice bile zatajene iz razloga što je bila dijete te nije mogla razumjeti da postoje neke stvari o kojima se ne smije pričati. Iz perspektive njezine obitelji, prešućivanje nije samo rezultat traume i nemogućnosti da se s njom suoči, nego i sredstvo zaštite.⁷

3.

Osim osobitoga strukturiranja naracije koje nas dovodi u okrilje isповijednoga i antagonističkoga tipa, u romanu su uočljivi brojni motivski kompleksi koji izravno sugeriraju problematiziranje pamćenja. Naveo sam ranije da sjećanje treba povoda pa se često ostvaruje u kontekstu materijalnih ostataka. Welzer tako kao bitne oblikovatelje pamćenja navodi materijalne ostatke i obiteljska okupljanja, uz kulturne produkte i prostore (vidi Welzer 2008: 286, 287), što je zamjetno i u romanu Šojat-Kuči. Dva najupečatljivija oblika koja se uočavaju u *Unterstadtu* su fotografije i razgovori.

Predmeti koje Katarina pronalazi u obiteljskoj kući u Osijeku imaju bitnu funkciju u pobuđivanju prisjećanja jer ne samo da su posrijedi osobiti psihološki okidači koji uvjetuju razmatranje prošlih iskustava, nego sadrže određene priče vezane uz njih. Ujedno nude i niz podataka i zapažanja o grupi koja je među njima živjela ili ih je koristila. Namještaj u osječkoj kući, sama kuća i raspored soba, grad i splet ulica, trgova i parkova također predstavljaju osobite materijalne ostatke. Fotografije su možda jedan od najizraženijih oblika materijalnih dokaza pa roman vrvi referencama na njih. Na samome početku boravka u osječkoj kući Katarina u Klarinoj sobi pronalazi fotografiju koja je inicijalni povod za prisjećanje i razmatranje obiteljske povijesti. Katarina, koja je imala blizak odnos s bakom, preneražena je činjenicom da je Marija bakinu sobu pretrpala beskorisnim predmetima brišući time svaki trag na Klaru, što znakovito korespondira s temeljnim tematsko-motivskim preokupacijama djela: kaosom prošlosti i fragmenata pamćenja te potiskivanjem traumatičnoga. U tom neredu pripovjedačica uspijeva pronaći fotografiju koja je psihološki i memorijski okidač nakon kojega slijedi analepsa vezana uz prvu generaciju obitelji, smještena na početak dvadesetoga stoljeća:

A onda sam je ugledala, onu fotografiju koju mi je baka prvi put pokazala kada mi je bilo oko sedam ili osam godina. (...) Prabaka Viktorija s majušnom bakom Klarom u krilu, pradjed Rudolf, bakine sestre Alojzija i Greta, brat Adolf. Svi ukočeni, kao umočeni u štirku, u fotografskom atelijeru kamo su građanske obitelji nekoć odlazile svake godine odjenuvši svečanu odjeću (Šojat-Kuči 2009: 24).

Fotografije imaju mogućnost da nas izravno povežu s prošlim iskustvima i događajima koje čuvaju za nas. Također mogu predstavljati prepreku, posebice u situacijama kada prikazuju dio naše ili kolektivne (obiteljske) prošlosti koji nam je ostao nepoznat.

⁷ Schmidt drži da kolektivno pamćenje treba motive i prigode koje reguliraju kulturne pamćenja. Stoga ono može podržavati stvaranje društvenih identiteta kroz vrijeme pa su društva izmislila „prigode za pamćenje“ različitih vrsta: komemoracije, spomenike, posebna mjesta ili muzeje (Schmidt 2008: 196). Roman, primjerice, referira na prigode pamćenja u kontekstu novoga socijalističkoga kolektivnoga pamćenja. Naspram njega, kolektivno pamćenje njemačke manjine jedino se moglo održati putem komunikacije u obiteljskom krugu, međutim, i tu su, kako vidimo, postojale zapreke. Time je prvo imalo pravo javnosti, a drugo je strogo držano unutar privatne sfere.

Često korišteni motiv nereda⁸ redovito biva doveden u kontekst fotografija. Fotografije na koje Katarina nailazi nisu poslagane određenim redom ili prema nekom prepoznatljivom uzorku nego su porazbacane i nesredene. Pripovjedačica treba detektirati na što je pojedine od njih odnose, tko su osobe, događaji i okolnosti prikazani na njima te na koji se način odnose jedne prema drugima. Navedeno je nalik nekronološkim i vremenskim disperziranim narativnim fragmentima te segmentima sjećanja koji se u romanu javljaju. Proces slaganja fotografija u određeni red također je nalik slaganju naracije u koherentu cjelinu jer one, složene u logički niz, pričaju određenu priču. Pritom odnos između materijalnih ostataka i razgovora postaje presudnim, što ću pokušati objasniti putem problematiziranja strukture kulture pamćenja Astrid Erll.

Erll se poziva na kulturalnu semiotiku koja razlikuje tri međusobno isprepletena područja: društvenu, materijalnu i mentalnu kulturu te ih primjenjuje na produkciju pamćenja tako što izdvaja njegovu materijalnu, društvenu i mentalnu dimenziju. Materijalna dimenzija odnosi se na sve one predmete i tehnologije (fotografija, novine, film, pejzaži, simboli) koji tvore opipljivi, materijalni segment pamćenja. Društvena dimenzija naglasak stavlja na prenositelje pamćenja (pojedinci, obitelj, škole, sveučilišta, svećenici, političari...) te društvene prakse (ceremonije, proslave, ritualni, oljetnice, razgovori, okupljanja) putem kojih se ono prenosi. Mentalna dimenzija sagledava prevladavajuće obrasce strukturiranja pamćenja u određenom društvu, odnosno, Erll referira na kodove i koncepte koji oblikuju kolektivno pamćenje (usp. Erll 2011: 102, 103). Dakle, fotografije i niz drugih materijalnih ostataka koje Katarina pronalazi u Osijeku konkretan su pokazatelj prošlosti njezine obitelji. Oni svoju funkciju zadobivaju kroz društvene prakse – razgovorom unutar obitelji ili komunikacijom dviju žena tako što ih povoduju. Navedeno pak uvelike ovisi o dijeljenim normama i vrijednostima unutar zajednice njemačke manjine te njihovog odnosa prema povijesnoj traumi, kao i Katarininu samopoimanju, što čini mentalnu dimenziju.

Razmatrano se nadovezuje i na Welzerovo poimanje interakcija među pripadnicima pojedinih grupa ili grupacija u kojima se putem komunikacijskih praksi često referira na prošlost, otkriva određene događaje, pojave ili osobe te se *razmatraju mirkopovijesti u formi svakodnevnih iskustava* (Welzer 2008: 288). Na taj način niz autobiografskih ja u neintencionalnoj maniri putem razgovora dijeli iskustva na temelju kojih se stvaraju društveni okviri za pojavu kolektivnoga pamćenja. Time se ujedno učvršćuje i njihovo zajedništvo putem dijeljenja zajedničkih iskustva (vidi isto). Interakcije i razgovor u romanu imaju ambivalentu narav. Njihova je funkcija da u dijaloškoj formi među generacijama prenose komplekse pamćenje unutar kojega se oblikuje i individualno pamćenje: *kada se obitelji sastanu, „iza“ ispričanih priča postoji povijesan asocijativan prostor u kojem su okolnosti, dub vremena, habitus povijesnih sudionika također iskomunicirani* (isto: 288).⁹ *Unterstadt* razmatra komunikaciju na razini narativne prošlosti i narativne sadašnjosti. U prvom slučaju se ogleda kroz sjećanja na odnose u obitelji Pavković, a u drugom slučaju vezuje se uz Katarinu i Jozefinu.

⁸ Spomenuti motiv često je vezan uz unutrašnje prostore poput sobe ili šupe pa se stvara analogija: slaganje vlastite priče nalik je čišćenju i pospremanju kuće pa je *Unterstadt* je naracija o pospremanju kako individualne tako i kolektivne priče.

⁹ *Cineći to, sudionici „uče“ da su reference na prošlost konstitutivni dio dijeljene egzistencije te da je razgovor o prošlosti sveprisutan aspekt društvene prakse* (Welzer 2008: 288).

U obitelji Pavković nije se razgovaralo ili se konspirativno šaputalo, komunikacijske prakse nisu bile razvijene jer su postojale zapreke u njihovom ostvarivanju, na što protagonistica često upućuje tijekom razgovora s Jozefinom, pa je došlo do prekida u postularanju komunikativnoga pamćenja što je ostavilo traga na njezinu egzistenciju. Dijaloško, komunikativno dijeljenje obiteljske mikropovijesti karakteristika je svih obiteljskih zajednica na temelju čega se sustavno prenosi pamćenje s generacije na generaciju. Navedeno se odvija u neintencionalnoj maniri jer kroz okupljanja i rituale, koji su uostalom i bitan motivski inventar obiteljskih saga u koje *Unterstadt* žanrovski smještamo, dolazi do problematiziranja zajedničkih priča, prisjećanja događaja i osoba bitnih u obiteljskoj genezi. Ručkovi, večere, rođendani, godišnjice i obljetnice, vjenčanja i sprovodi događaji su koji daju niz povoda gdje se o prošlosti ne razgovara eksplicitno i s određenom namjerom, nego se prigodno iznose određene priče vezane uz osobe i događaje, što često zna biti potaknuto okolnostima zateknutoga trenutka. U *Unterstadtu* Katarina se prisjeća obiteljskih okupljanja, rođendana, sprovoda, ručkova, priredbi, no sve ih karakterizira izostanak referenci na obiteljsku prošlost i pretke jer se o prošlosti ne želi govoriti. Povremeno u razgovoru na površinu ispliva pokoje ime, no njega se redovito zaobilazi. Pripovjedačica se sjeća spominjanja Grete – obiteljske crne ovce, no nikada nije uspjela saznati potankosti o njoj. Stoga nekoliko puta s ogorčenjem referira na zapriječenu komunikaciju u obitelji. Primjerice, prisjeća se brojnih pitanja koje je postavila majci, a koja su bila vezana uz obiteljsku prošlost, što je često rezultiralo fizičkim kažnjavanjem i grubim verbalnim odgovorima.

Zbog manjkavosti komunikacijskih praksi, odnosno zapreka koje se u njoj javljaju, obitelj Pavković neprestano klizi na rubu zaborava, a Marijinom smrću jedini član na životu ostaje Katarina, od koje su svi ključni događaji obiteljske povijesti brižljivo skrivani. Navedeno nas dovodi u okrilje komunikativnoga pamćenja¹⁰, koje, kako navodi Assmann, ne prelazi vremensko razdoblje od stotinjak godina te ovisi o živim svjedocima zbivanja koji u neformalnom modusu dijele zajednička iskustva i sjećanja. Posrijedi je oblik pamćenja koji se prenosi s koljena na koljeno, iz generacije u generaciju mahom obuhvaćajući raspon od četiriju generacija.¹¹ Interakcija među pripadnicima skupine presudna je za njegovo koncipiranje i prenošenje jer prepreke u komunikaciji dovode do zaborava i untrnuća pamćenja (vidi Assmann 2006: 43). Dijalog s Jozefinom ima funkciju otvaranja i nadopunjavanja obiteljske povijesti. Stoga su ranije razmatrane fotografije povezane s komunikacijskim praksama jer bivaju povodima za razgovor. Katarina traži od Jozefine da joj otkrije tko su osobe na pojedinim fotografijama, a time se zamršeno klupko obiteljske povijesti počinje odmotavati. Tijekom njihovih razgovora dolazi do povezivanja druge i četvrte generacije, premda Jozefina ima živa sjećanja i na prvu generaciju, a Katarina na treću i drugu. Komunikativno se pamćenje ovdje gradi od dvaju autobiografskih pamćenja koja se dijele tijekom razgovora i druženja. Katarinini razgovori s Jozefinom u narativnoj sadašnjosti imaju funkciju da revitaliziraju komunikativno pamćenje i da popune rupe u obiteljskoj povijesti. Njihova je komunikacija spoj intencionalnoga i neintencionalnoga razgovora o obiteljskoj prošlosti. Pošto je po-

¹⁰ Assmann Halbwachsovo kolektivno pamćenje drži nadterminom koji uključuje komunikativno, kao neformalno i neobvezujuće, te kulturno, kao formalno i obvezujuće, pamćenje (vidi Assmann 2006).

¹¹ Društvene prakse su esencijalne za očuvanje grupnih uspomena (Whitehead 2009: 133).

vod Katarinina povratka sprovod majke, razumljivo je da će ta okolnost biti okidač da se dvije osobe uključene u komunikacijsku razmjenu dotaknu prošlosti. Jozefina je bila bliska obiteljska prijateljica Pavkovića pa stoga ima znanje o spornim mjestima koje njezinu sugovornicu zanimaju i o kojima joj se neće libiti postavljati pitanja kao što će je ona, s druge strane, pokušati usmjeriti na razumijevanje zašto se majka ponašala kako se ponašala i zašto se o određenim stvarima nije htjelo ili smjelo govoriti.

Navedeno nas dovodi u okrilje odnosa autobiografskoga/individualnoga i povijesnog pamćenja¹², koji tvore kolektivno pamćenje. Halbwachs, kao i Welzer, smatra da se bez društvenog konteksta individualno pamćenje ne može ostvariti: *Halbwachs je smatrao da je nemoguće da pojedinci pamte na ikoji koherentan i trajan način izvan „grupnog konteksta”, pa su posrijedi neophodni „društveni okviri” pamćenja* (Olick 2008: 155). Vidjeli smo da se individualno ili autobiografsko pamćenje odnosi na život pojedinca, odnosno na događaje koje je izravno iskusio, no ono zahtijeva društvenu komunikaciju i interakciju.¹³ Stoga Marcel i Mucchinelli drže da *uvijek postoje fragmenti, ali ne i potpuna sjećanja. Ono što ih čini pravim uspomnama je su kolektivne reprezentacije. Kolektivno pamćenje je tvoreno od ovih „instrumenata” koje koriste svjesni pojedinci da bi rekonstruirali koherentnu sliku prošlosti* (Marcel i Mucchinelli 2008: 295).¹⁴

Tijekom romana čitatelj je suočen s evokacijama Katarininih epizodičnih pamćenja, odnosno fragmenata njezine individualne povijesti i razvoja koja, kako smo vidjeli, nastoji posložiti u logičnu cjelinu jer da bismo dobili privid cjelovitosti identiteta uporište tražimo u prošlosti: tko smo, što smo činili, što smo doživjeli, koji su bitni događaji i osobe utjecali na naše stasavanje. Međutim, da bi se autobiografsko pamćenje moglo ostvariti, ono treba svoje uporište, a njega dobiva upravo u povijesnom pamćenju jer je ono okvir unutar kojega se autobiografsko pamćenje razvija te se prvotno ostvaruje unutar obiteljskoga kruga. *Unterstadt* vrlo intrigantno propituje na temelju glavne protagonistice što se događa kada povijesno ne pruža dovoljan oslonac individualnome. Katarina tako prepoznaje određene naznake, poznati su joj fragmenti obiteljske povijesti te njezini pojedini akteri, no često ne može povezati na koji se način događaji međusobno odnose i kakvu je ulogu pojedini član imao u tvorbi te povijesti i obiteljskoga kolektivnoga pamćenja. Drugim riječima, nedostaje joj kontekst kojega tek treba razokriti.¹⁵ Njegov manjak neprestano je naznačavan putem Katarinina prisjećanja na majku, baku i Jozefinu koje su uvijek nešto potajno šaputale. Stoga ona tijekom romana rekonstruira povijesno pamćenje na temelju razgovora i materijalnih ostataka te ga povezuje s individualnim pamćenjem, na temelju čega dolazi do revitalizacije kolektivnoga pamćenja slavonskih Nijemaca.

¹² Ono je temeljeno na događajima na temelju kojih grupe ostvaruju kontinuitet identiteta kroz vrijeme (Olick 2008: 156) te uključuje kolektivne reprezentacije.

¹³ Grupa nam pruža poticaje ili prilike za prisjećanja, one oblikuju načine na koje to činimo te često nude materijale (Olick 2008: 155).

¹⁴ Kolektivno pamćenje, navodi Erll, stvaranje je dijeljenih verzija prošlosti, koje nastaju putem interakcija, komunikacija, medija i institucija unutar malih društvenih skupina kao i velikih kulturnih zajednica (Erll 2011: 15).

¹⁵ „Čitav sam život živjela sa strancima, s čudacima bez prošlosti. Čitav se život u ovoj kući odvijao isključivo od trenutka kada sam se rodila, kao da prije nije bilo ničega, kao da ih je sve odreda u ovu kuću iz kljuna ispustila neka pripita roda. Svi kao da su se pojavili niotkuda i kretali se nikamo. Izvana prividan sklad, a iznutra ništa, šupljina” (Šojat-Kučić 2009: 49).

Katarinino zanimanje je samo po sebi znakovito: zaposlena je kao restaurator. Njezin je zadatak da ukloni tragove vremene i njegove destruktivne naslage s umjetničkoga djela te da pokuša popraviti ono što je s vremenom propalo. Zanimanje restauratora simbolizira se na više razina. Povratak u Osijek te suočavanje s obiteljskom prošlošću i tajnama ima funkciju oporavka, što predstavlja svojevrsnu restauraciju životne priče. Restauriranjem se mogu skidati naslage kako bi se došlo do izvornoga sloja. Katarina sloj po sloj skida lažne naslage obiteljske povijesti te nastoji proniknuti u pravu narav obiteljskih odnosa. Zanimanje se može dovesti i u kontekst pamćenja. Restauriranje može predstavljati popunjavanje oštećenih dijelova, a Katarina evociranjem prošlosti teži popuniti prazna mjesta, odnosno, nastoji ih komunikacijom s Jozefinom rekonstruirati kako bi dobila cjelovitu sliku obiteljske geneze te sagledala uzroke i posljedice njezine propasti koje su osobne i političke naravi. Restauriranjem se također ispod određenog djela mogu otkriti tragovi drugoga, starijega djela. Katarinina inačica obiteljske povijesti i dojam koji ima o vlastitoj majci time se mogu pojmiti kao površinska slika, iza koje se krije stariji i problematičniji sloj. Dolazak u Osijek u kojem se treba suočiti s obiteljskim naslijeđem simbolički predstavlja pokušaj restauracije vlastite prošlosti i pamćenja, kako autobiografskoga tako i kolektivnoga. Nasposlijetku svi koji su se sjećali – članovi obitelji i Jozefina, umiru pa je Katarinin zadatak da obnovljeno i usustavljeno pamćenje preuzme na sebe.

4.

Osim što na ilustrativan način pokazuje mogućnosti na koje se pamćenje može problematizirati u književnosti, *Unterstadt* također vodi dijalog sa svojim kulturnim okruženjem jer nastoji potaknuti pamćenje i dijalog na prešućenu ili zanemarenu povijest folksdojčera u Hrvatskoj tijekom dvadesetoga stoljeća. Roman time propituje odnos pamćenja i povijesti te pamćenja i društvene moći nudeći sagledavanje problematike iz svakodnevnih perspektive i pseudoautobiografskoga pamćenja. Ostvarenje dobiva priliku da u formi umjetničkoga djela propituje povijesne prijepore, što čini iz osobite perspektive. Posrijedi je postuliranje svojevrsne protupovijesti iz doljne perspektive malih ljudi i njihovih svakodnevnih iskustava. Povezivanjem osobnog i kolektivnog stvara se protupamćenje koje pluralizira postojeće koncepte pamćenja tako što uključuje pamćenje drugih, potisnutih sudionika određenih povijesnih procesa. Za navedeni postupak bitna je i povoljnija politička klima, što nad navodi na zaključak da koncepti pamćenja u određenim društvima ovise o političkim i socijalnim okvirima. Time se kroz iskustveni modus propituju postojeći modeli pamćenja u društvu, a otvaranjem potisnutih tema roman se uključuje u gradbu kulturnog pamćenja, odnosno upisuje konstruirano pamćenje u društveni memorijski prostor.

Revitalizacija jednoga kolektivnoga pamćenja kroz problematiziranje individualnoga i povijesnoga pamćenja na daljnjoj razini predstavlja dekonstrukciju antagonističkoga dijadnoga odnosa Mi-Oni jer iz zaborava izvlači pamćenje jedne skupine te ga postavlja u suodnos s dominantnom većinom i njihovim pamćenjem. Razlog tome je propitivnanje povijesnih odnosa i antagonizama.

Literatura

- Assmann, Jan (2005) *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica.
- Erl, Astrid (2008) „Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory”, u: *Media and Cultural Memory*, Walter de Gruyter, Berlin i New York, str. 389–398.
- Erl, Astrid (2011) *Memory in Culture*, Palgrave Macmillan, London.
- Marcel, Jean-Christophe i Mucchielli, Laurent (2008) „Maurice Halbwachs's mémoire collective”, u: *Media and Cultural Memory*, ur. Astrid Erl i Ansgar Nünning, Walter de Gruyter, Berlin i New York, str. 141–149.
- Neumann, Birgit (2008) „The Literary Representation of Memory”, u: *Media and Cultural Memory*, Walter de Gruyter, Berlin i New York, str. 333–343.
- Olick, Jeffrey K. (2008) „From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products”, u *Media and Cultural Memory*, ur. Astrid Erl i Ansgar Nünning, Walter de Gruyter, Berlin i New York, str. 151–161.
- Schmidt, Siegfried J. (2008) „Memory and Remembrance: A Constructivist Approach”, u: *Media and Cultural Memory*, Walter de Gruyter, Berlin i New York, str. 191–201.
- Straub, Jürgen (2008) „Psychology, Narrative, and Cultural Memory: Past and Present”, u: *Media and Cultural Memory*, Walter de Gruyter, Berlin i New York, str. 215–228.
- Šojat-Kučić, Ivana (2009) *Unterstadt*, Fraktura, Zaprešić.
- Welzer, Harald (2008) „Communicative Memory”, u: *Media and Cultural Memory*, Walter de Gruyter, Berlin i New York, str. 285–298.
- Whitehead, Anne (2009) *Memory*, Routledge, London i New York.

Internetski izvori

- Ćirić, Saša: *Odmazda i sećanje* (objavljeno: 29. 10. 2012.)
<http://arhiva.portalnovosti.com/tag/knjizevna-kritika/> (posjećeno: 18. 11. 2015.)
- Pogačnik, Jagna: *Najbolji je roman Ivane Šojat Kučić* (objavljeno: 20. 1. 2010.)
<http://www.jutarnji.hr/najbolji-je-roman-o-osjeckoj-obiljelji-ivane-sojat-kucici-502430/>
 (posjećeno: 18. 11. 2015.)
- Postnikov, Boris: *Kritika 88. Ivana Šojat Kučić* (objavljeno: 27. 9. 2010.)
<http://www.books.hr/kolumne/kritike/kritika-88-ivana-sojat-kuci> (posjećeno 18. 11. 2015.)
- Sablić Tomić, Helena: *Ivana Šojat-Kučić: „Unterstadt”* (objavljeno: 20. 1. 2010.)
<http://www.mvinfo.hr/clanak/ivana-ojat-kuci-unterstadt> (posjećeno 18. 11. 2015)

SUMMARY

Dejan Đurić

IVANA ŠOJAT KUČI'S „UNTERSTADT” – A NOVEL OF REMEMBRANCE

Ivana Šojat-Kučić's novel "Unterstadt" examines the fate of several generations of a family of German immigrants in Slavonia and Osijek before and after the Second World War. It does so through the prism of the construction of the individual autobiographical memory of the last descendant of the family, on the basis of which complex collective issues are reflected thereafter. The paper discusses the novel through the prism of the fiction of memory (a term coined by Birgit Neumann). The main characteristic of this fiction is that it tries to tell a story narrated by members of a certain culture with the purpose of trying to answer the basic questions about their own identities (Who am I?, Who are we?). Thus, connecting of memory (as public), remembrance (as a private and subjective), and history occurs in the novel. This paper is based on correlation that exists between them.

Key words: *individual memory, collective memory, antagonistic mode, experiential mode, narrative strategies*

III. RELACIJE U JEZIKU I MEĐU JEZICIMA

Ivo Pranjković

RELACIJSKE RIJEČI

dr. sc. Ivo Pranjković, Filozofski fakultet, Zagreb
izvorni znanstveni članak

UDK: 81'367

U prilogu se raspravlja o pojmu relacije (relativnosti) u jeziku uopće, a zatim o pojedinim jezičnim jedinicama relacijske naravi (relacijskim morfemima, relacijskim riječima, relacijskim/relativnim/rečenicama), a osobito se pozornost posvećuje onim riječima čija je narav izrazito relacijska. Razlikuju se u tu svrhu relacijske riječi u užem i u širem smislu. U užem smislu to su riječi (ponajprije prijedlozi i veznici) koje služe za uspostavljanje odnosa među drugim riječima odnosno drugim jezičnim jedinicama uopće. U širem smislu relacijskim se riječima smatraju one riječi koje su funkcionalno i značenjski nesamostalne, ovisne o drugim riječima. To se odnosi na pridjeve i zamjenice te na neke priloge, a pogotovo na one (pridjeve i zamjenice) što se i nazivaju relacijskim (relativnim ili odnosnim) pridjevima odnosno zamjenicama.

Ključne riječi: *relacija, riječi, prijedlozi, prilogi, pridjevi, veznici, zamjenice, imenice, relativne rečenice*

Pojam odnosa (relacije) u jezikoslovlju je bez sumnje jedan od najčešće spominjanih i najvišeznačajnijih. On se rabi na gotovo svim razinama na kojima se govori bilo o naravi jezika općenito bilo o pojedinim jezičnim jedinicama. Na najapstraktnijoj se razini taj pojam svakako rabi onda kad se u općem (napose strukturalističkom) jezikoslovlju govori o naravi jezičnoga znaka odnosno o odnosu između označitelja i označenika (označenoga). Redovito se naime s tim u vezi ističe kako je odnos između označitelja i označenika čak i važniji negoli označitelj i označenik sami. Naime i označitelj i označenik mogu se mijenjati, ali je odnos među njima ono što mora biti stalno, ono na čemu zapravo počiva temeljna funkcija jezičnoga znaka, a to je dakako značenje (usp. o tome de Saussure 2000: 121–124). Nešto slično ili analogno tomu moglo bi se reći i za neke druge temeljne sosirijanske opreke, posebno za opreke između jezika i govora (*langue* i *parole*), između forme i supstancije ili između dijakronije i sinkronije. I te su naime opreke izrazito obilježene relacijom među supostavljenim elementima.

Pojam relacije osobito se često susreće u gramatici, u kojoj se također rabi na više različitim razina i u više različitim značenja. Na najvišoj se (općegramatičkoj) razini taj pojam bez sumnje upotrebljava kad se i sama gramatika definira kao skup paradigmatskih i sintagmatskih odnosa, a na najnižoj (morfemskoj ili morfematskoj) kad se govori o

morfemima i njihovoj podjeli na relacijske i derivacijske (gramatičke i leksičke i/ili tvorbene) odnosno kad se govori o značenjskim osobitostima pojedinih gramatičkih, ponajprije obličnih kategorija, npr. između jednine i množine, između vremena i načina itd.

Paradigmatski odnosi pretpostavljaju relaciju između prisutne jezične jedinice i jedinice kojom bi ona mogla biti zamijenjena, npr. između jedinica *Ivan* i *Petar* u rečenicama *Ivan uči engleski* i *Petar uči engleski*, između jedinica *engleski* i *francuski* u rečenicama *Ivan uči engleski* i *Ivan uči francuski* te između jedinica *uči* i *zna* u rečenicama *Ivan uči engleski* i *Ivan zna engleski*. Pod paradigmatskim se odnosima katkada također razumijevaju odnosi među članovima paradigme, npr. među oblicima *Ivan*, *Ivana*, *Ivanu*... ili među oblicima *učim*, *učiš*, *uči*... Pod sintagmatskim odnosima podrazumijevaju se sintaktički relevantni odnosi, tj. odnosi među jedinicama istodobno prisutnima u nizovima, npr. odnosi između jedinica *Ivan* i *uči*, jedinica *uči* i *engleski* i sl. Pritom se paradigmatski odnosi uglavnom vezuju uz morfologiju, a sintagmatski uza sintaksu.

Odrednica relacijski katkada se u jezikoslovlju vezuje i za pojmove, ponajprije daka-ko opet za neke gramatičke pojmove. Tako npr. Edward Sapir razlikuje konkretne ili korijenske pojmove, npr. glagol, imenica, pridjev i sl., zatim derivacijske pojmove (npr. agentiv ili deminutiv) te čak pet različitih skupina relacijskih pojmova. Razlikuje naime pojmove referencije, npr. određenost prema neodređenosti, pojmove modalnosti, npr. izjavnost prema upitnosti, pojmove koji se tiču odnosa među osobama i/ili predmetima (na razini rečenice), npr. subjektivnost prema objektivnosti, pojam broja, npr. jednina prema množini, te pojam vremena, npr. prezent prema perfektu (usp. Sapir 2013: 71–72).

Na sintaktičkoj razini, u prvom redu onda kad se govori o odnosima među pojedini-ć članovima rečeničnoga ustrojstva ili među sastavnicama skupova riječi (sintagmi), neki jezikoslovc i razlikuju relacijske dopune od determinacijskih dopuna. Relacijske dopune oznaćuju predmet odnosa koji ćini dio znaćenja dopunjene rijeći (sastavnice), npr. *autor romana Kiklop*, *poklon od ćeri*, *sklon piću*, a determinacijske dopune samo preciziraju ono što je u vezi s dopunjenom rijećju (sastavnicom), npr. *jesti ribu*, *jesti u restoranu*, *jesti uvećer* i sl. (usp. npr. Dikro i Todorov 1987 II: 77).

Pojam relacije (relativnosti odnosno relativ a) u tradicionalnom se jezikoslovlju upotrebljavao vrlo ćesto i onda kad se govorilo o porabi glagola, tj. o sintaksi glagolskih oblika. Naime ćesto se na tom području tzv. sintaktićki indikativ stavljao u opreku prema tzv. sintaktićkom relativu (o tome usp. posebno Belić 1928). Pod sintaktićkim indikativom podrazumijevala se obićno tzv. apsolutna poraba glagolskih oblika, tj. poraba koja je u skladu s osnovnim i primarnim znaćenjem pojedinoga glagolskih oblika, kad se npr. prezent rabi u znaćenju radnje istodobne s govornim ćinom, npr. *Gledam u nebo*, *Svi spavaju*, a perfekt u znaćenju radnje koja prethodi govornom ćinu, npr. *Skoćio je padobranom*, *Radio je u tvornici*. Pod sintaktićkim relativom podrazumijevala se relativna poraba glagolskih oblika, tj. poraba tih oblika u kakvim drugim znaćenjima (znaćenjima koja za taj oblik nisu prototipna), kad se npr. prezent rabi u znaćenju prošlosti, npr. *Jućer svi sjedimo u kavani*, za oznaćavanje budućnosti, npr. *Sutra idemo u kazalište*, ili za oznaćavanje svezremene radnje, npr. *Što oko ne vidi, srce ne ćeli*, ili kad se npr. perfekt rabi za oznaćavanje budućnosti, npr. *Nastradao sam ako me pronad u*, za oznaćavanje zapovijedi, npr. *Da niste ni pisnuli*, ili za oznaćavanje svezremene radnje, npr. *Sjetila se prelj a kudjelje uoći nedjelje* (primjeri se navode prema Tećak i Babić 1996: 262–271).

Na najnižoj razini, tj. na razini morfema pojam relacije susreće se u podjeli morfema na relacijske i derivacijske (ili na gramatičke i leksičke odnosno leksićko-gramatićke). Pod nazivom relacijskih morfema razumiju se oni morfemi kojima se izražava gramatićko znaćenje, tj. ono znaćenje kojim se uspostavljaju odnosi (relacije) među rijećima i/ili oblicima koji se nižu. S druge strane pojam derivacijskoga morfema ponajprije se odnosi na afiksalne (tvorbene) morfeme (prefiksalne, sufiksalne, infiksalne i sl.), a obićno se ne odnosi na korijenske (tj. na leksićke morfeme u ućem smislu). Primjerice u rijeći *radnica* relacijski je morfem *-a* (oznaćuje 'nominativ', 'jedinu' i 'ćenski rod'), a derivacijski *-nic-* (oznaćuje osobu ćenskoga spola koja obavlja kakvu radnju). Korijenski morfem *rad-* u pravilu se pritom ne smatra ni relacijskim ni derivacijskim (usp. Silić i Rosandić 1982: 5–10).

O relaciji, relativnosti i/ili relativu ćesto se govori i kad je rijeć o pojedinim kategorijama oblika rijeći,¹ najviše kad je rijeć o kategoriji padeća. Tako je npr. relativ „termin koji se rabi za onaj oblik koji iskazuje vršioća prijelazne radnje ili posjednika” (usp. Marković 2012: 257). Osim toga rabi se i kao naziv za jedno od tzv. nedimenzionalnih (tj. ne-prostornih i ne-vremenskih) znaćenja koja bi se moglo imenovati „ćistom” relacijom, tj. odnosom među predmetima (bićima, stvarima, pojavama i sl.) koji nema nikakva određenijega ni dimenzionalnoga ni nedimenzionalnoga znaćenja, nego je rijeć o odnosu „ticanja” u najširem smislu. Takvo se znaćenje u hrvatskome jeziku ponajprije izražava genitivom, a osobito naglašava prijedložno-padećnim izrazima s genitivom (npr. *glede našeg jućerašnjeg razgovora*), s akuzativom (npr. *s obzirom na novonastalu situaciju*) ili s instrumentalom (npr. *u vezi s vašim pitanjem*) i sl. (opširnije o tome usp. Pranjković 2001: 19 i Silić i Pranjković 2005: 248).

Između tih dviju razina, tj. između „općegramatićke” ili sintaktićke razine i razine morfema i/ili pojedinih gramatićkih kategorija oblika rijeći, a ponajprije na razini vrsta rijeći, pojmovi relacija (odnos) i relacijski (odnosni, relacijski, relativni) susreću se još ćešće i još su višeznaćniji, i to će biti područje na koje ćemo u ovom prilogu obratiti najviše pozornosti. Ti su se pojmovi vrlo ćesto susretali u strukturalistićki orijentiranim pristupima jeziku i pojedinim jezicima, a još se ćešće susreću u kognitivnima. No prije nego što se pozabavimo kognitivnim pristupima vrstama rijeći, podsjetimo se na to u kojim su se i kakvim znaćenjima nazivi relacija, odnos, relacijski, relativni, odnosni i sl. upotrebljavali kad se u tradicionalno i strukturalistićki usmjerenoj lingvistici, pa onda i u kroatistici, govorilo o vrstama rijeći ili o njihovim oblicima.

Prije svega ćesto se moglo naići na naziv relacijske rijeći pod kojim su se obićno podrazumijevali „prijedlozi, veznici i ostale rijeći kojih je funkcija u rećenici ili frazi da pokažu odnos između ostalih rijeći” (Simeon 1969 II: 280). Susretao se, kao što je već

¹ Prema jednoj od mogućih podjela sve se gramatićke kategorije dijele na 1. gramatićke kategorije oblika rijeći (npr. broj, padeć, lice, vrijeme, naćin i sl.), 2. gramatićke kategorije rijeći ili vrsta rijeći (npr. samo kategorijalno znaćenje vrste rijeći, npr. predmetnost kod imenica, svojstvo kod pridjeva, radnja kod glagola, deićićnost i/ili supstitutivnost kod zamjenica, znaćenje okolnosti kod priloga i sl., zatim kategorije kao što su glagolski vid ili /ne/prijelaznost), 3. gramatićke kategorije poloća (mješta) rijeći (npr. predikat, subjekt, objekt odnosno dopuna, priloćna oznaka odnosno dodatak, atribut i sl.) te 4. gramatićke kategorije konstrukćija rijeći (npr. razlićite strukturalne sheme po kojima se ustrojavaju rećenice i ili druge sintaktićke jedinice (npr. osnovna shema jednostavne rećenice S + P + O, tj. subjekt + predikat + objekt).

bilo rečeno, i termin relacijsko značenja pod kojim se obično razumijevalo ono značenje „koje izražava samo odnos leksema prema drugim dijelovima rečenice (ili izreke ili skupa riječi) i koje se suprotstavlja leksičkomu” (Simeon 1969 II: 281).

Ti su termini dakako bili u porabi i u definicijama pojedinih vrsta riječi, posebice prijedloga. Oni su se naime obično određivali kao „nepromjenjive riječi kojima se upućuje na odnose među predmetima ili događajima” (usp. Silić i Pranjković 2005: 242) odnosno kao „riječi koje služe za izražavanje prostornih, vremenskih, uzročnih, ciljnih, posvojnih, restriktivnih i drugih odnosa među objektima ili odnosa između objekata i radnji” (usp. Vinogradov 2001: 555).

Osim toga nazivi odnosni (relativni) često su se rabili i u podjelama pojedinih vrsta riječi. Tako se npr. naziv odnosni ili relativni pridjevi upotrebljavao ili za posebnu vrstu pridjeva (uz kvalitativne i gradivne) ili za podvrstu posvojnih pridjeva, usp. npr. „U posvojne pridjeve u širem smislu ubrajaju se i pridjevi kojima se iskazuje odnos, kojima se odgovara na pitanje *na što?* (se odnosi). Zato ih nazivamo **odnosni (relativni) pridjevi**. Takvo značenje ima npr. pridjev *gradska* uz imenicu *kuća* (*gradska kuća*)” (usp. Silić i Pranjković 2005: 134). U vezi s pridjevima govorilo se također i o tome da kvalitativni pridjevi označuju unutrašnja (inherentna) svojstva, a relacijski (odnosni) da označuju svojstva koja se temelje na relacijama među predmetima. Tako u sintagmama *crvena jabuka* ili *visok zid* pridjevi *crven* i *visok* označuju inherentna svojstva jabuke odnosno zida, a u sintagmama *zimski kaput* ili *bratova košulja* pridjevi *zimski* i *bratov* označuju svojstva kaputa i košulje koja se temelje na relaciji između tih predmeta i predmeta koji se označuju imenicama *zima* odnosno *brat*.

U određenju priloga kao vrste riječi često se ističe kako su i oni (kao vrsta) relacijske riječi jer pretpostavljaju odnos između onoga što se njima označuje (a to su ponajprije okolnosti) i glagolske radnje. Spominje se gdje kada međutim i posebna vrsta priloga kojima je svojstven specifičan tip relacionalnosti. Takvima se npr. smatraju oni prilozi koji impliciraju (i) poredbena značenja, npr. *bratski, ljudski, materinski, prijateljski, svojski, amaterski* i sl. (usp. Piper i sur. 2005: 841 i Pranjković 2013: 107–108). Misli se naravno na porabu tih priloga u rečenicama tipa *Bratski mu je pomagao, Prijateljski su nam savjetovali, Svojski se potrudila* i sl. Riječ je dakle o priložima izrazito (ili „dvostruko”) relacijskoga tipa jer se njihovo značenje temelji na poredbenim odnosima (usp. parafrazu: *Pomagao mu kao brat*), a relacijsko je značenje u samim temeljima poredbenosti.

Naglašena relacionalnost i poredbenost svojstvene su također priložima tipa *mrtvo, kilavo, nijemo* i sl. u rečenicama *Govorio je mrtvo, Rade nekako kilavo, Zurila je nijemo u nas* i sl. Takvim se priložima označuju prateće okolnosti neke radnje, koje se također temelje na poredbenosti (usp. parafrazu: *Govorio je kao da je mrtav*). Obično je riječ o okolnostima koje omogućuju kvalifikaciju kakve radnje s obzirom na dojam koji ta radnja ostavlja na vršitelja ili na govornika (opširnije o takvim priložima usp. Piper i sur. 2005: 842 i Pranjković 2013: 108).

Kad je riječ o podjelama unutar pojedine vrste riječi, pojam relativnosti u tradicionalnom se jezikoslovlju ipak najčešće upotrebljavao u vezi sa zamjenicama pa su se uz lične (npr. *ja*), posvojne (npr. *moj*), pokazne (npr. *ovaj*), upitne (npr. *tko*) i neodređene

zamjenice (npr. *netko*) u posebnu skupinu uvijek izdvajale i odnosne (relativne) zamjenice (npr. *koji*), usp. primjerice: „**Odnosne zamjenice** oblikom su iste kao upitne, ali se njima ne pita, nego se uvodi odnosna rečenica. Rečenica dopunjuje glagol time što iskazuje subjekt ili objekt radnje, ili se odnosi na imenicu ili zamjenicu i služi im kao atribut”, npr. *Neka se javi tko želi ići u kazalište, Pitaj koga hoćeš, Osušile su se ruže koje je sestra posadila, Dobro su prošli oni koji su se dobro spremili* itd. (usp. Barić i sur. 1995: 206).

Naravno, kako se u ulozi veznih sredstava u relativnim rečenicama mogu pojaviti i (zamjenički) pridjevi, npr. *Kupi haljinu kakvu hoćeš* ili *Unajmi stan koliki hoćeš*, te (zamjenički) prilozi, npr. *Traži gdje hoćeš, Dođi kad hoćeš, Radi kako hoćeš* ili *Dobit ćeš koliko hoćeš*, govori se, dakako utemeljeno, i o relativnim pridjevima i relativnim priložima. Budući da sve spomenute riječi (i one tipa *tko*, i one tipa *kakav*, i one tipa *gdje*) služe kao vezna sredstva u relativnim zavisnosloženim rečenicama, razumljivo je da se govori posebno i o relativnim veznicima, tj. o veznicima relativnih rečenica.

Povremeno su se, iako mnogo rjeđe nego kad su u pitanju zamjenice, pridjevi, prilozi pa i veznici, spominjale i relacijske imenice. To su ponajprije one imenice čije se značenje ne odnosi na stvar (ili na izvanjezični predmet), nego je utemeljeno na relaciji prema onome što se označuje drugim imenicama. Kao takve najčešće su se obično spominjale imenice koje označuju rodbinske nazive, npr. *otac, sestra, djed, ujak* i sl., ali i imenice tipa *vrhunac, pomoćnik, bok, napad* i sl. (usp. opširnije o tim i takvim imenicama npr. Testelec 2001: 365).

Kad je bilo riječi o relativnim zamjenicama (pridjevima, priložima i veznicima), moglo se uočiti da se pojam relativnosti širi i izvan područja vrsta riječi pa zahvaća i rečenice, i to složene. Naime relativnima ili odnosnima smatraju se one zavisnosložene (vezničke) rečenice u kojima vezna sredstva zastupaju (supstituiraju) neku sastavnicu osnovne surečenice ili osnovnu surečenicu u cjelini. Prema tome podjela zavisnosloženih rečenica na relativne i „ne-relativne” (tj. ostale vezničke zavisnosložene rečenice) zasniva se na naravi veznih sredstava. U relativnim rečenicama susrećemo, kao što je rečeno, vezna sredstva supstitutivnoga tipa, a u ostalima vezna sredstva kojima se osnovna i zavisna surečenica povezuje na osnovi manje ili više konkretnih značenja, npr. prostornih, vremenskih, uzročnih, namjernih, posljedičnih, uvjetnih, dopusnih (usp. o tome Silić i Pranjković 2005: 329). Supstitutivna vezna sredstva mogu zastupati predikat, npr. *On je (onaj) koji jest*, subjekt, npr. *Tko ne zna, neka pita*, objekt, npr. *Našli ste (ono) što ste tražili*, priložnu oznaku, npr. *Stanite gdje i ja stojim*, ili (najčešće) atribut, npr. *Grad koji su posjetili bio više nego zanimljiv*. Puno se rjeđe događa da takva sredstva supstituiraju čitavu osnovnu surečenicu, npr. *Odlučili su prekinuti suradnju, što nam je jako žao*.

Pojam relacije koji se vezuje uz pojedine riječi još se češće susreće u kognitivnoj gramatici. Naime nastojeći odrediti univerzalne značenjske aspekte pojedinih vrsta riječi s konceptualnosemantičkoga stajališta kognitivisti sve vrste riječi najprije dijele na nominalne profile i relacijske profile, a relacijske profile zatim dijele na nevremenske relacije i vremenske relacije ili procese (usp. Belaj i Tanacković Faletar 2014: 59). U kategoriji nominalnih profila prototipne su imenice koje se određuju kao omeđeno područje u nekoj domeni (posebice prostornoj) kojoj je u središtu značenje [STVAR]. Imenicama je svojstvena konceptualna autonomnost koja je rezultat naše sposobnosti da imeničke

referente poimamo neovisno o bilo kojim drugim aspektima događanja, dok je glagolima svojstvena konceptualna ovisnost jer se ono što oni označuju poima kao protok energije koja pretpostavlja vezu među nominalnim referentima i koja nije moguća bez aktiviranja entiteta koji se povezuju. Takvo poimanje imenica i glagola, posebice suodnosa među njima, kognitivisti običavaju metaforički objašnjavati tzv. modelom biljarske kugle, koji (model) uključuje prostor, vrijeme, materijalne objekte i energiju. Pritom se imenice povezuju uz materijalne objekte i prostor, a konceptualizacija glagola podrazumijeva energiju koja obvezno uključuje vrijeme kao domenu svoje varijantnosti (o modelu biljarske kugle usp. Belaj i Tanacković Faletar 2014: 60, Langacker 1991: 13–14 i Tabakowska 2005: 25–28).

Za pojedine tipove imenica karakteristični su i neki drugi semantički aspekti, pa su tako npr. tvornim imenicama pored omeđenosti svojstveni i homogenost, stežljivost i reduplikacija (udvostručavanje, udvajanje), zbirnim imenicama svojstven je poseban leksičko-gramatički ili tvorbeni tip kvantifikacije, imenicama pluralia tantum višedijelnost (obično dvodijelnost) stvari (predmeta) koje označuju, tj. činjenica da te imenice označuju pojedinačne predmete koji se u pravilu sastoje od dvaju ili više dijelova (usp. Belaj i Tanacković Faletar 2014: 63–92).

Relacijski profili odnosno tzv. relacijske predikacije² dijele se, kao što je bilo rečeno, na nevremenske i vremenske. Nevremenski profili podrazumijevaju vezu između trajektora i orijentira koja se definira kao [ODNOS]. Kao i nominalni profili i nevremenski relacijski profili isključuju kategoriju vremena jer se relacije toga tipa ne mijenjaju kroz vrijeme, nije im svojstvena sekvencijalnost. Za nevremenska relacijska značenja tipične su prijedložne relacije kod kojih prijedlog ima značenje odnosa između trajektora i orijentira (npr. *zgrada iza ugla*). Kod pridjevnih nevremenskih relacija (npr. *visoka zgrada*) riječ je o odnosu između trajektora i orijentira kao okomite veličine iznad kakve norme. Orijetir je dakle sadržan u samom značenju pridjeva i ostvaruje odnos prema trajektoru koji se konceptualizira kao stvar (predmet). Nešto slično može se reći i za priložne relacije (npr. *Uredno piše*) jer je i tu riječ o odnosu koji podrazumijeva područje iznad neke normativne granice, ali je bitna razlika u tome što se trajektor konceptualizira kao proces (a ne kao stvar), koji se (proces) prilogom modificira.

Osim prijedloga, pridjeva i priloga nevremenskim relacijama pripadaju i neki brojevi (u modifikatorskoj službi), neke zamjenice, npr. povratno-posvojna (*sebe, se*), odnosno zamjenice (*koji*), neke upitne zamjenice (*čiji*), zamjenički pridjevi i prilozni te glagolski pridjev trpni (usp. Belaj i Tanacković Faletar 2014: 94).

Vremenski relacijski profili ili procesi svojstveni su dakako glagolima.³ Oni imaju pozitivan vremenski profil, a on se konceptualizira operacijom sekvencijskoga promatra-

² Kognitivisti pod pojmom predikacije podrazumijevaju značenje, a pod pojmom profila isticanje nekog značenja u prvi plan. Meni se čini da naziv predikacija u ovom značenju može zbunjivati (jer previše asocira na predikate i/ili njihova svojstva), pa ću ja taj naziv u ovom prilogu svjesno izbjegavati i rabiti ili naziv profil ili jednostavno naziv značenje (o nazivima predikacija i profil usp. posebno Belaj i Tanacković Faletar 2014: 59, bilješka 54).

³ Čini mi se da se kognitivistička postavka kako su glagolima svojstveni (samo?) relacijski profili može i treba dovesti u pitanje, odnosno na primjeren način korigirati i/ili dopuniti. Uostalom i sami kognitivisti, kad govore o glagolima, ne zadovoljavaju se samim pojmom relacije, nego govore (i) o tome da je značenje

nja. Takvo promatranje podrazumijeva kretanje kroz pojedinačne razvojne faze kakva događaja i suprotno je tzv. skupnom promatranju svojstvenom nominalnom profiliranju, koje je obilježeno aktiviranjem simultanih veza među (omeđenim) entitetima. U objašnjavanju naravi sekvencijskoga promatranja kognitivisti obično operiraju i pojmovima konceptualizatora, relacije, poimanoga vremena i stvarnoga (ili procesualnoga) vremena. Naime sekvencijsko se promatranje odvija tako da se konceptualizator postupno kreće od jedne relacijske etape u jednom trenutku poimanoga vremena prema drugim etapama pri čemu se konceptualizacija svake etape odvija u određenom trenutku stvarnoga vremena. Takvo sekvencijsko promatranje susrećemo npr. u rečenici *Ivan izlazi iz kuće* (usp. Belaj i Tanacković Faletar 2014: 95–96).⁴ Osim podjele svih vrsta riječi na relacijske i nerelacijske, koju smo ovdje ukratko nastojali izložiti i obrazložiti, s obzirom na temu kojom se bavimo u ovom prilogu osobito je zanimljivo ono što kognitivisti govore o tzv. graničnim ili hibridnim kategorijama (o hibridnim oblicima i riječima usp. Pranjković 2012), tj. o obilježjima onih riječi ili skupina riječi koje su zajedničke s nekim obilježjima drugih vrsta riječi, npr. kad nerelacijske riječi dobiju neka svojstva relacijskih. U kategoriji nominalnih profila posebno se upozorava na tzv. relacijske imenice. To su naime one imenice koje uz jedan nominalni profil uključuju i pojavu nekog drugog nominalnoga profila ili procesa. Takve se imenice obično dijele u tri skupine, i to: a) imenice u relaciji s nekom drugom imenicom, b) imenice kojima kao konceptualna baza služi proces te c) dvostruko relacijske imenice (usp. Belaj 2012: 209–210).

glagola obilježeno energijom odnosno sekvencionalnošću, a to je puno više i kvalitativno drugačije negoli ono što se podrazumijeva pod pojmovima relacije odnosno relacijskih profila.

⁴ Pristup vrstama riječi u kognitivnoj lingvistici još jednostavnije, ali i ponešto drugačije, prikazuje Elzbieta Tabakowska (usp. Tabakowska 2005: 21–25). Ona polazi od opreke između stvari i relacije kao jednoga od temeljnih načela tvorbe konceptualnih struktura u ljudskom umu. Koncept stvari i koncept relacije dijagonalno su suprotni, a razlika među njima može se opisati trima osnovnim semantičkim oprekama: oprekom između prostora i vremena, između statičnosti i dinamičnosti te između samostalnosti i konceptualne ovisnosti. Prostor, statičnost i samostalnost bitna su obilježja stvari, s tim da se konceptualizirati može ne samo fizički prostor (npr. u imenici *stol*) nego i umni prostor (npr. u imenici *svada*). Naime i imenice tipa *svada* imaju svoju unutarnju strukturu (npr. početak i kraj) i mogućnost „statičkoga trajanja”. Osim toga „svada” je i samostalan koncept jer za prizivanje onoga što se označuje tom imenicom nije potrebno aktiviranje nijedne relacije. Za razliku od stvari za relacije je tipično da se javljaju u vremenu (da imaju dinamičku narav). Njima je svojstvena promjena stanja predmeta, a da bi predmeti mijenjali stanje, moraju prethodno postojati, pa je u tom smislu pojam relacije neautonoman. Najtipičnije su relacije fizički procesi kojima je u osnovi kretanje, a i samo prolaznije vremena također je svojevrsno apstraktno kretanje, kakvo primjerice imamo u rečenici *Tehnička olovka valjda leži na mojem stolu*. Prema tome o apstraktnome kretanju može se govoriti i onda kad ga označuju glagoli stanja, iako je, naravno, kretanje, pa onda i koncept vremena, u iskazima poput navedenoga u drugom planu. Postoje međutim i relacije kod kojih je element vremena još više potisnut, pa se konceptualizira kao da je posve nebitan ili da ga uopće nema. „Izražavanju upravo takvih relacija služe, primjerice, prijedlozi, prilozni i pridjevi. U izrazu *na stolu* prijedlog tvori prijedložnu frazu koja je referentna točka nužna za određivanje položaja drugog predmeta *olovka na stolu*, ali određuje tu relaciju ne pozivajući se na koncept vremena. Slično tomu, pridjev *tehnička* određuje samo relaciju između olovke i apstraktnog prostora kakovoće u kojem se smještaju koncepti povezani s nadređenim konceptom 'tehnički'. Prilog *valjda* smješta cijeli događaj izražen rečenicom o olovci na apstraktnu skalu 'vjerovatnosti', što je također svojevrsna relacija. Međutim, vremensku dimenziju cjelini daje relacija koja im je svima nadređena: vremenska relacija izražena ličnim glagolskim oblikom.” Na kraju toga odjeljka svoje knjige (naslovljenoga *Stvari i relacije*) Tabakowska posebno naglašava da su pojam i svojstva relacije od ključne važnosti „za pojam kategorije u kognitivnoj gramatici” (usp. Tabakowska 2005: 22–23).

U prvu skupinu svrstavaju se imenice tipa *sestra, brat, ujak, otac, majka, prijatelj, suradnik* i sl. koje pretpostavljaju relaciju među dvama entitetima (usp. Belaj i Tanacković Faletar 2014: 97). Takve imenice u pravilu pretpostavljaju kakvo pozadinsko znanje, npr. poznavanje spleta rodbinskih odnosa ili uopće međuljudskih odnosno poslovnih odnosa. Iz tih razloga takve imenice imaju i posebnu sintaktičku konkretizaciju, npr. modifikaciju posvojnim zamjenicama ili posvojnim dativom (npr. *Njegov otac nije više mlad* ili *Otac mu nije više mlad*).

Imenice kojima proces služi kao konceptualna baza nominalizacije dijele se u dvije skupine. Prvu čine one kod kojih se uspostavlja relacija između procesa i sudionika procesa, a one se opet dijele u dvije podskupine s obzirom na to je li sudionik procesa tražitelj („subjekt glagola”), npr. *trkač, skakač, kovač*, dakle agentivne odglagolne imenice, ili je sudionik orijentir („objekt glagola”), npr. *kažnjenik, prognanik, zaposlenik*, dakle tzv. trpne (pasivne) imenice.

I druga skupina relacijskih imenica s procesom kao bazom nominalizacije može se podijeliti u dvije podskupine. Prvu čine tzv. epizodične odglagolne imenice, npr. *udarac, popravak, obmana, vika, vibracija* i sl., u kojima je trajanje procesa ograničeno pa one zapravo označuju epizodične situacije, a drugu čine trajne odglagolne imenice, npr. *udavanje, popravljivanje, obmanjivanje, vikanje, vibriranje* i sl., koje zbog svoje protežnosti u vremenu označuju trajne situacije.

U nekim kognitivističkim pristupima i svaka se od ovih podskupina opet dijeli s obzirom na to označuju li imenice toga tipa događaje ili stanja, pa se razlikuju epizodični događaji, npr. *popravak, let, napad*, epizodična stanja, tj. stanja koja su prolazna, npr. *bol, sumnja* i sl. (usp. *imati jake bolove*), trajni događaji, npr. *popravljivanje, letenje, napadanje*, te trajna stanja, npr. *stajanje, ležanje, lebdjenje*.

Trećoj skupini relacijskih imenica pripadaju dvostruko relacijske imenice, npr. *oproštaj, sjećanje, povratak* i sl. One zahtijevaju referenciju prema nekom drugom nominalnom profilu, a istodobno i relaciju s procesom, npr. *oproštaj komu, sjećanje na koga, povratak koga* itd.), pa su zapravo svojevrсна kombinacija prvih dvaju hibridnih tipova imenica.

Već je spomenuto da je i nekim zamjenicama svojstveno nominalno profiliranje, ali ne prototipno jer zamjenice uvijek stoje u relaciji s nekim drugim entitetom, pa tu relaciju i signaliziraju bilo po svojoj zamjenjivačkoj (pronominalnoj) bilo po upućivačkoj (pokaznoj, foričnoj) funkciji. Kod pokaznih zamjenica tipa *ovaj, taj, onaj* ostvaruje se relacija između lica (sudionika komunikacije) i predmeta. Kod zamjeničkih pridjeva tipa *ovakav, takav, onakav* ostvaruje se relacija između lica i svojstva, a kod zamjeničkih priloga između lica i prostora (npr. *ovdje, tu, ondje*), lica i vremena (npr. *sada, tada, onda*) ili lica i načina vršenja glagolske radnje, tj. kakvoće kakvoga procesa (npr. *ovako, tako, onako*).

Za razliku od pokaznih zamjeničkih riječi, kojima je svojstveno ponajprije unutarnje (endoforično) upućivanje, nekim je zamjenicama, posebno relativnima, povratnoj zamjenici *se/sebe* i povratno-posvojnjoj zamjenici *svoj* svojstveno vanjsko (egzoforično) upućivanje. To se upućivanje odvija ili po načelu anaforičnosti, tj. upućivanja na element koji prethodi (tzv. antecedent), npr. *čovjek koji je upravo prošao*, ili po načelu kata-

foričnosti, tj. upućivanja na ono što u rečenici ili u tekstu slijedi. Kao anaforički elementi služe u prvom redu relativne zamjeničke riječi (kao u primjeru *čovjek koji je upravo prošao*), a kao kataforički pokazne zamjeničke riječi, npr. *Bilo je to ovako...*

I glagoli dakako mogu biti različiti s obzirom na to u kolikoj su mjeri obilježeni procesualnošću odnosno sekvencionalnošću. Tako se npr. ni kod pomoćnih (*biti, htjeti*) ni kod egzistencijalnih (npr. *postojati, stanovati*) ni kod glagola posjedovanja i stanja (npr. *imati* ili *ležati*) ne može govoriti o prostornoj sekvencionalnosti jer oni označuju statičnu protežnost u vremenu, a razlikuju se međusobno u prvom redu po trajanju. Tako npr. egzistencijalni glagoli i glagol *biti* označuju neograničeno trajanje pa je prirodno da su takvi glagoli nesvršeni (npr. *Postoji više vrsta algi, Ivan stanuje u predgrađu* i sl.), a glagoli stanja u pravilu označuju ograničeno trajanje (npr. *Navečer obično sjedi pred televizorom, Popodne obvezatno spava* i sl.), dok su glagolima posjedovanja svojstveni neograničeno trajanje i statičnost u najvećem stupnju, npr. *Ima talenta za glazbu, Posjeduje kuću na moru* i sl. (opširnije o tome usp. Belaj i Tanacković Faletar 2014: 107–108; o glagolima stanja i njihovim gramatičkim svojstvima usp. Pranjković 2012a: 11–23).

Glagolima je također u puno većoj mjeri negoli ostalim vrstama riječi svojstvena i izrazita hibridizacija, i to i na razni oblika i na razini riječi kao vrste, pa se u gramatičkim opisima obvezatno govori o glagolskim prilozima, glagolskim pridjevima, o participima, o glagolskim imenicama i o infinitivu (o hibridnim oblicima i hibridnim vrstama riječi usp. Pranjković 2012: 191–199). Drugim riječima, kako bi rekli kognitivisti, glagolima je izrazito svojstveno svojevršno ukrštanje vremenskih i nevremenskih relacijskih profila. U tom su smislu posebno karakteristični glagolski pridjev trpni i infinitiv. Kod glagolskog pridjeva trpnog izrazito je profilirana završna etapa u razvoju procesa označenoga glagolom odnosno završno stanje. Pritom će stupanj svijesti o sekvencionalnosti često ovisiti i o porabi toga oblika, pa će u predikatnoj službi (odnosno u službi složena glagolskog oblika), npr. *Preporuka je (dugo) pisana*, proces kao konceptualna baza biti u puno većoj mjeri istaknut negoli u atributnoj (pridjevskoj) službi, npr. *pisana preporuka* (potanje o tome usp. također Belaj i Tanacković Faletar 2014: 108–109).

Infinitiv je u pravom smislu riječi hibridna kategorija jer se njime imenuje proces (radnja) ili rezultat procesa pa je po tome blizak imenicama (usp. npr. *pisati* i *pisanje*), a ipak ga s pravom smatramo glagolskim oblikom⁵ jer sadrži tzv. unutarnje glagolske kategorije, a to su vid i (ne)prijelaznost. Drugim riječima *pisati* je npr. glagolski oblik po tome što je nesvršen i što je prijelazan (opširnije o tome usp. Silić i Pranjković 2005: 197).

Umjesto zaključka mogli bismo možda čuveni strukturalistički slogan prema kojemu u jeziku postoje samo razlike parafrazirati i tako da ustvrdimo kako u jeziku postoje samo relacije. Uostalom i sam pojam razlike (pogotovo razlike u strukturalističkoj interpretaciji) temelji se na relaciji. S pravom se naime kaže da su npr. zvučni suglasnici zvuč-

⁵ Budući da je infinitiv nepromjenjiv, mogli bismo govoriti o svojevršnom „obliku ne-obliku”. Za nj se naime može reći da je oblik baš po tome što je lišen svih glagolskih kategorija oblika (nema ni vremena, ni načina, ni lica, ni broja). Opravdano ga ipak smatramo glagolskim oblikom (ili „ne-oblikom”) po tome što određava kategorije koje su svojstvene glagolu kao vrsti riječi, a to su glagolski vid (aspekt) i (in)tranzitivnost.

ni po tome što se razlikuju od bezvučnih,⁶ određeni su pridjevi određeni po tome što su u relaciji s neodređenima, svršeni su glagoli svršeni po tome što su u relaciji s nesvršenima⁷ itd. Drugim riječima jezične pojavnosti koje nisu u relaciji s drugim (drukčijim!) jezičnim pojavnostima istoga ranga zapravo uopće nisu u pravom smislu riječi elementi jezika kao sustava. Relacija je bitan konstitutivni element svih relevantnih pojavnosti u jeziku, a na poseban način onih jezičnih jedinica koje nazivamo relacijskim riječima.

Literatura

- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika (1995) *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Belaj, Branimir (2008) *Jezik, prostor i konceptualizacija: Shematična značenja hrvatskih glagolskih prefiksa*, Filozofski fakultet, Osijek.
- Belaj, Branimir (2012) „Kognitivna gramatika i vrste riječi”, *Sarajevski filološki susreti I. Zbornik radova*, ur. Ismail Palić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 200–219.
- Belaj, Branimir i Goran Tanacković Faletar (2014) *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga prva. Imenska sintagma i sintaksa padeža*, Disput, Zagreb.
- Belić, Aleksandar (1928) „O sintaksičkom indikativu i 'relativu'”, *Symbolae Grammaticae in honorem Ioaninis Rozwadowski, II*, Gefetner i Wolff, Cracoviae.
- De Saussure, Ferdinand (2000) *Tečaj opće lingvistike*. Uvod i komentar Tullio de Mauro. Prijevod s francuskoga i talijanskoga Vojmir Vinja. Predgovor hrvatskom izdanju August Kovačec, ArTresor naklada i IHJJ, Zagreb.
- Dikro, Oswald i Cvetan Todorov (Oswald Ducrot i Tzvetan Todorov; 1987) *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku*, I–II, Prosveta, Beograd.
- Jackendoff, Ray (1994) *Patterns in the Mind: Language and Human Nature*, Basic Books, New York.
- Langacker, Ronald W. (1987) *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. 1. *Theoretical Prerequisites*, Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. (1991) *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. 2. *Descriptive Application*, Stanford University Press, Stanford.
- Marković, Ivan (2012) *Uvod u jezičnu morfologiju*, Disput, Zagreb.
- Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović i Branko Tošović (2005) *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. U redakciji Milke Ivić, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga i Matica srpska, Beograd.
- Pranjković, Ivo (2001) *Druga hrvatska skladnja. Sintaktičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

⁶ Zvučnim suglasnicima koji nisu u opreci s bezvučnima zvučnost nije relevantna. Tako se npr. o sonantima i ne govori kao o zvučnim fonemima iako oni to jesu.

⁷ Zato se npr. u engleskim ili u njemačkim gramatikama ne govori ni o određenim ni o neodređenim pridjevima, ni o svršanim ni o nesvršenim glagolima.

- Pranjković, Ivo (2012) „Hibridni oblici i vrste riječi”, *Sarajevski filološki susreti I. Zbornik radova*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 191–199.
- Pranjković, Ivo (2012a) „Gramatika glagola stanja”, *Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, 9, Tuzla, str. 11–23.
- Pranjković, Ivo (2013) *Gramatička značenja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Sapir, Edward (2013) *Jezik. Uvod u istraživanje govora*. Preveo i komentarima popratio Ranko Matasović, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Silić, Josip i Dragutin Rosandić (1982) *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika*. Udžbenik, Školska knjiga, Zagreb.
- Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Simeon, Rikard (1969) *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I–II, Matica hrvatska, Zagreb.
- Tabakowska, Elżbieta (2005) *Gramatika i predočavanje. Uvod u kognitivnu lingvistiku*, preveli i prilagodili Mateusz-Milan Stanojević i Barbara Kryżan-Stanojević, FF press, Zagreb.
- Taylor, John R. (2002) *Cognitive Grammar*, Oxford University Press, New York.
- Testelec, Jakov Georgiević (2001) *Vvedenie v obščij sintaksis*, Moskva.
- Težak, Stjepko i Stjepan Babić (1996) *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Vinogradov, Viktor Vladimirovič (2001) *Russkij jazyk (Grammatičeskoe učenie o slove)*, „Russkij jazyk”, Moskva.

SUMMARY

Ivo Pranjković

RELATIONAL WORDS

The paper focuses on the concept of relativity in language in general, but also on individual linguistic units that are of a relational/ relative nature (relational morphemes, relational/ relative words, relational/ relative clauses), with special attention being given to those words of a particularly relational nature. In this sense, we can distinguish between relational words in the narrow sense and relational words in the wider sense. The former include words (primarily prepositions and conjunctions) that establish relations between other words, that is, other linguistic units in general. The latter include those words that depend on other words, i.e. those that are not functionally and semantically independent. More specifically, they include adjectives and pronouns, as well as some adverbs, and especially those (adjectives and pronouns) that are called relational (relative) adjectives and pronouns.

Key words: *relation, words, prepositions, adverbs, adjectives, conjunctions, pronouns, nouns, relative clauses*

Mirela Omerović

RELACIJE IZMEĐU PRIJEDLOGA I PADEŽNIH KATEGORIJA (NA PRIMJERIMA PRIJEDLOŽNOG INSTRUMENTALA)

*dr. sc. Mirela Omerović, Pedagoški fakultet u Sarajevu
izvorni znanstveni članak*

UDK: 81'367.633
81'366.54

U radu se govori o međusobnim odnosima i utjecaju značenjskih obilježja prijedloga na opće padežno značenje uz koje dolaze pojedini prijedlozi, posebno na opće padežno značenje instrumentala, što se ilustrira prijedložnim instrumentalnim konstrukcijama. Specifični suodnos padeža i prijedloga jedan je od temeljnih izvora obavijesti o prostornim predodžbama. Prijedlozi zajedno s drugim jedinicama u konstrukciji sudjeluju u formiranju i posredovanju prostornih značenja. Značenjskim obilježjima prijedloga specifična se prostorno značenje prijedložno-padežnih konstrukcija ili se konkretiziraju apstraktnije značenjske kategorije utemeljene na principima semantičkih transpozicija.

***Ključne riječi:** relacija, prijedlozi, padeži, prostor, paralelizam, kognitivna distanca*

1.

Kognitivnolingvistička proučavanja polaze od prostora kao temeljnog domena cjelokupne ljudske konceptualizacije. Proučavanja padežnih kategorija temelje se na kognitivno primarnoj predodžbi kretanja fizičkih objekata, budući da su fizički entiteti u pokretu najlakše uočljivi, odnosno dinamična su tijela perceptivno istaknuta u odnosu na statična. Dinamika prostornih odnosa determinira temeljne konceptualne obrasce na kojima počivaju i predodžbe apstraktnih odnosa među entitetima u izvanjezičkoj stvarnosti. Padežna su značenja, u generičkom smislu, utemeljena na prostornim predodžbama fizičke dinamike koja je istaknuta u odnosu na statičnu pozadinu. Fizički entiteti tokom svog **faktivnog** ili **fiktivnog kretanja** promatraju se u svom međusobnom odnosu koji je ključan za određenje jezgrenog značenja svakoga padeža. Tako su za zavisne padeže u bosanskome jeziku prostorno utemeljene predodžbene sheme koje kao cjeloviti koncepti objedinjuju njihova različita značenja apstrahiranjem zajedničkih obilježja na specifičnim razinama. Za genitiv se kao prototipni koncept izdvaja shematični koncept *ishodišta*, za dativ *usmjerenosti*, za akuzativ *cilja*, za instrumental *paralelizma*, te za lokativ koncept *smještenosti*.

2.

Padežno značenje instrumentala počiva na zajedničkom konceptu paralelizma dvaju ili više entiteta tokom njihovog istosmjernog kretanja, tj. poklapanja njihovih putanja, ili pak njihova mirovanja budući da su za veliki broj instrumentalnih konstrukcija tipični statični scenariji odnosa OL i L.¹ Promatrani entiteti imaju putanje tokom svog generičkog kretanja koje su paralelne i u potpunosti se poklapaju. OL (primarni entitet) istaknut je u odnosu na ostale dijelove konceptualne strukture, dok je L (ili sekundarni entitet) u pozadini toga scenarija, on ima ulogu referencijske tačke prema kojoj se vrednuje položaj, kretanje, veličina ili neko drugo svojstvo OL. Za instrumentalni koncept paralelnog kretanja OL i L od naročitog je značaja obilježje tzv. *ekvidistance* (kognitivne distance), odnosno stalne, nepromjenjive udaljenosti među entitetima tokom njihovog istosmjernog kretanja ili pak mirovanja u statičnom scenariju. Takva je udaljenost među njima minimalna i služi da se ta dva entiteta konceptualno razdvoje sprečavajući njihovo potpuno poistovjećivanje.

2.1. Kao jezgrena značenja instrumentala izdvajaju se značenje sredstva, te socijativno ili značenje „društva” (Ivić 1954: 160–161). Kod značenja sredstva sasvim se jasno uočava koncept paralelizma među dvama entitetima čije se putanje u potpunosti poklapaju tokom njihovog generičkog kretanja, npr. *Alma je isjekla kolače malim nožem*, pri čemu se instrumentalni referent (L – nož) kreće paralelno, potpuno usklađeno s nominativnim referentom (OL – Almom, odnosno njenom rukom), što rezultira potpunim poklapanjem njihovih putanja. To se može konceptualizirati kao jedinstvo tih dvaju entiteta, jer je L potpuno podređen OL ili agensu, istupajući s njim jedinstveno kao njegov integralni dio (Ivić 1954: 160–161). Za razliku od kategorije sredstva, socijativnost podrazumijeva svojevrsnu aktivnost obaju entiteta u izvođenju glagolske radnje, odnosno uzajamnost ili konstantnu upućenost jednog entiteta na drugi, pri čemu je konceptualna struktura profilirana tako da je L pripisana sekundarna putanja u odnosu na OL.

2.2. Kad je riječ o prijedložno-padežnim konstrukcijama, poznato je da se prijedložni instrumental u bosanskoj jeziku realizira i s primarno prostornim, dimenzionalnim prijedlozima *pred(a)*, *za*, *nad(a)*, *pod(a)* i *među*. Značenjska jezgra ovih konstrukcija u određenoj mjeri naslanja se i na kategoriju sredstva i na socijativnu kategoriju, ali se ona isprofilirala u sasvim posebnu značenjsku kategoriju instrumentala koju možemo nazvati *proksimativni instrumental*². Istina, ona predstavlja rubnije ostvarenje invarijantnog instrumentalnog koncepta paralelizma u odnosu na prethodne dvije značenjske jezgre, budući da se u velikoj mjeri ostvaruje u statičnim konceptima, te da je vezana za prijedložne forme s primarno prostornim prijedlozima, koji svojim semantičkim obilježjima doprinose da opće invarijantno značenje instrumentala (značenje sredstva) bude manje istaknuto. Ono što proksimativni instrumental čvršće povezuje s kategorijom sredstva jeste sama priroda instrumentalnog entiteta koja ga u određenom smislu čini sredstvom

¹ OL – objekt lokalizacije, L – lokalizator.

² L. Janda (1993) u okviru analize ruskoga instrumentala ovu značenjsku kategoriju (*proximate instrumental*) zajedno sa socijativnim instrumentalom razmatra u okviru četvrtie upotrebne sheme, koja je tek posredno povezana s prototipnom shemom sredstva.

orijentacije, referentnom tačkom prema kojoj se vrši orijentacija kretanja ili položaja primarnog entiteta, te mu se može pripisati i značenje orijentacije. Naglašenost kognitivne distance između OL i L temeljna je konceptualnosemantička komponenta koja odvaja instrumentalne prijedložno-padežne konstrukcije od besprijedložnih, koje također podrazumijevaju tu minimalnu udaljenost između dvaju entiteta u generičkom smislu, no ta komponenta kod njih nije naglašena kao kod prethodnih. Uz to se prijedložni instrumental upravo po ovoj ključnoj razlikovnoj komponenti odvaja od ostalih u određenim kontekstima konkurentnih mu padežnih ostvarenja, što pridonosi uspostavljanju specifične značenjske mreže nastale kombinacijom padežnog značenja instrumentala i semantičkih obilježja prijedloga što dolaze uz ovaj padež.

3.

U prijedložnim formama svakoga padeža padežno je značenje manje istaknuto budući da je posredovano prijedlogom. Tako se besprijedložnim formama instrumentala mnogo jače iskazuje prototipno značenje ovoga padeža (značenje sredstva) u odnosu na prijedložne, no i padeži i prijedlozi predstavljaju kategorije sa složenom značenjskom mrežom koja se neposredno temelji na prostornim konceptualnim predodžbama. Padežne kategorije, odnosno kategorijalna padežna značenja igraju bitnu ulogu u prostornim konstrukcijama. Da je to tako, svjedoči nam i činjenica da se za iskazivanje obavijesti o prostornim predodžbama mogu upotrijebiti dva različita padeža, a koji će se u određenom kontekstu upotrijebiti ovisi o tome koja je predodžba u pitanju, odnosno u koliko je mjeri takvoj predodžbi bliže značenje jednog ili drugog padeža, jer dva različita padeža prenose obavijest o dvjema različitim prostornim predodžbama. Specifični sudnos padeža i prijedloga jedan je od temeljnih izvora obavijesti o prostoru. Prijedlozi zajedno s drugim jedinicama u konstrukciji sudjeluju u formiranju i posredovanju prostornih značenja, odnosno prostorna se značenja realiziraju tek u kombinaciji prijedloga i supstantivne riječi u okviru konstrukcije. Za osvjetljavanje međusobnog odnosa padeža i prijedloga u posredovanju prostornih obavijesti nužno je istaknuti nekoliko činjenice – da s istim prijedlogom, a dvama različitim padežima određeni iskaz prenosi dvije različite prostorne obavijesti (npr. akuzativ i instrumental s prijedlozima *pred(a)*, *za*, *nad(a)*, *pod(a)* i *među*), te da pojedini padeži posreduju prostornu obavijest i bez prijedloga i u kombinaciji s prijedlogom (npr. dativ i instrumental) (Šarić 2007: 255). Tako se prijedložne forme smještaju u semantičku mrežu određenog padeža, no dalje su od prototipnog padežnog značenja. Lj. Šarić (2008) naglašava da se međusobni odnosi prijedloga i padeža mogu u potpunosti analizirati samo u okvirima kognitivnih koncepcija, gdje su metafora i metonimija temeljni kognitivni principi na kojima počiva analiza značenjske mreže pojedinih padežnih kategorija. Pritom se polazi od temeljnih prostornih predodžbi koje čine bazu za pomjeranje značenja ka apstraktnijim domenima. Metaforičke ekstenzije iz prostornih ka apstraktnijim domenima motivirane su prostornim značenjima i prijedloga i padeža, pri čemu prostorni prijedlozi u kombinaciji s padežima prenose apstraktne geometrijske ideje koje daju mogućnost metaforičke adaptacije, transformacije i primjene u apstraktnim domenima, te su važan izvor jezičkih promjena i ključni preduvjet za uspostavljanje strukture jezičkih kategorija i njihovih odnosa s drugim srodnim ili manje srodnim kategorijama (Šarić 2008: 31).

3.1. Kompleksnost međusobnih odnosa značenjskih obilježja padeža i prijedloga može se uočiti prije svega u prostornim domenima. Naime, prostorne se predodžbe tipično označavaju prijedložnim konstrukcijama, ali sasvim uobičajeno i padežnim formama bez obzira na njihovu mnogo manju frekventnost. No, postavlja se pitanje da li postoji konceptualna razlika između besprijedložnih i prijedložnih prostornih ostvarenja i da li su neke prostorne predodžbe 'neodređene', 'nespecifične', uopćene u nedostatku prijedloga u odnosu na prijedložne. Prijedlozi svakako svojim semantičkim potencijalom pridonose specifičnosti padežnog značenja tako što najčešće neutraliziraju dvosmislenost određene interpretacije³, te se može kazati da je njihovo prisustvo relevantno ukoliko im se značenje u širokom rasponu podudara s padežnim značenjem. Specifična značenja primarno prostornih konstrukcija realiziraju se putem metaforičkih ekstenzija iz jednog centralnog prostornog koncepta. Pojedinačne prostorne značenjske komponente prijedložnih konstrukcija mogu biti reducirane na nekoliko prototipnih predodžbi koje pomažu pri definiranju opsega prijedložnog značenja uključujući i neprostorne, a prijedložne forme zahtijevaju uspostavljanje značajnog stepena apstrakcije prilikom ekspliciranja motivacija za njihovu upotrebu u svakodnevnom diskursu (Šarić 2008: 271–272). Nužno je prilikom analize prijedložnih formi istaknuti činjenicu da semantička prijedloga uveliko doprinosi uspostavljanju značenjskih razlika između jednodimenzionalnih i dvodimenzionalnih entiteta na jednoj strani i trodimenzionalnih entiteta na drugoj strani, što čini bitnu komponentu za gramatičku strukturu slavenskih jezika, a ta se razlika jasno eksplicira upotrebom prijedložnih formi.

3.2. Besprijedložne instrumentalne konstrukcije tipično su vezane s prototipnim instrumentalnim značenjem sredstva. U ovakvim se konstrukcijama najlakše uočava instrumentalni koncept paralelizma, tj. usklađenosti ili sinhroniziranosti kretanja L i OL, tj. najčešće agensa, čije se putanje u potpunosti poklapaju. Npr.: *Jeste li se vozili kad fja-kerom po starim drvoredima u Baluk Abadu?* (IHT, 47)⁴ Shematični koncept paralelizma također je uočljiv i u konstrukcijama s tzv. prosekutivom, odnosno prostornim instrumentalom, ali na specifičan način. U ovim konstrukcijama L nije obilježen konceptom dinamičnog kretanja kao OL, već statičnošću. Naime, instrumentalni referent je L kojemu je inherentno obilježje njegova dužina ili putanja, tj. naglašeno mu je obilježje sred-

³ Lj. Šarić (2008: 275) u ovome kontekstu uspoređuje primjere rečenica – *Idem k Mariji i Idem Mariji*, pri čemu ističe da prijedlog *k* u ovome slučaju specificira prostornu predodžbu, ne dopuštajući drukčiju interpretaciju i isključujući pak potencijalna apstraktnija značenja.

⁴ Oprimjerena čine izvori instrumentalnih konstrukcija ekscerpirani iz Oslo korpusa bosanskih tekstova koji obuhvaćaju beletristiku, esejistiku, dječiju književnost, poeziju, te tekstove iz naučnog, administrativnog i publicističkog stila. Obuhvaćaju sljedeće: ABM – Abdurezak Hifi Bjelevac, *Minka*; ADL – Alija Dubočanin, *Ladarski par*; ALU – Alma Lazarevska, *U znaku ruže*; AMH – Ahmed Muradbegović, *Haremske novele*; ANŠ – Alija Nametak, *Šejh Jujo*; DŽKI – Dževad Karahasan, *Istočni divan*; DŽSN – Džemal Sokolović, *Nacija protiv naroda*; HRP – Hajrudin Ramadan, *Priče od kiše*; IHV – Irfan Horozović, *Vauvan*; MAS – Midhat Ajanović, *Smrt u Sarajevu*; NBHL – Nura Bazdulj-Hubijar, *Ljubav je sibirbaz, babo*; NIP – Nedžad Ibrišimović, *Pisar Neferti (Vječnik)*; NIR – Nedžad Ibrišimović, *Ruhani i šejtani – inspiracija (članci i intervjui 1990–1995)*; NIU – Nedžad Ibrišimović, *Ugursuz*; RDŽO – Rizo Džafić, *Očev zavijač*; SFP – Sead Fetahagić, *Poljubi pa ostavi*; SV13 – *Svijet*, br. 13, 1996; SV62 – *Svijet*, br. 62, 1997; SV65 – *Svijet*, 65, 1997. Manji broj izvora zabilježen je analizom književnih djela bošnjačkih pisaca 20. st. (npr. IHT – Irfan Horozović, *Talbe ili Sadržanski vrh*; ASS – Abdulah Sidran, *Sarajevska zbirka*). Primjeri iz elektronskog korpusa nemaju oznaku stranice.

stva kojim se vrši pravolinijsko kretanje što se pripisuje dinamičnom kretanju OL. Dakle, lokalizatori su statični objekti namijenjeni kretanju OL, odnosno agensa. Stoga se u toj ulozi najčešće javljaju lekseme koje označavaju neke saobraćajnice – puteve, ceste, tunele i sl., dok se konceptualno naglašava njihova dužina, odnosno protežnost kao potencijalna putanja kretanja OL. Npr.: *...i uputismo se puteljkom prema obzorju...* (IHT, 49) – *...i zaputio se trošnim drumom za Harem Vakuf.* (IHT, 75)

3.3. Za semantičku interpretaciju prijedložnih instrumentalnih konstrukcija relevantna su značenjska obilježja prijedloga s kojim dolaze. Među njima se ističu dvije skupine: socijativne i proksimativne instrumentalne konstrukcije.

3.3.1. Socijativne konstrukcije primarno se ostvaruju sa socijativnim prijedlogom *s(a)*, te se nameću kao osnovno morfosintaksičko sredstvo za iskazivanje te semantičke kategorije. **Socijativnost** se u ovome slučaju uzima vrlo apstraktno, te podrazumijeva svako aktivno uzajamno sudjelovanje primarnog i sekundarnog entiteta u istome procesu, pri čemu je njihov odnos uzajamnosti naročito naglašen, ali se ona metaforičkim i metonimijskim procesima transponira u različita druga značenja kojima se odlikuju navedene prijedložne forme. Tipične socijativne konstrukcije dolaze s tzv. socijativnim glagolima. Npr.: *Zuhra, sad sam razgovarala sa majkom.* (NBHL) – *Nego ti popričaj sa svojima, možda bi ti bolje bilo u ulemi ili negdje tako...* (DŽKI) – *Kemal se tajom sastajao s trećom i najmlađom kćerkom Demirovića, Begzadom...* (NIU) Prijedložno-padežne instrumentalne konstrukcije s prijedlogom *s(a)* metaforičkim ekstenzijama mogu iskazivati i različita druga značenja, npr. vremensko (temporalno), načinsko, kvalitativno i dr. Naime, **temporalne konstrukcije** ovoga tipa podrazumijevaju da se temporalni L iskazan instrumentalnim referentom konceptualizira kao entitet koji se kreće, te se paralelno s tim kretanjem vremena po vremenskoj osi odvijaju i određeni procesi označeni upravnim glagolima. Budući da se vrijeme konceptualizira kao pravolinijsko kretanje koje ima pozitivan tok, dakle, kreće se linearno, i glagolski proces iskazan upravnom riječju iskazan je kao jedna pravolinijska metaforička putanja koja se u potpunosti poklapa s putanjom toka jednog vremenskog odsječka iskazanog instrumentalnim referentom. Stoga se ovaj tip temporalnog značenja određuje i kao socijativna temporalnost⁵. Npr.: *Ja sa suncem ustani pa na njiuu.* (ADL) – *Najviše sam uz Ankhafa boravio, tražio ga s jutrom i s večeri.* (NIP) **Načinskim konstrukcijama** ovoga tipa najčešće se kvalificiraju akcije, odnosno glagolski procesi iskazani upravnim glagolima, pri čemu se vrši načinska značenjska transpozicija primarno socijativnog prijedloga *s(a)* preko tzv. pseudosocijativa.⁶ U njima se kao instrumentalni referenti uglavnom javljaju lekseme sa semantičkim obilježjem (+ apstraktno) izričući specifične okolnosti toka glagolskog procesa i kvalificirajući ga, te predstavljaju entitete koji, na konceptualnom planu, jasno stoje u odnosu paralelizma s glagolskim procesom budući da su od njega neodvojivi. Paralelizam između OL i L uspostavlja se putem metaforičkog preslikavanja, odnosno „između metaforičke putanje doživljavača (koji se za trajanja procesa metaforički kreće od njegova po-

⁵ I. Pranjković (2001: 17) u tom smislu govori o događaju „koji se odvija zajedno ('u društvu') s vremenskim odsječkom označenim vremenskim lokalizatorom.”

⁶ V. Palić (2007: 118). Također se ističe kako su navedene konstrukcije prilično frekventne i dosta raznovrsne u bosanskom jeziku. O instrumentalnim prijedložno-padežnim izrazima s načinskim značenjem v. Palić (2007: 116–123).

četka prema kraju) i same emocije koju, u skladu s konceptualnom metaforom LJUDSKO TIJELO JE POSUDA, konceptualiziramo kao entitet smješten u unutrašnjosti doživljavača (s mogućim izvanjskim manifestacijama u vidu fizičkoga stava i sl.), pa je ona samim time metaforički združena s njim. (...) Emocija, dakle, na konceptualnoj razini 'prati' doživljavača od početka do kraja procesa, iako joj ne možemo pripisati aktivnu dinamičnost karakterističnu za instrumentalno značenje društva" (Tanacković Faletar 2011: 244–245). Npr.: *Bacio se na posao sa žarom kakvim nikad dotad nije radio.* (IHT, 31) – *Već u vodi, žudno je i s čežnjom udisala miris svoje mokre kose...* (IHT, 106) – *A onda je primijetila da je jedan čistač s požudom posmatra.* (SFP) **Kvalitativne instrumentalne konstrukcije** ovoga tipa vrlo su frekventne u bosanskoj jeziku. U njima se koncept paralelizma može uočiti putem značenjske transpozicije socijativnog prijedloga *s(a)*, koji ukazuje na to da je metaforička putanja postojanja OL paralelna u vremenskom pogledu s putanjom L, odnosno s osobinom ili fizičkom sastavnicom koja je s upravnim entitetom nerazdruživo povezana. Premda je ovdje riječ o statičnim scenarijima, može se kazati da specifična osobina iskazana instrumentalnim referentom postoji paralelno s postojanjem upravnog entiteta na koji se odnosi, te može predstavljati njegov odvojivi ili neodvojivi dio. Npr.: *Potražio je neku staru iskusnu ženu sa bradavicom na gornjoj usnici i brčićima kao u mačke...* (AMH) – *Tad ih poslužuje djevojka sa uskim zelenim očima.* (ALU)

3.3.2. Kad je riječ o proksimativnim instrumentalnim konstrukcijama, može se kazati da je njihova značenjska jezgra rubnije ostvarenje instrumentalnog padežnog koncepta paralelizma, ali se u određenoj mjeri, dakle posredno, povezuje i s jezgrenim značenjima instrumentala. Svi navedeni prijedlozi što dolaze u okviru proksimativnog instrumentala mogu doći i u akuzativnim prijedložno-padežnim konstrukcijama, no njihova je akuzativna upotreba motivirana općim padežnim konceptom akuzativa, koji podrazumijeva dostizanje cilja iskazanog akuzativnim referentom, tj. u prototipnoj se upotrebi upućuje na odnose kontaktne direktivnosti između OL i L, što kod instrumentalnih formi nije slučaj, jer je njihov odnos distantne prirode.

3.3.2.1. Konstrukcije s prijedlogom *pred(a)*⁷ u svom referencijalnom značenju podrazumijevaju prostorne predodžbe u kojima je instrumentalni referent L s čije je prednje strane smješten ili se kreće OL, tj. položaj ili kretanje OL određeno je kroz specifičan odnos prema prednjoj strani L. Stoga one nose tipično **prostorno značenje**. Npr.: *Pred vratima je stajao Sulejman, u oćajanju.* (IHT, 83) – *Čovjek što je sjedio pred njom nije bio Aki.* (NBHL) – *Isao sam pred ocem i birao prečace kroz parkove do prodavnica.* (RDŽO) Instrumental s prijedlogom *pred(a)* realizira se i s **kauzalnim značenjem**, što se postiže značenjskim ekstenzijama iz prostornih predodžbi, npr.: *I cijelo je susjedstvo, od toga njihova ponosa, strahovalo preda mnom, kao da me nije majka rodila...* (AMH) – ..., *da bi pred njim zastrepio zbog čega!* (AMH) – *Od tada se povremeno pravda i stidi pred njom...* (DŽKI) Nerijetko dolazi s **temporalnim**, npr.: *Pred njima je život, pred njima je Bosna.* (SV13) – *A meni svi kažu: pred tobom je sada budućnost!* (SFP), kao i s **prezenta-**

⁷ Prijedlog *pred(a)* dolazi uz akuzativ i instrumental i primarno iskazuje **prelokativnost**, tj. OL nalazi se ili se kreće s prednje strane L. V. Pranjković 2001: 8–9. Autor navodi da „prostorni prijedlozi s instrumentalom preciziraju mjesto OL u odnosu na L. Za razliku od akuzativnih prijedloga oni ne pretpostavljaju kretanje ili kakvu drugu akciju, nego statičnost (...)”

tivnim značenjem⁸, npr.: *Ne znam da li mogu govoriti pred njim – reče Malik i pokaza na ajana.* (NIU) – *Zbog te zahvalnosti je počela pred njegovim očima izvoditi ples rukama...* (DŽKI)

3.3.2.2. Konstrukcije s prijedlogom *za* u svom referencijalnom značenju podrazumijevaju prostorne predodžbe što upućuju na to da je instrumentalni referent L s čije je stražnje strane smješten ili se kreće OL, tj. položaj ili kretanje OL određeno je kroz specifičan odnos prema stražnjoj strani L,⁹ čime se također iskazuje **prostorno značenje**, npr.: *Sve troje su sjedili za stolom.* (NBHL) – *Nekad bi se Abdulah zaboravio i čekao za vratima Minkinih soba...* (ABM) **Kauzalno značenje** konstrukcija ovoga tipa ostvaruje se putem metaforičkog preslikavanja prostornih predodžbi na domen emocija tako što se određeni emocionalni odnos konceptualizira kao konstantno praćenje nedostupnog entiteta u želji da se on dostigne. Premda L neprestano „izmiče” OL, odnosno agensu, on je i dalje fokusiran na njega i metaforički ga nastavlja slijediti u težnji da ga dostigne. Npr.: *Bio je siguran da će ona, ma šta pisalo na svitku, vidjeti da gospodar tuguje za njom...* (DŽKI) – ..., *ali nani je srce vazda patilo za Sarajevom.* (SV65) **Finalno značenje** ovog konstrukcijskog modela¹⁰ vrlo je frekventno, a temelji se na metaforičkom preslikavanju faktivnoga kretanja na apstraktniji značenjski domen, npr.: ..., *a zatim nijemo slijegali namenima i odlazili dalje za poslom.* (IHT, 109) – *Sufjan je za svojim trgovačkim poslovima mnogo putovao...* (DŽKI) – ..., *a nije hijela za službama i plaćama...* (ANŠ) – *U potrazi za komadom kruha i paklom cigareta, svaki dan, pedeset godina, koračao sam ivicom...* (NIR) – *Pa i tvoja težnja za pravdom je nakaradna.* (NIU)

3.3.2.3. Instrumentalne konstrukcije s prijedlogom *nad(a)* podrazumijevaju prostorne predodžbe u kojima je instrumentalni referent lokalizator s čije je gornje strane smješten ili se kreće OL, odnosno položaj ili kretanje OL određeno je specifičnim odnosom prema gornjoj strani L, čime se iskazuje **supralokativnost**.¹¹ **Prostorno se značenje** tipično ostva-

⁸ Prezentativ se smatra „prijedložnim potpadežom” (Pranjković 2001: 29) kojim se označava da se kakav proces (OL) odvija u prisutnosti L najčešće obilježenog instrumentalom s prijedlogom *pred(a)*. Instrumentalni entitet u službi je evaluacije procesa obilježenog upravnim članom konstrukcije, dok prijedlog *pred(a)* metaforičkim preslikavanjem označava apstraktnu lokaciju – u prvome planu nije više mjesto odvijanja glagolskoga procesa, nego prisustvo relevantnog entiteta (uglavnom ljudskog bića) na određenom prostoru kojemu je data mogućnost evaluacije glagolskoga procesa, odnosno sadržaja na koji se taj proces odnosi.

⁹ U tom smislu, instrumentalnim konstrukcijama ovoga tipa u referencijalnom značenju iskazuje se **postlokativnost**, koja se može obilježiti i sljedećim konstrukcijskim modelima: *za* + A, *iza* + G, *sa* *stražnje strane* + G, *pozadi* + G, *straga* + G. (V. Pranjković 2001: 9).

¹⁰ Poznato je da prijedlog *za* i uz akuzativ u velikoj mjeri iskazuje finalno značenje, osobito značenje namjerne, koje je vrlo blisko finalnoj semantičkoj kategoriji, ali se od nje razlikuje po tome što ne označava primarno djelovanje usmjereno ka nekom konkretnom cilju, nego označava svrhu ili službu čega, te je obilježena komponentom statičnosti za razliku od finalne kategorije, kojoj je svojstvena dinamičnost. V. i Kovačević 1992: 124. O kategoriji teličnosti (cilja) v. Piper i dr. 2005: 803–812, potom Pranjković 2001: 21–22, gdje se navodi da se final, kao svojevrsni „prijedložni potpadež”, označava kao okrenutost prema čemu, usmjerenost, namjera, odnosno cilj i najčešće se izražava konstrukcijama s prijedlogom *za*, primarno uz akuzativ, a potom uz instrumental, te akuzativnim konstrukcijama s prijedlozima *na*, *u*, *o* i *po*, kao i lokativnim s prijedlogom *po*, a najpreciznije se izražava konstrukcijom *radi* + G. U posebnim funkcionalnim stilovima standardnog bosanskoga jezika učestala je upotreba konstrukcija s prijedložnim izrazima *u cilju* / *s ciljem*, *u svrhu* + G u ulozu adverbijala namjere (Jahić–Halilović–Palić 2000: 392).

¹¹ Prostorni odnosi koji podrazumijevaju **supralokativnost** temelje se na predodžbama da se OL nalazi ili se kreće u vršnom dijelu, po površini L ili iznad njega. Iskazuje se konstrukcijama *na* + A/L, *po* + L, *po(više)* + G, *nad* + A/l, *iznad* *ponad* + G, *vrh* *povrh* / *navrh* / *uvrh* na *vrhu* + G (Pranjković 2001: 9).

ruje u konstrukcijama tipa: *...govorio Nadi-beg sam sobom stojeći nad otvorenim kovčegom i razbacanim stvarima.* (ABM) – *Nedugo zatim ugleda usamljenu kuću pored puta i ženu u dimijama nagnutu nad lopatom.* (NBHL) Instrumental s prijedlogom *nad(a)* prilično je frekventan u okviru konstrukcija u kojima dolazi u ulogu gramatičko-semantičke dopune tzv. glagolima upravljanja. Instrumentalni referent je u tom slučaju potpuni pacijens glagolskoga procesa, a agens kontrolor ili posjednik takvoga entiteta, te je obilježen značenjem „dominacije”. Konstrukcije s prijedlogom *nad(a)* svojim predodžbama statičnoga prostornoga scenarija supralokativnosti metaforičkim ekstenzijama nameću bitnu konceptualnosemantičku komponentu dominacije agensa u odnosu na pacijensa označenog instrumentalnim referentom,¹² budući da semantička obilježja prijedloga šire i jezgreno značenje instrumentala, u ovom slučaju značenje sredstva.¹³ Time se naročito ističe nadređeni odnos nominativnog referenta prema instrumentalnom, čija je sfera potencije potpuno sužena.¹⁴ Npr.: *Otkuda to / da svaki umije / – kad god mu prabne – / nada mnom da vlada?* (ASS, 164) – ..., *eksploatira ih, mrzi, ponižava, dominira nad njima na bilo koji način, determinira ih...* (DŽSN) – *Miloševiću je zadržavanje vlasti nad Kosovom i Albancima u ovakvim okolnostima još uvijek "pun pogodak".* (SV, 62) Ovim se konstrukcijskim modelom tipično iskazuje i **kauzalno značenje**, npr.: *Počeo je vaditi bodlje i gorko plakati nad svojom sudbinom.* (HRP) – *Jadikujući nad onim što se dogodilo Bošnjacima u Bosni od Srba i Hrvata, jedan albanski intelektualac mi je...* (DŽSN) – ... *i sve lakše se iznenadujem nad onim što u sebi otkrivam.* (DŽKI) – ..., *niti žalim, niti se divim nad Musinim udesom...* (NIU) **Komparativno značenje** ovih konstrukcija uspostavlja se na temelju prostornog odnosa lociranosti OL u vršnom dijelu L putem metaforičkih ekstenzija tako što se takvi entiteti dovode u poredbeni odnos na apraktnoj vertikali, te se OL pripisuje svojstvo višeg ili najčešće najvišeg stupnja u odnosu na izraženost istoga svojstva kod L. Npr.: ..., *dok je nad njom prednjačila melodija i zvuk rečenice...* (NIR) – ..., *a onda iz toga, opet razumom, otkrijemo kolika je prednost Onoga svijeta nad ovim.* (DŽKI) – *I mogu reći: Kur'an je milost nad milošću...* (NIR)

3.3.2.4. Instrumentalne konstrukcije s prijedlogom *pod(a)* u svom referencijalnom značenju podrazumijevaju prostorne predodžbe u kojima je instrumentalni referent lokalizator s čije je donje strane smješten ili se kreće OL, tj. položaj ili kretanje OL određeno je specifičnim odnosom prema donjoj strani L, čime se iskazuje sublokativnost.¹⁵ U apstraktnijim domenima upotrebe metaforičkim ekstenzijama takvih prostornih koncepata, najčešće u skladu s orijentacijskom konceptualnom metaforom KONTROLA JE GORE, odnosno KONTROLIRANI OBJEKTI SU DOLJE, OL konceptualizira se kao fizički

¹² Metaforičke ekstenzije prostornih odnosa ovoga tipa najčešće su utemeljene na orijentacijskim konceptualnim metaforama, odnosno podmetaforama VLAST JE GORE, KONTROLA JE GORE, POBJEDA JE GORE i sl. (V. Tanacković Faletar 2011: 254–255; Klikovac 2006: 413–424)

¹³ Besprijedložne konstrukcije uz navedene glagole upravljanja M. Ivić (1954: 113–114) svrstava u kategoriju „nosioca stanja” i smatra da je to „izrazito objekatski instrumental”, te da se njime otkriva „pojam koji na sebi trpi vršenje glagolske vladnje, koji je obuhvaćen ovim vršenjem”.

¹⁴ Po ovome semantičkom obilježju navedene instrumentalne konstrukcije značenjski su bliske dativnim konstrukcijama kojima se obilježava odnos nadređivanja. V. Palić 2010: 165–168.

¹⁵ Prostorni odnosi koji podrazumijevaju **sublokativnost** temelje se na prostornim predodžbama da se OL nalazi ili se kreće nižim / donjim dijelom L. Iskazuje se konstrukcijama *pod(a)* + A/L, *ispod* + G, *dno*, *podno*, *udno*, *na dnu* + G, *niže* + G, *s donje strane* + G (Pranjčević 2001: 9).

objekt smješten ispod kakvog drugog entiteta koji se u tom slučaju smatra nadređenim, što mu omogućava veći stupanj kontrole nad podređenim referentom. **Prostorno se značenje** tipično realizira u primjerima: *Braća su joj stajala pod brijegom i nije imala kud.* (NIU) – *Sjedimo, / eto, u bašti, pod lozom i višnjom, o umijeću / ljubavi je riječ i turobno znanu našem.* (ASS, 88) No, značenjskim ekstenzijama konstrukcije ovoga tipa iskazuju i različita apstraktnija značenja, ponajviše **kauzalno**, npr.: *Dovikuju se dječaci povijeni pod teretom svježe odštampanih novina.* (ALU) – *Dizdar se uvijao pod udarcima.* (NIU) – *Bilo joj je ugodno i voljko pod tim blagim magičnim pogledom.* (ABM) – *Tijelo mu se znao pod toplim džemperom.* (ALU), te **načinsko značenje**, npr.: *I mene si njegovao pod zvonom, babo.* (NBHL) – ... *i Ilmihar ih je već morao čitati pod povećavajućim staklom, ...* (IHT, 129)

3.3.2.5. Instrumentalne konstrukcije s prijedlogom *među* prototipno podrazumijevaju prostorne predodžbe u kojima se instrumentalni referent odnosi na više lokalizatora što okružuju OL, iskazujući tako **interlokativnost**, a u takvim je slučajevima riječ o **skupnom interesivu**.¹⁶ Veći broj istovrsnih lokalizatora, iskazanih množinskim oblikom instrumentala, zajedno predstavljaju orijentacijsku tačku prema kojoj se vrednuje kretanje ili položaj OL, pri čemu postoji kognitivna distanca koja podrazumijeva stalnost i nepromjenjivost prostorne razdaljine među njima što se ostvaruje tokom cijeloga glagolskog procesa ili neodređenog razdoblja. Za semantičku interpretaciju ovih konstrukcija, kao prvo, od ključnog su značaja značenjska obilježja prijedloga *među*, koji svojim prostornim predodžbama omeđenosti OL istovrsnim lokalizatorima u prvi plan ističe prostornu semantiku. Različitim značenjskim ekstenzijama ovakve konstrukcije mogu razviti i druga apstraktnija značenja. Nadalje, ono što ove konstrukcije izdvaja od ostalih modela prijedložnog instrumentala jesu njihova specifična gramatičko-semantička obilježja. Naime, tzv. skupni interesiv redovito uza se zahtijeva pojavu pluralnih oblika instrumentala (pojavu više istovrsnih lokalizatora). Pored toga, u poziciji instrumentalnog referenta mogu se naći i lekseme koje označavaju nebrojivu množinu, tj. zbirnu, uključujući i onu zbirnu množinu koja je to samo značenjem, a ne i oblikom. Također je interesantno primijetiti kako se u velikom broju primjera u toj ulozi javljaju lične zamjenice, najčešće lična zamjenica za 3. l. mn. ili pak zamjenica za svako lice (u tom slučaju metonimijski upotrijebljena).¹⁷ Sva navedena gramatička obilježja utječu i na promjene na semantičkom planu koje podrazumijevaju uspostavljanje socijativnog odnosa među referentima (uglavnom živim ljudskim bićima) utemeljenog najčešće na određenoj vrsti relacije među entitetima. Tako se ovaj tip proksimativnog instrumentala u stanovitoj mjeri približava i jezgri instrumentalne značenjske mreže – socijativu, što ga načelno čini unekoliko drugačijim od ostalih modela s proksimativnim prijedlozima. Konstrukcijski model s prijedlogom *među* realizira se u okviru prostornog, agentivno-socijativnog i partitivnog-ablativnog značenja. **Prostorno se značenje** konstrukcija s prijedlogom

¹⁶ *Skupni interesiv* pretpostavlja više od dva lokalizatora, koji dolaze u množinskom padežnom obliku, a realizira se uz A ili I, iskazujući tako **interlokativnost**, što podrazumijeva da je OL okružen lokalizatorima. Za razliku od njega *linearni interesiv (između)* podrazumijeva dva lokalizatora i realizira se u genitivnim konstrukcijama. V. Pranjčević 2001: 10.

¹⁷ Naime, ukupno trećina zabilježenih primjera konstrukcija s prijedlogom *među* (iz izvora koji su poslužili za ovo istraživanje) u ulozi instrumentalnog referenta ima ličnu zamjenicu, najčešće za 3. l. mn. ili za svako lice (*sebe*), što govori o tome da se u toj poziciji u većem broju slučajeva javljaju referenti sa značenjskim obilježjima (+ živo) i (+ ljudsko).

među prototipno realizira u statičnim scenarijima, uglavnom uz intransitivne glagole, npr.: *Sjedili smo gore među čempresima kroz koje se vidjelo more.* (IHV) – *Ova starica je dva mjeseca ležala među ruševinama kućice u kojoj je zapaljena...* (NBHL) **Agentivno-socijativno značenje** specifično je za ovaj konstrukcijski model, a utemeljeno je primarno na prostornim predodžbama omeđenosti OL većim brojem lokalizatora. Metaforičkim preslikavanjem prostornih odnosa na apstraktnijem domenu stvara se koncept socijativne situacije što uključuje učešće većeg broja lokalizatora koji se dovode u neposrednu vezu putem OL, najčešće nekog glagolskoga procesa ili pak nominativnog referenta koji ih realizacijom glagolskoga procesa dovodi u kontakt. Tako se stvara socijativni scenarij, pri čemu su lokalizatori zapravo agensi takvog procesa. Npr.: *To je svjetina razgovarala među sobom nakon što je Minka odvedena.* (ABM) – ..., a oni, kao što znaš, uglavnom žive uz rijeku i družu se među sobom. (DŽKI) – ...i radoznali susjedi su se užurbano došaptavali među sobom,... (IHT, 31) **Partitivno-ablativno značenje** iskazuje se konstrukcijama tipa: ..., a šta reći za jednog od prvih među njima. (MAS) – *Ako hoćeš da znaš ko među nama jedini ima da postane aktivan političar, to je onda Abdul.* (SFP) – *Ako neko među ljudima nije za pisanje priča, to je siroti Mukaffa...* (DŽKI) – *Među svim konjima bio je ždrijebac imenom Kazan...* (IHT, 96) Njihovo je značenje motivirano prostornim predodžbama okruženosti OL većim brojem lokalizatora, čime se na apstraktnijem domenu fokusiraju predodžbe zbirnosti entiteta o kojima je riječ, te se u prvi plan stavlja dijelnost i izdvajanje jednog entiteta iz mnoštva drugih kao dijela iz cjeline iskazane množinskim oblikom instrumentala. Ovaj se semantički tip iskazuje i genitivnim konstrukcijama s prijedlogom *od, iz i između*.

4.

U konačnici, kad je riječ o realizaciji instrumentala u savremenom bosanskome jeziku, primjećuje se njegova sve značajnija prijedložna upotreba. Težnja instrumentala da se realizira u prijedložnom obliku proizlazi iz njegove semantičke strukture koja podrazumijeva postojanje koncepta paralelizma među dvama entitetima prilikom njihovog istosmjernog kretanja, odnosno supostojanja u određenom vremenskom razdoblju, te konstantne i neizmijenjene udaljenosti među njima tokom svih faza glagolskoga procesa. Za predstavljanje takvoga koncepta jezičkim formama u bosanskome jeziku najpogodniji oblici jesu zapravo prijedložno-padežne konstrukcije, budući da prijedlozi svojim semantičkim obilježjima specificiraju određena padežna značenja, utemeljena svakako na prostornim konceptualnim predodžbama. Stoga u prijedložnim konstrukcijama dolazi do sve izraženijeg slabljenja invarijantnog značenja instrumentala – značenja sredstva, dok socijativna značenjska jezgra, budući da su konstrukcije sa socijativnim prijedlogom najbrojnije, postaje u jeziku sve stabilnija i u onim situacijama kad je riječ o vrlo labavoj vezi između nominativnog i instrumentalnog referenta u izvođenju jedinstvene akcije primarno pripisane agensu. Instrumental je u samom početku mnogo jače bio vezan za kategoriju sredstva ili „oruđa”, ali se u daljem svom razvoju sve više počeo profilirati kao socijativ (u najširem smislu riječi), što se može objasniti i činjenicom da se pojedina njegova značenja semantičkim ekstenzijama sve više apstrahiraju i udaljuju od prototipnog značenja sredstva. Sve to je dodatno ojačalo i njegovu prijedložnu upotrebu. S druge strane, upotreba instrumentala s proksimativnim prijedlozima u iskazivanju tzv. 'statične orijentacije', ali i apstraktnijih

značenjskih kategorija sve je običnija. Činjenica da je prijedložnom upotrebom svakog padeža padežno značenje manje istaknuto također doprinosi zaključku da je invarijantno značenje sredstva u prijedložnim instrumentalnim konstrukcijama dosta oslabljeno, ali su pojedine među njima u neizravnoj vezi s tom značenjskom kategorijom i čine rubnija ostvarenja instrumentalne semantičke mreže. Beprijedložnim formama instrumentala svakako je mnogo jače istaknuto prototipno značenje (sredstva) ovoga padeža.

Literatura

- Arsenijević, Nada (2003a) „Akuzativ s predlogom u savremenom srpskom jeziku (I)”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLVI/1, Novi Sad, 107–263.
- Arsenijević, Nada (2003b) „Akuzativ s predlogom u savremenom srpskom jeziku (II)”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLVI/2, Novi Sad, 53–216.
- Belaj, Branimir (2008a) *Jezik, prostor i konceptualizacija. Shematična značenja hrvatskih glagolskih prefiksa*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet, Osijek.
- Belaj, Branimir (2008b) „Pre-locativity as the schematic meaning of the Croatian verbal prefix *pred-*”, *Jezikoslovlje*, 9/1–2, Osijek, 123–140.
- Belaj, Branimir (2010) „Prostorni odnosi kao temelj padežnih značenja – shematičnost i polisemija hrvatskoga prijedložno-padežnog izraza *od + genitiv*”, *Sintaksa padeža. Zbornik radova znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem 'Drugi hrvatski sintaktički dani'*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje i Filozofski fakultet Osijek, Zagreb, 15–33.
- Belaj, Branimir; Tanacković Faletar, Goran (2010) „Konceptualnosemantički temelji gramatičkih odnosa: predikatni instrumental u hrvatskome jeziku”, *Suvremena lingvistika*, 70, Zagreb, 147–172.
- Ivić, Milka (1954) *Značenja srpskohrvatskog instrumentala i njihov razvoj (sintaksičko-semantička studija)*, Beograd, Institut za srpski jezik.
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2000) *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica, Dom štampe.
- Janda, Laura A. (1993) *A Geography of Case Semantics: The Czech Dative and the Russian Instrumental*, Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Klikovac, Duška (2006) *Semantika predloga: Studija iz kognitivne lingvistike*, Beograd, Filološki fakultet.
- Kovačević, Miloš (1988) *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo, Svjetlost.
- Langacker, Ronald W. (2008) *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, New York, Oxford University Press.
- Palić, Ismail (2007) *Sintaksa i semantika načina*, Sarajevo, Bookline.
- Palić, Ismail (2010) *Dativ u bosanskome jeziku*, Sarajevo, Bookline.
- Piper, Predrag (1977) „Obeležavanje prostornih odnosa predloškim i padežnim konstrukcijama u savremenom ruskom i savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku”, *Prilozi proučavanju jezika*, 13–14, Novi Sad, 1–51.

- Piper, Predrag (2001) *Jezik i prostor*, (drugo, dop. izdanje), Biblioteka XX vek, Beograd.
- Piper, Predrag; Antonić, Ivana; Ružić, Vladislava; Tanasić, Sreto; Popović, Ljudmila; Tošović, Branko (2005) *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*, ur. Milka Ivić, Beograd, Institut za srpski jezik, Beogradska knjiga, Matica srpska.
- Pranjeković, Ivo (1992) Prostorna značenja prijedloga u hrvatskome jeziku", *Suvremena lingvistika*, 18/33, Zagreb, 21–26.
- Pranjeković, Ivo (2001) *Druga hrvatska skladnja: Sintaktičke rasprave*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pranjeković, Ivo (2009) „Prostorna značenja u hrvatskome jeziku", *Prostor u jeziku/Književnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb, 11–19.
- Stevanović, Mihailo (1984–1985) „Socijativ-instrumental: jednakost i razlike, dodiri i mešanja", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXVII–XXVIII*, Novi Sad, 733–740.
- Šarić, Ljiljana (2007) „Konstrukcije za izražavanje prostornih odnosa u hrvatskom jeziku", *Sintaktičke kategorije. Zbornik radova znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem Hrvatski sintaktički dani*, ur. B. Kuna, Osijek, Filozofski fakultet – Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 253–270.
- Šarić, Ljiljana (2008) *Spatial Concepts in Slavic, A Cognitive Linguistic Study of Prepositions and Cases*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Tanacković Faletar, Goran (2011) *Semantički opis nesamostalnih (kosih) padeža u hrvatskome jeziku i njegove sintaktičke implikacije*, (doktorska disertacija u rukopisu), Osijek, Filozofski fakultet.

SUMMARY

Mirela Omerović

**RELATIONS BETWEEN PREPOSITONS AND CASE CATEGORIES
(ON THE EXAMPLES OF THE PREPOSITIONAL INSTRUMENTAL)**

This paper discusses relationships and impact of semantic features of the prepositions of marching general meaning of the cases, especially of the general meaning of the instrumental, which is illustrated whit the prepositional instrumental constructions. Specific relationship between prepositions and cases is fundamental source of information about spatial perceptions. Prepositions together with other elements of construction participate in forming and intermediation of spatial meanings. Spatial meaning of prepositional constructions is specified by meaning features of prepositions. Also, abstract semantic categories, which are based on the principles of semantic extensions, are made concrete by meaning features of prepositions. The semantic framework of prepositional-case instrumental constructions is based on two meaning categories – the sociative and proximity. For the sociative category in prototypical constructions it's typical to have mutual participating of two entities in the same verbal process. However, the instrumental expressing proximity is solidly based on the semantic component of orientation, since the instrumental referent represents the orientational point which is important for the movement or the position of the nominative referent. Spatial perceptions are primary in the conceptualization of the whole human cognition, therefore the meaning of each case is based on such notions, and the meaning characteristics of the cases and prepositions that come with them make the semantics of each case more complex.

Key words: relation, prepositions, cases, space, paralelism, cognitive distance

Ismail Palić

O POJAČAJNIM PRIDJEVIMA

*dr. sc. Ismail Palić, Filozofski fakultet, Sarajevo
izvorni znanstveni članak*

UDK: 81'367.623

Rad se bavi istraživanjem specifične upotrebe pridjeva kao premodifikatora nominalnih sintagmi. Riječ je o pojačajnim (intenzificirajućim) pridjevima, kakvi su: čisti, goli, obični, puki, pravi, krajnji, kompletni, totalni, apsolutni. Osvjetljavaju se njihova temeljna sintaksička, semantička i pragmatička svojstva.

***Ključne riječi:** pojačajni (intenzificirajući) pridjev, gramatikalizacija, pojačavanje (intenzifikacija), premodifikator, imenička (nominalna) sintagma, modalne vrijednosti*

1.

Pridjevima je u lingvistici posvećeno dosta pažnje. Najprije, kao jedna od deset vrsta riječi pridjevi su redovno predmetom kategorijalnoga gramatičkoga i leksičkosemantičkog opisa u svim gramatikama. K tome, u novije doba pojavile su se u lingvistici i brojne posebne studije posvećene pridjevima u kojima se ova kategorija riječi sagledava i analizara sa stajališta ukupnosti svojih gramatičkih i semantičkih svojstava (npr. u svjetskoj lingvistici: Givón 1970, Bickes 1984, Warren 1984, Dixon – Aikhenwald 2004 i dr.; u domaćoj: Marković 2010, Hrustić 2011). Uprkos tome ne može se ipak kazati da su oni i dostatno opisani. Dapače, postoje čitave kategorije ili potkategorije pridjeva koje nisu privukle dovoljnu pažnju istraživača i koje su do danas ostale slabo osvjetljene, a neke čak, prije svega u domaćoj lingvistici, većinom i neuočene. To dobrim dijelom vrijedi za pojačajne pridjeve, zbog čega ću se u ovom radu ukratko pozabaviti upravo njima.

2.

O pridjevima koji se nazivaju modalnima općenito, a posebno pojačajnima, u domaćoj se lingvistici govori tek po izuzetku, a i to usputno. Tako, npr., Piper i dr. (2005: 636–649), koji inače od svih južnoslavenskih gramatičara daleko najviše pažnje posvećuju kategoriji modalnosti (izdvajaju njezinih osam tipova), među formalnim jedinicama kojima se izriče modalnost uopće ne navode pridjeve. Marković (2010: 31–34) predstavlja Dixonovu (2004) semantičku tipologizaciju pridjeva, napominjući kako je uočeno nedostajanje

nekim tipova, između ostalih pridjeva prisvajanja, intenzifikacije ili pojačanja i deontičke modalnosti, te da je upravo te tipove Corbett (2004: 216–217) predložio za ruski. No, Marković ne prihvaća druga dva tipa (intenzifikaciju i deontičku modalnost) uz objašnjenje da je riječ o značenjskim tipovima koji se „ostvaruju u sintaksi, odnosno ponajprije su posljedica položaja kojega pridjeva u sintagmi, što se vidi i po tome što takvu ulogu u hrvatskome ne poprima neka posebna, izdvojena skupina pridjeva, nego pridjevi koji temeljno pripadaju drugim semantičkim tipovima” (isto, 34).

Da upotreba pridjeva znatno premaša obilježavanje inherentnog svojstva predmeta označenog imenicom uz koju taj pridjev stoji, u lingvistici je već davno primijećeno. Langacker (2008: 320) napominje da se čak i kod riječi koje se tradicionalno svrstavaju u pridjeve može uočiti značajna semantička raznovrsnost i brojna udaljšavanja od prototipa, među kojima – a što je posebno značajno za temu kojom se ovdje bavim – značenja doživljenosti čega od koga (npr. *strašan* film), potpuno subjektivno vrednovanje (npr. *divan* izvještaj) i dr. Downing–Locke (2006: 436–438) također izdvajaju upotrebu pridjeva u funkciji „epiteta stava”, kojim se izražava „govornikova ili piščeva subjektivna procjena referenta” i koji je „više interpersonalan nego iskustven”, te razlikuju dva njegova osnovna tipa: stav uvažavanja, aprecijativ (npr. *izvrstan*, *božanstven*), i odbojni stav, pejorativ (npr. *idiotski*, *monstruozan*). Ovakva zapažanja nužno vode postuliranju jednog posebnog modalnog domena upotrebe pridjeva, unutar kojega poseban poddomen pripada pojačajnim (intenzificirajućim) pridjevima.

No prije nego što se pozabavim samim pitanjem pojačajnih pridjeva, potrebno se kratko osvrnuti na pojmove *intenzitet* i *intenzifikacija*. U lingvistici su ovi pojmovi preuzeti iz fizike, koja operira veličinom imenovanom kao „intenzitet” i definiranom kao „veličina neke sile ili energije po jedinici površine, naboja ili mase kao mjera učinka fizikalnog djelovanja” (RHJ 2000: 358). Kao lingvistički pojam i termin intenzitet se općenito definira kao položaj, stupanj ili tačka na skali čiji su krajevi označeni suprotnim polovima (– i +) i koji, za razliku od intenziteta u fizici, nije objektivno mjerljiv (Lyons 1977: 274), npr. na skali toplote na čijem se jednom kraju nalazi *leden*, na drugom *vreo*, a između *hladan/studen*, *mlak*, *topao*, *vruć*. U početku je najširu primjenu imao u fonetici, a kasnije i drugdje, pa tako i u sintaksi, koja operira pojmom *intenzifikator* ili *pojačivač*, koji se u najširem smislu definira kao eksplicitno sredstvo kojim se značenje impliciranog intenziteta nekog leksema pomjera na skali intenziteta prema gore ili prema dolje.

2.1. Pojačajnim (intenzificirajućim) pridjevima ili *intenzifikatorima*¹ ovdje se smatraju oni pridjevi koji ne izriču svojstvo predmeta označenoga glavom imeničke sintagme, što inače prototipični pridjevi kao modifikatori čine, nego prenose obavijest o tome kako govornik jako doživljava predmet na koji se upućuje (Sinclair 1990: 69). Oni, kao i drugi sintaksički pojačivači, pojačavaju sadržaj imenice uz koju stoje pomjerajući mu položaj na skali intenziteta. Pojačajni pridjevi razvili su se od kvalitativnih

¹ Za ovu klasu pridjeva Ghesquière (2009, 2011) koristi engl. termin *emphasizers*. Složenim terminom *emphasizing adjectives* koristi se Sinclair (1990), a Quirk i dr. (1973) nazivom *emphasizer* imenuju jednu od dvije glavne podvrste pojačajnih pridjeva (*intensifying adjectives*). Možda bi se i u bosnistici mogao predložiti termin *emfazor*. Ja se ipak opredjeljujem za poznati i prihvaćeni termin *intenzifikator* (koji se doduše u nas koristi prije svega za intenzificirajuće priloge i čestice).

(opisnih) pridjeva, i to od one njihove podskupine koju možemo nazvati „pridjevima vrednovanja”.² Riječ je o pridjevima koji stoje uz imenice što označavaju predmete kojima je inherentna skala intenziteta, tj. mjerljivost količine distinktivnih komponenata u njihovu semantičkom profilu. Razlikuju se dva osnovna razreda ovakvih pridjeva. Prvi čine pridjevi „objektivnog vrednovanja” (npr. *velik* grad, *težak* kamen, *cio* prostor...), koji označavaju inherentna svojstva predmeta koja su objektivno predočiva i iskustveno interpersonalna. U drugi razred spadaju pridjevi „subjektivnog vrednovanja” (npr. *divan* dan, *božanstven* osmijeh, *smiješna* gesta...), koji označavaju subjektivno predočiva i iskustveno intrapersonalna svojstva. Kad su u funkciji premodifikatora glave imeničke sintagme, fokusiran je njihov sadržaj, dok je njihova (implicitna) intenzifikacija defokusirana. Tako je, recimo, u primjeru *velika kuća* aktualizirano jedno inherentno svojstvo kuće (veličina), i ono je u središtu pažnje samo za sebe, bez fokusiranja skale veličine i pozicije koju *velik* na toj skali zauzima.

Pridjev vrednovanja (prije svega objektivnog vrednovanja) gubi svoju deskriptivnu funkciju i dobija pojačajnu onda kad se počinje upotrebljavati uz imenicu kojom je označen predmet u čijem semantičkom profilu ne postoji inherentno svojstvo koje se objektivno može označiti tim pridjevom. Zbog toga dolazi do deaktiviranja, eliminiranja tipične (deskriptivne) semantičke relacije između pridjeva i imenice, i pridjev počinje aktualizirati apstraktne pojmove najvišeg stupnja, krajnosti i cjelovitosti sadržane u semantičkom profilu imenice. Opisana promjena relacije pridjeva s imenicom može se označiti kao gramatikalizacija pridjeva. Imenice uz koje pridjevi dobijaju ulogu pojačivača većinom pripadaju kategoriji onih koje označavaju apstraktne predmete s kvalitativnim implikacijama (Bolinger 1972: 58–60) i pojmove koji se mogu stupnjevati (Paradis 2000), npr.: *čisti bezobrazluk*, *obična fantazija*, *krajnja drskost*, *prava napast*...

Razumije se da pojačajni pridjevi imaju vrlo važnu pragmatičku funkciju jer izriču stav govornika prema referentu, njegovu tačku gledišta, njegovo „intenzivno doživljavanje” referenta i time neposredno uspostavljaju relaciju između govornika i sagovornika. Paradis (2000: 234) ih naziva „markerima stupnja, ekspresivnosti i subjektiviteta”. Na skali subjektiviteta mogu se odrediti kao interpersonalno subjektivni (Ghesquière 2009: 318). Riječ je, dakle, o emocionalno uključenim jedinicama, koje se primarno susreću u onim tipovima diskursa koji pretpostavljaju bliskost (nedistanciranost) učesnika međusobno i prema temi komunikacije (prije svih u neformalnom razgovoru).

Kao članovi nominalnih fraza pojačajni pridjevi imaju funkciju premodifikatora. Oni – što je vrlo važno i karakteristično – uvijek uspostavljaju i užu i širi modifikacijski okvir nad sintaksičkim sklopom sa svoje desne strane. Uži modifikacijski okvir ostvaruju prema svakoj sljedećoj jedinici u imeničkoj sintagmi (npr. u sintagmi *obična fantazija* prema glavi *fantazija*, a u sintagmi *obična dječija fantazija* i prema glavi *fantazija* i pre-

² Jedan od kontroverznih problema kad su pojačajni pridjevi posrijedi jeste i pitanje kojim je putem tekao razvoj upotrebe pridjeva kao pojačivača. Ghesquière (2009: 312) navodi dva suprotstavljena mišljenja: jedno (novije) prema kojemu se pojačajne upotrebe pridjeva mogu objasniti dovođenjem u vezu s njihovim ranijim tipičnim modifikatorskim upotrebama (npr. Adamson 2000), i drugo (starije) prema kojemu se one mogu dovesti u vezu s njihovim ranijim determinatorskim upotrebama (Bolinger 1972). Ona na koncu zaključuje da će se od istraživanja konačnog linearnog puta promjene ipak morati odustati i prihvatiti supostojanje više-struko različitih razvojnih puteva.

ma premodifikatoru *dječija*). Širi modifikacijski okvir pojačajnih pridjeva kao premodifikatora odnosi se na modifikaciju ostatka sintaksičke cjeline s njihove desne strane (u navedenome primjeru *dječija fantazija*). Osim toga, pojačajni pridjevi odlikuju se i time što tipično stoje u određenom vidu, nisu podložni kompariranju (usp. **čistija fantazija*), ne mogu se kombinirati s priložnim intenzifikatorima (usp. **vrlo čista fantazija*, **jako totalna glupost*) te što im je u načelu svojstvena samo atributska upotreba, ne i predikativna (usp. **fantazija je čista*, **glupost je totalna*).

Nesvojstvenost predikativne upotrebe zapravo je prilično jak dokaz maloprije iznesenoj tvrdnji da pojačajni pridjevi ne izriču inherentno svojstvo predmeta na koji se imenicom upućuje, a upravo je uspostavljanje tog sintaksičko-semantičkog odnosa ključno za predikaciju, u kojoj se predikativni pridjev tretira kao dopuna (komplement) subjektu kojom se aktualizira neko njegovo svojstvo ili relacija prema drugom predmetu. Osim toga, nemogućnost predikativne upotrebe očigledan je pokazatelj da su pojačajni pridjevi sekundarne semantičke tvorbe. Naime, sa svim se uvjerljivim argumentima može prihvatiti generativistička pretpostavka da su konstrukcije s pridjevom u službi predikativa generirale konstrukcije s pridjevom u službi atributa (dakle, *kuća je velika* → *velika kuća*). To onda znači da u procesu primarnog nastanka pridjeva nisu postojali oni koji se ovdje nazivaju pojačajnima, nego su oni postali takvima u procesu kasnije semantičke ekstenzije pridjeva čiji su semantički profili pružali mogućnost za to. Zapravo, dosljedno rečenome, rijetki eventualno mogući primjeri³ u kojima se pojačajni pridjevi ostvaruju u predikativnoj funkciji (recimo, *Učini još to, da cirkus bude potpun!*) prije bi se mogli tumačiti kao sekundarni razvoj drugoga stupnja, tj. razvoj od atributske ka predikativnoj upotrebi (*potpuni cirkus* → *cirkus je potpun*), a ne obrnuto (*cirkus je potpun* → *potpuni cirkus*).

U kontekstu rečenoga izuzetkom bi se u bosanskoj jeziku možda mogli smatrati pridjevi kakvi su *puki* i *sušti*, kojima se u savremenoj upotrebi ne može identificirati drugo „značenje” osim „pojačavanje” (npr. *puki siromah*, *puka nevolja*; *sušta suprotnost*, *sušta istina*). Za njih bi se barem iz sinhronijske perspektive moglo kazati da predstavljaju specijalizirana sredstva pojačavanja, ali bi odgovarajuća dijahronijska istraživanja najvjerovatnije potvrdila njihovu primarnu deskriptivnu upotrebu.⁴

Treba još dodati da su zbog maksimalnoga poopćenja (gramatikalizacije) značenja pojačajni pridjevi u visokome stupnju međusobno zamjenjivi, tj. funkcionalno sinonimni (usp., npr., *prava/čista/obična glupost*). Osim toga, pojačajni pridjevi nose i posebnu modalnu vrijednost koja se može označiti kao „verificiranje imenovanja i deskripcije”. Tako, recimo, sintagma *čista dječija fantazija* nosi i obavijest „smatram da je potpuno primjereno to nazvati dječijom fantazijom”.

³ Upravo u vrijeme nastajanja ovog članka na internetskom portalu <http://www.klix.ba> (23. 11. 2014) pročitao sam naslov: *Kodro: Penal je bio čist*.

⁴ Skok (1973: 71) ovaj pridjev bilježi u spoju s imenicama *siromah*, *otac*, *mati*, *istina* i određuje mu značenje „isti, pravi, istovetni, sušti”. Navodi da mu značenjem odgovara particip perfekta pasivni *pućeni* od glagola *putiti*, denominal od *put* – *puteni* (*puteni otac*). Za etimologiju ovog pridjeva kaže da nije utvrđena, ali da se upoređuje (npr. Miklošič) s češ. pridjevom *pouhý* (čist), za koji nema paralela u dr. slav. jezicima, kao ni za *puki*. Također navodi da Matzenauer upoređuje oba pridjeva sa sanskr. *pū* (purificare, lustrare), a Brückner i Miklošič izvode ovaj pridjev iz korijena *pok-* > *puknuti*.

2.2. Analiza koja je za potrebe ovoga rada provedena obuhvatila je ukupno devet, po mojoj procjeni, vrlo frekventnih pojačajnih pridjeva pronađenih u izvorima.⁵ Riječ je o pridjevima: *čisti*, *goli*, *puki*, *obični*, *pravi*, *krajnji*, *kompletni*, *totalni* i *apsolutni*.⁶ Rasprava se temelji na rezultatima provedene analize.

2.2.1. Opisni pridjev *čist* ima više značenja, a osnovno je „koji u sebi ili na sebi nema prljavštine”; osim toga može značiti „nepomučen, bistar”, „jasan”, „uredan”, „bez primjesa” i dr. (HPŠ 2010: 140). Tipično dolazi uz imenice koje označavaju konkretne predmete (npr. *čisto rublje*, *čista voda* i sl.), ali može stajati i uz imenice sa značenjem čega apstraktnog (npr. *čisti tonovi*, *čist izgovor* i sl.).

Kako se vidi, pridjevom *čist* u deskriptivnoj upotrebi aktualiziraju se krajnje vrijednosti stupnjevitih značenjske strukture (skale) inherentne označenom predmetu, što znači da one na implicitnoj skali intenziteta inkliniraju samome njezinom polu. Zbog toga je kvalitativni pridjev *čist* vrlo pogodan za prijetvorbu u pojačajni. Pojačivač *čisti* dobija ulogu maksimalnog restriktora kojim se semantičke komponente imenice reduciraju samo na jezgrene, te mu se značenje može odrediti kao „ništa drugo osim...”. Zanimljivo je da *čist* u deskriptivnoj upotrebi aktualizira uglavnom poželjna svojstva predmeta (npr. *čiste ruke*, *čiste ulice*) ili možda neutralna (npr. *čist papir*), dok se kao pojačivač relativno često pojavljuje uz apstraktno imenice kojima se označavaju negativne pojave, posebno one koje se mogu dovesti u vezu s čovjekom kao agensom (negativna ponašanja) ili nosiocem bitnog svojstva (negativni tipovi ličnosti). Modalna vrijednost ovog pridjeva uz takve imenice jeste govornikov stav negodovanja, neodobravanja, protivljenja, a odgovara mu sadržaj „najobičniji”, npr.:

Zabrana snimanja Angelini Jolie na prostoru BiH je čisti primitivizam! (URL1) – *Šokiran sam načinom na koji je ovo urađeno, ovo je čisti barbarizam i kaubojsština*, kazao je vidno potresen Šilić. (URL2) – *Priča o borbi protiv korupcije čista je laž!* (URL3) – *Ovo je čisto ludilo.* (URL4) – *Na svim slikama izgledam kao čisti kreten.* (URL5) – *Taj ministar je čisti papak, priklonio se onima kojima se zadnjima trebao prikloniti.* (URL6) – *Ne znam zašto se družiš sa onim Adivom, seljak čisti!!!* (URL7)

Rjeđe se pojačajni pridjev *čisti* upotrebljava uz imenice kojima se obilježavaju pozitivne pojave, kad izražava govornikovo odobravanje, prihvatanje, te nosi značenje „ništa drugo osim...”, npr.:

To je čisti profesionalizam, koji je, eto, moguć bez obzira na Dayton! (URL8) – *Pravljenje džandar baklave nije kuhanje, već čista umjetnost.* (URL9) – *Ova pobjeda je čista sreća ...* (URL10) – *Poručio je da je dijeljenje novca za njega čista radost, te da novac u tom smislu može biti lijep simbol.* (URL11)

Manje mu je svojstvena kolokacija s imenicama kojima se označavaju konkretni predmeti, većinom oni koji su u lošem ili nepoželjnom stanju, npr. *čista krntija*.

⁵ Popis izvora (s tumačem odgovarajućih skraćenica) dat je u prilogu.

⁶ Navodim ih u određenom vidu jer im je on tipični gramatički marker.

2.2.2. Isti put semantičke transformacije od opisnoga do pojačajnoga prošli su i pridjevi *goli* i vjerovatno⁷ *puki*. I oni su po istoj osnovnoj matrici značenje „krajnje visokih vrijednosti” inherentnih skalaranome semantičkom profilu jedne skupine imenica razvili u značenje „restrikcije, reduciranja na jezgrena značenja” drugih imenica koje nemaju takav semantički profil.

Osnovno deskriptivno značenje pridjeva *go* može se skoro pravolinijski dovesti u vezu sa značenjem pridjeva *čist*, i to preko zajedničkoga semantičkog obilježja „ne biti prekriven čime”, te se uspostaviti odnos paralelizma: „koji u sebi ili na sebi nema prljavštine” – „koji je bez odjeće” (HPŠ 2010: 322). To zajedničko obilježje ustvari je i zajednički „okidač” koji je omogućio i izazvao nastanak pojačivača *goli*. On kao i pojačivač *čisti* također funkcionira kao maksimalni restriktor kojim se značenje imenice „ogoljuje” i svodi na elementarni, suštinski pojam, na svoju bit, te mu se može ustanoviti značenje „ništa drugo osim...”. Modalna mu je vrijednost u najčešćoj upotrebi „potcjenjivanje”: označava da govornik obilježeni predmet (tipično apstraktni) u datom iskazu smatra nedovoljnim, nedostojnim, neprijemnim, neprihvatljivim, kao u sljedećim primjerima:

A taj spas nije bio ništa drugo nego vegetiranje, golo preživljavanje na razini psa... (OK) – On je danas prisiljen da se bori za goli opstanak, a u takvoj borbi dopuštena su sva sredstva. (OK) – ...pa bi se Zimonja jadan, upaničen, spasavajući samo goli kokošiji život, nezgrapnim letom vinuo među visoke grede tavanice. (OK) – ...Čolić je zbog nečega, nekog razloga vezanog samo za unutrašnji osjećaj, za goli instinkt, osjećao ne samo sigurnost već i nadmoć nad svojim suparnikom. (OK) – Zlobi starijih i nepromišljenosti mladih teško se bilo suprotstaviti mudrošću, pa su pribjegavali različitim lukavstvima, a često i goloj sili... (OK)

Pojačivač *goli* može, uz sniženu modalnu vrijednost potcjenjivanja, izricati i govornikovo isticanje očiglednosti označenog predmeta, npr.:

Tada su gole činjenice odradile posao za nas... (OK) – ...ali će za tebe, pogotovu kad stigneš u druge gradove i u još uvijek žive knjižare, plamene vlasi Farrah Fawcett biti gola istina... (OK) – ...kakovog smisla ima ova ulica sa tramvajima, sa ljudima koji su odvrtni, čije su iznutrice same gole laži, podvala, blef i trik? (OK)

Ulogu pojačivača s opisanim modalnim vrijednostima *goli* zadržava i u frazeologiziranim spojevima, kakvi su:

On, partizan, nije imao metaka, pa je ponekad znao neprijatelja golim rukama odići i hrdnuti o deblu, žao mu metka. (OK) – Vidljivo je golim okom da pisci koji nemaju dara jako mnogo pišu i čak da pišu sa zadovoljstvom. (OK) – ...za samo nekoliko minuta bit ćete u goloj vodi jer u odjevenoj vodi i tako i tako ne možete biti. (OK)⁸

2.2.3. Kad je riječ o pridjevu *puki*, kako je već napomenuto u bilješci 4, sa sinhronijske tačke gledišta nije moguće posigurno utvrditi njegovo deskriptivno značenje i po-

⁷ V. napomenu 4.

⁸ Primjer lijepo pokazuje odsustvo antonimnosti pridjeva *goli* i *odjeven* zbog toga što je prvi pridjev postavlja pojačajni izgubio svoje leksičko značenje.

tvrditi njegovu takvu upotrebu, ali ako Matzenauer (nav. prema Skok 1973: 71) ima pravo kad ovaj pridjev dovodi u etimološku vezu sa sanskr. *pū*, kojem odgovara lat. *purificare*, onda imamo dobre razloge da i za njega konstatiramo isto što smo utvrdili za pridjev *čist*, a potom i za pridjev *go*. Modalna vrijednost može mu se odrediti kao „potcjenjivanje”.

Imenice s kojima kolocira pojačajni pridjev *puki* mogu se svrstati u tri glavne skupine. Na prvome mjestu, to su imenice kojima se upućuje na entitete kojima se pripisuju mali značaj ili vrijednost, koji se općenito smatraju „običnima”. Upotrebom ovog pojačivača taj se značaj ili vrijednost snižavaju do krajnosti (od „malo značajan/vrijedan” postaje „beznačajan/bezvrijedan”, ili od „običan” – „banalan, trivijalan”). To mogu biti imenice kojima se označavaju konkretni predmeti, npr.:

...ali ne i religiozni identitet koji omogućava muslimanskom imigrantu da se oseća kao građanin Evrope, a ne samo kao njen puki stanovnik... (G, 7: 97) – Uputio sam jasnu poruku staroj gardi nacionalista da Daytonski sporazum nije samo puki komad papira za smirivanje zapadnjačke savjesti... (URL12)

ili, mnogo češće, apstraktni predmeti, npr.:

Kulenovićev junak, međutim, nije tek puki objekt povijesti... (G, 10: 113) – Ona, međutim, nije u Dervišu puka narativna tehnika, već model konstruiranja junakovog sistema mišljenja... (G, 6: 71) – Ali, to nije samo puko pozivanje i nizanje svih imena koja mogu pjevaču nauampasti... (G, 10: 263) – Takvi postupci uokvirivanja i narativnog enkodiranja ne služe pukoj interpretaciji konflikta; oni ga konstituira-ju kao etnički sukob. (G, 5: 33) – Kod Hamzabegovića se ne radi, međutim, o pukoj kopiji ili, pak, o prevodilačkom poduhvatu prevodenja Gilgameša sa njemačkog jezika. (G, 5: 278) – Vidio sam da to nije puka reklama. (URL13)

Drugoj skupini pripadaju imenice sa značenjem negativnih, nepoželjnih pojava i stanja (tipično ljudskog ponašanja, djelovanja i sl.). Uz takve imenice *puki* izriče govornikovo neprihvatanje njihova sadržaja, protivljenje, npr.:

Uz to, mislile su kako je sve ono što bi im ona pričala puka izmišljotina, laž i mašta. (G, 8: 280) – Zar treba da nas čudi puko negiranje onih koji su bili spremni da nas etnički istrijebe, samo zato jer smo različiti? (URL14) – ...život gubi smisao i pretvara se u puko životarenje tijela. (URL15) – Tu nema mržnje, ona se ne uklapa, ona je tu suvišna, samo puko razočarenje. (URL16)

U istoj su skupini i imenice kojima se tipično označavaju živa bića, osobe kao nosio-ći nekoga nepoželjnog ili negativnog svojstva, npr.:

Premda je bio puki siromašak, za novac nije mario. (RKP, 41) – Puka sirotinja, brate, a čališan i radišan. (OAI, 14) – Kako poče turizam u Afganistanu, poče i prodaja kipova radoznalim strancima obožavateljima umjetnosti naivaca, inače pukim naivčinama. (ZDŽP) – ...da razdvojene etničke grupe nikada nisu imale ništa zajedničko u povijesti, da su, ustvari, bile „tri odvojene sobe” ili tri različita identiteta, te su tako samo puki stranci. (G, 6: 23)

Napokon, pojačivač *puki* može stajati i uz imenice koje ne označavaju nužno niti predmete male vrijednosti niti šta negativno i nepoželjno, npr.:

Svijet u kome živimo valja živjeti s mrtvima, u kojemu je ono što je ostalo od života tek miris zgužvane odjeće pobijenih, pokidana lutka, uwehli jorgovan ili, jednostavno, puko sjećanje na njega... (G, 5: 277) – *Pitao sam se kasnije da li je to sudbina, kazna ili puka slučajnost što je starac sa mnom izmijenio mjesto u stroju.* (MKS, 248)

2.2.4. Pridjev *običan* u svojoj deskriptivnoj upotrebi ima osnovno značenje „koji se ničim ne ističe, koji nema nekog posebnog, izrazitog obilježja” (HPŠ 2010: 783). U semantičkom profilu imenice ovaj pridjev aktualizira svojstva čija je pozicija u središnjem (npr. *obična crna kahva*, *obična pravna procedura*) ili u donjem dijelu (npr. *obična /ne automatska/ puška*; *obična /ne HD/ digitalna tehnika*) vrijednosne skale implicirane u značenju glave imeničke sintagme. Pomak od deskriptivne ka pojačajnoj funkciji ovaj pridjev ostvaruje preko svoga značenja „nedostajanja, nedostatka čega”, čime se pridružuje ovdje već opisanim pridjevima *čist* i *go* („koji u sebi ili na sebi nema prljavštine” – „koji je bez odjeće” – „koji je bez posebnog obilježja”). Postavši pojačivač pridjev *obični* više ne odriče postojanje posebnog obilježja nekog predmeta, nego taj predmet reducira na njegov osnovni pojam. Ako se neki predmet pojavljuje u svome osnovnom vidu, sa svojim suštinskim, općepoznatim svojstvima, onda je logična pretpostavka da je on kao takav lahko uočljiv i spoznatljiv, te pojačajnim pridjevom *obični* govornik sagovorniku ukazuje na očiglednost, očevidnost postojanja označenog predmeta.

Činjenica da se pojačivač *obični*, sudeći prema svim primjerima pronađenim u korpusu, upotrebljava uz imenice kojima se označavaju predmeti koji se općenito kvalificiraju kao negativni i nepoželjni, možemo zaključiti da je polazna tačka u njegovu razvoju bilo (gore spomenuto) „podznačenje” niže pozicije na skali intenziteta (dakle od *obične puške* i *obične digitalne tehnike*). On većinom stoji u konstrukcijama s imenicama kojima se označava šta apstraktno, najčešće negativna ponašanja, djela, negativne vrijednosti i sl., npr.:

Nije to više ni sujeta, nego obični bezobrazluk. (URL17) – *Da li je posao s tartufima ponuđen građanima BiH obična prevara?!* (URL18) – *Dobro plaćeni posao njegovatelja u Njemačkoj je obična laž!* (URL19) – *Napominju da poštuju svačije pravo na vjerska obilježja, ali smatraju da je ovo obična provokacija građanima Sarajeva koji su godinama trpili opsadu.* (URL20)

te osobe koji su nosioci negativnih i nepoželjnih svojstava:

Budala! Obična budala, a budaletina je niko drugi već Hudam... (MKS, 276) – *Najviše tih čija su usta puna ovog grada, obični su neposobnjakovići...* (ERZ, 20) – *Heroj Džambo obični je lažov i prevarant!* (URL21) – *”Ti si, Čamile, običan, prljavi pas!” – rekao je alajbaši lagahno...* (MKS, 179)

Pojačivač *obični* stoji i uz imenice kojima se označavaju konkretni predmeti male vrijednosti ili oni s negativnim svojstvima (često u augmentativu), npr.:

Nijednog inicijala partije CEDA, čak nijedan obični krst. (TKP, 220) – *Obična krpa koja bi se, u najbolju ruku, mogla upotrijebiti za čišćenje podova po čenifama.* (URL22) – *To nisu samo obične zgradurine, sklepane za termopralne potrebe, nego*

umjetnička djela. (URL24) – *Polako sam se približavao klubu, ako tako mogu da ga nazovem jer je to bila obična rupetina u podrumu.* (URL24)

Može se pojaviti i u obliku formalnoga, nerelacijskog superlativa. Tako postaje „pojačani pojačivač”, npr.:

To je najobičnija budalaština. (TKP, 327) – *Mada je to bila najobičnija izmišljotina, ta priča se bila toliko raširila...* (MSŽ, 82) – *Jedan od njih je popisivao oduzeto, što je bila najobičnija besmislica.* (ERZ, 144) – *Kako to da su Titini generali, njegove desne ruke, postali najobičniji zlikovci?* (ERZ, 204)

2.2.5. Osnovno značenje opisnog pridjeva *pravi* jeste „koji je istinski, izvoran, nepatvoren, originalan” (HPŠ 2010: 997), kao u sintagmama *pravi dragulji*, *pravi vegetarijanci*. U spoju s imenicom ovaj pridjev fokusira bitna, suštinska svojstva označenoga (tipično konkretnog) predmeta, a defokusira sporedna. Ta su bitna svojstva načelno objektivno vidljiva, uočljiva, prepoznatljiva (npr. *pravi dragulj* razlikuje se od *lažnoga*, što se može objektivno utvrditi). No kad se pridjev *pravi* počinje upotrebljavati uz imenice kojima se označavaju predmeti u kojih nije jasna granica između bitnih i sporednih svojstava ili se njihova svojstva čak i ne mogu podijeliti na bitna i sporedna, onda on ne može izražavati svoje temeljno značenje, te prestaje biti opisnim, a postaje pojačajnim. U toj svojoj novoj ulozi pridjev *pravi* zapravo aktualizira cjelinu predmeta, a ne više njegova bitna svojstva, i tako ga ističe. Put prijetvorbe koji prelazi pridjev *pravi* usporediv je s putem kojim idu pridjevi *čist*, *go* i *običan* (on, naime, s njima dijeli opće semantičko svojstvo „koji je bez čega” jer mu se temeljno značenje može opisati kao „koji je bez dodatka ili nedostatka”), ali je rezultat te prijetvorbe različit jer pridjevi *čisti*, *goli* i *obični* intenzificiraju značenje redukcijom sadržaja predmeta (predmet s njegovim suštinskim, bitnim svojstvima), dok pridjev *pravi* intenzificira značenje predmeta njegovom totalizacijom (predmet sa svim njegovim svojstvima). Ovisno o značenju i emocionalno-ekspresivnoj vrijednosti imenice može imati modalnu vrijednost bilo neodobravanja, bilo odobravanja.

Pojačivač *pravi* najčešće stoji uz imenice čijim se sadržajem kvalificira neko živo biće ili predmet, npr.:

Amir je, opet, iako mladi i nevješt u mnogim stvarima, u kojima je Srdan bio pravi majstor, bio kao i njegov otac skloniji učenju. (OK) – *...„Budite sretni da niste gaće na štapu odnijeli, jer to je pravi profesionalac.”* (OK) – *Volio popit, potući se, ma bio pravi zajebant.* (OK) – *Postali smo pravi usrani novinari.* (OK) – *Sve je razumjela i sve je znala, bila je pravi Božji dar...* (OK)

Susreće se i u drugim sličnim spojevima, npr. uz imenice čijim se sadržajem kvalificira neka pojava, stanje, okolnosti i sl., kao u primjerima:

To je učenje bilo pravi užitak za svu trojicu... (OK) – *Na tuzlanskim ulicama vlada pravi haos.* (OK) – *Prije meča desio se pravi skandal.* (OK) – *Ovo je prava ludnica.* (OK) – *Sramota, prava sramota.* (OK) – *Mitinzi su posljednjih godina devetog desetljeća u Jugoslaviji izazvali pravi politički tektonski poremećaj.* (OK)

Pojačivač *pravi* može se kombinirati s istokorijenskim pridjevom *pravcati*, čime još više pojačava svoju pojačajnu funkciju, npr.:

Bio je taj Redžo, po svoj svojoj prirodi, i nutarnjoj i vanjskoj, pravi pravcati Bošnjakin... (OK) – *Zastali su na širokom, uplivanom trotoaru koji tu, pred zgradom Privredne banke, postaje maltene pravi pravcati trg.* (OK)

2.2.6. Pridjevi *krajnji*, *kompletan*, *totalan* i *apsolutan* čine zasebnu skupinu objedinjenu zajedničkom semantičkom komponentom, a to je aktualiziranje „ukupnosti, cjelovitosti, potpunosti” predmeta. Tako među osnovnim značenjima ovih pridjeva bilježimo sljedeća: *krajnji* – „koji postoji ili se očituje u najvećem stepenu, mjeri” (npr. *krajnja snaga*) (HPŠ 2010: 545); *apsolutan* – „koji postoji u punoj, krajnjoj mjeri” (npr. *apsolutna vlast*) (HPŠ 2010: 25); *kompletan* – „koji ima sve ono što ga čini cjelinom, kojem ne nedostaje nijedan dio ili član” (npr. *kompletan pribor*) (HPŠ 2010: 524); *totalan* – „čitav, cjelokupan, potpun” (npr. *totalno zamračenje*) (HPŠ 2010: 1339). Na skali intenziteta u semantičkom profilu imenica uz koje stoje ovi pridjevi aktualiziraju najviše vrijednosti, označavajući prisustvo svih svojstava predmeta koja se očituju u najvišem stupnju. Zbog tog svog semantičkog obilježja „krajnosti” ovi su pridjevi zapravo vrlo pogodni za funkcionalu prijetvorbu u jedinice intenzifikacije, posebno zato što se pojam „krajnosti” i „ekstrema” i inače vrlo često povezuje s intenzivnim predočavanjem, doživljavanjem i emocionalnošću. To se redovito i događa kad se ovi pridjevi upotrijebe uz imenice kojima je obilježen neki predmet (tipično apstraktni) kojemu su svojstva već vrlo visoko na skali intenziteta. Tada ovi pridjevi ne mogu ostvariti svoja deskriptivna značenja, jer su ona već sadržana u značenju same imenice, te postaju leksički „ispražnjeni” pojačivači. Općenito izriču govornikovu uvjerenost, sigurnost i odlučnost, te imaju persuasivnu modalnu vrijednost.

Pojačivač *krajnji* pojavljuje se prije svega uz imenice kojima se označavaju negativne ili nepoželjne pojave ili stanja (najčešće ljudska ponašanja), npr.:

Samo odbijanje uvrštavanja Tomašice u „predmet Radovan Karadžić” zaista je krajnji bezobrazluk Haškog suda... (URL25) – *Zaista je krajnja drskost da... tema onoga što zovu emisijom „Odgovorite ljudima” uglavnom bude ko će biti novi reis-u-ulema.* (URL26) – *Vrijeme je da shvatimo da imamo moć ne prihvatiti diktat međunarodne zajednice koja psihološkim ratom nastoji nametnuti u naš um da smo nemoćni i da moramo prihvatiti krajnju nepravdu...* (URL27) – *Osim što zvuči ratnohuškački i direktno ide na ruku Miloradu Dodiku, ova tvrdnja predstavlja i krajnje nepoznavanje unutrašnjih i regionalnih prilika...* (URL28)

U spoju s vremenskim leksemima *vrijeme*, *trenutak*, *momenat*... pridjev *krajnji* ne gubi svoju funkciju deskriptivnog premodifikatora, te nosi značenje „posljednji, konačni”. No kako je riječ o ustaljenoj vezi leksema kojoj je u nekoj mjeri globalizirano značenje, on se ovdje istodobno ostvaruje i u svojoj pojačajnoj ulozi, npr.:

Ona se žalila jednom pisaru da je već krajnje vrijeme da opet počnemo goniti govda... (EMZ, 177) – *Smatramo da je krajnji trenutak za aktivno uključivanje onih koji vrše najodgovornije funkcije u Crnoj Gori.* (URL29) – *Zaista je krajnji momenat da se to i desi.* (URL30)

2.2.7. Pojačivač *kompletan* također tipično dolazi uz apstraktne imenice sa značenjem negativnih i nepoželjnih pojava, stanja, ponašanja ili tipova ličnosti, pri čemu izriče govornikovo protivljenje, osudu, npr.:

Izgleda da se oni radaju bez sposobnosti za empatiju, pokazuju kompletnu nebrigu za patnje drugih. (URL31) – *Radi se o izvještaju koji ne izlazi u javnost, u kojem se na 112 stranica, kroz brojeve i tabele, pokazuje kompletna katastrofa u bh. poljoprivredi.* (URL32) – *To ko gleda, taj je kompletna budala.* (URL33) – *Džon Širer (John Shearer), inače kompletni kreten i neznalica, je bio izvršilac u ime stranaca, a glavni inicijatori su bili SDA i SDP.* (URL34)

Osim toga pojavljuje se i u spoju s imenicima koje označavaju pojave, procese i stanja koji se općenito poimaju i doživljaju pozitivnima. U takvim primjerima te se pojave ne ostvaruju prema govornikovim očekivanjima ili je njihova vrijednost na neki način ugrožena, te govornik izražava svoj stav blagog razočarenja zbog toga, npr.:

Međutim, sinoćnji nastup ovog para nije bilo kompletno iznenađenje. (URL35) – *U sklopu objekta je kamin sala, restoran i mini bar, za kompletan užitek poslije skijaškog dana!* (URL36) – *Drugo, ljudi su imali kompletno povjerenje u veznu valutu, Njemačku (!) marku.* (URL37) – *Dodane negativne posljedice su: fizičke prepreke kretanju pješaka, uništavanje partera, i stvaranje buke koja remeti kompletnu harmoniju koja je neophodna u jednoj ovakvoj ulici.* (URL38)

Pojačivač *kompletan* uočava se i u spoju s imenicima kojima se upućuje na pojave koje se općenito mogu označiti neutralnima (ni negativnima ni pozitivnima), ali ih govornik ipak doživljava kao nepoželjne, npr.:

Iz godine u godinu sve mi teže pada kompletna euforija koja se stvara oko Nove godine. (URL39)

2.2.8. Pojačivač *totalan* zapravo je vrsta sinonima pojačivaču *kompletan*. I kao opisni ova dva pridjeva imaju vrlo slična značenja. Najvažnija razlika među njima jeste kolokacijska: pridjev *kompletan* jednako često dolazi i uz imenice koje označavaju konkretne i uz imenice koje označavaju apstraktne stvari, dok *totalan* gotovo isključivo pripada apstraktnoj domeni. Kao pojačivač *totalan* je za jednu stepenicu na skali viši od pojačivača *kompletan*, te bi mu se značenje moglo izraziti kao „više nego kompletan”.

Pojačivač *totalan* najčešće dolazi uz imenice kojima se obilježavaju stanja, većinom nepoželjna, npr.:

KOMICNO: Totalni „kolaps” na trci u Macau. (URL40) – *Počeo je totalni rat hrvatske Vlade i mađarskog MOL-a za INA-u.* (URL41) – *Nama je bilo najteže kad je ovdje vladalo totalno bezvlašće.* (OK) – *Obavještajna uprava zaslužna je i za... unošenje totalnog rasula u njihov sistem komandovanja i veza.* (OK) – *Totalni hedonizam na nikaragvanski način* (URL42) – *Totalni vegetarijanski užitek* (URL43)

Zabilježena je i njegova upotreba uz imenice čijim se sadržajem kvalificiraju osobe s obzirom na neki svoj nedostatak, nesposobnost ili negativno/nepoželjno svojstvo, npr.:

Možda je u pitanju nešto ozbiljno a ja sam za medicinu totalni laik. (OK) – Leeds otjerao Milanića: *On je totalni luzer!* (URL44) – VIDEO: *Prinčevi iz bajke u pravom životu bili bi totalni kreteni* (URL45) – *Wasteland Weekend – pustinja, nabrija ni auti, Mad Max brija i totalni ludaci na najspaljenijem festivalu ikada!* (URL46)

2.2.9. Pridjev *apsolutan* u deskriptivnoj upotrebi označava krajnju moguću vrijednost na skali intenziteta. I kao pojačivač on se pojavljuje s ekstremnom vrijednošću. On je treći (najviši) član gradacijskog niza pojačivača *kompletni – totalni – apsolutni*. Njegov odnos prema nižim vrijednostima skale (tj. pojačivačima *totalni* i *kompletni*) može se usporediti s odnosom u kojem stoji superlativ prema komparativu i pozitivu. Zbog toga upotreba ovog pojačivača uvijek nosi modalnu vrijednost govornikove potpune i neupitne sigurnosti, krajnje samouvjerenosti, čak isključivosti, koja gotovo obavezuje sagovornika da povjeruje u sadržaj iskaza.

Kao opisni pridjev *apsolutan* se kombinira isključivo s imenicama koje označavaju apstraktne predmete. Ista kolokacijska svojstva pokazuje i kao pojačivač pojavljujući se uz isti semantički tip imenica. No za razliku od ostalih ovdje razmatranih pojačivača, *apsolutni* ne pokazuje nikakve jasno uočljive sklonosti za kombiniranjem s nekim posebnim semantičkim tipovima imenica, a naročito ne onih koje označavaju šta negativno ili nepoželjno, što je, kako smo vidjeli, većinom jako izražena tendencija kod ostalih ovdje razmatranih pojačivača. O takvom ponašanju pojačivača *apsolutni* svjedoče sljedeći primjeri:

Ne želim da stvaram nikakvu pompu, jer svima koji tog dana budu uz Veljka i mene želim da obezbijedim apsolutni mir, opuštenost... (A, 16) – *Fejzulah je spokojno nabijao svoju lulu, u apsolutnoj tišini.* (IHU, 91) – *Svijet mira, više puta je to implicitno naglašeno u Sjećanjima je višestruko zamaskirana medusobna borba političkih moćnika koji nastoje ostvariti apsolutnu kontrolu društvenog polja.* (G, 8: 126) – *Apsolutna i ničim sputana sloboda kretanja svih stanovnika prostranog Carstva otklanjala je sve zapreke u razvitku trgovine...* (IBB, 67)

3.

Na temelju analize provedene na primjerima upotrebe pojačajnih (intenzificirajućih) modalnih pridjeva *čisti, goli, puki, obični, pravi, krajnji, kompletni, totalni* i *apsolutni* mogu se izdvojiti sljedeći najvažniji zaključci. Pojačajni modalni pridjevi razvili su se od kvalitativnih u procesu njihove gramatikalizacije. Prijetvorbom u pojačajni pridjev gubi svoje leksičko značenje i poprima gramatičko značenje „pojačavanja”. Prijetvorba se događa onda kad takav pridjev bude upotrijebljen uz imenice čijem značenju normalno nije imanentna mjerljivost na skali intenziteta. Gramatičke posljedice uključuju: njihovu upotrebu u određenom vidu, nemogućnost komparacije, nemogućnost upotrebe u predikativnoj službi, nemogućnost modifikacije priložnim modifikatorima stupnja, funkcionalnu sinonimnost i dr. Pojačajni pridjev ostaje premodifikator u nominalnoj sintagmi, ali se ta njegova gramatička funkcija razlikuje od funkcije drugih premodifikatora jer on ne posjeduje leksički sadržaj koji bi mogao biti pripisan glavni sintagme; on samo pojačava sadržaj označen glavom, ali i drugim premodifikatorima koji su smješteni s njegove desne strane. Pojačajni pridjevi *čisti, goli, puki* i *obični* pojačavaju značenje snizujući njegovu vrijednost na zamišljenoj skali intenziteta, a pridjevi *pravi, krajnji, kompletni, totalni* i *apsolutni* funkcio-

niraju obrnuto: povisuju tu vrijednost. Pojačajni pridjevi najčešće dolaze samostalno uz glave nominalnih sintagmi, mnogo su rjeđi primjeri njihova pojavljivanja u složenim sintagmama. Odlikuju se vrlo raznovrsnim subjektivnomodalnim vrijednostima (najčešće negativnima, kao što su negodovanje, neprihvatanje, potcjenjivanje i dr.).

Izvori

- A – *Azra*, godina XIII, br. 706, Sarajevo (08. 9. 2010)
- EMZ – Edhem Mulabdić, *Zelena busenje*, Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- ERZ – Enes Ratkušić, *Zaboravljeni govor probuđenih*, Mostar, 2000.
- G – *Godišnjak*, BZK Preporod, 2005, 2006, 2007, 2008, 2010.
- IBB – Ivo Bojanovski, *BiH u antičko doba*, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 1988.
- IHU – Irfan Horozović, *U sumrak padaju jabuke; Berlinski nepoznati prolaznik*, Sarajevo: Preporod, 2005.
- MKS – Muhamed Kondžić, *Sužnji*, Sarajevo: Preporod, 1999.
- MSŽ – Mirsad Sinanović, *Žrtvovanje vuku*, Sarajevo: Prometej, 2003.
- OAI – Osman-Aziz, *Izabrana djela – knjiga I: Ago Šarić; Bez nade*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- OK – *The Oslo Corpus of Bosnian Texts* (<http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>)
- RKP – Rešad Kadić, *Posljednji Bašeskijin zapis*, Sarajevo: El-Kalem, 1997.
- TKP – Tvrko Kulenović, *Putopisi, Čovjekova porodica*, Sarajevo: Preporod, 2006.
- URL1 – <http://www.24sata.info/magazin/film-tv/45787-jasmila-zbanic-zabrana-snimanja-angelini-jolie-na-prostoru-bih-je-cisti-primitivizam.html#sthash.v216exzz.dpuf> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL2 – <http://www.hercegovina.info/vijesti/hercegovina/mostar-hercegovina/silic-delo-zacija-izvršena-protuzakonito-i-na-barbarski-nacin/print:true> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL3 – <http://www.oslobodjenje.ba/intervju/prica-o-borbi-protiv-korupcije-cista-je-laz> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL4 – <http://www.otisak.ba/brcko/16311-brcko-licna-karta-sa-drzavljanstvom-rs-a-35-a-sa-federalnim-120-maraka.html> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL5 – <http://www.visokoin.com/mustafa-nadarevic-pobjedio-sam-bolest-nastavljam-snimati-lud-zbunjen-normalan> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL6 – <http://www.dnevnik.ba/sport/nogomet/%C4%87iro-optu%C5%BEuje-glavni-krivci-za-prazne-tribine-su-mami%C4%87-i-jovanovi%C4%87> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL7 – <http://ask.fm/Onebite/answer/115304919568> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL8 – <http://www.bhruket.net/bih-rukomet/reprezentacija/item/3784-slucaj-pruce-po-r-uka-politicarima-i-gradanima-ili-profesionalizam-jaci-i-od-daytona.html> (posjeta 07. 10. 2014)

- URL9 – <http://depo.ba/clanak/101008/nije-kuhanje-nego-cista-umjetnost-probajte-dzandar-baklavu-nad-baklavama> 8 (posjeta 07. 10. 2014)
- URL10 – <http://www.vakat.ba/index.php/vijesti/sport/item/4496-svjetski-mediji-pisuo-zmajevima> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL11 – <http://bportal.ba/frankfurt-novac-padao-s-neba-foto> (posjeta 07. 10. 2014)
- URL12 – http://www.oht.int/oht-dept/press/presssp/default.asp?content_id=799 (posjeta 09. 10. 2014)
- URL13 – <http://www.kosmodisk.ba/index.asp?tn=testimonials&cid=219778&c=10813> (posjeta 09. 10. 2014)
- URL14 – <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=50238> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL15 – <http://muftic.wordpress.com/2013/10/06/bosnjacki-zaborav-sudbina-ili-izbor> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL16 – http://www.kns.ba/s/index.php?option=com_content&task=view&id=860&Itemid=71 (posjeta 08. 10. 2014)
- URL17 – <http://forum.sportsport.ba/viewtopic.php?f=2&p=3347418> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL18 – <http://www.capital.ba/da-li-je-posao-s-tartufima-ponuden-gradanima-bih-obicn-prevara/> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL19 – <http://blog.neum-bih.com/dobro-placeni-posao-njegovatelja-u-njemackoj-je-obicna-laz/> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL20 – <http://www.radiosarajevo.ba/novost/165682/IGK-i-KBSA-Smatramo-ovaj-necasni-i-neprijerjeni-cin-novim-atakom-na-istinu-o-zlocinima-u-BiH> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL21 – <http://www.senzacija.ba/Vijesti/Herroj-Dzambo-obicni-je-lazov-i-prevarant-/13178.html> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL22 – <http://poskok.info/wp/?p=96918> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL23 – <http://www.klix.ba/forum/-p5355943.html-f=1&p=5355943p5355943> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL24 – <http://www.wattpad.com/49674498-angel-of-darkness-z-a-v-r-s-e-n-a-39-deo> (posjeta 08. 10. 2014)
- URL25 – <http://www.mojevijesti.ba/novost/186136/Krajnji-bezobrazluk-Haskog-suda-u-vezi-masovne-grobnice-Tomasica> (posjeta 01. 10. 2014)
- URL26 – http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=11871:kada-avo-nema-pbrazovanih-qegrtaq&catid=207&Itemid=454 (posjeta 01. 10. 2014)
- URL27 – <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=36382> (posjeta 01. 10. 2014)
- URL28 – <http://tacno.net/kolumna/50-nijansi-zelene/> (posjeta 01. 10. 2014)
- URL29 – <http://aarhus.ba/sarajevo/bs/353-sistemska-nasilje-i-demokratija-ne-idu-zajedno.html> (posjeta 02. 10. 2014)
- URL30 – <http://gradjanizaeuropu.ba/?p=2465> (posjeta 02. 10. 2014)

- URL31 – <http://www.6yka.com/novost/32104/zbog-cega-ljudi-postanu-masovni-ubice> (posjeta 06. 10. 2014)
- URL32 – <http://www.24sata.info/vijesti/ekonomija/16493-pejic-vijece-ministara-krije-kompletan-izvjestaj-o-katastrofi-u-bh-poljoprivredi.html#sthash.TcFUeNRc.dpuf> (posjeta 06. 10. 2014)
- URL33 – <http://www.6yka.com/novost/36257/mmf-ov-rok-istekao-bih-nad-ekonomskom-provalijom> (posjeta 06. 10. 2014)
- URL34 – <http://www.islambosna.ba/forum/politika-i-aktuelnosti/intervju-sa-senadom-hadifejzovi263em/?action=printpage> (posjeta 06. 10. 2014)
- URL35 – <http://www.klix.ba/magazin/film-tv/kako-su-79-godisnjakinja-i-njen-duplo-mladji-partner-odusevili-ziri-britanskog-showa/140412043> (posjeta 06. 10. 2014)
- URL36 – http://visitmycountry.net/bosnia_herzegovina/bh/index.php/smjestaj/104-smjestaj-u-bih/jahorina-smjestaj/1198-pansion-atomic (posjeta 06. 10. 2014)
- URL37 – https://www.google.ba/url?sa=t&rcct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=36&ved=0CEYQFjAF0B4&url=http%3A%2F%2Fwww.cbh.ba%2Ffiles%2FGovori_i_prezentacije%2F2001%2F11.12.GovorzaBLiBrcko_bs.doc&ei=knYyVOdaxto40OA4Ak&usq=AFQjCNHvhT7h4MTF0UPsXUgiAFuA8nu2w (posjeta 06. 10. 2014)
- URL38 – <http://www.most.ba/075/089.htm> (posjeta 06. 10. 2014)
- URL39 – <http://www.klix.ba/forum/-p3301683.html-f=2&p=3301683p3301683> (posjeta 06. 10. 2014)
- URL40 – <http://topspeed.telegraf.rs/fun-news/17422-komicna-situacija-totalni-kolaps-na-trci-u-macau-video> (posjeta 05. 10. 2014)
- URL41 – <http://www.rtl.hr/vijesti/novosti/1344817/totalni-rat-u-ina-i-hrvatski-clanovi-uprave-zatrazili-zastitu/> (posjeta 05. 10. 2014)
- URL42 – <http://punkufer.dnevnik.hr/clanak/totalni-hedonizam-na-nikaragvanski-nacin--361901.html> (posjeta 05. 10. 2014)
- URL43 – <http://www.coolinarika.com/recept/totalni-vegetarijanski-uzitak/> (posjeta 05. 10. 2014)
- URL44 – http://sportsport.ba/ino_fudbal/leeds-otjerao-milanica-on-je-totalni-luzer/143858 (posjeta 05. 10. 2014)
- URL45 – http://www.cafe.ba/fun/156091_VIDEO-Princevi-iz-bajke-u-pravom-zivotu-bili-bi-totalni-kreteni.html (posjeta 05. 10. 2014)
- URL46 – <http://idesh.net/report/wasteland-weekend-pustinja-nabrijani-auti-mad-max-brija-i-totalni-ludaci-na-najspaljenijem-festivalu-ikada/> (posjeta 05. 10. 2014)
- ZDŽP – Zuko Džumhur, *Putopisi*, Sarajevo: Preporod, 1997.

Literatura

- Adamson, Sylvia (2000) „A lovely little example: Word order options and category shift in the premodifying string”, u: O. Fischer, A. Rosenbach i D. Stein (ur.), *Pathways of change: Grammaticalization in English*. Amsterdam: John Benjamins, 39–66.

- Bickes, Gerhard (1984) *Das Adjektiv im Deutschen: Untersuchungen zur Syntax und Semantik einer Wortart*, Frankfurt.
- Bolinger, Dwight (1972) *Degree words*, The Hague: Mouton.
- Corbett, Greville (2004) „The Russian adjective: A pervasive yet elusive category”, u: Dixon – Aikhenvald (ur.) (2004), 199–222.
- Dixon, R. M. W. i Alexandra Y. Aikhenvald (ur.) (2004) *Adjective classes: A cross-linguistic typology*, Oxford: Oxford University Press.
- Downing, Angela i Philip Locke (2006) *English Grammar: A University Course*, Second edition, New York: Routledge.
- Ghesquière, Lobke (2009) „From determining to emphasizing meanings: The adjectives of specificity”, *Folia Linguistica* 43/2, 311–343.
- Ghesquière, Lobke i Kristin Davidse (2011) „The development of intensification scales in noun-intensifying uses of adjectives: sources, paths and mechanisms of change”, *English Language and Linguistics*, 15.2, 251–277.
- Givón, Thomas (1970) „Notes on the Semantic Structure of English Adjectives”, *Language*, 46/1, 816–837.
- HPŠ – Halilović, Senahid, Ismail Palić i Amela Šehović (2010) *Rječnik bosanskoga jezika*, Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Hrustić, Meliha (2011) *Pridjev i pridjevske dopune u njemačkom i bosanskom jeziku: Prikaz u svjetlu gramatike zavisnosti*, Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Langacker, W. Ronald (2008) *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Lyons, John (1977) *Semantics*, Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Marković, Ivan (2010) *Uvod u pridjev*, Zagreb: Disput.
- Paradis, Carita (2000) „Reinforcing adjectives: a cognitive semantic perspective on grammaticalisation”, u: Bermúdez-Otero, R., D. Denison, R. M. Hogg i C. B. McCully (ur.), *Generative Theory and Corpus Studies: A dialogue from 10 ICEHL*, Berlin: Mouton de Gruyter, 233–258.
- Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović i Branko Tošović (2005) *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica. U redakciji akademika Milke Ivić*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska.
- Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech i Jan Svartvik (1973) *A University Grammar of English*, London: Longman.
- RJH – *Rječnik hrvatskoga jezika* (2000) Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža” i Školska knjiga.
- Sinclair, John (1990) *Collins COBUILD English Grammar*, London: Harper Collins.
- Skok, Petar (1973) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. III, Zagreb: JAZU.
- Warren, Beatrice (1984) *Classifying Adjectives*, Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.

SUMMARY

Ismail Palić

ON INTENSIFYING ADJECTIVES

The intensifying use of adjectives is developed from their descriptive uses as a result of the process of their grammaticalization. Through this transformation the adjective loses its lexical meaning and receives the grammatical meaning of intensification (emphasizing or reinforcement). The transformation takes place in the context in which the descriptive meaning of the adjective can not be actualized, i.e. in the construction with a noun whose meaning is not measurable in the intensity scale. The grammatical consequences of the adjective functional category change include: its determination, lack of comparison, lack of the predicative use, no connection with the degree words, functional synonymy etc. Intensifying adjective remains premodifier in the nominal phrase, but his grammatical function is specific. Having no lexical meaning, it doesn't give an instruction to ascribe its content to the head, it just intensifies the content of the rest of the phrase which is on its right. Intensifying adjectives *čisti*, *goli*, *puki* and *obični* function as intensifiers lowering the value of the noun content on the implicit intensity scale. On the other side, the adjectives *pravi*, *knjžnji*, *kompletni*, *totalni* and *apsolutni* heighten the value. Intensifying adjectives carry different modal values (usually values of negative attitudes).

Key words: intensifying adjective, grammaticalization, intensification, premodifier, noun phrase, modal values

Lada Badurina – Nikolina Palašić

TEKST PROTIV TEKSTA: O ARGUMENTACIJI U POLEMIČKOM DISKURSU

*dr. sc. Lada Badurina – Dr. phil. Nikolina Palašić, Filozofski fakultet, Rijeka
izvorni znanstveni članak*

UDK: 81'42

Polemičkom se diskursu pristupa kao osobitu diskursnom tipu u kojemu se u (sučeljenim) relacijama nalaze govornik i sugovornik, njihova stajališta o predmetu spora te napose tekstovi koje oni kao sudionici polemike ispisuju i njima kreiraju tzv. polemički dijalog. U središtu su naše pozornosti polemike u znanstvenom (akademsom) diskursu. Zanimat će nas argumentacijske strategije i argumentacijski postupci kojima sučeljene strane nastoje širu (akademsku) javnost uvjeriti u ispravnost i prihvatljivost svojih gledišta. Na primjerima se tekstova konkretnih polemika razmatra kako se u argumentacijskim postupcima mire naizgled suprotstavljene zahtjevi: s jedne strane zahtjev za znanstvenom fundiranosti argumenata, s druge pak zahtjev za jednostavnošću i efektivnošću dokaza kojima se želi pridobiti pozornost i naklonost šire (ne nužno samo akademske) zajednice.

Ključne riječi: polemika, polemički dijalog, znanstveni (akademski) diskurs, argumentacijske strategije

1. O polemici uvodno

Mnogo je razloga tomu što polemici pristupamo kao specifičnome *diskursnom tipu*. U prvome redu riječ je o osobitoj komunikacijskoj praksi obilježenoj u većoj mjeri odnosima među sugovornicima (sudionicima polemike) negoli samim predmetom spora. To, drugim riječima, znači da se polemizirati može doista o svemu (o važnim zbivanjima u životu zajednice, o moralu i društvenim vrijednostima, o religiji i aktualnoj politici, o glazbi i književnosti, o značenju i važnosti pojedinih povijesnih događaja, o znanstvenim pitanjima, o stanju u kulturi, obrazovanju, pravopisu, umjetnosti, sportu i sl.), ali je pritom uvijek bitno jedno: zastupana stajališta u polemici su nužno nepomirljivo suprotstavljena. *Nepomirljivost* zauzetih pozicija sukobljenih strana ističe se tako kao *differentia specifica* polemičkog diskursa, koja se potom redovito odražava i u samim polemičkim aktivnostima (više o tome u Badurina 2010).

Polemika je dakle sučeljavanje mišljenja ili – slikovito rečeno – *rat riječima*, odnosno *rat perom*.¹ I dalje: nije ona tek (kolegijalna) rasprava, pa čak ni uporno i zadrto branje-

¹ Na borbenost kao inherentno distinktivno obilježje polemike upućuje, uostalom, i etimologija riječi: grč. *polemikós* 'ratni' prema *pólemos* 'rat'. Slično će i Krešimir Bagić za polemiku utvrditi da je *prvotni izraz načel-*

nje vlastitoga stava u razgovoru s neistomišljenikom – polemika je prije svega *javno* sučeljavanje mišljenja. Polemika se, štoviše, po mnogočemu razlikuje i od (zaoštrenih) razgovora na okruglim stolovima ili diskusija na znanstvenim konferencijama. U vezi s time otvara se još jedno pitanje – pitanje naravi *polemičkog dijaloga*.

Krenut ćemo od (naizgled) suprotstavljenih gledišta o tome je li polemika dijaloška ili monološka forma. Naime dok se određen tip dijalognosti smatra imanentnim polemici (usp. Kovačević–Badurina 2001: 55), pa se ističe i to da ona *implicira dijalog* (Katnić–Bakaršić 2007: 177), morat ćemo se, s druge strane, ozbiljno suočiti i s tvrdnjom kako je polemika ustvari *izigravanje dijaloga*, odnosno *dijalog dviju monoloških svijesti*, da ona *sljedi strukturu dijaloga, a poriče njegov smisao* (usp. Bagić 1999: 20). Dva lica iste medalje pomoći će nam potom u određenju pojma *polemičkog dijaloga*.

No prvo što je *dijalog*? Ne ulazeći ovdje u kompleksno pitanje određenja (općepoznata) pojma (o tome više usp. u Badurina–Pranjaković 2014),² navest ćemo tek izvatke iz nekih novijih promišljanja te teme. Prema vrlo utjecajnoj studiji *O dijalogu fizičara* (i filozofa) Davida Bohma (usp. Bohm 2009),³ dijalog je komunikacija koja zadobiva neke posebne, više kvalitete: u dijalogu „sugovornici ne pokušavaju poznate ideje i informacije učiniti zajedničkim”, nego – prije – u njemu „dvije osobe nešto *zajednički* čine, tj. zajednički stvaraju nešto novo” (usp. Bohm 2009: 23; isticanja autorova). Dijalog je prema tome – naglašava Bohm – „*protok značenja* kroz nas i među nama,⁴ što nam omogućuje protok značenja u cijeloj skupini, a iz čega može nastati novo razumijevanje” (usp. Bohm 2009: 27–28; isticanja autorova). Kao glavna se vrijednost dijaloga u tom smislu ističe *kreacija* novoga značenja, što znači da sudionici dijaloga u konačnici bivaju obogaćeni nekim novim vrijednostima i nekim novim spoznajama.

Kako uopće *polemika* prolazi u pokušaju omjeravanja s tako određenim *dijalogom*?

Kao prvo, u polemici nema popuštanja, odustajanja od vlastita uvjerenja. Kad bi koji od supolemičara i poželio priznati da je bio u zabludi, kad bi se odrekao mišljenja koje je do maločas gorljivo zastupao, to ne bi bio samo njegov poraz u konkretnome verbalnom sukobu nego i negacija same polemike kao žanra,⁵ odnosno kao osobite komunikacijske aktivnosti. Stoga (dobra) polemika u pravilu završava odustajanjem jedne

la borbe (usp. Bagić 2014: 22). Polemika, drugim riječima, u sebi petrificira (konceptualnu) metaforu rata. Stoga se u vezi s polemikom i polemiziranjem spominju *sukobi, okršaji, povlačenja, napadi, strategije, borbe* (mišljenja), *protivnici/sukobljene strane, pobjednici, poraženi* itd.

² Kao što često biva kad je o *općepoznatim* pojmovima riječ, uglavnom smatramo da o njima znamo mnogo ili sve. Ukratko: usprkos važnosti komunikacijske i/ili dijaloške djelatnosti za život pojedinca i ljudske zajednice u cjelini, znanost o jeziku – tradicionalno – pokazuje premalo zanimanja za taj vid ljudske interakcije. Tako i fine distinkcije između pojmova kao što su *kommunikacija, dijalog, rasprava/diskusija* uglavnom ostaju nerasvijetljene.

³ Studija je na engleskom jeziku prvi put objavljena 1996. godine i zaslužna je za stvaranje pojma *Bohmova dijaloga*.

⁴ Dovodi to u vezu s etimologijom riječi: grčka riječ *dialogos* prema *dia* – ‘kroz’ + *logos* – ‘riječ’, u ovom slučaju ‘značenje riječi’. Napominjući da u dijalogu može sudjelovati bilo koji broj osoba, a može ga voditi i pojedinac sam sa sobom, u svojoj nutrini, ako je prisutan duh dijaloga” (što svjedoči o dijaloškoj naravi jezika), upozorava na to da prvi dio tvorenice *dia-* ne treba brkati s *di-* u značenju ‘dva’.

⁵ Krešimir Bagić uvjerljivo brani status polemike kao posebnog žanra (ako ne kao retoričkog, onda kao pragmatičkog entiteta) (usp. Bagić 1999: 39–53).

(samim time ponajčešće nadmoćne) strane od daljnjeg verbalnog nadmetanja.⁶ Takvi su ustuci u pravilu popraćani obilnom dozom indignacije i prezira iskazana prema sugovorniku i njegovim stavovima, recimo: *daljnji razgovor više i nema smisla*, ili *odbijam dalje polemizirati na taj način*, ili *cijenjeni je kolega pokazao da ne razumije bit problema*, ili *pitanja koja mi kolega postavlja govore sama za sebe i nisu dostojna mojih odgovora* i sl.

Potom, ne manje važno, postavlja se pitanje s kime zapravo polemičari komuniciraju, kome oni upućuju svoje replike (utuke). Budući da dakle nije realno očekivati da će i jedan od sudionika polemike ustuknuti pred argumentima drugoga,⁷ jednako kao što se u polemici ne očekuje *kreacija nove, zajedničke vrijednosti* (tj. znanja), prava je istina da je polemika usmjerena javnosti. Drugim riječima, iako će dobar polemičar svakim svojim odgovorom vješto i efektno replicirati protivniku⁸ i odgovarati na njegove izazove, njegova intencija – zvuči paradoksalno – nije ni na koji način utjecati na svoga (u formalnome smislu) sugovornika. Naprotiv, on se obraća (nekoj) javnosti,⁹ i nju želi uvjeriti u neodrživost i neutemeljenost protivničkih stavova, podjednako kao i u ispravnost vlastitih gledišta.¹⁰ U konačnici svaki polemičar želi vidjeti *javnost* na svojoj strani.

Sve u svemu, *polemički je dijalog* osobit tip dijaloga i kao takav on je neka vrsta negacije dijaloga! On se u punome smislu riječi i ne odvija između sugovornika koji su ga zapodjenuli i koji u njemu aktivno sudjeluju. Jednostavno rečeno, to je dijalog kojemu krajnji cilj nije *mijenjati svijet* (tj. stvarati nove, zajedničke vrijednosti), nego ga *osvojiti!*

2. Polemika u akademskom/znanstvenom diskursu

U ovome smo se radu odlučile pozabaviti polemikom u akademskom/znanstvenom diskursu.¹¹ Iako je (dobra) polemika u našoj znanosti razmjerno rijetka pojava, smatramo da je bez oklijevanja treba prihvatiti kao važan segment komunikacije u akademskoj zajednici.¹²

⁶ U tom smislu duhovito zamjećuje A. G. Matoš: *U polemici pobjeđuje onaj koji se manje ljuti* (prema Bagić 2014: 23).

⁷ Krešimir Bagić ističe ono „protiv” kao temeljni stav svakog sudionika polemike prema svom suparniku, prema *Drugome* već i kao mogućnosti, naposljetku i prema *dijalogu*, pa je to „protiv” (gramatički prijedlog, a pragmatički imenica) i *metonimija polemike* (usp. Bagić 1999: 46).

⁸ U tom se smislu može govoriti o *metatekstualnosti* polemike: ona nastaje kao *reakcija na neki tekst*, i to *po principu negativnog odnosa* (usp. Katnić–Bakaršić 2007: 172). Ili, našim riječima, u polemici se nastupa *tekstom protiv teksta*.

⁹ Doseg polemičarevih riječi ovisit će, između ostaloga, o predmetu spora (koliko je tema društveno aktualna/zanimljiva), ali, naravno, i o javnome mediju posredstvom kojega se polemika odvija. Naposljetku polemike će se čitati (ili slušati) s obzirom na vještine svojih tvoraca, supolemičara (jednostavnost, efektnost, duhovitost i dopadljivost pri tumačenju i obrani vlastitog stava).

¹⁰ Tako gledano prihvatljiva je paralela polemike i *otvorenog pisma*. Ono je također samo uvjetno upućeno onome na koga je izriječkom naslovljeno (usp. Katnić–Bakaršić 2007: 172).

¹¹ Podrobnije o određenju akademskog (znanstvenog) diskursa u Kovačević–Badurina 2001: 122–152; Katnić–Bakaršić 2006: 283–299. Ovdje samo osnovno: prihvaćamo ga kao znatno širi pojam od znanstvenog (funkcionalnog) stila; u sebi objedinjuje različite oblike akademske/znanstvene komunikacijske prakse.

¹² Tu tezu ovdje posebno ne elaboriramo. Spomenimo tek da polemika može trajno poticati na kritički odnos spram pojedinih učenja i/ili teorija, kao i na stalno propitivanje zauzetih stavova, pa i onih vlastitih – i to ne samo kod sudionika polemičkog okršaja nego i kod drugih članova akademske/znanstvene zajednice. Polemika također razvija vještine dobro utemeljena i uvjerljiva obrazlaganja i dokazivanja ispravnosti jednih gledišta, a neprihvatljivosti drugih, u čemu će važnu ulogu imati argumentacijski postupci – što će se pak

U kontekstu sagledavanja mjesta i važnosti polemike u akademskom/znanstvenome diskursu posebno ćemo se pozvati na neke uvriježene stavove o odlikama znanstvenog teksta. Već su klasični opisi znanstvenoga funkcionalnog stila isticali njegovu načelnu objektivnost (usp. Silić 2006: 43 i d.); i diskursna će stilistika kao važnu retoričku strategiju akademskoga diskursa navoditi *stvaranje ozračja objektivnosti*, što se postiže bezličnim konstrukcijama, pasivom, tipičnim frazama i prividnim odsustvom emocionalno-ekspresivne obilježnosti (usp. Katnić-Bakaršić 2006: 288–289). Ne ulazeći u rasprave (polemike?) o tome je li apsolutna objektivnost, pa i u znanstvenome tekstu, uopće moguća (Marina Katnić-Bakaršić podsjeća i na stav kritičke lingvistike i stilistike prema kojemu nema apsolutno objektivne pozicije znanstvenika, pa ni nevína izbora diskursa), polemika se – očito – svojom neprikriivenom subjektivnošću, ekspresivnošću, pa i emocionalnošću pozicionira upravo nasuprot (tradicionalno poimana) znanstvenog stila.

U kontroverzama *polemike kao diskursnog tipa* (dijalog koji drsko izigrava opće vrijednosti dijaloga), a onda posebice u kontroverzama *polemike kao akademskog diskursnog tipa* (osobit segment akademske diskursne prakse koji proturječi bitnim odlikama znanstvenog teksta) našle smo dobrih razloga da se pozabavimo polemičkim sučeljavanjima u kojima se pojedini članovi akademske zajednice spore oko bitnih ili manje bitnih pitanja svoje struke (znanstvenog područja). Pritom glavnu pozornost usmjeravamo na argumentacijske strategije i postupke: zanimat će nas naime kako se u polemici mire naičgled suprotstavljeni zahtjevi – s jedne strane zahtjev za znanstvenom fundiranošću argumenata, s druge pak zahtjev za jednostavnošću i efektnošću dokaza kojima se želi pridobiti pozornost i naklonost šire (ne nužno samo akademske) zajednice.

3. Argumentacijske strategije: od formalne logike do suvremene polemike

Kao što smo već istakle, polemička je komunikacija specifična i po tome što ona uključuje konflikt ili mogućnost konflikta. Nećemo polemizirati s nekim tko se već slaže s nama, već, naprotiv, s osobom koja nam ili kontrira ili je neodlučna kada je riječ o stavu koji treba zauzeti prema nekom problemu. Dakle polemika implicira konflikt oko stava. Stoga se samo se po sebi razumije da nećemo polemizirati oko nečega prema čemu je moguć samo jedan stav. Polemičar, dakako, vjeruje da je njegov stav jedini razuman, no polemizirajući, on otkriva da je moguće imati i drukčiji stav, ma koliko ga smatrao pogrešnim. Cilj polemike stoga bi trebao predstavljati rješenje konflikta. Ipak – iskustvo nas uči – to se zapravo ne događa. Iako polemičar polemizira da bi pobijedio u konfliktu – proturječno – to ne znači da on očekuje kako će njegov suparnik u polemičkoj raspravi promijeniti svoje mišljenje. Prije svega, argument u polemici ne odgovara nužno (ili često) argumentu u formalnoj logici. Stoga se ovdje i ne namjerava govoriti o tipovima argumenata kako su oni bili opisani u formalnoj logici (ili barem uglavnom ne), već o intenciji argumenta. Govorit ćemo prema tome o namjeri kakvu autor koji za određenim argumentom poseže ima u odnosu prema publici, znači o strategijama koje autor pri argumentaciji koristi. Naime spomenuto je već i to da polemičar svojom argumentacijom zapravo nastoji promijeniti mišljenje i/ili zadobiti naklonost publike, i to bez ob-

ubrzno naći u središtu naše pozornosti. Naposljetku i u Matoševu stavu da *bez borbe nema razvitka* (usp. Bačić 2014: 22) nalazimo još jednu potkrepu našem stavu.

zira na to koliko njegov argumentacijski postupak sadržavao deskripcije, naracije ili ekspozicije. Kolika je važnost publike u polemičkoj raspravi, a ne samo supolemičara, govori i činjenica da neki autori ističu tri sastavnice bez kojih polemika nije moguća: *polemički subjekt* (onaj koji napada), *polemički objekt* (oponent kojega se napada) i *polemička instanca* (publika) (Stenzel 1986: 5).

Znanstveni se tekstovi, kao što znamo, prvenstveno bave činjenicama. Utoliko bi se i polemika u znanosti trebala voditi oko znanstvenih činjenica. No u vezi s tim dolazimo do apsurdna: možemo polemizirati o nekoj interpretaciji određenoga problema ili o nečijem mišljenju, ali ne možemo polemizirati oko činjenica. Činjenice su zapravo jedino oko čega polemika nema nikakva smisla: ne možemo uvjeriti nekoga da je kvadrat krug; kvadrat je kvadrat – i to je činjenica.¹³

Iako se argument odnosi na razumsko rezoniranje i cilja na uvjeravanje kognitivnog tipa, i apeliranje na emocije, što znači persuasivnost, može predstavljati vrlo važnu strategiju pri prezentiranju argumentacije. S obzirom na važnost publike u polemici, koju treba u što uvjeriti, ne argumentira se samo zbog određene teze, već ponajprije u želji da se utječe na mišljenje odabrane (ciljane) javnosti u vezi s tom tezom. Konkretnije, to znači teži se bilo promjeni uvriježenoga mišljenja bilo pak njegovu učvršćenju, ako je već afirmativno. Pritom, dakako, tanka nit dijeli argumentaciju i persuasivnost – jer persuasivnost, po definiciji, i jest mijenjanje ili učvršćivanje tuđega mišljenja o nečemu (Jowett–O'Donnel 2006).

U polemici dakle nije riječ o tome da se nužno mora racionalno uvjeravati o nekom pitanju, već je prije riječ o strategemu (*Kunstgriff*), koji može biti argumentativan, ali i ne mora (bitno je da je uvjerljiv i efikasan) jer služi pobjedi jedne strane nad drugom. Pobjeda se pak jedne strane nužno nadaje iz poraza druge, odnosno pobjednik argumentira na način da stječemo dojam kako je njegova interpretacija ujedno i jedina moguća. Odatle slijedi i to da poraz jednoga oponenta ujedno pretpostavlja pobjedu drugoga, i obrnuto (Dascal 1998: 26). Stoga ni argumentacijski postupci nisu nužno namijenjeni potvrđivanju vlastite teze, već opovrgavanju tuđe, a potvrda je vlastite onda implicitno sadržana jer, barem prividno, nema trećega. Arthur Schopenhauer (2010: 10) u tom smislu govori o erističkoj dijalektici¹⁴ i tvrdi da „obične” dijalektike *de facto* i nema (što znači da nema razumskoga, konsensusu usmjerenoga argumentiranja) jer u ljudskoj je prirodi to da „želimo biti u pravu”. Eristička dijalektika prema tome predstavlja niz postupaka koji se koriste u argumentacijske svrhe *per fas et nefas*, bez obzira na to jesmo li u pravu ili ne. Schopenhauer (ibid.) drugim riječima smatra da je moguće opovrgnuti oponentov argument na logički pravilan način, ali ne uzevši u obzir sve

¹³ Predmet polemičke rasprave načelno su iskazi koji mogu izazvati više od jednostavnog odgovora „da” ili „ne”, dakle oni iskazi u vezi s kojima je moguće imati različito mišljenje. No, apsurdno, u svakodnevnim se komunikacijskim situacijama diskusija često prekida iskazima tipa *To je samo tvoje mišljenje* ili *Imaš pravo na svoje mišljenje*. U svakom slučaju ponekad se čini da riječ *mišljenje* znači nešto oko čega se ne raspravlja, što u polemičkom diskursu nikako nije slučaj.

¹⁴ Sam pojam (i termin) *eristički* potječe još od Aristotela, koji je razlikovao logiku, dijalektiku, eristiku i sofistiku. Pritom je dijalektiku smatrao, pojednostavljeno rečeno, raspravom, a eristiku tipom uvjeravanja pri kojemu je zaključak iz danoga materijala donesen na pravilan način, ali premise, pa onda ni zaključak, nisu nužno istiniti, već se samo čine istinitima.

dokaze koji govore u korist tom argumentu. Takav se postupak može okarakterizirati kao valjan, a da ipak objektivno bude pogrešan. Osim toga Schopenhauer govori i o neiskrenosti oponenta (štoviše smatra da je oponent u pravilu neiskren), i to o neiskrenosti u smislu da oponent uglavnom nije zainteresiran za istinu, već samo za dokazivanje svoga stava, pa čak i ako je pritom svjestan da brani pogrešnu tezu. Iz tih su razloga, prema njegovu mišljenju, sredstva erističke dijalektike zapravo i jedina primjerena i opravdana u takvu (polemičkom) okršaju. U tom smislu možemo slobodno reći da u polemičkom dijalogu želja za nadmoći prevladava želju za istinom. Polemika se jezikom služi kao instrumentom za aktiviranje averzija prema oponentu, zbog čega ga nužno mora (ili želi) difimirati. Zato se polemika sastoji od niza oprečnosti: afekta i promišljenosti, argumenta i obmane, rigoroznih etičkih načela i želje za brutalnim (znanstvenim) uništenjem oponenta (Oesterle 1986: 107).

Schopenhauer, zaključujemo, svoj pristup polemici temelji isključivo na oponiranju te pritom definira dva načina i dva puta za pobijanje protivnikove teze (2010: 26–28). Prvi je način pobijanje teze postupkom *ad rem*, a drugi *ad hominem*. U prvom slučaju pokazujemo da neki iskaz nije u skladu s prirodom stvari, a u drugom se slučaju radi o difimiranju oponenta kao osobe. Prvi od dvaju putova za pobijanje oponentova mišljenja *izravno je opovrgavanje*, a drugi je *neizravno opovrgavanje*. Izravno se opovrgavanje pritom odnosi na same temelje neke teze i njime se dokazuje da teza *nije istinita*, a neizravno se pak odnosi na pobijanje posljedica neke teze, odnosno pokazuje da teza *ne može biti istinita*. Pri neizravnom se opovrgavanju tako može pretpostaviti da je neki iskaz istinit, ali kada ga stavimo u neki drugi kontekst, odnosno kada ga povežemo s nekim općenito važećim iskazom (koji u tom slučaju ima vrijednost druge premise), dobijemo nevažeću konkluziju, pa možemo samo zaključiti da prva premisa nije istinita. Na temelju tih dvaju načina i dvaju putova za opovrgavanje oponentove tvrdnje i njezine argumentacije Schopenhauer izvodi trideset i osam pojedinačnih načina opovrgavanja, koje on sam naziva *strategemima*¹⁵ ili *umjetničkim zahvatima* (više o tome u Schopenhauer 2010).

Nadalje, kada govorimo o argumentaciji, klasična je logika obično prvo što nam padne na pamet. U klasičnom argumentacijskom postupku polazi se od neke teze (tvrdnje, spoznaje), nju se potom opravdava, što će reći da je u drugom koraku riječ o dokazivanju (pritom se konstruira logični lanac misli, često se upućuje na općepoznate činjenice, brojke, donose se usporedbe, spominju se važna imena itd.). U trećem se koraku uspostavlja veza s trenutnom situacijom i donosi se zaključak.

Ne posve različito od klasičnih i suvremeni se argumentacijski postupci u polemičkom diskursu načelno sastoje od četiri sloja: invencije, selekcije, organizacije i prezentacije, što donekle odgovara retoričkim preporukama za stvaranje dobra govora.¹⁶ Stoga se naprosto nameće ideja da je polemika u biti retorička vještina.

¹⁵ Ivo Škarić Schopenhauerove *strategeme (Kunstgriff)* naziva *smicalicima* (2011: 89).

¹⁶ Invencija se sastoji u determiniranju ideja i uvjerenja u koje se želi uvjeriti i publiku. U invenciji polemikar treba iznijeti jasnu koncepciju svoga stava i činjenica u koje želi uvjeriti publiku. Selekcija se sastoji u odabiru onih činjenica i inferencija iz ljudskoga općeg znanja koje će najbolje poslužiti u potkrepljivanju na početku iznesene ideje. Taj je korak iznimno važan jer o vještju odabiru ovisi snaga argumenta, pa onda i uspješnost same argumentacije. Organizacija se odnosi na slaganje odabranog materijala na način da se osi-

U klasičnim argumentacijskim postupcima reprezentacija je „bogata“, a zaključivanje moćno. Osim toga klasična argumentacija obuhvaća neke od najvažnijih načina na koje ljudi i inače logički rezoniraju: *modus ponens*, *modus tollens* i disjunktivni silogizam.¹⁷ Pa ipak, takav način argumentacije ne služi nam najbolje u svakodnevnoj, prirodnoj komunikaciji. U klasičnoj logici izjave se prezentiraju u obliku formula, a jezik za pretpostavke i zaključke isti je. No u suvremenoj argumentaciji postoji problem kada je o postavkama klasične logike riječ – već smo naime shvatili da argumentacija ponekad uključuje kontroverzne, nekonzistentne informacije, a ako je znanje koje imamo za konstruiranje argumenata isključivo konzistentno, onda nećemo biti u stanju konstruirati oprečne argumente (Besnard–Hunter 2008: 16). Prema tome možemo zaključiti da nam instrumentarij klasične logičke argumentacije ne može biti od velike pomoći kada je o suvremenim polemičkim tekstovima riječ.

Odmak od stroge klasične argumentacije nalazimo primjerice u Toulminovu argumentacijskom modelu,¹⁸ koji se obično smatra prijelazom s formalne na neformalnu logiku argumentiranja. Formalno je logično argumentiranje naime bilo zasnovano na aksiomatičnoj sintaksi, koja gotovo da i nije uključivala konkretan sadržaj, a još manje kontekst. Stoga je ovakav odmak pretpostavljao da se teoretičari argumentacije mogu pozabaviti i svakodnevnim argumentima na manje artifičijelan način. Da bi se procijenio sadržaj neformalne argumentacije, treba se pozabaviti interpretacijom argumenta u socijalnom kontekstu. No i u Toulminovu su modelu argumenti prezentirani kao spoj premisa i konkluzija, doduše uz uzimanje u obzir i nekih međukoraka, ali i dalje se argumentima pripisuje istinosna vrijednost, jednako kao i u formalnolgičkom pristupu. Toulminov je model postao općeprihvaćen i na njega se neizbježno pozivaju autori koji se slažu s tim da je za suvremene opise argumentacijskih postupaka nužan odmak od strogih pravila, no koji i dalje drže da argumentirati znači pozivati se na opće zakone logike, na snagu ljudskoga uma (i razuma), na mogućnost da se uvidom dođe do rješenja problema i pritom ne pretpostavljaju nikakvu mogućnost da bi argument mogao počivati na neistinitim premisama (npr. Bachem, 1979: 95).

Neki pak autori pripisuju argumentu i neka druga svojstva te uvode razlikovanje između argumenta, dokaza i strategema. U tom smislu možemo reći da je dokaz postupak

gura maksimalan efekt u potkrepljivanju neke tvrdnje, znači maksimalan efekt u uvjeravanju publike. U organizaciji se dobro odabrane činjenice iz prethodnog koraka mogu i upropasti ako ih autor ne uspije povezati na način da čine smislenu cjelinu. Prezentacija se odnosi na verbalnu formu odabranih i organiziranih činjenica, odnosno na prezentacijske vještine polemikara, koje uključuju vješto baratanje i mišlju i jezikom.

¹⁷ Riječ je pritom o trima u svakodnevnoj argumentaciji najčešće korištenim tipovima argumenata: *modus ponens* (pogodbeni silogizam) ima oblik *ako A, onda B // A // dakle B*; *modus tollens* (isključni silogizam) ima oblik *ako A, onda B // ne B // dakle ne A*; disjunktivni silogizam ima oblik *ili A ili B // ne B // dakle A* (usp. Škarić 2011: 29).

¹⁸ Engleski suvremeni filozof Stephen Toulmin svojim je modelom pokušao pokazati da se argumentacija kakvu susrećemo u svakodnevnim životnim situacijama zapravo može povezati s nekim temeljnim zasadama formalnolgičke argumentacije. U tu je svrhu napravio prilično poopćen argumentacijski model, koji se u svom temeljnom obliku sastoji od triju dijelova: teze (*claim*), argumenata (*data*) te utemeljenja povezanosti tvrdnje i argumenata (*warrant*). Uz te se tri temeljne sastavnice vezuju još i potpora (*backing*), odnosno iskaz kojim se tematizira sadržajna posebnost određenoga područja djelovanja (npr. upućivanje na zakone, norme, pravila ponašanja i sl.), modalni operator (*qualifier*) i iznimka od teze (*rebuttal*), odnosno okolnosti koje ograničavaju povezanost tvrdnje i argumenata (za detaljniji opis modela usp. Toulmin 1969).

kojim se uspostavlja istinitost neke tvrdnje, čime se ona stavlja izvan svake razumne sumnje. Strategem je, upravo suprotno, postupak kojim se publika želi navesti na određeno djelovanje ili na određen način razmišljanja, pa se samim time svrstava u persuasivne polemičke postupke jer nastoji uvjeriti publiku da je propozicija istinita, iako ona to uopće ne mora biti. Argument se nalazi zapravo negdje između tih dvaju postupaka – za razliku od dokaza njega ne zanimaju uvjeti istinitosti, već ga zanimaju uvjerenja, zbog čega je bliži strategemu, no za razliku od strategema argument ipak svoje djelovanje na mišljenje publike nastoji izvesti putem kognitivnih procesa odnosno logične argumentacije. Ta logična argumentacija pak, za razliku od dokaza, ne mora počivati na valjanim ni istinitim činjenicama, već je važno da autor može pretpostaviti da će je publika takvom smatrati (Dascal 1996: 29).

Argumentacija koja se pojavljuje u polemičkim tekstovima, koliko god znanstveni oni bili, sličnija je tzv. svakodnevnoj argumentaciji i prema tome odstupa od strogo postavljenih formalnologičkih argumentacijskih postupaka. Naravno, pritom se ne misli na kršenje zakonitosti logičkog lanca, već na činjenicu da u polemičkoj argumentaciji premise nisu toliko eksplicitne kao ni svi međukoraci koji vode do dane konkluzije. Osim toga smatramo da iako možemo prihvatiti razlikovanje dokaza, argumenta i strategema, sva se tri aspekta u polemičkim tekstovima koriste u *argumentacijske svrhe*, pa ako želimo opisati argumentacijske strategije, ne možemo zanemariti ni jedan od njih. Što se samih polemičkih argumentacijskih postupaka tiče, razlikovat ćemo, općenito uzevši, dva tipa: inicijativne i reaktivne. U inicijativnim argumentacijskim postupcima autor opravdava neko svoje mišljenje, a da pritom nema nekoga prethodnog teksta u kojemu je to njegovo mišljenje bilo dovedeno u pitanje. Za razliku od inicijalnih reaktivnim se argumentacijskim postupcima izravno referira bilo na neku prvotnu tezu oponenta (supolemičara) bilo na oponentovo argumentiranje protiv neke inicijalne teze. Za ovaj rad važniji su nam upravo ovi drugi, znači reaktivni postupci, jer u njima se vide odnosi jednoga teksta prema drugome, pa i odnosi jednoga oponenta prema drugome.

Jedan od najčešćih (reaktivnih) argumentacijskih postupaka u polemici jest ukazivanje na nelogičnost u argumentaciji polemičkoga oponenta. U takvu se postupku vrlo često poseže i za formalnologičkim argumentima, i to uglavnom deduktivnim silogizmima, koji se onda zbog snažnijega efekta kombiniraju s nekim drugim argumentom ili sa strategemom. Takav slučaj pronalazimo u sljedećem primjeru:

„Ili, ako Babiću još uvijek nije jasno što bi tu moglo biti sporno, pokušat ću pitanje (još) pojednostavniti: Ako znamo da imenice koje on navodi (*gluhać, golać, crvenać, srndać, zelembać* sl.) imaju sufikse *-ać, -dać i -bać* i da se u tim sufiksima piše *ć*, a ne *č*, što onda uopće može značiti rečenica koja iz toga slijedi: ‘Ako znamo da na *-ać* završava Bihac, lako ćemo razlikovati imenice na *-ać* i *-ač*.’ (Pranj-ković 2008: 25)

Deduktivni silogizam na kojemu se temelji navedeni argument glasi:

Sve imenice koje imaju sufikse na *-ać, -dać i -bać* pišu se s *ć*, a ne s *č*.

Bihac se piše s *ć*.

Dakle *-ać* u Bihac je sufiks.

Ovim primjerom autor želi upozoriti na pogrešku u logičkom argumentiranju svo-ga suparnika, odnosno upozoriti na činjenicu da premise, kako ih je on postavio, daju pogrešnu konkluziju, naime onu da je *-ać* u *Bihac* sufiks. Strategem koji se veže uz ovakav logički argument jest *ironija*, a nju jasno vidimo u rečenici „...ako Babiću još uvijek nije jasno što bi tu moglo biti sporno, pokušat ću pitanje (još) pojednostavniti...”. Argumentacijski postupak koji se nalazi u nastavku ovoga primjera (a i u onome što mu prethodi) mogao bi se smatrati nekom vrstom *reductio ad absurdum*, odnosno argumentom kojim pokazujemo da negiranjem neke tvrdnje dobivamo apsurdnu situaciju. Stoga se autor referira na supolemičarevu izjavu kako „nigdje nije tvrdio kako Bihac ima sufiks *-ać*”, te mu odgovara: „Ali ako je tako (...), tek onda je sve skupa besmisleno. Zašto se onda taj završetak uopće spominje u vezi s problematikom koja se tiče suglasnika *ć* i *č* i zašto se u rečenici ispred govori o sufiksima *-ać, -dać i -bać*? (...) Zar doista ne vidi da to što je napisao, ako *-ać* u *Bihac* ne smatra sufiksom, otprilike odgovara formulaciji: Ako znamo da se piše *ćelav*, onda znamo da treba pisati *ćelija*?” (ibid.).

Dakle *reductio ad absurdum* prepoznaje se ovdje u negaciji ranije navedene konkluzije, kojom se dobiva posve apsurdno pravopisno pravilo.

Jedan od omiljenih argumentacijskih postupaka jest *generalizacija*. Generalizacija se služi nizom argumenata i strategema, koji se plasiraju u svrhu implicitna difamiranja protivnika u polemici, a sastoji se u tome da se na temelju više grešaka pojedinog autora stvori mišljenje da je sve što je on napisao pogrešno (vješt polemičar gotovo da stvara neki reprezentativni uzorak na temelju kojega publika može donijeti takav zaključak). U osnovi takva argumentacijskog postupka krije se ono što bi formalni logičari nazvali *induktivnom argumentacijom*. Primjer takva tipa argumentacije nalazimo u polemici naslovljenoj *Pomračenje uma*, gdje se iznosi niz pogrešaka koje knjiga o kojoj se polemizira sadrži, a koje sve završavaju u induktivnom zaključku (iskazanom doduše na samom početku polemike), koji glasi:

„Izlaskom knjige Mirka Petija *Oblici nebrojivosti u hrvatskom jeziku* izišao je na svjetlo dana još jedan filološki skandal u Hrvatskoj. Riječ je o knjizi čiji sadržaj se ne može okarakterizirati drugačije nego kao nakupina nebulosa, čije čitanje je uvreda za ljudski mozak i za lingvistiku.” (Kordić 2005: 240)

U svrhu difamiranja supolemičara i minoriziranja njegove znanstvene kvalitete njegovo se ime nerijetko povezuje s imenom koje u određenoj zajednici, uvjetno rečeno, ne znači ništa, ili ga barem polemičar tako želi predstaviti publici. To je tipičan argumentacijski postupak u kojemu se koristi argument što – kako veli Dascal (1996: 29) – ne jamči uvjete istinitosti, a apelira na racionalnost. Takav slučaj imamo u sljedećem primjeru, gdje je argumentacijski postupak dodatno obilježen ironijom i izravnim (*ad hominem*) etiketiranjem jednoga od navedenih *ne-autoriteta*:

„Veliku ‘znanstvenu’ podršku, međutim, Kordićeva dobiva od dva njemačka anonimusa (Gröschel, Vökl), zatim od lektorice Svetlane Ressel (...), te od Miloša Kovačevića, prononsiranoga četnika (...), koji postaje njezin *znanstveni intimus* (...)”. (Pandžić, 2009: 142)

Jedan od češćih argumentacijskih postupaka jest i tehnika pojednostavljanja, koja se nerijetko kombinira i s postupkom pozivanja na mišljenje nekoga autoriteta. Pritom se i u prikazivanju stanja i u rješavanju problema donose izrazito pojednostavljena tumačenja. Tehnika pojednostavljanja može poslužiti i u svrhu podizanja vlastite vrijednosti (kada primjerice autor točnost svoje tvrdnje argumentira iz konteksta izdvojenim dijelovima nečije teorije), ali i u svrhu difamiranja supolemičara (kada se primjerice navode dijelovi nekoga njegova teksta i tumače se na jednostran i u svrhu pridobivanja publike pojednostavljen način), kao što možemo vidjeti u sljedećem primjeru:

„One koji brane upotrebu anglicizama proglašava predstavnicima 'internacionalističkoga ili unitarističkog smjera u hrvatskome jeziku'. Prijeti smrću čitave nacije ako se ne da prednost njegovim riječima.” (Kordić 2003: 165)

Usporedba se u argumentaciji upotrebljava u jednake svrhe kao i tehnika pojednostavljanja – ili da bi se podigao ugled autora teksta ili da bi se umanjio (ugrozio) ugled njegova supolemičara. U ovom drugom slučaju supolemičar se, dakako, uspoređuje s nekim tko je neupitno slabijega znanja i sposobnosti od njega, pa nije rijedak slučaj da se supolemičarevi kognitivni dosezi dovode u vezu s onima prosječnoga djeteta:

„Svaki osnovnoškolac zna da lične zamjenice pokazuju lice: *ja* pokazuje prvo lice, *ti* drugo lice, *on* treće lice itd. Zato se i zovu lične zamjenice. No, Peti tvrdi da lične zamjenice ne pokazuju lice.” (Kordić 2005: 240)

Osim navedenoga valja spomenuti učestalost argumenta *ad hominem*. Strategije je to u kojoj se ne argumentira protiv neke teze, već protiv supolemičara kao osobe. Takav postupak sam po sebi implicira određene strategeme koji će supolemičarevu osobnost pokazati u najgorem mogućem svjetlu, naime on uključuje široku lepezu difamirajućih iskaza. Upravo ogleđni primjer takva argumentacijskog postupka nalazimo u sljedećim recima:

„(...) da dotična *möchte-ger*-profesorica više od dvije trećine svoga vremena investira u osobne obračune i polemike (...), pa da mu tako svadljiva i jednostruka osoba uopće ne treba, čak ni u slučaju da je i dobar znanstvenik, a kamoli kada je ionako *mulier unius libri*.” (Pandžić, 2009: 143)

Naposljetku valja spomenuti i *polemički citat* kao razmjerno čest argumentacijski postupak pri polemiziranju. Takav citat predstavlja pozivanje na riječi autora koji, prema općeprihvaćenu mišljenju, ima neupitan autoritet u određenome znanstvenom području, a čime se, dakako, vlastita tvrdnja želi ojačati i učiniti prividno neospornom. Naravno, u tom slučaju polemičar, priklanjajući se poželjnome stavu, i sebi daje veliku važnost. Moguć je međutim i suprotan postupak. Navođenjem riječi (nazovi) stručnjaka koji se općenito smatra nekompetentnim za konkretna pitanja o kojima je u polemici riječ vješt će polemičar eksplicitno dovesti u vezu mišljenje *ne-autoriteta* s mišljenjem svoga oponenta. Osim toga polemičar može citirati i svoga supolemičara, što je vrlo čest slučaj kada želi upozoriti na njegovu argumentacijsku nedosljednost ili nesuvislost. Dakle polemičar vrlo ciljano bira mjesta koja će citirati tako da tim postupkom postigne maksimalan efekt u publike (usp. i Bagić 1999: 51).

4. Zaključno ili u polemici kao i u ratu

Odabrani primjeri argumentacijskih strategija u polemičkim okršajima svjedoče o tome da je za poimanje komunikacijske snage pojedinog argumentativnog iskaza potrebno ipak nešto više od poznavanja formalnologičkih argumentacijskih postupaka. Toulminov je model, kako je spomenuto, napravio važan iskorak u smjeru tumačenja argumentiranja u okviru svakodnevnih komunikacijskih obrazaca, no taj model zbog svoje tijesne vezanosti uz istinitost tvrdnji na koje se odnosi nije dovoljan za obuhvaćanje svega onoga što čini konstitutivni dio polemičke argumentacije. U tom nam je smislu prijeko potreban dodatni odmak u potrazi za obrazloženjem kako je moguće da se s jedne strane u znanstvenoj polemici raspravlja o nečemu što se može smatrati znanstvenim *činjenicama* te s druge kako je moguće da se iz argumentacijski valjana postupka može dobiti zaključak koji je moguće opovrgnuti nekim drugim argumentacijski valjanom postupkom. Sve su to pitanja pred kojima *zapinju* i formalnologička argumentacija i Toulminov model. Razlog toj nemoći strogo zadanih analitičkih okvira pred polemičkim argumentacijskim obiljem najvećim dijelom svakako leži u bitnoj značajki polemičke rasprave na temelju koje je i obilježavamo kao „rat perom” – što će reći u težnji za premoći bez obzira na sredstva koja su pritom upotrijebljena. Tako primjerice i Lakoff i Johnson (1980: 5) tvrde da u argumentaciju ulazimo s istim stavom s kojim ulazimo i u rat, što se onda nadalje reflektira i u jezičnim odabirima koje pri argumentiranju koristimo. U nastojanju da se u polemičkoj argumentaciji pridobije publika, da se zadrži (znanstveno) dostojanstvo, da se pokaže vlastita znanstvena kompetencija i umanjiti znanstvena kompetencija polemičkoga oponenta te da se – u konačnici – iz polemičkoga *okršaja* izide kao *pobjednik* koriste se persuasivno-argumentativne strategije koje jamče takav ishod, a koje pritom ne trebaju nužno biti skladu s pretpostavljenom akademskom kulturom ni sa znanstvenom istinom. Kao i u svakom drugom ratu i u polemičkom se pamte samo pobjednici, a eventualno pitanje etičnosti postupaka koji su doveli do pobjede pada u drugi plan.

Izvori

- Kordić, Snježana (2003) *Vlast nad jezikom. Uz knjigu Stjepana Babića: Hrvatska jezikoslovna prenja*, Književna republika I/5–6: 161–173.
- Kordić, Snježana (2005) *Pomračenje uma (Mirko Peti: Oblici nebrotivosti u hrvatskom jeziku)*, Književna republika III/1–2: 240–250.
- Pandžić, Zvonko (2009) *Od Galileja do zlatne ptičice*, Republika 7/8: 138–164.
- Pranjković, Ivo (2008) *Sučeljavanja. Polemički dueli oko hrvatskoga jezika i pravopisa*, Disput, Zagreb.

Izbor iz literature

- Bachem, Rolf (1979) *Einführung in die Analyse politischer Texte*, R. Oldenbourg Verlag, München.
- Badurina, Lada (2010) „Polemichnost i polemike Ive Pranjkovića”, u: *Jezična skladanja: Zbornik o šezdesetogodišnjici Ive Pranjkovića*, ur. Lada Badurina i Vine Mihaljević, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije Visoko, Zagreb, str. 69–83.

- Badurina, Lada – Pranjaković, Ivo (2014) „O dijalogu”, u: *Sarajevski filološki susreti II: Zbornik radova (knjiga I)*, ur. Ismail Palić i Munir Drkić, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 216–226.
- Bagić, Krešimir (1999) *Umijeće osporavanja: Polemički stilovi A. G. Matoša i M. Krleže*, Naklada MD, Zagreb.
- Bagić, Krešimir (2014) „Polemički stil A. G. Matoša”, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 7/2014, Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, str. 21–36.
- Besnard, Philippe – Hunter, Anthony (2008) *Elements of Argumentation*, The MIT Press, Massachusetts.
- Bohm, David (2009) *O dijalogu*, s engleskog prevela Senka Galenić, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Brinker, Klaus (2010) *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*, Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Dascal, Marcelo (1996) „Types of Polemics and types of polemical moves”, u: *Dialogue Analysis VI* (+ Proceedings of the 6th Conference, Prague 1996), Vol. 1, ur. S. Cmejrkova, J. Hoffmannova, O. Mullerova i J. Svetla, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, str. 15–33.
- Jowett, Garth – O'Donnell, Victoria (2006) *Propaganda and Persuasion*, Sage, Los Angeles.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2006) *Stilističke skice*, Connectum, Sarajevo.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2007) *Stilistika*, Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo.
- Kovačević, Marina – Badurina, Lada (2001) *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980) *Metaphors We Live By*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Oesterle, Günter (1986) „Das 'Unmanierliche' der Streitschrift. Zum Verhältnis von Polemik und Kritik in Aufklärung und Romantik”, u: *Kontroversen: alte und neue*, ur. Franz Josef Worstbrock i Helmut Koopmann, Niemeyer, Tübingen, str. 107–120.
- Palašić, Nikolina – Ivanetić, Nada (2014) „Osjećam se prozvanim – indikatori emocija u znanstvenoj polemici”, referat održan na znanstvenome skupu *Sarajevski filološki susreti III*, u tisku.
- Schopenhauer, Arthur (2010) *Die Kunst, Recht zu behalten*, Nikol Verlag, Hamburg.
- Silić, Josip (2006) *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb.
- Stenzel, Jürgen (1986) „Rhetorischer Manichäismus. Vorschläge zu einer Theorie der Polemik”, u: *Formen und Formgeschichte des Streitens*, ur. Franz Josef Worstbrock i Helmut Koopmann, Niemeyer, Tübingen, str. 3–11.
- Škarić, Ivo (2011) *Argumentacija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Toulmin, Stephen (1969) *The Uses of Argument*, Cambridge University Press, Cambridge.

SUMMARY

Lada Badurina – Nikolina Palašić

TEXT VS. TEXT; ON ARGUMENTATION IN POLEMIC DISCOURSE

In this paper polemic discourse is treated as a special type of discourse in which the interlocutors, their attitudes towards the cause of dispute, and, especially, the texts that they as participants in a polemic debate write, and thus create the so called *polemic dialogue*, are confronted. We focus on polemics in the scientific (academic) discourse. Emphasis is placed on the argumentation strategies and procedures employed by the confronted parties with the aim of convincing the wider (academic) public that their viewpoints are the ones that are correct and acceptable. Our research is based on texts of actual polemics and we analyse the ways in which the seemingly irreconcilable demands – on the one hand, the demand that the arguments be scientifically well founded, and on the other, the demand that the evidence used to attract the attention of and gain favour with the wider (not necessarily only academic) community be simple and effective – are reconciled through various argumentation procedures.

Key words: polemics, polemic dialogue, scientific (academic) discourse, argumentation strategies

Dubravka Sesar

SLAVISTIKA I KROATISTIKA
ili: Koliko se međusobno poznajemo¹

dr. sc. Dubravka Sesar, Filozofski fakultet, Zagreb
pregledni članak

UDK: 811.16
 811.163.42

Odnos između slavistike i kroatistike općenito podrazumijeva odnos između jedne široko shvaćene filologije srodnih jezika i književnosti prema filologiji jednoga člana „obitelji” i obrnuto. Kao i ostali odnosi u velikoj obitelji i on se tumači ovisno o kutu gledanja, odnosno o shvaćanju slavistike i kroatistike iz perspektive europske (slavenske i neslavenske) i hrvatske slavistike i kroatistike. Povijest toga odnosa datira od početaka formiranja jezikoslovlja kao samostalne znanstvene discipline u okviru humanističkih znanosti, odnosno od stvaranja modernih nacionalnih filologija u 19. stoljeću, kad su je (tu povijest) počeli ispisivati pioniri slavenske filologije i do danas priznati slavisti. Razumljivo je da su istražujući povezanost slavenskih jezika u povijesti i suvremenosti polazili od vlastitoga jezika i njime pisane književne baštine, koja je s vremenom sve više postajala predmet istraživanja druge znanstvene discipline – znanosti o književnosti. Zbog udaljavanja jezikoslovlja i znanosti o književnosti danas u znanstvenim istraživanjima više gotovo i nema primjera sinteze lingvističkoga i književnoznanstvenoga pristupa književnom jeziku i književnom djelu, a filologija „u užem smislu” postala je sinonim za jezikoslovlje. Tome je pridonijela i suvremena standardologija, odnosno teorija standardnoga jezika, koja književni jezik odjeljuje od standardnoga. Današnji odnos između slavistike i kroatistike teško je razumjeti bez povijesnoga konteksta, kojemu valja dodati inozemne i domaće (hrvatske) slavističko-kroatističke poveznice. Zbog širine i složenosti teme ograničit ćemo se na pitanje koliko se međusobno poznajemo, odnosno po čemu se danas u odnosu prema hrvatskom jeziku i književnosti bitno razlikuje inozemna, ponajprije slavenska, slavistika i kroatistika od hrvatske slavistike i kroatistike.

Ključne riječi: slavistika, kroatistika, povijest, sadašnjost

1. Uvod

Odnos između slavistike i kroatistike može se sažeti i podnaslovom „povijest međusobnih nesporazuma” ili slično, ovisno o tome kako vidimo sebe, tj. kroatistiku, u slavističkom kontekstu ili kako nas vidi slavistika i kako mi vidimo nju. Možda je najbolje

¹ Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom Komparativnoslavističke lingvokulturalne teme [2131].

krenuti od povijesne činjenice da se slavistika pojavila početkom 19. stoljeća kao jedno složeno i neistraženo područje zanimanja komparativno-historijske lingvistike (F. Bopp), kad je „otac slavistike” Josef Dobrovský u svom nacrtu slavenskoga etimologikona (1813) i prvoj znanstvenoj staroslavenskoj gramatici (*Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*, 1822) prvi primijenio poredbenu metodu na slavenske jezike.² Zbog novih spoznaja o slavenskim jezicima, a posebno o njihovoj srodnosti s drugim indoeuropskim jezicima, autoritet Dobrovškoga imao je snažan utjecaj na slavistiku, uz ostalo i na njezin tadašnji (a donekle i današnji) odnos prema hrvatskom jeziku. Ako i nisu prihvaćali svako njegovo mišljenje i sve njegove argumente, mlađi su ih slavisti (od Kopitara, Šafaříka i Vostokova do Miklošiča, Schleichera i Jagića) uvijek respektirali. Na njegovim se radovima temelji niz teorija o broju i podjeli slavenskih jezika (Novotná i Blažek 2005), koje su se pojavile u 19. stoljeću. Dvojbe prosvjetiteljskih jezikoslovaca oko toga pitanja nisu razriješili ni mladogramatičari, naprotiv, neke su probleme još više zamaglili i stvorili nove zablude, jer su svojim pozitivističkim stavom prema jezičnim činjenicama prihvatili i mnoge neprovjerene „činjenice” (Katičić 2008). Iz 19. stoljeća slavistika baštini brojna temeljna djela koja su aktualna i danas, ali i mnoge stereotipe i zablude koje nisu samo posljedica nepoznavanja ili nerazumijevanja povijesti pojedinih jezika, prihvaćanja nepotpunih izvora podataka i nepouzanih informacija, nego i političkih interesa vladajućih krugova koji su za svoju „jezičnu politiku” morali pridobiti i priznate jezikoslovce (Grčević 1997; Jagić 1885). Iako su preporodni nacionalni pokreti inzistirali upravo na rješavanju jezičnoga pitanja, a jezičnim je ujedinjenjem obilježeno i stvaranje modernih europskih nacija, slavistika se tijekom 19. stoljeća razvijala kao nadnacionalna, integralna filologija u komparativno-lingvističkim i indoeuropeističkim okvirima. Polazeći od vlastitih jezika, spomenuti su slavistički autoriteti pridonijeli formiranju nacionalnih filologija, ali one su se postupno osamostaljivale tek u 20. stoljeću. Na shvaćanju slavenske filologije kao cjeline koju ne treba „razbijati” na zasebne nacionalne filologije pozitivistički je ustrajao i najznačajniji hrvatski slavist 19. stoljeća Vatroslav Jagić.

Kroatistika je, dakle, mlađa od slavistike pa i od nekih drugih slavenskih nacionalnih filologija. Povijest kroatistike kao zasebne filologije vezana je uz povijest zagrebačkoga Sveučilišta. Naime, kad je Zakonom Hrvatskoga Sabora o osnivanju Sveučilišta (1874) utemeljen Mudroslovni fakultet, Zemaljska je vlada za popunjavanje stolica (katedara), uz M. Mesića, F. Markovića i V. Jagića, zadužila i na Jagićevo mjesto (zbog njegove odsutnosti) imenovala češkoga slavista Leopolda (Lavoslava) Geitlera. Tada je između prvih šest stolica osnovana i Stolica za filologiju slavensku, iz koje se već iduće akad. godine (1875/76) odvojila Stolica za hrvatski ili srpski jezik i književnost. U rastu Filozofskoga fakulteta važnu su ulogu imali seminari pa je tako 1886. godine osnovan Seminar za slavensku filologiju s Katedrom za jezik i književnost hrvatsku i srpsku, koja se 1910. podijelila na dvije katedre – za jezik (D. Boranić) i za književnost (Đ. Šurmin). Tako strukturirana kroatistika ostala je u okviru Slavenskoga seminara (kojemu se 1920. pridružuju seminari za hrvatski jezik i hrvatsku književnost) čvrsto povezana sa slavistikom, odnosno s Katedrom za poredbenu slavensku gramatiku i ruski jezik, koju je vo-

² Dobrovský je slijedio racionalnu filozofiju njemačkoga prosvjetitelja Christiana Wolffa, koju je posredstvom časopisa *Monatliche Auszüge* u zemljama Habsburške Monarhije širilo „učeno društvo” Societas eruditorum incognitorum in terris Austriacis.

dio S. Ivšić. Nakon niza preimenovanja i prestrukturiranja iz prvih su se katedara kasnije (1958) razvili današnji odsjeci za kroatistiku (do 1990/91. jugoslavistiku) i slavistiku.

Fizionomiju hrvatske slavistike i kroatistike zacrtali su komparativni slavisti, ponajprije njezin utemeljitelj, indoeuropeist i slavist, Schleicherov sljedbenik prof. Geitler (njegovi su kolegiji obuhvaćali i kroatistička pitanja, posebno jezičnopovijesna – u okviru slavenske poredbene gramatike). Njeza je već 1886. naslijedio T. Maretić, a Maretića 1914. S. Ivšić. Osim Geitlera, Maretića i Ivšića povijest kroatistike (od M. Rešetara, B. Vodnika, F. Fanceva, M. Kombola i A. Barca do M. Ratkovića i Lj. Jonke) i slavistike najčvršće povezuju paleoslavisti (od Geitlera i Ivšića do E. Hercigonje) i komparativni slavisti (slovenski pisac Fran Celestin, osnivač lektorata slavenskih jezika u Slavenskom seminaru, predavao je ruski, češki, poljski, slovenski...), odnosno kroatisti i hrvatski slavisti koji su predavali i druge slavenske jezike i književnosti (npr. Maretić ruski jezik, J. Badalić rusku književnost, S. Musulin češki jezik, J. Vrana češki jezik i slavensku poredbenu gramatiku, Jonke češku književnost, F. Marković poljsku književnost, J. Benešić i J. Hamm poljski jezik itd.). Kao i drugdje u Europi slavistika se na paleoslavističkim i poredbenoslavističkim osnovama sve više razvijala rusocentrično pa se rusistika i u Hrvatskoj prva formirala kao zasebna inoslavenska filologija. U okviru Slavenskoga seminara osnovana je 1945. Katedra ruskoga jezika i književnosti (J. Badalić), koja se 1961. podijelila na Katedru za ruski jezik (A. Menac) i Katedru za rusku književnost (J. Badalić, A. Flaker). Prvi sveučilišni nastavnik poljskoga jezika (1946) bio je J. Hamm (od 1960. voditelj katedre za slavistiku u Beču), a češkoga jezika i književnosti (1947) Lj. Jonke. Oni su položili temelje na kojima je izrasla samostalna Katedra za zapadnoslavenske jezike i književnosti (1965/66) sa studijima bohemistike i polonistike (Z. Malić). Hrvatska slavistika zajedno s kroatistikom desetljećima nosi pečat Stjepana Ivšića i njegovih đaka (Vrana, Jonke, Menac i dr.), a generacije su školovane na njegovoj posmrtno objavljenoj *Slavenskoj poredbenoj gramatici* (1970) koju su na osnovi njegovih predavanja priredili J. Vrana i M. Somborac, a R. Katičić je dodao uvodni indoeuropeistički dio. Kroatistika je danas široko razgranata matična filološka struka koja se proučava i njeguje u brojnim hrvatskim znanstvenim ustanovama i na fakultetima, a zagrebačka se slavistika 1997./98. proširila studijima slovakistike i ukrainistike.³ Osamostaljenjem Odsjeka za kroatistiku (1993) ostale južnoslavenske filologije ušle su u sastav slavističkoga odsjeka; od 2004/05 zagrebačke studije slavistike organiziraju tri odsjeka – za istočne, južne i zapadne slavenske jezike i književnosti.

Ovdje izneseni podatci nalaze se u fakultetskim i sveučilišnim arhivima, a dijelom i u spomenicama i monografijama pa ih ne bi trebalo rekapitulirati. Ipak, za to postoji bar jedan razlog, naime, naša je kroatistika s vremenom počela gubiti veze sa slavistikom. Donekle je još tradicionalno povezana s južnoslavenskim filologijama, ali su je brojne reorganizacije znanstvenih ustanova i reforme studija očito prisilile na svojevrstu

³ Koncem 1998. u Pragu se održavao skup pod nazivom Current state and problems of Slavic Studies in Central Europe, na kojemu su se okupili slavisti iz cijeloga svijeta. Pokazalo se da smo mi u Hrvatskoj svojevrstna iznimka, ne samo zbog kontinuiteta i opsega paleoslavističkih istraživanja, nego i zbog razvitka slavistike u smjeru formiranja i njegovanja nacionalnih filologija. Danas u svijetu polako oživljava tradicija prvobitne rusocentrične slavistike, a svjedoci smo redukcije pa i gašenja studija pojedinih slavenskih nacionalnih filologija, među njima i kroatistike, na nekim europskim sveučilištima.

izolaciju. S druge strane, hrvatska se slavistika širi i ne odustaje od svoje matice. Naši su slavisti svjesni da je danas možda potrebnije nego ikad da hrvatski jezik i hrvatska književnost budu polazišta svih većih slavističkih projekata u nas i da naš doprinos rusistici, bohemistici, polonistici..., ukoliko se ne temelji na usporedbama s hrvatskim jezikom i književnošću, ne može biti znatniji od doprinosa tim strukama u matičnim sredinama. Sumnjičavost nekih inozemnih slavista, posebno jugoslavista i serbokroatista, prema kroatistici danas najefikasnije suzbijaju upravo hrvatski slavisti svojim slavističko-kroatističkim radovima, ali naša „službena” kroatistika o njima zna malo. Akademik Brozović kao da je bio posljednja jaka poveznica između kroatistike i slavistike, i to zahvaljujući više svome utjecaju u kroatistici, nego svome slavističkom opusu. Osim malobrojnih iznimaka poput akademika Radoslava Katičića danas u samoj kroatistici nema sličnoga slavističkoga kapaciteta, a brojne kroatiste u našoj slavistici (i drugim filologijama) kroatistika gotovo i ne poznaje. Bolja bi povezanost koristila svima, pridonijela bi boljem razumijevanju pa i smanjivanju razlika između inozemnih i vlastitih viđenja specifičnosti hrvatskoga jezika i književnosti u prošlosti i sadašnjosti. Ovdje ćemo se osvrnuti na nekoliko pitanja koja inozemna slavistika (i kroatistika) danas postavlja nama, hrvatskim slavistima i kroatistima.

2. Naziv jezika

Naš se jezik danas zove hrvatski standardni jezik (na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu djeluje Katedra za hrvatski standardni jezik), ponekad hrvatski književni jezik, a ponekad samo hrvatski jezik (u Ustavu RH, čl. 12, stoji da je „u službenoj uporabi hrvatski jezik i latinično pismo”). Jasno je zašto se zove hrvatski iako je svjetska slavistika početkom 1990-ih bila zbunjena; pojedini slavisti i danas smatraju da je dvojni naziv (hrvatsko-srpski, hrvatski ili srpski) odgovarao realnosti pa se i dalje njime služe, pojedini govore o „raspadu” toga jezika (Greenberg 2005), iako znaju da se sam jezik ne može „raspasti”, pojedini prihvaćaju hrvatski kao zaseban jezik, ali uz taj naziv rabe i dvojni da bi istaknuli etape u procesu normiranja (Rehder 2009), pojedini već rabe i trojni naziv (abecednim redom b/h/s ili bosansko-hrvatsko-srpski⁴), a pojedini prihvaćaju naziv hrvatski kao realnost i povijesnu činjenicu (Oczkova 2006, 2011). Poznato je da se spor oko naziva našega jezika, zapravo spor oko njegova identiteta, vuče od prvih klasifikacija slavenskih jezika i narječja s kraja 18. i tijekom 19. stoljeća (Schlözer 1771, Rüdiger 1782, Pallas 1786–89, Dobrovský 1792, 1809, 1819, 1822, Vostokov 1820, Schleicher 1850, Leskien 1876), koje su preuzimali i dalje razrađivali mlađi slavisti (Jagić 1910, Holub i Kopečný 1952, Horálek 1955, Bernštejn 1961 itd.) sve do naših dana (Novotná i Blažek 2005). Našoj kroatistici vjerojatno je manje poznata problematičnost atributa „standardni” u suvremenoj slavistici.

Pripadnici Praške škole, koja je daleko poznatija po svojim strukturalistima nego po svojim sociolingvistima koji sebe nisu tako nazivali, svojim su raspravama o književnom jeziku i jezičnoj kulturi (*Spisovná čeština a jazyková kultura* 1932., Havránek 1963) stvorili suvremenu teoriju književnoga jezika. Kad je Havránek na IV. međunarodnom

⁴ „BHS: Bosansko-hrvatsko-srpski” <http://www.mirovna-akademija.org/rma/bhs/eseji/bosanskihrvatskirspski>, pristup 01.06.2015.

kongresu u Kopenhagenu 1936. postavio pitanje jesu li jezična norma, normiranje književnoga jezika i jezična kultura uopće lingvističke teme (Brozović 1970: 9), slavistika je odgovorila mnoštvom radova o povijesti književnih jezika, o njihovu normiranju te općenito o pitanjima jezične norme i kodifikacije. Praška je škola prva definirala odnos između unutarnje (genetskolingvističke) i vanjske (sociolingvističke) jezične povijesti, naglašavajući da se ta dva aspekta međusobno ne isključuju jer su oba povezana s primarnom, društvenom ulogom jezika, koju su zapostavljali i jezični povjesničari 19. stoljeća, uključujući i mladogramatičare, i strukturalisti (Katičić 2008: 2–3). Proučavanjem identiteta književnoga jezika, tj. odnosa jezika i kulturnoga identiteta, današnje jezikoslovlje ispunjava jednu veliku prazninu i u povijesti slavistike. Nažalost, ni novija istraživanja nisu ostala pošteđena utjecaja jezične politike vladajućih ideologija koje su, pogotovo u višenacionalnim državama, tražile uporište u jezikoslovlju i jezikoslovnim tradicijama.

Kad se u nazivu napokon ozakonjenoga (1990), službenoga hrvatskoga jezika pojavio problem značenja atributa *književni* i *standardni* jezik, kroatistika se nakon niza rasprava odlučila za standardni jezik prema Brozovićevoj definiciji (1970: 28), dok je književni jezik definirala kao jezik književnosti. U slavistici, međutim, i danas prevladava naziv književni jezik. Pregled naziva u najnovijim rječnicima slavenskih jezika pokazuje da se većina kodificiranih slavenskih jezika tradicionalno naziva književnima: poljski – język literacki, češki – spisovná čeština ili spisovný jazyk (kao sinonim navodi se i naziv spisovný standard), slovački – spisovný jazyk (uz štandardný jazyk ili štandard, odnosno literárny jazyk kao sinonime), slovenski – knjižni jezik, ruski – литературный язык, ukrajinski – літературна мова, bjeloruski – літаратурная мова, makedonski – литературен јазик, bugarski – книжовен или литературен език (uz tumačenje da je taj naziv sinonim za стандартен и/или литературен език u nekim drugim filologijama). Standardnima se nazivaju hrvatski, bosanski i srpski (uz koji, kao sinonimi, stoje стандартни дијалект или књижевни језик).

U poljskim rječnicima postoji naziv język standardowy (*Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, 2000), a opisuje se kao 1) jezik koji odgovara određenim normama i ispunjava osnovne zahtjeve, 2) prosječan, ne odveć originalan jezik. Naziv se smatra primarno informatičkim (*Słownik Encyklopedyczny – Informatyka* 1999), a u općem se značenju tumači sinonimima: 1) banalan, rutinski, shematičan, okoštao, stereotipan, šablonski, nepromjenjiv, uobičajen i sl. te 2) normativan, preskriptivan. Ukratko, standardni jezik je u poljskom opisan kao programirani jezik u funkciji gole komunikacije i informacije, jezik koji teži potpunoj gramatičkoj ispravnosti, lišen svih za informaciju suvišnih elemeneta – individualnih, dijalektnih, estetskih i stilskih, leksički siromašan (bez sinonima, s malo antonima i frazema), sintaktički pojednostavljen. Kad govore o hrvatskom, poljski se slavisti i kroatisti služe i nazivom standardni jezik, koji shvaćaju ili kao književni jezik u tradicionalnom smislu ili kao ekvivalent poljskome nazivu opći/općenarodni jezik, odnosno język ogólny/ogólnonarodowy (Oczkova 2006: 29–30). I ruski *Словарь социолингвистических терминов* iz 2006. (sociolinguistics.academic.ru) navodi naziv стандартный (стандартизированный) язык s dvama značenjima: 1) isto što i književni jezik (u nacionalnom razvojnem razdoblju) i 2) jezik koji obuhvaća i svoj standardizirani oblik. Standardizirani se jezik smatra jezikom invarijantne, unificirane i propisane

norme, a jezična standardizacija ne podrazumijeva proces, nego samo kodifikaciju takve norme. Standardizacija u slavistici nema ono ortolingvističko značenje s kojim ju je D. Brozović (1978) uveo u periodizaciju povijesti hrvatskoga jezika. Držeći se načela Praškoga lingvističkoga kruga, češki lingvisti razlikuju norme književnoga jezika koje egzistiraju u njemu samom od bolje ili lošije njihove kodifikacije u jezičnim priručnicima. Pritom je jezična ispravnost podređena kultiviranosti jezika, za koju je bitna elastična stabilnost književnoga jezika te njegova funkcionalnost u svim pojavnim oblicima i stilskim slojevima unatrag pedesetak godina (Havránek 1963: 133–135). Dakle, u slavistici prevladava tradicionalni naziv *književni jezik* pa je hrvatski opet iznimka, a naša kroatistika unosi još jednu zabunu u suvremenu slavistiku kad se odriče naziva koji povezuje jezik i književnost (treba pogledati kako *Encyklopedia Britannica* definira standard language).

3. Nazivi narječja (interdijalekata)

Iako i Brozović upozorava da su „upitne imeničke zamjenice sa značenjem *quid* poslužile samo kao građa za terminske etikete u hrvatskosrpskoj dijalektologiji i ne znače ništa izvan nje” (1978: 12)⁵, poznato je da su te *etikete* bile kamen smutnje u povijesti hrvatskoga književnoga jezika i da su služile kao argument za razbijanje i osporavanje hrvatskoga jezičnoga, kulturnoga i političkoga identiteta (Kopitar, Šafařík, Dobrovský, Karadžić...). One su i danas iznimka u slavenskoj dijalektologiji (i ne samo u njoj).

Gledana iz slavističke perspektive hrvatska se dijalektološka karta (a uz nju, ili upravo zbog nje, djelomice i bošnjačka, srpska i crnogorska) terminološki ne može usporediti s dijalektološkim kartama drugih slavenskih i neslavenskih (europskih) jezika. Narječja su, dakako, sinonim za interdijalekte, a nazivi slavenskih narječja temelje se na geografskim i geografsko-etničkim načelima, dok je podjela hrvatskih narječja izvršena pomoću jezičnih kriterija. Da bismo ilustrirali kriterije klasifikacije, a time i izbor dijalektološke terminologije, navest ćemo kratak pregled glavnih slavenskih interdijalekata (prema: Slawski 1988).

Zapadnoslavenski jezici: 1. *češka narječja*: a) češki (srednočeški, jugozapadnočeški i sjeveroistočnočeški), b) hanački, c) laški (šleski) i d) istočnomoravski (moravskoslovački) dijalekti; 2. *slovačka narječja*: a) zapadnoslovački, b) srednjoslovački i c) istočnoslovački dijalekti; 3. *poljska narječja*: a) velikopoljski, b) malopoljski, c) mazovječki, d) šleski i e) kašupski dijalekti;⁶ 4. *gornjolужиčkosrpska narječja*: a) zapadni i b) istočni dijalekti; 5. *donjolužičkosrpska narječja*: a) zapadni i b) istočni dijalekti.

Istočnoslavenski jezici: 1) *ruska narječja*: a) sjevernoruski i b) južnoruski dijalekti te c) prijelazni dijalekti (na potezu Pskov – Moskva – Saratov); 2) *ukrajinska narječja*: a) sjeverni, b) jugoistočni i c) jugozapadni dijalekti (s regionalnim govorima – naddnjestarskim, bukovinskim, zakarpatskim i dr.); 3) *bjeloruska narječja*: a) sjeveroistočni i b) jugozapadni dijalekti te c) prijelazni, miješani dijalekti (na potezu Vilno – Minsk – Rohačev – Homel).

⁵ Govoreći o terminološkom problemu odnosa između nocije (tj. pojma) i etikete, Brozović daje prednost nazivu „standardni jezik” kao *etiketi* koja ima načelno značenje (1970: 14).

⁶ Zakonom o nacionalnim i etničkim manjinama te o regionalnom jeziku kašupski je 6. siječnja 2005. službeno priznat kao regionalni jezik u Poljskoj.

Južnoslavenski jezici: 9) *bugarska narječja*: a) istočni (sa sjeveroistočnim govorom na potezu Plovdiv – Trnovo) i b) zapadni dijalekti; 10) *makedonska narječja*: a) sjeverni, b) južni i c) srednjomakedonski dijalekti (Veles – Prilep – Bitola – Kičevo); 11) *slovenska narječja* (kajkavska): a) dolenski, b) gorenjski, c) kranjski, d) koruski, e) štajerski i dr. dijalekti; 12) *srpska narječja* (štokavska): a) sjeverozapadni (šumadijsko-srijemski, mačvansko-banatski, vojvođanski) dijalekti, b) srednjosrpski (prizrenko-timočko-lužnički, prizrenko-južnomoravski), c) kosovsko-resavski i d) torlački dijalekt; 13) *bosanskohercegovačka narječja* (štokavska): a) srednjobosanski, b) zapadnohercegovački, c) istočnohercegovački i dr. dijalekti; 14) *hrvatska narječja*: a) štokavsko, b) kajkavsko i c) čakavsko.

Navedena je klasifikacija u slavističkoj dijalektološkoj literaturi još jednostavnija kad se svi južnoslavenski štokavski idiomi svedu pod zajednički srpsko-hrvatski nazivnik (po istoj bi se logici kajkavski idiomi mogli nazvati slovensko-hrvatskima). Slavistička dijalektologija previda mogućnost da se na isti način mogu „pojednostavniti” i dijalektološke karte drugih slavenskih jezika. Kad bi se isti kriterij – zamjenica *quid* – primijenio na druge slavenske jezike i njihova narječja, među njima ne bi bilo znatnijih razlika⁷ i to bi, naravno, bilo neozbiljno. Koliko su *etikete* hrvatskih narječja problematične potvrđuju mnoga, posebno starija dijalektološka istraživanja, npr. studije V. Vážnoga o govoru hrvatske dijaspore iz Hrvatskoga Groba u Slovačkoj, koji ga je zbog zamjenice *kaj* najprije (1924) svrstao u kajkavsko narječje, zatim se 1936. korigirao i odredio ga kao čakavsko-kajkavsko, da bi istraživanja S. Vulić i B. Petrović (1999) potvrdila da je čakavsko s ponešto kajkavskih elemenata. Istraživanja područja dijalektnih dodira s „prijelaznim”, „miješanim”, „hibridnim” i sl. hrvatskim narječjem pokazuju da tipologija hrvatskih narječja nije tako jednostavna kako sugeriraju njihovi nazivi. Ako se očuvanje tih naziva (*etiketa*) može pravdati tradicijom, mnogi se slavisti s pravom pitaju zašto je tradicija napuštena kad je riječ o atributu „književni” u nazivu samoga jezika.

Dakle, u usporedbi sa sustavima narječja drugih slavenskih jezika, tradicionalna je hrvatska dijalektološka slika jednostavno drugačija od ostalih, a kako ni samo štokavsko narječje nije homogeno, ona sa širega slavističkoga gledišta ostaje nejasna. Štoviše, s obzirom na primjenu genetsko-tipoloških kriterija u određivanju karaktera organske osnove hrvatskoga književnoga jezika, ona zamućuje i sociolingvističku perspektivu svih južnoslavenskih književnih jezika nastalih na novoštokavskoj osnovici. Naime, prihvaćajući hrvatsku dijalektološku sliku i terminologiju, inozemni slavisti najčešće ne razumiju da hrvatska narječja nisu samo dijalektološka građa triju organskih idioma, nego i autentična, jedinstvena pojava u povijesti slavenskih književnosti.

4. Periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga/standardnoga jezika

U periodizaciji povijesti slavenskih književnih jezika, bez obzira jesu li nastali na kultiviranim narječjima i književnoj baštini ili im je organska osnovica podvrgnuta folklornoj stilizaciji, do danas se najčešće operira provjerenim književnopovijesnim kriterijima. Primjerice, povijest poljskoga književnoga jezika tradicionalno se dijeli u tri osnovna

⁷ Česi, Poljaci i donjolužički Srbi bili bi uglavnom „čokavci”, Slovaci „čokavci”, gornjolужиčki Srbi, Bjelorusi, Srbi, Bošnjaci, Crnogorci, Makedonci, dio Bugara i većina Hrvata „štokavci”, Rusi „čtokavci”, Ukrajinaci „ščokavci”, većina Bugara „kakvokavci”, Slovenci i dio Hrvata „kajkavci”, te dio Hrvata „čakavci”.

perioda – staropoljski (od polovice 12. stoljeća do prijeloma 15. i 16. stoljeća), srednjopoljski (od početka 16. stoljeća do 80-ih godina 18. stoljeća) i novopoljski (od 80-ih godina 18. stoljeća nadalje) (Klemensiewicz 1980); povijest češkoga književnoga jezika dijeli se u dva osnovna perioda – jezik starijih razdoblja (od kraja 13. stoljeća do preporoda) i jezik novoga doba (od preporoda nadalje) (Havránek 1979); povijest ruskoga književnoga jezika obično podrazumijeva četiri perioda – staroruski jezik kijevske epohe (od 11. do početka 14. stoljeća),⁸ staroruski jezik moskovske epohe (od sredine 14. do sredine 17. stoljeća), period formiranja ruskoga nacionalnoga jezika (od druge polovice 17. do sredine 19. stoljeća) i jezik novoga doba (od druge polovice 19. stoljeća do danas) (Gorškov 1969 i 1983: 80). Naizgled različite periodizacije, kojima je zajedničko da povijest jezika dijele na staro ili starije i novo doba s različitim razvojnim fazama, u sociolingvističkom i kulturološkom smislu predstavljaju tri posve različita tipa formiranja književnih jezika ili procesa standardizacije. Višestoljetni proces formiranja osnovice ruskoga i drugih slavenskih književnih jezika istočne civilizacije (Slavia orthodoxa), obilježen postupnom emancipacijom od staroslavenske sastavnice, ne dijeli se na predstandardno razdoblje (koje bi u ruskom slučaju trajalo najmanje do Lomonosova i Karamzina, a u strožem pristupu i do Puškina) i razdoblja jezične standardizacije. U skladu s tradicionalnom teorijom književnoga jezika jezična se zbilja bilo kojega razdoblja razlikuje od jezične norme kao sustava koji se formira od najstarijih vremena, ponajprije „skrivenim” djelovanjem lijepje književnosti (Gorškov 1983: 52–60). Takav pristup proturječi tezi da neki jezik može biti književni, a da istodobno ne bude i standardan.⁹ Povijest slavenskih književnih jezika uskladena je s periodizacijom povijesti književnosti i zato što svi slavenski jezici dokazuju da je u procesu normiranja posredstvo književnosti jednako važno, a često i važnije (Puškin, Gogolj, Ševčenko, Franko, Kupala, Kolas i dr.) od jezikoslovne djelatnosti, nerijetko podređene aktualnim društvenim potrebama i problematičnim političkim imperativima. Osim toga, takav pristup omogućava izradu univerzalnije periodizacije. Tako poljska kroatistica B. Oczkova (2006) opisuje povijest hrvatskoga književnoga jezika u skladu s klasičnom (poljskom) periodizacijom: 1. počeci pismenosti – do kraja 15. stoljeća; 2. književna tronarječnost – od 16. do polovice 18. stoljeća; 3. štokavsko-kajkavska književna dihotomija – od polovice 18. do 1836; 4. pobjeda štokavštine; 5. srpsko-hrvatski/hrvatsko-srpski jezik; 6. hrvatski jezik i nacionalna identifikacija. U njoj nema podjele na predstandardno razdoblje i razdoblja jezične standardizacije, nego je naglasak na procesu jezičnoga normiranja od početaka do danas (usp. Tafra 2009). Konsolidacija jezične norme zbog (inter)dijalektne i književno-jezične heterogenosti nije pritom samo hrvatski problem, jer malo je europskih jezika koji su do 19. stoljeća imali homogeniziranu i kultiviranu osnovicu, spremnu za izravnu kodifikaciju.

U periodizaciji je poseban problem određenje početka jezične standardizacije (Babić 1998), odnosno početaka formiranja hrvatskoga književnoga jezika posredstvom jeziko-

⁸ Ukrajinci smatraju da jezik kijevske epohe pripada povijesti ukrajinskoga jezika.

⁹ Mislimo na Brozovičevu tezu da npr. jezik Ranjinina zbornika jest književni, ali nije standardan, iako „za standardnost jednoga idioma nije bitna samo gramatička i rječnička fizionomija nekoga teksta” i iako jezik Ranjinina zbornika „zaista nije od današnjega hrvatskog standardnoga jezika različitiji nego jezik onodobnih rijetkih europskih standardnih jezika od njihovih današnjih oblika” (Brozović 2005: 187–8).

slovlja (prema češkoj paradigmi) i/ili posredstvom književnosti (prema poljskoj paradigmi). I jedno i drugo svjedoči o naravi osnovice književnoga jezika. Budući da ni zapadnoslavenske (Slavia latina), a pogotovo istočnoslavenske kulture (Slavia orthodoxa) ne baštine staru umjetničku književnost na svojim *narodnim* narječjima, stranim je slavistima ponekad teško objasniti da su Hrvati u preporodno doba odlučivali između dva od tri svoja kulturna interdijalekta, a ne između nekultiviranih organskih idioma te da hrvatskoj štokavštini nije bila potrebna (vukovska) folklorna stilizacija. Zanimljivo je da staru hrvatsku književnost, jedinu slavensku renesansnu književnost mediteranskoga tipa (književnu renesansu u punom značenju te riječi imali su još samo Poljaci¹⁰), slavistika je iz hrvatske kulturne povijesti izbrisala jedno od središnjih pitanja književne renesanse – pitanje *narodnoga jezika* (*questione della lingua*), a kroatistika joj je u tome pomogla stavljajući renesansno stvaralaštvo u kategoriju *pokrajinskih* književnosti. Hrvatska renesansna književnost slavistici je ostala gotovo nepoznata, a jezične zablude i nedoumice od 19. stoljeća naovamo učinile su je rubnom, minornom „regionalnom” pojavom, i to po kriterijima koji se ne primjenjuju u drugim nacionalnim književnostima.¹¹ Ako nitko drugi, hrvatska se slavistika nada da će u novoj periodizaciji hrvatske književnosti i hrvatskoga književnoga jezika biti uklonjeni uzroci starim i novim nesporazumima i da o njoj neće više odlučivati „tradicionalne podjele kompetencije između filologa i povjesničara književnosti negoli kronologija i poetika” (Rapacka 1998: 23, 24). U radu na njoj, u interesu kroatistike, ne bi smjelo biti ni podjele između kroatista i slavista.

5. Umjesto zaključka

Između kroatistike i slavistike postoje i druge razlike u određenim jezikoslovnim pitanjima o kojima se obično raspravlja na međunarodnim znanstvenim skupovima, ali nakon toga se malo što mijenja. Značajniji su veliki kolektivni slavistički projekti i publikacije koje dopijevaju u sve slavističke knjižnice. Takav je npr. poljski projekt *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, koji je pokrenuo Stanisław Gajda sa Sveučilišta u Opolu i u kome je od 1996. do 2004. izašlo 14 svezaka posvećenih pojedinim slavenskim jezicima, ili ruski projekt *Slavjanskaja leksikografija* čiji su rezultati objavljeni u istoimenoj, obujmom i sadržajem impozantnoj monografiji (2013) koju je izdala Komisija za leksikologiju i leksikografiju Međunarodnoga slavističkoga komiteta u suradnji s Nacionalnim slavističkim komitetom Ruske federacije i Institutom za ruski jezik „V. V. Vinogradov” Ruske akademije znanosti (u knjizi su dva vrijedna hrvatska priloza). U takvim slavističkim publikacijama i hrvatski dobiva svoje dostojno mjesto među slavenskim jezicima, koje kroatistika ne smije propustiti, a naša je slavistika dužna i uvijek spremna pružiti joj potrebnu potporu.

¹⁰ Da se hrvatska književna i jezična povijest uklapa u poljsku paradigmu potvrđuje poljska kroatistica J. Rapacka: „Upravo u okvirima sredozemne zajednice vidimo mjesto za komparativna istraživanja starohrvatske i staropoljske književnosti. Određenje sličnosti i različitosti izbora čini se da ukazuje na put prema potpunijem razumijevanju posebnosti obiju književnosti...” (1998: 7).

¹¹ Iznimka je J. Rapacka koja i književnu i jezičnu povijest stavlja u široki kulturni kontekst: „Maruličevo mjesto ne temelji se na mjestu koje zauzima u periodizacijskoj shemi, već na mjestu koje zauzima u hrvatskoj kulturi” (1998: 23).

Literatura

- Babić, Stjepan (1998) „Poticaji i podaci za raspravu o početku hrvatskoga književnoga jezika”, *Jezik*, 45 (4), str. 121–128.
- Brozović, Dalibor (1970) *Standardni jezik: teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1978) „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti”, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, ur. Flaker, A. i Pranjić, K., Zavod za znanost o književnosti i Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, str. 9–83.
- Brozović, Dalibor (2005) „O početku hrvatskoga jezičnog standarda”, *Jezik* 5 (52), str. 186–192.
- Budagov 1967 = Будáгов, Рубén Александрович (1967) *Литературные языки и языковые стили*, Высшая школа, Москва.
- Dalewska-Greń, Hanna (1997) *Języki słowiańskie*, PWN, Warszawa.
- Filozofski fakultet u Zagrebu (1998), ur. Damjanović, S., Filozofski fakultet, Zagreb.
- Gorškov 1969 = Горшков, Александр Иванович (1969) *История русского литературного языка*, Высшая школа, Москва.
- Gorškov 1983 = Горшков, Александр Иванович (1983) *Теоретические основы истории русского литературного языка*, Наука, Москва.
- Grčević, Mario (1997) „Zašto slavistika 19. stoljeća nije priznavala postojanje hrvatskoga jezika? Uzroci i posljedice”, *Jezik* br. 1 (45), str. 3–28.
- Grčević, Martina (2011) „Suvremena jezična situacija u slavenskim zemljama”, u: *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II.*, ur. D. Sesar, FF press, Zagreb, str. 143–168.
- Greenberg, Robert (2005) *Jezik i identitet na Balkanu : raspad srpsko-hrvatskoga*, Srednja Europa, Zagreb.
- Havránek, Bohuslav (1963) *Studie o spisovném jazyce*, ČSAV, Praha.
- Havránek, Bohuslav (1979) *Vývoj českého spisovného jazyka*, SPN, Praha.
- Horálek, Karel (1962) *Úvod do studia slovanských jazyků*, ČSAV, Praha.
- Istorija slavjanskih literaturnih jazykov 1965 = История славянских литературных языков, ur. В. Д. Корлюк et al., Наука, Москва.
- Jagić 1885 = Ягич, Игнатий Викентьевич (1885) *Письма Добровскаго и Копитара въ повременномъ порядкѣ*, Императорская Академия Наук, Санктпетербургь.
- Jagić 1897 = Ягич, Игнатий Викентьевич (1897) *Новыя письма Добровскаго, Копитара и других югозападных славян*, Императорская Академия Наук, Санктпетербургь.
- Jagić 1910 = Ягич, Игнатий Викентьевич (1910) „История славянской филологии”, u: *Энциклопедия славянской филологии I*, Императорская Академия Наук, Санктпетербургь.
- Języki mniejszości i języki regionalne* (2003), ur. Wrocławska, E. i Zieniukowa, J., Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Instytut Slawistyki PAN, Warszawa.

- Katičić, Radoslav (2008) „Deklaracija i jezikoslovlje”, *Jezik* 1 (55), str. 1–11.
- Katičić, Radoslav (2009) „O standardnom i književnom jeziku”, *Jezik*, 56 (2), str. 50–53.
- Klemensiewicz, Zenon (1980) *Historia języka polskiego*, PWN, Warszawa.
- Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Hrvatski jezik*, ur. M. Lončarić, Uniwersytet Opolski IFP, Opole.
- Novotná, Petra; Blažek, Vaclav (2005) „Klasifikace slovanských jazyků: evoluce vývojových modelů”, u: *Etymologické symposion 2005*. September 2005, Brno, Linguistica ONLINE. Added: September, 1st 2005. <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/novbla/nob-001.pdf> ISSN 1801-5336
- Oczkowa, Barbara (2006) *Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*, LEXIS, Kraków.
- Oczkowa, Barbara (2010) *Hrvati i njihov jezik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Rapacka, Joanna (1998) *Zaljubljeni u vilu*, Književni krug, Split.
- Rapacka, Joanna (2002) *Leksikon hrvatskih tradicija*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Rehder, Peter (2009) *Einführung in die slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie)*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Sesar, Dubravka (2004) „Slavenski jezici u XVIII. stoljeću: hrvatska književna i jezična baština u slavističkoj magli”, *Fluminensia* 1–2, 16. god., Rijeka, str. 65–76.
- Sesar, Dubravka, Ivana Vidović Bolt (2011) „Zlatno doba slavenskih književnih jezika”, u: *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II*, ur. Sesar, D., FF press, Zagreb, str. 17–33.
- Slavjanskaja leksikografija 2013 – Славянская лексикография* (2013), ur. М. И. Чернышева et al., Азбуковник, Москва.
- Ślawski, Franciszek (1988) „Języki słowiańskie”, u: *Języki indoeuropejskie II*, ur. L. Bednarczuk, PWN, Warszawa.
- Słowiańskie języki literackie* (2011), ur. Oczkowa, B., Szczepańska, E., Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932), ur. Havránek, B., Weingart, M., Melantrich, Praha.
- Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (1969), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- Tafta, Branka (2009) „Sedamnaesto stoljeće – predstandardizacijsko ili standardizacijsko razdoblje hrvatskoga jezika”, u: *Zbornik o Rafaelu Levakoviću*, ur. Knezović, P., Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 85–101.
- Vážný, Václav (1936) „Mluva charvátských osad v Republice československé”, u: *Československá vlasivěda III. Jazyk*, Praha, SFINX, str. 518–523.
- Vulić, Sanja, Petrović, Bernardina (1999) *Govor Hrvatskoga Groba u Slovačkoj*, Korabljica 5, Zagreb.

SUMMARY

Dubravka Sesar

**SLAVIC AND CROATIAN STUDIES
or "How well do we know each other?"**

The relationship between the Slavic and Croatian studies implies a relationship between a broadly understood philology of related languages and literatures and the philology of one "family" member, and vice versa. Just like other types of relationships within a big family, they too are interpreted in different ways, depending on one's perspective, that is, on one's understanding of the Slavic and Croatian studies from the perspective of European (Slavic and non-Slavic) and Croatian Slavic and Croatian studies. The beginning of this relationship dates back to the very beginnings of linguistics as an independent discipline within the framework of humanities, that is, to the beginnings of contemporary national philologies in the 19th century. This is when the history of this relationship began to be recorded by the pioneers of Slavic philology who are still renowned in the domain of Slavic studies. It is understandable that in their research of connections between Slavic languages, both from the historical and the contemporary point of view, they used, as their starting point, their own language and literature written in that language, which, as time passed, had increasingly become the topic of research of a different discipline – the literary science. Because linguistics and literary science have drifted apart, nowadays there are almost no examples of synthesis of the linguistic and the literary science approach to the language used in literature and to the literary works, and philology "in the narrow sense of the word" has become a synonym for linguistics. Standardology, that is, the theory of the standard language, which has introduced a division between the literary language and the standard language, has also contributed to this. It is difficult to understand the contemporary relationship between the Slavic and Croatian studies outside of the historical context. To this we must also add the foreign and domestic (Croatian) ties between the Slavic and Croatian studies. Because of the width and complexity of this topic, we will limit ourselves to discussing the issue of how well we know each other, that is, of what makes the way in which foreign, primarily Slavic, Slavic and Croatian studies treat the Croatian language and literature so different from the way in which Croatian Slavic and Croatian studies treat them.

Key words: *Slavic studies, Croatian studies, history, contemporary relationship*

Neda Pintarić – Eva Tibenská – Ewa Komorowska

**SLIČNI KORIJENI ORNITONIMA I NJIHOVA
PRAGMATIČNA UPORABA U ODABRANIM
SLAVENSKIM JEZICIMA¹**

*dr. sc. Neda Pintarić, Filozofski fakultet, Zagreb – PhDr. Eva Tibenská, Sveučilište u Trnavi, Slovačka
– dr. hab. Ewa Komorowska, Uniwersytet Szczeciński, Poljska
izvorni znanstveni članak*

UDK: 811.16'373.22:598.2

U članku se uspoređuju slični slavenski korijeni ornitonima u hrvatskom, poljskom, ruskom, staroslavenskom, slovačkom i češkom jeziku koji se radi preglednosti u navedenom nizu nalaze u tablici. Hrvatski naziv u zagradi sadrži latinski ornitonim. Tablica počinje s hiperonimom ptice.

Cilj je rada usporedbom odabranih slavenskih jezika pokazati sličnost u korijenu ornitonima, što omogućuje bolje upamćivanje i učenje tih jezika te se stoga uz zajedničko podrijetlo i etimologiju pokazuje i frazeološka uporaba ornitonima kao sastavnice pragramema i pragmafrazema. Članak će biti iskorišten u budućoj knjizi slavenskih korijenskih univerzalija koja je zamišljena kao niz tematskih cjelina s tabelom zajedničkih osnovnih etimona i njihovim opisom u pragmatičnoj primjeni.

Ključne riječi: *hrvatski, poljski, ruski, slovački, češki, staroslavenski (praslavenski) jezik, komparacija, rječotvorje, ornitonimi, pragramemi*

1. Uvod

U članku ćemo u oblicima ornitonima (ptica iz našega okružja s općeslavenskim nazivom) analizirati njihove slične korijene. Uspoređivat ćemo 5 slavenskih jezika sa staroslavenskim ili praslavenskim etimonima.

Polazišni jezik bit će hrvatski, zatim poljski i ruski jezik (za koje su Neda Pintarić i Ewa Komorowska pronalazile etimone u rječnicima tih jezika, navedenima u literaturi) te slovački i češki jezik koji je obradila koautorica Eva Tibenská. Staroslavenske lekseme pronašle smo u njemačko-staroslavenskom rječniku Sadnik i Aitzemüller. U radu ne spominjemo neslavenske nazive ptica koje ne žive u našim krajevima srednje Europe, nego se uvoze kao kućni ljubimci i drže u krletkama (npr. *kanarinac, papiga, kakadu*) ili ih možemo vi-

¹ This work has been fully supported by the Croatian Science Foundation under the project Comparative slavic linguocultural themes number 2131.

djeti na filmu, u zoološkom vrtu i sl., usp. *kivi*, *pelikan*, *plamenac*, *pingvin* itd. Ne spominjemo ni *kormorana*, koji živi u našim krajevima, ali ima neslavenski ornitonim.

Nakon tablice ornitonima navodit ćemo oblike kojima se opisuje njihovo glasanje te frazeme, usporedbe, uzrečice i poslovice u kojima su opisivani ornitonimi jedna od sastavnica. Za domaću perad naveli smo ženku, mužjaka i mladunče. U zagradu smo stavljali naziv koji danas ima drugačiji korijen od npr. ranijeg dijalektalnog oblika. U hrvatskome dijelu nakon slavenskog ornitonima navodimo i latinski naziv, a u jezicima gdje sličan korijen ima drugačija vrsta ptice, navodimo joj također latinski naziv. Ne ulazimo u biološku problematiku vrste, reda, roda ptica.

2. Korpus ornitonima u tablici

Korpus sadrži nazive ptica koje susrećemo u svom okruženju, a imaju zajednički slavenski korijen. Ne uzimamo u obzir neslavenske ornitonime, bez obzira što neke ptice mogu živjeti u našoj sredini, npr. *kormoran*. Korpus čine ptice koje se mogu svrstati prema različitim kriterijima (pjevice; selice i stanarice; leteće i neleteće; grabljivice), no naš glavni kriterij u izboru korpusa njihov je korijen, što znači da se članak prvenstveno odnosi na rječotvorje. Etimologijski, frazeološki i pragmatički opis u trećem poglavlju služe za dodatnu obradu ornitonima kao sastavnica u odabranim slavenskim jezicima. Zato je središnja metodologija rada komparativna analiza, a sporedno se služimo i etimologijom koja pomaže u određivanju sličnosti i značenja ornitonimskoga korijena. Kad se radi o jednakim ornitonimima za različite ptice, latinski naziv u zagradama nalazi se osim uz hrvatski primjer i u onom jeziku u kojemu označuje drugačiju pticu (usporedi npr. *gugutku*, polj. *synogarlica*, srodnu s glicom koja nema jednaki korijen u poljskom jeziku).

Hrvatski jezik	Poljski jezik	Ruski jezik	Staroslavenski jezik (*psl.)	Slovački jezik	Češki jezik
ptice	птаство; ptaki	птицы	ptьski	vtáctvo; vtáci, vtáky	ptáctvo/ ptáci
<i>ptič</i> / <i>ptiče</i> ; <i>ptičica</i>	ptaszek	птенец	ptьпеньсь	vtáča, vtáčatko	ptáče/ ptáčatko
<i>brgljéz</i> (<i>Sitta europea</i>)	(kowalik)	(пóползень)		brhlík	brhlík
(roda) (<i>Ciconia ciconia</i>)	<i>bocian</i>	(анет)	*bōtʹyānʹ	bocian	dij. bočan (čáp)
(<i>palčić</i> , <i>carić</i>) (<i>Passeriformes</i> , <i>Troglodytes troglodytes</i>)	strzyżyk	(кранивник) (Т) стриж (В)	strižь *strižь, *strěžь	(oriešok) hist. stržžik, strižiček	strízlík
dij. <i>pliska</i> (<i>Phoenicurus phoenicurus</i>), <i>crvenrepka</i> (<i>Fulica atra</i>), <i>pastirica</i> (<i>Motacilla flava</i>)	pleszka, pliszka	плиска, трясогузка	*pliska	(žltochvost)	dial. plíska, pliskva, pleska; rehek, čermák

Hrvatski jezik	Poljski jezik	Ruski jezik	Staroslavenski jezik (*psl.)	Slovački jezik	Češki jezik
<i>crvendac</i> (<i>Eriothacus rubecula</i>)	rudzik	(европейский робин)	čъvъ *rudь	červienka	červenka
<i>čaplja</i> (<i>Ardeola</i>)	czapla	цапля	*čap'a	(volavka)	dial. čěpě volavice; čáp = roda (<i>Ciconia ciconia</i>)
<i>čavka</i> (<i>Coloeus monedula</i>)	kawka	гáлка	*kău-	kavka	kavka
reg. <i>stiglic</i> prema njem. Stieglitz (česljugar, reg., grdelin) (<i>Carduelis</i>);	szczygieł	шегóл	*šcegъľ i *ščigъľ	stehlík	stehlík
<i>čiz(ak)</i> (<i>Spinus spinus</i>)	czyż(yk)	чиж(ик)	*čizь	čiz(ík)	čiz(ek)
<i>čvorak</i> (<i>Sturnus</i>)	(szpak) (iz njem. Spatze = vrabac)	скворец		škorec	(špaček)
<i>čuk</i> (<i>Athene noctua</i>) huktača (<i>Bubo bubo</i>)	puszczyk (<i>Strix aluco</i>) puchacz (<i>Bubo bubo</i>), pójdzka	(сыч)		kuvík	arh. kuvík (sýček)
<i>djetao</i> , <i>djetlic</i> (<i>Dendrocopus</i>)	dzięcioł (<i>Picus</i>)	дятел	*djetelь	d'atel'	datel
<i>droplja</i> (<i>Otis tarda</i>)	drop	дрофá /дрохвá	*drop'a	drop	drop
<i>drozd</i> (<i>Turdus</i>)	drozd, kwiczoł (<i>Turdus pilaris</i>)	дрозд	*drozdь	drozd	drozd
kajk. (<i>dudek</i>), <i>pipavac</i> (<i>Upupa epops</i>)	dudek	удóд	*dudьkь	dudok	dudek
<i>fazan</i> , <i>gnjetao</i> (<i>Phasianus</i>)	bažant	фазáн		bažant	bažant
<i>galeb</i> (<i>Larus</i>)	(mewa)	чáйка	*galębь	čajka	(racek)
<i>gavran</i> (<i>Corvus</i>)	gawron, kruk	вóрон	*gavorнъ, *krukь	havran	havran
<i>golub</i> (<i>Columbus</i>)	gołąb	гóлубь	golqьbь	holub	holub

Hrvatski jezik	Poljski jezik	Ruski jezik	Staroslavenski jezik (*psl.)	Slovački jezik	Češki jezik
<i>grlica</i> (Turtur turtur/ Streptopelia turtur)		горлицка, горлица	grьlica		
<i>gugutka</i> (Streptopelia decaocto)	synogarlica (Streptopelia decaocto)			hrdlička	hrdlička
<i>guska</i> (Anser); gusak / gusan; gušče	Geš (gaška); gašior; gašię, gašiatko	гусь, гусыня; гусак; гусенок	*gqsъ	hus, húska; gunár; húsatko	husa, husička; husák; house
<i>jarebica</i> (Galliformes, Perdix)	jarzabek (kuropatwa)	(куропатва)	*ęřębъ	jarabica (arh. kuroptwa, kuropta)	(koroptev) jeřáb = ždral (Grus cinerea)
<i>jastreb</i> (Astur); <i>kobac</i> (Accipiter nisus)	jastrzab	ястреб	*astrębъ	jastrab (Accipiter nisus)	jestřáb
(kokoš, koka) kvočka (Gallina); <i>pile</i>	kura, dial. kokosza, kwoka; piskle, kurczę/ kurczak	курица, кúра; цыплёнок	*kura kokošъ; kurka;	(slepka) kura, kvočka; kurča, kuriatko	(slepice), kvočna, arh. kokoš; kuře
kokot / pijetao, pijevac (Gallus)	kogut, dial. kohot, kurak	петух	kokotъ, kuřъ	kohút dij, kokoš	kohout
<i>kos</i> (Turdus merula)	kos	кос (= čvorak)	*kosъ	(drozd čierny)	kos
<i>kukavica</i> (Cuculus)	kukučka	кукушка		kukučka	kukačka
<i>labud</i> (Cygnus)	labędz	лебедь	*elbędъ (G) *olbqđъ (B), *olbqъ	labut'	labut', hist. labud', labuda
(<i>lastavica</i>) (Hirundo)	jaskółka	ласточка	lastovica *jask- (B)	lastovička, lastovica	vlastovka, vlastovice
<i>orao</i> (Aquila)	orzeł	орёл	orъlъ	orol	orel
(<i>patka</i>) (Anas domestica), patak; pače; dij. raca, racak; <i>utva</i>	kaczka, kaczor; kaczątko	утка, селезень; утёнок	*qtу, *qtve	kačica; káčer; kača, káčatko	kachna, kačer; kachně
<i>prepelica</i> (Coturnix coturnix)	przepiółka	перепел перепёлка	*perpelъ(ka)	prepelica	křepelka

Hrvatski jezik	Poljski jezik	Ruski jezik	Staroslavenski jezik (*psl.)	Slovački jezik	Češki jezik
(<i>purapuran</i> ; <i>pure</i>) (Meleagris domesticus), tuka/ tukac; tuče	indykl/ indyczka; indyczę	индо́к		(morka/ moriak)	krůta/ krocán
(<i>sjenica</i>) (Parus maior), <i>modruljica</i> (Cyanea)	sikora (Parus maior)	синица	*sykora	sýkorka (Parus)	sýkora
<i>slavuj</i> (Luscinia)	słowik	соловѣй	*solъjъ, slavii	slávik	slavík
<i>sokol</i> (Falco)	sokół	со́кол	*sokoľъ	sokol	sokol
<i>sova</i> (Strix)	sowa	сова́	*sova	sova	sova
<i>strnadica</i> , <i>strnatka</i> (Emberiza)	trznaděl	стрена́тка	*strъnadъ	strnáďka	strnad, strnáďek
<i>sup</i> (Vultur)	sep	стервятник	*sqřъ	sup	sup
<i>sraka</i> (Pica pica), sraka, švraka	sroka	со́ро́ка	*sorka	straka	straka
<i>ševa</i> (Alauda)	skowronek	сковоро́нок	škovranъsъ	škovránok	skřívánek
<i>škanjac</i> (Milvus), <i>lunja</i>	kania	ди́. каня; коршун	*kaňa	kaňa	káně
<i>šojka</i> (Garrulus glandarius)	sójka	со́йка	*sojъka	sojka	sojka
<i>tetrijeb</i> (Tyrurus tetrix)	cietrzew	тѣтерев	tetrevъ, *tetervъ	tetrov	tetrev
(<i>vivak</i>) (Vanellus vanellus)	<i>čajka</i> (Vanellus vanellus)	чайка (= galeb)	*čajka	(cibik)	čejka
vrabac (Passer domesticus)	wróbel	воробѣй	*vorbъlъ (B), *vorbъsъ *vorbъjъ vrbii	vrabec	vrabec
<i>vrana</i> (Corvus) → gavran	wrona	воро́на	vrapъ	vrana	vrána
<i>vuga</i> (Oriolus)	wilga	иво́лга	*vl'ga, *jъvl'ga	vlha	vlha
<i>zeba</i> (Fringilla)	zięba	зяблик	*zęba	(pinka)	(pěnkava/ pěnkavice)
<i>ždral</i> (Grus cinerea)	žuraw	жура́вль	*žeraľъ pie. *ger-	žeriav (homonym = dizalica)	jeřáb ¹ = ždral (jeřáb ² = dizalica)
<i>žuna</i> (Picus martius; Cecinus viridis)	žoľna (Merops apiaster)	желна́	*žl'na	žľna (Picus martius)	žľuna

3. Analiza korpusa

Korpus broji 71 leksički oblik ornitonima u hrvatskom jeziku, uključujući četiri oblika hiperonima *ptical/ptičica* i *ptič/ptiče*. U rubrici za staroslavenski jezik nalazi se manji broj sličnih korijena, veći je broj označen zvjezdicom, što znači da im je podrjetlo u praslavenskom ili indoeuropskom jeziku, prema navodima etimologijskih rječnika Gluhaka i Boryša. Neki ornitonimi mogu tvoriti spolne i dobne nazive (mužjak i ženka; mladunče).

3.1. Glavna obilježja ptica

R. Tokarski navodi obilježja prototipa ptice: njezina sloboda (frazem *niczym wolny ptak*, rus. *свободный как птица*), kljun za zabanje sjemenki, perje, krila za let, razmnožavanje jajima, građenje gnijezda za odgoj ptića, pjevanje ili posebno glasanje (2013: 118). U radu će nas zanimati samo sličan korijen ornitonima u navedenim slavenskim jezicima.

3.2. Kriteriji semantičke klasifikacije ptica (prema R. Tokarskome)

Ptice mogu biti malene *pjevice* koje za čovjeka imaju pozitivno značenje i velike *grabežljivice* prema kojima čovjek ne gaji pozitivne osjećaje, ali grabežljivice su korisne u prirodi jer se hrane strvinom pa ih se zato doživljava i emotivno ambivalentno. Među njima se izdvaja *sokol* kojega čovjek doživljuje pozitivno jer mu pomaže u lovu te *orao*, *jastreb* ili *kobac* kojega se zbog njegove veličine i grabežljivosti bojimo pa ga doživljujemo negativno. Orao je međutim često simbol na državnim grbovima, gdje simbolizira slobodu i snagu.

Druga podjela može se vršiti na *ptice koje slabo mogu letjeti*, a odnose se na domaću perad, za razliku od *ptica koje lete* tisućama kilometara u tople krajeve te na *ptice koje uopće ne lete* (npr. noj, pingvin).

Treći kriterij podjele je na *ptice selice* (koje zimi lete u tople krajeve) i *ptice stanarice* (koje i zimi prebivaju u istom staništu).

Naša se podjela odnosi na sličnost u nazivu vrste ptica (ornitonimu) prema sličnom ili identičnom korijenu u odabranim slavenskim jezicima. Takva klasifikacija je tvorbena, tj. lingvistička. Pojedini nazivi ptićjih vrsta uspoređuju se prema latinskom obliku jer se jedino tako mogu odrediti neke ptice čiji korijeni imaju pomak u značenju, odnosno, u kojima isti korijen označuje drugu vrstu ptice (usp. *čajka* u ruskom i slovačkom znači galeba, a na češkom je to *racek*, u kajkavskom dijalektu *raca*, *racak* imenuju *patku* i *patka*). Zato nazive ptica koje smo uspoređivali možemo podijeliti u četiri skupine: 1) nazivi ptica sa sličnim ili jednakim korijenom (npr. *kos*, *drozd*, *sova*); 2) nazivi ptica s različitim ornitonimnim korijenom (*zeba*, *pinka*, *pěnkava* za pticu Fringilla; *roda*, *bocian*, *auem*, *čáp* za pticu Ciconia ciconia; *ždral* za pticu Picus martius i *žolna* za Merops apiaster); 3. u latinskome ornitonimi različitih ptica mogu imati sličan slavenski korijen (*jastreb* (Astur) i slovački *jastrab* (Accipiter nisus) i 4) različiti latinski oblici i djelomično slični korijen (hrv. *vivak*, lat. Vanellus vanellus, polj. *czajka*, lat. Vanellus vanellus i rus. *чайка*, lat. Larus; hrv. *žuna*, lat. Picus martius, Cecinus viridis i Merops apiaster).

3.3. Tvorbeno i frazeološko uspoređivanje tabličnoga korpusa ornitonima

Tvorbenu komparaciju počinjemo analizom s hiperonimom za ptice koji u nekim jezicima imaju oblik kolektiva, (usp. polj. *ptak* + *-stwo* = *ptactwo*, slov. *vtáctvo*, češ. *ptactvo*), dok se u hrvatskom i ruskom to postiže samo množinom (hrv. *ptice*, rus. *птицы*), a ostali jezici mogu imati jedan i drugi oblik hiperonima (polj. *ptaki* i *ptactwo*, slov. *vtáky*, *vtáci* i *vtáctvo*, češ. *ptáky* i *ptactvo*).

U hrvatskom jeziku poznat je poslovični frazem *svaka ptica svome jatru (leti)*, što Anić objašnjava kako „svatko pripada u društvo sebi srodnih” (2003: 513). *Punjena ptica* frazem je prenesena značenja za umišljenu osobu. Za izobilje i blagostanje kaže se da *negdje nema (fali, nedostaje) samo <ni> ptićjeg mlijeka*. Pejorativni naziv za pticu (ili veliku ptiću) jest augmentativni oblik *ptičurina* (ibid: 1259). *Noćna ptica* (rus. *ночная птица*) je osoba koja često radi noću ili se zabavlja izvan kuće. *Jesti kao ptica (kao vrabac)*, rus. *есть как птичка* znači: jesti malo. Frazem *živjeti kao ptica na grani* označava slobodu, neovisnost, bezbrižnost (Matešić 1982: 539). *Znam te, ptico, dok si jaje bila!* označava dobro i dugotrajno poznavanje osobe koja glumi da je drugačija.

Ptica *brgljez* u slovačkom je poznata po tome što se može penjati po drvetu u raznim smjerovima te ima sličan korijen riječi s hrvatskim *brhljak*. U ruskome naziv pokazuje njegovo „puzanje” (*ползень*), a u poljskome se rabi potpuno drugačiji korijen povezan s kovanjem (kuckanjem) – „kowalik”. Tako vidimo da svaki jezik prepoznaje drugačije obilježje koje onda stavlja u oronim.

Carić (palčić) mala je ptičica koja je u ostalim jezicima nazvana prema korijenu *striž-*, od pie. onomatopejskoga **(s)treig*, što znači *kričati*, *pištati*, *cvrkutati*. Boryš navodi onomatopejske glagole u poljskome; *piszczeć*, *skrzeczeć*, *ćwierkać*, slični su onomatopejski glagoli u slovačkom jeziku *pišťat*, *skriekat*, *čvirikat*, *štebotat* (druge ptice i *kotkodákat*, *kikirikat*, *gagatat*...). Svi ti glagoli mogu imati preneseno značenje ljudskoga govora i rabiti se u glagolima govorenja. U hrvatskom jeziku *carić (palčić)* ima drugačiji, neonomatopejski korijen, ali kako u ostalim slavenskim jezicima on ima onomatopejski korijen po glasanju ptice, uzeli smo ga u obradu.

Za *crvenrepku* smo našli kod W. Boryša da je oblik *czerwonak* motiviran crvenom bojom dobivenom od posebne vrste crva (2005: 97), no to je plamenac, a ne vrapčarka *crvenrepka* (Dolenec 2014). Na poljskome se ta vrapčarka naziva *pliszka*, *pliszka* i nalazi se u poslovi: *Każda pliszka swój ogonek chwali.*, što bi na hrvatskom trebalo prevesti potpuno drugačijim frazemom, ali istoga značenja: *Svaki Cigo svoga konja hvali*. U slovačkome postoji frazem istoga značenja: *každá liška svoj chvost chváli*, samo što *liška* u suvremenom slovačkom jeziku znači *lisica*. U češkim dijalektima javljaju se oblici: *plíska*, *pliskva* i *pleska* (danas se ta ptica zove *rehet zahradní*, v. Z. Fialová Karpenková 2006), no nema je u rječniku standardnoga češkog jezika.

U hrvatskome nema naziva ptice s korijenom *čajka* kao u poljskom, češkom i slovačkom. W. Boryš njezinu etimologiju tumači onomatopejom glasanja ptice **kē* (2005: 89). U ruskome se pod ovim nazivom krije hrvatski *galeb* (lat. *Larus*), a pod latinskim oblikom Vanellus vanellus navodi se u hrvatskome naziv *vivak* (Zoološka terminologija, 1932: 130). Kako je *čajka* spomenuta kao oblik u poljskom, ruskom, češkom i staroslavenskom jeziku, stavili smo ju u tablicu sličnih korijena. *Čajka* samo u ruskom označa-

va pticu koja se u hrv. zove *galeb*, a u poljskom, češkom i ruskom postoje slični oblici *czajka*, *čejka*, *чайка*. U hrvatskome je naziv za ovu pticu *vivak*, u slovačkome je to *čibik*.

Čaplju W. Boryś izvodi od naziva za vršitelja radnje sa sufiksom *-ja iz praslavenskoga *čapati, tj. gacati po blatu (polj. *człapać*, slov. *člapkat*, hrv. *gacati*, *capkati*), vidimo da je u hrvatskome korijenu između p i j dodano epentetsko l, a Boryś navodi da je poljska *czapla* „jedna od malobrojnih poljskih riječi s epentezom u sufiksu (imaju ih još leksemi *grobla*, *kropla*)” (2005: 90). Epentetsko l nalazimo i u ruskom obliku. Čaplja je ptica sa sličnim korijenom u svim navedenim slavenskim jezicima, izuzetak je slovački gdje se naziva *volavka* (od glagola *volat* = kličati, vikati), no postoje i onomatopejski glagoli *čapkat*, *čiapat* i *čliapat*, ali se od njih ne tvori ornitonim (Kačala 2003: 93, 97, 100).

Čavka u hrvatskom jeziku ima drugačiji latinski naziv od slovačke *kavke* koja može imati u dijalektima i oblik *čavka*. Anić navodi da je to ptica pjevica iz porodice vrana (lat. *Corvidae*) koja u hrvatskoj frazeologiji ima značenje glasnoga brbljanja te se javlja u usporedbi: (*glasne*) kao *čavke* (Anić 2003: 159), (usp. sličan onomatopejski glagol *čavrljati*). U poljskom, slovačkom i češkom zadržan je onomatopejski korijen *kav-* koji Boryś povezuje sa značenjem glasanja „*wyc*, *ryczec*, *krzyczec*”, str. 225 (hrv. *zavijati*, *rika-ti*, *kričati*). Zbog obezvučenoga izgovora -v- u nekim slavenskim jezicima i dijalektima, možemo pretpostaviti da je prezime *Kafka* istoga korijena.

Češljugar s oblikom *stiglic*, iz njemačkoga (*Stieglitz*), vjerojatno je posuđena još u praslavenskom razdoblju: *šęęьь, *šęęььь, kako navodi Boryś te stoga imaju sličan naziv u odabranim slavenskim jezicima. Ovaj naziv ptice ima onomatopejski korijen sadržan u češkom glagolu *šebetat*, slov. *šebotati*, polj. *szczebiotać*, *šwiergotać* (Boryś 2005: 600).

Čiž(ak) je u slovačkome vrsta češljugara (*čížik*), a sličan korijen nosi u pridjevu ptica *steblik* *čížavý*. U jezičnoj slici svijeta *čížik* može biti glup (slov. *prostý ako čížik*) ili služi za usporedbu jarko zelenog objekta, slov. *zelený ako čížik*. Toponim *Čížiči* ime je mjesta na otoku Krku.

Čvorak je ptica pjevica i selica, posebna vrsta naziva je *čvorak* *brbljavac* (*Sturnus vulgaris*). Drugi naziv mu je *čvrlj*, *čvrljak* (Anić 2003: 177), što bi se moglo povezati s onomatopejom *čavrljanje* jer su čvorci glasni, brbljavi, posebice kada navale u vinogradu na slatko grožđe. Suglasnička skupina čv- u slavenskim se početnim slogovima realizira kao šp-, šk- ili skv-. U češkom jeziku frazem *nadávati jako špaček* znači: često i ružno psovati „kao čvorak” (Havránek 1989: 57). Ovaj frazem ima u slovačkom oblik *nadávati ako pohan*, znači motiviran je poganinom a ne pticom. U poljskom jeziku ova ptica ima ime posve drugoga korijena, *szpak*, pa Boryś njezinu etimologiju izvodi iz srednjevisokonjemačkoga *Spazl Spatz*, gdje znači *vrabac*. Pridjev *szpakowaty* odnosi se na prosjeda muškarca (2005: 605).

Čuk je „mala noćna grabljivica iz porodice sova”. U jeziku ima preneseno značenje priglupa čovjeka (Anić 2003: 182). Slika čuka koji danju čubi na grani oslikava frazem *čekati (stajati) kao čuk*, sa značenjem „gubiti vrijeme besmisleno, bez djela” (ibid: 183). U hrvatskom razgovornom jeziku čest je frazem *biti (sjediti) sam kao čuk* – biti posve sam. U poljskom jeziku čuk se naziva *puszczyk* (lat. *Strix aluco*), što je onomatopejski oblik izveden prema glasanju ptice: *hu, hu, huuu*, a to se moglo čuti i kao *pu*. Boryś ne

smatra da je ovaj naziv povezan s *puszcza* (prašuma) (2005: 505), nego je vjerojatnije da se odnosi na onomatopejski oblik *puchacz*, što je također vrsta sove (lat. *Bubo bubo*). Njegovo se glasanje povezuje s onomatopejskim uzvikom *puhu* (ibid: 502). U hrvatskome se (prema latinskom ornitonimu) spominje *sovuljaga huktača* (Zool. terminologija i nomenklatura, 1932: 109) jer se sova naime u hrvatskome glasa *hu-hu* i *puh-puh* (usp. Anić 2003: 1261). U slovačkom ima čuk (*kuvik*) ekspresivno značenje onoga tko proriče nesreću, a u hrvatskome, kad se čuje glasanje čuka, misli se da će netko umrijeti.

Djetao, *djetlić* je ptičica koju Boryś identificira s latinskim oblikom *Picus*, što je u hrvatskom *žuna*, a u slovačkom *dätel* i češkom *datel*, polj. *dzięciol*. U hrvatskim izvorima navodi se latinski oblik *Dendrocopos*, a tako je i u slovačkome. Boryś značenje izvodi iz ps. *del(b)ti, hrv. *dubsti*, praviti rupu u drvetu (2005: 144). Na slovačkom se *djetlić* smatra „doktorom, liječnikom” za drveće jer vadi razne nametnike pod korom drveta pa se kaže: *Dätel dobe do stromu. (Djetlić kljuca u drvo)*. Djetao u slovačkome *dobe* ili *tuká* (kucka po stablu). *Dobat* pretpostavlja kuckanje kljunom, hrv. postoji glagol *zobati* – uzimati hranu kljunom, kljucati. Slovački glagol *tukat* – napravljen je od onomatopeje *tuk-tuk*.

Droplja je u ostalim slavenskim jezicima bez sufiksa -ja koji je u hrvatskome uzrokovao pojavu epentetskoga -l- zbog suglasničkoga završetka korijena (-p-). W. Boryś navodi moguće praslavenske oblike *dropь, *dropy, *dropьve, a korijen je možda od pie. *dr-ep- = bježati (2005: 127), usp. polj. *dać drapaka* – bježati i *dreptać* – gaziti. U hrvatskoj frazeologiji *imati noge kao droplja*, *biti dropljača* negativan je naziv za tanke ženske noge ili visoku i mršavu ženu.

Značenje *drozda* je onomatopejsko (od uzvika *t-r, dry-ti, drsk*), iz toga je izveden pie. oblik *trozdos (Boryś 2005: 127). U slovačkome se zakašnjelom gostu, ili nekomu tko kasni, kaže: *Už je pozde, milý drozde*, što znači da je propustio nešto važno, u hrvatskom prijevodu ne može se to iskazati pticom, nego drugim kulturološkim frazemima: *kasno Janko na Kosovo stiže, kasno je u podne ići na misu*, u polj. također drugačije: *jak musztarda po obiedzie*.

Dudok, *dudek* je onomatopejski naziv za hrvatsku pticu *pupavac* i Boryś navodi da se ona glasa *du-du*. U poljskom jeziku ima preneseno značenje *budala* kao i kajkavski *du-duk*. U ruskom jeziku riječ *duduk* također znači *budala* (Tolstoj 1970: 106), a isti oblik (*duduk*) u hrvatski je jezik stigao iz turskoga te je kod Anića zabilježeno da je to glazbalo, no isto se kaže: *glup kao duduk* (2003: 262). U slovačkoj frazeologiji *dudok* ima čak tri značenja: a) *nafukany ako dudok* = ljutit i nesretan; b) *sediet ako dudok* – sjediti nepomično i snuždeno, pokunjeno; c) *spat ako dudok* = čvrsto spavati, spavati kao zaklan (kao top).

Fazan ima komplicirano podrijetlo, prema Boryśu u poljski je došao iz srednjovisokonjemačkoga (*vasant*), a tamo iz latinskoga preko grčkoga u kojemu je to pridjev deriviran iz toponima na Kavkazu (2005: 24). U slovačkom i češkom jeziku ima tri značenja: a) *bažant* je ptica; b) pren. čovjek bez iskustva, novak u nekoj zajednici, npr. brucoš itd.; c) razg. pren. *guska*, posuda za mokrenje (za muške osobe).

Galeb nema sličnoga korijena u ostalim slavenskim jezicima, jednak je jedino u praslavenskome, u ruskom se naziva *чайка* kao i u slovačkome, a u češkom je povezan s

našom kajkavskom *racom* → naziva se *racek*. U poljskom jeziku galeb se zove *mewa*, što je posuđenica iz njemačkoga *Möwe* (Zoološka terminologija, 1932: 25). Glasanje galeba (*čajka*) u slovačkome se uspoređuje sa smijehom, galeb kao da se smije, a glagol za njegovo glasanje *škriekat'*, znači *vikati*, usp. s hrvatskim *kliktati* (slov. *čajka škrieka*, hrv. *galeb klikće*). U dalmatinskom dijalektu *galebi se karaju*, tj. svadaju.

Gavran u poljskom jeziku ima sinonime *kruk*, katkada i *jastrząb* i *mewa*, kako navodi Boryś (2005: 157), no to su nazivi za različite ptice, barem prema latinskim ornitoni-mima. U hrvatskome je sinonim gavranu *vrana*, što ukazuje na korijen *vrn-* s prefiksi-ma *ga-* i *-ka* (usp. slovenski *kavran*), jer su to obično ptice crne ili sive boje. Boryś pretpostavlja da oblik **kavorna* povezuje *vrana* i *gavrana* (ibid: 157), izgleda da je tu na djelu metateza likvide *r -ra-*, *-or-*. Ovamo se ubraja i poljski oblik *kruk* (lat. *Corvus corax*) koji u dijalektima ima oblik *gawron*, pa čak i *żuraw* (ibid: 264), no *żuraw* potječe iz grčkoga *Geranios* → ždral. Glasanje tih ptica pokazuje se glagolima u poljskom jeziku: *krakać*, *krukać*, u slovačkome *krákat'*, poljski onomatopejski uzvik *kru-kru* osnova je za navedene glagole, u slovačkome je to *krá-krá* (Boryś ga uspoređuje s glagolom *burczeć lw brzuchul*, što je sličnije u hrvatskome: *kruljiti* u *želucu*). U hrvatskome postoji onomatopejski glagol *graktati* za glasanje vrana. Kaže se i o čovjeku u slovačkome jeziku da *kráka ako vrana*, kad puno priča. U poljskome *krakać*, i u slovačkome *kuvikat'* znači predviđati nesreću, a to se vidi iz naslova djela *Rozdziobią nas kruki, wrony*, poljskoga pisca Stefana Żeromskoga. Frazemi sa sastavnicom *vrana* u hrvatskom i slovačkom imaju isto značenje: *Vrana vrani oči ne iskopa*, slov. *Vrana vrane oko nevykole* – loš čovjek neće nauditi drugomu lošem čovjeku; *biti bijela vrana gdje*, slov. *być biela vrana* – biti drugačiji od ostalih, isticati se, obično lošom osobinom. U slovačkom i ruskom jeziku intenzivno crne oči ili kosa ističu se frazemom *mať oči (vlasy) ako havran*, rus. *y uezo volosy voronovo cventa* (kosa crna kao gavran) u hrvatskome se usporedba vrši s ugljenom (*oči crne kao ugljen*).

Golub je poznat u svim analiziranim slavenskim jezicima, najbližnji praslavenskom obliku je poljski, u češkom i slovačkom početno *g-* zamjenjuje se s *b-*. Onomatopejsko glasanje goluba je *gukanje* (golub *guće*, u poljskome *grucha*, no u slovačkom on *hrkúta*, izveden iz uzvika *hrkú*). U hrvatskome ima nekoliko frazema s golubom kao sastavnicom: *živjeti kao dva goluba* (zaljubljeno i složno), *bolje vrabac u ruci nego golub na grani* (bolje manje a sigurno), *gukni golube* (reci sad da te čujem), *golub mira* (simbol mira), *glineni golubovi* (mete za gađanje) itd. (usp. Anić 2003: 363), *golub listonoša* (polj. *gołąb pocztowy*). Poljski frazem *człowiek gołębiego serca, gołębia dusza* preneseno označuje dobrog čovjeka, „dobru dušu”. U svim jezicima *golubica* simbolizira mir, napose *bijela golubica*.

Guska i *gusak* ili *gusan* je ptica plivačica, domaća ili divlja, u navedenim slavenskim jezicima ima preneseno značenje glupače (*glupa guska*, polj. *głupia geś*), a u sjevernim krajevima Hrvatske natpis na krovu kuće *gusak* označuje da se rodio sin (usp. npr. okolicu Bjelovara). *Gusan* je mužjak guske, na slovačkom je to *gunár*, što znači da mu je ostao samo onomatopejski korijen *gu*. Anić navodi frazem: *debeloj guski rit mazati* (2003: 390) ili *tustoj guski mazat vrat*, u značenju: bogatomu davati još i dodatni novac za uslugu. Radićevu krilaticu *kao guske u magli* Anić ubraja također u frazeme, a objašnjava: *ponašati se neinteligentno, neobaviješteno...* (ibid: 714). U hrvatskome se guska

glasa *ga-ga*, u slovačkome takav korijen ima glagol *gágať*, a deriviran iz njega onomatopejski glagol *gagotať* ima preneseno značenje *puno pričati, blebetati*. U poljskome je iz onomatopejskoga korijena deriviran glagol *gęgać się* (hrv. *gęgati se*), što se odnosi na poseban gušći hod. Frazem *iść gęsiego* u hrvatskome se mora prevoditi opisno: *ići jedan iza drugoga* (njem. *Gänsemarsch*). Slovački *ist ako husi* znači *sljepo slijediti koga*. Češka poslovića *dočkej času jako husa klasu*; slov. *dočkaj času ako hus klasu* znači: *budi strpljiv*. Ni-ječni frazem *nismo zajedno guske pasli (nisi sa mnom guske pasao)* postoji i u slovačkom *ja som s tebou husi nepásol*, a u češkom se postavlja kao pitanje *copak jsme spolu husy pásli (pásli husy)?* Ekspresivni frazem – psovka postoji u češkom i slovačkom: *aby tě husa koplá; bodaj tá hus pečená koplá* (Havránek 1989: 112). Slovački frazem *komu hus, komu prasa, komu pečená klobása* znači da nemamo svi jednake uvjete u životu, a fraz. *ošklbat' niekoho ako hus* slikovito je značenje iz seoskog života, u hrvatskom se prevodi također sa slikom čerupanja perja s peradi pa se kaže: *očerupati koga do gole kože* (opljačkati koga, uzeti komu sav novac). Neznanje se u slovačkom pokazuje frazemom usporedbom *rozumieť sa do niečoho ako hus do piva*, a i u hrvatskome se može iskazati usporedbom *rozumjeti se u što kao guska u sijeno*, polj. *znać się na czym jak kura na pieprzu* (kao kokoš u papar). Slovački frazemi *strasie to zo seba ako hus vodu* ili *spadne to z neho ako z husi dažď* u češkom je također povezano s guskom i s kišom: *poučováni padalo s něho jako s husy dešť* (ibid: 113), u značenju: ne reagirati na savjet, netko se samo stresao na primjedbu i krenuo dalje po svome. Slovački frazem *trafená hus zagága* znači: *javlja se onaj kojega je što pogodilo* (npr. čija riječ i sl.).

Jarebica se ubraja u red kokošaka i fazana, a lovi se zbog mesa, a ne zbog ukrasnoga perja kao fazan. Anić navodi regionalno i arhaično značenje leksema *jarebiti se* = *ljutiti se*, što možemo povezati s poljskim tetrijebom: *zacierzewiony, zacierzewić się*.

Jastreba ima u svim navedenim slavenskim jezicima sličan korijen. Uz jastreba je grabežljiva ptica i *kobac* za kojega se kaže da dobro vidi i pikira na žrtvu. U slovačkom jeziku dobar se vid uspoređuje s jastrebovim očima: *má oči ako jastrab*. Vojske koriste jastreba i orla za svoje formacije. U slovačkom se s jastrebom uspoređuje nagao, prodoran čovjek, slično kao u poljskom s tetrijebom, a u hrvatskom s jarebicom ili pjetlićem. U slovačkom društvu postoje noviji frazemi: *privatizační jastrabi* (tajkuni), *vojenski jastrabi* – ljudi bez skrupula, beskarakterni i bezobzirni, radikali, tajkuni, bankari koji su u vrhu organizacije, banke itd.

Etimologiju *sokola* Boryś izvodi iz praslavenskoga **sočiti* (goniti, ići za tragom), a u pie. **sekv-* znači i *vidjeti, primijetiti, gledati* (2005: 566). Anić proširuje značenje frazemu *oko sokolovo* pa osim dobrog vida navodi da je to pogled i radoznalost kojoj ništa ne izmiče (2003: 1446).

Kania je poljski naziv za pticu grabljivicu (lat. *Milvus*) koja se u hrvatskome naziva *lunja* (Živanović 1999: 700). Hrvatski najbližnji korijen ima ptica zvana *škanjac* (*mišar*), a u ostalim slavenskim jezicima slična je s poljskim oblikom koji može još značiti i vrstu gljive. Čini se da se poljski frazem *czekać (wyglądać, lakać, pragnać) kogoś, czegof jak (niczym) kania dżdżu (deszczu)* (Bača i Liberek 2001: 263) odnosi upravo na gljivu. Hrvatski adekvat bio bi: *čekati kao ozebao sunca (sunce)* tj. željno čekati koga, što; čeknuti za kim, čim kao što ozebla osoba čezne za suncem. Naziv je vjerojatno došao od onomatopeje glasanja te ptice (*ka-*) → *škanjac* u tablici.

Kos je ptica pjevica, etimologija se možda izvodi od *pie*, onomatopejskog elementa **kop-* (Boryś 2005: 251). Mužjak je posve crn sa žutim kljunom, ženka neugledna žučkasto-drap perja. Naziv se razlikuje jedino u slovačkome – *drozd*, što je ista porodica (lat. *Turdus*), ali *kos* je podvrsta (lat. *Turdus merula*).

Kukavica je dobila ime po glasanju *kuku-kuku* u našim slavenskim jezicima. Hrvatski frazem *podmetnuti komu kukavičje jaje* Anić definira kao 'nešto vješto podmetnuto kome s lošom namjerom' (2003: 652), dok se slovački frazem *kukučie mlád'a* odnosi na dijete koje je tuđe u obitelji (posvojeno ili doneseno u drugi brak). Glagol *kukati* ima osim glasanja kukavice i preneseno značenje *jadikovati, plakati, tužiti se*, a tako je i u slovačkome *kukač*, u poljskome je *kukač* osim onomatopeje glasanja kukavice povezano sa značenjem *viriti kroz ključanicu* ili je to igra s malim djetetom, pri čemu osoba koja djetetu skriva svoje lice izgovara u hrv.: *kuku(c)*, a u poljskome *a kuku!*

Kokoš ima različite nazive prema tome uzgaja li se za nošenje jaja (*kvočka*) ili za hranu te u slav. jezicima ima korijen *kur-*. U slovačkom i češkom ista ptica ima i korijen *slep-* ili *slep-* te slične frazeme kao i u hrvatskom jeziku: slov. *byť (chodit) ako zmoknutá slepka* – hrv. *hodati kao pokisla kokoš* – biti ponižena; slov. *chodit' spať so slepkami*, hrv. *ići spavati s kokošima* – rano lijegati. Slov. *vajce chce byť múdrejšie ako slepka*, hrv. *hoće jaje biti pametnije od kokoši* – mladi žele poučavati starije. U češ. kao i u polj. postoji ekspresivni termin *kura domowa*, češka *domácká slepice* za domaćicu (hrv. žarg. *kubača*) koja samo radi po kući i ništa ju drugo ne zanima. Oba frazema su neprevediva u hrvatskome, gdje postoji usporedba *glupa kao kokoš*. Bez truda i muke nešto dobiti ili slučajno naći, u češ., slo v. i hrv. obilježeno je frazomom *i slijepa (čorava) koka (kokoš) nađe zrno*, slov. *slepá kura našla zrno*, češ. *přišel k tomu jako slepé kuře k zrnu* (Havránek 1989: 378).

Kokot je u hrvatskom muškim rodnom obilježen kao kokoš muškoga spola (u slovačkom je to *kohút* i vulgaran je naziv za penis te ujedno i uvjeda za čovjeka). Slovački frazem *ani kohút vajce neznesie* ima ironično značenje brzine: *napraviti što brzo dok kažeš keks*, nećeš se ni snaći, a već će biti gotovo. Simbol crvenoga pijetla označava u češ. i slov. požar (slov. *červený kohút (na streche – na kriši, na krovu kuće)*, češ. *červený kohout*). Kao dva pijetla (pijevca) na bunjištu na slovačkom i češkom imaju istu seosku sliku borbe ili konkurencije: slov. fraz. *dva kohúty na jednom smetisku (sa neznesú)*, češ. *dva kohouti na jednom smetišti*.

Etimologija *labuda* prema Boryšu povezana je s *pie*. pridjevom **albho*, što je značilo *bijel*, a slično je u latinskom (*albus*) i grčkom (*alphós*), prema bijelom labudovom perju. U hrvatskom školskom žargonu *labud* ima preneseno značenje dovoljne ocjene, dvojke, zbog sličnosti broja 2 s oblikom labuda. Od frazema u hrvatskome Anić navodi samo usporedbu *vrat kao u labuda* za ljepotu dugoga ženskog vrata, o čemu govori i poljska metafora *labędzia szyja*. Poznat je frazem *labudji pjev*, polj. *labędzi śpiew*, Anić ga definira kao „posljednji pokušaj prije konačna smirenja (...) prema legendi da labud prije smrti lijepo pjeva” (2003: 665). U slovačkome ima šire preneseno značenje *labutia pieseň* – zadnji čin čega, npr. kraj tvrtke, zadnji koncert i sl., no to ne znači i da je nešto posljednje. U umjetnosti je poznat balet P. I. Čajkovskoga „*Labude jezero*” u kojemu glavne likove igraju Bijeli labud i Crni labud kao simboli dobra i zla.

Lastavica je ptica selica i ljeti prebiva u našim krajevima gdje se ljudi ravnaju prema njezinu letu i mogu zaključiti kakvo će vrijeme biti: ako lastavice nisko lete, bit će kiše

itd. Poznat je hrvatski frazem *jedna lasta ne čini proljeća*, sličan u poljskom, slovačkom i češkom jeziku: *jedna jaskółka nie czyni wiosny*, slov. *jedna lastovička leto nerobi*, češ. *jedna vlaštovka jaro neděla*, što znači: po jednoj pojavi ne može se odmah ocijeniti budući tijek događaja. Po načinu kako se jato lastavica ujesen seli u tople krajeve ili po obliku lastavičjeg repa u obliku slova V, postoji razgovorni frazem *nestati u vidu lastina repa* – izgubiti se, brzo otići, odmagliti, ne zna se u kojem pravcu. Frazemi u češ. i slov. *prva lastavica* (slov. *prvá lastovička*, češ. *první vlaštovka*) označuje preteču ili nešto prvi put vidjeno, otkriveno. U slovačkome *lastavica* ima 3 značenja: a) ptica; b) igračka za djecu u formi lastavice iz papira (papirnati avion); c) sport. stoj na jednoj nozi raširenih ruku (pijancima se daje da to naprave kao dokaz da nisu trijezni).

Lunja → *Škanjac*

Orao ima sličan korijen u svim slavenskim jezicima, može biti sastavnicom u frazemima (npr. hrv. *orlovski nos*, polj. *orli nos* – kukasti nos), no u poljskom ima i drugo, pozitivno značenje: *być orłem* – biti pametan i nadaren. Poljski frazem *mieć orli wzrok* može se na hrvatski prevesti s drugom ptičjom sastavnicom: *imati oko sokolovo*, tj. pren. *dobar dar zapažanja* ili oštar vid. Poljski frazem *wywinąć orła* ima dva značenja: *pasti i umrijeti*. U slovačkom *orao* i *sokol* simboliziraju junaka (naročito u vrijeme slovačkog narodnog preporoda).

Pijetao (pijevac) je obilježen muškim rodnom kokoši, a preneseno znači 'razdražljiv čovjek, svadalice' (Anić 2003: 1028). Deminutiv *pijetlić* donosi dozu šaljivosti u ratobornog (agresivnog, buntovnog) čovjeka, obično niskoga rasta. Hrvatski frazem *dva pijetla (pijevca) ne mogu biti na istom bunjištu* u drugim se slavenskim jezicima prevodi oblikom *kogut, kohout, kohút*.

Pile (mladunče kokoši srednjega roda), deminutiv *pilence* može imati hipokoristično značenje kojim se obraćamo voljenoj osobi ili djetetu (usp. *pile moje, pilence moje malo*). U poljskom jeziku riječ služi kao psovka ili uzrečica u ljutnji ili kad se što zaboravi: *kurczę pieczone (blade), o, kurczę!* Oblik srednjega roda može se iskazati i muškim rodnom – *kurczak*, ali on se ne rabi u vokativu kao uzrečica. Matešić navodi frazeme *biti pileće (kokošje, pačje) pameti, imati pileći mozak* za glupu osobu (1982: 442 i 467). Ono što je u poljskom *gołębia dusza* ili dobar čovjek, to Matešić naziva frazomom *mekan kao pilence* i definira: „vrlo/jako popustljiv”, *mekan* (ibid: 467). Negativno značenje načina ubijanja pokazuje poredbeni frazem je: *zaklati koga kao pile*, tj. bez razmišljanja, bez okolišanja, lako (ibid: 467). U slovačkom postoji frazem *ani kur(ĕ)atu neublíži* u značenju *netko ni piletu ne bi našao*, on je jako dobar čovjek (hrv. *ne bi ni mrava tko zgazio*).

Pura je uvezena u Europu iz Južne Amerike (tal. *peruano*, na HJP, vjerojatno po Peru), sinonim joj je *tuka* i rabi se u prenesenom značenju za glupu žensku osobu, *tukac* → za glupog muškarca, dok *puran* u hrvatskom jeziku reprezentira napuhanu, oholu mušku osobu. Pure se doziva uzvikom *pur-pur, puć-puć*, a iz toga je izveden glagol *puć-purikati, pućpurati* (Anić 2003: 1261). Kako ta ptica nije u našim krajevima postojala u praslavensko doba, nemamo njezina naziva ni u staroslavenskom jeziku. U poljski jezik došao je naziv *indyk, indyczka* što može zavarati da je pura došla iz Indije.

Prepelica je ptica iz porodice fazana. Njezina mala jaja poznata su delikatesa (*prepeličja jaja*) i smatraju se zdravom i ljekovitom hranom. Početni slog *pre-* nije prefiks, na-

stao je metatezom likvida *per-*, a Borys misli da je naziv nastao najprije od reduplicirana noga **pel-pel* koji je kasnije postao onomatopejski dvoslog glasanja te ptice: **per-pel* (2005: 493).

Za rodu W. Borys navodi rekonstrukcijski praoblik **bohjanъ* te kaže da je u češkom i slovačkom oblik posuđen iz poljskoga (češ. *bočan*; slov. *bocian*) (2005: 34). U hrvatskome roda *klepeče*, *klekoče*, što je onomatopeja udaranja kljunom, slično je u slovačkom frazemu: *bocian klepe zobákom* (roda klepeče kljunom) (ibid: 34). Hrvatski frazem *roda donosi malu djecu* slični slovačkomu frazemu za objašnjenje djeci kako su došla na svijet: *prišiel k nim bocian znači: njima se rodilo dijete*, a slika rode koja u kljunu nosi zavežljaj s novorođenčecom prisutna je u hrvatskoj kulturi u šali. Sljedeća slika rode koja pokazuje preneseno značenje dugih i tankih nogu u slovačkom se odnosi i na dugi vrat, u negativnom smislu: *má nohy/krk ako bocian (ima noge / vrat kao roda)*.

Hrvatski naziv ptice *sjenice* u ostalim analiziranim slavenskim jezicima ima onomatopejski korijen *syk-*, usp. polj. *syzczeć* (od ps. glagola **sykati*), v. polj. *sikor(k)a*, slov. i češ. *sykor(k)a*. U hrvatskome se slično glasa zmija (*psik*). Prema latinskom nazivu (*Cyanea*) povezuje se i hrv. oblik *modruljica* (Zoološka terminologija, 1932: 65), dok je latinski *Parus* na hrvatskom *sjenica*, a na poljskom *sikorka*, što nisu iste ptice. *Sikorka* u poljskom žargonu preneseno znači mladu djevojku, u hrvatskom se to iskazuje pticom *vrapić*, a u slovačkom pticom *sojka*.

Slavuj koji je dobro poznat po lijepom pjevanju (usp. Vidović Bolt 2014): *slavujev poj. pjev slavuja*, a to se značenje nalazi u hrvatskoj i u slovačkoj usporedbi: *pjeva kao slavuj; spieva ako slávik*. U poljskom je poznata uzrečica *śłowiczy głos i trele śłowicze* za oznaku lijepoga pjevanja čovjeka ili slavuja. Lijepo se pjevanje u poljskome i slovačkom uspoređuje i sa ševom (*śpiewać cały dzień jak skowronek*) ili s kanarincom (*śpiewać jak kanarek*). Loše pjevanje u hrvatskome se uspoređuje sa svrakom koja krešti (*pjevati kao svraka*), prema Koncewicz-Dziduch (2014: 6). Postoji niz sinonima za pjevanje slavuja: *slavuj ćuruče, ćurlič, bruji, bigliš, gigoče, prebire, izvija, previja, potresa* (v. Google.com).

Sokol kao ptica grabljivica sastavnica je frazema u hrvatskom jeziku: *imati oko sokolovo* (imati izoštren vid), isto je u poljskom jeziku, *mieć oko sokole*, u istom obliku i značenju javlja se u češkom i slovačkom jeziku.

Sova je leksem gotovo jednak u navedenim slavenskim jezicima. Borys riječ dovodi u svezu s pie. onomatopejskim elementom **keu*, **kau* u značenju: vikati, kričati, vrištati (usp. litavski *šaukti* u istom značenju) (2005: 567). U poljskom jeziku postoji pridjev od glagola: *osowiały*, za koji Borys navodi sinonimna značenja: *apatičan, miran, turoban* (ibid). *Sova* je simbol mudrosti, aktivna je noću, a danju nepomično sjedi na grani drveta pa ima mudar izgled. Anić spominje da sova ima i preneseno značenje prema izgledu: „ružna obično ženska osoba izbuljenih očiju i kljunasta nosa” (ibid: 1449). Augmentativ *sovuljaga* još jače izražava ružnu, antipatičnu, natmurenu, smrknutu osobu, mračnjaka. Onomatopeja sovina glasanja je *hú, hú*, iz čega se izvodi i glagol *húkat'* (a odatle i naziv ptice *čuk*, simbol otoka Krka). Slovački frazem *nočná sova* ima preneseno značenje za čovjeka koji voli raditi noću (polj. *nocny marek*, hrv. *noćna ptica*). Hrvatski frazem *imati oči kao sova* ekvivalentan je sa slovačkim *mat' oči ako sova* – zajedničko značenje je *imati velike oči*, ali u slovačkom još znači i *oštar vid* (v. *sokol*). Slov. frazem *nositi sovy do Atén*

označuje nepotrebnu ili glupu radnju, kao npr. u hrvatskome *nositi drva u šumu, musti jarca u rešet* itd. (Atena je simbol filozofske mudrosti pa joj nije potrebna još i sovina mudrost). Slovački frazem *Z deravého suda iba sova vyleti*, doslovno: iz probušene kade samo sova može izletjeti, preneseno: *od glupog čovjeka ne možeš čuti nešto pametno*. Češka uvrjeda *ty starí súvo!* nije poznata u slovačkom ni u hrvatskom jeziku.

Sup Borys povezuje s *jastrebom* koji ima drugo latinsko ime pa se radi o podvrsti ptica grabežljivica. U poljskom jeziku *sep* je imao preneseno značenje okrutnoga čovjeka, a od 16. st. dobiva manje opako značenje natmurenoga i ozbiljnog čovjeka. Slika turobnosti, natmurenosti prenosila se i na oblačno (tmurno) nebo, a sličan je i pridjev *posupný* u češkom (usp. polj. *posepny* → tmuran) (2003: 542). Jedino u ruskom jeziku ova je ptica nazvana po svom obilježju da jede strvine (*стервятник*) (Grekow 1950: 455). *Sup* u hrvatskome nije sastavnica frazema, dok su u češkom i slovačkom poznati frazemi u kojima je sup simbol za grabežljiva, bezobzirna čovjeka, usp. češ. *slétli se jako supi*, slov. *vrhli sa naniho ako supy* – hrv. *sjetili su se kao orlušine, pikiraju kao kobci na koga*.

Svraku prati pozitivno i negativno svojstvo. Anić navodi usporedbu *radoznao kao svraka* te ono što je češće, *kradljiv kao svraka*. Svraka voli šarene i sjajne dodatke za svoje gnijezdo. Krade tuda jaja, pa i male ptice. Voli jesti sir, salamu, a ne odbija ni pseću hranu, čekajući strpljivo da joj pas (tj. njegov gospodar) nešto ostavi pod drvetom. Slovački frazem *kradne ako straka* sličan je hrvatskomu značenju pridjevnoga frazema. Slov. *ukazovat' (mal'ovat') straky na kole*, doslovno: *slikati svrake na kolcu* – a) obećati nemoguće; b) lagati. Češki: *malovat straky na vrbě* ima isto značenje kao slovački. Polj. *chwytac' (łapać, trzymac') dwie sroki (kilka srok) za ogon* ima preneseno značenje: raditi istovremeno nekoliko stvari, željeti srediti istovremeno nekoliko stvari. Postoji i poljska usporedba *patrzeć (gapić się) jak sroka w gnat (w kość)* na kogoś – buljiti u koga, u što, netremice gledati koga, što (Szymczak 1994: 312).

Ševa je ptica pjevica koja u razgovornom hrvatskom jeziku ima novije preneseno značenje spolnog odnosa kao i iz nje izveden vulgarni glagol *ševiti* (Anić 2003: 1531). Ranije je ševa bila povezana s lijepim pjevanjem kao i slavuj. Isto je značenje u poljskom (*skowronek*) i slovačkom (*škovránok*) gdje se ševa prevodi kao *slavuj*. J. Matešić navodi samo jedan biblijski frazem u pozitivnom značenju blagostanja: *pečene ševe lete komu u usta (padaju s neba)* (1982: 680/681). Obično se to rabi s negacijom: *pečene ševe ne padaju komu*, (gdje) *s neba*, što znači da negdje ne cvatu ruže, nema blagostanja. V. Anić navodi šaljivi frazem *zapjevala mu ševa*, tj. snašla ga „sreća” (ako je ironično, znači obrnuto - *nesreća*).

Škanjac → *kania*

Šojka u svim navedenim slavenskim jezicima ima oblik *sojka*, a Borys tumači etimologiju od ps. **snjati* (sjati, ljeskati se, prelijevati se) jer *sojka* ima šareno i sjajno perje. Anić navodi posebnu vrstu *sojka krestalica* koju naziva i *kreja* (a to je poljsko prezime). Također navodi da je *sojkino pero* modro pero iz šojkina krila koje lovci stavljaju za šešir kao lovački trofej (2003: 1544). U slovačkom se jeziku *sojka* rabi kao sinonim za mladu djevojku, a u češkom jeziku *sojka* ima negativno značenje ohole, napirlitane, rasipne i brbljive žene.

Tetrijeb je šumska ptica iz roda kokoši, fazana, jarebice, gnjetla. U hrvatskome i slovačkom povezan je s velikom zaljubljenosti (*zaljubljen kao tetrijeb*), a u poljskom leksem *zaciętrzewić się* ima suprotno, negativno značenje: 'razjariti se, zapjeniti se', *zaciętrzewiony* 'zapjenjen, zapaljen, nabrijan'. Ime mu potječe od redupliciranoga onomatopejskog sloga *ter- za imenovanje raznih ptica (Borys 2005: 82). Tetrijebova ženka je u poljskome *ciecior(k)a*. U slovačkom se tetrijeb povezuje s gluhoćom, prema nazivu za srodnu pticu *hlucháň*, iz čega se izvodi frazem *hluchý ako tetrov* (Kačala 2003: 770).

Vivak je ptica koja ima 3 različita korijena: u ruskom jeziku označava drugu pticu (galeba – *чайка*), u staroslavenskome ima isti korijen kao u ruskom i češkom, a na slovačkom se zove *cibik* te se za mršavoga dugonju kaže da izgleda kao vivak (*vyzerá ako cibik*), što je negativna osobina čovjekova izgleda.

Vrabac je jedna od najčešćih gradskih ptica (Dolenec 2014: 68). Kad se pogleda ruski korijen, vidljivo je punoglasje -oro-, a u odnosu poljskog i praslavenskog vidi se metateza likvida (-ró-, -or-). U hrvatskom, slovačkom i češkom -or- se realizira kao -ra-. Gluhak prenosi jedno od tumačenja podrijetla korijena iz indoeuropskoga *werb(h)-, od korijena *wer- sa značenjem *vrjetiti*, a „vrabac je tako nazvan zbog svoje živahnosti” (Gluhak 1993: 680). Onomatopeja vrapčeva cvrkutanja u hrvatskom je *živ-živ, čiv-čiv*, s deriviranim glagolom *živkati, čivkati, žvrgoliti*, u slovačkom je uzvik glasanja vrapca *čvirik* ili *čim-čim-čimčará*, s deriviranim glagolom *čvirikat*, a u češkom je to *šveholit*. Frazem *to več i vrapci na krovu cvrkuću (pjevaju, znaju)*, slov. fraz. *o tom <už aj> vrabce na streche čvirikajú*, označuje općepoznate informacije. Zbog prvog sloga koji sliči riječi *vrag*, vrabac služi kao eufemizam u ljutnji ili u situaciji iznenađenosti, smijeha: *vrabac te odnio, vrabac te dao* umjesto *vrag te odnio, vrag te dao*. Potonji je eufemizam čest u kajkavskom obliku: *vrabec te dal (odnesel)*. Kod *goluba* smo naveli frazem *Bolje vrabac u ruci nego golub na grani* (polj. *lepiej wróbel w ręku niż gołąb na dachu*, slov. *lepši vrabec v hrsti ako bolub na streche*) – sa značenjem: bolje uzeti manje, nego čekati na što veliko koje je nedostupno.

Zeba je ptica pjevica stanarica, što znači da ju vidimo zimi u našim vrtovima i parkovima. Borys (2005: 740) odavde tumači njezinu etimologiju (*zepsti* < *zēbti), što upravo pokazuje da zeba zimi zebe. U poljskome je sličan naziv: *zięba*.

Ždral je prema Borysu nastao od pie. onomatopejskoga korijena *ger- u značenju 'glasati se promuklo (wydawać ochryply głos)'. Slične korijene imaju svi navedeni jezici. Zbog ždralova dugog kljuna nazvani su po njemu bunari s polugom za vađenje vode, a danas se taj oblik prenosi i na naziv visoke (lučke) dizalice, krana (2005: 758). U hrvatskome je ostao samo naziv posebnog tipa bunara: *đeram, derma*, a u slovačkom i za dizalice (*žeriav*²).

Iako *žuna* u hrvatskim izvorima ima malo drugačiji latinski naziv nego u poljskom jeziku, oblik joj je sličan u svim navedenim slavenskim jezicima. Vjerojatno se radi o ptici različitih boja (siva, crna, zelena, Zool. terminologija, 1932: 144), kod Borysa (2005: 756) se navodi etimologija od žute ili zelene boje, na što ukazuje pie. oblik pridjeva *ghlno- (zelen, žut).

4. Zaključak

Hiperonim za ptice u nekim jezicima imaju oblik kolektiva, (usp. polj. -ctwo: *ptak + stwo = ptaćtwo*, slov. *vtáctvo*, češ. *ptáctvo*), dok se u hrvatskom i ruskom to postiže samo množinom, a ostali jezici mogu imati jedan i drugi oblik hiperonima (hrv. *ptice*, slov. *vtáky*, češ. *ptáky*, rus. *pticy*). Etimologiju toga hiperonima Borys izvodi od pie. korijena *pou- /pu / *pu u značenju 'malen, sitan', a u nekim se jezicima taj korijen vidi u nazivu mlade životinje pa i djeteta, sina, npr. u staroindijskom *putráh* – sin, dijete, zatim u latinskome *pullus* < *putslos – pile, mladunče (2005: 502).

Zbog sličnosti i razlika korijena u nazivu ptica, možemo ih podijeliti u četiri skupine: 1) ptice sa sličnim ili jednakim korijenom i 2) ptice istog latinskog naziva s različitim korijenima u analiziranim slavenskim jezicima i 3) ptice različitog latinskog naziva sa sličnim korijenom i 4) ptice različitih latinskih naziva s djelomično sličnim slavenskim korijenima. Drugi kriterij podjele analiziranih ptica je njihova etimologija koja se svodi na četiri moguća tipa: 1. naziv prema onomatopeji glasanja ptice (najveći broj ptica); 2. naziv prema boji (*sinj* – sjenica, *uran* – vrana, *žuna* – žut, zelen); 3. od glagola *zepsti* postoji jedino naziv *zeba zimi zebe*; 4. prenesen naziv prema izgledu nekog mero-nima (npr. dugi kljun kod ždrala prenosi naziv i na lučku dizalicu, duge i tanke ružne ženske noge uspoređuju se s nogama rode, droplje ili čaplje).

Katkada smo pronašli naziv samo u hrvatskom jeziku (npr. *crvenrepka*), katkada u hrvatskom, češkom i slovačkom (npr. *brgljez* i *brhlik; čizak* i *čiž(ek), čižik*). Bez latinskih naziva ne bismo mogli pronaći koji to slavenski ornitonimi mogu biti pridruženi kojoj ptici pa nam je latinski služio kao *tertium comparationis*.

U nekim primjerima nema ornitonima u hrvatskome ili je on drugačiji, ali smo ga naveli ako u drugim jezicima postoje slični nazivi (npr. *vivak* je drugdje *čajka*, hrvatska *roda* je u zapadnoslavenskim jezicima dobila naziv prema poljskome *bocian*, u ruskom ima sasvim drugi naziv → *aucm*. Takva je korijenska različitost čudna jer u svim našim jezicima roda ima simboličnu sliku kojom se djeci nekada objašnjavalo kako su došla na svijet: *djecu donosi roda, donijela te roda* (što je povezano s glagolom *roditi dijete*, a taj je glagol jednak u slavenskim jezicima (polj. *rodzić*, rus. *родить* itd.). Neki ornitonimi mogu imati isti oblik, a označavati dva ili više različitih pojmova, usp. polj. *kania* je vrsta sove i vrsta gljive, polj. *zuraw* i slov. *žeriav* znače pticu, bunar i dizalicu.

Onomatopeje glasanja ptica W. Borys uglavnom povezuje s neugodnim i jakim krivovima koje koristimo i za oblike glagola govorenje (*verba dicendi*), kao: *kreštanje, kričanje, hukanje, graktanje, kliktanje, psikanje, drečanje, kokodakanje, gakanje*, ali postoje i pozitivni oblici glasanja, uglavnom malih ptica: *cvrkutanje živkanje, čivkanje, žvrgoljenje, žamorenje, fičukanje, čurlikanje, brujanje, gigotanje, izvijanje, potresanje, pjevanje*. Glagoli s onomatopejskim korijenom utjecali su na nazive nekih ptica (npr. *gugutka* gu-gučće i taj glagol ima u hrvatskome preneseno značenje govora zaljubljenih).

Naziv ptice može se naći kao korijen u hrvatskim toponimima, npr. *Čižići*, mjesto na Krku, dobilo je ime po ptici *čižak*. U prezimenima su ptice još prisutnije: *Havranek, Hrdlička, Kos, Dropulić, Zebić, Vranić, Kafka, Duduković, Rodić* itd. Slično je i u poljskom jeziku: *Skowronek, Zięba, Dudek, Sokolowski*; ruski *Вронску, Воронун*; češ. *Slávik* itd.

Posebno su zanimljive razlike u prenesenom značenju (usp. polj. *zaciętrzewiony* – usporedba s tetrijebom glasanjem koje se doživljuje kao srditost, ljutina, žestina, dok je tetrijeb u hrvatskom dobio sasvim suprotno pozitivno ili šaljivo i ironično preneseno značenje lude zaljubljenosti: 'zaljubljen kao tetrijeb' (što je razumljivo kad se gleda ponašanje tetrijeba prema ženki). Anić ovu zapjenjenost i ljutnju navodi u glagolu *jarebiti se* (od *jarebice*). Suprotnost od uobičajene simboličke povezanosti *sove* s mudrošću vidimo u hrvatskom prenesenom značenju meronima u nazivu za ružnu i buljooku ženu kuka-sta nosa.

Sokol ima pozitivno značenje u hrvatskoj sredini, što pokazuju nazivi mnogih hrvatskih društava. Frazem *oko sokolovo* (polj. *oko sokole*) pokazuje izravno značenje izvrsnoga vida u sokola (zato se on koristi u lovu), a dobar vid prenosi se pomoću tog frazema i na čovjeka.

Labudova ljepota i gracioznost te ponosno istaknut dugi vrat koristi se u usporedbi ljepote vitkoga ženskog vrata.

Negativnu osobinu tankih i ružnih ženskih nogu ili vrata izaziva slika *droplje* pa se tako nezgrapnoj visokoj ženi kaže da je *dropljača* (iako i *roda* i *čaplja* imaju tanke i visoke noge, *roda* uvijek ima pozitivnu konotaciju, nositeljicu novorođenčadi).

Pijetao je povezan s pjevanjem u zoru (Vidović Bolt 2014), ali ima i negativno preneseno značenje svadljive osobe koju se naziva *pjetlić* (sjetimo se borbe pijetlova i njihove oštine koja dovodi i do smrti jednoga od njih).

Čovjekovo doživljavanje nekih ptica ima dakle pragmatično značenje, tj. pomoću priličnih naziva vrjednujemo, ocjenjujemo i uspoređujemo čovjeka i ptice. Tako npr. namrštenog i neveselog čovjeka nazivamo *gavranom* ili *sovuljagom*. Za glupog i ograničenog čovjeka u kajkavskom i ostalim uspoređivanim jezicima koristi se ptica *dudek*. Neke ptice zato mogu imati preneseno emotivno pozitivno ili negativno značenje. Neutralno preneseno značenje imaju u primorskim krajevima pokretni dijelovi dimnjaka koji pokazuju smjer vjetra, u Rijeci se npr. dijalektalno zovu *petelini*, *kokoti* ili književno: *pjetlići*, a dobili su naziv prema obliku sličnom pijevčevoj glavi i vratu. Postoje i glinene pištaljke u obliku pijetla, kao i glineni pijetlovi na krovovima kuća koji simboliziraju budnost, oprez, nadgledanje iz visine. U narodnoj predaji taj pjetlić štiti kuću i njene stanovnike od munje, vatre i požara (Krovni pijetao, www.bramac.hr). *Glineni golubovi* mete su za vježbu gađanja iz puške na streljanama.

Naziv ptice kao sastavnica može se osim u frazemima pojavljivati i u poslovicama, npr. *jedna (prva) lasta ne čini proljeća* (polj. *jedna jaskółka nie czyni wiosny*, slov. *jedna lastovička leto nerobí*). Frazemi usporedbe također mogu imati ornitonimne ili meronimne sastavnice: *vrat kao u labuda*, *borben (ratoboran) kao pjetlić*, *svadaju se kao čavke* (o svadljivim ili brbljavim osobama) itd. Katkada kao pojavnica služi pridjev (*labuđi pjev*, polj. *labędzi śpiew*, *lastin rep*, rus. *ласточкин хвост*) ili glagol (polj. *zaciętrzewiać się*, *rozindyczyć się*; *jarebiti se*).

Zanimljivo je koliko ptica ima zajedničke slavenske korijene, a zapravo dobro znamo i prepoznajemo samo *goluba*, *galeba*, *vrapca*, te u gradovima sve češće *gavrane*, *vrane* i *svrake*. Ove potonje nisu baš omiljene zbog zlogukoga graktanja (gavran, vrana) ili krađe (svraka). Gnijezde se visoko na drveću i sve ih je više u gradskim naseljima.

Cilj ovoga rada bio je usporediti nazive ptica što nas okružuju, koje nose preneseno značenje predajući ljudima svoja svojstva, odnosno, preko njih se pokazuje jezična slika svijeta što ju razni narodi vide u svojstvima ptica.

Literatura

Rječnici

- Anić, Vladimir (2003) *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
- Bąba, Stanisław i Liberek, Jarosław (2001) *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Boryś, Wiesław (2005) *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Buzássyová, Klára i dr. (red.) (2006 – 2011) *Slovník súčasného slovenského jazyka, A-G i H-L*, Bratislava: Veda.
- Dolenc, Zdravko (2014) *Ptice tu oko nas*. Priručnik za učenike, III. Izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Dorotjaková, Viktória i dr. (1960 – 1970): *Veľký rusko-slovenský slovník*, 1. – 6. diel., Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Dubisz, Stanisław (red.) (2003) *Uniwersalny słownik języka polskiego*, A-J, K-O i P-Z., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gluhak, Alemko (1993) *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb: „August Cesarec”.
- Grekow, N. I. i Rozwadowska, M. F. (1950) *Słownik polsko-rosyjski*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Havránek, Bohuslav (red.) (1989) *Slovník spisovného jazyka českého, I-VIII*, Praha: Academia.
- Horák, Gejza (red.) (1979) *Česko-slovenský slovník*, Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Kačala, Ján i dr. (red.) (2003) *Krátky slovník slovenského jazyka*, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Kita, Małgorzata i Polański, Edward (2002) *Słownik tematyczny języka polskiego*, Łódź: Wydawnictwo Literatura.
- Kuric, Andrija (2011) *Obrázkový slovník česko-slovensko-chorvátско-nemecko-anglický a konverzácia*, Našice: Zväz Slovákov v Chorvátsku.
- Kursar, Maria i Sesar, Dubravka (2005) *Slovačko-hrvatski i hrvatsko-slovački praktični rječnik s gramatikom*, Zagreb: Školska knjiga.
- Matešić, Josip (1982) *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Menac, Antica, Sesar, Dubravka i Kuchar, Renata (1998) *Hrvatsko-česko-slovački frazeološki rječnik*. serija Mali frazeološki rječnici br. 14, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

- Menac, Antica, Fink Arsovski, Željka, Blažina Mironova, Irina, Venturin, Radomir (2011) *Hrvatsko-ruski frazeološki rječnik*, Zagreb: Knjigra.
- Sadnik, L. i Aitzemüller, R. (1955) *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen texten*, Mouton & CO+S-Gravenhage, Heidelberg.
- Sesar, Dubravka (2002) *Česko-hrvatski i hrvatsko-češki praktični rječnik*, Zagreb: Školska knjiga.
- Smiešková, Elena (1974) *Malý frazeologický slovník*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Szymczak, Mieczysław (red) (1994) *Słownik języka polskiego, A-K, L-P i R-Z*, Warszawa: PWN.
- Zoološka terminologija i nomenklatura* (1932) Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.
- Tolstoj, I. I. (1970) *Srpskohrvatsko-ruski rečnik*, Moskva: „Sovetskaja enciklopedija”.
- Živanović, Đorđe (red.) (1999) *Poljsko-srpski rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Znanstveni radovi

- Fialová Karpenková, Zuzana (2006) *České názvy ptáků z etymologického hlediska*, diplomová práce, Praha: FFUK.
- Habovštiak, Anton (1993) *Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov*, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie.
- Koncewicz-Dziduch, Edyta (2014) *Ptaci w polskiej i chorwackiej frazeologii*, u: Životinje u frazeološkom ruhu, ur. Vidović Bolt, Ivana, Zagreb (v. internetsku adresu pod 3.).
- Satkiewicz, Halina (2001) *Świat ptaków w polskiej tradycji językowej*, Prace Filologiczne br. 46, str. 535–539.
- Grčević, Martina i Sesar, Dubravka (2014) *Papci i drugi meronimi životinjskih udova u frazemima hrvatskoga i pojedinih slavenskih jezika*, u: „Animalistički frazemi u slavenskim jezicima” (v. internetsku adresu pod 3.).
- Sušić, G., Radović, D. (1988): *Hrvatska ornitološka nomenklatura zapadnog palearktika i nekih vrsta ostalih zoogeografskih regija*, u: Ornitologije u Hrvatskoj, JAZU, str. 213–263.
- Tokarski, Ryszard (2013) *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Treder, Jerzy (2005) *Nazwy ptaków we frazeologii i inne studia z frazeologii i paremiologii polskiej*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Vidović Bolt, Ivana (2011) *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I.*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Vidović Bolt, Ivana (2014) *Tko pjeva, zlo ne misli. Na primjeru hrvatskih i poljskih zoonimskih frazema*. u: Frazeologičke študije VI. Hudobne motivy vo frazeologii, Dobričková, M. (red.), Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, str. 328–336.

Internetski izvori

- HJP = Hrvatski jezični portal na internetu
www.bramac.hr
<http://www.animalisticki-frazemi.eu/index.php/znanstveni-skupovi/znanstveni-skup-21-i-22-ozujka-2014/zbornik-radova>

SUMMARY

Neda Pintarić – Eva Tibenská – Ewa Komorowska

SIMILAR SLAVIC ROOTS NAMING BIRDS IN SOME SLAVIC LANGUAGES

The Article deals with common slavic roots (Croatian, Polish, Russian, Slovak, Czech compared with Oldslavic or Praslavic) in lexemes naming birds. The paper is a part of future Six Slavic Root Universals which will show similar roots in different semantic and pragmatic groups. It has already been written the paper about hydronymes (roots naming water such as river, sea etc.). The previous methodology (synchronic and comparative method) has been applied in the present paper.

Key words: Croatian, Polish, Russian, Slovak, Czech, Oldslavic, comparison, word forming, ornitonyms

Ivana Petešić

**ODNOS HRVATSKO-CRKVENOSLAVENSKIH I
ČAKAVSKIH JEZIČNIH ELEMENATA U
GLAGOLJSKOM PRIRUČNIKU ZA SVEĆENIKE
IZ 15. STOLJEĆA**

*Ivana Petešić, mag. philol. croat., Sveučilište u Zadru
prethodno priopćenje*

UDK: 811.163.1"14"
811.163.42'01

Rad se temelji na uočavanju i proučavanju odnosa jezičnih pojava koje se opisuju kao starije (jezični elementi hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika) i mlađe (tendencija pomlađivanja jezika uvođenjem govornog elementa) u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Petnaesto je stoljeće razdoblje kada jača utjecaj narodnog jezika i njegovi elementi ulaze u sve veći broj tekstova, čineći tako jedinstven jezični amalgam sa starijom, hrvatskocrkvenoslavenskom normom. U Priručniku za svećenike, koji pripada Berčićevoj zbirci glagoljskih fragmenata, a porijeklom je s Dugog otoka, uočeni su elementi obje navedene književnojezične norme, što bi moglo biti i u vezi s namjenom samog teksta – u prijašnjim je istraživanjima uočeno da upravo u tekstovima zborničkog karaktera zastupljeno miješanje govornog jezika i hrvatskocrkvenoslavenske jezične norme. U kojoj su mjeri ti elementi zastupljeni u ovome tekstu, a koliko se čuva starija jezična norma pokazat će naše istraživanje, a rezultati će se dovesti u vezu s vrstom i namjenom teksta, tj. otkriveno jezično stanje promatrat će se kroz činjenicu da ovaj tekst ne opisuje same obrede, ali je u uskoj vezi s njima – što će i utjecati na ispreplitanje navedenih književnojezičnih normi.

Ključne riječi: *hrvatskocrkvenoslavenski, čakavski, Priručnik za svećenike, odnos mlađeg i starijeg jezičnog stanja*

Odnos mlađeg i starijeg jezičnog stanja u hrvatskim glagoljskim tekstovima tematika je mnogih istraživanja hrvatske paleolingvistike, a koja su donijela dragocjene spoznaje o jeziku i jezičnoj normi hrvatskih glagoljaša. Da su pojave miješanja različitih jezičnih sustava u pojedinim tekstovima vrlo dobro proučene, dokazuje nam i određen broj radova koji donose i svojevrsnu kategorizaciju jezičnih osobina koje se svrstavaju u starije (to jest koje nose elemente hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika) i onih koje jezik pojedinog teksta karakteriziraju kao mlađi (to jest jezik koji u sebi nosi značajke narodnog, često ili pretežito čakavskoga govora). Takve radove donose Stjepan Damjanović (2008)

i Anica Nazor (1963), Milan Mihaljević (2009), ali i mnogi drugi autori koji su obrađivali jezike pojedinih tekstova (npr. Tandarić 1983, Malić 1972). Ovim ćemo se radovima poslužiti kako bismo opisali uočene značaje jezika teksta, te ih potom smjestili unutar posebnih kategorija starijih ili mladih jezičnih pojava, ne bismo li tako identificirali jezik koji se u njemu javlja.

Istraživanje se provelo na tekstu koji se naziva *Priručnik za svećenike*, a dio je Berčićeve zbirke fragmenata (Vialova 2000¹). Osim što je po broju stranica najveći u toj zbirci (19 listova ispisanih *recto* i *verso* s po 20–28 redaka po stranici), ovaj se fragment i tematski izdvaja iz zbirke: većina ostalih fragmenata porijeklom su dijelovi misala i brevijara, dok je *Priručnik*, kao što mu to i samo ime govori, svojevrsan priručni tekst namijenjen svećenicima koji propisuje i opisuje podjelu sedam sakramenata. Dosadašnji proučavatelji ove zbirke (Milčetić 1956² i Vialova 2000) vremenski smještaju nastanak tog teksta u 15. stoljeće, što je kasnije potvrđeno promatranjem grafijskih osobina i uočavanjem nekih elemenata koji su prema Štefaniću³ (1969/1970: 12–13) karakteristični upravo za to vremensko razdoblje. S obzirom na karakter teksta, vrstovno je određen kao priručnik moralne teologije kakvi su prema uzorima iz Italije cvali u 15. stoljeću u Hrvatskoj, međutim dosadašnjim istraživanjem nije pronađen izravan predložak. Geografski se veže uz područje Dugog otoka, primarno prema natpisu na margini jedne stranice (na 45R stoji *To je libar dom Antona Juričina i(s) Sali Bog mu pomoga i divica Marië. Amen.*).

Vremensko razdoblje u koje je smješten ovaj tekst, 15. stoljeće, ono je koje se naziva „zlatnim dobom” hrvatske glagoljice jer upravo u tom razdoblju nastaju djela širokog raspona tematike i različite namjene, tj. u ovom razdoblju glagoljska produkcija teksto-va odmiče se od ustaljenih formi poput prepisivanja misala i brevijara i donosi tematski raznovrsna djela, često fizički sklopljena u jedan kodeks, koji su zajedničkim imenom nazvani zbornici različita sadržaja. Kada se govori o jeziku takvih zbornika, nerijetko se ističe da se u tom stoljeću (15. stoljeću op. a.) pišu djela različite jezične strukture: jedna se pišu crkvenoslavenskim, ili pretežno crkvenoslavenskim jezikom (liturgijska djela – misali i brevijari), druga se (liturgijska) pišu na narodnom jeziku (lektionari, oficiji), a piše se i pučko-religiozna književnost na narodnom jeziku (...) (Nazor 1963: 68), a tri jezična idioma kojima su pisani ti tekstovi Damjanović dijeli na: hrvatsko staro(crkveno)slavenski, čakavsko-crkvenoslavenski amalgam i čakavski (Damjanović 2008.: 11–12). I Damjanović i Nazor slažu se da odnosi između tadašnjih jezičnih normi (hrvatska crkvenoslavenska jezična norma i ona čakavska) ovise o mnogim čimbenicima, prvenstveno namjeni teksta (Damjanović 2008: 14, Nazor 1963: 68), te da tekstovi koji se odmiču od prvenstveno liturgijske namjene (poput brevijara i misala), uz hrvatskocrkvenoslavensku normu, sadrže pomlađene jezične osobine, to jest osobine živoga narodnog, čakavskoga govora. Ovakva je teza potvrđena u mnogim istraživanjima i gore navedenih autora i mnogih drugih, čime i mi započinjemo naše istraživanje stanja jezičnih elemenata u *Priručniku*.

¹ Faksimil se nalazi u prvom tomu ovog izdanja, dok se opis nalazi u drugom pod brojem 13.

² Napisan je 1917., a objavljen tek 1956.

³ Pojava štapičastog poluglasa, staro uglato *m* u ligaturi s grafemom *l*, lomljeni desni bok grafema za jat, oštar grafem fonema *c*.

Zbog ograničenosti prostorom jezične značajke koje bi mogle i koje određuju supostojanje ili prevagu koje od gore navedenih jezičnih normi svest ćemo na nekoliko reprezentativnih, i to na glasovnoj, oblikoslovnoj i ponešto leksičkoj razini. Nakon uočavanja pojedinih elemenata okarakteriziranih kao „starijih” u drugim radovima, matematičkom ćemo metodom, koja se u ovakvim istraživanjima redovito koristi, prebrojati jezičine jedinice za koje mislimo da su karakteristične za obje norme (a to prema već navedenim istraživanjima Damjanovića, Nazor, Malić, Tandarića, Mihaljevića), što ćemo nakon toga interpretirati u skladu s količinom njihove zastupljenosti.

Jedna od grafijskih osobina glagoljskih tekstova koja je pokazatelj starine teksta jest način obilježavanja poluglasa. U tekstu se za njihovo obilježavanje koriste dva znaka: apostrof i štapić. Takvo je stanje karakteristično za 15. stoljeće jer (...) nakon treće četvrtine 14. stoljeća štapić postaje gotovo mehanički znak kraja riječi, a apostrof se rabi bez bilo kakvih pravila (Mihaljević 2009: 295). Ipak su identificirane neke situacije u kojima se u petnaestostoljetnim tekstovima javljaju ovi znakovi-potomci znakova za jerove: već spomenut kraj riječi, granica morfema, slogotvornost glasova *r* i *l*, ako je jedan od članova suglasničkog skupa palatal ili sonant (Damjanović 2008: 54) te za označavanje palatalnosti. Uz to, kada se govori o odnosu štapića i apostrofa, Damjanović tvrdi da *otad* (treća četvrtina 14. stoljeća op. a.) *su jerovi uvijek bili u slabom položaju, a upravo se na tom mjestu štapić najbolje čuva i prevladava pred apostrofom* (Damjanović 2008: 53).

U *Priručniku* distribucija ovih znakova gotovo je na jednakom nivou: 675 se apostrofa nalazi na kraju riječi, dok je štapić upotrijebljen 427 puta u istom položaju, iz čega vidimo da je uporaba apostrofa na kraju riječi nešto češća. Na granicama morfema prevladava označavanje apostrofom (npr. *iz'van', iz'nova, raz'lučet'*), dok se kod slogotvornih glasova slogotvorno *l* javlja u 37 slučajeva, a od toga samo je dva puta slogotvornost označena štapićem, dok je situacija kod slogotvornog *r* takva da je slogotvornost apostrofom označena 68 puta, a štapićem 51 put, dakle opet je apostrof u maloj prednosti. Budući da je slogotvornost glasa *l* i njegovo preglasavanje u glas *u* započelo još u prijašnjim razdobljima razvoja hrvatskog jezika, čuvanje slogotvornosti glasa *l* i njegovo obilježavanje može se opisati kao stariji jezični element.

Jedan od najboljih pokazatelja osobina govornog jezika i pripadnosti različitim geografskim područjima različitih tekstova jest obilježavanje refleksa jata. U *Priručniku* ovaj se glas obilježava grafemom za jat u većini puta, i to u korijensko-leksičkim morfemima (morfemi koji su u *Priručniku* potvrđeni su *grèh-, mès-, rèk-, svèt-, trèb-, vèd- i vrèm-*) te u korijenskim morfemima (*mèst-, tèles-, vèr-*), kao i u prefiksima *prè-* i *nè-* (Malić 1955: 107). Takvih je primjera vrlo mnogo, pa se refleksi jata, ikavski ili ekavski, koji bi nam dali podatke o govornom jeziku razdoblja i prostora kojem pripada *Priručnik*, javljaju u svega nekoliko primjeraka.

⁴ Napomene o transliteraciji: kratice se razrješavaju u oblim zagradama analogno prema riječima u punom obliku, poluglasovi se donose znakom za poluglas (ь – kada je u izvorniku zapisan štapićem) ili apostrofom (kada je u izvorniku zapisan apostrofom). Jat se donosi znakom ě koje odgovara glagoljskom grafemu jat, a palatalnost glasova označava se apostrofom, ako je tako u izvorniku. Radi boljeg razumijevanja riječi napisane in continuo donose se odvojeno, dok se novi redak označava kosom crtom (/). Inicijali su označeni velikim početnim slovom, a interpunkcija se unosi i tamo gdje se u izvorniku ne nalazi, i to prema sintaktičkim zakonitostima oblikovanja rečenice.

Refleks jata prema pravilu Meyer-Jakubinski, koje opisuje distribuciju ikavskog ili ekavskog jata na određenom čakavskom području, u ovom je tekstu potvrđen u riječima *ver'nih* (dva puta), uz obilježavanje jata u šest slučajeva u istoj riječi, a u korijenskim morfemima istog tipa još 13 puta (*věra, Věruēši*). Odstupanja od pravila javljaju se u primjerima *telesn'e, tel(e)sa, hotet', bel, sveću* dok se ikavski refleks prema pravilu javlja npr. u riječi *dite* (deset primjera, uz čuvanje jata u četiri primjera). Ikavski refleks u skladu s pravilom nalazimo i u riječima *likarske* i *likarie* (ali i *lěće*). Korijenski morfem *grě-* većinom se javlja u takvom obliku (42 puta), uz samo jedan refleks – *grišan* (44V). Općenit zaključak jest čuvanje, tj. obilježavanje jata grafemom, dok se refleksi javljaju sporadično i u puno manjoj mjeri.

Od suglasničkih supina istaknut ćemo skupinu -žd- od prasl. *dj' kao staroslavensku, tj. da se leksem koji ju sadrži određuje kao staroslavenski (Damjanović 2008: 70), dakle stariji. Ova se skupina u *Priručniku* javlja 15 puta, često u glagolskim imenicama (npr. *osuždenie, potvrždenie, suždenie*) i u zamjenicama (*kogoždo, komuždo*) te u pridjevima (*tuždega*). Međutim, kroz cijeli se tekst javljaju primjeri poput *meju* (8 puta), i što je još bitnije *narejenje* (u 45 primjera imamo ovu glagolsku imenicu i druge riječi istog korijena). Budući da je ta imenica tematska okosnica teksta (u značenju *sakrament*) i da se u sintagmi *s(ve)to narejenje* ponavlja kroz cijeli tekst, ne možemo zaključiti da ostanci skupine žd prevladavaju. Da je autor ipak bio svjestan starije pisarske tradicije govori i jedan primjer: *nareždeni* koji se javlja pri najavi govora o sakramentu svetog reda⁵. Ova se skupina karakterizira kao rijetkost u neliturgijskom dijelu hrvatskoglagoljskih kodeksa (Damjanović, S. 2008: 17), čime njezino prisutstvo u *Priručniku* možemo pripisati starijim obilježjima, no kako se ipak u većoj mjeri javlja mlade *j*, možemo zaključiti da je ova glasovna skupina u ovom tekstu, iako se javlja u tragovima, prepustila svoje mjesto mlađem refleksu.

Uz ovu se glasovnu skupinu javlja i skupina -čt- u riječima *počten'e* (uz varijacije) i čtuće, bez mladega -št-, čto a i u zamjenicama (čto šest puta te jednom u *ně'to*), a nailazimo, iako u samo tri primjera, i na čuvanje stare skupine -čr- npr. *čr'vleniē, čr'eva, čr'vni*.

Od morfoloških oblika koji se karakteriziraju kao stariji navode se nastavci u genitivu jednine na -ago, -ogo, -ego (-go) za muški i srednji rod (Malić 1963: 72). U *Priručniku* od svih pojava genitiva muškog ili srednjeg roda, 47 ih se tvori gore navedenim nastavcima, 17 novijim -oga i 4 novijim -ega. Međutim, raspodjela starijih i novijih genitivnih nastavaka sasvim je neujednačena, pa tako nailazimo primjere poput: *s(veta)go narejenje* i *d(u)ha s(ve)t(og)a*. Ovo je posebice zanimljivo jer se u obrednoj formuli krštenja, gdje očekujemo čuvanje starine, javlja noviji nastavak pa ona glasi ovako: *V'ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)t(og)a am(e)nb* ili *V'ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(vetog)a Am(e)nb*, što nam ipak govori o snažnom uplivu novijih nastavaka, čak i u obredne formule, koje, budući da su dijelovi misnog obreda, dobro čuvaju starinu. Ipak, prevladavanje starih nad mlađim nastavcima je u omjeru 2 : 1, to jest od svih pojava genitiva pridjeva u *Priručniku*, 21 ih je tvoreno mlađim, a 47 starijim nastavcima.

Od tvorbenih elemenata koje ćemo spomenuti tu su i nastavci u prezentu, i to za 1. lice jednine stariji je nastavak -u ili -ju, za 2. lice jednine -ši-, za 1. lice množine -mb i za

⁵ O *nareždeni redov'nih reči* (40R 23–24).

3. lice jednine i množine -t (Malić 1963: 72). Distribucija oblika prezenta u *Priručniku* svedena je većinom na 3. lice jednine ili množine, tako da se ostali oblici javljaju svaki u tek nekoliko primjera; 1. lice jednine u sedam primjera, 2. lice jednine u dva primjera, po jedan primjer za 1. i 2. lice množine. Od mnoštva primjera za treće lice jednine zamjetno je da prevladava nastavak -tb, s time da poluglas (ili kraj riječi) može biti označen štipićem ili apostrofom, i to u preko 200 primjera apostrofom. Od preko stotinu primjera za 3. lice jednine ili množine prezenta manje od polovice tvori se novijim nul-tim nastavkom, a ostatak starijim -tb, što pokazuje da se u morfološkom obliku prezenta čuvaju stariji oblici. Međutim, izgleda da je i kod ove pojave prisutno supostojanje elemenata hrvatskokrkvenslavenskog i hrvatskog jezika pri uporabi odgovarajućeg nastavka, čija je posljedica mnoštvo dubleta (npr. *mogu* i *mogutb*), što se može najbolje vidjeti iz primjera: *aće li popb stvori čto može i čto ne može'tb*, dakle u jednoj rečenici imamo zastupljena oba nastavka za isto lice. Zanimljivi su i nastavci za ostala lica: u 1. licu jednine koje imamo potvrđeno u sedam primjera, samo je jedan mlađi (-m), u primjeru *ispovedam*, dok se u ostalim koristi stariji -u ili -ju (*kr'ču* tri puta i *neotkr'čaju* jednom), iako je taj stariji nastavak vezan za izgovaranje krsne formule i tzv. dvojbe oko toga je li dijete kršteno ili ne, što je dio obreda krštenja. Očekivano se ovdje nalaze stariji nastavci jer su obredne formule vjerojatno preuzete ili naučene iz liturgijskih obrednika u kojima se dobro čuva hrvatskokrkvenslavenska norma. U jednom se primjeru javlja 2. lice jednine prezenta u obliku *verueši*, što je također stariji nastavak. Kada uzmemo u obzir sve rečeno, u prezentu prevladavaju stariji nastavci.

Od leksičkih ćemo značajki izdvojiti one koje su okarakterizirane arhaizmima prema radu Katarine Lozić Knezović (Lozić Knezović 2013) i Anice Nazor (Nazor 1963). Takva je imenica *zakonb*, koja se u *Priručniku* javlja kao imenica tri puta, a od nje se tvori glagol *uzakoniti* (četiri puta) i pridjev *zakon'nu* (dva puta). Uz nju javlja se zamjenica *azb* u osam primjera, od kojih su svi unutar obrednih formuli, kao što je to krsna formula⁶ ili formula najave prisutnosti više svećenika pri podjeli sakramenta posljednjeg pomazanja⁷. Ne nalazimo mladi oblik *ja ili ē, ēa*. U šest primjera nalazimo zamjenicu *ča*, dok je njezin stariji oblik *čto* prisutan u isto toliko primjera, čime je njihova distribucija podjednako raspodijeljena. Starija relativna zamjenica *iže* potvrđena je u 15 primjera, a mlade *ki* 24 puta, *ke* devet puta i *kih* 10 puta, što ukazuje na prevlast mlađih oblika odnosnih zamjenica. Upotreba starijeg oblika priloga *ēko* javlja se u 11 puta, nasuprot mlađem *kako*, koji nalazimo samo jednom. U sedam primjera javlja se imenica *žitie*, a u pet mlađi oblik *život*. Uz to, nalazimo gotovo stotinu primjera veznika *aće*, dok se mlade *ako* nalazi samo u 10 primjera (Malić 1963.). Prema navedenim primjerima možemo zaključiti da je na leksičkoj razini prisutno miješanje starijih i mlađih leksičkih oblika, uz laganu prevlast onih starijih.

Iz svega navedenog očigledna je šarolikost dvaju navedenih idioma u *Priručniku*. Ona se može pripisati posebnoj vrsti teksta: ovaj tekst nije liturgijski za koji bismo očekivali apsolutno prevladavanje hrvatskokrkvenslavenske jezične norme, međutim upućen izravno svećenicima ipak je na višoj jezičnoj razini nego tekstovi koje sami njihovi autori upućuju narodu, nazivajući ih priprostima (Nazor 1963: 70). Riječ *priprosti* i u

⁶ *Az'te kr'ču (imr) V'ime o(tb)ca i s(i)na i d(u)ha s(ve)t(og)a am(e)nb* (30V 4–5).

⁷ *Može't'ic navēšiti i reči: az' i tovariši mo'i gotovi šino stvoriti* (39V 21–23).

ovom se tekstu javlja u značenju „narod” ili „župljani” (*I oće kler'zi imaju imēti okrugal' strig' gl(a)vi svoee, a ne ěk(o) pripročī* 41R 8–10), pa je razlika između njih i korisnika ovog teksta, dakle klera, jasno izražena, a i u više je primjera navedeno izravno obraćanje onome kome je tekst namijenjen – svećenicima⁸. Time se i jezik samog teksta može „podići” na višu razinu, a da ga i recipijent i dalje može razumjeti, stekavši unutar vjerske zajednice potrebno jezično predznanje.

Starije jezično stanje, to jest obilježja hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, očitava se u označavanju jata pripadajućim grafemom uz minimalna odstupanja, čuvanju slogotvornoga *l*, sporadičnim, premda ne i prevladavajućim pojavama skupine žd, a od morfoloških oblika u čuvanju starih genitivnih nastavaka u pridjevima te nastavaka za tvorbu prezenta, dok se na leksičkoj razini ono očituje uporabom osobne zamjenice *azb*, relativnom zamjenicom *iže* te veznikom *aće*. Prema tim osobinama možemo jezik ovog teksta svrstati u čakavsko-crkvenoslavenski amalgam uz opažanje crkvenoslavenskih jezičnih osobina, što bismo i očekivali za jedan tekst iz 15. stoljeća koji nije izravno vezan za liturgiju, ali je namijenjen svećenicima kao jezično obrazovanima primateljima poruke koju prenosi.

Literatura

- Damjanović, Stjepan (2008) *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Lozić Knezović, Katarina (2013) „Leksičke osobitosti odrješenja grijeha u Klimantovićeve zborniku iz 1512. godine”, *Poznańskie studia slawistyczne* NR4/2013, str. 75–88.
- Malić, Dragica (1972) *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Liber, Zagreb.
- Malić, Dragica (1995) „Glasovne pojave u 'odlomku Korčulanskog lektionara'” *Rasprave ZHJ*, sv. 21 (1995), str. 103–124.
- Mihaljević, Milan (2009) „Hrvatski crkvenoslavenski jezik”, poglavlje u: *Povijest hrvatskog jezika, 1. knjiga: srednji vijek*, Croatica, str. 290–350.
- Milčetić, Ivan (1956) „Berčićeva zbirka i glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu”, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knjiga 2, str. 93–128.
- Nazor, Anica (1963) „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagojskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa)”, *Slovo*, 13, str. 68–86.
- Štefanić, Vjekoslav (1969./1970.) *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Tandarić, Josip (1983) „Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagojskom ritualu”, *Slovo*, sv. 32–33 (1982. – 1983.), str. 53–83.
- Vialova, Svetlana O. (2000) (priř.) *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Staroslavenski institut, Zagreb; Ruska nacionalna biblioteka, Petrograd.

⁸ Npr.: *služi popř misu v cr(ě)kně a ne v družěbъ městěh' (28R 27–28), varui se popř da ne primer' prikazanie za mřtvaca prokleta (29V 2–4) itd.*

SUMMARY

Ivana Petešić

THE RELATIONSHIP BETWEEN CROATIAN CHURCH SLAVIC LANGUAGE AND CHAKAVIAN DIALECT ELEMENTS IN GLAGOLITIC PRIRUČNIK ZA SVEĆENIKE FROM 15TH CENTURY

The paper is based on noticing and examining relations between linguistic appearances that are defined as older (elements of church Slavic language) and younger (tendency of rejuvenating of language by introducing Chakavian/speaking elements) in Croatian Glagolitic texts. In 15th century the influence of living vernacular language on written texts is growing and is intertwined with Croatian church Slavonic standard, thus creating unique linguistic combination which contains elements of both. In *Priručnik za svećenike*, which is a part of Berčić's collection of Glagolitic texts, contains elements of both, which could be connected with the purpose of text: it's mainly purpose is teaching priests how to conduct holy sacraments on worshipers. Examining quantity of newer vernacular elements and older church Slavonic standard is the primary goal of this research.

Key words: church Slavonic standard, Chakavian, Priručnik za svećenike, relations of older and newer linguistic appearances

Marija Turk

**MEĐUJEZIČNI DODIRI I UTJECAJI:
STRANOJEZIČNI ELEMENTI U LEKSIKU
HRVATSKOGA JEZIKA**

*dr. sc. Marija Turk, Filozofski fakultet, Rijeka
pregledni članak*

UDK: 811.163.42'373.45

Višestoljetni su civilizacijski, kulturni, politički, ekonomski i ini dodiri različitih naroda doveli do njihovih jezičnih dodira i posljedično međusobnih utjecaja. Međujezični se utjecaji očituju u različitim oblicima, kao što su interferencija, transferencija ili jezično posuđivanje integracija i prebacivanje kodova. U lingvistici se jezičnih dodira najveća pozornost posvećuje leksičkomu posuđivanju. Razlozi za leksičko posuđivanje i njegov opseg ovise o različitim društvenim čimbenicima i kontaktnim situacijama. Ono je pretežito motivirano potrebom za imenovanjem novih pojmova. U takvom se posuđivanju popunjavaju leksičke praznine ili uvode istančanije razlike u značenju koje ne postoje u domaćim riječima. U odnosu na jezik davalac razlikuju se: a) posuđenice u kojima dolazi do morfemske importacije bez supstitucije, b) hibridne posuđenice u kojima dolazi do morfemske supstitucije i do importacije, c) prevedenice koje pokazuju morfemsku supstituciju bez importacije, d) semantičke posuđenice u kojima dolazi do semantičke importacije bez morfemske importacije. U odnosu na jezik davalac razlikuje se daljnja etimologija (*etymologia remota*) i neposredna etimologija (*etymologia proxima*).

Hrvatski kao jezik maloga europskoga naroda, sukladno svojim snagama pulsirao je u duhovnim kretanjima koja su ga okruživala i živo se uključivao u europske kulturne i civilizacijske tokove i u mnogome oblikovao prema vanjskim uzorima, ali je pritom u standardološkoj svijesti bila jasno izražena sklonost da se stranojezični uzori ne prihvaćaju pasivno, nego da se prilagode njegovim zakonitostima ili da se prema stranim uzorima aktiviraju vlastite izražajne mogućnosti. Na razini standardnojezičnih leksičkih činjenica, ponajprije u nazivlju, hrvatski pokazuje veliku sličnost u posuđenicama i prevedenicama s drugim europskim jezicima. Klasični su jezici, grčki i latinski, utkani u stručno nazivlje svih jezika jer su oni imali važan utjecaj za kulturu i znanost europskih naroda. Talijanski su elementi utkani u druge jezike u području glazbe, likovne umjetnosti, gastronomije, trgovine, bankarstva i književnoga nazivlja. Francuski su elementi prisutni u području kulture, gastronomije, umjetnosti, mode i diplomacije. Njemačke su posuđenice vidljive u području znanosti, tehnike i filozofije. Recentni utjecaji u svim jezicima dolaze iz engleskog jezika u svim područjima društvene stvarnosti: u politici, ekonomiji, trgovini, glazbi, filmu, modi, računalstvu itd. S nekim je jezicima, poglavito s njihovim dijalektima, dodir hrvatskoga bio blizak, intenzivan i dugotrajan. To su talijanski, njemački, mađarski i turski, a njihov se utjecaj očituje u leksiku na standardnojezičnoj i supstandardnoj razini.

Ključne riječi: hrvatski jezik, strani jezici, jezični kontakt, interferencija, transferencija, integracija, posuđenice, hibridne posuđenice, prevedenice, semantičke posuđenice

Kulturni, civilizacijski, politički, i gospodarski dodiri različitih naroda doveli su do dodira njihovih jezika i međusobnih utjecaja. Međujezični se utjecaji očituju u različitim oblicima. Interferencija je jedan oblik međujezičnog utjecaja koji se očituje kao promjena unutar jednog jezika pod utjecajem drugog jezika. Transferencija ili jezično posuđivanje je međujezični utjecaj u kojem se preuzimaju elementi i pravila iz drugoga jezika. Kad se strani element prilagodi i utvrdi u jeziku primaocu, govori se o njegovoj integraciji. Stupanj i postojanost integracije ovise o mnogim sociolingvističkim čimbenicima. Prebacivanje kodova posljedica je međujezičnih dodira kad se naizmjenično koriste dva jezika pri čemu se dijelovi jednog jezika – pojedinačne riječi, čitave rečenice ili više rečenica – uključuju u kontekst drugoga jezika.

1. Oblici leksičkog posuđivanja

Prema načinu formiranja izraza u jeziku primaocu u procesu leksičkog posuđivanja razlikujemo: *posuđenice*, *hibridne posuđenice*, *kalkove ili prevedenice* i *semantičke posuđenice*.

1.1. Posuđenice

U lingvistici se jezičnih dodira najveća pozornost posvećuje transferenciji, a unutar nje leksičkome posuđivanju, odnosno posuđenicama kao rezultatu jezičnog posuđivanja. Razlozi za leksičko posuđivanje i njegov opseg ovise o različitim društvenim čimbenicima i kontaktnim situacijama. Ono je pretežito motivirano potrebom za imenovanjem novih pojmova. U takvom se posuđivanju popunjavaju leksičke praznine, tj. preuzimaju se izrazi za nove pojmove i to obično na terminološkoj razini. Nerijetko se preuzimaju i strane riječi kao suznačnice domaćim riječima da bi se njima uvele istančane razlike u značenju. Primjerice posuđenica *intervju* ima specificirano značenje u odnosu na domaću riječ *razgovor* koja ima širi opseg značenja. *Intervju* jest razgovor, ali svaki razgovor nije *intervju*. *Intervju* je razgovor kojemu je cilj dobiti podatke o kojoj temi.

U stranoj su literaturi posuđenice preuzete iz potrebe poznate pod nazivima *emprunts dénnotatifs* (Guilbert, 1975: 91), *emprunts de nécessité* (Deroy 1956: 137), *cultural borrowings* (Myers-Scotton 2002: 41). U hrvatskome im jeziku odgovaraju nazivi *denotativne posuđenice*, *potrebne posuđenice* ili *kulturne posuđenice* (Turk 2013: 36). Jedan je od razloga preuzimanja stranih riječi ugled koji u nekom razdoblju uživa neki drugi jezik. Govornici često pretjeruju u primanju stranih riječi iz tzv. prestižnih jezika. Posuđenice čija je uporaba posljedica ugledanja na prestižne jezike poznata je u stranoj literaturi pod nazivima *emprunts connotatifs* (Guilbert 1975: 91), *emprunts de luxe* (Deroy 1956: 137), *core borrowings* (Myers-Scotton 2002: 41). Tim stranim nazivima odgovaraju hrvatski nazivi *konotativne posuđenice*, *posuđenice iz luksusa* ili *temeljne posuđenice* (Turk 2013: 36). Denotativno se posuđivanje događa zbog preuzimanja novog sadržaja, a konotativno ili posuđivanje iz luksusa samo zbog novog izraza.

Kod posuđenica dolazi do morfemske importacije, tj. preuzima se strana riječ koja potom ulazi u proces adaptacije na fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj razini. Posuđenice se prema stupnju prilagodbe dijele na usvojenice, prilagođenice i tuđice. *Usvojenice* su riječi koje su prilagođene normama i ograničenjima hrvatskoga standardnog jezika tako da se njihovo strano podrijetlo gotovo ne prepoznaje, npr. *boja*, *bubreg*, *cipele*, *jastuk*, *kip*, *krumpir*. *Prilagođenice* su posuđenice koje su potpuno uklopljene u hrvatski standard, npr. *balerina*, *balkon*, *garaža* itd., ali je unatoč prilagodbi i integraciji strano podrijetlo ipak više ili manje prepoznatljivo. Nadalje, usvojenice se javljaju samo u jednom ili u manjem broju jezika, dok se prilagođenice mogu prepoznati u više jezika, dakako uz prilagodbu tipičnu za svaki pojedini jezik. *Tuđice* su riječi stranog podrijetla neprilagođene na nekoj jezičnoj razini, npr. imenice *stylelife*, *outfit*, *outsourcing*, *spinoff* itd. nisu pravopisno prilagođene, dok primjerice imenice *šou* (engl. show), *bife* (franc. buffet) itd. zadržavaju u deklinaciji završni samoglasnički slijed, što nije značajka hrvatskih imenica m. r. sa završnim samoglasničkim nizom.

1.2. Hibridne posuđenice

Kod hibridnih posuđenica dolazi do morfemske supstitucije i importacije, tj. jedan se dio složenog modela preuzima u neprevedenom, a drugi u prevedenom obliku. One stoje na razmeđu posuđenica i prevedenica, npr. *remek-djelo*, *čarter-let*, *bjanko-mjenica* i sl.

1.3. Prevedenice

Kalkovi ili *prevedenice* pokazuju morfemsku supstituciju bez importacije. Prema načinu prijenosa stranog obrasca razlikuje se nekoliko tipova prevedenica.¹

Doslovne prevedenice vjerno preslikavaju strani obrazac, po načelu član za član: *nebo-der* (engl. skyscraper), *svjetonazor* (njem. Weltanschauung), *domobran* (mađ. honvéd), *polusvijet* (franc. demi-monde) itd.

Djelomične prevedenice djelomično odstupaju u tvorbenom obrascu ili dijelu značenja. To se često događa kad se riječ koja je u stranom jeziku složenica reproducira izvedenicom: *žarulja* (njem. Glühbirne), *nogomet* (engl. football) ili prijedložnim izrazom: *guma za žvakanje* (njem. Kaugumi), *pribor za jelo* (njem. Essbesteck) ili obrnutim redoslijedom tvorbenih elemenata: *cjepidlaka* (njem. Haarspalter).

Formalno nezavisni neologizmi su prevedenice koje tvorbeno ne preslikavaju strani obrazac, ali im je poticaj za ostvarenje dao neki strani jezik. Neki im lingvisti osporavaju status prevedenica, npr. *sam svoj mastor* (engl. do-it-yourselfer), *jedrenje na dasci* (engl. windsurfing), *noć vještica* (engl. halloween) itd.

1.4. Semantičke posuđenice

Semantičke posuđenice ili *semantičke prevedenice* oblik su jezičnog posuđivanja u kojima dolazi do semantičke importacije bez morfemske importacije, tj. izrazima koji postoje u kojem jeziku pod utjecajem drugog jezika pridruživanje se dodatno značenje. U jeziku tako suspostoji staro i novo značenje. Primjeri semantičkih posuđenica:

¹ Detaljnije o tipovima prevedenica vidi Vesna Muhvić-Dimanovski (1992) i Marija Turk (2013).

jutro (njem. Morgen) – 'mjerna jedinica za zemlju, ral', *krtica* (engl. mole) – 'onaj koji rovari u vlastitim redovima, doušnik', *miš* (engl. maus) – 'dio računalne opreme', *trava* (engl. grass) – 'marihuana' (u žargonu), *patka* (franc. canard) – 'izmišljotina' (obično novinarska), *reket* (engl. racket) – 'ilegalna ucjenjivačka djelatnost organiziranih skupina', *radionica* (engl. workshop) – 'organizirani rad pod vodstvom stručnjaka' itd.

2. Podrijetlo stranojezičnog uzora

Kad se radi o podrijetlu stranojezičnog uzora, neki se proučavatelji jezičnih utjecaja priklanjaju načelima daljnje etimologije (*etymologia remota*), drugi načelima neposredne etimologije (*etymologia proxima*) (Muljačić 1997/98: 265). Prihvatanjem leksičkih elemenata iz drugog jezika nastaju semantičke i/ili fonomorfološke nepodudarnosti između predloška u jeziku davaocu i njihovih prilagodbi u jeziku primaocu. Razlike će biti još naglašenije ako se posuđeni elementi preuzimaju putem jezika posrednika. To potvrđuje mnoštvo primjera: hrv. *frizer* prilagođenica je njemačke riječi *Friseur* koja je izvedena od glagola *frisieren* čiji je izraz preuzet iz francuskog glagola *friser* koji znači 'kovrčati'. Prema tome, *frizer* je u hrvatskome germanizam (Ljubičić 2011: 53). Naime, u njemačkom i u hrvatskom jeziku značenje je jednako: 'obrtnik koji uređuje kosu'. Riječ *šogor* nije u hrvatskome germanizam, nego hungarizam jer se izgovorno podudara s mađarskim *sógor*, a ne s njemačkim *Schwager*.

Kontaktološki je važno poznavati izravno podrijetlo (*etymologia proxima*) uzora posuđenice i prevedenice, tj. posredničkog jezika iz kojeg su preuzeti pojedini obrasci jer posrednički jezik utječe na konačan oblik i značenje posuđenice i prevedenice. Hrvatski je preuzimao posuđenice i prevedenice iz više posredničkih jezika. Latinski je bio posrednički jezik između hrvatskoga i grčkoga, talijanski između hrvatskoga i latinskoga i francuskoga. Njemački je imao ulogu posrednika između hrvatskoga i latinskoga, talijanskoga, francuskoga i engleskoga. Mađarski je bio posrednički jezik između hrvatskoga i njemačkoga i latinskoga, a češki iz njemačkoga. Preko turskog kao posredničkog jezika u hrvatski su jezik primljene riječi iz orijentalnih jezika.² Njemački je jezik imao najveću posredničku ulogu. Tu činjenicu obrazlaže ugledni romanist Žarko Muljačić i kaže kako je Beč u doba Habsburgovaca, a i kasnije bio *la grande stazione di smistamento*, tj. veliki ranžirni kolodvor, za razmjешtanje galicizama, talijanizama i anglicizama u smjeru jugoistoka i sjeveroistoka (Muljačić 1971: 43).

3. Hrvatski u kontaktu s drugim jezicima

Hrvatski kao jezik maloga europskoga naroda pratio je duhovna kretanja koja su ga okruživala i uključivao se u europske kulturne i civilizacijske tokove, a u mnogome se oblikovao prema vanjskim uzorima. Na razini standardnojezičnih leksičkih činjenica, ponajprije u terminologiji, hrvatski pokazuje veliku sličnost u posuđenicama i prevedenicama s drugim europskim jezicima. Otto Jespersen (1972: 27)³ govori kako posuđenice, a možemo dodati i prevedenice, pružaju podatke o civilizacijskim tokovima, institucijama i izumima. Svi europski jezici imaju znatan zajednički leksički fond u kojem se

² Podrobnije o posredničkim jezicima u hrvatskome vidi Turk (2015: 136–145 i 185–194).

³ Jespersenova je knjiga prvi put objavljena 1905. godine.

odražava zajednička kulturna baština. Taj zajednički leksički fond Rudolf Filipović (1973: 8) naziva središnjim europskim rezervoarom u koji „su ulazile riječi iz raznih evropskih jezika ... Svaki je jezik unosi u taj rezervoar riječi za one pojmove i stvari koje je civilizacija neke zemlje pridonijela općoj evropskoj civilizaciji. Kada se pojavila potreba za imenovanjem kojeg preuzetog pojma ili uvezenog predmeta, tada je svaki jezik posegao za potrebnim riječima u taj rezervoar”. Tako su klasični jezici, grčki i latinski, utkani u stručno nazivlje svih jezika jer su oni imali važan utjecaj za kulturu i znanost europskih naroda. Talijanski su elementi utkani u druge jezike u području klasične glazbe, likovne umjetnosti, gastronomije, trgovine, bankarstva i književnoga nazivlja. Francuski su elementi prisutni u području kulture, gastronomije, umjetnosti, mode i diplomacije. Njemačke su posuđenice vidljive u području znanosti, tehnike i filozofije. Recentni utjecaji u svim jezicima dolaze iz engleskog jezika u svim područjima društvene stvarnosti: u politici, ekonomiji, trgovini, glazbi, filmu, sportu, modi, računalstvu itd.

Dodir je hrvatskoga jezika s nekim jezicima, poglavito s njihovim dijalektima, bio blizak, intenzivan i dugotrajan. To su talijanski, njemački, mađarski i turski, a njihov se utjecaj očituje u leksiku na standardnojezičnoj i substandardnoj razini.

Klasični su jezici, osobito latinski, imali vrlo važnu ulogu za cjelokupnu hrvatsku kulturnu i znanstvenu tradiciju i s tim u vezi i za hrvatski jezik. Latinski je bio jezik književnosti, vrlo dugo jezik državne administracije, školstva i znanosti, te jezik katoličkoga bogoslužja. Svi latinizmi imaju standardnojezični status: *kancelar*, *kodeks*, *lektor*, *perspektiva*, *kanon*, *karakter*, *paradoks* itd. Latinski je imao i ulogu jezika posrednika između grčkoga i hrvatskoga jezika: *paranoja* (lat. paranoia < grč. paránoia), *scena* (lat. scaena < grč. skéné), *tema* (lat. thema < grč. théma) itd.

Dodiri između hrvatskoga i talijanskoga jezika, odnosno njihovih dijalekata, postoje od početaka hrvatske povijesti na istočnoj obali Jadrana. Većina posuđenica u hrvatskome potječe iz mletačkoga, talijanskog dijalekta koji se govorio i još se govori u Veneciji i područjima kojima je Venecija upravljala (Muljačić 1973: 21–39). Te riječi imaju u hrvatskome status regionalizama, npr. *poneštra* /*puneštra* /*ponistra*, *čakula*, *butiga*, *kušin* itd. Talijanski je utjecaj u hrvatskome standardnom jeziku vidljiv u usvojenicama: *salata*, *boca*, *čavao*, *roba* i u posuđenicama sa statusom europeizama: *violina*, *duet*, *tempera*, *balerina*, *solfeggio* itd. (Sočanac 2005: 42–46). U hrvatskome postoje i poluprevedenice nastale prema talijanskom obrascu: *autocesta*, *bjanko mjenica*, od kojih neki imaju posredničku ulogu: *visoka moda* (tal. alta moda < franc. haute couture).

Njemački je jezik imao na hrvatski dugotrajan i velik utjecaj. Hrvatski je bio u intenzivnom kontaktu s njemačkim jezikom, odnosno s austrijskom jezičnom varijantom, tijekom stoljeća susjedstva i političke zajednice. Većina je germanizama posuđena u XVIII., XIX. i XX. stoljeću s pojmovima kulturne nadgradnje i predmetima industrijske civilizacije. Germanizmi različita jezičnog statusa pokrivaju praktički sva područja ljudskog djelovanja (Dragičević 2005: 85–113). Većina ih danas ima status regionalizama ili su kao profesionalizmi nadregionalnog karaktera: *anlaser*, *auspuh*, *bremza*, *felga*, *fergazer*, *getriba*, *gepektreger* ili samo *gepek*, *hauba*, *zic* /*šic*, *ler*, *rikverc* itd.

Kao posljedica otpora spram njemačkih utjecaja uvjetovanih društveno-povijesnim razlozima, hrvatski se standardni jezik umjesto posuđenica više priklanjao prevedenicama. One također pokrivaju sva područja ljudskog djelovanja – od znanosti i umjetnosti

do praktičnih naziva na svim područjima ljudskog djelovanja: *svjetonazor* (njem. Weltanschauung), *poslodavac* (njem. Arbeitsgeber), *ležaj* (njem. Lager), *štednjak* (njem. Sparherd), *čvoriste* (njem. Knotenpunkt)⁴ itd.

Hrvati i Mađari bili su u višestoljetnom izravnom dodiru i to od kraja IX. stoljeća, kad Mađari naseljavaju Panonsku nizinu, a od 1102. godine punih su osam stoljeća, sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije, živjeli u istoj državnoj zajednici. Unatoč tome iz mađarskoga je jezika u hrvatski standardni jezik posuđeno manje riječi, nego što bi se s obzirom na kvantitetu i kvalitetu kontakta moglo očekivati. Između ta dva jezika postoje velike tipološke i genetske razlike, a i povijest je hrvatsko-međusobnih dodira bila vrlo složena, tijekom koje se mijenjao pristup u preuzimanju mađarskih leksičkih elemenata, ovisno o aktualnim odnosima između hrvatstva i mađarstva. U suvremenome hrvatskom standardnom jeziku pravih je hungarizama malo, npr. *bunda*, *čipka*, *cipele*, *karika*, *kip*, *kočija*, *lopov*, *lopta*, a više se pojavljuju u hrvatskim dijalektima koji su ostvarivali bliski kontakt s mađarskim, npr. *salaš*, *beteg*, *pajdaš* (Žagar-Szentesi 2005: 51). U XVIII. i XIX. stoljeću zbog izraženijeg purizma u Hrvata slabi intenzitet izravnog preuzimanja hungarizama, a raste 'prikriveni' utjecaj, tj. kalkiranje. Kalkiranjem prema mađarskim uzorima stvoreni su nazivi na leksičkim područjima vezanim uz državnu administraciju i to školsko, pravno, vojno, željezničko i poštansko nazivlje, npr. *povjerenik* (mađ. megbízott), *pristojba* (mađ. illeték) (Nyomárkay 1989: 129), *povratnica* (mađ. tértivevény) itd. (Nyomárkay 1993: 203)

Turcizmi su u hrvatski jezik preuzeti iz turskoga jezika ili preko turskoga iz orijentalnih jezika. O pravoj se pojavi turcizama u južnoslavenske jezike može govoriti u doba Osmanskih Turaka iako ih je bilo i ranije (Škaljić 1965: 12). Po svome statusu turcizmi se mogu razvrstati u dvije skupine. Prvu čine udomaćene riječi sa standardnojezičnim statusom, npr. *bakar*, *šećer*, *boja*, *bubreg*, *alat*, *jastuk* itd. Drugu čine turcizmi koji pripadaju regionalizmima, npr. *čuprija*, *komšija*, *kavga* itd.

Prvi tragovi utjecaja češkog jezika na hrvatski sežu još u XVI. stoljeće, a o većem se utjecaju može govoriti od XIX. stoljeća i to u nekoliko valova. Prvi je neveliki val bohemizama bio u ilirsko doba. Neki su od njih na primjer: *časopis*, *dosljedan*, *nježan*, *pokus*. Drugi je val došao sa Šulekovim rječnicima, npr. *naklada*, *tlak*, *važan*, *pojam*.

Češki je imao znatnu ulogu posredničkog jezika između hrvatskoga i njemačkoga u kalkiranju: njem. Ansicht, Anschauung > češ. názor > hrv. *nazor*; njem. betreffend > češ. dotýčný > hrv. *dotičan* (Rammelmeyer 1975: 173, 229)

Odnosi između Francuza i Hrvata započinju u vrijeme vladavine Franaka, a jačaju u XIV. stoljeću za vladavine Anžuvina. Najizravnije veze uspostavljene su u Napoleono-vo doba. Francuski je utjecaj u Europi imao veliku važnost na području međunarodne diplomacije. Zamijenivši latinski u XVIII. i XIX. stoljeću postao je u Europi *lingua franca*. Kao onodobno prestižni jezik, jezik intelektualne elite i aristokracije ostavio je tragove u svim europskim jezicima. U hrvatski se jezik francuske riječi uglavnom nisu preuzimale izravno, već preko jezika posrednika, a to je bio njemački.⁵ Novije su posu-

⁴ O prevedenicama u hrvatskome jeziku vidi monografiju Rammelmayer (1975).

⁵ Na tu činjenicu upućuju radovi Branka Franolića (1971, 1974), Žarka Muljačića (1998), Ljube Dabo-Denegri (2005 i 2007) i Masline Ljubičić (2011).

denice, uglavnom sa statusom europeizama, ulazile izravno. Francusko-hrvatski jezični dodiri pripadaju kulturnom posuđivanju i očituju se u različitim sferama: umjetnost (*fovizam*, *kroki*, *gvaš*), književnost (*dadaizam*, *feljton*), gastronomija (*bešamel*, *kroasan*, *konjak*, *šampanjac*, *pomfrit*), društveni, politički i pravni pojmovi (*šovinizam*, *arbitraža*, *amandman*) (Dabo-Denegri, 2005: 118). itd.

U hrvatskome postoje i prevedenice tvorene prema francuskim uzorima i to najviše iz područja politike i diplomacije: *državni udar* (franc. coup d'état), *otpravnik poslova* (franc. chargé d'affaires), *diplomatska pošta* (franc. valise diplomatique), *pravna stečevina* (franc. acquis communautaire), *kulturni ataše* (franc. attaché culturel), *predizborna kampanja* (franc. campagne électorale), *vojni ataše* (franc. attaché militaire), dok su druga područja znatno manje zastupljena, npr. *dnevni boravak* (franc. salle de séjour), *ključ u ruke* (franc. clef en main), *crni film* (franc. film noir), *fatalna žena* (franc. femme fatale) (Dabo-Denegri 2007: 169–171) itd.

Dodiri hrvatskoga jezika s ruskim razlikuju se od dodira hrvatskoga s drugim jezicima. Prije svega radi se o genetski bliskim, a povijesno i zemljopisno udaljenim jezicima. Hrvatski nije nikada imao izravnih dodira s ruskim. Rusizmi u hrvatskome jeziku pripadaju sferi kulturnoga posuđivanja (Menac 2005: 149–178). Malobrojni rusizmi uglavnom su egzotizmi i nemaju veliku uporabnu učestalost, npr. glazba i ples (*balalajka*, *kazachok*), hrana i piće (*piroška*, *votka*), životinjski svijet (*losos*, *morž*), biljni pokrov (*stepa*, *tajga*, *tundra*) itd.

U drugoj polovici XX. stoljeća hrvatski jezik dolazi pod snažan izravan utjecaj engleskoga jezika. U posljednja dva desetljeća, zahvaljujući novim komunikacijskim tehnologijama i naglom porastu prestiža kao jezika globalne komunikacije, engleski utjecaj postaje još jači i raznovrsniji. Hrvatski je, kao i većina europskih jezika, preplavljen anglicizmima, točnije rečeno angloamerikanizmima. Te su posuđenice dijelom prilagođene, a dijelom neprilagođene. One se odnose na sva područja ljudskog djelovanja: društveni i politički život (*lobi*, *lider*, *rejting*, *ausajder*, *brifing*), financije, ekonomija i trgovina (*biznis*, *menadžer*, *monitoring*, *holding*), računalstvo, informacije i komunikacijska tehnologija (*kompjutor*, *server*, *skener*, *fajl*, *baker*, *hardver*, *softver*, *čip*), industrija zabave i glazbe (*rap*, *šoubiznis*, *celebrity*, *back stage*, *party*, *džez*, *rok*, *plejbek*), film i televizija (*vestern*, *flashback*, *tabloid*, *šou*), moda, odjeća i kozmetika (*piercing*, *make-up*, *makeover*, *styling*, *peeling*, *face lifting*, *botoks*), sport i rekreacija (*bejzbol*, *meč*, *fitness*, *bungee jumping*) itd. Iz engleskoga koji danas uživa status prestižna jezik preuzete su mnoge riječi sa statusom pomodnica, npr. *stylelife*, *outfit* itd.

Osim na razini posuđenica engleski se utjecaj očituje i na razini prevedenica i to osobito za aktualna pojmove od općedruštvenog interesa, npr.: *dilersko tržište* (engl. dealer market), *globalno zagrijavanje* (engl. global warming), *kvaliteta života* (engl. quality of life), *ljudska prava* (engl. human rights), *odljev mozgova* (engl. brain drain), *održivi razvoj* (engl. sustainable development), *sukob interesa* (engl. conflict of interests), *visoka tehnologija* (engl. high technology), *zdrava hrana* (engl. health food) itd.

4. Zaključak

Hrvatski je jezik živo sudjelovao u kulturnim i civilizacijskim gibanjima svoga okruženja, ali je pritom u standardološkoj svijesti bila jasno izražena sklonost da se stranojezični uzori ne prihvaćaju pasivno. Posuđenice su kontinuirano podlijegale purističkoj prosudbi. Denotativne se posuđenice usklađuju s fonološkim, ortografskim i morfološkim pravilima hrvatskoga jezika, dok pomodnice uzmiču pred prilagodbom. Stvaranjem prevedenica kao rafiniranijim načinom posuđivanja hrvatski je jezik zadržao izraznu samosvojnost i obogatio se na semantičkom planu. Hrvatski se jezik posuđenicama i prevedenicama uključio u europsku jezičnu konvergenciju.

Literatura

- Dabo-Denegri, Ljuba (2005) „Hrvatski u dodiru s francuskim jezikom”, u: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: prilagodba posuđenica*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, str. 115–147.
- Dabo-Denegri, Ljuba (2007) *Hrvatsko-francuski jezični dodiri: s rječnikom galicizama u hrvatskom standardnom jeziku*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Deroy, Louis (1956) *L'emprunt linguistique*, Société d'Édition „Les Belles Lettres”, Paris.
- Dragičević, Dragica (2005) „Hrvatski u dodiru s njemačkim jezikom”, *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: prilagodba posuđenica*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, str. 85–113.
- Filipović, Rudolf (1973) „Prilog metodi proučavanja anglicizama u evropskim jezicima”, *Suvremena lingvistika*, 7–8, str. 3–10.
- Filipović, Rudolf (1986) *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Školska knjiga i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Franolić, Branko (1971) „L'Adaptation des mots composés et des locutions d'origine française en croate”, *Linguistics*, 69, str. 33–43.
- Franolić, Branko (1974) „L'Emprunt et le calque syntaxique et phraseologique en croate”, *Die Welt der Slaven*, XXIV., 2, str. 405–417.
- Guilbert, Louis (1975) *La créativité lexicale*, Librairie Larousse, Paris.
- Jespersen, Otto (1972): *Growth and Structure of the English Language*, Tuebner IV, Leipzig.
- Ljubičić, Maslina (2011) *Posuđenice i lažni parovi: Hrvatski, talijanski i jezično posuđivanje*. FF press, Zagreb.
- Menac, Antica (2005) „Hrvatski u dodiru s ruskim jezikom”, u: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: prilagodba posuđenica*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, str. 149–178.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna (1992) „Prevedenice – jedan oblik neologizama”, *Rad HAZU*, 446, Zagreb, str. 93–205.
- Muljačić, Žarko (1971) „Sui veri e sui presenti romanismi del serbo-croato”, *Die Welt der Slaven*, XVI, str. 42–46.

- Muljačić, Žarko (1997/98) „Tri režišta u proučavanju jezičnih elemenata 'stranog' porijekla”, *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23/24, str. 265–280.
- Myers-Scottton, Carol (2002) *Contact Linguistics*, Oxford University Press, Oxford.
- Nyomárkay, István (1989) *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sočanac, Lelija (2004) *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri (s rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti)*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Sočanac, Lelija (2005) „Hrvatski u dodiru s talijanskim jezikom”, u: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: prilagodba posuđenica*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, str. 19–50.
- Škaljić, Abdulah (1966) *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.
- Turk, Marija (2013) *Jezično kalkiranje u teoriji i praksi. Prilog lingvistici jezičnih dodira*, Hrvatska sveučilišna naklada i Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Zagreb.
- Žagar-Szentesi, Orsolya (2005) „Hrvatski u dodiru s mađarskim jezikom”, u: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: prilagodba posuđenica*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, str. 51–83.

SUMMARY

Marija Turk

**LANGUAGE CONTACT AND INFLUENCE: FOREIGN LINGUISTIC ELEMENTS
IN THE CROATIAN LEXICON**

Centuries of civilisational, cultural, political, economic, and other contacts between diverse ethnic communities have given rise to language contact and influence. Language contact is manifested in various guises, such as interference, transference or language borrowing, integration, and code-switching. Contact linguistics has tended to devote the most attention to lexical borrowing. The reasons for lexical borrowing, as well as its scale, are determined by diverse social factors and contact situations. It tends to be motivated by a need to name novel concepts, and results in filling lexical gaps or introducing more nuanced differences in meaning that are lacking in native words. There are several types of lexical borrowing. With reference to the source language we can distinguish between: a) loanwords, where morphemes are imported but not substituted; b) loanblends, where morphemes are both substituted and imported; c) loanshifts, where morphemes are substituted, but not imported and d) semantic loans, where a semantic import is not accompanied by a morphemic one, i.e. an existing expression is given a new meaning.

Croatian is the language of a small European nation which has lived, as far as it has been able, within the spiritual and intellectual movements that have surrounded it, and which has swum enthusiastically in European cultural and civilisational currents. It has therefore to a large extent formed according to external models; however, its standardology has always incorporated a clear tendency to activate its own expressive potential whilst inspired by foreign-language models, rather than accept those models passively. In terms of the Standard Croatian lexicon, and particularly in terminology, Croatian loanwords and loanshifts are very similar to those found in other European languages. The Classical tongues – Greek and Latin – are woven into the terminology of all European languages, due to their importance in the culture, science and scholarship of European nations. Italian elements are incorporated into other languages in the fields of music, art, food, trade, banking, and literature. French elements are present in the fields of culture, food, art, fashion, and diplomacy. German loans are visible in the fields of science, technology, and philosophy. Recently, English has influenced all languages in every field of human endeavour: politics, trade, music, fashion, computing, etc.

Croatian has had close, intense, and long-term contacts with several languages, particularly their dialects – Italian, German, Hungarian, and Turkish – the influence of which is observable in the lexicon of Standard Croatian and substandard idioms.

Key words: *Croatian, foreign language, language contact, interference, transference, integration, loanwords, loanblends, loanshifts, semantic loans.*

*Gabi Abramac***ODNOS JIDIŠA I HEBREJSKOGA U HASKALI,
HASIDIZMU I CIONIZMU***dr. sc. Gabi Abramac, Sokrat škola stranih jezika
pregledni članak*UDK: 811.112.28
811.411.16
296.67
323.13(=411.16)

Aškanski Židovi tradicionalno su rabili jidiš kao svoj razgovorni jezik, biblijski hebrejski i aramejski kao jezik svetih knjiga i školstva te jezik iz okruženja za komunikaciju s vanjskim svijetom. Između 1770. i 1880. godine javlja se „haskala“, odnosno židovsko prosvjetiteljstvo. Berlinska se haskala u početku koristila hebrejskim za širenje svojih ideja, no kako se pokret širio prema istoku, jidiš je postajao pravi suparnik hebrejskomu jer su se istočnoeuropski Židovi služili jidišem kao svojim vernakularom, a i bili su manje obrazovani pa su i slabije znali hebrejski. Hebrejski je dobio novu ideološku funkciju u drugoj polovici 19. stoljeća kroz cionistički pokret. Eliezer Ben Jehuda, pokretač oživljavanja hebrejskoga kao govornoga jezika, povezuje ideju oživljavanja jezika s pokretom povratka u židovsku pradomovinu. Cionistički pokret pokušao je suzbiti upotrebu jidiša. Hasidski pokret pojavljuje se u 18. stoljeću u istočnoj Europi i naglasak stavlja na nov oblik štovanja i jedinstvenu organizaciju zajednice, pri čemu jidiš zadobiva status drugoga svetog jezika Židova.

Ključne riječi: *jidiš, hebrejski, haskala, hasidizam, cionizam*

1. Uvod

Židovi su bili bez domovine više od dvije tisuće godina i neprestano su razmišljali o njoj te je ideja o povratku ostala dio njihove kolektivne svijesti. Židovska dijasporska situacija obilježena je nesrećom i dugotrajnošću. Kada govornici jidiša žele ukazati da nešto jako dugo traje, rabe usporedbu *lang vi der goles* ('tako dugo kao naš izgon').

Židovska dijapora uvijek je bila triglosična. Još od izгона u Babilon 586. godine pr. Kr. Židovi se nisu koristili samo jednim jezikom, a do kraja razdoblja Drugog Hrama prije 2000 godina triglosičan lingvistički repertoar bio je već uobičajen. Židovi su se na područjima koja su naseljavali koristili jezikom zemlje domaćina, nekim od židovskih jezika te biblijskim hebrejskim i aramejskim (*lašon hakodeš*) kao jezicima svetih knjiga. Aškenaski Židovi slijedili su taj obrazac koristeći se jidišem kao svojim razgovornim jezikom, jezikom iz okruženja za komunikaciju s nežidovima i *lašon hakodešom*.

Hebrejski ima pisanu povijest dugu 3000 godina i prošao je kroz znatne promjene u svojem sociolingvističkom statusu tijekom toga razdoblja. Kada je hebrejski nestao kao uporabni jezik u razgovoru, postao je *svetim jezikom*. Na temeljima biblijskog hebrejskog oživljen je moderni hebrejski, odnosno *ivrit*. Oživljavanje hebrejskog jezika (Fellman, 1973), stvorilo je novi nacionalni jezik Židova. Jidiš je bio jezik aškenaskog židovstva gotovo cijelo tisućljeće. Pred sam početak Drugog svjetskog rata govorilo ga je otprilike 11 milijuna Židova, što je tada činilo dvije trećine svjetskog židovstva. Od ranog srednjeg vijeka bio je utkan u židovski život i usko vezan uz razvoj židovske vjerske prakse, običaja i života puka.

2. Haskala

Tradicionalno vjerovanje Židova slijedi Talmud koji navodi kako će se dolaskom Mesije Židovi vratiti iz egzila u domovinu. No, između 1770. i 1880. godine javlja se *haskala*, odnosno židovsko prosvjetiteljstvo. Intelektualni pokret *haskale* bio je inspiriran europskim prosvjetiteljstvom. *Haskalu* je predvodio Moses Mendelssohn (1726.–1789.), Židov iz Prusije koji je zagovarao usvajanje prosvjetiteljskih vrijednosti racionizma i humanizma te poticao vjerski orijentirane Židove na učenje europskih jezika kako bi im bilo dostupno obrazovanje iz sekularnih predmeta. Mendelssohnove reforme oštro su kritizirali mnogi ortodokсни rabini smatrajući ih putem prema otuđenju od vjere. U odgovoru na optužbe protiv sebe Mendelssohn je istaknuo: „Nema kontradikcije između religijskog vjerovanja i kritičkog razuma” (Laqueur, 2003: 7). Smatrao je da bi židovsko vjerovanje u mesijansko iskupljenje trebalo dovesti do židovske emancipacije koja bi označavala „ukidanje diskriminatorskih zakona koji su se primjenjivali osobito na Židove, priznavanje prava jednakosti Židovima i pravo na državljanstvo” (Laqueur, 2003: 8). Društvena i kulturna asimilacija u europsko društvo postala je Mendelssohnov glavni cilj.

Tijekom ranog devetnaestog stoljeća mnogi su se Židovi preselili iz ruralnih područja u veće gradove, počeli su upisivati svoju djecu u nežidovske škole i modernizirali su svoju vjersku službu (Laqueur, 2003: 8). Židovski intelektualci tog doba smatrali su da Židovi nisu narod te da je židovska nacija prestala postojati prije dvije tisuće godina, a sada živi samo u uspomjenama. Židovski glasnogovornici u Njemačkoj zagovarali su potpunu jednakost kakvu imaju ostali njemački građani, tvrdeći da „Židovi nisu stranci ni nedavne pridošlice, nego su rođeni u toj zemlji i nemaju nikave druge domovine do Njemačke” (*isto*). *Haskala* se iz Njemačke proširila prema Rusiji, Francuskoj i drugim europskim zemljama.

Kao što je Stampfer (1993) zabilježio, u predmodernim vremenima pisanje na hebrejskome bilo je ili potpuno elementarno ili usmjereno na malu elitu. Kreativno pisanje i drugi radovi pisani za širu pismenu publiku razmjerno su nova pojava. S modernizacijom se ta situacija promijenila (Anderson, 1983) i modernizirani su Židovi, kao i nežidovi, počeli pisati djela za širu publiku na jeziku zemlje u kojoj su živjeli. To je bilo doba razvoja ideologije jezika i identiteta u svojem suvremenome obliku. Iz te ideologije proizlazilo je da su moderni Židovi trebali pisati na nekome „židovskome jeziku”. Kada se taj pokret pojavio na njemačkom govornom području u kasnom 18. stoljeću, smatralo se da bi bilo prirodno razviti hebrejski kao židovski jezik. Kako se pokret širio preko istočne Europe tijekom 19. stoljeća, i jidiš je postao kandidat.

Hebrejski je predstavljao posebnu vrstu problema. Za nežidovske jezike (i za jidiš), cilj je bio razviti visoke jezične funkcije u govornom jeziku kako bi se zamijenili klasični ili strani jezici. Kod hebrejskoga je cilj bio razviti klasični jezik za uporabu u modernim funkcijama. U to doba još nije postojala ideja o oživljavanju hebrejskoga kao govornoga jezika.

Premda se *haskala* u početku koristila hebrejskim za širenje svojih ideja, kako se pokret širio na istok počeo se koristiti i jidiš. Jidiš u doba berlinske *haskale* nije bio popularan medij za zapisivanje iz dvaju razloga: prvo, Židovi su već bili u procesu prelaska s jidiša na njemački i drugo, zbog toga što su Židovi koji su govorili njemački bili asimilacijski orijentirani i pod utjecajem nežidovskoga stava da je hebrejski veličanstven jezik (jer je bio jezik Biblije) dok je jidiš žargon kojim su govorili siromašniji i tradicionalniji Židovi na istoku.

Međutim, kako se taj pokret širio prema istoku, jidiš je postajao pravi suparnik hebrejskomu iz sljedećih razloga (Myhill, 2004): (1) istočnoeuropski Židovi još uvijek su se služili jidišem kao svojim vernakularom, (2) istočnoeuropski Židovi bili su siromašniji i manje obrazovani pa su i slabije znali hebrejski, (3) istočnoeuropskim Židovima nije previše smetalo što su nežidovi poštovali hebrejski, a prezirali jidiš, (4) osobito nakon 1870. godine jidiš je stekao popularnost u istočnoj Europi zbog povezivanja s komunističkim pokretom jer se smatrao „pravim jezikom naroda”.

Stil moderniziranoga pisanoga hebrejskoga bio je također važan. U početku su njemački maskili pokušavali imitirati biblijski stil. Taj je hebrejski odražavao bizarnu kombinaciju ideologija prema kojima je trebao biti što moderniji, a istodobno se koristio biblijskim izričajem (Shahevitch, 1965 u Myhill, 2004; Kutscher 1982). Bez obzira na to, uporaba toga jezika uspjela je povući oštru crtu između hebrejskoga kojim su se služili maskili i tradicionalnoga hebrejskoga kojim se koristilo židovsko društvo (Bartal, 1993: 144) te je stoga počelo stvarati formu jezika različitu od originalne.

Do druge polovice 19. stoljeća, kada je moderni pisani hebrejski stigao u istočnu Europu, pisci su se opustili i dopustili širu uporabu koja je uključivala i posuđenice iz jidiša. To je rezultiralo znatno prirodnijim stilom, no još uvijek jasno različitim od rabinskoga stila. Ideja da bi hebrejski mogao poslužiti kao simbol modernoga židovskoga identiteta stigla je do Rusije gdje je pisac Peretz Smolenkin propagirao kulturni preporod židovske nacije bez zemlje u kojoj bi hebrejski igrao važnu ulogu, „sličnu onoj koju zemlja ima kod normalnih nacija” (Kuzar, 2001: 58).

Hebrejski se proširio preko istočne Europe, zadržao se kratko vrijeme i ponovno nestao (Kutscher, 1982: 183). Mandel (1993: 201) navodi: „Maskili¹ su uspjeli u tome da si priušte moderno obrazovanje i učenje europskih jezika zadržavajući pri tome privrženost hebrejskomu i nisu mogli shvatiti zašto sljedeći naraštaji Židova ne bi napravili isto to. Kada su primijetili da njihova djeca napuštaju hebrejski, jedini izlaz koji su vidjeli bio je u tome da ih od toga odviknu i prisile ih da poprave svoj način ponašanja.” Ta je prisila uglavnom bila uzaludna. Modernizirani hebrejski nije potrajao dovoljno dugo u

¹ Maskili su bili Židovi koji su podržavali Mendelssohnovu ideologiju asimilacije u društvo domaćina, odnosno državu u kojoj su Židovi živjeli u dijaspori. Pri tome su smatrali da vjera treba ostati netaknuta. Suprotno tome mitngadimi su smatrali da se nemoguće uspješno asimilirati u europsko društvo i preferirali su *status quo* u židovskoj zajednici.

aktivnoj uporabi određenih zajednica. Izgledalo je kao da samo putuje od zajednice do zajednice tijekom 19. stoljeća. Krajem 19. stoljeća hebrejski je stigao do Židova istočne Europe koje je prosvjetiteljstvo najkasnije doseglo. Kada je stigao onamo, već je bilo jasno da je na kraju svojega puta – istočnije od toga nije više bilo europskih Židova kojima bi hebrejski poslužio kao sredstvo modernizacije, a osim toga nad tim zajednicama već je vršen pritisak pobornika jidiša iz istočne Europe. Nedugo nakon toga modernizirani hebrejski nestao je kao književni jezik Europe.

3. Hasidizam

Hasidski pokret dio je *haredskog judaizma*. Haredski judaizam obično se prevodi kao ultraortodoksn judaizam. Haredski Židovi strogo se pridržavaju židovskog zakona i odbijaju modificirati svoja vjerovanja kako bi se prilagodili modernom dobu.

Hasidski pokret utemeljen je u 18. stoljeću u istočnoj Europi pod vodstvom rabina Izraela Baal Šem Tova (još zvanim Bešt). Baal Šem Tov bio je učenjak i mistik podjednako posvećen otvorenomu, vanjskom i skrivenom, unutarnjem vidu Tore. On i njegovi sljedbenici stvorili su način židovskoga života koji je naglašavao mogućnost svih Židova da se približe Bogu putem svega što čine, govore i misle.

Židovska elita u to doba bila je usredotočena na izučavanje Talmuda, dok su siromašne i manje obrazovane židovske mase trebale nov pristup. Tada je rabi Izrael ben Eliezer (1700.–1760.) pronašao način kako demokratizirati judaizam. Kako je već navedeno, u osamnaestom stoljeću su se Aškenazi borili s modernizacijom i ubrzanim društvenim promjenama koje je ona donijela, uključivši urbanizaciju, industrijalizaciju i vjerske reforme te po prvi put i mogućnost da Židovi u promjenama sudjeluju kao europski građani. Dio Židova odgovorio je na te promjene sudjelovanjem u sekularnome židovskom prosvjetiteljstvu čime su postali, kako se na jidišu kaže, *modern* (Weinreich, 2008: 733). Neki su se uključili u cionistički pokret, a dio je ostao dijelom tradicionalnoga vjerskog života koji je uključivao i hasidski pokret.

Hasidski pokret različit je od ostalih oblika ortodoksnog židovstva zato što naglasak stavlja na židovski misticizam, na stvaranje novog oblika štovanja i na jedinstvenu društvenu organizaciju. Hasidski nauk ističe kako bilo koji Židov može uspostaviti odnos s božanstvenim kroz radosno iskazivanje vjere koje uključuje pjevanje, ples i ekstatičnu molitvu (Fader, 2009: 7). To je bilo suprotno tadašnjoj rabinskoj tradiciji koja je bila temeljena na asketskom izučavanju Tore, primarno u domeni elite (Hundert 1991; Rosman 1996, prema Fader, 2009: 7).

Hasidski pokret brzo se raširio kroz istočnu i srednju Europu gdje su pogromi nad Židovima bili brojni i gdje su mnogi, osobito u istočnoj Europi, živjeli u siromaštvu. U tim aškenaskim zajednicama Židovi nisu dobro poznavali biblijski hebrejski. Tada jidiš, osim svakodnevnog razgovornog jezika, postaje i svetim jezikom kojim se sljedbenik hasidizma obraća Bogu. Hasidi nisu nikada prihvatili moderni hebrejski jezik koji postao službeni jezik Izraela. Njihovo odbacivanje modernoga hebrejskog odraz je hasidskih anticionističkih stavova. Hasidsko vodstvo, naime, nije nikada podržavalo ideju o povratku Židova u Izrael prije Mesijinog dolaska. Uslijed stavova o neprihvatljivosti cionizma neki hasidski rabini okarakterizirali su holokaust kao kaznu za cionističke ideje.

Do kraja Drugog svjetskog rata velika većina hasidskih Židova u Europi ubijena je u holokaustu. Uništavanje središta hasidizma tijekom holokausta, osobito u Poljskoj i Mađarskoj, označilo je povijesni kraj hasidizma kao židovskog iskustva na istočnoeuropskom tlu. Preživjeli hasidi naselili su se nakon rata u Sjedinjenim Američkim Državama, Izraelu, Kanadi, Engleskoj i Belgiji gdje su nastavili njegovati jidiš u njegovoj dvojakoj funkciji: kao vernakular zajednice i kao jezik od kojega je svetiji samo lašon hakodeš.

4. Cionizam

Tri vodeća židovska intelektualca 19. stoljeća bili su Moses Hess (1812.–1875.), Leo Pinsker (1821.–1891.) i Theodor Herzl (1860.–1904.) koji su u potrazi za većom integracijom u društvo u kojem su živjeli postupno prestali prakticirati vjeru. Nisu imali tradicionalnu mesijansku želju za povratkom u domovinu te samim time ni ikakve političke ambicije prema stvaranju židovske nacije-države. Tek su uslijed porasta antisemitizma postali svjesni da je židovska emancipacija samo iluzija. Hess je osjetio potrebu vratiti se svojim židovskim korijenima. Pod utjecajem radova talijanskoga nacionalista Mazzinija Hess u svojem djelu *Rim i Jeruzalem* ističe da Židovi poput Talijana trebaju nacionalni život. Čvrstog je uvjerenja da utemeljenje židovske nacije može spasiti Židove od označavanja „povijesnom anomalijom, društvenim parazitom u zemljama drugih ljudi” (Sachar, 2007: 11). Slično tome, Pinsker nakon napada na Židove u Odesi 1871. godine i pogroma između 1881. i 1884. godine shvaća da Židovima mogu biti dodijeljena građanska prava, ali da nikada neće biti društveno emancipirani ni prihvaćeni kao jednaki. Pinsker postaje uvjeren da je jedini izlaz pokušaj obnove vlastita nacionalnoga doma (Sachar, 2007: 15). Herzlovo vjerovanje u emancipaciju poljuljano je nakon što je svjedočio antisemitskom pokretu u Austriji. Bein (1941) navodi kako ga je osobito Dreyfusova² afera o kojoj je izvještavao učinila cionistom. Herzl je ostao šokiran izljevi- ma antisemitizma u Francuskoj koja bi nakon Francuske revolucije trebala biti središtem liberalizma i demokracije.

Svjestan da je antisemitizam duboko ukorijenjen u srcima ljudi – „tako duboko da nema nade da će nestati u dogledno vrijeme”, Herzl u djelu *Židovska država* (1896) zagovara utemeljenje židovske države i 1897. godine na cionističkom kongresu u Baselu osniva Svjetsku cionističku organizaciju. Dok se Hess i Pinsker smatraju predvodnicima cionizma, Herzl se smatra njegovim ocem koji je pretvorio nacionalnu svijest svojih predvodnika u „masovni pokret i političku silu” (Laqueur, 2003: 83).

Hessova, Pinskerova i Herzlova raseljenost izvan domovine nije ih učinila cionistima nego su to postali nakon što se nisu uspjeli asimilirati u društva u kojima su živjeli. Cionizam je bio odgovor na rastući europski antisemitizam. Kroz cionistički pokret hebrejski je dobio novu ideološku funkciju u drugoj polovici 19. stoljeća.

² Dreyfusova afera politički je skandal koji se dogodio u Francuskoj krajem 19. stoljeća. Tajne službe 1894. godine nalaze popis tajnih dokumenata koje je jedan časnik htio prodati Nijemcima. Francuski satnik Alfred Dreyfus, jedini Židov u vrhovnome stožeru francuske vojske, na montiranom je sudjenju optužen za izdaju i subverzivnu djelatnost protiv države, a zapravo se radilo o provođenju politike antisemitizma francuske vlade. Francuski književnik Emile Zola napisao otvoreno pismo francuskom predsjedniku koje je objavljeno u francuskom listu *L'Aurore* pod nazivom *J'accuse!* Zola je u tom pismu vrhovni stožer optužio da je počinio jedan od najgorih pravnih zločina u povijesti.

5. Oživljavanje hebrejskoga jezika

Moderni hebrejski jezik još 1880. godine nije imao ni jednoga izvornoga govornika. Oživljavanje³ hebrejskoga neupitno je jedinstvena pojava u povijesti⁴. Današnji moderni hebrejski nije ni u kojem slučaju istovjetan jeziku Biblije ili Mišne⁵. Preskriptivna norma modernog hebrejskog jezika utemeljena je na mješavini biblijskoga i mišninog hebrejskoga, no postoji i znatan utjecaj interventnih stadija hebrejskoga kao i *ad hoc* preskriptivnih odluka u moderno doba. Govorni se jezik također razvio odvojeno od preskriptivne norme tijekom vremena.

Pokretačem oživljavanja govornoga hebrejskoga smatra se Eliezer Ben Jehuda⁶. Čitajući hebrejski list *Ha-Šahar* upoznao se s cionističkim pokretom i zaključio da bi oživljavanje hebrejskoga jezika u zemlji Izrael moglo ujediniti Židove diljem svijeta. Godine 1881. Ben Jehuda imigrirao je u Palestinu koja je tada bila pod vlašću Otomanskoga Carstva te se nastanio u Jeruzalemu i odlučio započeti s razvojem novoga jezika. Njegova motivacija bila je preživljavanje židovskoga naroda jer je zaključio da židovski narod nema budućnosti u Europi. Židovi su bili osuđeni na asimilaciju. „To je zakon prirode jer njih je mnogo, a nas je malo; oni su ocean, a mi smo kaplja...” (Ben Jehuda, 1880: 298). Jedino rješenje koje je vidio bilo je preseljenje u domovinu predaka gdje bi Židovi činili lokalnu većinu.

U svojem prvom članku *Še'ela nihbada*, koji je napisao kada je imao samo dvadeset i jednu godinu, Ben Jehuda pratio je rast nacionalizma u Europi i tražio definiciju toga termina primjenjujući ga na slučaj Židova u Europi. Ben Jehuda bio je osobito zainteresiran za stvaranje ideje židovskoga nacionalizma jer je slutio da je pad Otomanskoga Carstva neminovan. Osim toga mislio je, kad bi židovski narod u Palestini uspio stvoriti državu koja bi bila prihvatljiva Francuskoj i Engleskoj, glavnim stranama zainteresiranim za to područje, ta bi država dobila njihovu potporu te stoga i međunarodno priznanje. Pitanje koje se postavilo pred Ben Jehudu bilo je: koje su karakteristike države-nacije. Jedan od atributa, možda najrazlikovnijia značajka Europe u doba Ben Jehude i zacijelo najvažnija, bio je zajednički govorni jezik ljudi koji su tvorili naciju, a potom i državu (Fellman, 1973: 22). To je, naravno, bio odraz ideologije europskih nežidova koja je propagirala jedinstvenost jezika i nacije.

Mandel (1993) navodi da Ben Jehuda u početku nije mislio da bi oživljavanje hebrejskoga bilo nužno za postizanje političkih ciljeva. Međutim, ubrzo je shvatio da tadašnji

³ Sâm termin „oživljavanje” jezika (hebr. *tehija*) također predstavlja problem. Kuzar (2001) identificira ideologiju oživljavanja s „čudesnim” istraživačkim školama i odbacuje je. Napominje međutim da postoje oni koji vjeruju da hebrejski nije oživljen jer govornici modernoga hebrejskoga ne prate preskriptivna pravila. Neki istraživači smatraju da hebrejski nije „oživljen” jer „nikad nije ni bio mrtav” i jer je uvijek bio u aktivnoj uporabi (Chomsky, 1957; Cooper, 1989; Spolsky, 1989b). Fishman (1991) tu pojavu naziva obrnutim jezičnim pomakom.

⁴ Fellman (1973) i Kuzar (2001) bez sumnje su u pravu kada govore da je previše pažnje usmjereno prema „čudesnom” oživljavanju hebrejskoga, a da je premalo pažnje posvećeno istraživanju onoga što se doista dogodilo i zašto se dogodilo.

⁵ Mišna (hebr. ponavljanje, nauk) je prva opsežno napisana kodifikacija usmenog zakona.

⁶ Ben Jehuda rođen je 1858. godine kao Eliezer Izak Perlman u gradu Lužki, tadašnjem dijelu ruskog carstva koji se danas nalazi u Ukrajini.

društveni uvjeti ne bi dopustili hebrejskome da preživi dovoljno dugo ako se zadrži samo na pisanome jeziku. Budući da su Židovi pohađali nastavu na nežidovskim jezicima, nisu imali istu razinu naobrazbe kao nekadašnji Maskili, a u tadašnjemu Izraelu postojale su različite filantropske organizacije koje su pokrenule škole za Židove. Nastava u tim školama odvijala se na francuskome, njemačkome ili engleskome. Ben Jehuda je stoga zaključio da bi u cilju spašavanja hebrejskoga bilo nužno oživjeti ga kao govorni jezik, a da bi se to učinilo, trebao se početi koristiti kao jezik poučavanja u školama.

Ideja razvijanja hebrejskoga kao nacionalnoga jezika Židova bila je naravno izvedena iz haskale koja je počela u Njemačkoj gotovo stoljeće prije toga. Ben Jehuda je, međutim, bio taj koji je predložio da se hebrejski treba razviti u Izraelu.

Ben Jehuda je prvi koji je predložio da se ideja o povratku u zemlju predaka kombinira s programom oživljavanja hebrejskoga. Tijekom 1880-ih najčešća motivacija selidbe Židova u Izrael bio je bijeg od progona, a ne izbjegavanje asimilacije. Kako navodi Mandel (1993: 193), europski antisemitizam nije igrao ulogu u procesu putem kojega je Ben Jehuda dosegnuo svoja stajališta; on je bio imigrant, a ne izbjeglica i stigao je u Izrael prije ruskih pogroma iz 1881. godine. Ben Jehuda bio je ispred svojega vremena po uvjerenju da je imigracija u zemlju Izrael jedino dugoročno rješenje za problem opstanka židovskoga naroda i u tome smislu može ga se smatrati jednim od „predvodnika cionizma” (Katz, 1971).

Ben Jehuda bio je izrazito pod utjecajem nežidovskih ideologija, osobito slavenskoga nacionalizma. Razvoj jezika u cilju jačanja koncepta „nacije”, a nakon toga jačanje poziva na neovisnost, bila je zajednička taktika istočnoeuropskih naroda toga vremena (Rabin, 1986).

Jezik je bio potpuno oživljen najmanje trideset godina prije nego što je država Izrael uopće postojala. Mandel (1980, u Myhill, 2004) smatra da je oživljavanje hebrejskoga bilo moguće zato što se odvijalo u zajednicama imigranata koji su svi bili visoko ideološki motivirani i imali su pozitivan stav prema jeziku.

Glavni protivnici uporabe hebrejskoga u ranoj su fazi bili govornici jidiša i njemačkoga. Godine 1908. na konferenciji u Černovcima jidiš je proglašen „židovskim nacionalnim jezikom”. Njemački je bio prihvaćen kao svjetski jezik kulture i obrazovanja te je bio favoriziran u školskom sistemu. *Hilfsverein*⁷ je utemeljio niz škola u predratnoj Palestini (Wahl, 1996). S druge strane, borba protiv njemačkoga vodila se 1918. godine u Palestini tijekom tzv. Jezičnoga rata kada su se provodile cionističke kampanje protiv uporabe njemačkoga (Cohen, 1918, u Fellman, 1973). Nakon što je cionistička organizacija provela „jezični popis stanovništva”, čiji su rezultati pokazali da većina palestinskih Židova govori hebrejskim (Bachi, 1956), Britanci su prihvatili dodavanje hebrejskoga na popis službenih jezika.

6. Status jidiša

U predmodernom dobu jidiš nije bio ništa više poštovan od ostalih jezika židovske dijaspore. Danas je općeprihvaćeno da je jidiš pravi jezik, različit od njemačkoga. Pri-

⁷ *Hilfsverein der Deutschen Juden* – filantropska organizacija koju su utemeljili njemački Židovi.

znanje jidiša treba shvatiti kao dio općega procesa priznavanja vernakularnih jezika koji je započeo s preporodom i koji se nastavio do današnjih dana. U znatnoj je mjeri taj proces bio pod utjecajem istih čimbenika koji su motivirali ekonomski i jezični razvoj među europskim kršćanima, osobito trgovačkim mogućnostima koje su nastale uslijed razvoja tiska (Anderson, 1983). Također je taj proces bio pod utjecajem protestantske ideje o prevodenju tekstova sa svetih jezika na vernakulare kako bi ih više ljudi moglo razumjeti. Od 14. stoljeća jidiš se koristio u ograničenoj mjeri za prijevode, osobito za Bibliju i molitve. Nakon razvoja tehnologije i promjene u stavovima Židova, uporaba pisanoga jidiša znatno se proširila početkom 16. stoljeća, u isto doba kada se znatan broj vernakulara u kršćanskim zemljama počeo rabiti u širem spektru. Trend pisanja na vernakularu rastao je tijekom sljedećih stoljeća pa je tako jidiš postao medij za zapisivanje narodnih priča, za biblijske prijevode i interpretacije, božanska djela i prijevode mističnih tekstova. Neko vrijeme pisana djela na jidišu bila su namijenjena ženama koje su u odnosu na muškarce manje poznavale hebrejski (Patai, 1971: 128, Stampfer, 1993: 134).

Kada se tijekom 19. stoljeća haskala raširila istočnom Europom, sekularna djela na jidišu bila su sve češća, a isto se događalo i s hebrejskim. Jidišu je nedostajao prestiž koji je imao hebrejski, ali prednost mu je bio tržišni potencijal, a osim toga bio je smatran jezikom običnoga židovskoga puka. Prve uspješne novine na jidišu bile su *Kol Mevaser* (1862.–1871.) i objavljujale su priloge tadašnjih vodećih pisaca kao što su Mendele Mokher Seforim i Jitskhok-Joel Linetsky. Novine su u početku trebale biti na hebrejskome, ali izdavač Alexander Zederbaum odlučio se na objavljivanje na jidišu kada je vidio da se hebrejska verzija ne prodaje (Goldsmith, 1972: 27). Financijska situacija često je motivirala ljude da pišu na jidišu, često pod pseudonimima zbog stigme koju je jezik nosio. Procvat književnosti na jidišu bio je popraćen entuzijazmom za etabliranje jidiša kao zasebnoga jezika. Y. M. Lifshitz (1829.–1878.) napisao je esej u *Kol Mevaseru* u kojem jidiš naziva „potpuno odvojenim jezikom”. Također je sastavio prvi jidiš-njemački i jidiš-ruski rječnik i poticao autore da pišu na jidišu (Goldsmith, 1972: 28–30).

U početku je etabliranje jidiša naišla na ideološki otpor intelektualaca. Međutim, od 1870. godine niz je čimbenika išao u prilog jidišu u istočnoj Europi. Prvo, popularnost komunizma kao ideologije među nežidovima preusmjerila je pozornost tradicionalnih Židova intelektualaca prema jidišu. Dok su do tada bili usmjereni na asimilaciju i zaboravljanje jidiša, sada su ga počeli promatrati u novom svjetlu. Činjenica da je on neporecivo bio jezik židovskoga naroda istočne Europe dala mu je prestiž među židovskim komunistima. K tomu, židovski komunistički intelektualci koji su svojim idejama željeli doprijeti do židovskih masa nisu ni imali puno izbora osim okrenuti se jidišu, makar je to ponekad podrazumijevalo da su ga i sami morali naučiti (Goldsmith, 1972). Drugo, valovi progona i pogroma u istočnoj Europi u ranim 1880-ima drastično su oslabili asimilacijski položaj u tim krajevima zbog novonastaloga razočaranja nežidovskim stanovištvom i zbog egzodusa uvjerenih asimilista u SAD.

Kako je asimilacijski položaj slabio među intelektualcima, zahuktao se sukob između jidiša i hebrejskoga. Za jidiš se tvrdilo da je jezik naroda te su ga podupirali oni s komunističkim inklinacijama. Sekularna elita, koja je više bila pod utjecajem tradicionalnih nežidovskih ideja koje su cijenile hebrejski kao jezik Biblije, favorizirala je hebrejski

i napadala jidiš zvučši ga žargonom, a ne pravim jezikom (Birnbaum, 1979: 36–37). Raskol je bio potenciran činjenicom da su oni koji su bili u dodiru s komunističkim idejama često dolazili iz nižih klasa židovskoga društva, što je značilo da nisu dobro znali hebrejski, dok su Židovi iz visokoga društva bili manje zainteresirani za komunizam, ali su bolje poznavali hebrejski.

Do kraja stoljeća jidiš je postigao impresivan razvoj. Literatura na jidišu bila je razvijenija, prihvaćenija i popularnija nego ikada prije, a tisak na jidišu također je bilježio rast. Isto tako zamjećivala se promjena u podržavanju jidiša. Dok je do tada potpora jidišu bila utemeljena na tomu da posluži za kapitalističke ili komunističke ciljeve, ili kako bi zadovoljila individualne težnje, fokus se premjestio na ono što jidiš može napraviti za židovski narod. Svjesni činjenice da su Židovi u to doba shvaćali jezik kao temeljnu oznaku nacije, neki Židovi počeli su promatrati jidiš kao sredstvo dokazivanja da su Židovi također narod: „Samo putem afirmacije nacionalnoga individualizma istočnoeuropskoga židovstva na način iskazan literaturom na jidišu i njegovom kulturom mogao je Bund⁸ opravdati svoj separatistički stav prema ostalim socijalističkim strankama.” (Goldsmith, 1972: 73).

Matisyohu Miseses, samoobrazovani lingvist koji je ostavio snažan dojam svojim lingvističkim argumentima o legitimnosti jidiša, tvrdio je da je jezik „najvažniji čimbenik u utemeljenju nacionalnoga identiteta” i vjerovao je da „dva milijuna asimiliranih Židova u Europi i Americi ne pripadaju židovskoj naciji. Samo rasa i u najboljem slučaju vjera još su ih vezivale s istočnoeuropskih židovstvom” (Goldsmith, 1972: 218, 223–224). Takav je stav preuzet iz ideologije svakodnevnoga jezika i identiteta koja je bila vrlo popularna među istočnim Europljanima toga vremena. Slično tomu, Chaim Zhitlovski (1945: 191) napisao je da: „Židov koji živi u jezičnoj sferi jidiša može biti Židov po vjeri, kršćanin po vjeri, ne pripadati vjeri ili čak biti protiv vjere. On i dalje ostaje Židov...”. I suprotno tomu: „Onaj tko ne govori jidiš, goj je” (citirano prema Landis, 1981: 363).

7. Zaključak

Hebrejski i jidiš bili su sredstvom promocije ideja i korišteni su u svrhe određenih političkih pokreta i ideologija poput nacionalizma, teritorijalizma i socijalizma. Hebrejskim su se koristili zagovornici njemačke haskale u kasnom 18. i u ranom 19. stoljeću u funkcijama koje su svjesno oponašale tadašnje nacionalističke europske ideje te su čak poticale na asimilaciju (Kutscher, 1982: 183–186; Shavir, 1993). Maskili su se u svojim djelima koja su bila sekularna koristili hebrejskim jer je to bio jezik koji je mogao doprijeti do najviše Židova (Spiegel, 1962). Međutim, modernizirani hebrejski kakav su koristili Maskili nije zaživio kao židovski jezik. U cionističkom pokretu dolazi do povezivanja ideje o povratku na Cion s idejom oživljavanja hebrejskoga jezika koji bi postao nacionalni jezik Židova. U hasidskom je pokretu jidiš, koji je do tada smatran žargonom puka, zadobio status drugoga svetoga jezika Židova. Hasidske zajednice ostale su vjerne korištenju jidiša koji predstavlja sredstvo etničkoga kontinuiteta i barijere od vanjskih utjecaja. Premda je moderni hebrejski jezik postao jezikom nove židovske države, hasidi ga odbacuju, jednako kao što odbacuju i cionističku ideologiju, te ga nazivaju

⁸ Bund – politička organizacija židovskih radnika, vodeća politička stranka u to doba.

ga *tumene shprakh* ('nečisti jezik'). Terenska istraživanja provedena u hasidskim zajednicama u New Yorku 2012. i 2013. godine pokazuju kontinuitet anticionizma u hasidizmu, odbijanje modernoga hebrejskog i zadržavanje jidiša kao svetog jezika i svakodnevnog jezika (Abramac, 2014, 2014a). Prema riječima Spolskog (1999: 15), novi hebrejski, na bezbroj načina različit od inačica koje su mu prethodile i podržan cionističkom ideologijom, bio je srž izgradnje nove nacije.

Literatura

- Abramac, Gabriela (2014) *Jezik i identitet ortodokсне židovske zajednice u Brooklynu*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- Abramac, Gabi (2014) „Between Two Worlds: Language and Culture in the Ultra-Orthodox Jewish Communities in New York City and in upstate New York”, *Studii de Stiinta si Cultura*, „Vasile Goldiș” Western University of Arad, Rumunjska, 2014a, svezak X, br. 4 (39), str. 23–30.
- Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso.
- Bachi, Roberto (1955) „A statistical analysis of the revival of Hebrew in Israel”, *Scripta Hierosolymitana* 3, str. 179–247.
- Bartal, Israel (1993) „From traditional bilingualism to national monolingualism”, u: Glinert, Lewis. *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*, New York, Oxford University Press, str. 141–150.
- Ben-Yehuda, Eliezer (1880) „Two words”, *Magid mishne ledavid Gordon*, 4, 4.
- Birnbaum, Solomon (1979) *Yiddish: A survey and a grammar*, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press.
- Fader, Ayala (2009) *Mitzvah Girls: Bringing Up the Next Generation of Hasidic Jews in Brooklyn*, Princeton University Press.
- Fellman, Jack (1973) *The Revival of a Classical Tongue: Eliezer Ben Yehuda and the Modern Hebrew Language*. The Hague, Mouton.
- Goldsmith, Emanuel (1972) *Architects of Yiddishism at the beginning of the twentieth century*, Doktorska disertacija, Brandeis University.
- Katz, Jacob (1971) „Forerunners of Zionism”, *Encyclopaedia Judaica* 16, str. 1033–1037.
- Kutscher, Eduard Yechezkel (1982) *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem, The Magnes Press.
- Kuzar, Ron (2001) *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study*, Berlin, New York.
- Laqueur, Walter (2003) *A History of Zionism: From the French Revolution to the Establishment of the State of Israel*, Schocken Books, New York.
- Mandel, George (1993) „Why did Ben-Yehuda suggest the revival of spoken Hebrew?”, u: L. Glinert (ur.) *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*, The Hague, Mouton, str. 193–205.

- Myhill, John (2004) *Language in Jewish Society: Towards a New Understanding*, Multilingual Matters.
- Parai, Raphael (1971) *Tents of Jacob: The Diaspora Yesterday and Today*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Sachar, Howard M. (2007) *A History of Israel: From the Rise of Zionism to Our Time*, Alfred A. Knopf.
- Shavit, Yaacov (1993) „A duty too heavy to bear: Hebrew in the Berlin Haskalah, 1783 – 1891: Between Classic, Modern, and Romantic”, u: L. Glinert (ur.) *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*, New York, Oxford University Press, str. 111–128.
- Spiegel, Shalom (1962) *Hebrew Reborn*, Cleveland, World Publishing.
- Spolsky, Bernard i Shohamy, Elana (1999) *The Languages of Israel: Policy, Ideology, and Practice*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Stampfer, Shaul (1993) „What did „knowing Hebrew” mean in Eastern Europe?”, u: Glinert, Lewis. *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*, New York, Oxford University Press, str. 129–140.
- Wahl, Renée (1996) *German language policy in the 19th century Palestine*, Magistarski rad na engleskom, Bar-Ilan University, Ramat-Gan.
- Weinreich, Max (2008) *The History of the Yiddish Language*, Yale University Press.
- Zhitlovsky, Chaim (1945) *Yid un Velt*, New York, Farlag YKUF.

SUMMARY

Gabi Abramac

RELATIONSHIP BETWEEN YIDDISH AND HEBREW IN HASKALAH, HASSIDISM AND ZIONISM

Ashkenazi Jews have traditionally used Yiddish as their daily spoken language, Biblical Hebrew and Aramaic as language of the holy texts and schooling, and a co-territorial language to communicate with the outside world. Haskalah, the Jewish Enlightenment, appeared between 1770 and 1880. Initially, Berlin Haskalah used Hebrew to spread its ideas, but as the movement was spreading towards the East, Yiddish became a real opponent to Hebrew because Eastern European Jews used Yiddish as their vernacular and they were also less educated which meant they did not know Hebrew that well. Hebrew gained new ideological function in the second half of the 19th century during Zionist movement. Eliezer Ben Yehuda, who initiated the process of Hebrew revival, connected the idea of language revival to the idea of return to Jewish homeland. Zionist movement tried to prevent the use of Yiddish. Hassidic movement originated in the 18th century in Eastern Europe and emphasized new form of religious practice as well as a unique organization of the community. In Hassidism Yiddish gained the status of the second sacred Jewish language.

Key words: Yiddish, Hebrew, Haskalah, Hasidism, Zionism

*Ljudmil Spasov – Elizabeta Bandilovska-Ralpovska –
Milica Petruševska*

**USPOREDBA PRAVOPISNIH I SLOVOPISNIH
RJEŠENJA HRVATSKE I MAKEDONSKE JEZIČNE
PRAKSE U DRUGOJ POLOVICI XIX. STOLJEĆA I
PRVOJ POLOVICI XX. STOLJEĆA:
MORFONOLOŠKO NASPRAM FONOLOŠKOGA
PISANJA**

*dr. sc. Ljudmil Spasov, Filološki fakultet „Blaže Koneski“, Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“, Skopje –
dr. sc. Elizabeta Bandilovska-Ralpovska, Pedagoški fakultet „Sv. Kliment Ohridski“,
Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“, Skopje –
mr. sc. Milica Petruševska, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București
izvorni znanstveni članak*

UDK: 811.163.42'35"18/19"
811.163.3'35"18/19"

I u hrvatskoj i u makedonskoj jezičnoj praksi jezikoslovni su razlozi – uz tradicijske, pa i političke – išli u prilog pravopisnom raspletu u korist fonološkoga pravopisa, koji se dogodio u hrvatskoj sredini u posljednjem desetljeću XIX. st., a u makedonskoj sredini potkraj prve polovice XX. st. Hrvatsku i makedonsku slovopisnu (grafijsku) i pravopisnu (ortografsku) praksu uspoređujemo na sljedeći način: 1. Hrvatska: Josip Partaš, Pravopis jezika ilirskoga, Zagreb, 1850; književni jezik kao objedinjujući čimbenik kojemu priliči morfonološko pisanje. Makedonska: Konstantin M. Petković, Rječnik, Zbirka poslovice, Popis osobnih imena (oko 1848). 2. Hrvatska: Marcel Kušar, Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom), Dubrovnik, 1889; vjerno bilježenje glasova, s mogućim ustupcima etimologiji. Makedonska: Krste Misirkov, Za makedonckite raboti, Sofija, 1903. 3. Hrvatska: Ivan Broz, Hrvatski pravopis, Zagreb, 1892, 1893; pravopis uglavnom zasnovan na fonološkom načelu. Makedonska: Blaže Koneski, Krum Tošev, Pravopis na makedonskiot literaturen jazik, Skopje, 1950.

Ključne riječi: *hrvatski jezik, makedonski jezik, slovopis, morfonološki pravopis, fonološki pravopis, XIX. st., XX. st., Konstantin M. Petković, Marcel Kušar, Krste Misirkov, Ivan Broz, Blaže Koneski, Krum Tošev*

1.

Na početku rada navodimo misao Marka Samardžije, koja je ujedno *moto* našeg teksta: *...može se zaključiti da je XIX. stoljeće uistinu bilo (čak unatoč romantizmu nepoetično?) stoljeće velikih promjena: u politici, društvenim odnosima, gospodarstvu, trgovini, pravu, znanosti(ma), umjetnosti(ma), književnosti, modi... A sve te velike promjene u izvanjezičnoj zbilji, po naravi stvari, nisu mogle ne ostaviti traga u europskim (književnim) jezicima neprestano ih izlažući kušnjama novih komunikacijskih potreba i izazovima dogradnje njihove polifunkcionalnosti* (Samardžija, 2014: 7).

2.

Cilj je ovog rada¹ pokazati da su se u hrvatskoj i u makedonskoj sredini odvijali usporedni procesi glede slovopisnih i pravopisnih rješenja, neovisno o tome što je u hrvatskoj kulturi „pobijedila” latinica, a u makedonskoj ćirilica.

Bez obzira na to što su se rasprave o rješavanju slovopisnih i pravopisnih pitanja u hrvatskoj sredini odvijale na mahove vrlo polemično, neki smatraju – kaotično, sve se te rasprave svode na jedno: istaknuti hrvatsku posebnost u okviru južnoslavenske i/ili slavenske zajednice (Sebba, 2007: 35–49).

Makedonska sredina takve je rasprave imala u drugoj polovici XIX. stoljeća u tijeku procesa rješavanja slavenskog („bugarskog”) jezičnog pitanja u Turskom Carstvu (usp. diskusiju Partenija Zografskog, koji nastoji dokazati da je makedonski jezik, odnosno zapadnomakedonsko dijalekatsko područje „milozvučnije” i da upravo ono ima biti osnova budućega zajedničkog jezika Slavena u Turskom Carstvu (Spasov 2005: 31–48)). Koliko je nama poznato, makedonski su intelektualci onoga vremena prije svega u praksi rješavali slovopisna i pravopisna pitanja na isti i/ili sličan način kao i hrvatski intelektualci.

Prvo je potrebno pojasniti neke moguće terminološke dvojbe. U radu se, dakako, daje prednost nazivima *fonološko* odnosno *morfonološko načelo*, tj. *fonološki* odnosno *morfonološki pravopis*², uz napomenu da poimanje fonološkog pisanja prije svega uzima u obzir izgovor, poštujući (ako je potrebno) morfemske granice unutar riječi, dok se fonološko („fonetsko”) pisanje bazira najprije na prirodnom (neusiljenom) izgovoru.³

Cilj nam je također osvijestiti da su i hrvatski i makedonski intelektualci prolazili kronološki isti i/ili sličan put u odnosu na odabir slovopisnih i pravopisnih rješenja: najprije su koristili morfonološki pravopis, a kao reakcija na to priklonili su se izrazitijem fonološkomu pravopisu (usp. *hrvacki – makedoncki*), da bi se na kraju priklonili umjerenom fonološkom pravopisu (s nekim morfonološkim posebnostima), distingvirajući se nekim rješenjima u odnosu na ostale (južno)slavenske jezike (za hrvatski, usp. Brozović 1985: 1–15; Čužić 2014).

¹ Ovom prilikom htjeli bismo se najtoplije zahvaliti dr. sc. Tomislavu Čužiću, aktualnom lektoru hrvatskog jezika na Filološkom fakultetu „Blaže Koneški” u Skopju, na korisnim sugestijama i strpljivosti prilikom iščitavanja ovoga rada.

² Budući da su se u prošlosti za te pojmove koristili nazivi *fonetski* i *etimološko načelo*, tj. *fonetski* odnosno *etimološki pravopis*, te ćemo nazive ponegdje stavljati u navodnicima.

³ Vidjeti analogiju s tzv. prirodnom fonologijom: <http://www.ling.fju.edu.tw/phono/Natural%20Phonology.htm> (pristupljeno 24. 11. 2015).

Krajnji je cilj rada pokazati da se u hrvatskom slučaju većim priklanjanjem nekim morfonološkim rješenjima ističe glasovna (tj. slovopisna) i fonotaktička (tj. pravopisna) posebnost hrvatskoga jezika, dok se u makedonskom slučaju većim priklanjanjem fonološkim rješenjima ističe glasovna (tj. slovopisna) i fonotaktička (tj. pravopisna) posebnost makedonskoga jezika.

(Neka nam bude dopušteno da i ovom prigodom naznačimo starije veze između hrvatskih i makedonskih intelektualaca. Navodimo dva primjera, Konstantin M. Petković⁴ (v. u Spasov 2005: 348–349) darovao je Ivanu Kukuljeviću Sakcinskome svoju knjigu *Boris* (1853) sljedećim riječima:

Gospodinu I. Kukuljeviću

Sakcinskome u znak

visokog štovanja i bratske

slavjanske ljubve.

U Carigradu 10/22 juna 1853.

Drugi je primjer prvi hrvatsko-makedonski rječnik dodan *Zborniku braće Miladinov* (Zagreb, 1861) kao „težnja da makedonske riječi budu što prikladnije protumačene hrvatskom čitatelju” (Stolac, Vlastelić, 2009: 301–313)).

3.

Tijekom XIX. stoljeća stvaraju se različita rješenja u odabiru slova, dok se pojedini pravopisni odabiri prestaju smatrati isključivo praktičnim pitanjima, pa se tako u pravopisnim i slovopisnim rješenjima počinju prepoznavati i različite nacionalno-političke opcije. To vrijedi, manje ili više, za cijelu južnoslavensku zajednicu. Politička opcija u to je vrijeme bila stvoriti južnoslavensko zajedništvo, kulturno i jezično, suprotstavljajući se istodobno austrougarskom i ruskom utjecaju. Inspiracija je svakako dolazila iz poljske⁵ i češke⁶ sredine. Južnoslavenska ideja imala je i drugo obličje, nametanje srpskog jezičnog idioma na širem južnoslavenskom području, koje možemo prepoznati u djelu Ilije Garašanina *Načertanije* (1844), a u tom svjetlu treba promatrati i neke Vukove ideje. Slične ideje zastupala je i rana slavistika u radovima Dobrovškoga i Šafařika⁷.

Ovdje afirmiramo tezu da je češki preporod (kraj XVIII. i početak XIX. st.) bio ključan političko-kulturni pokret u poticaju rješavanja južnoslavenskih jezičnih i (dalje)

⁴ Riječ je o rukopisu koji je prvi put cjelokupno objavljen u Spasov, 2005. Rukopis je pronašao Aleksandar Spasov u osobnome arhivu Sreznjevskoga u AN SSSR f. 216, op. 3, br. 378. tijekom svog studijskog boravka 1957. godine.

⁵ Podsjetimo se akcije poljsko-litavskog plemića Adama Jerzyja Czartoryskog koji je imao plan obnoviti poljsko-litavsku zajednicu povezanu s Česima, Slovcima, Madarima, Rumunjima i svim Južnim Slavenima. Formiranje te zajednice trebale su potpomognuti francuska, britanska i turska strana. Malo je poznato da su Poljaci formirali svoju „udругu” u Istanbulu, a sam Czartoryski založio naselje Polonezköy (Adampol) u 1842. u okolici današnjeg Istanbula (<http://en.wikipedia.org/wiki/Polonezk%C3%B6y>, pristupljeno 14. 1. 2015).

⁶ Sjetimo se stavova Mariana Zdziechowskog, Feliksa Konecznog i Zygmunta Stefańskog o južnoslavenskim narodima (Čuka 2012).

⁷ Usp. polemiku s Vukovim idejama, Bogoslava Šuleka, Ante Starčevića, Adolfa Vebera Tkalčevića i drugih.

pravopisnih pitanja, stvarajući uzor morfonološkog, odnosno „etimološkog” pisanja. Sljedeći je korak bio priklanjanje fonološkom („izgovornom”) pisanju, opet s jasnim ciljem isticanja nacionalne i jezične samostalnosti. Odabir slova proizlazi iz potrebe da se točno označe glasovi (fonemi) jednog jezika ili dijalekta, te potreba da se točno označi izgovor riječi.

Moramo uzeti u obzir da je Vukova reforma srpskog jezika i pravopisa dala poticaj ovim procesima, osobito zato što su je podržavali autoriteti slavistike, kao što su Kopitar, braća Grimm i ostali. Ali, s druge strane, postojeća crkvenoslavenska pismena tradicija, kao i suvremeni ruski književni jezik, stvaraju otpor prema fonološkom („fonetskom”) pisanju, preferirajući morfonološko pisanje.

4.

Kada je riječ o pravopisu, Gajev morfonološki („etimološki”) pristup 30-ih godina XIX. st. oslanja se dijelom na Pavla Rittera Vitezovića, a dijelom i na češka rješenja. Taj je pristup uvjetovan dvjema komponentama: s jedne strane ilirizmom (usmjerenim prema svim Južnim Slavenima), a s druge hrvatskim narodnim preporodom.

U drugoj polovici XIX. stoljeća neki hrvatski filolozi (Armin Pavić, Tomo Maretić) zagovaraju tezu da je stari hrvatski pravopis „fonetski”, a da je „etimološki” uveo Gaj, iako su istraživanja pokazala da se dotad fonološko i morfonološko načelo isprepleću. Zbog toga su zagovaranje „fonetskog” pravopisa smatrali povratkom hrvatskoj pravopisnoj tradiciji. Time se Vukov utjecaj označava sekundarnim.⁸

5.

Kod južnoslavenskih naroda koji su koristili ćirilicu situacija je bila složenija jer se nije mogao izbjeći utjecaj crkvenoslavenskoga naslijeđa. Najprije se kod Makedonaca i Bugara javila konkurencija u izboru između grčkog pisma (alfabet) i ćirilice (Detrez 2008: 151–175). Pisanje grčkim pismom (alfabetom) pomoglo je naime uvođenje fonološkog („fonetskog”) pisanja jer jednostavno nije postojala potreba za „etimologiziranjem” pravopisa⁹ (Koneski 1993: 9–32). Nadalje, Vukova reforma imala je utjecaja i kod Makedonaca i kod Bugara. Tako npr. bugarski preporoditelj Ivan Dobrovski u časopisu *Mirozrenija* (1850) predlaže „fonetski” princip pravopisa bugarskog jezika, što nailazi na žestoke kritike kod nekih bugarskih preporoditelja. Pravopis iz 1945. odnosno 1950. konačno je doveo do suvremenog ćiriličnog i fonološkog rješenja za makedonski jezik (Spasov 2008: 403–431).

Hrvatsku i makedonsku grafijsku i ortografsku praksu možemo taksativno usporediti na sljedeći način: 1. Hrvatska strana: književni jezik kao tradicionalni objedinjavajući čimbenik kojem priliči morfonološko pisanje; odabir štokavske osnovice („etimološko”

⁸ Maretićeva studija *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskim slovima* (1889) na primjeru pravopisa starih (slavonskih, bosanskih, dalmatinskih i dubrovačkih) hrvatskih pisaca.

⁹ U vezi s makedonskom jezičnom praksom treba napomenuti da postoji jedan udžbenik izdan u Grčkoj pod nazivom *Abecedar* (1925) u kojem je primijenjena latinica. Makedonska glagoljska pismenost kratkoga je vijeka (do XII. stoljeća). U južnoj Makedoniji (danas uglavnom u sastavu Republike Grčke), a i šire, riječkom XVIII. i posebice XIX. stoljeća afirmirala se uporaba grafijski, a i ortografski prilagođenog alfabeta makedonskom jeziku (prijevod *Konikovskog evanđelja*, 1852) (Lindstedt, Spasov i Nuorluoto 2008).

pisanje, dijakritička grafija); ilirski pokret; suprotno kasnijem shvaćanju hrvatskih vukovaca, Josip Partaš objavljuje *Pravopis jezika ilirskoga*, Zagreb, 1850. (afirmira gore prikazanu koncepciju). Makedonska strana: Konstantin M. Petkovič, *Rječnik, Zbirka poslovice, Popis osobnih imena* (oko 1848), pored naklonjenosti morfonološkom pisanju, u njegovim je grafijskim i ortografskim rješenjima zamjetan i Vukov utjecaj.¹⁰ Kod Petkovića imamo očigledno nezadovoljstvo naslijeđenim rješenjima iz crkvenoslavenske tradicije i pokušaj da se ponude primjerenija rješenja. Ta se rješenja jednim dijelom možda oslanjaju na rješenja ilirske grafije, iako treba uzeti u obzir i ugledanja na Vuka. 2. Hrvatska strana: Marcel (Marćel) Kušar, uvjereni „fonetičar” koji teži dosljednosti i zadaću pisma vidi u što vjernijem bilježenju glasova (fonema), s mogućim ustupcima „etimologiji”, objavljuje *Nauku o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*, Dubrovnik, 1889. Makedonska strana: Krste Misirkov, *Za makedonckite raboti*, Sofija, 1903. Misirkovljeva stajališta iznenađujuće su bliska Kušarovim. 3. Hrvatska strana: Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*¹¹, Zagreb, 1892, 1893; Brozov pravopis uglavnom je zasnovan na fonološkom načelu. Makedonska strana: Blaže Koneski, Krum Tošev, *Pravopis na makedonskiot literaturnen jazik*, Skopje, 1950. Zbog nepovoljnih sociolingvističkih i političkih prilika analogna stajališta kod Makedonaca pojavit će se pola stoljeća kasnije.¹²

Na ovom mjestu potrebno je još obrazložiti pristup komparaciji kojom se ovdje bavimo. Ako s jedne strane komparativno postavimo Partašev pravopis, vidimo kod njega morfonološki („etimološki”) pristup, s težištem na hrvatsku i slavensku pisanu tradiciju. Tom pristupu u jednom dijelu (u *Rječniku*) odgovaraju Petkovićeve pravopisna rješenja, pa su u tom smislu Partaš i Petkovič itekako usporedivi. S druge strane, Kušarov je pravopis naklonjen bilježenju prirodnog (neusiljenog) izgovora, koji je u biti antitradicijske naravi. Tom pristupu odgovara Petkovič u *Zbirci poslovice* i *Popisu osobnih imena*, kao i, eksplicite, Misirkovljevi pravopisni principi. Nasuprot morfonološkim koncepcijama u hrvatskom slučaju stoje Brozova rješenja, a u makedonskome slučaju rješenja koja su postavili Koneski i Tošev. U tom smislu današnji pravopise hrvatskoga i makedonskog standardnog jezika opisujemo kao umjereno fonološke.

6.

U produžetku slijedi naša iscrpna analiza hrvatskih i makedonskih autora označenih u tablicama te njihovih djela navedenih u literaturi.

¹⁰ U *Rječniku* prevladavaju tradicionalna pravopisna rješenja, pored prisutnosti suvremenih rješenja, dok u *Zbirci poslovice* i *Popisu osobnih imena* dominiraju suvremena rješenja, tako da je s jedne strane Petkovič bliži Partašu, i to se uspoređuje u radu, a s druge strane blizak i Kušarovim rješenjima, što se također uspoređuje u radu.

¹¹ *Hrvatski pravopis* Ivana Broza (priredio Dragutin Boranić), 1904, 1906, 1911, 1915.

¹² Zajednički je nazivnik Kušara s jedne i s druge Misirkova te Petkovića u *Zbirci poslovice* i *Popisu osobnih imena* otklanjanje od tradicionalnoga načina pisanja, iako se u oba slučaja ne radi o pravopisnim rješenjima u užem smislu jer se tip *makedonck* ne tiče pravopisno problematične fonotaktike, nego preuzimanja regionalnog izgovornog uzusa. Kod Misirkova se vidi težnja da se istakne posebnost u odnosu na druge govore odnosno jezike (bugarski i srpski), tj. njegov je pristup antitradicijski.

7.

Usporedba slovoписних sustava

Josip Partaš (1850) ¹³	Konstantin Petkovič (1848) ¹⁴
A a, B b, C c, Č č, Ć ć, D d, Dj dj, E e, È è, Ě ě, F f, G g, Gj gj, H h, I i, J j, K k, L l, Lj lj, M m, N n, Nj nj, O o, P p, R r, S s, Š š, T t, Tj tj, U u, V v, Z z, Ž ž	<i>Rječnik</i> zaglavna slova: А а, Б б, В в, Г г, Д д, Е е Ж ж, З з, И и, К к, Л л, М м, Н н, О о, П п, Р р, С с, Т т, У у, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Я я, Ю ю rješenja u tekstu: Г г/ Гя гя/Б б/ Гю гю/ Г' г'/Гъ гъ, S s/Дз дз, ЈС јс/Ї њ /Ъ ъ /Ѣ ѣ/Ля ля/Ль ль/ Лю лю; Ня ня/Нъ нъ/Нје нје /Нѣ нѣ, К к/Кя кя/Кю кю/Ѣ ѣ, К' к'/ К' к'/ Къ къ/Дж дж, ъ, ѣ, Ѣ
Marcel Kušar (1889) ¹⁵	Konstantin Petkovič (1848)
A a, B b, C c, Č č, Ć ć, D d, Đ đ, E e, F f, G g, G g, H h, I i, J j, K k, L l, Lj lj, M m, N n, Ń ń, O o, P p, R r, S s, Š š, T t, U u, V v, Z z, Ž ž, X x) ¹⁶	<i>Poslovice</i> rješenja u tekstu: Гј гј, Ј ј/Ї њ, Лј лј, Нј нј/Ня ня/Нъ нъ/Н' н', Кј кј/Къ къ/ Ке ке/Ѣ ѣ, Дж дж, ъ, ѣ <i>Popis osobnih imena</i> zaglavna slova: А а, Б б, В в, Г г, Д д, Ж ж, З з, И и, Ј ј, К к, Л л, М м, Н н, О о, П п, Р р, С с, Т т, Ц ц, Х х, Я я, rješenja u tekstu: Гю гю/Гі гі/Гј гј, Е е/Ѣ ѣ, І і, Ї њ, Лю лю, У у, Ф ф, Ч ч, Дж дж, Ш ш, Щ щ, Ю ю ъ
Marcel Kušar (1889)	Krste Misirkov (1903)
A a, B b, C c, Č č, Ć ć, D d, Đ đ, E e, F f, G g, G g, H h, I i, J j, K k, L l, Lj lj, M m, N n, Ń ń, O o, P p, R r, S s, Š š, T t, U u, V v, Z z, Ž ž, X x	А а, Б б, В в, Г г, Д д, Г' г', Е е, Ж ж, З з, И и, І і (Ї њ), К к, Л л, Л' л', М м, Н н, Н' н', О о, П п, Р р, С с, Т т, К' к' (К к/К' к'), У у, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Дж дж, Ш ш
Ivan Broz (1892)	Blaže Koneski, Krum Tošev (1950)
A a, B b, C c, Č č, Ć ć, D d, Dž dž, Đ đ, E e, F f, G g, H h, I i, J j, K k, L l, Lj lj, M m, N n, Nj nj, O o, P p, R r, S s, Š š, T t, U u, V v, Z z, Ž ž	А а, Б б, В в, Г г, Д д, Г' г', Е е, Ж ж, З з, S s, И и, Ј ј, К к, Л л, Љ љ, М м, Н н, Њ њ, О о, П п, Р р, С с, Т т, К' к', У у, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Џ џ, Ш ш

¹³ Badurina (2002: 37–72).¹⁴ U zaglavnim slovima K. Petkovič upotrebljava rusku (tradicionalnu) ćirilicu, dok su u tekstu slovoписna rješenja prilagodena makedonskom glasovnom (fonemskom) sustavu. Čini se da nije imao hrabrosti primijeniti svoja slovoписna rješenja u zaglavnim slovima u *Rječniku* zbog „autoriteta” pisane tradicije, dok u *Popisu osobnih imena* upotrebljava i / kao zaglavno slovo.¹⁵ Badurina (2007: 49–60).¹⁶ Radi se o „marginalnom” fonemu dz koji se prema Kušaru koristi vrlo ograničeno (nekoliko riječi) u nekim govorima, npr. u dubrovačkom govoru te nekim crnogorskim govorima, kao posljedica moguće romanizacije na fonološkoj razini.

8.

Usporedba: Josip Partaš (1850) naspram Konstantina Petkoviča (*Rječnik*, 1848)**8.1.** Slovoпис: Partaš je dosljedniji u izboru slova, dok se kod Petkoviča vidi izrazito kolebanje.

	Josip Partaš (1850)	naspram	Konstantin Petkovič (<i>Rječnik</i> , 1848)
/g'/	gj, dj		гј / г' / г / гъ / ѣ / гя/ гю / гъ
/r/	è (pèrst)		ъ, ь (бърго, црѣвенъ, срѣна // вълци)
etim. /ě/	ě (cvět)		е / ѣ (цвекъе // цвѣтъе)
/j/	j		ј / њ / ѣ / ю / ѣ / је / ја
/lj/	lj		лј / љ / љя / љѣ / лю
/nj/	nj		нј / њ / њя / њѣ / ње
/k'/	tj		ќ / к' / к / къ / ѣ / кј / кя / кю
/dž/	dj (djamia)		дж (манджа)
/dz/	∅		с / з / дз (сумпулъ // зумпулъ // дзумпулъ)

8.2. Pravopis: Partašev je pristup pravopisu morfonološki, kao i Petkovičev s tim da taj ima veći broj primjera s „fonetskim” pisanjem. Petkovič na kraju riječi dosljedno (tradicionalno) piše ъ/ь.

Josip Partaš (1850)	naspram	Konstantin Petkovič (<i>Rječnik</i> , 1848)
Prefiks-osnova-sufiks:		
nejednačenje (morfonološko pisanje):		
raz-svět-en, vitez-ki		из-цел-енъ, Бож-ко, враб-пи
jednačenje:		
∅		от-пред-и, врап-че
Kraj riječi:		
bez obezvučenja (tradicionalno pisanje):		
mozag, vitez, štj-av		глогъ, бувъ
s obezvučenjem:		
∅		мирасъ

9.

Usporedba: Marcel Kušar (1889) naspram Konstantina Petkoviča (*Poslovice, Popis osobnih imena* 1848)

9.1. Slovo: Kušar je dosljedniji u izboru slova, dok se kod Petkoviča vidi manje kolebanje u odnosu na *Rječnik*.

	Marcel Kušar (1889)	naspram	Konstantin Petkovič (<i>Poslovice, Popis osobnih imena</i> 1848)
/g'/	đ		гј / гю / гѣ / ги
/r/	г, ег, ар (čvrst, drnuti, dernuti, darnuti)		рѣ / ѣр (грѣждана, гѣрбан)
etim. /ě/	и, е, је, ије (htio, pjeti, sijed, krepost)		е / ѣ (Бадѣ, Бане, Цѣна)
/i/	и		и / і
/j/	ј		ј / ѣ / я / ѣ
/l/	љ		лј / лю
/n/	њ		нј / нь / ня / н'
/k'/	ќ		кј / ке / къ / њ
/dž/	џ (prkožgija)		дж (Джуджо)
/dz/	х		Ø

9.2. Pravopis: Kušarov je pristup pravopisu „fonetski“, što znači da se više poštuje izgovor u odnosu na oblik riječi, iako nedosljedno. Očigledno, kod Kušara i kod Petkoviča ne javlja se obezvučenje na kraju riječi. Petkovičev pristup u *Poslovicama* i *Popisu osobnih imena* više je fonološki u odnosu na *Rječnik*. Na kraju riječi nedosljedno se pišu ѣ/ѣ.

Marcel Kušar (1889)	naspram	Konstantin Petkovič (<i>Poslovice, Popis osobnih imena</i> 1848)
Prefiks-osnova-sufiks:		
nejednačenje (morfološko pisanje):		
drž-ka-ti, cijev-ka		из-цел-енѣ, Бож-ко, враб-ши
jednačenje:		
op-kol-iti, svad-ba, goz-ba		от-пред-и, врап-че
Kraj riječi:		
bez obezvučenja (tradicionalno pisanje):		
prijel-az, bijeg		глогѣ, бувѣ
s obezvučenjem:		
Ø		мирасѣ

10.

Usporedba: Marcel Kušar (1889) naspram Krste Misirkova (*Za makedonckite raboti*, 1903)

10.1. Slovo: Izrazito je naglašena analogija između Kušara i Misirkova u odnosu na izbor slova, što znači da su dosljedniji u priklanjanju fonološkome pravopisnom načelu.

	Marcel Kušar (1889)	naspram	Krste Misirkov (<i>Za makedonckite raboti</i> , 1903)
/g'/	đ		г'
/r/	г, ег, ар (čvrst, drnuti, dernuti, darnuti)		р (држа(в)и)
etim. /ě/	и, е, је, ије (htio, pjeti, sijed, krepost)		е (цело)
/j/	ј		ј / ѣ (samo jednom, str. 2.: руско-австријски)
/l/	љ		л'
/n/	њ		н'
/k'/	ќ		к' (kie: samo jednom, str. 2)
/dž/	џ (prkožgija)		дж
/dz/	х		дз

10.2. Pravopis: Misirkovljev pristup više je fonološki, što znači da se poštuje izgovor u odnosu na oblik riječi, s određenim brojem iznimaka. U tom smislu „v“ u više slučajeva kod osnovnih riječi prelazi u „f“. Kod oba autora susrećemo uporabu likova sa završetkom na *-cki* na mjestu tradicionalnog *-ski*: *hrvac*ki – *makedon*cki.

Marcel Kušar (1889)	naspram	Krste Misirkov (<i>Za makedonckite raboti</i> , 1903)
Prefiks-osnova-sufiks:		
nejednačenje (morfološko pisanje):		
od-sje-ći		без-полезн-ата, пред-стара-ла, не-об-ходн-ост, об-шчо, под-држ-ка
jednačenje:		
op-kol-iti, svad-ba, za-mjed-ba, goz-ba		рас-цепуа-ине, бес-полез-ни, блис-ки, македон-ци
čuvanje i gubljenje morfemske granice/uporaba nastavka <i>-cki</i> na mjestu <i>-ski</i> :		
pod-crt-ati		под-држ-ка, пред-стаи-тел
hrvac-ki (< Hrvat-ski)		македон-ци
Kraj riječi:		
bez obezvučenja (tradicionalno pisanje):		
prijel-az, bijeg		дел-еж, од, кнез, полу-остров, крив
s obezvučenjem:		
Ø		сакаф, ниф, влаф

11.

Usporedba: Ivan Broz (1892) naspram *Pravopis na makedonskiot jazik* (Komisija, 1945; Koneski, Tošev, 1950)

11.1. Što se tiče slovomisa, rješenja su sljedeća: hrvatski dvoslovi (digrafi) lj, nj i dž u naspram makedonskih jednoslova љ, њ и џ.

	Ivan Broz (1892)	naspram	<i>Pravopis na makedonskiot jazik</i> (Komisija, 1945.; Koneski, Tošev, 1950)
/g'/	đ		џ
/r/	r, er, ar (gr'oce, za'rzati, krv, crkva)		p (za'p'ra, krv, црква)
etim. /ě/	je, ije (bijeda, dijete, vrijeme, bjesnoća, mljekara)		e (беда, дете)
/j/	j		ј
/lj/	lj		љ
/nj/	nj		њ
/k'/	ć		ќ
/dž/	dž (tobdžija)		џ
/dz/	Ø		s

11.2. Pravopis: U odnosu na obezvučenje i ozvučenje i hrvatski pravopisi (Broz, Bora- nić) i makedonski pravopisi (pravopis komisije iz 1945, Koneski, Tošev) u osnovi čuvaju fonološki („izgovorni“) pristup, ali s druge strane (na granicama prefiksa, osnove i sufiksa) donose i neka morfonološka rješenja, s tim što su tom slučaju makedonska rješenja u skladu s izgovorom „konzervativnija“ (hrv. *bezakonje* naspram mak. *беззаконие*; hrv. *rašćupati* naspram mak. *расчешла*), poštuju zapadnomakedonski izgovor („gomilanje“ konsonanta) (Badurina 2006: 145–158). Neka su rješenja jednaka (*išarati* naspram *ишара*; *besraman* naspram *бесрамен*) s obzirom na pojednostavljivanje konsonantskih skupina u zapadnomakedonskom izgovoru, narječju koje je uzeto za osnovu suvremenog standardnog makedonskog jezika.

Ivan Broz (1892)	naspram	<i>Pravopis na makedonskiot jazik</i> (Komisija, 1945; Koneski, Tošev, 1950)
Prefiks-osnova-sufiks:		
nejednačenje (morfonološko pisanje):		
grad-ski, srod-stvo, ovca		град-ски, род-ство, господ-ствен, пред-ци, мрав-ка, овч-ар, рож-та, заповед-та
jednačenje:		
srđz-ba, nozdruva, grož-đe		теш-ка, свад-ба
čuvanje i gubljenje morfemske granice		
iš-čekiv-ati, beš-ćut-an, raš-ćup-ati, iš-ćušk-ati		рас-чешл-ам, из-сир-а, раз-зелен-ам, над-дав-ам, от-тука, од-дел-ам, ис-чешл-ам, бес-чест-ам
i-šar-ati, raš-ir-iti, i-sje-ći, ras-je-ći, be-smrt-an		и-шар-а, ра-шир-и, и-сеч-ам, ра-сеч-ам, бе-смрт-ен
be-zakon-je, be-sram-an		без-закон-ие, бе-срам-ен
Kraj riječi:		
bez obezvučenja:		
mraz, dožd		мраз, снег, зед-ов, дожд
s obezvučenjem:		
Ø		Ø

12. Zaključci

12.1. Pitanje slovomisa i pravomisa složeno je zbog (najmanje) dvaju razloga, a to su:

- lingvistički,
- politički.

12.2. Slovomisna i pravomisna rješenja imaju za cilj:

- razdvojiti jezike,
- ujediniti/približiti jezike i narode.

12.3. Oko svih se rješenja razvijaju diskusije u kojima su „svi u pravu” i „svi u krivu” (Kompromis je: „tradicija kao obveza”).

12.4. U hrvatskom slučaju morfonološka rješenja označavala bi posebnost u odnosu na „srpska” („vukovska”) rješenja te „bliskost” s češkim rješenjima, što ne predstavlja problem „gubljenja” posebnosti zbog znatnih razlika između tih dvaju sustava. „Fonološka rješenja” označavala bi približavanje „vukovskim rješenjima”.

12.5. U makedonskom slučaju fonološka rješenja označavaju „isticanje” posebnosti (Misirkov), osobito u odnosu na bugarski književni jezik, dok su ranija morfonološka rješenja (Petković) označavala bliskost Slavena (današnjih Makedonaca i današnjih Bugara) u Turskom Carstvu, a i šire, jer se na primjer *ѣ* moglo izgovarati kao „ja” (bugarski) ili „e” (makedonski).

12.6. Ipak, mora se istaknuti da čisti fonološki pravopis (Kušar – Misirkov) nije prihvaćen kao konačno rješenje, odnosno prihvaćen je umjereno fonološki pravopis, koji ima i morfonoloških rješenja (Broz – Koneski, Tošev).

12.7. Usporedba makedonske i hrvatske jezične prakse ukazuje na to da su jezikoslovni razlozi – uz one tradicijske, pa i političke – ipak išli u prilog pravopisnom raspletu u korist umjerenog fonološkog pravopisa, koji se dogodio u hrvatskoj sredini u zadnjem desetljeću XIX. stoljeća, a u makedonskoj sredini na kraju prve polovice XX. stoljeća.

Literatura

Abecedar (1925) Atina.

Badurina, Lada (2002) „Počeci hrvatske pravopisne norme”, u: *Josip Partaš, Pravopis jezika ilirskoga, Zagreb 1850*, pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, str. 37–72.

Badurina, Lada (2006) „Hrvatska pravopisna norma u XX. stoljeću”, u: *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 145–158.

Badurina, Lada (2007) „O pravopisnoj koncepciji Marčela (Marcela) Kušara”, u: *Zadarski filološki dani 1, Zbornik radova za znanstvenog skupa održanoga 20. i 21. svibnja*, Zadar, str. 49–60.

Broz, Ivan (1892) *Hrvatski pravopis*, Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm.-zemaljske vlade, Zagreb [pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2014].

Broz, Ivan; Boranić, Dragutin (1906) *Hrvatski pravopis*, Kr. hrv.-slav.-dalm.-zemaljska vlada, Zagreb.

Brozović, Dalibor (1985) „Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće (O jednom razvojnom zaokretu u hrvatskome književnom jeziku)”, *Jezik*, god. 33, br. 1, str. 1–15.

Ćuka, Aleksander (2012) *Konflikty ideowe w Słowiańszczyźnie południowej na przełomie XIX i XX wieku według „słowianofilów krakowskich”*. Uniwersytet Jagielloński, Krakow.

Ćužić, Tomislav (2014) „Morfološki aspekti pravopisne norme”, *Rasprave Časopisa Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 40, br. 1, str. 93–110.

Detrez, Raymond, (2008) „Ezik i literatura v „romejskata” obšnost”, u: *Tožmość a język w perspektiwie slawistycznej*, Uniwersytet Opolski – Institut Filologii Polskiej, Opole, 151–175.

Koneski, Blaže (1993) „Makedonskiot literaturnen jazik”, u: *Referati na makedonskite slavisti za XI međunaroden slavistički kongres vo Bratislava*, MANU, Skopje, str. 9–32.

Koneski, Blaže, Tošev, Krum (1950) *Makedonski pravopis so pravopisen rečnik*, Državno knigoizdatelstvo na NR Makedonija, Skopje.

Kušar, Marcel (Marčel), *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*, Naklada piščeva, Dubrovnik, 1889 [pretisak Pergamena, Zagreb 2009].

Lindstedt, Jouko; Spasov, Ljudmil; Nuorluoto, Juhani (2008) *The Konikovo Gospel – Konikovsko Evangelie: Bibl. Patr. Alex. 268 (Commentationes Humanarum Litterarum 125)*, Societas Scientiarum Fennica, Helsinki.

Makedonski pravopis (1945) Državno izdavačko pretprijatie, Skopje.

Misirkov, Krste (1974) *Za makedonckite raboti*, Institut za makedonski jazik „Krste Misirkov”, Skopje.

Partaš, Josip (1850) *Pravopis jezika ilirskoga*, Tiskom bratije Županah, Zagreb [pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002].

Samardžija, Marko (2014) *Hrvatski jezik u stoljeću velikih promjena*, Vlastita naklada, Zaprešić.

Sebba, Mark (2009) „Sociolinguistic approaches to writing systems research”, *Writing Systems Research*, Vol. 1, No. 1, str. 35–49.

Spasov, Ljudmil (2005) *Izbrani poglavja od istorijata na makedonskiot jazik – Bojata na jazikot, Del 1*, Kultura, Skopje.

Spasov, Ljudmil (2008) „The Konikovo Gospel in Macedonian Cultural History”, u: *The Konikovo Gospel – Konikovsko Evangelie: Bibl. Patr. Alex. 268 (Commentationes Humanarum Litterarum 125)*, Societas Scientiarum Fennica, Helsinki, str. 403–431.

Stolac, Diana; Vlastelić, Anastazija (2009) „Makedonsko-hrvatski rečnik na Konstantin Miladinov”, u: *Makedonsko-hrvatski književni kulturni vrski*, Institut za makedonska literatura, Skopje, str. 301–313.

SUMMARY

Ljudmil Spasov – Elizabeta Bandilovska-Ralpovska – Milica Petruševska

COMPARISON OF ORTHOGRAPHIC AND GRAPHIC SOLUTIONS IN CROATIAN AND MACEDONIAN LANGUAGE PRACTICE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY: MORPHOPHONOLOGICAL VERSUS PHONOLOGICAL ORTHOGRAPHY

In both Croatian and Macedonian language practices, linguistic – along with traditional and political – reasons went in favour of phonological orthographic outcome, which took place in the last decade of the 19th century in Croatian context and at the end of the first half of the 20th century in Macedonian context. Croatian and Macedonian graphic and orthographic practices are compared as follows: 1. Croatian: Josip Partaš, *Pravopis jezika ilirskoga*, Zagreb, 1850, morphological writing inherent to literary language as a unifying factor. Macedonian: Konstantin M. Petkovic, *Dictionary, Collection of proverbs, Collection of personal names*, (around) the year of 1852. 2. Croatian: Marč/ćel Kušar, *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*, Dubrovnik, 1889, authentic writing of speech sounds, with eventual exceptions in favour of etymology. Macedonian: Krste Misirkov, *Za makedonckite raboti*, Sofia, 1903. 3. Croatian: Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb, 1892, 1893, orthography mainly based on phonological principle. Macedonian: Blaže Koneski, Krum Tošev, *Pravopis na makedonskiot literaturnen jazik*, Skopje, 1950.

Key words: Croatian Language, Macedonian Language, graphic systems, morphological orthography, phonological orthography, XIX. st., XX. st., Konstantin M. Petković, Marčel Kušar, Krste Misirkov, Ivan Broz, Blaže Koneski, Krum Tošev

IV. OSTALE JEZIKOSLOVNE TEME

Petar Vuković

AUTONOMIJA STANDARDNOGA JEZIKA

*dr. sc. Petar Vuković, Filozofski fakultet u Zagrebu
izvorni znanstveni članak*

UDK: 811.163.42'26

Članak se bavi teorijskim, metodološkim i jezičnopolitičkim aspektima uporabe pojma autonomija standardnoga jezika u jezikoslovnoj kroatistici. Brozović i Katičić, koji ideju autonomije zastupaju, definiraju je kao neovisnost standardnoga jezika o dijalektnoj osnovici. Slijedom toga odbijaju intervencije koje zahtijevaju da se iz hrvatskoga standardnoga jezika uklone nenovoštokavski elementi. U radovima pripadnika Praške škole, iz kojih je pojam autonomije preuzet, ona se shvaća kao neovisnost suvremene standardnojezične norme o dijalektima, sociolektima, starijem jeziku i kodifikacijskim priručnicima. To je shvaćanje u jezikoslovnoj bohemistici dovelo do porasta empirijskih istraživanja stvarne jezične uporabe, koja su se nastavila razvijati i nakon što je ideja autonomije standardnoga jezika napuštena. U jezikoslovnoj kroatistici ideja autonomija poslužila je u prvom redu kao argument u protekcionističkoj jezičnoj politici, dok je važnost empirijskih istraživanja u svjetlu takve uporabe potisnuta u drugi plan. U članku se poziva na teorijsko i metodološko preispitivanje takva pristupa autonomiji te na osnaživanje empirijskih istraživanja stvarne suvremene jezične uporabe.

Ključne riječi: *autonomija, standardni jezik, dijalekt, hrvatski jezik, češki jezik, Praška lingvistička škola*

U teorijskom određenju standardnoga jezika u jezikoslovnoj kroatistici pojam *autonomija* već desetljećima ima središnju ulogu. Iako se u pojedinim radovima spominjao i prije,¹ njegova se uporaba osobito proširila nakon što ga je u svojoj utjecajnoj knjizi *Standardni jezik* iz 1970. popularizirao Dalibor Brozović. Brozović ondje autonomiju povezuje s elastičnom stabilnošću, o kojoj je u nas već i prije pisao Ljudevit Jonke (1961), te ta dva obilježja ističe kao ključne odlike standardnoga jezika:

Osnovne su značajke standardnosti autonomija i elastična stabilnost. One su međusobno povezane – standardni jezici s visokim stupnjem autonomije, dakle s malim mogućnostima za svjesne intervencije, ujedno su i stabilniji. To su standardni jezici

¹ O autonomiji standardnoga jezika Brozović piše već u svojim člancima „Prodor u naš ortoepeški standard” (1963/64) i „Slavjanske standartnye jazyky i sravnitel'nyj metod” (1967). Drugi od tih članaka objavljen je na hrvatskom kao prvo poglavlje knjige *Standardni jezik* (1970).

koji su se polako izgrađivali i nisu nastali svjesnim aktom pa prema tome ni nakon formiranja nisu bili lako podložni svjesnim intervencijama. U takvim se standardnim jezicima supstancija i struktura osnovice obično iskristalizirala dužim predstandardnim procesima u raznim vidovima pismenog jezika, s konvergentnim pravcima razvoja. Zato takvi standardni jezici imaju izrazite značajke 'artificijelnosti' i slabe značajke 'organičnosti' zbog visoke autonomije prema organskim idiomima. (Brozović 1970, 43)

Pod autonomijom standardnoga jezika Brozović dakle razumije njegovu neovisnost o dijalektnoj osnovici. Za razliku od dijalekata, koji se razvijaju spontano, standardni su jezici rezultat razvoja koji je u određenu stupnju umjetan i teče kroz različite oblike pismenosti (odatle njihova slaba „organičnost”, a izražena „artificijelnost”). S vremenom oni počinju postojati sami po sebi i kao takvi te stječu autonomiju čak i o onim dijalektima koji čine njihovu osnovicu. Brozović ističe kako se standardni jezici koji su postigli visok stupanj autonomije odlikuju i visokim stupnjem elastične stabilnosti, što znači da su mogućnosti za svjesne intervencije u njih izrazito ograničene.

Iako iz takve formulacije proistječe kako se s autonomijom standardnoga jezika kose zapravo svi tipovi svjesnih intervencija u nj, to uvjerenje među hrvatskim standardolozima nije steklo popularnost. Na tragu Brozovićevih razmatranja o suodnosu između standardnoga jezika i dijalekta, svoju su pozornost usmjerili na one intervencije koje su polazile sa stajališta da bi standardni jezik u što više svojih obilježja morao odražavati dijalektnu osnovicu. O tom svjedoči i sljedeća formulacija iz poznatoga članka Radoslava Katičića „Jezična kultura”, objavljenoga pet godina nakon Brozovićeve knjige:

Standardni jezik je često zasnovan na jednom dijalektu ili na kojem razgovornom jeziku široke uporabe, ali se onoga časa kad postane standardan oslobađa zavisnosti i od toga spontanoga jezika od kojega je potekao. [...] Za nas to znači da je prvi i temeljni zahtjev jezične kulture da se napokon i svjesno prereže pupčana vrpca što naš oblik standardne novoštokavštine veže s novoštokavskim dijalektima, da se i u razmišljanju, a ne samo u praksi, oni prestanu smatrati mjerilom standardnoga jezika ili njegovim trajnim izvorom. (Katičić 1975/76, 83)

Kako su standardni jezici općenito autonomni u odnosu na svoju dijalektnu osnovicu, ni hrvatski standardni jezik po svojim odlikama nije jednoznačno i isključivo novoštokavski niti bi se trebao ravnati svime onime što je tipično za noviju štokavicu.

Na prvi bi se pogled moglo učiniti da je ovdje posrijedi usko akademska rasprava, koja teško da bi mogla zanimati ikoga osim jezikoslovaca specijaliziranih za problematiku standardnih jezika. Ta je rasprava međutim imala barem dvije implikacije koje su prelazile granice lingvističke teorije. Prva je bila pedagoško-metodička – ako je standardni jezik autonoman, onda ni novoštokavci njime ne ovladavaju spontano, nego ga i oni moraju usvojiti organizirano u obrazovnom procesu: *Svi govornici moraju učiti standardni jezik, različite su samo teškoće koje pri tom susreću* (Katičić 1975/76, 83). Druga je implikacija bila još dalekosežnija jer se ticala pitanja koje je iz perspektive jezične politike i jezičnoga planiranja u onodobnoj Hrvatskoj vjerojatno bilo središnje. Većina intervencija protiv kojih su hrvatski standardolozi ustali s argumentom autonomije pozivala je naime na to da se iz hrvatskoga standardnoga jezika uklone oni njegovi elementi koji nisu jednoznačno novo-

štokavski, odnosno koji nisu zajednički za središnje južnoslavensko područje u cjelini. Iako se o tom nije uvijek govorilo otvoreno, to je ipak bilo dovoljno jasno. Primjerice sam Brozović na margini svojega izlaganja daje naslutiti kako autonomiju standardnoga jezika zapravo najviše ugrožavaju intervencije usmjerene na ujednačivanje (ali – dodaje radi ravnoteže – i na udaljšavanje) *varijanata hrvatskosrpskoga jezika* (Brozović 1970, 34–35). Ako je standardni jezik autonoman, onda je inzistiranje na intervencijama toga tipa bespredmetno. Promoviranje autonomije kao jedne od ključnih odlika standardnoga jezika pokazuje se iz toga gledišta kao jedna od diskurzivnih strategija kojima se u onodobnoj Hrvatskoj zagovarala protekcionistička jezična politika.²

Sam pojam *autonomija standardnoga jezika* predstavljan je pritom kao intelektualna stečevina progresivne lingvističke znanosti. I Brozović i Katičić isticali su naime kako je taj pojam, skupa s pojmom elastična stabilnost, preuzet iz programa jezične kulture Praške škole. Brozović tako u svojoj već spomenutoj monografiji piše: *Konceptija standardnoga jezika koje se pridržavam u ovom radu temelji se najvećim dijelom na shvaćanjima praške škole, u prvom redu novijim radovima akademika Havráneka. Razumije se, od dvaju ključnih pojmova, elastična stabilnost i autonomija standardnog jezika, ovdje je važan samo drugi* (Brozović 1970, 18). Isti izvor načelâ na kojima temelji svoj pristup navodi i Katičić: *Isbodište [jezične kulture] i dalje ostaju provjerena načela praške škole: autonomija standardnoga jezika i njegova elastična stabilnost* (Katičić 1975/76, 82). Brozovičeva i Katičićeva tvrdnja u jezikoslovnoj je kroatistici nakon toga prihvaćena kao pouzdana činjenica, unatoč tomu što je morala biti u najmanju ruku iznenađujuća svima onima koji su poznavali program jezične kulture Praške škole, uključujući tu i radove Bohuslava Havráneka koji su početkom 1970-ih bili noviji.³ Naime pojam *autonomija standardnoga jezika* u klasičnim radovima pražana iz 1930-ih uopće se ne pojavljuje – Ljudevit Jonke, koji je te radove temeljito poznao, toga je zacijelo bio svjestan pa sam o autonomiji vjerojatno zato nije ni pisao. Što se tiče autonomije u „novijim” Havránekovim radovima, situacija je bila nešto složenija, iako samo na površini.

Naime u jednom svojem članku iz 1947., u kojem sažimlje najvažnije rezultate međuratne Praške škole na području jezične kulture, Havránek u kontekstu izlaganja o književnom jeziku⁴ uistinu rabi pridjev *autonoman*. Pa ipak, iz načina na koji se njime služi teško da bi se moglo zaključiti kako je posrijedi poseban pojam, a još manje specifično načelo: *Književni jezik ima svoju autonomnu normu, koja postoji u samom jeziku i koju nije moguće poistovjećivati s njezinom boljom ili gorom kodifikacijom u jezičnim priručnicima niti ju je moguće podčinjavati prošlom jezičnomu stanju ili narodnomu jeziku, određenomu lokalno ili socijalno* (Havránek 1947/48: 14).⁵ Iz navedene formulacije proizlazi da autonoman nije

² Druga je takva strategija bilo poznato Jonkeovo načelo „piši kao što dobri pisci pišu” (usp. Vuković 2007).

³ O programu jezične kulture Praške škole usp. Vuković 2015.

⁴ Pripadnici Praške lingvističke škole i češki lingvisti općenito služe se terminom *književni jezik* u onom značenju koje u jezikoslovnoj kroatistici nakon Brozovićeve knjige pokriva termin *standardni jezik*. I u ovom ću se članku, u onim njegovim dijelovima u kojima pišem o programu jezične kulture Praške škole, zato služiti tim terminom.

⁵ [Spisovný jazyk má svou autonomní normu, existující v jazyce samém, kterou nelze ztotožňovat s lepší nebo horší její kodifikací v jazykových příručkách, ani podřizovat jí minulému stavu jazykovému nebo jazyku lidovému, omezenému místně nebo sociálně.]

književni jezik, nego njegova norma, i to ne samo u odnosu na dijalekte nego i na kodifikacijske priručnike, starije jezično stanje te sociolekte. Kad bi se i prihvarilo da pridjev *autonoman* u ovom Havránekovu članku nije upotrijebljen u svojem općem značenju, nego terminološki, sadržaj toga termina bio bi podosta drukčiji od onoga koji mu pripisuju Brozović i Katičić. No da bi se u potpunosti razumjelo o čemu Havránek ovdje zapravo piše, potrebno je vratiti se na njegov klasični rad iz 1932., u kojem uvodi razlikovanje norme i kodifikacije. Ti pojmovi, za razliku od autonomije standardnoga jezika, u programu jezične kulture Praške škole uistinu imaju središnju važnost.

Norma je za Havráneka *skup gramatičkih i leksičkih (strukturnih i izvanstrukturnih) jezičnih sredstava koja se pravilno upotrebljavaju* (Havránek 2015b, 83 [izvornik 1932]). Starija je lingvistika, ističe Havránek, o normi govorila samo u vezi s književnim jezikom, no nakon Saussurea jasno je da se svi jezični varijeteti odlikuju *kolektivnim sustavom konvencija*, tj. normom. Norma književnoga jezika razlikuje se od norme nestandardiziranih varijeteta samo po tom što je *jače osvijestena te se na njezinu poštovanju jače inzistira* (Havránek 2015b, 83). Havránek navodi kako je osnovna zadaća jezične kulture pridonijeti stabilizaciji književnojezične norme i razvijanju sredstava za specifične komunikacijske potrebe na koje književni jezik mora odgovoriti. Glavni je instrument u provođenju te zadaće kodifikacija, tj. priručnici kao što su pravopis, rječnik, gramatika i stilistika, u kojima su izrijeком opisana književnojezična sredstva i pravila njihove uporabe. Havránek pritom, zajedno s ostalim prazanima, tvrdi da jezikoslovci kodifikaciju ne smiju propisivati proizvoljno, nego da bi u njoj najvećim dijelom morali opisati onu normu koja u književnom jeziku određenoga razdoblja postoji inherentno. Zato prvi korak u njihovu radu mora biti upoznavanje književnojezične norme.⁶ To je shvaćanje bilo u temelju njihova pristupa jer je on zapravo i zamišljen kao alternativa za radikalni jezični purizam, koji se pri kodificiranju književnoga jezika ravnao drukčijim načelima. Sažimljući bit klasičnoga pristupa Praške škole petnaest godina nakon što je formuliran, Havránek će zato i navesti kako je norma književnoga jezika autonomna: relevantne informacije o njoj nećemo dobiti ni iz dijalekata ni iz sociolekata ni iz starijega jezika, a često ni iz kodifikacijskih priručnika (pogotovo ako su loši te ne opisuju stvarnu normu), nego samo iz reprezentativnih primjera suvremene književnojezične uporabe.

Shvaćanje da je norma suvremenoga književnoga jezika imanentno sadržana u primjerima suvremene književnojezične uporabe (drugim riječima, da je autonomna) te da je njezino upoznavanje preduvjet za izradu kvalitetne kodifikacije književnoga jezika imalo je u jezikoslovnoj bohemistici jednu važnu metodološku posljedicu: pojavila se potreba da se jasno odredi korpus tekstova na kojem bi se ta norma mogla najbolje istražiti. Prethodnik Praške lingvističke škole Václav Ertl (2015 [izvornik 1927]) smatrao je da tu ulogu najbolje ispunjavaju tekstovi „dobrih autora”, koji se odlikuju visokom estetskom vrijednošću i širokom čitanošću, a samim time i snažnim utjecajem na jezičnu svijest najšire publike. Jedan od utemeljitelja Škole Vilém Mathesius (2015 [izvornik 1932]) proširio je Ertlovo određenje na „književnost u širem smislu” pridružujući beletristici i znanstvene te stručne tekstove, a uz to je razdoblje jezične suvremenosti ograni-

⁶ Nazivima *norma* i *kodifikacija* u ovim se značenjima koristio i Jonke (1970), ali se oni u jezikoslovnoj kroatistici u njima nisu ustalili. Nazivu *kodifikacija* u današnjoj je kroatistici više-manje istovrijedan naziv *norma*, dok nazivu *norma* odgovara *uporabna norma*.

čio na posljednjih 50 godina. Bohuslav Havránek (2015a [izvornik 1932]) u taj je korpus dodao i usmenu uporabu intelektualnih slojeva. Miloš Weingart (1934) ustvrdio je pak kako najbolji uvid u normu suvremenoga standardnoga jezika pruža jezična uporaba masovnih medija, pri čemu je u ono doba, dakako, mislio u prvom redu na novine.⁷ Dvadesetak godina poslije Miloš Dokulil (2015 [izvornik 1952]) učinio je još jedan iskorak ističući kako iz primjera suvremene književnojezične uporabe možemo dobiti uvid ne samo u aktualnu književnojezičnu normu nego i u njezine razvojne tendencije. Zauzimao se zato za perspektivnost kodifikacije, tj. tražio je da sadržava i prognoze o očekivanim promjenama književnojezične norme, utemeljene na podacima o jezičnim sredstvima koja se povlače iz uporabe ili se u njoj sve više šire.

Češki su lingvisti međutim već u 1950-ima odustali od teorijskoga određenja norme književnoga jezika kao „autonome”. Prvi uzrok bio je ideološke naravi. Nakon što je 1948. na vlast u Čehoslovačkoj došla Komunistička stranka, jezikoslovni je strukturalizam proglašen zaostatkom buržoaskoga idealizma, a dominantnom ideologijom postao je marksizam. U sklopu njega tvrdilo se da su u osnovi povijesnoga razvoja proizvodni odnosi, dok su svi kulturni oblici, uključujući i jezik, njihova nadgradnja. Sukladno tomu razvoj svih kulturnih oblika nužno je uvjetovan promjenama u proizvodnim odnosima. Kako je istaknuo sam Havránek: *Iz te je perspektive neprihvatljiva ne samo bila kakva autonomija književnoga jezika sama po sebi nego i pretpostavka o navodno slučajnom razvoju književnoga jezika* (napomena uz Dokulil 2015: 189 [izvornik 1952]). Drugi uzrok napuštanja ideje o autonomiji norme književnoga jezika bile su promjene u sociolingvističkoj zbilji nakon što je građansku klasu, koja je bila tradicionalni nositelj standardnoga jezika, u ulozu dominantnoga društvenoga sloja (barem deklarativno) zamijenio proletarijat. Kao posljedica toga što su na vodeće društvene položaje sada dolazili i pojedinci bez naobrazbe i aktivnoga poznavanja književnoga jezika, u službene i formalne komunikacijske domene prodirala su sve više i nestandardna jezična sredstva. Počevši od poznatoga članka Petra Sgalla (2015 [izvornik 1960]) o općečeškom jeziku, najraširenijem češkom nestandardnom varijetetu, sve se više lingvisti bavilo interakcijom između književnoga jezika i drugih varijeteta te posljedicama te interakcije za kodifikaciju književnoga jezika. Uvjerenje o tom da je norma književnoga jezika autonomna sada je i definitivno odbačeno, ali metodološke posljedice koje je to uvjerenje svojedobno uzrokovalo ne samo što nisu odbačene, nego su i produbljene: češki su lingvisti nastavili istraživali stvarne primjere suvremene jezične uporabe, samo su književnojezičnima sada dodani i neknjiževnojezični. Osim toga postupno su ih počeli zanimati i stavovi govornika prema uporabi različitih jezičnih varijeteta i sredstava u različitim komunikacijskim kontekstima.⁸

⁷ Iz spomenutih je određenja vidljivo kako se korpus tekstova koje su pripadnici Praške škole smatrali reprezentativnima za suvremenu književnojezičnu normu postupno (iako razmjerno brzo) proširivao te kako je usporedno s tim i krug nositelja književnoga jezika shvaćan kao sve manje ekskluzivan. Povezano je to s procesom koji se u češkoj lingvistici naziva „demokratizacijom književnoga jezika”, tj. s međusobnim približavanjem kodifikacije književnoga jezika i stvarne jezične uporabe njegovih prosječnih aktivnih korisnika.

⁸ Alois Jedlička (1974) isticao je u vezi s tim potrebu da se književni jezik proučava u kontekstu *jezične situacije*. Tim je pojmom označio ukupnost varijeteta kojima se pripadnici neke zajednice služe u svim kontekstima u kojima se međusobno sporazumijevaju. Opisati jezičnu situaciju značilo je pritom utvrditi različite jezične norme kojima se govornici ravnaju, njihovu društvenu i komunikacijsku uvjetovanost te međusobne utjecaje.

Ukratko, u vrijeme kad su Brozović i Katičić u hrvatskom jezikoslovlju počeli promicala pojam autonomije standardnoga jezika češki su ga lingvisti na teorijskoj razini već napustili.⁹ Pritom su metodološke posljedice koje je pozivanje na autonomiju imalo u istraživanju hrvatskoga jezika bile su znatno drukčije od onih u jezikoslovnoj bohemistici. Dok su pražani tvrdili kako jezičnu kulturu valja ograničiti na suvremeni književni jezik, kojemu se ne smiju nametati norme iz prošlih razvojnih etapa, Katičić je tvrdio suprotno: *Sasvim je neumjesno svako samosvjesno pozivanje na granice „suvremenoga jezika” [...] Nitko razuman ne može olako pristati na takvo osiromašenje. Prava jezična kultura bori se protiv njega* (Katičić 1975/76: 91). Dok je Praška škola inzistirala na tom kako kodifikacija mora pratiti razvoj književnojezične norme, Katičić je inzistirao na suprotnom: *U svakom je slučaju neprihvatljiva norma koja bi, kako neki zamišljaju, u korak pratila razvoj jezika. Takva norma prestala bi biti norma jer bi to značilo ozakonjenje jezičnoga nereda i napuštanje književnoga jezika bez kojega ni jedno razvijeno društvo ne može postojati* (Katičić 1964: 41). Dok je Praška škola tražila od lingvista da kodificiraju one zakonitosti za koje utvrde da postoje u normi, Brozović je tvrdio suprotno: *Autonomija standardnog jezika nije ništa drugo nego bilo koja druga autonomija: pravo da se primi ono što koristi, ali i pravo da se odbije ono što škodi. Da se odbije i onda kad se čini mlado, životno, prodorno i sl.* (Brozović 1963/64: 144). Ako iz te formulacije i nije jasno tko zapravo određuje što će biti prihvaćeno u normu (terminologijom Praške škole, u kodifikaciju) standardnoga jezika, sljedeća ne ostavlja nikakve sumnje: *upravo jezični stručnjaci postavljaju norme književnom jeziku* (Samarđija 1990: 71). Pozivanje na autonomiju poslužilo je vodećim hrvatskim standardolozima kao argument za stav da suvremena jezična uporaba ne može utjecati na normu standardnoga jezika jer je ta norma zapravo dana višestoljetnom tradicijom pismenosti, pri čemu je upravo na standardolozima da odrede što će iz te tradicije ući u normu, a što će ostati izvan nje.

Takav stav – koji je u jezikoslovnoj kroatistici dugo bio dominantan, a snažan je i raširen sve do danas – imao je izrazito negativne posljedice za empirijska istraživanja stvarne jezične uporabe i izradu objektivnoga sinkronijskoga opisa suvremenoga hrvatskoga. Pišući o usredotočenosti hrvatske lingvistike na jezični purizam, George Thomas je istaknuo: *Svaki cijenjeni jezikoslovac – bio on komparatist, sociolingvist, sintaktičar ili dijalektolog – osjećao je obvezu da izloži vlastit pogled na tu temu. Rezultat je bilo skretanje pozornosti s cijelih područja važnih lingvističkih istraživanja* (Thomas 1991, 1986).¹⁰ Iako je Thomas velikim dijelom u pravu, ipak se ne može reći da je potiskivanje sinkronijskoga opisa suvremenoga hrvatskoga u drugi plan bilo samo usputna posljedica toga što su se hrvatski lingvisti intenzivno bavili u prvom redu pitanjima jezičnoga identiteta. Postojao je tu još jedan važan element, koji je bio prije programski nego slučajan. Inzistirajući na tom da je glavna zadaća jezikoslovne kroatistike skrb za suvremeni standardni jezik, najistaknutiji

⁹ Kako je napisao Jedlicka (1982: 46): *Bilo je istaknuto obilježje autonomije književnoga jezika, koje je poslije sam B. Havránek oslabio, no neki su ga mladi lingvisti ipak opet u potpunosti prihvatili* (usp. Brozović 1970: 18). [*Es wurde das Merkmal der Autonomie der Literatursprache hervorgehoben, das später von B. Havránek selbst abgeschwächt wurde, von einigen jüngeren Linguisten jedoch wieder voll aufgenommen wurde* (vgl. Brozović 1970, s. 18).]

¹⁰ [*Furthermore, every respectable linguist – whether comparativist, sociolinguist, syntactician or dialectologist – has felt it necessary to expound his view on the subject. As a result, attention has been distracted from whole areas of important linguistic research.*]

hrvatski standardolozi tvrdili su istodobno da je taj jezik autonoman, pri čemu su zapravo mislili da njegova bit leži negdje izvan stvarne suvremene jezične uporabe, obično u starijim književnim tekstovima ili u onom što o njemu misle jezikoslovci. U skladu s tim uvjerenjem istraživanje suvremenoga jezika na primjerima stvarne jezične uporabe smatrano je marginalnim lingvističkim zadatkom, koji je u svakom slučaju nevažan za ključnu zadaću jezikoslovne kroatistike. Umjesto da potakne empirijska istraživanja, ideja autonomije standardnoga jezika u hrvatskom je slučaju pomogla u njihovu kočenju.

Pa ipak, bilo bi brzopleto i posve ahistorijski kad bismo spomenute stavove hrvatskih jezikoslovaca osudili. Onima koji su upoznati s problematikom jezične politike i jezičnoga planiranja na srpsko-hrvatskom području tijekom 1950-ih i 1960-ih ti će stavovi biti lako razumljivi: u situaciji kad su se iz uporabe svjesno i organizirano nastojale istisnuti hrvatske jezične posebnosti, od pravopisnih do leksičko-terminoloških, a političko-ekonomska i sociolingvistička situacija takvu su razvoju k tomu išle na ruku, nije neobično što su vodeći hrvatski lingvisti inzistirali na očuvanju tih posebnosti upravo pojačanom preskriptivnošću i specifičnom interpretacijom pojedinih elemenata programa jezične kulture Praške škole. Uostalom, nešto se slično otprilike u isto vrijeme događalo i u Slovačkoj. Protekcionistički stavovi hrvatskih jezikoslovaca bez sumnje su imali veliku ulogu u tom što se hrvatski održao kao poseban jezik i što se u jezičnoj politici osamostalio, a za velik dio onih koji se identificiraju s hrvatskim kulturnim naslijeđem to je vrijednost samo po sebi. Problem je međutim što su protekcionistički stavovi po inerciji preživjeli do danas, kad za njih više nema ni razloga ni mjesta. Jezikoslovna bi se kroatistika od njih morala emancipirati i okrenuti se velikom, duboko zanemarenom zadatku istraživanja stvarne suvremene jezične uporabe. I to neovisno o tom smatra li se standardni jezik autonomnim ili ne, jer su, kao što je u ovom članku pokazano, u raspravi o autonomiji od njezina teorijskoga određenja zapravo puno važnije njezine metodološke posljedice.

Literatura

- Brozović, Dalibor (1963/64) „Prodor u naš ortoepijski standard”, *Jezik*, 5, str. 144–153.
- Brozović, Dalibor (1967) „Slavjanskije standartnye jazyky i sravnitel'nyj metod”, *Voprosy jazykoznanija*, 16, str. 3–33.
- Brozović, Dalibor (1970) *Standardni jezik: teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Dokulil, Miloš (2015), „O pitanju norme književnoga jezika i njezine kodifikacije (Prilog raspravi)”, u: Vuković 2015, 183–189.
- Ertl, Václav (2015), „Dobar autor”, u: Vuković 2015, str. 47–58.
- Havránek, Bohuslav (1947/48) „Zásady Pražského lingvistického kroužku a nová kodifikace spisovné češtiny”, *Slovo a slovesnost*, 10, str. 13–23.
- Havránek, Bohuslav (2015a), „Opća načela za jezičnu kulturu”, u: Vuković 2015, str. 163–170.
- Havránek, Bohuslav (2015b), „Zadaće književnoga jezika i njegova kultura”, u: Vuković 2015, str. 83–113.

- Jedlička, Alois (1974) *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, Universita Karlova, Praha.
- Jedlička, Alois (1982) „Theorie der Literatursprache“, u: Scharnhorst, Jürgen i Ising, Erika (ur.), *Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege. Teil 2*, Akademie Verlag, Berlin, str. 40–91.
- Jonke, Ljudevit (1961) „Princip elastične stabilnosti“, *Telegram*, 24. XI. (ponovno objavljeno u: Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb, 1965, str. 191–192, te Ljudevit Jonke, *O hrvatskome jeziku*, Pergamena, Zagreb, 2005, str. 35–36).
- Jonke, Ljudevit (1970) „Norma i kodifikacija književnog jezika“, *Vjesnik*, 14. IV. (ponovno objavljeno u: Jonke, Ljudevit, *Hrvatski književni jezik danas*, Školska knjiga, Zagreb, 1971, str. 22–24, te Jonke, Ljudevit, *Hrvatski književni jezik u 19. i 20. st.*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971, str. 22–24).
- Katičić, Radoslav (1964) „O prirodi jezičnoga razvoja“, *Jezik*, 12, str. 33–41.
- Katičić, Radoslav (1975/76) „Jezična kultura“, *Jezik*, 23, str. 79–91.
- Mathesius, Vilém (2015) „O potrebi stabilnosti u književnom jeziku“, u: Vuković 2015, str. 71–82.
- Samardžija, Marko (1990) *Ljudevit Jonke*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb.
- Sgall, Petr (2015) „Općečeški jezik“, u: Vuković 2015, str. 191–202.
- Thomas, George (1991) *Linguistic purism*, Longman, London/New York.
- Vuković, Petar (2007) „U pozadini načela ‘Piši kao što dobri pisci pišu’“, *Jezik*, 54, str. 109–118.
- Vuković, Petar (ur.) (2015) *Jezična kultura: program i naslijeđe Praške škole*, Srednja Europa, Zagreb.
- Weingart, Miloš (1934) *Český jazyk v přítomnosti*, Československá grafická unie, Praha.

SUMMARY

Petar Vuković

AUTONOMY OF STANDARD LANGUAGE

The article deals with the theoretical, methodological and language-policy aspects of the usage of the concept of *autonomy of standard language* in Croatian linguistics. Brozović and Katičić, who advocate the idea of autonomy, define it as independence of standard language of its dialect base. Consequently, they reject interventions requiring that non-neoštokavian elements be removed from the Croatian standard language. In the Prague school, from which the concept of autonomy stems, it is understood more broadly, as independence of contemporary standard language of dialects, sociolects, older language, and codification manuals. In Czech linguistics, this understanding has led to the rise of empirical research of actual language usage, which continued to flourish even after the idea of autonomy of standard language had been abandoned. In Croatian linguistics, the idea of autonomy served primarily as an instrument in protectionist language policy, while the importance of empirical research in the light of such understanding was relegated to the background. The article calls for theoretical and methodological reassessment of that attitude and encourages empirical research of contemporary Croatian language usage.

Key words: *autonomy, standard language, dialect, Croatian, Czech, Prague linguistic school*

Maciej Czerwiński

NOVOGOVOR – RETORIKA HRVATSKIH KOMUNISTA

*dr. sc. Maciej Czerwiński, Uniwersytet Jagielloński, Kraków
izvorni znanstveni članak*

UDK: 811.163.42'27

U članku se analizira retorika hrvatskih komunista, koja se po Orwellu naziva novogovorom. Cilj je rada pokazati kakvim se jezičnim i izvanjezičnim obilježjima takav diskurs odlikovao. Građa za istraživanje četverostruka je: govori i javni nastupi Josipa Broza Tita, jugoslavenska historiografija, tisak i poslijeratna proza.

***Ključne riječi:** propaganda, retorika, stil, jezik komunizma, hrvatski komunistički novogovor, diskurs*

1. Terminologijska razmatranja

Komunisti su u Jugoslaviji, kao i u drugim komunističkim zemljama, upotrebljavali specifičan jezik – umjetni i birokratizirani idiom koji ne samo da je izražavao određenu viziju svijeta nego je imao i performacijsku moć: postulirani je svijet prikazivao kao istinit. Za takav se jezik u nekim sredinama, npr. u Poljskoj, uvriježio termin novogovor, ali supostoje i alternativni nazivi kao jezik propagande ili jezik totalitarizma. Unatoč tome što se u hrvatskoj literaturi tako nazivala malo drugačija pojava (v. Pavičić 1982), koristit ću ga jer se time naglašava posebnost takva jezika u odnosu na klasične konvencionalne jezične prakse od kojih se on bitno razlikuje.

Iako novogovor nije termin u užem smislu riječi jer nije nastao u okviru znanstvenog istraživanja, već u književnom djelu – u čuvenome Orwellovu romanu *1984.* – u stručnoj literaturi funkcionira, kao parabola, za označavanje jezika koji služi vlastodržcima u totalitarnoj/autoritarnoj državi. Nije novogovor običan jezik politike, kao primjerice u demokratski uređenoj državi, nego njegovo postojanje sankcioniraju određene konvencije koje su pod kontrolom vlasti. Ta vlast je, grubo rečeno, nedemokratske naravi, ali može biti izabrana u demokratskom postupku (slučaj nacističke Njemačke) ili na nedemokratski način (u svim bivšim komunističkim zemljama). Iako je prošlo preko 20 godina od pada komunizma, u hrvatskoj se filologiji nije istraživao problem jezika/diskursa komunista ili, općenito, jezika totalitarnog režima (jedan od rijetkih izuzetaka članak je Dubravke Sesar i Ivane Vidović-Bolt, v. Sesar i Vidović 2000). Čitav zanos jezikoslov-

ne analize od devedesetih godina prošlog stoljeća uperen je na standardološka istraživanja te u velikoj mjeri i na istraživanja utjecaja srpskog jezika na hrvatski. Gledajući povijesno, takav tip analize ima svoje opravdanje, koje se temelji na potrebi teoretskog opisa veoma komplicirane hrvatske jezične tradicije, ali začuđuje da se u istraživanju doba „mračnog jugokomunizma” ne proučava jezik komunističke propagande. Razlog tome je, čini mi se, jednostavan: u kritikama jugokomunizma u Hrvatskoj važnije mjesto zauzima komponenta *jugo*, nego komponenta *komunizam*. U hrvatskoj svijesti u negativnom očitovanju na nedavnu prošlost najviše se ističe antijugoslavenska crta, u manjoj mjeri antikomunistička. Štoviše, većina najvažnijih političkih aktera koji su došli na vlast u demokratskoj Hrvatskoj bili su prije članovi, ponekad vrlo prominentni, bivšeg režima. Lakše je bilo odbaciti Jugoslaviju, a komunizam – i Savez komunista – predstaviti kao okvir za borbu za nacionalni identitet. Vidjet ćemo da se u diskursu nekih hrvatskih komunista stapao komunistički novogovor s nacionalnim kodom, i time se, u komunističkoj kamuflaži, gradi hrvatski identitet.

Podrobno istraživanje jezika komunista u Poljskoj proizlazi nedvojbeno iz činjenice da se 'ono' vrijeme interpretira pretežito negativno, dok u Hrvatskoj to nije slučaj. Iako je to puno kompliciranije pitanje (v. Czerwiński 2013b), treba istaknuti da se u svijesti dobrog dijela Hrvata komunizam pamti u svijetlim bojama, a bivše se zemlje Istočne Europe, koje su bile podčinjene Sovjetima, percipiraju prije svega po zapamćenom siromaštvu i nedostatku sloboda. U takvoj vizuri bivša Jugoslavija, također u očima Poljaka ili Čeha, slovi kao zemlja između Istoka i Zapada, polukomunistička i polukapitalistička, na neki način demokratskija, zapadnija, itd. Neki će tu državu, još i danas, zvati socijalističkom s ljudskim licem. Bez obzira na današnju recepciju komunizma i na pamćenje pojedinaca taj je sistem imao, i u Jugoslaviji i u Poljskoj, više zajedničkih crta. Spomenut ću samo tri zajednička obilježja, iako ih ima više. Prvo, oba sustava nedvojbeno povezuje monopol vlasti uz hijerarhijsku strukturu političkih čelnika oko te vlasti okupljenih (Slavenka Drakulić za njih je rekla da su *klasa za sebe*, Drakulić 2005: 249) i, kao u sustavu monarhiovih podanika, o njoj ovisnih. Dovoljno je sjetiti se Tita koji je – pozivajući se na radne mase (dehumanizirajuća riječ *mase*, uvijek u množini) – posjedovao sve attribute omraženih *feudalaca* i *buržuja*, npr. cigare, prsten, dvorske manire, živio je u *dvorcima*. Drugo, sustav se vlasti reproducira zahvaljujući znakovima i narativima koji su – preko različitih institucija i totaliziranog simboličkog kapitala – kontrolirani na razini forme i sadržaja. Ljudi vlasti upotrebljavaju poseban jezik, umjetni i birokratizirani *koiné* po kojem se prepoznaju kao predstavnici vladajućeg sloja. Treće, uz uspostavu narodne vlasti, pogotovo u prvom desetljeću njezina trajanja, pojavio se masovni teror prema političkim neistomišljenicima s tisućama žrtava kao *nužnom* posljedicom na putu prema sretnoj budućnosti – uspjehu revolucije. Bez obzira na sve razlike vrijeme nakon komunizma i u Hrvatskoj i u Poljskoj donosi nedvojbeno slobodu govora. Po mišljenju poljskog lingvista Jerzyja Bralczyka, istraživača retorike vlasti za vrijeme komunizma, u onom sistemu vladao je „sindrom megafona” (vlast odobrava što i kako govoriti, a narod sluša), dok poslije pada komunizma prevladava „sindrom estrade” jer su svi svjetonazori zastupljeni i na kraju birači odlučuju o izboru svojih predstavnika za vlast (Bralczyk 2003). Nažalost, demokracija se time pretvara u medijsko natjecanje koje više sličí modnoj reviji nego ozbiljnoj diskusiji o problemima društva.

Treba još napomenuti da ima jezičnih mehanizama koji nisu tipični samo za novogovor nego su svojstveni i demokratskim zemljama. Stoga je teško, barem u nekim slučajevima, uspostaviti čvrstu granicu među jezičnim obilježjima u novogovoru i u konvencionalnom govoru u demokraciji. Propitivanje toga problema odvelo bi nas u posve druge vode, pa ću se posvetiti samo stvarima koje bitno razlikuju novogovor od klasičnih političkih govora u demokratskom poretku.

Na temu novogovora u Hrvatskoj napisao sam nekoliko radova (v. Czerwiński 2012a, 2012b, 2013c, 2013a, 2015: 130–136, 175–182). Analizirao sam tri vrste građe: Titove govore i članke iz dvaju izbora njegovih tekstova (jedan u 20 svezaka, drugi u pet svezaka), list *Vjesnik* u različitim razdobljima (1945, 1948, 1953, 1967, 1971, 1974, 1980, 1989) te hrvatske sinteze nacionalne povijesti Trpimira Macana i Otokara Keršovanija. Ovdje sintetski predstavljam neke od ključnih zaključaka; proširujem polje interesa i na prozu nastalu nakon Drugoga svjetskog rata.

2. Osnovne karakteristike komunističkog novogovora

Naziv novogovor ne upotrebljavam ovdje za označivanje svake jezične komunikacije za vrijeme komunizma. Novogovor uvijek nastaje i prvenstveno se ostvaruje u javnoj komunikaciji. On je „političko-propagandni jezik (govor, stil) totalitarnoga sustava, koji se kao relativno zatvoren sociolekt određene politokracije postupno nametnuo kao metajezik vladajuće ideologije s tendencijom preuzimanja funkcije općega javnog govora” (Sesar, Vidović 2000: 82). No, naravno, to ne znači da se ne može pojaviti kod kuće za vrijeme ručka (tako je primjerice u priči *Komunist* Miljenka Jergovića iz zbirke *Sarajevski Marlboro*) ili na imendanu kod tetke, ali to znači da su za nj primarniji i prototipniji žanrovi javnog govora, npr. partijski referati, molbe javnim institucijama, sastanci radnog kolektiva, razgovori na vrhu i pregovori političkih aktera te gotovo svi medijski žanrovi, od kratkih vijesti, preko publicistike (eseja i feljtona), pa sve do reportaža ili čak, iako znatno rjeđe, zabavnih rubrika (analiza pokazuje da se ponekad pojavljuje i u pismima čitatelja koji se na taj način, prisvajajući novogovor, žele približiti vlasti, identificirati se s njom). Zastupljen je također i u književnosti, no – izuzev parodija i groteska – karakterizira prvenstveno kratko razdoblje socrealizma, i to samo u nekim segmentima tekstova. Tako je primjerice u knjizi Vladimira Nazora *5 partizanima* (1945) u kojoj autor opisuje vrijeme koje je proveo „u šumi” nakon bježanja iz Zagreba: „Vidjeh, u svima je jedna nada. Gledajte da vi, omladinci, tu nadu ne razočarate. U vašim je rukama da tu nadu sada i izvršite. Moramo se ugledati na komuniste u Rusiji” (Nazor 1945/1965: 330) ili:

Naša se budućnost i naša sreća ovdje sada rađa.

Druže Tito, vodi nas k pobjedi!

Bišću, budi nam koljevkom!

A sve nas neka junačka partizanska sreća i odsada svuda prati! (Nazor 1945/1965: 334).

Nije cijela knjiga pisana novogovorom, ali samo oni segmenti u kojima Nazor drži propagandne govore partizanima.

U pričama Jože Horvata *Za pobjedu* (1946) pojavljuje se otvoreno angažiran pripovjedač koji u jednom trenutku kaže sljedeće: „Koliko još ima te fašističke stoke u našoj zemlji?” (Horvat 1946: 53). Angažiranost naratora i upotreba novogovora, iako tipičnija za razdoblje 1945–1950, ni nakon 1950. godine ne nestaje iz hrvatske književnosti. Primjerice, pripovjedač romana *De bello ragusino* Fede Šehovića (1980) četnike naziva, u skladu s kanonskim poslijeratnim repertoarom, *pomahnitalom četničkom ruljom* (Šehović 1980: 86). Iako se može rekonstruirati model partizanske slike svijeta (v. Flaker 1981), ona ne odgovara u potpunosti svim književnim žanrovima.

U istraživanjima novogovora nezanemarivo je uzimati u obzir funkcionalno raslojavanje jezika, a posebnu pozornost treba posvetiti poslovno-administrativnom i medijskom polju diskursa. Preko njih najlakše je kontrolirati i najbolje utjecati na jezično-komunikacijski habitus te nametati službenu predožbu o svijetu. Vaclav Havel, koji je opisivao mehanizme komunističke vlasti, pokazuje da se time stvara prividni svijet: formalizirani jezik otuđen je od semantičke veze sa stvarnošću, a ujedno promijenjen u sistem ritualnih znakova koji zamjenjuju realnost – pseudorealnošću (Havel 1990). Time dolazimo do još jedne značajke novogovora. U njemu je pošiljalac poruke znatno privilegiraniji nego recipijent. Neravnoteža ili nesimetričnost odnosa među interlokutorima jedan je od elemenata koji bitno razlikuje jezik totalitarne sredine od jezika demokratske države. Čak ako u demokratski uređenim zemljama vlast dominira u javnom prostoru, građanin ima pravo na slobodnim izborima tu vlast promijeniti. Može se isto tako udružiti protiv vlasti i kritizirati je u medijima, a sada također i na internetu. U državi o kojoj je riječ, u komunističkoj Jugoslaviji, to nije bilo moguće. Takvo privilegiranje vodi i tome da se poruke autorizirane od strane vlasti mogu smatrati osebujnim performativima, ali – za razliku od primjera koje su davali filozofi John Austin, John Searle i Jacques Derrida – njih sankcionira ne legislativna, već postulativna koju legitimizira okvir autoritarne/totalitarne države. Autorizirani od vlasti ljudi upotrebljavaju poseban jezik koji ne samo da odražava određenu viziju svijeta nego ima i performativnu moć – postulirani je svijet prikazan kao istinit. Time se zamagljuje razlika između onoga što jest (*sein*) i onoga što se želi biti (*sollen*). I ovdje dolazimo do srži problema. U novogovoru dominira magijska komunikativna komponenta. Riječi, tvrdi Głowiński, „ne referiraju na stvarnost, ne opisuju je, već je stvaraju” (Głowiński 1990/2009: 13); stoga magičnost treba razumjeti kao „govor o stanjima za koje se zalažu na takav način kao da su istinite” (Głowiński 1990/2009: 14).

Neki istraživači tvrde da je riječ o magijskom ritualu *per analogiam* na liturgijske i ceremonijalne tekstove (Bralczyk 2001: 46) ili čak o parareligijskom (Bednarczuk 1985: 30). Okamenjivanje ili kanoniziranje nekih jezičnih struktura vodi stoga ograničavanju ili maksimalnom sprečavanju mogućih jezičnih izbora. Na taj se način pokušavalo shematizirati ne samo jezik nego i mišljenje i spoznaju. Novogovor stoga „obilježava opća semantička inflacija koja je rezultirala semantičkom devalvacijom javnoga, prije svega političkoga govora” (Sesar, Vidović 2000: 81).

Ovdje ću istaknuti sljedeće karakteristike koji potvrđuju izrečene tvrdnje: (1) nameatanje izrazite aksiologije opisivanim stanjima, zbivanjima i likovima – umnožavanje pridjeva i uspostavljanje dihotomija; (2) perifrazne i eurfemizme; (3) slogane; (4) migracije stilova i žanrova; (5) stapanje nacionalnog i komunističkog.

3. Aksiologija i dihotomija

Nametanje interlokutorima/recipijentima vlastitog sustava vrijednosti nije, naravno, obilježje jezika samo u autoritarnoj državi. Svaka komunikacija – od razgovora u kafiću, preko predavanja u školi ili govora predsjednika demokratske države, sve do pjesničkog iskaza – po svoj je prilici pokušaj verbalizacije, pa i nametanja određene aksiologije. Komunikacija je, kako pokazuje korijen te riječi, pokušaj uspostavljanja zajednice (lat. *communicare* – *communis*), a zajednica je moguća onda kada se subjekti slažu u nekim osnovnim vrijednostima. Zato je od pamćivijeka bilo bitno u javnoj komunikaciji stvoriti niz mehanizama, zvanih retoričkima ili erističkima, koji bi, na učinkovit način, priskrbili pozornost recipijentima i stoga mu nametnuli određeni sustav vrijednosti.

Međutim postoje i razlike između novogovora i klasičnog političkog jezika. Michał Głowiński tvrdi da su u novogovoru „značenja nejasna i neprecizna, dok su ocjene – izrazite i jednoznačne” (Głowiński 2009/1990: 12). Stoga je „ponekad manje bitno što dotična riječ znači, bitno je kakve se kvalifikatori uz nju povezuju (dobar/loš, naš/tuđi, napredni/zaostao (retrogradni))” (Głowiński 2009/1990: 13). Kao posljedica dominacije ocjene (konotacije) nad značenjem (denotacijom) pojavljuju se dihotomije, često u kanoniziranim oblicima, koje omogućuju privilegirano situiranje vlastitog aksiološkog sustava u društvenoj zbilji. Njihovu pravovjernost i korektnost legitimiziraju, kako je već rečeno, institucije i parainstitucije autoritarne države, a nerijetko i (auto)cenzura.

Postoje, uglavnom, dva načina eksponiranja negativnih vrijednosti u jezičnim elementima. Jedan je upotreba leksema koji imaju enkodiranu negativnu ocjenu (primjerice *huškač*, *agresor*, *neprijatelj*, itd.), drugi nametanje riječima bez izrazitih konotacija određenih ritualiziranih kolokacija. U analiziranim tekstovima negativne se konotacije evociraju preko sljedećih sintagma: *reakcionarna buržoaska klasa*; *vladajuća buržoaska klasa*; *klasni neprijatelj*; *neprijateljska propaganda*; *nenaklonjeni elementi*; *imperijalistički profiteri*; *vladajuća klika*; *velikosrpska hegemonistička reakcionarna buržoazija*; *bezdušno izrabljivanje*. Pozitivne ocjene posjeduju sljedeći izrazi: *prijateljski posjet*; *bratski narodi*; *narodna (poštena) inteligencija*; *narodna demokracija*; *veliki proleterski mislioci*; *odlučujuća borba*; *bolji i pravedniji društveni sistem*; *revolucionarna uloga*; *herojska borba*; *teška revolucionarna borba*; *istinske revolucionarne snage*; *narodna socijalistička revolucija*; *socijalistička izgradnja*; *napredne snage*; *važan politički faktor*; *idejna zrelost*; *široki antifašistički front*; *svjesno i požrtvovano radništvo*; *svjesno seljaštvo*; *požrtvovan i uporan rad*; *uspješno rješenje*; *snažna socijalistička zajednica*; *neminovni historijski društveni razvitak*; *naša revolucionarna historija*; *naš revolucionarni društveni preobražaj*; *naša Partija*; *naši komunisti*; *naša zemlja*; *naša slavna Armija*; *herojska borba KPJ* itd.

Od najizrazitijih dihotomija možemo spomenuti sljedeće: *front imperijalističkih ratnih huškača* ↔ *ogroman front naroda u svim zemljama koji hoće mir*; *reakcionarni režimi* ↔ *demokratske zemlje*; *front reakcije* ↔ *front mira*.

Širenjem kanoniziranog repertoara riječi ograničava se potencijal stilističkih sredstava, čime se daje prednost birokratiziranom obliku jezika. U krajnjem slučaju, o čemu je pisao Havel, dolazi do izražaja i sljedeća situacija: za vlast birokracije upotrebljava se izraz *vlast naroda*, višedimenzionalno ponižavanje ljudi naziva se *oslobodenjem*, izolacija od informacije naziva se *javnim informiranjem*, tlačenje kulture – njezinim *razvojem*, nesloboda govo-

ra – najvećim stupnjem slobode, izborna farsa – najvišim stupnjem demokracije, okupacija – bratskom pomoći ili represivni aparat – organima sigurnosti/bezbjednosti.

Većina pozitivno vrednovanih izraza implicira postojanje svoje aksiološke opreke. Primjerice izraz *narodna* ili *poštena inteligencija* implicira postojanje – o čemu vlast naravno zna i vodi računa – nenarodne i nepoštene inteligencije. Likovi nepoštenih elita pojavljuju se u književnosti, a vrlo se često predstavljaju kao pripadnici buržoazije, feudalci ili reakcija. Umnožavanje pridjeva stoga je vrlo vješt način ritualnog perpetuiranja dihotomija i nametanja društvu vizije neprestanog spora i konflikta što, na koncu, omogućava uspostavljanje slike dviju zajednica – *nas* (pozitivno) i *njih* (negativno). Bitno je usto dodati da se granica između *nas* i *njih* može pomicati, a sve zavisi od volje eksponata novogovora. Primjerice, zagovornici Staljina bili su do 1948. godine u Jugoslaviji označavani kao *mi*, od te godine – kao *oni*. Neki su zbog toga i stradali.

U jeziku jugoslavenskih, pa tako i hrvatskih komunista, važnu ulogu imala je opreka *fašisti* – *antifašisti*, uz napomenu da su ti drugi mogli biti isključivo komunisti. Samo je komunistima pripadala časna uloga u borbi protiv fašizma i u oslobođenju zemlje od fašista. Jedan od junaka romana Josipa Barkovića *Sinovi slobode* kaže: *Bez crvene zvijezde na glavi – ta kakav bi to partizan bio?* (Barković 1948/1957: 61). Pokušavalo se time, barem u medijima, nametnuti i petrificirati paradigmu prema kojoj Drugi svjetski rat nije bio rat u kojem su se sukobili Hrvati sa Srbima, nego hrvatski fašisti (ustaše i tzv. desno krilo HSS-a) sa srpskim fašistima (četnicima, nedićevcima, ljotićevcima). Primjerice na prvoj stranici zagrebačkog *Vjesnika* 14. srpnja 1948. godine kao udarna vijest prenosi se informacija o *špijunsko-terorističkoj grupi* pod naslovom „Zločinac Miloš priznaje da ustaško-mačekovskim i četničkim ološem rukovode vatikanski i imperijalistički agenti” (*Vjesnik*, br. 994, str. 1). U Horvatovoj knjizi *Za pobjedu* čitamo: „Zajedničkom rukom ispísali su Maček, Pavelić i Hitler njegovu sudbinu” (Horvat 1946: 18). Sinonimizacija svih političkih čimbenika – od ustaša, haesesovaca i četnika – kao reakcionarnih nasuprot jedino ispravnim komunistima bila je, kako pokazuju ondašnje novine i javni nastupi komunističkih čelnika, česta strategija koja je pojednostavljivala sliku svijeta i nametala totalizirajuće predodžbe. Svako se odstupanje od takve kvalifikacije smatralo izdajničkim, pa se stigmatiziralo kao fašističko, ustaško, četničko, imperijalističko ili, nakon 1948, kao staljinističko. Kasnije su se sve manje spominjali mačekovci, ali mehanizam se nije promijenio. Primjerice u filmu *Pad Italije* Lordana Zafranovića (scenarij Mirko Kovač, 1981) glavni se junak – kojega glumi Poljak Daniel Olbrychski – obraća pritvorenim četnicima ovako: *svi ste isti: i ustaše, i Švabe, i Talijanci, i vi četnici*. Ponekad se fašiste imenovalo buržujima, što je omogućavalo da se kritizira prijeratni monarhistički režim ne kao srpski, nego kao tvorevinu srpskih buržuja. Tu su strategiju hrvatske komunističke elite koristile vrlo često, o čemu će još biti riječi.

Načelo stigmatizacije svih nekomunista epitetom *fašisti* omogućavalo je izgradnju temeljnog ideološkog načela komunističke Jugoslavije – *načela simetrije*, prema kojem su svi osim komunista bili neprijatelji ili čak zločinci. Takav princip je bio prihvatljiviji za hrvatsku stranu, pa ga se previše nije propitivalo. U Srbiji je bilo obrnuto, pa se u srpskoj književnosti – posebice u osamdesetim godinama XX. stoljeća (ali uz naznake već u pedesetima) – pokušavala ta paradigma relativizirati, a konačno se i nadvladala. Time se otvorio prostor za rehabilitaciju četnika.

Treba još napomenuti da će stvaranje bloka nesvrstanih država u svijetu podijeljenom hladnoratovskom retorikom straha, i uloga koju je u tome procesu imala Jugoslavija, utjecati na modifikacije nekih dihotomija u novogovoru.

4. Perifraza

Perifrazom se eksponira jedna crta sadržaja designata na račun drugog/drugih čime se nameće jednostrana interpretacija toga designata. Perifraza „preoblikuje jezik u zbit kanonskih formula” (Głowiński 2009/1990: 22). Ako govoreći o zapadnim zemljama kažemo *reakcionari na Zapadu, front imperijalističkih ratnih huškača, izvjestan krug kapitalista, imperijalistički profiteri* ili *krupni američki magnati i imperijalisti*, a govoreći o nama samima – *složena situacija, jedina alternativa, miroljubiva koegzistencija, samoupravni socijalizam, svijetle tekovine naše narodne revolucije, najveći sin naših naroda i narodnosti, imperijalističke snage*, a to su citati iz Titovih govora, onda kanoniziramo određenu ocjenu *nas* i *njih*. Kategorija *oni*, koju zastupaju zapadne zemlje, često je ujednačena i tretira se uniformno; ponekad se nejasno govori o *pojedinih* ili *izvjesnim zemljama u Europi*.

Izraz *krupni američki magnati* omogućava stapanje u jednu domenu feudalizma i suvremenog kapitalizma jer riječ *magnat* nedvojbeno aludira na vrijeme feudalizma. Na takav se način dovode u vezu dva različita državna poretka, jedan povijesni, a drugi suvremeni, i time se među njima uspostavlja srodnost ili čak identičnost. To stapanje proizlazi iz jednog od bitnijih ideologema komunizma prema kojem su feudalizam i kapitalizam prirodne preteče fašizma. Zahvaljujući tome mogu se komunisti predstaviti kao jedini pravedni borci za humanost. Efikasnost te strategije u tome je da ona 'lovi' jednu od mnoštva semantičkih crta dotičnog designata, i time nameće jednostranu viziju njegova razumijevanja. Ako se tome doda i činjenicu da se takav izraz u autoritarnoj državi ritualno ponavlja u svim medijima, on tako postaje kanonski. Za neke zemlje postojao je poseban repertoar izraza, npr. Austrija se najčešće nazivala *sukrivac* i *pomagač Hitlera*, a SAD – *imperijalistička zemlja*.

Upotreba perifraza omogućuje također uvođenje eufemizama i hiperbola. Kad se govori o vlastitim problemima, uvijek se upotrebljavaju perifrastični eufemizmi, a kad se govori o problemima protivnika/neprijatelja, upotrebljavaju se hiperbole. Stoga se ista društvena pojava, primjerice gospodarski problemi, opisuje pomoću dviju perifraza: kada se radi o nama, govori se o *izvjesnim mjerama štednje* ili *tekućim problemima*, a kad je riječ o njima, o *krizi* ili čak o *krahu*. Eufemiziranje se može postići i nabranjem nekih homofunkcionalnih leksičkih jedinica kojima je cilj realativiziranje ekonomskih problema. Na taj način nastaju klimaksi. *Da nije bilo tih teškoća, grešaka, nedostataka, naši bi rezultati bili još bolji i veći* (Tito III: 9). Pogotovo riječi *teškoće* i *nedostaci* (uvijek u množini), umjesto *kriza*, nameću problemima laganiji oblik.

5. Slogan

U sloganu je modalni okvir – koji se može eksplicirati kao direktiv *moraš znati da je tako kako mi ovdje govorimo* (Głowiński 2009/1990: 84) – jednoznačan i težak za osporavanje. Slogani, za razliku od bliskih im aforizama, spajaju u sebi atemporalnost s kon-

kretnošću i sadašnjošću određene društvene ili političke situacije. Na primjer slogan „Interes radničke klase – interes naroda” odnosi se na neko izvanvremensko pravilo, a ujedno djeluje kao performativ u određenom političkom trenutku. I u demokratskoj državi koriste se slogani, ali u totalitarnoj oni su sredstvo u rukama samo jednog subjekta – partije ili partijskih funkcionara, to jest vlasti (i prisutni su svakodnevno). Sloganom se, više nego drugim komunikacijskim modalitetima, sankcionira postulirano stanje stvari: *moraš znati* ujedno znači *moraš prihvatiti*. Odbacivanje je nametnute optike dakako moguće, ali ne javno, već u privatnoj sferi. Slogani su bili sveprisutni u javnoj komunikaciji, prvenstveno u medijima, na zastavama, na partijskim ili omladinskim svečanostima. Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata slogani su se pojavljivali na naslovnoj stranici zagrebačkog *Vjesnika*. S lijeve strane iznad naslova lista bio je konstantno zastupljen najvažniji slogan antifašističke ideologije *Smrt fašizmu – sloboda narodu*, dok su se s desne strane, uz citate iz Titovih govora, slogani svakodnevno mijenjali. Na primjer 25. lipnja 1948. godine nalazimo sljedeću poruku: *Upisivanje Narodnog zajma je dokaz rodoljublja širokih narodnih masa*.

Slika 1. „Vjesnik”, 25. lipnja 1948, br. 997.

U analiziranim tekstovima iz 1948. godine ima više slogana (u zagradi dajem datum objavljivanja), npr. *Živio Narodni zajam Petogodišnjeg plana razvitka privrede FNR Jugoslavije* (6. VI), *Pravovremena izgradnja zadružnih domova zavisi od izvršenja rokova* (10. VI), *Mjere za suzbijanje krumpirove zlatice dio su borbe za veće prinose u poljoprivredi* (11. VI), *Upisivanje narodnog zajma mjerilo je patriotizma svakog našeg čovjeka* (12. VI), *Kroz fiskulturni rad odgajamo se fizički i duhovno za izgradnju i obranu naše domovine* (13. VI) *Živio Narodni zajam, nov doprinos izgradnji socijalizma u našoj zemlji!* (1. VII), *Živio Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije!* (21. VII), *Živio Dan narodnog ustanka u Hrvatskoj!* (21. VII). U drugim kontekstima ima i sljedećih: *Tito – Partija, Nema napretka bez bratstva i jedinstva, Interes radničke klase – interes naroda, Samoupravljanje –*

naša budućnost, Partija je postala jedini vjeran tumač težnji i interesa naših naroda, Sve je dublja kolektiva svijest radnih ljudi, Naša Partija ima rukovodeću ulogu u cjelokupnom društvenom životu naše zemlje, Šume su naše nacionalno bogatstvo, Građani Cetinja našli su pravilan put razvitka, Nema napretka bez bratstva i jedinstva, Interes radničke klase – interes naroda, Samoupravljanje – naša budućnost i dr.

Slogani su se često pojavljivali na plakatima.

Slika 2. Plakat, izbori 1962.

Ovaj plakat poziva ljude na izbore. Izbori u jednopartijskoj državi nisu, da podsjetimo, bili slobodni, ali se ovdje stvara privid slobode, i ne čini se to neposredno preko imperativa (*glasajte!*), nego se pokušava vještom igrom verbalnih i neverbalnih znakova nametnuti određenu viziju. Ovdje se glorificira jedan dio društva – radnička klasa koju predstavljaju idealizirani likovi radnika: muško i žensko kako bi se pokazalo da se narodna vlast brine za oba spola/roda. Muškarac je prikazan kao ozbiljan i svjestan svojih građanskih obaveza. Niže je žena – šivačica, na manjoj fotografiji (ipak nema rodne ravnopravnosti) koja je predana svojim radnim obavezama. I na taj se način ona slavi kao poštena građanka i svjesna svojih prava (zna da mora ići na izbore) i obaveza (na radnom je mjestu). Uz ikonografsku poruku pojavljuje se verbalna: *za sve bolje uslove života i rada, za još snažniji razvoj privredne snage naše zemlje i za jačanje radničkog i društvenog upravljanja*. Jezične konstrukcije *za plus akuzativ* mogli bismo nazvati postulativnim

akuzativom. S jedne strane one veličaju potrebu djelovanja građana i uključivanja u uspjehe komunističkoga poretka, s druge pak presuponiraju postojanje opće društvene sloge vezane za taj poredak i za taj režim. Neposredno plakat govori o ljudima, aktivnim građanima, ali posredno implicira da postoji mogućnost izbora, što je prividno jer se glas može dati samo za jednu jedinu partiju.

Svaki slogan je utemeljen na predodžbi koja se inače perpetuira u javnim nastupima predstavnika vlasti. Pogledajmo ulomak jednog Titovog govora u kojem se ostvaruje postulativnost sličnoga tipa.

Narodni front kod nas je trajna, opštenarodna politička organizacija, s jasno određenim trajnim programom. Narodni front je političko jedinstvo radnih ljudi naše zemlje: radnika, seljaka, narodne inteligencije, omladine, žena i svih radnih građana, tj. svih onih koji rade u duhu nove Jugoslavije (Tito III: 143).

Za razliku od slogana, u kojem se ne mora pojavljivati kopula *je* jer su često slogani elipse ili sintagme (ali se predikat podrazumijeva), ovdje imamo rečeničnu strukturu. U iskazu *Narodni front kod nas je trajna, opštenarodna politička organizacija* željeno je stanje predstavljeno kao stvarno. Stoga građanin Jugoslavije mora vjerovati da Narodni front predstavlja političko *jedinstvo* (ključna riječ u novogovoru) *radnih ljudi naše zemlje: radnika, seljaka, narodne inteligencije, omladine, žena i svih radnih građana, tj. svih onih koji rade u duhu nove Jugoslavije*.

6. Žanrovi i stilovi u novogovoru

Očekivano je da se u novogovoru upotrebljavaju elementi znanstvenog/akademskog i administrativnog stila. Izbor znanstvenih stilema posljedica je dogmatskog uvjerenja klasika komunizma u to da je znanost jedini način pravovjerne spoznaje, dok su sve druge – religija ili mitologija ili umjetnost – praznovjerje i zabluda. U socrealističkoj literaturi nije teško naći elemente znanstvenog stila, u nekim su se romanima čak isticale statistike žrtve u Sovjetskom Savezu kao dokaz promjene društvenih snaga i sl. Znanstveni stilemi imali su važnu ulogu u Titovim govorima 1948. godine – dakle u vrijeme njegova prekida sa Staljinom. Tada se više nego obično citiralo Marxa, Engelsa i Lenjina. Takav poduhvat imao je za cilj dokazivanje iskonskih korijena jugoslavenskog modela komunizma, zvanog jugoslavenski put. Možda je Tito naslućivao sovjetsku intervenciju. Analize njegovih govora, i inače diskursa u medijima, u ono vrijeme sjajan su izvor za istraživanje ondašnjeg stanja i osjećaja ugroženosti. Prvi nastupi nakon odluke Kominterne o izbacivanju Jugoslavije suptilni su. Tito govori o zabludi drugova, o zapadnim huškačima koji žele razjediniti bratske narode itd. Tek se s vremenom retorika zaoštrava. Tada se u jezicima sovjetskih satelita – u sličnim novogovornim praksama – Tita nazivalo *psom na lancu imperijalizma*.

Ali da se vratimo znanstvenom momentu u novogovoru. Znanstvenost podrazumijeva racionalnost i argumentaciju koja se temelji na logičnom dokazivanju (ujedno i odbacuje sve što je iracionalno). Ali, kako pokazuje praksa, jezik komunista, iako koristi stileme karakteristične za akademski diskurs, ima izrazito mitologijsku narav, i nerijetko se temelji na logici narodnih vjerovanja (kozmologijsko ponavljanje, poistovjećivanje različitih entiteta itd.). Elementi akademskog diskursa utječu na preoblikovanje nekih

žanrova, pogotovo javnih nastupa, u karikature znanstvenih tekstova u kojima se umjesto „objektivne” spoznaje pojavljuje egzaltirana racionalnost na razini organizacije teksta. Sve to vodi prema epistemološkoj disonanci i stapanju dvaju tipova modaliteta mišljenja, znanstvenog i običnog/svakodnevnog. Iako je komunizam deklarativno zagovarao napredak i kritizirao narodnu kulturu kao izvor retrogradnosti, novogovor se nadograđivao na folklornu matricu. Primjerice temeljio se na radikalno dihotomnoj slici svijeta. Pretapanje tih dvaju svjetova, uz prisutnost istog epistemološkog modela, prikazuje film Krste Papića *Lisice*, koji kritički propituje suodnos dvaju sustava – narodnog i komunističkog. Oba su u ovom filmu predstavljena kao nasilnička. Svijet dalmatinske Zagore, krajnje ruralan, nije oprečan ideologiji komunizma (što je deklarirala vlast), naprotiv – ideologije se na sebe nadograđuju i sebe autoriziraju. Na takav način univerzum komunističke slike svijeta legitimizira narodnu, i obrnuto – narodna sankcionira komunističku. Komunizam dakle nije napredan, a selo nazadno. I jedno i drugo varijante su iste matrice. Ti se svjetovi – s nasiljem i s radikalnom apoteozom kolektivnog (što simbolizira sveprisutno kolo) – preklapaju i stvaraju stravičan prizor. Partijci i udbaši u tom filmu govore umjetnim, kancelariziranim jezikom, koji odudara od jezika seljaka, premda su svi protagonisti iz istog kraja.

Govori se predstavnika vlasti, osim već spominjanih perifraza, slogana i dihotomija, služe vrlo umjetnom *poznastvenjenom* sintaksom (novogovornom sintaksom). Kao primjer takva jezika možemo navesti jedan od Titovih govora:

Mislim da zapadne sile treba prema Sovjetskom Savezu, u vezi sa današnjim razvojem, da zauzmu stav koji ne bi zaoštravao razmimoilaženja u najvažnijim pitanjima, već bi pokazao da li Sovjetski Savez stvarno želi nesebične sporazume u interesu onih naroda kojih se to tiče (Tito 4: 175).

U ovom se odlomku pojavljuju stilemi koji nas odmah upućuju na kancelarizme, npr. *u vezi sa, zauzmu stav, u najvažnijim pitanjima*. U okviru novogovora pojavljuju se i drugi brojni administrativizmi, npr. *izvesti zaključak, izvršiti procjenu, vršiti pritisak, postizati dogovor, vršiti pregovore* i sl. Slična se stvar može propitati na tekstu Savke Dabčević-Kučar za vrijeme hrvatskog proljeća (svi citati su iz glasnika hrvatskih komunista – *Vjesnika*). U veljači 1971. rekla je:

Također se u vezi s republičkim državnostima javlja potreba da određenije postavimo pitanje odgovornosti republika i za jugoslavensku zajednicu u smislu da, budući da etatiistički sistem dalje nastvaramo, što je neophodnost, ubrzamo razvitak samoupravljanja kao spona i veze jugoslavenskih naroda, i tržišta kao ekonomskog oblika tješnjega povezivanja od administrativnog među nacijama i republikama, kao i da usavršavamo različite oblike zajedničkog dogovora (*Vjesnik*, 15. II. 1971: 2).

Rečenica je kompleksna, s parataksom i razgrađenom hipotaksom. Gledajući taj ulomak začuđuje teza Miroslava Krleže: *Savka, vi govorite nekim drugim, suježim jezikom, kojim Partija ne govori* (Sesar, Vidović 2000: 87). U okviru njezina govora možemo nabrojiti više izraza koji pripadaju novogovoru, primjerice: *stajimo pred izuzetno značajnim revolucionarnim korakom u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u našoj zemlji; karakter naše federativne samoupravne socijalističke zajednice; snage socijalističkog društvenog progre-*

sa; konzervativne snage; krupne i duboke preobražaje; tekući politički zadaci; historijska inicijativa druga Tita; krupne revolucionarne promjene; Jugoslavija kao socijalistička zajednica samoupravljača i radnih ljudi te Jugoslavija kao socijalistička zajednica ravnopravnih suverenih socijalističkih republika (i autonomnih pokrajina) itd. Ako tome pridodamo da se ovaj tekst pojavio u usmenoj domeni komuniciranja (referat), a njega tek prenose novine, možemo zamisliti kako je bilo recipijentima slušati i shvatiti teze hrvatske političarke. Čak ako se tekst čita sporo, mogu se pojaviti opravdane dvojbe oko toga o čemu je zapravo riječ. Izbor takva nekomunikativnog obrasca ima za cilj uspostavljanje autoriteta pošiljatelja poruke. Selekcijom takvih jezičnih sredstava interlokutor sebe situira na poziciju autoriziranog subjekta u jednopartijskoj državi. Njegov se jezik stoga prepoznaje kao stilska formacija jezika vlasti. Upotreba takva općeprihvaćenoga jezika omogućit će hrvatskim političarima afirmaciju nacionalnog programa i nacionalne simbolike.

7. Stapanje nacionalnog i komunističkog

U načelu, komunizam je doktrina, po svojoj prilici internacionalistička. Cilj joj je bio negirati, odnosno osporavati dosadašnju tradiciju nacionalnih kultura i nacija općenito, koje su se smatrale nazadnima. Internacionalizam se predstavljao kao sredstvo za postizanje novoga poretka u kojem bi vodeću ulogu imao seljaštvo i proletarijat. No to je samo teoretski. U praksi se pokazalo da se nijedna država realnog socijalizma u Istočnoj Europi nije odrekla nacionalne ideologije, a u nekim se zemljama – primjerice u Rumunjskoj, Albaniji ili Bugarskoj – čak radikalizirala do te mjere da su te zemlje bile krajnje nacionalističke pod vodstvom komunista. U višenacionalnim državama, a tako je bilo u SSSR-u od Staljina, pod okriljem se sovjetizacije provodila zapravo rusifikacija (v. Suchanek 1997).

Komunizam i komunistički novogovor služili su nacionalnoj emancipaciji, i to ne samo od kraja šezdesetih godina, kako se obično misli. Ovo je svakako komplicirana tema (v. Czerwiński 2012b), pa ću ovdje samo dati dva primjera: jedan iz knjige Vladimira Nazora *S partizanima* (1945), drugi iz političkih nastupa za vrijeme hrvatskog proljeća (1971.).

U jednom od referata koji je Nazor držao partizanima čitamo sljedeće:

Govorim kao Hrvat, Vi, junački komunisti, borite se i radite sada po komunističkim metodama. To znači boriti se, braniti se, ne dati se! Vi ste prvi koji možete hrvatski narod spasiti kritičnog položaja u kojem se nalazio do prekjučer (Nazor 1945/1965: 330).

Pisac aludira na ustaše koji su se po njemu kompromitirali svojim zločinima protiv Srba; sada je na komunistima da očiste dobro ime Hrvatske (takav stav zastupao je također hrvatski intelektualac Bogdan Radica, koji je kao antikomunist po uvjerenju odlučio u jedno vrijeme podupirati Titove partizane u američkom tisku). Komunistički okvir služi ovdje za eksponiranje hrvatskog nacionalnog koda.

Od druge polovice 60-ih godina, kada se implementiraju amandmani na federativni ustav, koji će kulminirati novim ustavom 1974. godine, dolazi do još izrazitije afirmacije nacionalnih simbola u okviru komunističkog novogovora. Ivo Pranjković je zapazio

da je *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika* – jedan od najvažnijih dokumenata hrvatske kulture, nastao u euforičnoj atmosferi onog razdoblja – pisana komunističkim idiomom (ona „odiše duhom vremena u kojem je nastala i nekim parolama, s današnjeg stajališta čak i iritantnim”, Pranjković 1997: 156). Ta se tendencija nastavila i kasnije. Godine 1971. u zagrebačkom se *Vjesniku* raspravljalo, između ostalog, o popisu stanovništva. O prijedlogu da se, uz nacionalno izjašnjavanje građana (Hrvat, Srbin), dopusti mogućnost uvođenja regionalne pripadnosti (Dalmatinac) i nadnacionalne (Jugoslaven) negativno se očitovala Matica hrvatska. Prosvjedno je pismo objavljeno 4. veljače. U njemu čitamo:

Predviđeni postupak pri popisu stanovništva suprotan je ne samo pravu naroda SFRJ na nepovrediv nacionalni integritet, koji treba da bude zajamčen našim društvenim i političkim poretkom, nego i sveukupnoj mnogostoljetnoj borbi naroda SFRJ za njihovo održavanje i za cjelokupnost njihova nacionalnog biće. Posebice je jedno od bitnih obilježja povijesne borbe hrvatskog naroda otpor snagama koje su komadale nacionalni teritorij i sustavno ga podvrgavale stranoj vlasti, sa svrhom da hrvatski narod i njegovu zemlju zauvijek raskomadaju te postepeno unište njegovu samobitnost, slobodu i državnost (...) Autonomastvo je u Dalmaciji uvijek bilo sredstvo tuđinske prevlasti: protalijansko, proaustrijsko, odnosno velikosrpsko (...) Matica hrvatska konstatira da je i karadorđevićevska Jugoslavija, nastavivši protuhrvatsku politiku, također zasnivala svoju hegemonističku vlast na administrativnom mrvljenju hrvatskog etničkog teritorija putem različitih oblasti (...) kojima je bila svrha da etnički i teritorijalno razbiju jedinstvo hrvatskog naroda i osujete njegov jedinstveni otpor podjarmiljivanju i odnarodivanju (...) Predvidivi rezultati svih tih mjera, po Matici hrvatskoj, mogli bi biti sudbonosni za hrvatski narod, za međusobno povjerenje i suradnju Hrvata i Srba u Hrvatskoj, za politički sustav u SFRJ, za načelo nacionalne ravnopravnosti i republičke državnosti naroda SFRJ, za borbu protiv hegemonizma i unitarizma, pa time, u krajnjoj konzekvenciji, i za demokratski, slobodarski, samoupravni tip socijalizma u našoj zemlji i u svijetu uopće (*Vjesnik*, 4. II. 1971: 8, isticanja M. Cz.).

U ovom veoma hibridnom odlomku istaknuo sam tri tipa izraza: (1) koji evociraju konotacije jugoslavenskog komunizma (podebljano), (2) koji evociraju hrvatski nacionalni kod (podcrtano), (3) koji kontaminiraju obje te konotacije (razmaknuto). Vidimo da se ovdje ostvaruju vrijednosti i jugoslavenskog komunizma i hrvatske nacionalne ideologije.

Drugi dio rečenice *Autonomastvo je u Dalmaciji uvijek bilo sredstvo tuđinske prevlasti: protalijansko, proaustrijsko, odnosno velikosrpsko* smatram kontaminiranim oblikom koji povezuje komunističku i nacionalnu (hrvatsku) sliku svijeta. Na prvi pogled poistovjećivanje Talijana i Austrijanaca, koji nose stigmę feudalaca, reakcionara i fašista, s velikosrpskom prevlasti začuđuje jer se time evocira antisrpski stereotip, što je protiv ideje o bratstvu i jedinstvu. Ali upotreba tog mehanizma ima svoje semantičko i retoričko opravdanje. Pridjev *velikosrpski* blisko značana je varijanta riječi *buržoaski*, pa čak i *fašistički*. O prijeratnoj državi Karadorđevića javno se govorilo kao o faši-

stičkoj diktaturi. Na takav se način sinonimiziraju ideološki neprijatelji – i tuđi feudanci i srpski buržuji predstavljaju istu kategoriju: zajedničke neprijatelje Hrvata i Jugoslavije. No tu se istu sekvenciju riječi može pročitati i prema dispozicijama nacionalnog koda. Onda bi *velikosrpsko* moglo značiti *srpsko*, i evociralo bi tvrdnju da su i Talijani s Austrijancima i Srbi bili predstavnici tuđinske vlasti u Hrvatskoj. Takvo bi čitanje, barem javno, bilo opasno u ondašnjoj Jugoslaviji.

Vidimo dakle da ova poruka ima, potencijalno govoreći, ujedno dva značenja. Recipient sam odlučuje koju verziju prihvaća. Zagovornik će komunističke ideologije 'uloviti' prvu interpretaciju, zagovornik nacionalne ideologije – drugu. U raspravama s konca šezdesetih i početka sedamdesetih, koje je vlast pokušavala ugušiti represijom, obje se interpretacije stopile u jedan hibridan koncept. On će na kraju imati odlučujuću ulogu u formiranju hrvatske elite koja će ostvariti ideju neovisnosti. To će imati još jednu posljednicu. Kako je sustav komunističkog novogovora upotrebljavan kao izvor nacionalne ideje, tako se i mnogi ovdašnji komunisti mogu danas slaviti kao rodoljubi, pa čak i antikomunisti.

Literatura

- Barković, Josip (1948/1957), *Sinovi slobode*, III. prerađeno izdanje, Džepna knjiga, Sarajevo.
- Bednarczuk, Leszek (1985), „Nowo-mowa (Zarys problematyki i perspektywy badawczej)”, u: *Nowo-mowa*, London, str. 27–41.
- Bralczyk, Jerzy (2001/1985), *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*, Trio, Warszawa.
- Bralczyk, Jerzy (2003), *O języku polskiej polityki lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, Trio, Warszawa.
- Czerwiński, Maciej (2012a), „Nowomowa po jugosłowiańsku”, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 47, Warszawa, str. 137–159.
- Czerwiński, Maciej (2012b), „Socjalistyczny w formie, narodowy w treści. Chorwacka odmiana komunistycznej nowomowy w czasie tzw. chorwackiej wiosny”, *Stylistyka*, XXI, Opole, str. 77–98.
- Czerwiński, Maciej (2012c), „Europa jako znak w nowomowie jugosłowiańskich komunistów na przykładzie wystąpień Josipa Broza Tity”, *Slavia Meridionalis*, 12, str. 249–264.
- Czerwiński, Maciej (2013a), *Kod narodowy w chorwackich i serbskich syntezach historycznych publikowanych w komunistycznej Jugławii*, u: *Komunizm na peryferiach. Rubież ideologii i rzeczywistości społecznej*, red. M. Bogusławska, Z. Grębecka, Warszawa – Kraków, str. 201–222.
- Czerwiński, Maciej (2013b), „Breme (post)komunizma. Hrvatski i poljski kulturni kodovi”, u: *Komparativni postsocijalizam: slavenska iskustva*, ur. M. Kolanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 47–80.
- Czerwiński, Maciej (2015), *Naracije i znakovi. Hrvatske i srpske sinteze nacionalne povijesti*, prev. Neda Pintarić, Srednja Europa, Zagreb.

- Drakulić, Slavenka (2005), *Sabrani eseji*, Profil, Zagreb.
- Flaker, Aleksandar (1981), „Partizanska slika svijeta”, *Forum*, god. XX, knj. XLI, br. 6, Zagreb, str. 887–910.
- Głowiński, Michał (2009/1990), *Nowomowa i ciągi dalsze (szkice dawne i nowe)*, Universitas, Kraków.
- Havel, Vaclav (1990), *Moc bezmocných*, Lidové noviny, Praha.
- Horvat, Joža (1946), *Za pobjedu*, drugo izdanje, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb.
- Nazor, Vladimir (1945/1965), *S partizanima*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Pavičić, Josip (1982), *Novogovor, sociolingvistički ogledi iz svakodnevnog života jezika*, Stvarnost, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (1997), *Jezikoslovna sporenja*, Konzor, Zagreb.
- Sesar, Dubravka, Vidović, Ivana (2000), „Što je novogovor učinio hrvatskomu jeziku?”, *Jezik*, god. 47, br. 3, Zagreb, str. 81–120.
- Suchanek, Lucjan (1997), „Człowiek radziecki i naród radziecki. Eksperyment ideologiczny i etniczny”, u: *Współczesni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów*, ur. M. Bobrownicka, L. Suchanek, F. Ziejka, Kraków.
- Šehović, Feđa (1980), *De bello ragusino*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Tito, Josip Broz (1959–1965), *Govori i članci*, Naprijed, Zagreb.

SUMMARY

Maciej Czerwiński

THE NEWSPEAK – RHETORIC OF CROATIAN COMMUNISTS

In the article the issue of a language of the Croatian (Yugoslav) communists – called here after Orwell the totalitarian Newspeak – is taken into consideration. It aims at analyzing the Croatian Newspeak basing on analysis of discourses of the Yugoslav dictator – Josip Broz Tito, Yugoslav historiography, the press and prose narrative.

Key words: propaganda, rhetoric, style, language of the Croatian communists, discourse

Branka Drljača Margić – Anamarija Mrakovčić

„NJEMAČKI SE ČESTO VIŠE CIJENI JER GOTOVO SVI GOVORE ENGLLESKI”:

Stavovi studenata njemačkoga prema engleskome
i njemačkome jeziku

*dr. sc. Branka Drljača Margić – Anamarija Mrakovčić, prof., Filozofski fakultet, Rijeka
izvorni znanstveni članak*

UDK: 811.111'243
811.112.2'243

U radu se iznose rezultati istraživanja stavova studenata njemačkoga prema engleskome i njemačkome jeziku. Rezultati analize podataka prikupljenih metodom upitnika pokazuju da se engleski i njemački smatraju podjednako važnima za ispunjavanje instrumentalne motivacije, tj. za pronalazjenje posla i napredovanje. Za zadovoljavanje osobne motivacije ispitanici dodjeljuju važniju ulogu njemačkome: smatraju, primjerice, da poznavanjem njemačkoga ostavljaju kod drugih bolji dojam o sebi. Ispitanici doživljavaju njemački bogatijim, profinjenijim i kreativnijim, dok engleski opisuju jednostavnijim i modernijim. Oba se jezika ocjenjuju jednako razvijenima i potrebnima.

Ključne riječi: engleski jezik, njemački jezik, jezični stavovi, motivacija

1. Uvod

Procjenjuje se da engleski danas govori 1,5 milijarda ljudi (<http://www.statista.com>), od čega je nešto preko 400 milijuna izvornih govornika (www.englishlanguageguide.com). Današnji se sociolingvistički profil engleskoga jezika može prikazati pomoću tri koncentrična kruga. Radi se o unutarnjemu, vanjskome i ekspanzivnome krugu, koji predstavljaju tipove širenja, obrasce usvajanja/učenja i uporabu engleskoga u funkcionalnim domenama u različitim kulturnim kontekstima (Kachru 1985). Unutarnji se krug odnosi na zemlje gdje se engleski govori kao prvi jezik, odnosno na tradicionalne kulturne i jezične baze engleskoga – Sjedinjene Američke Države, Ujedinjeno Kraljevstvo, Kanadu, Australiju i Novi Zeland. Vanjski krug čine zemlje, bivše kolonije zemalja unutarnjega kruga, u kojima je engleski jedan od jezičnih kodova u dvojezičnome ili višejezičnome okruženju i u većini tih zemalja uživa poseban status, primjerice službenoga jezika u Nigeriji, glavnoga jezika vlade, sudstva i obrazovanja u Singapuru te „pomoćnoga” službenog jezika u Indiji. Ekspanzivni krug obuhvaća zemlje, kao što su Kina, Saudijska Arabija, Njemačka i Hrvat-

ska, gdje engleski jezik nema službeni status, ali je institucionaliziran u školskome sustavu, međunarodnoj trgovini, zračnome i pomorskome prometu itd. Engleski danas ima status najvažnije poslovne i akademske *lingue francae* (Graddol 2006) te je jedan od službenih i glavni radni jezik Europske unije (de Swaan 2000). Uči ga se od najranije dobi, ima prioritet u nastavi stranih jezika, obavezan je predmet u većini škola te je proširen u različitim domenama, od visokoga školstva i znanosti do poslovanja i trgovine. Njegova sveprisutnost i dominacija utječu na proširenost, status i polifunkcionalnost ostalih jezika, kako malih tako i velikih, internacionalnih. Jedan je od tih jezika njemački, koji unatoč tome da njime govori oko 100 milijuna govornika i da ga uči još 20 milijuna (Eisenberg 2004: 123), da ima najveći broj izvornih govornika u Europskoj uniji (Ammon 2003: 235), da je službeni jezik ili jedan od službenih jezika šest europskih zemalja, Njemačke, Austrije, Luksemburga, Švicarske, Lihtenštajna i Belgije, i nekoliko regija (Clyne 1995; <https://en.wikipedia.org>) te da je jezik jedne od ekonomski najmoćnijih zajednica (Ammon 2003) gubi na međunarodnoj važnosti i prestižu (Ammon i Hellinger 1992; Wood 2001). U Njemačkoj se od osamdesetih godina 20. stoljeća sve više upozorava na problem širenja engleskoga u domenama znanosti, visokoga obrazovanja i poslovanja nauštrb njemačkoga jezika. Ammon (2003: 244) navodi da u bazama podataka iz područja medicinskih i prirodnih znanosti njemački i francuski zauzimaju 1,6%, ruski 3,9%, japanski 2,3%, a engleski 87,2% te da su samo postoci za engleski jezik u konstantnome porastu, a slična je dominacija engleskoga vidljiva i u društvenim znanostima (Ammon 2003). U istraživanju provedenome među sveučilišnim profesorima čak 78,9% ispitanika smatra da uporaba engleskoga predstavlja opasnost za njemački kao jezik znanosti (Ammon i McConnell 2002: 168). Michels (1992: 414) ističe kako danas nema časopisa na području kemije koji objavljuje na njemačkome, koji je početkom prošloga stoljeća bio dominantan jezik na tome području, a Ammon (2003) navodi da vodeći znanstveni časopisi s njemačkoga govornog područja sve rjeđe prihvaćaju radove koji nisu pisani na engleskome jeziku. Skudlik (1992: 404) napominje da su u Njemačkoj skupovi iz područja prirodnih znanosti često na engleskome čak i kada su svi izlagači izvorni govornici njemačkoga jezika. U njemačkome se visokom školstvu sve više studijskih programa i predmeta izvodi na engleskome (Gnutzmann i Bruns 2008; Knapp 2011) i sve se češće doktorske radnje pišu na tome jeziku (Skudlik 1992), a europska sveučilišta vrlo rijetko nastavu održavaju na nekome drugom jeziku osim na nacionalnome i engleskome (Wilkins i Urbanovic 2014).

Krajem 19. i na početku 20. stoljeća njemački je najvažniji jezik znanosti i obrazovanja, kojim komuniciraju i na kojem objavljuju mnogi koji nisu s njemačkoga govornog područja, a brojni znanstvenici i studenti borave u Njemačkoj (Ammon 2008). Do promjena dolazi već za vrijeme Prvoga svjetskog rata, koji dovodi do smanjene komunikacije između znanstvenika s njemačkoga govornog područja i znanstvenika iz savezničkih zemalja, a radovi se u njemačkim časopisima ne čitaju onoliko koliko su se ranije čitali (Ammon i McConnell 2002). Ammon (2008) govori o jezičnome bojkotu, odnosno organiziranome i ciljanome isključivanju njemačkoga iz međunarodne (znanstvene) komunikacije, koji se provodi godinama nakon Prvoga svjetskog rata, a dolaskom nacista na vlast 1933. godine i posebice nakon Drugoga svjetskog rata status njemačkoga

kao međunarodnoga znanstvenog jezika nepopravljivo je oslabljen. Osim toga, kako Ammon i McConnell (2002) navode, već je 1936. godine 1160 sveučilišnih profesora i istraživača protjerano iz Njemačke, od kojih većina odlazi u anglofone zemlje, a znanstvenici odlaze i za vrijeme i nakon rata. Michels (1992) ističe i da mnogi autori, među njima i oni kojima je njemački prvi jezik, zbog globalne spoznaje o zločinima nacizma, ne žele više objavljivati na njemačkome te se okreću engleskome, koji preuzima ulogu vodećega internacionalnog jezika znanstvene komunikacije i produkcije. Također, rat u kontinentalnoj Europi rezultira nedostatkom resursa potrebnih za znanstveno istraživanje, zbog čega mnogi znanstvenici odlaze u ekonomski superiorne Sjedinjene Američke Države i tamo objavljuju na engleskome (Ammon i McConnell 2002). Kako njemački svoj internacionalni status uvelike duguje svom nekoć čvrstom uporištu u znanosti, slabljenje toga uporišta dovodi i do slabljenja njegova statusa kao međunarodnoga jezika (Michels 1992).

S obzirom na to da engleski marginalizira važnost ostalih stranih jezika (usp. Chen i Kraklow 2015), ispitali smo stavove skupine studenata njemačkoga jezika u Hrvatskoj prema njemačkome i njegovoj važnosti, u odnosu na stavove prema engleskome jeziku, čime želimo pridonijeti razumijevanju motivacije u pozadini studiranja njemačkoga jezika. Dio analize rezultata preuzet je iz Mrakovčić (2013). Opravdano je pretpostaviti da njemački u Hrvatskoj još uvijek uživa određeni prestiž zbog povijesne gravitacije Hrvatske prema njemačkome govornom području i važnosti njemačkoga jezika u srednjoeuropskome kontekstu.

2. Metodologija

2.1. Ispitanici

Istraživanje je uključilo 80 studenata njemačkoga jezika i književnosti na Filozofskome fakultetu u Rijeci. Uz njemački jezik oni studiraju informatiku (21% ispitanika), filozofiju (21%), povijest (18%), talijanski (12%), hrvatski jezik i književnost (10%), povijest umjetnosti (10%) i pedagogiju (8%). Većina (79%) ima između 18 i 23 godine, dok je 21% ispitanika stariji od 23 godine. Uzorak se sastoji od 44% muških i 56% ženskih ispitanika. Što se tiče boravka na njemačkome govornom području, 54% ispitanika tamo je boravilo više od dva tjedna, a od toga 79% u rasponu od jedne do 24 godine (tri godine u prosjeku), dok su ostali na njemačkome govornom području boravili od tri tjedna do pet mjeseci. Na engleskome je govornom području više od dva tjedna boravilo samo 3% ispitanika (jedan ispitanik 15 dana, a drugi tri mjeseca).

Osamdeset posto ispitanika učilo je njemački u osnovnoj školi, 92% u srednjoj školi i 6% u privatnim jezičnim školama, dok je engleski u osnovnoj školi učilo 73% ispitanika, 85% u srednjoj školi te 23% u privatnim jezičnim školama.

Ispitanici tvrde da su izloženiji njemačkome jeziku. Nešto manje od trećine ispitanika (29%) (vrlo) često govori engleski (na skali od 1 do 5 gdje je 1 „nikad“, a 5 „vrlo često“ srednja vrijednost za govor iznosi 2,82), 21% vrlo često piše (2,47), 67% sluša (3,97), a 57% čita (3,65) na engleskome jeziku. Njemački pak vrlo često govori 58% ispitanika (3,65), 65% piše (3,81), 76% sluša (4,19), a 63% čita (3,66) na njemačkome jeziku.

2.2. Ciljevi istraživanja

Cilj je ove studije bio istražiti razloge zbog kojih ispitanici smatraju učenje engleskoga i njemačkoga jezika važnim. Također, namjera nam je bila provjeriti zašto su odlučili studirati njemački jezik i jesu li ikad razmišljali o studiranju engleskoga jezika (u kombinaciji s njemačkim ili umjesto njega). Treći je cilj bio ispitati u kojoj mjeri studenti smatraju važnim poznavati te jezike u različitim domenama i za postizanje različitih ciljeva te kako doživljavaju ta dva jezika. Ujedno smo ispitali na kojemu se od tih dvaju jezika ispitanici lakše izražavaju i kojim se jezikom radije koriste. Posljednji je cilj bio istražiti smatraju li ispitanici da proširenost engleskoga ugrožava razvoj i širenje njemačkoga jezika.

2.3. Metoda istraživanja

Podaci su prikupljeni metodom upitnika, na hrvatskome jeziku. Pilot-studija, provedena na 10% ispitanika, pokazala je da ispitanici većinom razumiju postavljena pitanja. Stoga su na upitniku učinjene tek manje izmjene temeljene na povratnoj informaciji ispitanika. Upitnik se sastojao od dva dijela. U prvome se dijelu od ispitanika tražilo nekoliko osobnih podataka, kao što su dob, spol, drugi studijski smjer, boravak na njemačkome i engleskome govornom području, trajanje učenja engleskoga i njemačkoga jezika te kontakt s tim jezicima kroz četiri jezične vještine.

U drugome se dijelu upitnika, putem pitanja otvorenoga i zatvorenoga tipa, nastojalo odgovoriti na sljedeća istraživačka pitanja: (1) Zašto su ispitanici odlučili studirati njemački jezik (a ne engleski)?, (2) Koliko je važno poznavanje engleskoga, a koliko njemačkoga u određenim domenama?, (3) Kako ispitanici doživljavaju ta dva jezika?, (4) Koji jezik preferiraju, a kojim se češće služe? te (5) Drže li ispitanici da proširenost engleskoga ugrožava njemački jezik?

Ispitanici su upitnik popunjavali u učionici prije početka nastave, u prisutnosti istraživača, između 15 i 20 minuta. Prikupljeni su podaci potom statistički obrađeni u programu *Microsoft Office Excel 2003* s ciljem izračunavanja frekvencija i srednjih vrijednosti.

3. Analiza rezultata

3.1. Razlozi za studiranje njemačkoga jezika

Najveći je broj ispitanika (79%) na studiranje njemačkoga motivirala ljubav prema tome jeziku kao i kulturi, tradiciji i običajima njemačkoga govornog područja te doživljaj njemačkoga kao zanimljivoga, kreativnoga i važnoga jezika. Oko 70% odlučilo je studirati njemački i kako bi imali više mogućnosti pronalaska posla u budućnosti. Jedan od važnijih razloga (56%) svakako je i prethodno znanje toga jezika, odnosno daljnje usavršavanje njemačkih jezičnih vještina (30%). Bitan je razlog (43%) i utjecaj, važnost i blizina zemalja njemačkoga govornog područja te ulazak Hrvatske u Europsku uniju. Naposljetku, neki smatraju izazovom usavršiti njemački, ponajprije zbog zahtjevne gramatike, kompliciranih i dugih riječi te izgovora.

Zavoljela sam njemački jezik i kulturu i oduvijek sam znala da ću to studirati (24). „Kreativni” jezik; velika mogućnost preciznog izražavanja misli (17).

Njemački je jedan od najvažnijih jezika svijeta i EU (5).

Zbog budućnosti – lakšeg pronalaska posla (6).

Želim raditi kao prevoditelj ili profesor njemačkoga (25).

Bitan za rad u turizmu (49).

Jer ga učim od malena i smatram ga svojim drugim materinim jezikom (33).

Živjela sam u njemačkom govornom području (28).

Jer želim proširiti znanje (o povijesti, nastanku jezika) (5).

Željela sam savršeno naučiti taj jezik (69).

Govori se u zemljama u kojima se dobro živi (42).

Da vidim da li to mogu (44).

3.2. Mogućnost studiranja engleskoga jezika

Iako je većina ispitanika (59%) razmišljala o studiju engleskoga, za njemački se odlučuju prvenstveno zbog prethodnoga znanja toga jezika. Dugogodišnje učenje njemačkoga jezika u školi i, posebice, boravak/život na njemačkome govornom području rezultirali su kod mnogih boljim poznavanjem njemačkoga, većim samopouzdanjem u komunikaciji na njemačkome i većom naklonošću prema njemačkome jeziku. Usto, neki se studenti nisu uspjeli upisati na engleski jezik ili nisu ni pokušavali pretpostavljajući da neće uspjeti.

Ja sam njemački znala bolje i bila sigurnija u sebe što se njemačkog tiče (64).

Jer mi je njemački puno bliži i draži (1).

Nedovoljan broj bodova kod upisa (14).

Htio sam i jedan i drugi ali ne bih upao na oba (32).

Jer se za anglistiku prijavi iznimno velik broj studenata (33).

Studenti nerijetko drže da se poznavanje njemačkoga danas, kada engleski uživa status najproširenijega svjetskog jezika, posebno cijeni.

Jer engleski govori više ljudi nego njemački, pa je njemački dobio na cijeni (3).

Njemački se često više cijeni jer gotovo svi govore engleski (15).

Nema puno ljudi koji govore njemački (35).

Manje je kandidata pa je lakše pronaći posao (47).

To međutim ne isključuje važnost poznavanja engleskoga jezika. Ispitanici su svjesni da je poznavanje engleskoga izrazito važno zbog njegova statusa „najvažnijega svjetskoga jezika” (26) na kojemu su „gotovo sve informacije” (5) i koji je „prisutan u svim domenama” (41), ali upravo poznavanje drugih jezika govorniku daje prednost u profesionalnome i osobnome smislu. Ne čudi stoga što bi velika većina ispitanika (88%) studirala engleski u kombinaciji s njemačkim, dok bi samo 8% studiralo engleski umjesto njemačkoga. Nekoliko je razloga zbog kojih bi ispitanici studirali dva strana jezika. Prvi je prednost poznavanja što većega broja stranih jezika. Drugi je veća mogućnost zapošlja-

vanja, koju nudi kombinacija tih dvaju jezika. Mnogi jednostavno ističu da se nikad ne bi odrekli njemačkoga.

U kombinaciji. Jer studirati i govoriti 2 strana jezika je uvijek prednost (20).

Jer sam engleski ne znači puno, danas ga više manje svi znaju, ali u kombinaciji s nekim drugim jezikom je puni pogodak (29).

U kombinaciji. Poznavanje 2 strana jezika otvara mnoga vrata za zapošljavanje (18).

Teško bi mi bilo ostaviti njemački jezik zbog nekog drugog jezika (41).

Ne smatram engleski važnijim jezikom od njemačkog da bih ga mijenjala (38).

Ispitanici koji ne bi studirali dva jezika u kombinaciji navode da bi paralelno studiranje dvaju jezika bilo prenaporno i/ili da ne bi htjeli mijenjati svoj drugi studijski smjer. Oni koji bi njemački zamijenili engleskim ističu da je engleski jednostavniji jezik i da ga znaju bolje od njemačkoga.

Bilo bi mi previše učiti 2 jezika odjednom (12).

Jer svoj drugi smjer ne bih mijenjala jer je informatika i informatička pismenost budućnost (3).

Umjesto njemačkog, smatram engleski mnogo lakšim i zanimljivijim (79).

Umjesto njemačkog. Engleski govorim češće nego njemački, više godina sam učila engleski, a s njemačkim se gotovo i ne susrećem (57).

3.3. Važnost engleskoga i njemačkoga jezika u različitim domenama

Rezultati pokazuju da ispitanici smatraju oba jezika (izuzetno) važnima za pronalazak posla u Hrvatskoj (97,5% za njemački i 92,5% za engleski) i inozemstvu (93,75% i 92,5%), napredovanje na poslu (91,25% i 88,75%), nastavak obrazovanja (90% i 81,25%) i pokazivanje obrazovanosti (88,75% i 78,75%). Poznavanje engleskoga i njemačkoga jezika (izuzetno) je važno i da bi ispitanici bili zadovoljni samima sobom (90% i 82,5%). Nešto manji broj ispitanika, iako još uvijek većina, drži da su ti jezici (izrazito) važni i da bi se ostavio dobar dojam na druge ljude (76,25% i 67,5%), a oko polovice ih smatra važnima i da bi imali bogat društveni život (45% i 51,25%). Služenje internetom (52,5% i 86,08%) i konzultiranje literature za potrebe drugoga studijskog smjera (65% i 80%) jedine su domene u kojima se poznavanje jednoga jezika čini značajno važnijim od poznavanja drugoga jezika. Naime, većina ispitanika opisuje oba jezika (vrlo) važnima, no značajno se većemu broju poznavanje engleskoga čini relevantnijim od poznavanja njemačkoga. Tablica 1 prikazuje srednje vrijednosti na skali važnosti jedinoga jezika, na kojoj je 1 „potpuno nevažan”, a 5 „izrazito važan”.

Tablica 1. Percepcija važnosti njemačkoga i engleskoga jezika u različitim domenama

	Njemački	Engleski
Pronalazak posla u Hrvatskoj	4,51	4,6
Pronalazak posla u inozemstvu	4,8	4,76
Napredovanje na poslu	4,5	4,58
Nastavak obrazovanja	4,48	4,31
Pokazivanje obrazovanosti	4,55	4,3
Zadovoljstvo samim sobom	4,59	4,35
Ostavljanje dobra dojma	4,03	3,9
Bogat društveni život	3,2	3,41
Služenje internetom	3,59	4,58
Konzultiranje stručne literature	3,84	4,38

3.4. Doživljaj engleskoga i njemačkoga jezika

Na skali od 1 do 5 gdje su uz 1 navedeni pridjevi s negativnom konotacijom, a uz 5 njihovi antonimi od ispitanika se tražilo da opišu kako doživljavaju njemački i engleski jezik. Ponudeno je jedanaest pridjevskih parova: (1) siromašan – bogat, (2) ružan – lijep, (3) zastario – moderan, (4) prost – profinjen, (5) kompliciran – jednostavan, (6) nerazvijen – razvijen, (7) dosadan – zanimljiv, (8) nefleksibilan – fleksibilan, (9) statičan – dinamičan/kreativan, (10) stran/dalek – blizak i (11) nepotreban – potreban.

Tablica 2. Doživljaj njemačkoga i engleskoga jezika

	Njemački	Engleski
Siromašan – bogat	4,75	4,29
Ružan – lijep	4,24	4,31
Zastario – moderan	4,08	4,63
Prost – profinjen	4,18	3,89
Kompliciran – jednostavan	3,1	4,24
Nerazvijen – razvijen	4,48	4,42
Dosadan – zanimljiv	4,37	4,08
Nefleksibilan – fleksibilan	4,04	3,95
Statičan – dinamičan/kreativan	4,18	4,04
Stran/dalek – blizak	4,24	4,23
Nepotreban – potreban	4,82	4,89

Rezultati pokazuju da ispitanici njemački doživljavaju bogatijim od engleskoga kao i profinjenijim, zanimljivijim i dinamičnijim/kreativnijim. Engleski im se doima modernijim i jednostavnijim jezikom od njemačkoga. Oba im se jezika čine podjednako lijepima, razvijenima, bliskima, fleksibilnima i potrebnima (vidi tablicu 2).

3.5. Izražavanje na engleskome i njemačkome jeziku

Većina ispitanika (63%) tvrdi da se lakše izražava na njemačkome jeziku, 27% lakše se izražava na engleskome, a 10% podjednako lako na oba jezika. Oni koji ističu da se lakše izražavaju na njemačkome objašnjavaju to time da njemački uče od djetinjstva, da su živjeli na njemačkome govornom području, da redovito komuniciraju s rodbinom i prijateljima koji su govornici njemačkoga i/ili da studiraju njemački jezik.

Na njemačkome, jer mi je bliži i vokabular je bogatiji (1).

Na njemačkom, zbog dugogodišnjeg boravka u Njemačkoj i zbog kontakta s prijateljima iz Njemačke (5).

Na njemačkom, jer mi je materinji jezik (7).

Lakše na njemačkom jer ga od malena slušam, imam talent za taj jezik (17).

Na njemačkom jer studiram njemački i stalno sam u doticaju s njim (20).

Ispitanici koji kažu da se lakše izražavaju na engleskome izloženiji su mu u svakodnevnome životu, učili su taj jezik duže i/ili im je engleski jednostavniji jezik od njemačkoga.

Na engleskom, budući da sam više izložena utjecaju engleskog nego njemačkog jezika pa ga samim time lakše usvajam (3).

Na engleskom. Više se susrećem s engleskim – Internet, TV, glazba, govorim ga, više sam ga učila (57).

Lakše se izražavam na engleskom iz tog razloga što je jednostavniji, lakše se tvore vremena, rečenice, riječi brzo ulaze u uho kao i ekspresije, jednostavnije se njime služiti (23).

Što se tiče naklonosti prema tim dvama jezicima, 56% više voli govoriti na njemačkome jeziku, dok 16% preferira komunicirati na engleskome. Ostali ispitanici (28%) nisu sigurni kojim se jezikom radije služe.

3.6. Engleski kao prijetnja njemačkome jeziku

Oko trećine ispitanika (30%) smatra da engleski predstavlja opasnost širenju i razvoju njemačkoga jezika, dok većina (70%) nije takva stava. Ispitanici smatraju da status njemačkoga jezika ugrožava internacionalnost engleskoga, njegova sveprisutnost, ljepota i jednostavnost, prioritet koji engleski ima u nastavi stranih jezika te veliki broj posuđenica engleskoga podrijetla u njemačkome.

Da. Svi uče engleski jer je on glavni jezik komuniciranja, sve je na engleskom (24).

Da. Smatram da zbog svoje jednostavnosti predstavlja prijetnju jer ljudi brže nauče engleski jezik (16).

Da. Jer sve više ljudi zanima engleski, a manje njemački, nema više povratnika iz Njemačke, a svi misle kako je njemački težak i ružan jezik (46).

Da. Prevelik utjecaj engleskih riječi u njemačkom jeziku i zanemarivanje njemačkog u školama (31).

Oni koji ne smatraju da engleski predstavlja opasnost za njemački objašnjavaju to razlikama između tih dvaju jezika, dugom i bogatom tradicijom njemačkoga jezika i kulture te internacionalnim statusom njemačkoga jezika.

Ne. Njemački je jezik koji se dosta razlikuje od engleskog, puno ljudi ga govori i smatram da engleski nije nikakva opasnost za njemački (8).

Ne. Njemački jezik je jezik velikog naroda i teško da bi mogao biti ugrožen bilo kojim drugim jezikom. Ima dugu povijest i tradiciju, to je jezik književnosti i filozofije (13).

Ne. Njemački štiti tradicija, bogat autohton vokabular i kompleksna gramatika, engleski, koji je većim dijelom primjena latinskog ne može ugroziti takav jezik. Njemački je odvojen kulturom od engleskog, tako da sumnjam da bi ga mogao lako ugroziti (56).

Ne. Engleski je svjetski jezik ali ne može ugroziti tako veliki (na velikom govornom području) jezik kao njemački (52).

4. Zaključna opažanja

Iako je ovome istraživanju moguće prigovoriti ograničenu i homogenu skupinu ispitanika te je opravdano pretpostaviti da bi neki drugi uzorak dao (bitno) drugačije rezultate, cilj je ovoga istraživanja bio usmjeriti se na skupinu ispitanika bogatu relevantnim podacima (Milas 2005), odnosno onu koja dobro govori njemački jezik, a služi se i engleskim, kako bismo došli do valjanih rezultata vezanih uz motivaciju kao pokretačku snagu za usavršavanje jezika, percepciju važnosti i doživljaj jezika, njihovu uporabu, naklonost prema njima te stav prema utjecaju širenja jednoga jezika na status drugoga.

Analiza rezultata pokazala je da su razlozi za studiranje njemačkoga jezika prožeti prvenstveno instrumentalnom motivacijom (Gardner i Lambert 1972), povezanom s bržim pronalaskom posla i olakšanom komunikacijom unutar Europske unije, ali i osobnom motivacijom (Benson 1992), koja se odražava u naklonosti i pozitivnome stavu prema njemačkome jeziku te želji za usavršavanjem toga jezika. Usporedbom stavova prema engleskome i njemačkome jeziku vidimo da se poznavanje engleskoga smatra važnijim za pronalazak posla u Hrvatskoj i napredovanje na poslu te za konzultiranje internetskih izvora i stručne literature, dok se njemački čini važnijim za nastavak obrazovanja i pronalazak posla u inozemstvu, vjerojatno jer se ispitanici, što se inozemstva tiče, prvenstveno vide na njemačkome govornom području. Za zadovoljavanje osobne motivacije ispitanici dodjeljuju važniju ulogu njemačkome – poznavanje njemačkoga čini ih zadovoljnijima samima sobom jer kod drugih ostavljaju bolji dojam o sebi i pokazuju svoju obrazovanost.

Rezultati istraživanja potvrđuju hipotezu prema kojoj su stavovi prema jeziku usko povezani s jezičnom uporabom i učenjem jezika (Garrett i dr. 2003). Naime, uporaba i studiranje njemačkoga jezika u vezi su s viđenjem njemačkoga kao bogata, lijepa, potrebna i bliska jezika. Iako su oba jezicima dodijeljene visoke vrijednosti u svim kategorijama, u većini kategorija ispitanici višu vrijednost pripisuju njemačkome jeziku, a zbog svoje složenosti i zahtjevnosti on predstavlja izazov za učenje i usavršavanje. Jedan od ispitanika u tome smislu ističe da se „djeca danas rode i već gundaju na engleskom a

za njemački vrijedi: bez muke nema nauke!" (45). U dodatnim komentarima na kraju upitnika ispitanici još jednom ističu važnost obaju jezika jer se „lakše zaposliti i ostvariti komunikaciju s ljudima iz drugih zemalja, pogotovo ulaskom u EU" (15) i jer nas „poznavanje bilo kojeg jezika obogaćuje" (16). Ispitanici također naglašavaju da iako je „engleski jezik vrlo rasprostranjen i razvijen" (26) i „ima većeg upliva danas" (62), „njemački ne zaostaje za njime" (62). U tome smislu valja razmotriti i mogući zaključak da u doba dominacije engleskoga njemački ne gubi na važnosti i prestižu, a njegovo poznavanje, najčešće u kombinaciji s poznavanjem engleskoga, predstavlja znatan (simbolički) „kapital" (Bourdieu 1991).

Daljnje bi istraživanje trebalo ići u smjeru ispitivanja stavova ostalih sociolingvističkih skupina prema njemačkome jeziku, u odnosu na stavove prema engleskome. Osim stavova trebalo bi istražiti i uporabu njemačkoga, odnosno provesti detaljnu analizu njegove zastupljenosti u različitim domenama suvremene hrvatske jezične zajednice.

Literatura

- Ammon, Ulrich (2003) „The international standing of the German language", u: *Languages in a Globalising World*, ur. Jacques Maurais i Michael A. Morris, Cambridge University Press, Cambridge, str. 231–249.
- Ammon, Ulrich (2008) „Deutsch als Wissenschaftssprache: Wie lange noch?", u: *English in Academia: Catalyst or Barrier?*, ur. Claus Gnutzmann, Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG, Tübingen, str. 25–43.
- Ammon, Ulrich, Marlis Hellinger (ur.) (1992) *Status Change of Languages*, De Gruyter Verlag, New York.
- Ammon, Ulrich, Grant McConnell (2002) *English as an Academic Language in Europe*, Peter Lang, Frankfurt.
- Benson, Malcolm J. (1991) „Attitudes and Motivation Towards English: A Survey of Japanese Freshmen", *RELC Journal*, 22, str. 34–48.
- Bourdieu, Pierre (1991) *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge.
- Chen, Yih-Lan Elen, Deborah Kraklow (2015) „Taiwanese college students' motivation and engagement for English learning in the context of internationalization at home: A comparison of students in EMI and non-EMI programs", *Journal of Studies in International Education*, 19, br. 1, str. 46–64.
- Clyne, Michael G. (1995) *The German Language in a Changing Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- de Swaan, Abram (2000) *Why this is in English (and not in German, nor in Dutch): Schuman Lecture 2000*, Studium Generale, Maastrich.
- Eisenberg, Peter (2004) „German as an endangered language?", u: *Globalization and the Future of German*, ur. Andreas Gardt i Bernd Hüppauf, Mouton de Gruyter, Berlin, str. 121–137.
- English Language Statistics*, <http://www.englishlanguageguide.com/facts/stats/>, posjet 14. studenoga 2014.
- Gardner, Robert C., Lambert, Wallace E. (1972) *Attitudes and Motivation in Second-Language Learning*, Newbury House Publishers, Rowley, Mass.
- Garrett, Peter, Coupland, Nikolas, Williams, Angie (2003) *Investigating Language Attitudes. Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*, University of Wales Press, Cardiff.
- Gnutzmann, Claus, Bruns, Miriam (2008) „English in academia – catalyst or barrier? Zur Einführung in eine kontroverse Diskussion", u: *English in Academia: Catalyst or Barrier?*, ur. Gnutzmann, Claus, Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG, Tübingen, str. 9–24.
- Graddol, David (2006) *English Next*. The British Council, London.
- Kachru, Braj Braj (1985) „Standards, codification and sociolinguistic realism: the English language in the Outer Circle", u: *English in the world*, ur. Quirk, Randolph i Widdowson, Henry, Cambridge University Press, Cambridge, str. 11–30.
- Knapp, Annelie (2011) „When comprehension is crucial: Using English as a medium of instruction at a German university", u: *English in Europe Today: Sociocultural and Educational Perspectives*, ur. De Houwer, Annick i Wilton, Antje, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, str. 51–70.
- List of territorial entities where German is an official language, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_territorial_entities_where_German_is_an_official_language, posjet 12. listopada 2015.
- Michels, Stefan (1992) „Recent changes in the status of German as a language of chemistry", u: *Status Change of Languages*, ur. Ammon, Ulrich i Hellinger, Marlis, De Gruyter Verlag, New York, str. 408–420.
- Milas, Goran (2005) *Istraživačke metode u psihologiji i drugim istraživačkim znanostima*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Mrakovčić, Anamarija (2013) „German is often more appreciated because almost everybody speaks English": *Attitudes of Croatian university students of German toward English and German*. Neobjavljeni diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Skudlik, Sabine (1992) „The status of German as a language of science and the importance of the English language for German-speaking scientists", u: *Status Change of Languages*, ur. Ammon, Ulrich i Hellinger, Marlis, De Gruyter Verlag, New York, str. 391–407.
- The most spoken languages worldwide*, <http://www.statista.com/statistics/266808/the-most-spoken-languages-worldwide/>, posjet 11. listopada 2015.
- Wilkins, Stephen, Urbanovic, Jolanta (2014) „English as the lingua franca in transnational higher education: Motives and prospects of institutions that teach in languages other than English", *Journal of Studies in International Education*, 18, br. 5, str. 405–425.
- Wood, Stephen (2001) „Sprachpolitik: Some socio-political effects of English in Germany", *International Journal of Politics, Culture and Society*, 14, br. 3, str. 621–642.

Sanja Holjevac

**LATINIČNI BOGOSLUŽNI PRIRUČNIK IZ ZBIRKE
RUKOPISA POMORSKOGA I POVIJESNOGA
MUZEJA HRVATSKOG PRIMORJA U RIJECI:
PRILOG ISTRAŽIVANJU HRVATSKOGA JEZIKA U
BOGOSLUŽJU PRIJE DRUGOGA VATIKANSKOGA
KONCILIA¹**

*dr. sc. Sanja Holjevac, Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci
izvorni znanstveni članak*

UDK: 264-1(497.5)“16/17“
811.163.42(091)“16/17“

SUMMARY

Branka Drljača Margić – Anamarija Mrakovčić

**“GERMAN IS OFTEN MORE APPRECIATED BECAUSE ALMOST EVERYBODY
SPEAKS ENGLISH”;**

Attitudes of university students of German towards English and German

The paper reports the findings of a questionnaire-based study into the attitudes of university students of German towards English and German. The results show that the participants regard English and German as about equally important for fulfilling instrumental motivation, i.e. for finding a job and advancing one's career. German, however, is considered to be more important for fulfilling personal motivation, e.g. when one wants to leave a good impression on others. German is seen as richer, more sophisticated and more creative, while English is depicted as simpler and more fashionable. Both languages are considered to be equally developed and necessary.

Key words: *English, German, language attitudes, motivation*

U središtu je pozornosti ovoga rada rukopisni latinični bogoslužni priručnik na hrvatskom jeziku pohranjen u zbirci rukopisa Pomorskoga i povijesnoga muzeja Hrvatskog primorja Rijeka pod oznakom 287.1a. Riječ je o knjižici koja sadrži 25 rukom ispisanih stranica s crkvenim pjesmama i molitvama za mise na nekoliko crkvenih blagdana tijekom godine. Pretpostavlja se da je s kraja 17. ili početka 18. stoljeća, a podatak zapisan na jednoj stranici upućuje na to da je bila namijenjena potrebama bogoslužja u Rukavcu pokraj Matulja u zaleđu Opatije. Premda opsegom mala i nepotpuna, knjižica je kao izvorna građa vrijedno vrelo za istraživanje problematike obrednoga jezika na sjevernojadranskom hrvatskom prostoru prije II. vatikanskoga koncila, a promatramo je u kontekstu nastanka i uporabe tzv. šćavetanskih, rukopisnih latiničnih misala na tom području tijekom 17., 18. i 19. stoljeća. U radu se predstavlja sadržaj i struktura knjižice te razmatra pitanje njezine datacije i izvora, a ponajprije nas ona zanima kao izvor za filološka istraživanja. U središtu su naše pozornosti jezične značajke teksta. Iznose se rezultati provedene jezične analize te se razmatra zastupljenost i odnos čakavskih, štokavskih i crkvenoslavenskih elemenata u tekstu.

Ključne riječi: *hrvatski jezik, obredni jezik, bogoslužne knjige, jezične značajke*

¹ Ovaj je rad nastao u okviru znanstvenoga projekta *Hrvatska pisana baština od 17. do 19. stoljeća* (br. 13.04.1.2.03) voditeljice prof. dr. sc. Diane Stolac, koji financira Sveučilište u Rijeci.

1. Uvod

Filološkim je i crkvenopovijesnim istraživanjima² odavno utvrđena i potvrđena važnost proučavanja jezika hrvatskih bogoslužnih knjiga i problematike obrednoga jezika, po čemu je hrvatski narodni i jezični prostor jedinstven u Katoličkoj crkvi (v. Fućak 1975: 77–192). Opće je poznato da se uz latinski, opći jezik Katoličke crkve, od 10. st. do II. vatikanskoga koncila (1962. – 1965.) na dijelu hrvatskoga narodnoga i jezičnoga prostora, koji je uz ostalo obuhvaćao i istarsko te kvarnersko područje,³ u bogoslužju rabio hrvatski crkvenoslavenski jezik⁴ i glagoljsko pismo, a da se od 30-ih godina 17. do konca 19. st. hrvatske glagoljske liturgijske knjige odlukom Rima tiskaju redigirane prema istočno-slavenkim gramatikama crkvenoslavenskoga jezika, odnosno u skladu s redakcijom crkvenoslavenskoga jezika ukrajinskih grkokatolika.⁵

Ovim radom obuhvaćena problematika obrednoga jezika i pisma odnosi se na glagoljaški sjevernojadranski hrvatski prostor, i to upravo u razdoblju spomenute istočno-slavenizacije hrvatskih liturgijskih knjiga, kada su službenim odobrenjem Levakovičeva misala svi dotadašnji hrvatski glagoljski misali bili zabranjeni.⁶ Međutim, nove, istočno-slavenizirane liturgijske knjige nisu prihvatili ni vjernici ni glagoljaško svećenstvo te se u 17. i 18. st. na glagoljaškom području „počinje širiti praksa da se osim evanđelja i poslanica čitaju ili pjevaju i neki drugi misni dijelovi na narodnom jeziku... Došlo se dotle da je sve ono što narod čuje bilo na narodnom jeziku, a ono što se tiho moli moglo je biti na staroslavenskom ili latinskom. Knjiga iz koje su se čitali hrvatski tekstovi zvala se *Ščavet ili Slavet*. Iako ta praksa nije nikada dopuštena od najviših crkvenih vlasti, dugo je vremena neometano bila u uporabi” (Bogović 2000: 51).⁷ Neki su svećenici usto sami prevodili ili prepisivali stare misale (Bogović 2000: 52) pa dolazi do pojave tzv. *ščavetanskih* (Hercigonja 2009: 167) latiničnih rukopisnih misala tijekom 17. i 18. pa i u 19. st., osobito na širem riječkom području. Najstariji je među dosad poznatima *Missal hervaski* riječkoga kanonika Jurja Manzina iz druge pol. 17. st., koji je 1981. pronašao Darko Deković u župnom uredu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci,⁸ a mlađe misale od toga Jerko Fućak je 1970-ih našao u župnim uredima u Jelenju, Bakru, Kraljevicu i Novom Vinodolskom (Fućak 1975: 186–190).

Tomu korpusu *ščavetanskih* crkvenih knjiga pridružujemo i rukopisni latinični bogoslužni priručnik na hrvatskom jeziku iz zbirke rukopisa Pomorskoga i povijesnoga

² Usp. npr. Tandarić 1993; Fućak 1975; Bogović 2000; Damjanović 2008; Hercigonja 2009.

³ Usp. Tandarić 1993: 71.

⁴ U literaturi se rabi i termin *hrvatskostaroslavenski* (Damjanović 2008: 38–51).

⁵ To razdoblje istočno-slavenizacije, u starijoj terminologiji zvano rusifikacijom, započinje 1631. kada je rimska Propaganda tiskala Levakovičev misal, koji je još uvijek, uz manje iznimke, u okvirima hrvatske crkvenoslavenske tradicije (Babić 1996 – 1997: 63–64), snažnije se nastavlja tiskanjem misala i brevijara u 17. i 18. st., a traje sve do konca 19. st., odnosno do objavljivanja Parčičeva misala 1893., koji je napisan tradiciionalnim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom (Hercigonja 2009: 167–172).

⁶ Tomu je prethodilo i više desetljeća prekida u njihovu tiskanju od polovice 16. st. (zadnji hrvatskoglagoljski tiskani misal je Kožičičev iz 1531., a brevijar Brozičev iz 1561.), a negdje i sve oštrija nastojanja da se slavenska liturgija zamijeni latinskom, kao npr. u Rijeci (v. Štefanić 1953).

⁷ *Ščavet* se u literaturi definira kao latinični lekcionar na hrvatskom jeziku i latiničnom pismu, ali i kao „*kratiziranje u čitanju rusificirane redakcije misala i brevijara od strane hrvatskih glagoljaša*” (Putanec 1989: 316).

⁸ Opisan je u radu: Deković 1986; jezikoslovno je analiziran u: Holjevac 2003.

muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci,⁹ gdje je pohranjen pod signaturom 287.Ia.¹⁰ Taj je priručnik u središtu pozornosti ovoga rada.

2. Opis i sadržaj knjižice

Riječ je o knjižici dimenzija 25 × 15,5 cm uvezanoj u kožni stilizirani uvez koja obasiže 25 stranica crkvenih i nabožnih pjesama te molitava za mise na nekoliko crkvenih blagdana tijekom godine, ispisanih crnom te mjestimice crvenom tintom (naslovi i početna slova). Ispisana je s pet rukopisa, a razlika je među njima uvjetovana uporabom pera različite debljine, ali i različitim pisarima. U tekstu su vidljivi i naknadno upisivani ispravci, što svjedoči o njezinoj daljnjoj uporabi. Knjižici nedostaju prethodni i završni listovi, što upućuje na to da je očuvana nepotpuna te da je vjerojatno dio opsežnijega bogoslužnoga priručnika.¹¹

Sadrži sljedeće tekstove: „Castimote, xivi kruh Angelski”,¹² „Slava ua uisgnich Bogu” i „Vera” („Vjerovanje”)¹³, slijede misne molitve za pojedine dijelove misa¹⁴ na sljedeće blagdane: „B. M. V. Na 8. Decembra od zacetia”, „Pristup na Boxich”, „Na dan Boxichia 3. Mafsa”, „Na dan Suetega Stipana”, „Na malli Boxich”, „Na dan trih Kragli”, „Na Ime Issufsouo”, „Na dan Suetega Vazma”, „Na Vzascastje Ijsufsovo”, „Na Duhouu”, „Na dan Suet. Trojstua”, „Na Tellovu”, „Na dan Suetega Petra”, „Na Vellu Suetiču” i „Na dan Sueh Sueteh”,¹⁵ nakon čega slijede „Leranie Materi Boxgie”, „Na Dan Majki Boxie od zacetia na 8. Decembra. Cantuneta”, „Pissanca na Duhove Sa Pistolom”¹⁶ te opet „Castimote, xivi kruh Angelski”.

Tekstove evanđelja i poslanica, poput spomenuta Manzinova misala, ne sadrži jer su se čitali iz lekcionara, najvjerojatnije iz Bandulavičevih *Pistula i evanđelja*. Taj se, naime, lekcionar od prvoga izdanja 1613. te nizom svojih mlađih izdanja sve do 19. st. rabio širom hrvatskoga jezičnoga prostora, pa i na istarsko-kvarnerskom području, te je snažno utjecao na razvoj hrvatskoga književnog jezika u tom razdoblju (Gabrić-Bagarić 2002: 38). Logično je stoga pretpostaviti da je upravo Bandulavičev lekcionar, vjerojatno u nekom od svojih mlađih izdanja, bio i jedan od izvora rukopisnomu bogoslužnom priručniku koji je predmet ovoga rada. Sigurno se to može tvrditi za „Pissanču na Duhove”, odnosno poznatu duhovsku pjesmu „Pridi duše prisveti”, koja je naslovom i tekstom gotovo identična onoj u npr. 8. izdanju Bandulavičeva lekcio-

⁹ Zahvaljujem ravnateljici dr. sc. Tei Perinčić i djelatnicima toga muzeja što su mi omogućili uvid u rukopis i istraživanje.

¹⁰ U radu ćemo za nj rabiti kraticu Rkp. 287.Ia.

¹¹ Na samom se kraju knjižice nalazi i jedan trag modernoga doba – ‘ostrižak’ lista iz bilježnice sa zapisom molitve na latinskom jeziku „O sanctissima” i potpisom „Polič Marijan III gimnazijalac”.

¹² Naslove ili početne stihove te sve primjere iz izvornika bilježimo izvornom grafijom i ortografijom.

¹³ Radi se o Nicejsko-carigradskom vjerovanju, a prethodi mu blagoslovna pjesma *Častimo te i himan Slava va višnjih Bogu*.

¹⁴ U načelu su to: *Pristup, Za Verum! Za Vanjeljem, Za Priceščienjem*.

¹⁵ Riječ je, znači, o sljedećim blagdanima: Bezgrješno začće Blažene Djevice Marije, Božić, Sv. Stjepan, Mali Božić, Sveta tri kralja, Ime Isusovo, Uskrs, Uzašašće Isusovo, Duhovi, Presveto Trojstvo, Tijelovo, Sv. Petar, Uznesenje Blažene Djevice Marije na nebo / Velika Gospa i Svi sveti te litanijama Majke Božje, pjesmi na blagdan Bezgrješnog začća Blažene Djevice Marije i pjesmi na Duhove.

¹⁶ Poslanicu ipak ne sadrži.

nara (1739: 125),¹⁷ a uz manja odstupanja slijedi i jezičnu – štokavsku – redakciju te latinični grafijski sustav toga lektionara,¹⁸ dok se razlikuje od inačice te pjesme zapisane u Manzinovu *Missalu hervaskom*.¹⁹ To je vidljivo i u npr. sljedećim stihovima:

Missal hervaski	Bandulavić, 1739.	Rkp. 287.Ia
Vmiy sčto yeft nečisto,	Sctoye smradno operi,	Sctoye smradno operi,
sčto suho yeft namoči	Scto je Suho oulaxi,	Stoye Suho ovlaxi,
sčeli sčto yest zragнено	Osdrau sctoye ragnyeno	Osdrau sctoye ragnieno.

„Letanie Materi Boxgie” tekstološki su pak podudarne s onima iz *Brašna duhovnog* (Hermon 1693: 47–51), uz manje iznimke koje su u načelu rezultat pogreške u prepisivanju (npr. *Turanda Vidov* umj. ‘*Turan Davidov*’) te uz malobrojne razlike u jezičnoj redakciji, npr.:

Rkp. 287.Ia	Brašno duhovno
<i>Sueta Deuo Deua</i>	: <i>Sueta Deuo Deu</i>
<i>Spasenie nemochnieh</i>	: <i>Spafeny nemochnem</i>
<i>Pomochnice Kerstianom</i>	: <i>Pomochnice Karftianou</i>

pa im valja pretpostaviti isti izvor.

Usporedba teksta Slave i Vjerovanja iz analizirane knjižice s tekstem u Bandulavićevu lektionaru pokazuje pak razlike koje u rukavačkom rukopisu upućuju na utjecaj starijih izvora čakavsko-crkvenoslavenske provenijencije (usp. Rešetar 1898).

I drugim zastupljenim tekstovima izvore valja pretpostaviti u tim spomenutima, a pritom ne treba zaboraviti na već navedenu činjenicu da su neki svećenici i samostalno prevodili iz starih misala, što je također utjecalo na jezičnu redakciju teksta.

Vrsta papira i uvez, grafijske značajke,²⁰ a i neliturgijska dvanaesteračka dijaloška na-božna pučka popijevka (‘kantuneta’) na blagdan Bezgrješnoga začeca Blažene Djevice Marije, čiji je sadržaj zavjet rimsko-njemačkoga cara i ugarsko-hrvatskoga kralja Leopold

¹⁷ Za potrebe ovoga rada konzultirali smo primjerak iz 1739. g. koji se nalazi u knjižnici Teologije u Rijeci Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu.

¹⁸ Uvid u starija izdanja Bandulavićeva lektionara, iz 1613., 1626., i 1665., koja smo konzultirali prema primjercima koji se nalaze u knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, potvrđuje razliku ponajprije u refleksu jata. U navedenim je trima starijim izdanjima on dosljedno ikavski, dok je u onome iz 1739. uz ikavski ovjeren i jekavski refleks.

¹⁹ Za nj ćemo u radu rabiti kraticu Mh.

²⁰ Zbog ograničena opsega rada detaljnu grafijsku analizu izostavljamo te samo navodimo grafijska rješenja koja se u analiziranoj knjižici rabe za foneme koji su predstavljali najveći problem u procesu prilagodbe latiničnice hrvatskomu jeziku: /c/ = č, c, z, zz; /č/ = c, č, cci; /č/ = ch, chī, cchi; /j/ = j, y, ŷ, i, gi; /k/ = k, c; /l/ = gl, gli; /r/ = gn, gni; /r/ = er, ar; /s/ = s, ss, fs; /š/ = s, ss, sc, f, fs; /u/ = u, v; /v/ = u, v; /z/ = z, s; /ž/ = x. Uporabljena rješenja potvrđuju grafijsku neusustavljenost i neizdiferenciranost, posebice glede bilježenja glasova c – č, s – š, z – ž te u – v (pa je to otežavajući faktor u utvrđivanju nekih jezičnih značajki, npr. cakavizma i realizacije prijedloga *va*), što također govori u prilog pretpostavljenoj dataciji analizirane knjižice. Latinična grafija kojom je zapisan tekst odražava južnu praksu dopreporodne hrvatske latinične grafije, koja se razvila pod talijanskim i latinskim utjecajem, a rabila se i na sjevernojadranskom hrvatskom prostoru. O razvoju hrvatske latinične grafije usp. Moguš – Vončina 1969.

da I. Majci Božjoj vezan uz njegova ratovanja protiv Osmanlija i pobjede nad njima, knjižicu smještaju u razdoblje konca 17. ili prvih desetljeća 18. stoljeća.

Premda opsegom mala i nepotpuna, ta je knjižica kao izvorna građa vrijedno vrelo za istraživanje problematike obrednoga jezika i pisma na sjevernojadranskom hrvatskom prostoru prije II. vatikanskoga koncila, posebice s obzirom na istočnoslavenizaciju hrvatskih liturgijskih knjiga te u kontekstu nastanka i uporabe spomenutih ščavetanskih rukopisnih latiničnih misala.

3. Napomene o jeziku

Crvenom tintom upisana naslovna bilješka na 2. str. analizirane knjižice koja glasi *Nacin za kantat suetu Massu ua Rukauce* (‘Način za kantat svetu mašu va Rukavce’) svjedoči o njezinoj namjeni potrebama bogoslužja u Rukavcu pokraj Matulja u zaleđu Opaticije, dakle sjevernočakavskom ekavskom području.²¹ S obzirom na to posebno nas zanima očituju li se u tekstu čakavske jezične značajke toga područja, ali i odnos prema dotadašnjoj jezičnoliturgijskoj crkvenoslavenskoj tradiciji te sve izrazitijem štokavskom književnojezičnom utjecaju.²²

Usto, dosadašnja istraženost ščavetanskih misala te mogućnost uvida u iste tekstove omogućuje da rukavački bogoslužni priručnik usporedimo s rukopisnim latiničnim *Missalom hervaskim* Jurja Manzina iz druge polovice 17. stoljeća, namijenjenim području grada Rijeke. U odnosu na taj misal koji uz pretežite hrvatske čakavske jezične značajke, uključujući i one svojstvene riječkomu idiomu (Holjevac 2003: 54–71), na svim jezičnim razinama, ali s različitim intenzitetom i dubletno, u određenim kategorijama čuva i elemente hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika (Holjevac 2006: 271),²³ već je na prvi pogled uočljivo da je rukavački rukopis još čvršće utemeljen na hrvatskoj jezičnoj normi. To potvrđuju npr. sljedeći paralelni primjeri:²⁴

Da uzueselite nebefa: i uzraduyutse zemglia pred ličem Gospodgnim yako pride (Mh, 16) : *Neka se uessele Nebessa i neka se raduje zemglia prid obrazom Gospodgnim jere Prissalje* (Rkp. 287.Ia, 6);

Muxi Galilejski, sctose čudite gliedayuchi na nebo? Alleluya, alla. Kako uidistega uziduchia na nebo, tako pridet, alla. Alla. Alla (Mh, 83) : *Gliudi Gallilejski ča začudjeni gliedate na nebbo? Alleluja : kakogod uideli stega uzajti na nebbo, tako prit occhie alleluja, alleluja, alleluja.* (Rkp. 287.Ia, 12);

Bogli del izabra sebi Maria : ki ne otimetse od gne ua ueki. (Mh, 150) : *Naj bogli parat obralaj ksebe Maria koji od gne nechie u uike minuti.* (Rkp. 287.Ia, 16).

²¹ Prema suvremenoj dijalektološkoj literaturi govor Rukavca pripada sjeveroistočnomu istarskom poddijalektu čakavskoga ekavskoga dijalekta (Vranić 2005); u starijoj se literaturi čakavski govori toga područja nazivaju i liburnijskima (npr. Matecki 1930) pa ćemo u radu rabiti i taj naziv.

²² Nakon vrhunca u 16. st. izražavanje na čakavskom književnom jeziku od 17. st. slabi, da bi od polovice 18. st. do razvoja dijalekatske književnosti u 20. st. bilo sporadično (Kapetanović 2011; Lisac 2013). Od pol. 18. st. i na sjevernojadranskom čakavskom hrvatskom prostoru učvršćuje se štokavski ikavski književni jezik, čiji je utjecaj zamjetan i ranije (Brozović 2006: 198–207).

²³ Sl. 28 i 29 u: Fućak 1975 potvrđuju prisutnost crkvenoslavenskih elemenata i u rukopisnom latiničnom misalu s početka 19. stoljeća.

²⁴ U navedenim su primjercima podcrtane neke jezične razlike među njima.

Navedeni primjeri potvrđuju u rukavačkom tekstu čakavske jezične značajke, ali i prisutnost jezičnih elemenata drugih sustava. U nastavku ćemo zbog ograničena opsega rada izdvojiti samo neke od jezičnih značajki utvrđenih jezičnom analizom koje to potvrđuju na razini cijeloga analizirana teksta te su relevantne za razmatranje njihove zastupljenosti i odnosa u tekstu i zaključke o jeziku analizirana priručnika.

Jezična je raščlamba cijeloga teksta pokazala pretežitost čakavskih značajki, i općečakavskih i sjevernočakavskih koje se potvrđuju i u govoru Rukavca,²⁵ ali i određena odstupanja kao rezultat književnojezičnih utjecaja, a moguće i druge govorne pripadnosti pisara.

Tako su među fonološkim značajkama, karakterističnim i za liburnijsku čakavštinu te njezin rukavački govor, ovjerene, npr.: jaka vokalnost (npr. *Vazam* 12, *kade* 13, G jd. *mane* 11 (uz *mene* 15), D jd. *mane* 8 (uz: *meni* 6), *va* 16 (uz: *u* 23)); prijelaz $\epsilon > a$ iza palatala prije metateze (*zai* 20 < *jazik*), uz $\epsilon > e$ (*začetja* 20); neizmijenjeno dočeto -l u glagolskom pridjevu radnom m. r.²⁶ (npr. *gouoril* 4, *storil* 14, *mogal* 20); čakavski refleks $j < *d'$ (*rojeni* 2, *vijenih* 3, *rojen* 7, ali i: *začudjeni* 12); glas *g* iz grčkoga i latinskoga također je realiziran kao *j* (*Vanjeljem* 8, *Anjeli* 16), no zabilježeno je i *Angelski* 1, 25; $*stj > šć$ (npr. *Kerschienie* 5, *joschie* 14, *nauschievati* 15); neprovedenost sekundarne jotacije (npr. *uskersnutie* 5, *častjum* 16, *Pocinutje* 23, *Spasjenja* 4, *uesselju* 12, ali: *milosserje* 14);²⁷ skupine -jt/-jd- u prefigiranim oblicima psl. glagola $*jbt$ (*uzajti* 12, *Vzajde* 12); izostanak jotacije suglasnika /t/ u osnovi rednoga broja *treti* (4) te u 3. l. mn. prezenta glagola 'htjeti' (npr. *te* 9, *ote* 11, *nete* 15), s reduciranim inicijalnim *h-*,²⁸ (usp. Vranić 2005; Lukežić 2012). Izdvajamo i realizaciju dviju položajnih inačica prezenta glagola *biti* u 3. l. jd.: *je* iza riječi koja završava suglasnikom ili sonantom (npr. *rekal je* 6, *rojen je* 7, *storilje* 14), a *j* iza riječi koja završava samoglasnikom (npr. *tuojaj xemja* 7, *Zemgliaj trepetala* 12, *Storilsej* 13), ali nesustavno (npr. *podloxilseje* 8; *pocinulaje* 12) (usp. Lukežić 1998: 104).

Uz navedene, ovjerene su i druge značajke liburnijske čakavštine, uz odstupanja koja upućuju na utjecaj nečakavske književnojezične tradicije.

Tako veći broj zastupljenih primjera potvrđuje ekavski refleks *jata* u leksičkim korijen-skim, gramatičkim i tvorbenim morfemima (npr. *Deuo* 5, *Suet* 7, *zapoued* 9, *Zavet* 20; DL jd. im. ž. r. *Majke* 20; *ua slau* 11, *va potrebe* 20, L jd. im. m. r. *ua Rukauce* 2, *ua istoke* 10,²⁹ L mn. im. m. r. *po Prorokeh* 4, G mn. zamj.-pridj. deklinacije: *Sueh Sueteh* 16, I mn. *suetlemi* 20; *koleno* 10, *kade* 13), kako je u sjevernočakavskim liburnijskim govorima, uključujući i rukavački (Vranić 2005: 165; Lukežić 2012: 235). U manjem je broju primjera refleks *jata* ikavski³⁰ (npr. *Prisuetomu* 1, *Dittich* 7, *Piuajte* 12, *Tiscitegliu*

²⁵ O značajkama sjeverozapadne čakavštine, uključujući i liburnijsku te podatke o govoru Rukavca više v. u: Barac-Grum 1981; Vranić 2005; Lukežić 2012; Lukežić 2015.

²⁶ Za ostale kategorije nema potvrda. Ovjeren je samo jedan primjer u kojem je -l reducirano (*umer* 4), kako je u mnogim središnjim istarskim govorima (Vranić 2005: 245).

²⁷ Iz grafije se iščitavaju palatalni fonemi /l/ (*gliudem* 2) i /r/ (*gnegano* 7) te nesliveni skupovi /lj nj/ koji su u čakavštini očuvani do kraja 17. stoljeća (Vončina 1999: 515), pa i to valja imati u vidu pri utvrđivanju datacije analizirane knjižice.

²⁸ Usp. Lukežić 2012: 82, 230, 236.

²⁹ U tekstu je u toj kategoriji pretežit nastavak -u. O alterniranju nastavaka -e i -u u liburnijskim govorima usp. Vranić 2005: 147–148, bilj. 938.

³⁰ Određeni je broj ikavizama očuvan i u nekim suvremenim sjevernočakavskim ekavskim govorima, no najmanje upravo u liburnijskima kojima pripada i govor Rukavca (Vranić 2005: 161–162).

23; *doli* 21; *viditi* 16) i obično su dubletni ekavskima (npr. *Tila* 25 : *tella* 15, *Covik* 1 : *Clouek* 3, *u vike* 5 : *ua ueki* 5, *kriposti* 9 : *kreposti* 24, *suita* 17 : *Sueta* 7). U nekoliko je primjera refleks *jata* jekavski (npr. *suetlosti* 23, *ciovieku* 24, *griesno* 24), a ovjereni su, uz ikavske, u „Pissanči na Duhove” te slijede realizaciju štokavskoga predloška iz Bandulavićeva lekcionara. No, i uz to, pretežitost primjera s ekavskim refleksom *jata* potvrđuje pripadnost i namjenu knjižice sjevernočakavskom ekavskom području.

Uz čakavski prijedlog *va < *və* (npr. *ua ueki* 5, *ua rukah* 9, *ua istoke* 10, *ua slave* 11, *ua glassu* 12, *va veloi* 20), ovjereni su i primjeri u kojima je s obzirom na grafijsku neizdiferenciranost moguća realizacija *v/u < və* (npr. *u Duha* 4, *u jedinu* 5, *u vike* 5, *u nas* 13, *u Gospodinu* 16, *u ruke* 16, *u velem* 20). U liburnijskoj je čakavštini u načelu ispred suglasnika *va*, kako je i u većini primjera, a ispred samoglasnika i nekih sonanata je *v* (Vranić 2005: 255, bilj. 1304; Lukežić 2012: 100),³¹ s čime je u skladu dio ovjerenih primjera, a dio nije.³² Jezična redakcija „Pissanče na Duhove” upućuje pak na poštivanje štokavskoga predloška – Bandulavićeva lekcionara, odnosno realizaciju *və > u* (npr. *u trudu* 23, *U ciovieku* 24, *u Subbotu* 25).

Pripadnost čakavskom korpusu potvrđuje i prisutnost upitne i odnosne zamjenice *ča < čə* (npr. *ča* 12) i njezina oblika *zač* (npr. *zac* 14 'jer'), no ovjeren je i *što* (*scto* 24), te *zašto* (*zasto* 16 'jer') i *ništa* (*niscta* 24), što također potvrđuje štokavske književnojezične utjecaje. Pretežiti su čakavštini svojstveni kontrahirani oblici zamjenice *kyi*, *kaja*, *koje* (npr. *ki* 2, *ka* 5, *ko* 13, *ki* 20), uz malobrojnije potvrde nekontrahiranih štokavskih (npr. *koja* 5, *koje* 16). Potvrđena je i redukcija dočetonoga samoglasnika u infinitivu glagola (npr. *prit* 4, *darouat* 13, *spametit* 15), svojstvena sjevernočakavskim govorima (Lisac 2009: 82, Lukežić 2015: 333), ali nije sustavna (npr. *pokloniti* 10, *uzajti* 12, *odkriti* 20).

Slogotvorno /r/ najčešće se realizira u sekvenciji *er* (npr. *Mertveh* 4, *odperta* 9, *Issu-kerst* 11, *smert* 15, *kervi* 15, *zuerhu* 15, *serca* 16, *derxave* 21, *berzo* 22). U nekoliko je primjera *ar*, često i dubletno (npr. *Tarscanski* 10, *uskarsnul* 12, *Issu-kerst* 12, *zuarhu* 15). Među njima su i oni iz „Pissanče na Duhove” (*Sardaaz* 23, *Sardza* 23) koji slijede grafijsku realizaciju Bandulavićeva lekcionara, gdje to ne znači i glasovnu realizaciju (Gabrić-Bagarić 189: 66), dok je u jednom primjeru umjesto Bandulavićeva *ar* zapisano *er* (*isnutergnia* 23). Prema dijalektološkoj literaturi devokalizirano /r/ nije svojstveno suvremenim liburnijskim govorima, pa ni govoru Rukavca (Lukežić 2012: 174). U starijoj literaturi međutim nalazimo podatak o nekoliko liburnijskih mjesnih govora (Mošćenice, Lovran, Volosko) u kojima se *er* „čuje”, ali samo u najstarijih govornika te je pojava u gubljenju (Šepić 1957: 269), što otvara mogućnost da i analizirani tekst bilježi govorno stanje. I neki tekstovi s liburnijskoga područja iz 17. st. ostavljaju tu mogućnost otvorenom (npr. Šepić 1957: 269; Kuzmić 2001: 5, 18; Holjevac – Vlastelić 2014: 82), uz napomenu da je u čakavskom književnom jeziku 17. i 18. st. pretežita realizacija s popratnim samoglasnikom te da je to češće *er*, a rjeđe *ar* (Vigato 2013: 271).

³¹ U nekim je rubnim sjeveroistočnim te u središnjim istarskim govorima moguće i *u < və* (Vranić 2005: 340).

³² Distribucija prijedloga *v/va* nije pozicijski uvjetovana u npr. *Mošćenikome zakonu* iz 1637. (Šepić 1957: 267), a ni u *Kvaderni kapinula lovanskoga* (Holjevac – Vlastelić 2014: 83).

Manjim su brojem potvrda i nedosljedno ovjerene još neke sjevernočakavske značajke, npr. redukcija inicijalnoga /v/ ispred suglasnika (npr. *zimglies* 2, *zdissuch* 20, uz: *uzaide* 4, *usimglies* 19) te u suglasničkoj skupini *stv-* (npr. *storil* 13); /g/ > /h/ (*Boh* 14, *cloueh* 4, uz: *Bog* 1, *clovek* 3), što literatura bilježi i za govor Rukavca (Vranić 2005: 257; 282, 283); *pš* > *š* (*senicnega* 14); *mn* > *vn* (*vnogo* 22); palatalizirana konsonantska sekvencija *glj* (npr. *gliedate* 12, *proglieđa* 21), dok konsonantska skupina *kl* nije palatalizirana (npr. *poklikne* 21); prefiks *zi-* < *iz-* (*zibrali* 8) (Vranić 2005: 271–272, Lukežić 2012: 236).

U tekstu „Vere“ očuvana je stara konsonantska skupina *-čl-* (*Clovek* 3, *cloveh* 4), koja drugdje izostaje (npr. *Covik* 1, *ciovieku* 24, *Couik* 25).

Fonetska zamjena *-m* > *-n* (v. Moguš 1977: 70) nije provedena osim u jednom primjeru (*Ponzion Pilatom* 4), no to je mlađa jezična pojava i u čakavskim se tekstovima javlja sporadično od 17. st. (Kapetanović 2011: 92; Vigato 2013: 271), na što upućuje i analizirani tekst.

Inicijalna skupina *vās-* nakon redukcije poluglasa sustavno je u tekstu realizirana kao *sv-* (*svi* 2, *sua* 3, *suaki* 10, *suem* 22),³³ znači s metatezom suglasnika u osnovi, što nije značajka sjeverozapadnih čakavskih govora, pa ni rukavačkoga, osim nekih središnjih istarskih, creskih i sjevernoljubijskih govora (Vranić 2005: 256, 258) te južnih čakavskih sustava i štokavske književnojezične baštine (Lukežić 2012: 90–91, 231).

Fonološke značajke analizirana teksta u velikoj su mjeri sukladne liburnijskoj čakavštini, a odstupanja su obično rezultat književnojezičnoga utjecaja, ponajprije štokavskoga, koji je mjestimice vidljiv u više zastupljenih tekstova, a potpuno u „Pissanči na Duhove“; neki primjeri upućuju na to da ne treba isključiti ni mogućnost pripadnosti pisara drugomu čakavskom području. Crkvenoslavenski elementi na fonološkoj razini nisu zabilježeni; i u Manzinovu su misalu najslabije zastupljeni upravo na toj razini, ali ih ipak ima (v. Holjevac 2006: 266).

Među morfološkim značajkama također izdvajamo nekoliko koje potvrđuju pripadnost teksta sjevernočakavskom liburnijskom korpusu, ali i utjecaj drugih jezičnih sustava. Pritom je osobito morfološka razina pogodna za usporedbu s Manzinovim misalom.

Tako je, primjerice, u manjemu broju primjera ovjereno starojezično stanje u G jd.³⁴ imenica ž. r. s nastavkom *-e* u palatalnih osnova te nastavkom *-i* u nepalatalnih (npr. *voglie* 2, *Slavi* 2, *iz Marie Devi* 4, *xemje* 7), svojstveno nekim sjevernočakavskim ekavskim govorima, pa i govoru Rukavca te sjevernočakavskim tekstovima iz 16. i 17. st. (Lukežić 2015: 70, 118). Veći broj primjera potvrđuje uopćavanje nastavka palatalnih osnova *-e* neovisno o dočetu osnove (*iz utrobe* 6, *Marie Deve* 16, *pravde* 16), također svojstveno nekim sjevernočakavskim govorima, ali ne i govoru Rukavca (Vranić 2005: 289–296), te svojstveno drugim hrvatskim sustavima i književnim jezicima (Lukežić 2015: 57, 70).

U tekstu „Vere“ je u A jd. ž. r. ovjeren relikv v-deklinacije ž. r. u obliku *vrikav* 5, očuvan i u suvremenom rukavačkom govoru (Lukežić 2015: 118).

³³ Osim u N jd. *vas* (*nasc šav* 7).

³⁴ Za NAV mn. nema potvrda.

U L jd. imenica m. i s. r., uz malobrojne primjere s nastavkom *-e*, pretežit je u odnosu na protojezično stanje noviji nastavak *-u* (npr. *Na krixu* 4, *ua uesselju* 12, *na suitu* 20), ovjeren, uz *-e*, i u drugim tekstovima sa sjevernočakavskoga područja iz 17. st. (Moguš 1991: 85, Šepić 1957, Lukežić 2015: 65–66) te u Bandulavićevu lekcionaru (Gabrić-Bagarić 1989: 96), ali i u nekim liburnijskim idiomima (Vranić 2005: 161), no ne i u rukavačkom gdje je *-e* (Lukežić 2015: 118).

Uz pretežit V jd. imenica m. i s. r. s nastavcima *-e*, *-u* (npr. *Gospodine* 2, *Boxe* 8, *Tisciteglyu* 24) u pjesmi „Castimote...“ i „Letanijama“ ovjeren je i V jd. = N jd. (npr. *O' Pravi Bog-Covik* 1, *Gospodin* 17, *Stol* 18), svojstven sjevernočakavskom području i starijim tekstovima s toga područja (Lukežić 2015: 50, 115). U „Letanijama“ je potvrđen i izvorni oblik V jd. u-osnova m. r.: *sinu* 17 (uz *Sine* 2), ovjeren i u Bandulavićevu te primorskim lekcionarima (Gabrić-Bagarić 1989: 96), koji bi prema D. Malić mogao biti i crkvenoslavenski trag (Malić 2009: 167). U V jd. ž. r., uz nastavke *-o* i *-e* (npr. *Deuo* 5, *Kraglice* 19), također je ovjeren V jd. = N jd. (npr. *Kragliza* 21).

U I jd. e-vrste ž. r. ovjeren je nastavak *-um*, (*Za Verrum* 6), a i-vrste *-jum* (pod *častjum* 16), kako je, uz slabije zastupljen stariji nastavak *-u*, pretežito i u npr. *Mošćenikom zakonu* (Šepić 1957: 275–276) dok je u Manzinovu misalu pretežit stariji *-u* (Holjevac 2003: 65, 66).³⁵ U suvremenu je rukavačkom govoru nastavak *-un* kao rezultat fonetske promjene *-m* > *-n*. (Vranić 2005: 300).

U N mn. imenica m. r. ovjerena je u čakavskim tekstovima očekivana kratka množina (npr. *kraji* 7, *dari* 10, *gradi* 21).³⁶ U G mn. čakavski su nastavci *-Ø* (*nebbes* 4, *ruk* 15, *devv* 19) i *-i* (*Kralji* 9), a u tekstu „Slave“ i „Pissanči na Duhove“ *-ov* (*grihov* 5). Sva su tri nastavka ovjerena i u hrvatskom čakavskom književnom jeziku 17. i 18. st. (Vigato 2013: 277), a u suvremenu su rukavačkom govoru nastavci *-Ø* i *-i* (Vranić 2005: 305). U tekstu „Letanija“ je uz čakavski nastavak *-Ø* u G mn. (*Devv* 19), ovjeren i novoštokavski *-a* (*Deuo Deua* 17).³⁷ U DLI množine imenica očekivano su neizjednačeni nastavci (npr. D m. r. *Appustolom* 19, *Mucenikom* 19; L m. r.: po *Prorokeh* 2, L ž. r.: *ua rukah* 9; I m. r. z *darimi* 10,³⁸ I ž. r. *zuesdami* 20). U tekstu „Slave“ ovjeren je stari oblik D mn. imenica i-vrste *gliudem* 2.

Iz zamjeničko-pridjevske deklinacije izdvajamo potvrde ujednačavanja na palatalni alomorf *-ega* u G jd. nepalatalnih osnova (npr. *kega* 8, *Suetega* 13, *neuernega* 22), svojstvenog sjevernočakavskim govorima (Lukežić 2015: 242), ali nesustavno (npr. *rojenoga* 3, *Suetoga* 4, *ouoga* 15), s time što sustavno izostaje u tekstu „Slave“ i „Vere“, koji se svojom jezičnom arhaičnošću izdvajaju u odnosu na ostale molitvene tekstove u kojima su

³⁵ Prema A. Šepiću (1953: 33) nastavak *-u* još je na kraju 17. st. bio raširen u sjevernom Hrvatskom primorju, a ovjeren je i u drugim tekstovima sa sjevernočakavskoga područja iz 16. i 17. st. (Lukežić 2015: 71); sjevernočakavski tekstovi iz 17. st. uz *-u* bilježe i *-um*, koji će i prevladati.

³⁶ Česta je i u Bandulavićevu lekcionaru kao „*dug čakavskoj tradiciji i zapadnoštokavskim govorima*“ (Gabrić-Bagarić 1989: 97).

³⁷ Svi su navedeni nastavci, i čakavski i novoštokavski, ovjereni i u Bandulavićevu lekcionaru (Gabrić-Bagarić 1989: 97–100).

³⁸ U I mn. imenica a-vrste m. r. ovjeren je noviji nastavak *-imi*, preuzet iz zamjeničko-pridjevske deklinacije (Lukežić 2015: 69), koji preporučuju Kašičeva, Della Bellina i Lanosovića gramatika (Farkaš Brekalo 2013: 187). U sjevernočakavskim je govorima u I mn. *-i* (Lukežić, 2015: 114), a *-imi* je ovjeren u govoru Brdca, rubnom govoru sjeveroistočnoga čakavskoga ekavskoga poddijalekta (Vranić 2005: 314).

ovjerene obje mogućnosti. U Manzinovu misalu u toj su kategoriji sustavni nastavci *-oga /-ega* (Holjevac 2003: 63). G jd. neodređene deklinacije posvojnoga pridjeva *Božji* ovjeren u sintagmi *Sina Boxja 3* u tekstu „Vere” također upućuje na starinu izvora te bi mogao biti potvrda crkvenoslavenske tradicije (Malić 2009: 167).

Među glagolima izdvajamo prezentske oblike, koji su potpuno sukladni hrvatskoj normi (npr. 1. l. jd. *Vidim 9*, 3. l. jd. *ispoueda 10*, 3. l. mn. *nosse 10*), za razliku od Manzinova misala u kojemu je upravo u toj kategoriji izrazito očuvana hrvatskokrkvenoslavenska norma (Holjevac 2006: 267–268). Zanimljiv je i perfekt, koji je obično s enklitičkim oblikom pomoćnoga glagola (npr. *zacela si 5*, *rekal je 6*, *si stuoril 11*), a rjeđe s punim (npr. *stuoril jessi 7*) koji je pak pretežit u Manzinovu misalu pod utjecajem glagoljičnoga predloška (Holjevac 2006: 268). Izdvajamo i izražavanje futura infinitivom i enklitičkim / punim oblikom glagola *htjeti* (npr. *occhie prit 4*, *ne te zabluditi 15*, *nauischievati chiete 15*) dok je u Manzinovu misalu ovjereno i izricanje futura prezentom sukladno crkvenoslavenskoj tradiciji (Holjevac 2006: 268), što ovdje izostaje. Futur II izražava se konstrukcijom *budem + infinitiv* (npr. *blagovati bude 15*, *pitt bude 15*). Sve su navedene mogućnosti ovjerene u Bandulavićevu i primorskim lekcionarima (Gabrić-Bagarić 1989: 133–134). Uz složeni oblik imperativa za 3. l. jd. i mn. (*Neka se raduje 6*; *Neka se uessele 6*),³⁹ ovjeren je i arhaičan jednostavan oblik imperativa 3. l. = 2. l. jd. (*Blagoslujeno budi Sueto Trojstuo 14*), karakterističan za hrvatsku crkvenu jezičnu tradiciju te je dugo očuvan u hrvatskom književnom jeziku, a u molitvama i danas (npr. u Očenašu).

Elemente važne za cjelovitu sliku o jeziku priručnika nalazimo i na sintaktičkoj te leksičkoj razini. Na tim su dvjema razinama jezične nadgradnje crkvenoslavenski elementi nešto zastupljeniji u odnosu na fonološku i morfološku razinu, no i tu je vidljiv jači oslonac na hrvatsku jezičnu normu.

Među sintaktičkim značajkama, od kojih su neke već spomenute, izdvajamo sustavnu uporabu posvojnje zamjenice *njegov* (npr. *ime gnegovo 7*, *ua rukah gnegoueh 9*, *Vladanju gnegovu 20*) za izricanje posvojnosti 3. lica, za razliku od Manzinova misala gdje se pod utjecajem crkvenoslavenske tradicije rabi i G lične zamjenice *on* (Holjevac 2006: 269). Ovjerena je rekcija glagola ‘vladati’ s akuzativom (*ka nebbo, i xemgliu vlada 5*), kako je i u Bandulavićevu lekcionaru te je literarne provenijencije (Gabrić-Bagarić 1989: 180), i rekcija glagola ‘zaručiti’ s dativom (*A pak zarucena Otcu Nebbeskomu 20*), što je vrlo rano iz latinskoga jezika preuzet tip rekcije koji je kao književnojezična značajka bio dijelom hrvatske lekcionarske i ostale pisane književne tradicije od 15. stoljeća (Gabrić-Bagarić 2002: 49). Pod utjecajem literarne tradicije očuvano je i nekoliko deklinabilnih participa u atributnoj funkciji (npr. *Gospodina xiuotstuorechega i shodechega 4*, *Issussa stojechiega 9*), što je u Manzinovu misalu jedna od najfrekventnijih crkvenoslavenskih značajki (Holjevac 2006: 269).

Među leksičkim značajkama izdvajamo hrvatske nazive za zastupljene dijelove mise (*Za Verrum, Za Priceschjenjem, Za Vanjeljem*), za razliku od Manzinova misala u kojemu su zapisani i latinski (Holjevac 2003), te uporabu narodnih naziva za crkvene blagdane

³⁹ U Manzinovu se misalu složeni imperativ za 3. l. jd. i mn. tvori prema modelu *čestica da + prezenti* (Holjevac 2003: 68).

(npr. *Vazam, Duhova, Tellova*,⁴⁰ *Vella Svetiča*⁴¹), za razliku od Manzinova misala koji sliedi zapis iz Kožičićeva glagoljskoga misala koji mu je bio predložak.⁴² U općem leksiku analizirana djela, kao i u Manzinovu misalu, ovjereni su i leksemi karakteristični za sjevernočakavsko područje, npr. *kamik 16*, *treti 9*, *odperta 9*, *zaik 10*, *vela 20*, *Mafsa 6* ‘maša’, *harte 20*, *cantase 25* ‘kanta se’ itd., pa i sjeveroistočno istarsko (*parat 16*)⁴³, među kojima ima i onih romanskoga podrijetla (*harta, volta*). Ovjereno je samo nekoliko crkvenoslavizama (npr. *Suemoghi 2*, *Cesarastua 4*, *Gospod 2*, (uz *Gospodin 2*), *molenia 2*, *suet 3* ‘svjetlo’, *visgni 3*, *suchia 3*, *Pomiluj 17*), i to u tekstu „Slave” i „Vere” te u „Letanijama”, dok ih je u Manzinovu rukopisnom misalu više i u drugim tekstovima (Holjevac 2006: 270).

4. Zaključak

Svojim jezičnim značajkama rukavački bogoslužni priručnik potvrđuje namjenu tomu čakavskom prostoru. Osnovicu njegova jezika čini liburnijska čakavština, s time što neke pojedinačne značajke upućuju i na susjedni istarski prostor, no potvrđena su i odstupanja, i to u dva pravca. Jedan je izrazitiji te očituje utjecaj štokavske lekcionarske i druge književnojezične tradicije, a drugi je prisutan u manjoj mjeri te potvrđuje čuvanje hrvatske crkvenoslavenske jezičnoliturgijske tradicije, ali znatno slabije no u rukopisnome *Missalu hervaskom* namijenjenom riječkoj crkvi.

Odstupanja od čakavske osnovice zastupljena su ponajviše ondje gdje je očit utjecaj štokavskoga predloška, kao u pjesmi „Pissanča na Duhove”, za koju s velikom vjerojatnošću pretpostavljamo utjecaj jednoga od mlađih izdanja Bandulavićeva lekcionara. Crkvenoslavizmi su potvrđeni samo s nekoliko primjera u nekoliko liturgijskih molitava i napjeva, ponajprije u tekstu „Slave” i „Vere”.

Sve to upućuje na snažniju uporabu narodnoga jezika u bogoslužju, i to lokalnoga čakavskoga idioma u osnovici te elemenata štokavskoga književnog jezika u nadgradnji, a slabiji oslonac na dotad snažnu crkvenoslavensku jezičnu tradiciju glagoljskih liturgijskih knjiga, čemu je zasigurno pridonijela i njihova istočnoslavizacija te sve intenzivnija uporaba šćaveta. Time je u odnosu na Manzinov misal očita razlika rukavačkoga priručnika u odabiru književnojezičnoga sustava za razinu književnojezične nadgradnje – u *Missalu hervaskom* to je hrvatski crkvenoslavenski jezik, a u rukavačkome priručniku štokavski književni jezik.

Premda propisivanu i provedenu iz najviših crkvenih krugova, procesu istočnoslavizacije jezika hrvatskih liturgijskih knjiga najveću je prepreku predstavljala najprije višestoljetna tradicija hrvatskoga glagoljštva i hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, kojom je otvaran prostor ulasku hrvatskoga narodnoga jezika u bogoslužje, a zatim i

⁴⁰ Nazivi crkvenih blagdana u ž. r. *Duhova* i *Telova* ovjereni su i u npr. Trsatskom zakonu (Moguš 1991).

⁴¹ *Vella Svetica* jedan je od naziva za blagdan Uznesenja Blažene Djevice Marije na nebo, odnosno Velike Gospe, ovjeren u nekim čakavskim ekavskim govorima, npr. u čakavskim ekavskim govorima Labinštine (Milevoj 1992: 246; usp. i *Istarski rječnik* na adresi: http://www.istarski-rjecnik.com/pregled_rijeci/126335/).

⁴² U *Missalu hervaskom* Jurja Manzina je: *Nediglia Vskarfnuya Gospodinova; Na dan suete Peticofiti; Na praznik prisuetoga Tela Karfona; Na Vazetje Blaxene Marie Devi*.

⁴³ Prema Akademijinu rječniku (sv. 41, str. 642) leksem *parat* u značenju ‘dio’ rabi se u Istri, a zabilježen je i u jednom dokumentu iz 16. st. pisanom u Kastvu, a sačuvanom u kasnijem prijepisu.

različiti oblici djelovanja ponajprije svećenika glagoljaša u 17., 18. pa i 19. stoljeću da Riječ Božju puku prenose na njemu razumljivu jeziku, kao što su to činili u latiničnim rukopisnim šćavetanskim misnim priručnicima i misalima, koji očituju i njihova nastojanja na jezičnoj prilagodbi konkretnomu prostoru uporabe. To je činio npr. Juraj Manzin za Rijeku, čuvajući pritom u određenim kategorijama na svim jezičnim razinama i crkvenoslavensku tradiciju, a anonimni zapisivač za područje Rukavca, čuvajući glagoljašku liturgijsku tradiciju tek sporadično u jezičnom pogledu, a znatnije u glazbenom,⁴⁴ otvorivši pritom i prostor ulasku štokavskoga književnog jezika, koji će se od 18. stoljeća sve više širiti i na sjevernočakavskom prostoru.

Literatura

- Babič, Vanda (1996–1997) „Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih knjig v 17. in 18. stoletju”, *Jezik in slovstvo*, br. 2–3, str. 55–72.
- Bandulavić, Ivan (1739.), *Pisciole i evangheliya priko suega godiscta*, Bnezih, Po Nicoli Pezzanu.
- Barac-Grum, Vida (1981) „Rukavac”, u: *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBIH, Sarajevo, str. 247–250.
- Bogović, Mile (2000) „Riječko izdanje šćaveta 1824. godine”, u: *Riječki filološki dani*, knj. III, Filozofski fakultet, Rijeka, str. 51–58.
- Brozović, Dalibor (2006) „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti”, u knjizi: *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*, Školska knjiga, Zagreb, str. 155–278.
- Damjanović, Stjepan (2008) „Hrvatskostaroslavenski”, u knjizi: Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 38–51.
- Deković, Darko (1986) „Missal hervaski Jurja Manzina, rukopisni hrvatsko-latinički misal iz XVII. stoljeća”, *Croatica Christiana Periodica*, 10, br. 18, str. 89–116.
- Farkaš Brekalo, Loretana (2013) „Štokavski hrvatski književni jezik u 18. stoljeću”, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, Croatica, Zagreb, str. 163–219.
- Fučak, Jerko (1975) *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Gabrić-Bagarić, Darija (1989) *Jezik Ivana Bandulavića franjevačkog pisca iz 17. stoljeća*, Svjetlost, Sarajevo.

⁴⁴ Rukavački rukopis svojim sadržajem pa i glazbenim oznakama (npr. *kanta se, tri volti kama se*) svjedoči o nastavku tradicije glagoljaškoga pjevanja na sjevernojadranskom području. Posebno to potvrđuju misne pjesme „Castimote, xivi kruh Angelski” te „Pissanča na Duhove” (*Pridi duše prisvezi*), a vrlo vjerojatno i crkvene popijevke namijenjene pučkoj pobožnosti kao što je zavjet i hvalospjev cara Leopolda Majci Božjoj. Time taj rukopisni bogoslužni priručnik, neovisno o slaboj zastupljenosti crkvenoslavenskih jezičnih elemenata ostaje i dijelom hrvatske glagoljaške baštine. Zahvaljujem dr. sc. Jaši Primorcu iz Odsjeka za etnologiju HAZU u Zagrebu na informacijama o glagoljaškom pjevanju i misi.

- Gabrić-Bagarić, Darija (2002) „Književni jezik lekcionara 17. stoljeća”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 28, str. 35–71.
- Hercigonja, Eduard (2009) *Tisućljeće hrvatskoga glagoljaštva*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Hermon, Nikola (1693) *Nikola Hermon. Brašno duhovno*, Ljubljana, 1693., ponovljeno izdanje, Katedrala u Rijeci, Rijeka, 1993.
- Holjevac, Sanja (2003) *Jezik Missala hervaskoga Jurja Manzina s osobitim obzirom na atribuciju*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka.
- Holjevac, Sanja (2006) Hrvatskostaroslavenska jezična tradicija u latiničnome “Missalu hervaskom” Jurja Manzina, u: *Riječki filološki dani 6. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa*, Filozofski fakultet, Rijeka, str. 259–274.
- Kapetanović, Amir (2011) „Čakavski hrvatski književni jezik”, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, 2. knjiga: 16. stoljeće, Croatica, Zagreb, str. 77–123.
- Kuzmić, Boris (2001) „Jezik Veprinačkoga zakona”, *Fluminensia*, br. 1–2, str. 1–24.
- Lisac, Josip (2009) *Hrvatska dijalektologija 2, Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- Lisac, Josip (2013) „Čakavština kao jezik pismenosti i književnosti od srednjeg vijeka do danas”, *Croatica et Slavica Iadertina*, 1, str. 31–38.
- Lukežić, Iva (1998) *Govori Klane i Studene*, Libellus, Crikvenica.
- Lukežić, Iva (2012) *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine, Rijeka.
- Lukežić, Iva (2015) *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*, Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine, Rijeka.
- Malić, Dragica (2009) „Marulić i crkvenoslavenska tradicija”, *Colloquia Maruliana*, XVIII, str. 161–206.
- Małecki, Mięczyślaw (1930) *Przegląd slavenskich govora Istre – Przegląd słowiańskich gwar Istrii*, Krakow.
- Milevoj, Marijan (1992), *Gonan po nase*, Pula.
- Moguš, Milan – Vončina, Josip (1969) „Latinica u Hrvata”, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, knj. 11, str. 61–81.
- Moguš, Milan (1977) *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- Moguš, Milan (1991) „Filološka analiza”, u knjizi: Margetić, Lujko – Moguš, Milan, *Zakon trsatski*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, str. 75–90.
- Putanec, Valentin (1989) „Franjo Glavinić (1585. – 1652.) i glagoljsko tiskarstvo 15. i 17. stoljeća”, u: *Zbornik radova o Franji Glaviniću*, JAZU, Zagreb.
- Rešetar, Milan (1898) „Primorski lekcionari XV. vijeka”, *RAD JAZU*, knj. 134., str. 80–160, knj. 136, str. 97–199.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1880. – 1976.

- Šepić, Ante (1953) „Jezik hrvatskih općinskih statuta istarskih i primorskih”, *Rad JAZU*, knj. 295, str. 5–40.
- Šepić, Ante (1957) „Zakon kaštela Mošćenice”, *Rad JAZU*, knj. 315, str. 233–285.
- Štefanić, Vjekoslav (1957) „Glagoljica u Rijeci”, u: *Rijeka. Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 393–434.
- Tandarić, Josip Leonard (1993) *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Vigato, Ivica, „Čakavski hrvatski književni jezik u 17. i 18. stoljeću” (2013), u: *Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*, Croatica, Zagreb, str. 263–297.
- Vončina, Josip (1999), *Tekstološka načela*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Vranić, Silvana (2005) *Čakavski ekauski dijalekt: sustav i podsustavi*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka.

SUMMARY

Sanja Holjevac

LATINIC LITURGICAL MANUAL FROM THE MANUSCRIPTS COLLECTION OF THE MARITIME AND HISTORY MUSEUM OF THE CROATIAN LITTORAL IN RIJEKA: A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CROATIAN LANGUAGE IN LITURGY BEFORE THE SECOND VATICAN COUNCIL

This paper is focused on the Croatian liturgical manual in Latin script deposited (catalog number 287.Ia.) in the manuscripts collection of the Maritime and History Museum of the Croatian Littoral in Rijeka. It is an book which includes 25 handwritten pages of liturgical songs and prayers for several feasts of the liturgical year. The book is assumed to date back to the late 17th century or the beginning of the 18th century. The item written down on one page suggests that it was intended to serve the liturgical celebration in Rukavac near Matulji in the hinterland of Opatija. As the primary source material, although small and incomplete, this book represents an important source in the research of the liturgical language in Croatian part of northern Adriatic before the Second Vatican Council. The book is examined in the context of the foundation and the use of “Ščavetan” handwritten Latin missals in that region during the 17th, 18th and 19th centuries. The paper will cover the content and the structure of this liturgical manual as well as an elaboration upon the date and place of origin of that book which is the subject of our interest primarily as the source for philological research. We will focus on linguistic features of the text by presenting the results of the linguistic analysis and discussing the representation of Čakavian, Štokavian and Church Slavonic elements in the text as well as the relations between these linguistic elements.

Key words: Croatian language, liturgical language, liturgical books, linguistic features

Darja Šupljika

MORFOLOGIJA IMENICA U RUKOPISNOJ GRAMATICI ŠIME STARČEVIĆA

Darja Šupljika, mag. educ. philol. croat., Čakovec
prethodno priopćenje

UDK: 811.163.42-05 Starčević, Š.
811.163.42'36"18"(02.045)

U radu se analizira morfologija imenica u rukopisnoj gramatici koja se čuva u Arhivu Hrvatske provincije Družbe Isusove u Zagrebu te pripada jednome od devet svezaka omota nazvanoga Jezikoslovna djela, a dio je ostavštine Šime Starčevića. Struktura je i koncepcija neobjavljene gramatike manje poznata široj javnosti, pa je cilj ovoga rada prikazati onaj njezin dio koji se odnosi na morfologiju imenica. Rezultati će se analize dijelom usporediti s načinom opisa morfologije imenica u Starčevićевой gramatici Nova ricsoslovica iliricska, prvoj hrvatskoj gramatici na hrvatskome jeziku. Budući da autorstvo svih tekstova rukopisne ostavštine još uvijek nije posve potvrđeno, cilj je rada filološkom komparativnom metodom pridonijeti tezi da je i rukopisna gramatika dijelom plodnoga jezikoslovnog djelovanja Šime Starčevića.

Ključne riječi: Šime Starčević, 19. stoljeće, rukopisna gramatika, Nova ricsoslovica iliricska, morfologija imenica, hrvatski jezik

1. Uvod

Šime Starčević, veliki hrvatski jezikoslovac, najpoznatiji je po svojim gramatikama *Nova ricsoslovica iliricska vojničkoj mladosti krajnjoj poklonjena*, prvoj gramatici hrvatskoga jezika na hrvatskome jeziku i gramatici *Nova ricsoslovica iliricsko-franceska na pritrbovanje vojničke mladosti iliricskih darxavah*.

U ovome ćemo radu prikazati morfologiju imenica iz gramatike u rukopisnoj ostavštini Šime Starčevića. Budući da autorstvo pronađenih tekstova nije posve dokazano, način opisa imenica i ustroj gramatike općenito usporedit će se s opisom danim u *Novoj ricsoslovici iliricskoj* te će se tako filološkom komparativnom metodom pokušati dokazati da jezikoslovni rad Šime Starčevića nije prestao objavom njegovih najpoznatijih gramatika i da se nakon toga nije svodio samo na polemike s pripadnicima Zagrebačke filološke škole u člancima objavljenima u *Zori dalmatinskoj* i *Glasniku dalmatinskom*.

2. Rukopisna ostavština Šime Starčevića

Rukopisna ostavština Š. Starčevića još je uvijek u velikoj mjeri nepoznata. Š. Starčević u *Zori dalmatinskoj* spominje rukopise koje iz financijskih razloga ne može objaviti, a Ismail I. Sreznjevski u pismu češkome filologu Vaclavu Hanki spominje susret sa Šimom Starčevićem te činjenicu da župnik piše veliku gramatiku starim, dalmatinskim slovopisom (Tafra 2002: 132).

Rukopisna gramatika, čiji se sadržaj analizira u ovome radu, dio je jednoga od devet svezaka omota pod nazivom *Jezikoslovna djela* koji se čuva u Arhivu Hrvatske provincije Družbe Isusove u Zagrebu, odnosno dio je rukopisne građe koja obuhvaća 16 svezaka za koju se pretpostavlja da joj je autor upravo Šime Starčević. Prema dosadašnjim informacijama dva su omota s radnim naslovima *Jezikoslovna djela* i *Vjerska djela* pronađena kao dio ostavštine Martina Davorina Krmpotića (1867. – 1931.), rodom iz Like, misionara hrvatskih iseljenika u SAD-u, kulturnoga djelatnika i vjerskoga pisca (Stolac 2014b: 292). Ostavština obuhvaća 16 svezaka s ukupno više od 600 listova, a autorstvo se pronađenih rukopisa pripisuje Šimi Starčeviću zbog autografa na pojedinim listovima (Stolac 2014b: 303).

Svezak A7 od posebne je važnosti za hrvatsko jezikoslovlje jer je u njemu sadržana hrvatska gramatika na 120 stranica. U nekoliko bilješki, Š. Starčević spominje svoju raniju gramatiku, *Ricoslovicu* te navodi da je „prid 27 godinah” nastala pa ako uzmemo u obzir godinu tiskanja *Ricoslovice* (1812) može se pretpostaviti da je gramatiku koja je ostala neobjavljena dovršio 1839. godine.

3. Analiza rukopisne gramatike Šime Starčevića

Rukopisna gramatika sastoji se od uvoda iza kojega slijedi 19 poglavlja. Većina poglavlja posvećena je promjenjivim i nepromjenjivim vrstama riječi, dok su posljednja dva poglavlja posvećena fonologiji i vježbama „u svim dilim govorenja”.

Š. Starčević u uvodu navodi da gramatiku piše „da izvidi kako pravi Ilirci govore, i kako koji Slavjani pishu” (Starčević: 2). Navodi i da svoju gramatiku ostavlja sljedećim generacijama te je rastavlja na dva dijela: „U prvoj csasti razpravlja osam dilah govorenja, i ucisi pravo govoriti. U drugoj csasti protresa razlicsita Slovinska slovoslojja, i ucisi pravo pisati” (Starčević: 4).

Š. Starčević u rukopisnoj gramatici navodi podjelu na promjenjive i nepromjenjive vrste riječi. Promjenjive su: *ime* (naziv obuhvaća imenice i pridjeve), *zaima* (zamjenica), *vrimerics* (glagol) i *dionorics* (particip), koje mogu „zadnja slova i zadnje slovke imati kad ova i ove, kad ona i one” (Starčević: 5). Nepromjenjive su: *privicsak* (prilog), *pridstavak* (prijedlog), *medjumetak* (uzvik) i *spojnik* (veznik) koje se mogu „samo na jedan nacsin pravo izgovarati” (Starčević: 5). Predmet analize bit će upravo prvi dio gramatike, odnosno poglavlje koje se bavi imenicama¹.

¹ S obzirom na ograničenje opsega rada, u radu ćemo se osvrnuti samo na pojedine dijelove Starčevićeva opisa imenica, odnosno sklonidbenih tipova i padeža.

3.1. Imenice

Drugo se poglavlje Starčevićeve gramatike odnosi na imenice (*Od samostojnoga imena*). Imenica je riječ koja označava „ne samo takovu stvar, koja istinito ima svoj bitak, i koja sama po sebi u svitu stoji, nego josh pokazuje i ono, shto bitka ne ima, nego shto se samo u pameti zamishlja, i shto u kraljevstvo od same moguchnosti spada” (Starčević: 6).

Imenice dijeli na vlastite: *Muhamed, Budim, Zagreb*, opće (*obchinska imena*): *riba, ptica, zivre* i zbirne (*sakupiteljna imena*): *narod, puk, cseljad, karxinj* (Starčević: 5). Navodi također da uvijek treba obratiti pozornost na to da se imenicama gleda rod, broj, padež, sklonidba te označava li imenica što živo ili neživo (Starčević: 6). Razlikovanje kategorija živosti/neživosti vrlo je važno osobito u sklonidbi imenica muškoga roda što Š. Starčević uzima u obzir pri opisu sklonidbenih tipova.

Podjela imenica u *Novoj ricoslovici iliriskoj* razlikuje se u tome što u njoj Š. Starčević zbirne imenice dijeli na *dionivo* i *inokupno* ime: „ako izgovara od ovakvoga ciloga jedan samo dio, jest *dionivo*”, a ostalo su *inokupna imena*. One varste jesu n. p. *mnoxtvo, mnox, jato, cseta*, a ove *narod, puk, vojska*, i ost.” (Starčević 1812: 14). Prvoj skupini pripadaju one koje po Š. Starčeviću označuju dio cjeline (*jato, četa*) i čije leksičko značenje ne dopušta gradacijske kvantifikatore uz njih (**malo čete*), a drugoj one koje označuju potpunu cjelinu (*narod, vojska*) i uz koje mogu stajati gradacijski kvantifikatori (*malo vojske*) (Tafra 2002b: 171). Starčevićev opis nadmašuje i suvremene gramatičke opise koji ne spominju važnu činjenicu za razumijevanje zbirnosti koja je navedena u Starčevićovoj definiciji, a to je da su članovi skupa iz iste vrste, uz to što su opće imenice, označavaju cjelinu i skup neizdvojivih članova (Tafra 2002b: 171). Takvu podjelu u rukopisnoj gramatici Š. Starčević ne spominje.

Unutar poglavlja o imenicama, Š. Starčević bavi se rodom, brojem, sklonidbom i pojedinim padežima.

3.1.1. Rod

U rukopisnoj gramatici Š. Starčević navodi četiri roda, odnosno *mushko, xensko, neposobno* i *skupno pleme*. U *Ricoslovici* piše da bi se moglo reći da ilirski jezik ima četiri roda „*muxko, xensko, neznano, i skupno*; ali buduch mogucha samo tri spola, ostajem kod trojice”. No u rukopisnoj gramatici ipak odlučuje dodati i četvrti rod u koji svrstava imenice koje mogu označavati muški i ženski spol, npr. *sluga, cipidlaka*. Š. Starčević ističe da „pleme pokazuje, u koju verstu imenah samostojnih svako ime spada, i kako ima se njime slagati ime prilagatelno” (Starčević: 7), odnosno upućuje na sročnost imenica i pridjeva. Imenice tipa *gospoda* rod ne ostvaruju jednako kao imenice tipa *žena* pa bi kao takve zaista mogle biti potkategorijom roda, odnosno prema Starčevićevim razmišljanjima četvrti rod (Tafra 2002a: 149). Osim riječi koje označavaju osobe muškoga spola, u muški rod spadaju i sve imenice koje označavaju „shtogod shto samo mushkom kipu, iliti mushkoj glavi pristoi” (*Bog, diavao, Merkur, kovacs, otac*), zatim imena slova (*A veliki, b mali*) te imena koja u genitivu jednine završavaju na *-a* (*vuk, vuka, zec, zeca*).

Ženskome rodu pripadaju imenice koje označavaju osobu ženskoga spola (*Diana, texakinja, mati*) te sve imenice koje u G jd. završavaju na *-e* ili na *-i* (*voda, grana, mast*).

Kao što sve imenice koje označavaju osobe muškoga ili ženskoga spola pripadaju muškome ili ženskome rodu, jednako tako vrijedi i za imenice koje označavaju životinje (*vuk, vucica, lisac, lisica, konj, kobila*). Srednjega su roda (*neposobnoga plemena*) sve imenice koje u nominativu jednine („pervom sklonu jedinstvenoga broja“) završavaju na *-e* ili *-a*, kao: *vrime, ime, shilo* te „zlamenovanje od vremenoricsih“ (*drimalo, spavalo*). Š. Starčević u *Ricoslovici* spominje samo tri roda, a određuju se pomoću zamjenica *ovi, ova, ovo*, što napušta u rukopisnoj gramatici.

3.1.2. Broj

Imenice prema Š. Starčeviću imaju dva broja, jedninu (*jedinstveni broj*) i množinu (*množni broj*) koji govore o broju stvari ili osoba koje imenica označava.

3.1.3. Padeži

Imenice su obilježene ne samo brojem i rodom, nego i činjenicom da se „u izgovaranju kad na jedan, kad na drugi nacsin zarvershiti, to jest izrechi moraju“ (Starčević: 8). Svaki takav izgovor i završetak daje osobito značenje imenici i naziva se *sklon*.

Š. Starčević navodi da Ilirci u jednini i množini imaju samo šest padeža, a ponekad i manje. Zapazivši da mnoge imenice imaju jednak oblik u G i A jd., u N i A jd., u D i I množine te u N i A mn., zaključuje da bi se takvi oblici mogli smatrati jednim padežom. O sličnosti dativa i 6. padeža piše i u *Ricoslovici*: „Polak ovoga izgleda moglo bi se brojiti samo pet padanjah u vechbroju, ali radi nadslovka, koj se vekshinom drugi nahodi s' pridstavkom s' nego se ima u trechem padanju, mechemo shest“ (Starčević 1812: 26). Kao ni u *Ricoslovici*, ni u rukopisnoj gramatici Starčević u popis padeža ne uključuje lokativ. Gramatičari su u pisanju svojih gramatika često polazili od opisa latinskoga jezika pa tako nisu prepoznavali lokativ kao izdvojen padež. Uočavali su tek razliku između dativa i lokativa u množini zbog nesinkretiziranih množinskih padeža pa je navedeno dovelo do razlike u broju padeža jednine i množine (Stolac 2014b: 299). Ignjat Alojzije Brlić 1833. godine prvi uvodi hrvatski sustav od sedam padeža u jednini i množini (Tafrā 2002a: 152).

3.1.4. Tipovi sklonidbe

Šime Starčević u rukopisnoj gramatici navodi četiri tipa sklonidbe: 1. za imenice muškoga roda, 2. i 3. za imenice ženskoga roda, a 4. za imenice srednjega roda. Budući da imenice u sklonidbeni tip razvrstava prema nastavcima u N i G jednine te prema rodu, Starčević izdvaja 4 tipa sklonidbe iako je sklonidba imenica srednjega roda gotovo jednaka sklonidbi imenica muškoga roda.

Starčevićeva obrada imenica po vrstama sklonidbenih uzoraka funkcionalnija je od obrade prema rodu imenica jer je na taj način jasnije da se imenice muškoga roda na *-a* sklanjaju kao i imenice ženskoga roda na *-a* te pripadaju istome sklonidbenome tipu iako nisu istoga roda.

3.1.4.1. Prvi tip sklonidbe

Prvome tipu sklonidbe pripadaju imenice muškoga roda koje u G jd. završavaju na *-a*, „brez narashtaja, ali s narashtajom“ (Starčević: 8). Kao primjer sklonidbe „brez na-

rashtaja“ navodi imenicu *meshtar*, dok za primjer sklonidbe „s' narashtajem“² navodi imenicu *pisar*.

Sklonidba imenice *meshtar*:

Jednina		Množina	
I. sklon	<i>meshtar</i>	I. sklon	<i>meshtri</i>
II. sklon	<i>meshtira</i>	II. sklon	<i>meshtarab</i>
III. sklon	<i>meshtiru</i>	III. sklon	<i>meshtirim, meshtirima</i>
IV. sklon	<i>meshtira</i>	IV. sklon	<i>meshtre</i>
V. sklon	<i>meshtre!</i>	V. sklon	<i>meshtri!</i>
VI. sklon	<i>s' meshtrom</i>	VI. sklon	<i>s' meshtirim, meshtirima</i>

Sklonidba imenice *pisar*:

Jednina		Množina	
I. sklon	<i>pisar</i>	I. sklon	<i>pisari</i>
II. sklon	<i>pisara</i>	II. sklon	<i>pisarab</i>
III. sklon	<i>pisaru</i>	III. sklon	<i>pisarim, pisarima</i>
IV. sklon	<i>pisara</i>	IV. sklon	<i>pisare</i>
V. sklon	<i>pisaru!</i>	V. sklon	<i>pisari!</i>
VI. sklon	<i>s' pisarom</i>	VI. sklon	<i>s' pisarim, s' pisarima</i>

U bilješkama za prvi tip sklonidbe Š. Starčević navodi posebnosti imenica navedene sklonidbe, a one se osobito odnose na problematiku nepostojanoga *a* i vokalizacije:

1. Imenice muškoga roda koje završavaju na *-o* ili *-ao* mogu završavati i na *-l* i „onda se „pravilno“ sklanjaju kao: *aposto* ili *apostol*, *bivo* ili *bivol*, *csavao* ili *csaval*, *orao* ili *oral*, itd.“ (Starčević: 9–10).

2. Imenice koje završavaju na *-ac*, *-acs*, *-ak*, *-al*, *-alj*, *-an*, *-am*, *-anj*, *-arm*, *-asm*, *-at* i imaju zadnji slog (*slovku*) kratak „jesu brez narashtaja“, npr: *bubec*, *bubca*, *slipac*, *slipca*, *momak*, *momka*, *papak*, *papka*, *kabal*, *kabla* itd.

Š. Starčević glasovne promjene u svojoj gramatici ne definira, ali ih provodi. Budući da se također ne služi terminom nulti morfem u imenica muškoga roda i kao takvoga ga ne zapaža, razumljivo je da gramatički morfem *-a* u genitivu jednine doživljava kao dodatak, „izraslinu“, što je zapravo i značenje zastarjelice *narashtaj*. Imenice s nepostojanim *a* bilježi i u *Ricoslovici* i priznaje da mu nije jasno zašto se mijenjaju. Zanimljivo je što točno i sustavno bilježi zanaglasnu duljinu, ali ne objašnjava pojavu nepostojanoga *a*.

Opis padeža u rukopisnoj gramatici nastavlja se tek vokativom (5. sklonom) jer su prethodne dvije stranice izgubljene. Posebnosti koje Š. Starčević zapaža u vokativu po-

² *Narashtaj* je izraz koji u Starčevićevoj rukopisnoj gramatici zapravo obuhvaća gramatički morfem *-a* pa tako za imenice s tzv. nepostojanim *a* Starčević smatra da su bez „naraštaja“ i da im se ništa ne dodaje, već se slova u riječi samo premeću, dok imenice s *narashtajem* na osnovu dobivaju nastavak *-a* te u osnovi ne dolazi do promjene. Budući da Starčević navedeni termin koristi u različitim slučajevima, u ostatku rada koristit će se u izvornome obliku jer je teže zamjenjiv jednoznačnicom u suvremenoj terminologiji.

novno su vezane za glasovne promjene (palatalizaciju) koje Starčević u gramatici sustavno provodi, ali ne definira kao promjene pojedinoga glasa ispred drugoga glasa (*Bog – Baxe*). Također, bilježi dvojake nastavke u vokativu iako ih ne objašnjava razlikom u završetku pojedine imenice, već razlikom između kategorija živo/neživo, pa tako imenice koje označavaju što neživo uvijek imaju nastavak -u, uz imenice koje završavaju na -ž (*mux – muxu, shiljak – shiljku, kamen – kamenu*). Osim toga, navodi da u ilirskom jeziku vokativ često stoji na mjestu nominativa u pjesmama, „i ovo ugodno glasi” (Starčević: 15), npr. kao što stoji u *Razgovoru ugodnom naroda slovinskog* Andrije Kačića Miočića:

S' jedne strane Skenderbexe Bane,

S' druge strane Musa Kapetane (...).

Š. Starčević u rukopisnoj gramatici često zapaža razlike između jezika književnosti i „narodnoga” jezika što upućuje ne samo na njegovo poznavanje književnosti i jezika, odnosno opću obrazovanost, nego i na osjetljivost za pojedina jezična pitanja. Korištenje književnih tekstova kao primjer gramatičkih pravila metodološki je postupak koji će biti svojstven tek gramatikama u 20. stoljeću (Stolac 2014a: 263).

Imenice muškoga roda u nominativu množine „pretvaraju a drugoga sklonu jedinstvenoga broja u i, n. p. *did, dida, didi, kralj, kralja, kralji*” (Starčević: 17). Iz navedenoga je citata jasno da Š. Starčević različite gramatičke morfeme u pojedinim padežima doživljava kao promjenu završetka u G jednine u neki drugi glas ili slog.

Sva odstupanja od navedenoga pravila za tvorbu nominativa množine Starčević smatra iznimkama te u njih ponovno uključuje imenice koje imaju glasovne promjene (sibilarizacija) ili one koje imaju dugu množinu, npr.: *junak, junaci, texak, texaci; dub, duhi, dusi* ili *duhovi; grad, gradovi, Bog, Bozi* ili *Bogovi; vo, vol, voli, volovi*. Imenice koje označavaju množinu stvari, ali nisu zbirne imaju u nominativu množine muškoga roda nastavak -i, kao: *kamen, kameni, list, listi, hrast, hrasti, tern, terni*. Kada prethodno navedene imenice dobivaju nastavak -je postaju zbirne imenice, npr. *kamen, kamenje, iver, iverje, hrast, brastje, tern, ternje*.

Poznato je da se Starčević osim za slavonski slovopis nepopustljivo zalagao i za nastavak -ah u genitivu množine. U rukopisnoj gramatici to ponovno objašnjava činjenicom da se tako može razlučiti genitiv množine od genitiva jednine, u izgovoru i u „obrazu”. Također, smatra da „svi školski književnici Ilirski jezik za zbilja kvare, kada u pisanju kod drugoga sklonu jedinstvenoga i mnoznoga broja nikakve različnosti ne pokazuju.” (Starčević: 19). U *Ricoslovici* zagovara nastavak -ah iz jednakih razloga: „ako postaviš jedan, u mnogim imenim nechesh mochi razluciti parvo padanje od drugoga, jere zakonah temeljitih od glasomirja josh ne imamo” (Starčević 1812: 33). S obzirom na to da je svjestan da je bilježenjem samo jednoga -a teže razlučiti N jd. i G mn. imenica e-deklinacije, inzistira na nastavku s dočetnim -b. Prije i nakon Starčevića mnogi štokavski pisci koriste imenički genitiv množine s nastavkom -ah, -ih, a jezikoslovci nemaju jedinstven stav o tome je li dočetno -b pravopisni znak za dužinu (B. Tafra) ili je -ah genitivni nastavak (J. Vončina) (Tafra 2002a: 155). Starčević smatra da se svako slovo izgovara i da u ilirskome jeziku nema mrtvih slova prema čemu bi h zaista bilo dio nastavka.

Nastavak -ih u genitivu množine muškoga roda prema Starčeviću imaju: imenice stranoga podrijetla, npr. *cent, centih, tat, tatih, forint, forintih* i imenice *ljudi, zubi* u G mn. glase *ljudih, zubih*, dok imenice *cervi, mravi, gosti* mogu glasiti *cervah, mravah, gostah* i *cervih, mravih, gostih*, kao i imenica *pari, parovi, parovah*.

Starčević u bilješci navodi da „pismari, stihotvori postavljaju drugda drugi sklon na ov, kao *vojniov, junakov*” (Starčević: 19). Nastavak -ov u G mn. zapravo je stariji nastavak, no Š. Starčević zbog očuvanja jednoznačnosti ne odustaje od nastavka -ah i sve ostale oblike smatra pogrešnima.

Prema Starčeviću, dativ, odnosno *trechi sklon* množine muškoga roda najčešće završava na -im, ali ako za njim slijedi riječ koja počinje suglasnikom dobro je upotrijebiti nastavak -ima, dok se u nekim slučajevima i ispušta pa ostaje samo -ma, kao *ljudi, ljudim, ljudima*, ali *ljudma*.

3.1.4.2. Drugi tip sklonidbe

Drugome tipu sklonidbe pripadaju: 1. sve imenice ženskoga roda koje u nominativu jednine završavaju na -a, a u genitivu na -e, npr. *kucha, zmia, voda*, 2. sva vlastita imena osoba ženskoga spola koje u nominativu jednine završavaju na kratko -e, npr. *Mande, Jele*, 3. sva vlastita imena osoba muškoga spola koja završavaju na -a, -o, -e, kao npr. *Toma, Joso, Mile*, ali ne i ona koja u genitivu jednine završavaju na -a, kao *Marko, Janko*.

U drugome tipu sklonidbe Š. Starčević ponovno izdvaja pojedine imenice, najčešće one u kojima se javljaju glasovne promjene, osobito sibilarizacija u D jd., npr. *majka, majki* ili *majci, divojka, divojki* ili *divojci* te nepostojano a u množini, npr. *molitva, molitavah, rotkva, rotkavah, praskva, praskavah*.

Sve imenice koje pripadaju drugome tipu sklonidbe u množini imaju jednak nominativ, akuzativ i vokativ te dativ i šesti padež. Iz sklonidbe imenice *dusha* može se zamijetiti da Š. Starčević i u 2. tipu sklonidbe navodi sinkretizirane oblike za dativ i instrumental u kojima se javljaju i inovacije u vidu nastavka -ama.

Skлонidba opća imenice *dusha*:

Jednina		Množina	
I. sklon	<i>dusha</i>	I. sklon	<i>dushe</i>
II. sklon	<i>dushe</i>	II. sklon	<i>dushah</i>
III. sklon	<i>dushi</i>	III. sklon	<i>dusham, ama, ami</i>
IV. sklon	<i>dushu</i>	IV. sklon	<i>dushe</i>
V. sklon	<i>dusho!</i>	V. sklon	<i>dushe!</i>
VI. sklon	<i>s' dushom</i>	VI. sklon	<i>s' dusham, ama, ami</i>

Budući da ponovno nedostaju dvije stranice rukopisa (23. i 24.), pretpostavlja se da je na navedenim stranicama Starčević opisao sklonidbu vlastitih imenica što je iznimno važno jer među imenice drugoga sklonidbenog tipa uključuje i vlastita imena muških osoba. Također, s obzirom na to da se gramatika nastavlja paragrafima koji opisuju treći sklonidbeni tip, može se pretpostaviti da je među stranicama koje nedostaju dijelom

upravo sklonidbeni tip kojem pripadaju imenice ženskoga roda koje u nominativu završavaju nultim gramatičkim morfemom (*sol, mladost* i dr.).

3.1.4.3. Treći tip sklonidbe

Trećem tipu sklonidbe pripadaju imenice koje označavaju što živo i završavaju na *-ad*, imaju šesti padež uvijek s nastavkom *-i*, kao: *jarad, jaradi, macsad, macsadi*.

Imenice koje pak označavaju što neživo mogu u šestome padežu završavati na *-t* te na *-ju*. U imenica koje završavaju na *d, l, n, t*, prema Starčeviću, ne smiju se provoditi glasovne promjene te se svaki glas mora izgovarati zasebno. U bilješci navodi da imenice koje završavaju na *-ju* neki izgovaraju sa završetkom *-jom*, ali smatra da je šesti padež ipak najpravičniji kada ima nastavak *-i*, ali „pismari, i stihotvorci ni su vezda k' pravilni od slovstva privezani, oni mogu uzeti, kako im se bolje dopada” (Starčević: 25). Najpravičnijim ipak smatra nastavak *-i*.

Imenice trećega sklonidbenog tipa u G mn. uvijek imaju nastavak *-ih*, a u dativu i u šestome padežu množine nastavke *-im, -ima*. Akuzativ množine jednak je nominativu, a vokativ završava na *-i* te ima malo imenica koje imaju jednak nominativ i vokativ.

Sklonidba imenice *zapovid*:

Jednina		Množina	
I. sklon	<i>zapovid</i>	I. sklon	<i>zapovidi</i>
II. sklon	<i>zapovidi</i>	II. sklon	<i>zapovidih</i>
III. sklon	<i>zapovidi</i>	III. sklon	<i>zapovidim, ima, 'ma</i>
IV. sklon	<i>zapovid</i>	IV. sklon	<i>zapovidi</i>
V. sklon	<i>o zapovidi!</i>	V. sklon	<i>o zapovidi!</i>
VI. sklon	<i>sa zapovidi, zapovidju</i>	VI. sklon	<i>sa zapovidim, ima, 'ma</i>

U treći tip sklonidbe uključuje imenice *mati* i *kći* koje se još u staroslavenskome sklanjaju na poseban način, odnosno pripadale su tzv. *r*-sklonidbi.

Prema Starčeviću, imenica *mat, mati, mater* ima G *matere*, D *materi*, A *mater*, V *mater*, 6. s' *materom*, a u množini: N *matere*, G *materah*, D *materam*, A *matere*, V *o matere!* 6. s' *materam*. Na jednak način sklanja se i imenica *cher*, samo što vokativ glasi *o cheri!*, a 6. padež *s' cheri* ili *s' cherjom*.

Iako spominje tri oblika imenice *mater* u nominativu jednine, imenicu *kći* koristi samo u obliku *kćer*. U suvremenome hrvatskome standardnome jeziku teži se očuvanju oblika *mati* i *kći* u nominativu jednine, odnosno *mater* i *kćer* u akuzativu jednine, kao što je to bilo i u staroslavenskome, no ti su oblici sve češće izjednačeni. Oblike *mater* i *cher* još od *Ricoslovice* smatra pravilnim nominativnim oblicima, dok su *mati* i *chi* uobičajene samo „kod nixega plemena” (Tafra 2002a: 154).

3.1.4.4. Četvrti tip sklonidbe

Četvrtom tipu sklonidbe pripadaju sve imenice srednjega roda koje u nominativu jednine imaju nastavak *-o* ili *-e*, a u genitivu *-a*: *nebo, cselo, sime, dite*.

Starčević u njega svrstava imenice koje označavaju što živo i dobivaju proširak osnove, odnosno koje pripadaju starim deklinacijama, *n*-deklinaciji i *t*-deklinaciji (*vrima – vrimena, shtene – shteneta*). Navodi i da imenica *dervo* može glasiti *derva* i *derveta*.

Sve imenice koje završavaju na *-je, -lje, -nje* u 6. padežu jednine imaju nastavak *-em*, kao: *zelje, zeljem, govorenje, govorenjem*.

Imenice koje označavaju što živo i koje u nominativu jednine imaju nastavak *-e* nemaju pravilnu množinu nego tvore zbirne imenice: *tele – telad, pile – pilad, zviru – zvirad*. Imenice *dervo, derva* i *pero, pera* sklanjaju se pravilno u množini: N *derva, G dervah; N pera, G perah*, a zbirne su imenice *dervje, perje*. Imenice *csudo, nebo, kolo, tilo* u množini glase *csudesu, nebesa, kolesa, tilesa*.

3.1.4.5. Nepravilne imenice

Š. Starčević u rukopisnoj gramatici izdvaja nepravilne imenice, odnosno one koje se ne mogu kao ostale sklanjati u oba broja na dvanaest načina ili koje se koriste samo u jednome broju ili samo u pojedinim padežima. Među njima su zbirne imenice koje se rabe u jednini (*cseljad, momcsad*), imenice *pluralia tantum* (*grablje, noxice, listve*) te imenice *dan, oko, ubo* i *tlo* čija se sklonidba razlikuje od ostalih.

Osvrnut ćemo se samo na imenicu *tlo* koja, prema rukopisnoj gramatici Š. Starčevića, ima samo tri padeža: I. *tlo*, II. *tla*, III. *tlu*. Nije u potpunosti jasno zašto Starčević izdvaja navedenu imenicu jer je iz opisa sklonidbenih tipova jasno da shvaća činjenicu da su oblici pojedinih padeža jednaki, dok im je značenje drugačije te u drugim slučajevima ne navodi da određena sklonjiva riječi ima manje od šest padeža.

Osim temeljite podjele i opisa sklonidbenih tipova te pojedinih padeža, vrijednost je Starčevićeva opisa imenica i u tome što kao primjere sklonidbe ne navodi vlastita imena poput većine starijih gramatičara koji su to činili pod utjecajem sklonidbenih obrazaca iz Alvarosove latinske gramatike iako oni zbog množinskih oblika nisu metodološki prikladni (Stolac 2014b: 301).

4. Zaključak

Detaljnou razradom opisa imenica, podjelom imenica prema rodovima koji obuhvaćaju i imenice poput *gospoda* čiji status ni u današnjim gramatikama nije do kraja razjašnjen, opisom sklonidbenih tipova i pojedinih padeža, Šime Starčević i u rukopisnoj gramatici dokazuje temeljito poznavanje hrvatskoga jezika i umješnost u izradi zahtjevnoga te opsežnoga djela kao što je njegova rukopisna gramatika. Osvrćući se u rukopisnoj gramatici na ideje drugih jezikoslovaca toga doba (V. Karadžića, I. Brlića i dr.), Š. Starčević upućuje ne samo na originalno promišljanje o jezičnim pitanjima već i na poznavanje aktualnih dosega u jezikoslovlju. Iz morfološkoga opisa promjenjivih i nepromjenjivih vrsta riječi u rukopisnoj gramatici iz ostavštine Šime Starčevića može se zaključiti da je nakon objave *Nove ricoslovice iliriske* Šime Starčević nastavio sa svojim jezikoslovnim radom te je svoje sveobuhvatno jezično znanje utkao u još opširnije i sveobuhvatnije djelo. Iako se na prvi pogled ustrojem, uporabom pojedinih termina i u pojedinim opisima vrsta riječi rukopisna gramatika razlikuje od *Nove ricoslovice iliriske*, pažljivim iščitavanjem s velikom se sigurnošću može zaključiti da je objema autor

upravo Šime Starčević, što pokazuje i analiza morfologije imenica u rukopisnoj gramatici. Nastavljajući svoj jezikoslovni put, u rukopisnoj gramatici dopunjuje ideje i spoznaje naznačene već u *Ricoslovljici* te se afirmira kao vrсни poznavatelj jezika.

Izvori

Starčević, Šime, *Nova ricsoslovljica iliriska*, Trst, 1812. (pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.)

Rukopisna gramatika Šime Starčevića, Arhiv Hrvatske provincije Družbe Isusove, Zagreb.

Literatura

Bacalja, Robert, Ivon, Katarina, Vrsaljko, Slavica (2013) „Šime Starčević i *Glasnik dalmatinski*”, *Croatica Christiana Periodica*, 37, br. 71, str. 129–144.

Barić, Eugenija i dr., *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.

Brlić, Ivan (2010) „Lički jezikoslovci kao dio hrvatskoga kulturnoga identiteta”, *Kroatalogija*, 1, br. 2, str. 24–42.

Derossi, Julije (1997) „Hrvatski jezikoslovac pop Šime Starčević”, *Senjski zbornik*, 24, br. 1, str. 141–150.

Horvat, Anastazija (2002) „Nova ricsoslovljica iliriska”, *Fluminensia*, 14, br. 1, str. 91–123.

Moguš, Milan (1995) *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Globus, Zagreb.

Stolac, Diana (2002) „Hrvatsko-francuska gramatika Šime Starčevića iz 1812. godine”, dostupno na bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=132920.

Stolac, Diana (2014a) „Jezikoslovni prinosi u rukopisnoj ostavštini Šime Starčevića”, u: *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*, Sveučilište u Zadru, Odjel za nastavničke studije, Zadar, str. 257–270.

Stolac, Diana (2014b) „Dvjestota obljetnica *Nove ricsoslovljice iliričke* Šime Starčevića (1812. – 2012.)”, u: *Riječki filološki dani 9*, Filozofski fakultet, Rijeka, str. 295–307.

Tafra, Branka (2002a) „Jezikoslovac Šime Starčević”, u: *Nova ricsoslovljica iliriska*, pretisak, IHJJ, Zagreb, str. 127–177.

Tafra, Branka (2002b) „Starčevićeva ricsoslovljica – 150 godina poslije”, *Jezik*, 5, str. 165–175.

Vince, Zlatko (1973) „Zasluge Šime Starčevića za hrvatski književni jezik”, *Filologija*, 7, str. 157–201.

Vince, Zlatko (2002) *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

SUMMARY

Darja Šupljika

NOUN MORPHOLOGY IN ŠIME STARČEVIĆ'S GRAMMAR IN MANUSCRIPT

The paper analyzes noun morphology in the grammar in manuscript kept in the Archives of the Croatian Province of the Society of Jesus in Zagreb. It belongs to one of nine volumes known as *Jezikoslovna djela*, and it is a part of Šime Starčević's legacy. The structure and concept of the unpublished grammar book are less known to the general public, thus, the aim of this paper is to present the part that refers to noun morphology. The results of the analysis shall be compared with the manner in which noun morphology was described in Starčević's *Nova ricsoslovljica iliriska*, the first Croatian grammar book in Croatian language. Keeping in mind that the authorship of all legacy in manuscript has not been completely confirmed, the aim of this paper is to contribute to the thesis that manuscript grammar is a part of the rich linguistic work of Šime Starčević by means of comparative philological method.

Key words: Šime Starčević, 19th century, grammar in manuscript, *Nova ricsoslovljica iliriska*, noun morphology, Croatian language

Andela Frančić – Bernardina Petrović

VAŽNIJA FONOLOŠKA I MORFOLOŠKA OBILJEŽJA ZRINSKE SIBILE

*dr. sc. Andela Frančić – dr. sc. Bernardina Petrović, Filozofski fakultet Zagrebu
izvorni znanstveni članak*

UDK: 091.31(497.5)“16“

Zrinska sibila, stibovani ilustrirani latinični rukopis iz 17. stoljeća, s madarskoga je jezika na hrvatski prevedena i prerađena gatačka knjiga. U recentnoj se literaturi nailazi na različita mišljenja o njezinu autoru te se u tome kontekstu spominju Pavao Ritter Vitezović, Petar Zrinski, Ana Katarina Frankopan Zrinski i anonimni (su)prevoditelj(i) iz njihova ozaljskoga kruga. Zrinska sibila zahvalnim je predloškom za istraživanje jezičnih osobitosti toga kruga i zrinske baštine. U radu se propituju važnije fonološke i morfološke značajke toga zanimljivog uporabnog teksta.

Ključne riječi: sibila, Zrinski, Zrinska sibila, gatačke knjige, ozaljski krug

1. Uvodne napomene o gatanju i sibilama

Umijeće otkrivanja onoga što je skriveno naravnomu spoznavanju i proricanje budućnosti iz različitih znakova, koje se uvriježeno naziva *gatanjem*¹, stalnicom je ljudske znatiželje o predstojećim ili nepoznatim događajima, dakle o svemu onome što je ljudskome razumu nedokučivo, tajanstveno i mistično. Najčešće se proriče o vremenskim prilikama, o životnoj sudbini pojedinca (ženidba, posao i dr.) te o sudbini obitelji i šire zajednice (rat, prirodne katastrofe i sl.). Proriče se po prirodnim pojavama, po kretanju i glasanju životinja ili pomoću njihovih kosti i drugih organa, po snovima, po čovjekovu ponašanju, po smjeru dima svijeće, pomoću latica cvijeća, plodova, rastaljena olova, taloga kave i dr. Uz gatanje se kao proricanje budućnosti i čitanje sudbine vežu i vjerovanja o mađiji pojedinih dana, dijelova dana, brojeva, mjesta i predmeta. Iako se gatanjem može baviti svatko, oduvijek su za nj bili zaduženi pojedinci za koje se u društvenoj zajednici uvriježilo mišljenje da mogu u manjoj ili većoj mjeri utjecati na nadnaravno. Ne znajući pronaći jednoznačne i jednostavne odgovore na mnoga životna pitanja, ljudi su se od drevnih vremena obraćali gatarima, prorocima ili vidovnjacima.

¹ U literaturi koja se bavi tom vještinom nema jasne distinkcije između pojmova *gatanje* i *proricanje*. U ovome se radu *gatanje* shvaća kao podređenica pojmu *proricanje* jer se polazi od pretpostavke da je *gatanje* jedan od načina *proricanja*. Uz ta se dva pojma pojavljuje i pojam *divinacija* koji je, prema definiciji u literaturi, istoznačnim s *gatanjem* i *proricanjem*.

Gatanje je prisutno u ljudskome životu kao dio arhetipskih običaja još od drevnih civilizacija. Činjenicom je primitivnih zajednica, među pučkim je običajima također odavna prošireno, a u nekim je civilizacijama imalo i znatan utjecaj na važne državničke odluke. Stoga ne čudi što su se mnogi gatalački naputci sačuvali u rukopisima još od srednjega vijeka i što su uvjetovali pojavu gatalačke literature i njezinih specifičnih izražajnih oblika. Među tim su proricatijskim tekstovima najrasprostranjenije *sibile*² – gatalački rukopisni naputci koji su se u hrvatskoj kulturnoj baštini pojavili vrlo rano, a osobito su se popularizirali od 16. stoljeća, kada je taj tip gatalačke literature već bio dobro poznat tadašnjemu upućenu čitatelju, odnosno slušatelju. Svojim su formalnim, sadržajnim i strukturnim okvirom sibilске knjige bile prilagođene ne samo prosječnomu nego i neukomu recipijentu, ponajprije slušatelju pa onda čitatelju. Otuda potječu osobitosti njihova jezičnoga izričaja i stilskoga izraza. Te su knjige oduvijek bile i ostale popularnom literaturom. U razdobljima gospodarskih i društvenih kriza sibile su se intenzivno čitale (Lukežić 1995: 120) jer je uvjerljivost njihova iskaza irekako pridonosila podnošenju svakodnevnih teških situacija u tim turbulentnim vremenima.

Sibile su se prepisivale, prevodile s jednoga jezika u drugi, prerađivale te prilagođavale jeziku primaocu i životnome okružju svojih korisnika. Takav je slučaj i sa sibilama na hrvatskome jeziku. Među hrvatskim rukopisnim sibilama osobit položaj i važno mjesto zauzima *Zrinska sibila*, u stihovima pisana gatalačka knjiga iz 17. stoljeća, iznimno djelo hrvatske kulturne baštine, koja je s mađarskoga jezika (a na osnovi njemačkoga izvornika) prevedena (i prerađena) na hrvatski jezik ozaljskoga jezično-književnoga kruga.

2. *Zrinska sibila*

2.1. *Vlasništvo i pitanje autorstva*

*Zrinska sibila*³ jedna je od rijetkih očuvanih dragocjenosti zrinske kulturne baštine. Prvu je vijest o toj gatalačkoj knjizi 1901. obznanio Ljudevit Ivančan u *Vjestniku Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, i to u drugome dijelu naslovljenom *Svaštice*. Isti autor u istome časopisu pet godina poslije – ovaj put u prvome dijelu naslova *Veći članci* – objavljuje raspravu *Knjiga gatalica Katarine Zrinske* (Ivančan 1906: 42–57) i dodaje joj prepisan netranskribirani tekst rukopisa (Ivančan 1906: 58–105). Rukopis je nedvojbeno bio vlasništvom Zrinskih. Prvim je vlasnikom poslije Zrinskih najvjerojatnije bio barun Ivan Franjo Wildenstein, „povjerenik za popis

² U antičkoj je predaji Sibila kao jedna od Apolonovih svećenica bila glasovita po svojim proricatijskim sposobnostima. U staroj su ju Grčkom štivali u okviru dionizijskoga kulta. Kao božanski obdareno pogansko biće u svoju ju je *Eneidu* uvrstio i pjesnik Vergilije. U doba su helenizma proricatijski tekstovi objedinjeni pod nazivom *sibile*. Sibilski su se tekstovi koji su nastali u antici osobito proširili na bizantskome tlu s kojega su se u različitim inačicama, prijevodima i prerađbama potom širili po Europi. Proročanstva su se prevodila prvo na latinski jezik, a poslije i na ostale europske jezike, pa pučka literatura u liku Sibile više nije vidjela pogansku Apolonovu svećenicu nego Kristovu proročicu (Lukežić 1995: 114).

³ Taj se rukopis različito naziva – *Knjiga gatalica Katarine Zrinske* (Ivančan 1901; Ivančan 1906), *Sibila* – *knjiga gatalica Zrinskoga dvora u Čakovcu*, odnosno samo *Sibila* (Bartolić 2007b) – iako „knjiga ne ima nikakova naslova” (Ivančan 1901: 264). Kako rukopis nije naslovljen i kako je *sibila* uopćeni naziv za gatalačku ili proročku knjigu, držimo da bi ga primjerenije bilo zvati *Zrinskom sibilom* kazujući tim naslovom vrstu knjige i njegovu nedvojbenu pripadnost ostavštini obitelji Zrinskih.

od grabeži preostalog sekvestiranog inventara Zrinskih” (Bartolić 2007a: 267). Posljednjim je vlasnikom bio zagrebački kanonik Ljudevit Ivančan kojemu su rukopis darovali „blagorodni Gospodin Nikola pl. Mixich de Also Lukavec i njegova supruga visokoblagorodna gospodja Alojzija pl. Mixich rođena grofica Athems”.⁴ Potom je Ivančan rukopis poklonio, kako sam navodi „metropolitanskoj biblioteci u Zagrebu”, danas sastavnici Nacionalne i sveučilišne knjižnice, gdje se čuva pod signaturom MR 157.

Iz podataka na gornjemu dijelu korica s unutarnje strane rukopisa – „1670 na 2 Apryla ú chakouchu” – moglo bi se pretpostaviti da je djelo rada pisano. Međutim, na osnovi činjenice da se na dvama mjestima u *Zrinskoj sibili* spominje Novi Zrin – „Poy Oucze Noui Zriny” (Bartolić 2007b: 29) i „No. Zrin” (Bartolić 2007b: 49) – tvrđava koju je 1661. sagradio Nikola Zrinski na Muri kraj Donje Dubrave, a Turci su ju razorili 1664., Zvonimir Bartolić (2007b: 215) zaključuje da je *Zrinska sibila* nastala između tih dviju godina. O *Zrinskoj sibili* obavještava i Marijan M. Grakalić (1989), koji uz esej o gatanju u svoju knjigu uvrštava i Ivančanov netranskribirani tekst rukopisa. Tekst je *Sibila* transkribirao, komentirao te opsežnom raspravom popratio i Bartolić (2007b) u divot-izdanju čakovečkoga ogranka Matice hrvatske.

Zrinska sibila nije autorsko djelo nego je preradba⁵ mađarske gatalice *Fortuna* objavljene 1594. u Bartfeldu, a koja je nastala na temelju njemačkoga izvornika „*Das weltlich Loosbuch* Jörg Wickram von Colmar” (Strassburg, 1557). O prerađivaču *Zrinske sibile* nema jedinstvenoga mišljenja. Prvotno se, na osnovi vlastoručnoga potpisa Katarine Zrinski na unutarnjoj strani korica, smatralo da joj je ona autoricom.⁶ Ivan Kostrenčić, Emilij Laszowski i Milivoj Šrepel drže da je „rukopis te knjige Vitezovićeve” s napomenom da je riječ o najstarijemu primjerku Vitezovićeve *Sibile* koju je „radi mnogih nepristojnih i lascivnih odgovora (...) cenzura zaplieniła” (Ivančan 1901: 265). Drukčija promišljanja kao prerađivača ističu Petra Zrinskoga (Ivančan 1906: 57)⁷ ili pak njegove „dijake” koji su pisali jezikom ozaljskoga kruga (Bartolić 2007b: 214–215).

Zahvaljujući *Zrinskoj sibili*, može se dobiti uvid u društveni život hrvatskoga visokog plemstva 17. stoljeća kojemu ta gatalačka knjiga nije služila samo za „čas kratiti”, kako se navodi u nekim bibliografskim izvorima, nego je otkrivala i temeljnu ljudsku osobinu

⁴ Obavijest o tome 18. travnja 1908. bilježi sâm Ivančan na drugoj (neobrojčenoj) stranici rukopisa *Zrinske sibile*.

⁵ U literaturi se navodi da je *Zrinska sibila* ili prevedeni ili prerađeni tekst. S obzirom na to da je preradba širi pojam od prijevoda, a i prema sadržajnim i strukturnim obilježjima toga rukopisa, čini se da je opravdanije govoriti o njemu kao o preradbi, a ne prijevodu. Prijevod razumijeva pronalaženje leksičkih, sintaktičkih i drugih istovrijednica u jednome jeziku za neki drugi (strani) jezik, što rezultira konačnim tekstom kojemu je smisao istovjetan značenju izvornika. Preradba pak razumijeva veću količinu autorske slobode u takvu procesu preuzimanja stranih izvornih predložaka, pri čemu se izvorni oblik podudara s prijevodnim.

⁶ „*Sibila* je svakako potekla iz ozaljskoga kruga, ali je sadržala premalo podataka za nedvojbeno utvrđivanje njezina autora. Jediní je podatak bio vlastoručni potpis Katarine Zrinske i datacija: Čakovec, 2. travnja 1670. Iako je sav ostali tekst djela prepisao netko drugi (možda mladi Vitezović), spomenuti je zapis bio uzrok da se autorom *Sibile* u starije vrijeme smatrala Katarina Zrinska” (Vončina 1976: 15).

⁷ „Gramatikalne, leksikalne i pravopisne sličnosti između Sirene i Fortune dokazuju dakle vjerojatnost, da je Petar Zrinjski potonju knjigu preveo za svoju suprugu Katarinu” (Ivančan 1906: 57). Autorstvo Petra Zrinskoga prihvaća i Josip Vončina zbog jezičnih i metričkih sličnosti s *Adrijanskoga mora sirenom* i zbog činjenice „da *Sibila* nije izvorno djelo, već prijevod s mađarskoga jezika (kao što je i *Sirena*)” (Vončina 1976: 16).

u kojoj je izražen primarni ljudski strah od neizvjesne budućnosti.⁸ Svi slojevi društva, pa tako i visoko plemstvo, traže savjete u gatalačkoj knjizi. Sibili se postavljaju različita pitanja – kako se obogatiti, kako postići visoki položaj u društvu, kako se bogato oženiti ili udati, kako imati puno djece i postići vjernost bračnoga druga ili družice, kako znati koji je poziv ili posao pravi – a sve s namjerom da život bude ljepši i ugodniji.

2.2. Struktura rukopisa

Kada je o sibilskome tekstu u ostavštini Zrinskih riječ, radi se o tvrdo uvezanu i bogato oslikanu rukopisu, u likovnome izričaju jednom od najljepših u hrvatskoj književnosti 17. stoljeća. Čitak je i čitljiv rukopis ispisan na kvalitetnome papiru s vodenim žigom, formata 41 × 29 cm, vanjskih korica obloženih zelenim papirom i ima 47 listova. Na unutarnjoj je strani korica, uz već spomenuti podatak o datumu i mjestu te vlastoručnome potpisu Katarine Zrinski, i nekoliko različitih crteža. Nakon dvaju praznih listova slijede listovi s dvjema koloriranim slikama. Na prvoj je slici prikazano kolo sreće, osmokraki drveni kotač na čijemu vrhu sjedi kralj koji u lijevoj ruci drži žezlo, a desna mu je položena na globus s križem na vrhu. S lijeve se strane ljudi penju na kotač, s desne padaju s njega, a ispod kotača očajna lica leže oni koji su se s njega sunovratili. Na drugoj je slici Fortuna zavezanih očiju prikazana u profilu kako razapetim jedrom pliva u školjki po uzburkanome moru, a iznad nje je Amor (također zavezanih očiju) koji odapinje strelicu u njezinu glavu. Iza tih dviju slika slijedi gatalačka knjiga trodijelno strukturirana⁹ – dva sustava kola sreće i tekst.

Prvi sustav kola sreće ima 21 kvadrat. U svakome su kvadratu tri koncentrična kruga podijeljena na 21 polje. U svakome polju vanjskoga kruga prikazane su različite kombinacije dviju kocaka. U središnjemu krugu navedeni su nautci poput *Poy Lisziczi Mraczelin*. *Poy Riszu v Selin*. *Poy Biku na Legrad*. U unutarnjemu je krugu slika ptice (uz neke stoji i njihov naziv, npr. *Racza*, *Golub*, *Szraka*, *Jarebicza*). Iznad svakoga su kvadrata pitanja poput *Ako kotera Vdouicza, ali Diuojka poideli szkoro za Mus.; Ielisz komu dobro oseniti.; Budeli koi kada bogat*.

Drugi je sustav kola sreće strukturno identičan prvomu. U svakome polju vanjskoga kruga upisano je ime jednoga naselja (npr. *Spichkouina*, *Krapina*, *Sabnik*, *Terzat*, *Szigetecz*, *Grobnik*, *Sz: Nedelia*). U središnjemu krugu upućuje se na broj sibile u tekstu i na broj katrene unutar njega (npr. Sibilla 3. Vers. 12.). U unutarnjemu je krugu slika domaće, divlje ili mitološke životinje uglavnom popraćena njezinim nazivom (npr. *Oszal*, *Bik*, *Risz*, *Lisica*, *Oroszlan*, *Pozoy*). Iznad svakoga je kvadrata naziv životinje prikazane u unutarnjemu krugu kola.

Tekst je gatalačke knjige podijeljen na 12 dijelova. Svaki je dio naslovljen imenom jedne od 12 sibila (npr. *Persica*, *Libica*, *Delphica*, *Cimerea*).¹⁰ Ispod imena sibile slika je te sibile, a ispod slike niže se tekst podijeljen na 37 strofa po četiri dvanaesteračka stiha

⁸ Istražujući sačuvane ozaljske igrače karte iz 17. stoljeća, „nađene zazidane u vratnicama sobe broj 12. u gradu Ozlju g. 1929.“, Ilić-Dreven (1993: 173, bilj. 4) navodi podatak da je možda *Zrinska sibila* razlogom da se karte „pripisu Zrinskima, tj. Katarini“.

⁹ Trodijelna struktura proizlazi iz uobičajene podjele u sibilskim knjigama.

¹⁰ Tih je 12 sibila povezano sa sačuvanih 12 knjiga *Sibilskih prorocanstava* (*Oracula Sibyllina*).

(tekst ima ukupno 444 katrene, 1 776 stihova i 11 122 riječi). Tekst završava stihovima, naslovljenim *Siromahom*, oblikovanim u četiri dvanaesteračke katrene.

Nautci iz prvoga sustava kola sreće vode do imena naselja u drugome sustavu (npr. *Poidi k Vidre na Derye*), a oni iz drugoga sustava na broj sibile i broj katrene u trećemu dijelu, odnosno u tekstu.

3. Važnija obilježja fonološke i morfološke razine Zrinske sibile

Polazeći od Brozovičeva prijedloga da se povijest hrvatske pismenosti sagleda kao povezan slijed šest razdoblja (Brozović 2006), podsjetimo da u trećemu razdoblju (koje obuhvaća 17. i prvu polovicu 18. stoljeća), u sjeverozapadnome hrvatskom kompleksu supostoje pismenosti triju područja (sjevernočakavskoga, kajkavskoga i ozaljskoga – kajkavsko-čakavsko-štokavakoga) u kojima se prepoznaju ostvaraji različitih književnojezičnih tipova ili različite stilizacije hrvatskoga književnog jezika. Ozaljskomu jezično-književnom krugu pripadaju književnici Petar Zrinski, žena mu Ana Katarina Frankopan Zrinski i brat joj Fran Krsto Frankopan te leksikograf Ivan Belostenec i povjesničar Juraj Ratkaj Velikotaborski. Oslanjajući se na dijalektnu situaciju u široj okolici Ozlja, gdje nakon velikih seoba u 16. stoljeću dolazi do dodira svih triju hrvatskih narječja, pripadnici ozaljskoga kruga pišu hibridnim¹¹ (čakavsko-kajkavsko-štokavskim) književnim jezikom. Time oživotvoruju i nastavljaju koncepciju hrvatskih glagoljaša i protestantskih pisaca prema kojoj se do općehrvatskoga standarda dolazi miješanjem svih triju narječja, a ne odabirom jednoga od njih. Propašću zrinsko-frankopanske urote, pokreta hrvatskoga i ugarskoga plemstva protiv apsolutističke politike Habsburgovaca (1664. – 1671.), bila je slomljena moć Zrinskih i Frankopana, dviju najutjecajnijih hrvatskih velikaških obitelji. Time je i djelovanje pisaca ozaljskoga kruga naprasno prekinuto, što je ujedno značilo i poraz hibridne koncepcije književnoga jezika, jezika ozaljskoga kruga za koji Bratulić tvrdi da se njime „nigdje nije govorilo, ali se na njemu pisalo, molilo, uredovalo, propovijedalo; i svi koji su ga slušali ili čuli, lako su ga mogli razumjeti“ (Bratulić 2011: 270), a Vončina na temelju analize oproštajnoga pisma Petra Zrinskoga svojoj ženi *Moje drago serce* i pjesme *Serce žaluje da vilu ne vidi* Frana Krste Frankopana zaključuje pak da „dijalekatski mješovit jezik nije pripadnicima ozaljskoga kruga služio samo kao medij kojim su, udaljujući se od svojega stvarnoga govora i težeći jezičnoj izvještačenosti, pisali književna djela. Njime su se služili i u najintimnijim trenucima“ (Vončina 1974: 67).

U dosadašnjim se promišljanjima *Zrinskoj sibili* pripisivala jezična i stilska nedotjeranost te trivijalnost „u književnom smislu“ (Bartolić 2007a: 277). Ne ulazeći u propitivanje književne vrijednosti *Zrinske sibile*, usredotočit ćemo se na njezine fonološke i morfološke značajke te nastojati detaljnije no što je to dosad učinjeno, a ipak ne težeći bezostatnom popisivanju svih primjera, pokazati mozaik glasovno-obličnih pojava koje tekst *Zrinske sibile* čine prepoznatljivim predstavnikom ozaljskoga kruga ma tko joj bio prerađivačem. Raščlamba će se temeljiti na Bartolićevoj transkripciji rukopisa.

¹¹ Iako se taj jezik u našoj literaturi uobičajava zvati hibridnim, Bratulić (2011) upozorava na to da, s obzirom na postanak i prvotno značenje te riječi, ona nije „najsretnijim“ izborom.

3.1. Važnija fonološka¹² obilježja

3.1.1. Vokalizam

Na mjestu starohrvatskoga glasa *šva* (*a* < **ʷ*, **b*), u uvjetima koji nisu dovodili do njegove redukcije, u *Zrinskoj se sibili* gotovo beziznimno¹³ pojavljuje *a* (npr. *dan* 1.14.¹⁴, *dobar* 2.8., *dovac* 6.8., *jalan* 8.3., *jedan* 1.29., *kadi* 1.26., *konac* 1.20., *misal* 4.20., *mogal* 1.9., *našal* 9.29., *osam* 3.19., *pas* 2.35., *prasac* 4.3., *sinak* 5.37., *starac* 4.16., *ta* 4.34., 10.3., *vas* 2.14., *vazdar* 1.7.). Navedeni primjeri potvrđuju pretkazivu vokalizaciju jakega *šva* (npr. *dan* < *dānā*), slaboga *šva* (npr. *kadi* < *kādē*) i sekundarnoga *šva* (npr. *misal* < *misāl* < *misla*).

Praslavenski se *jat* (*ě*) u *Zrinskoj sibili* različito reflektira bilo da se pojavljuje u korijensko-leksičkim morfemima, prefiksima, fleksemima¹⁵ ili priložnim sufiksima: najčešće se reflektira kao *i* (npr. *človik* 2.33., *diliti* 7.2., *dilo* 1.37., *dite* 5.32., *divojka* 8.18., *goriti* 8.31., *hotil* 2.2., *kolino* 1.5., *kripost* 6.28., *lipo* 8.30., *misto* 5.20., *pinez* 10.17., *vim* 6.5., *vrime* 2.18.; *primda* 1.7.; *sebi* 2.16., *tebi* 1.1.; *drugdi* 7.15., *ondi* 1.26.), rjeđe kao *e* (npr. *bele* 8.9., *besediti* 9.16., *drevo* 10.19., *leno* 9.24., *nedelju* 9.20., *verna* 4.12., *videti* 11.36., *živeti* 3.11.; *sebe* 3.25., *tebe* 3.26.; *onde* 5.35.), a samo jednom kao *je* (*osjeti* 2.23.). Kadšto se ista riječ pojavljuje zabilježena u različitim inačicama s obzirom na taj refleks (npr. *nadiliti* 3.15./*nadeliti* 3.15., *lito* 1.37./*lito* 9.11., *imiti* 1.16./*imeti* 5.36.,¹⁶ *virovati* 1.8./*verovati* 3.1., *sebi* 3.31./*sebe* 3.37.).

Refleks prednjega nazalnog vokala uvijek je *e* (npr. *jezika* 1.7., *meso* 12.9., *pamet* 1.18., *pedeset* 5.9., *petak* 4.14., *prijeti* 1.6., *redu* 2.2., *težak* 9.23., *uzeti* 1.9.).

Stražnji se nazalni vokal uglavnom reflektirao kao *u* (npr. *bude* 1.4., *dignuti* 2.3., *bvalu* 6.37., *muž* 8.9., *omužiti* 2.9., *poginuti* 5.16., *put* 1.7., *ruke* 3.27., *sudac* 9.21., *su* 2.1., *svadbu* 6.8., *uzu* 4.13), a vrlo se rijetko (u fleksemu A jd. imenica i pridjeva) reflektira kao *o* (*gospo* 11.23., *ljubo* 11.22.; *lipo* 9.28.).

Na mjestu slogotvornoga *r* uvijek se pojavljuje slijed *er* (npr. *berzo* 7.4., *čversta* 2.6., *deržati* 1.17., *gerbav* 11.22., *izpervice* 4.35., *perdliva* 4.19., *persti* 9.14., *poterti* 3.27., *terbuh* 1.10.).

Slogotvorno je *l* refleksom istovjetno stražnjemu nazalnom vokalu (npr. *bubu* 7.6., *dugo* 2.6., *dumbokih* 10.4., *dužan* 5.1., *ispuniti* 5.11., *muči* 3.30., *pun* 10.27., *puniti* 4.4.).

U tekstu se nailazi na redukciju inicijalnih, medijalnih i finalnih vokala, ali ona ni u jednome položaju nije dosljedno provedena (npr. *ako* 1.26./*ak* 7.36., *ali* 1.13./*al* 1.7., *dovac* 6.8., *dovicom* 10.34., *iz* 2.22./*z* 1.5., *iskati* 3.9./*iskat* 11.28., *patikari* 4.37., *uzeti*

¹² U poglavlje o fonološkim obilježjima uvrstit ćemo i ona morfonološka.

¹³ Rijetkom je iznimkom prijedložno i prefiksialno *və(-)* koje se ostvaruje i u nevokaliziranu obliku *v* (npr. *v toga* 1.8., *vzeti* 3.24.) te kao *u* (npr. *u skerbi* 1.10., *uzeti* 1.9.).

¹⁴ Potvrde se iz korpusa navode abecednim redom i označuju rednim brojem gatačke knjige u kojoj se potvrda pojavljuje u *Zrinskoj sibili* te rednim brojem katrene u toj knjizi. Primjerice, 1.14. znači da se potvrda pojavljuje u 14. katreni 1. gatačke knjige. Ako je pojavnica potvrđen više puta, potvrda se iz korpusa navodi samo jedanput.

¹⁵ Pod pojmom *fleksem* razumijeva se flektivni morfem kao hiponim hiperonima *morfem*.

¹⁶ Uz *imiti* i *imeti*, kudikamo je češća inačica *imati*.

1.9./*zeti* 1.2., *vako* 8.37.; *njegovo* 12.16./*njegvo* 12.16., *hote* 1.25./*hte* 1.3.; *jere* 1.8./*jer* 1.11., *kako* 1.18./*kak* 2.27., *nego* 1.22./*neg* 1.32., *nikako* 2.13./*nikak* 1.8., *ništar* 1.4.). Redukcija se može pripisati dijalektnim značajkama ili tumačiti metričkim razlozima.

Padežni se oblici upitno-odnosne zamjenice *koji/kojal/koje* pojavljuju i kontrahirani¹⁷ (npr. *ki* 2.30., *kib* 3.5., *kim* 3.18., *ku* 1.23.) i nekontrahirani (npr. *koji* 2.34., *kojim* 2.20., *koju* 12.26.). Dvostrukosti se zamjećuju i u padežnim oblicima posvojne zamjenice *tvoj* (npr. *tvoga* 1.6./*tvojega* 2.31.) te kod povratno-posvojne zamjenice *svoj* (npr. *svoju* 3.28./*svu* 9.27.).

U pojedinim je riječima potvrđena promjena *o* > *u* (npr. *kuliko* 1.5., *kumaj* 1.25., *psuvati* 4.29.), dok su pojedine zasvjedočene s navedenom promjenom i bez nje (npr. *tolikaj* 5.3./*tolikaj* 1.2., *poštovati* 9.25./*poštuvati* 1.3., *svitovati* 11.21./*svituvati* 8.35., *verovati* 11.37./*viruvati* 2.36.).

3.1.2. Konsonantizam

Refleks praslavenskih **t*, **kt* i **gt* redovito je *tʰ* (npr. *hoćeš* 1.1., *moči* 1.17., *nećeš* 3.7., *najveć* 3.5., *plaća* 4.22., *pomoć* 4.35. *noć* 1.14., *veće* 1.28.). Konsonant *č* dolazi i u konsonantskome skupu *šč* (< **st*, **sk*). Šćakavizam je redovita pojava (npr. *baščina* 5.8., *dopušćam* 12.6., *išćeš* 1.26., *puščati* 11.34.).

U prefigiranim oblicima glagola *iti* u skupovima *-jt-* i *-jd-* ne dolazi do metateze, pa onda ni do jotacije (npr. *dojti* 1.3., *najti* 1.9., *pojti* 3.35., *zajti* 12.13.). Primjer neprovođenja sekundarne jotacije jest redni broj koji se pojavljuje u naslovu treće sibile (*treta*, Bartolić 2007b: 109).

Refleks praslavenskoga **d* najčešće je *j* (npr. *gospoja* 5.14., *nabajaš* 4.7., *tujiti* 5.32), dok su *d* (*među* 8.27.) i *d* (*med* 5.34.) rijetkim iznimkama.

Sonant *l* dosljedno se čuva u finalnome položaju (npr. *debel* 5.20., *došal* 1.9., *izabral* 1.13., *govoril* 3.30., *htil* 2.13., *kisel* 2.20., *misal* 4.20., *našal* 9.29., *posal* 11.19., *zal* 1.22.).

Depalatalizacija (*lj* > *l*, *nj* > *n*) ne provodi se dosljedno (npr. *izgublenu* 7.8./*izgubljenu* 2.25., *marlivo* 10.20./*marljivo* 2.7., *pogibel* 5.22./*pogibelj* 4.13., *voli* 5.27./*volji* 9.2., *želenju* 1.4./*željenju* 1.3.; *prijatelj* 2.23., *mišljenje* 2.12., *nemarljivost* 1.20. *nihove* 4.33.; *sankati* 3.27.)¹⁸.

Ostvaraj prijedložnoga i inicijalnoga *və(-)* različit je: *v(-)* (*v tom* 1.4., *vzeti* 3.24.), *u(-)* (*u tomu* 2.10., *uzeti* 1.9.), *va* (*va tom* 3.8.), *vu* (*vu semu* 6.25.), *σ* (*zeti* 1.2.).

U tekstu se pojavljuje inicijalni konsonantski skup *čl-* (*človik* 2.33., *človičtvo* 7.20.). Skup se *čt* (< *čət*) na granici osnove i sufiksa čuva također neizmijenjen (npr. *človičtvo* 7.20., *divojačtvo* 10.36.). Zasjeđeni su i primjeri nastali disimilacijom *čt* (= *tšt* > *št*) u *št* (npr. *pošten* 10.14., *poštuvati* 1.3.).

¹⁷ Do kontrakcije dolazi nakon ispadanja intervokalnoga *j*.

¹⁸ Značajka jezika kojim je pisana *Sibila* jest zatiranje opozicije *č* – *ć*, odnosno pojavnost samo jednoga glasa, koji autor bilježi dvoslovom *ch* (iznimno *ts*), a pri transkripciji standardnojezičnom grafijom bilježi se grafemom *č*.

¹⁹ Riječi koje se navode u samo jednome, depalataliziranome liku, u tekstu nemaju potvrđenu palataliziranu inačicu.

Konsonantski skup *vs* pojavljuje se gotovo isključivo u tome slijedu (npr. *povsudi* 2.1., *vs* 2.18., *vsak* 1.24., *vsakoga* 1.5., *vsakojaka* 5.37., *vsakoje* 2.13., *vsemu* 2.15., *vsuda* 8.36., *zavsima* 1.36.; jedini primjer za inačicu nastalu metatezom (*vs* > *sv*) jest *svemu* 12.4.), a potvrđen je priličan broj primjera pojednostavnjivanja *vs* > *s* (npr. *saki* 9.12., *sakim* 6.12., *sakoga* 9.16., *sakoj* 2.18.). Konsonantski skup *vl-* pojednostavnjuje se u *l-* (npr. *lasi* 12.7. < *vlas*, *odlači* 2.14. < *odvlači*).

Glas *h* pojavljuje se svugdje gdje mu je po etimologiji mjesto (npr. *bočeš* 1.1., *oholo* 1.10., *snabo* 9.25., *krub* 4.5., *prah* 10.20.). Prilog *zahman* (6.31.) 'uzalud' (< *za* + *hman*) potvrđen je i u liku *zaman* (1.6.).

Rotacizam (VžV > VrV) uglavnom je dosljedno proveden (npr. *jure* 1.20., *moreš* 2.4., *more* 1.1., *tere* 1.10.). U 1. l. jd. prezenta glagola *moći* potvrđeni su oblici *morem* (1.22.) i *mogu* (1.1.).

Protetsko *v* pojavljuje se u primjerima *vučiti* 6.14., *vuha* 6.13., *vulog* 11.25., *vura* 5.25., *vusko* 6.24., *vusta* 11.20., *vuš* 3.13., *vuzu* 4.13. Germanizam *ura* zasvjedočen je i u liku bez protetskoga *v* (*uri* 5.10.).

Disimilacija je inicijalnoga konsonantskoga skupa *mn* > *vn* nedosljedno provedena (*mnogo* 5.6./*vnogo* 1.2.) sa zamjetnom prevagom disimilirane inačice. Disimilacijom (*b* – *m* > *b* – *n*) može se tumačiti imenica *pobratim*, potvrđena nekoliko puta, i to samo u vokativnome liku *pobratine* (4.35.).

Imenice muškoga roda čija osnova završava na palatal ili na *c*, pojavljuju se u obliku s prijeglasom ili bez njega (npr. *mužom* 9.35. / *mužem* 8.30., *tergovcom* 3.21. / *tergovcem* 5.10., *mladincem* 3.18.).

Sibilarizacija uglavnom nije provedena (npr. *priliki* 5.12., *razbojniki* 4.5., *nogi* 2.3., *slugi* 9.2.). Tek se rijetke imenice pojavljuju u dvjema inačicama – nesibilariziranoj (npr. *vragi* 5.34.) i sibilariziranoj (npr. *vrazi* 3.12.). Razlogom sibilarizacije ni u jednome primjeru nije rima.

Asimilacija se po zvučnosti u pismu uglavnom ne provodi (npr. *izkopati* 12.22., *izprazniti* 2.5., *lažcu* 3.21., *nikdar* 6.3., *obstati* 1.35., *odtinati* 10.29., *razporiti* 2.28., *teržtvo* 2.16., *teško* 3.20.). Rjedi su primjeri u kojima dolazi do asimilacije (npr. *friška* 5.8., *ispuniti* 5.11., *muških* 4.27., *nigdar* 5.7., *svadbi* 2.9., *tesko* 12.22.; *z dobrim* 1.5.). Asimilacija po mjestu tvorbe zasvjedočena je (npr. *himbarije* 6.14., *dopusćam* 12.6.), ali ima i rijetkih primjera njezina izostajanja (npr. *dopusćam* 6.36.).

Pojavljaju se primjeri neprovođenja sekundarne jotacije (npr. *prominutje* 7.31. *skerbjom* 9.26., *zdravje* 2.26.) bez svojih parnjaka u kojima se ta promjena provodi.

3.2. Važnija morfološka obilježja

U akuzativu jednine imenica muškoga roda za neživo uvijek dolazi fleksem *-a* (npr. *dneva* 8.13., *terbuha* 7.11.). U vokativu jednine potvrđeni su fleksemi *-e* (npr. *brate* 3.32., *človiče* 7.31.), *-o* (npr. *sinko* 1.31.) i *-o* (npr. *sinak* 5.37.). U lokativu jednine za muški i za srednji rod potvrđen je samo fleksem *-u* (npr. *svitu* 3.11., *ufanju* 4.28.).

Dva su fleksema potvrđena za vokativ jednine imenica ženskoga roda: *-o* (npr. *divojko* 1.25., *sestrico* 11.37., *snabo* 9.25., *ženo* 1.29.) i *-a* (npr. *papiga* 9.31., *sestrica* 11.33.).

Imenica *gospa* potvrđena je u dvama vokativnim oblicima, u dominantnome *-e* (*gospo* 3.5.) i samo jednom potvrđenom *-o* (*gospo* 11.23.). Imenice ženskoga roda u lokativu jednine uglavnom imaju fleksem *-i* (npr. *ženi* 4.12., *volji* 1.35.) te rjede *-e* (npr. *vere* 4.32., *volje* 4.34.).

Tri su fleksema u instrumentalu jednine imenica ženskoga roda: u *e*-deklinaciji pretežiti je *-om* (npr. *glavom* 7.28., *kunom* 3.23., *sramotom* 11.8., *sričom* 1.3., *zdravicom* 5.22.), a vrlo rijedak *-um* (npr. *ženom* 5.14.), dok se *-jom* pojavljuje isključivo u imenica *i*-deklinacije (npr. *pametjom* 6.27., *skerbjom* 9.26., *smertjom* 5.16., *vernostjom* 7.23.).

U imenica muškoga roda gotovo je isključiva kratka množina (npr. *glasi* 5.15., *muže* 2.9., *posle* 4.1., *puti* 1.28., *sine* 1.16., *vragi* 5.34./*vrazi* 9.10.). Duga je množina zasvjedočena samo jednim primjerom (*dvorove* 6.36.). Genitivni je množinski fleksem u svim trima rodovima *-o* (npr. *dan* 3.1., *pinez* 10.17., *prasad* 4.3.; *lit* 3.19.; *rič* 7.24., *galag* 11.12., *glav* 4.27., *sramotič* 2.17., *vod* 7.10.).

U tekstu *Zrinske sibile* ne dolazi do sinkretizma množinskih dativnih, lokativnih i instrumentalnih fleksema: u imenica ženskoga roda potvrđen je dativni fleksem *-am* (*rukam* 2.4., *slugam* 3.25.). U muškome je rodu dativni fleksem *-om* (npr. *rakom* 6.35., *sinom* 11.3.). U akuzativu imenica muškoga roda pojavljuje se fleksem *-e* (npr. *glase* 1.33.) i *-i* (npr. *glasi* 7.1.), a u istome padežu imenice ženskoga roda imaju fleksem *-e* (npr. *žene* 11.9., *kčere* 7.25., *kerčme* 3.22.). Lokativni su fleksemi u imenica muškoga roda *-ih* (npr. *poslih* 6.30., *prijateljih* 3.34.) te *-i* (npr. *čini* 6.27., *puti* 4.25.), srednjega roda *-ih* (*obimanjih* 6.29.) i *-ah* (npr. *mistah* 10.35.), a ženskoga *-ah* (*glavah* 2.29., *blachah* 4.8., *kurvah* 6.27., *vodah* 10.4.). Najviše je fleksema potvrđeno za instrumental množine. U imenica muškoga i srednjega roda pojavljuje se *-i* (npr. *biseri* 8.4., *lotri* 2.15., *vragi* 5.34.; *vračtvu* 5.21.). Fleksem *-mi* potvrđen je samo u imenica muškoga roda (npr. *darmi* 10.23., *ljudmi* 2.2.). Čak su četiri fleksema u imenica ženskoga roda: *-am* (npr. *ričam* 3.8.), *-ami* (npr. *lotrijami* 10.27., *ženami* 1.30.), *-jam* (npr. *ričjam* 1.8.) i *-jami* (npr. *lažjami* 9.34.). Množinski oblik imenice *oko* jest *oči* (npr. 1.17.), a zasvjedočeni su još genitiv mn. *očiju* (7.34.) te lokativno-instrumentalni fleksemni sinkretizam *očima*²⁰ (npr. 9.3.; 6.1.).

Imenica *i*-deklinacije *narav* (1.22.) pojavljuje se i u obliku *e*-deklinacije *narava* čiji nominativ nije potvrđen, ali genitiv jednine (*narave* 5.3.) i akuzativ jednine *naravu* (4.16.) nesumnjivo upućuju na nj.

Dativ množine pridjeva tvori se fleksemom *-im* (npr. *lipim* 4.23., *slanim* 6.35.). Lokativni je množinski fleksem pridjeva *-i* (npr. *koristni* 6.4., *tatbeni* 4.25.), a instrumentalni *-imi* (npr. *dokturskimi* 5.21., *jakimi* 5.21.).

Za komparativ su pridjeva i priloga karakteristična tri fleksema: *-ji* (npr. *berže* 1.34. < *berzo*, *dražega* 8.32. < *drag*, *jači* 5.36. < *jak*, *najlipli* 4.15.²¹), *-ši* (npr. *najmanši* 2.26., *veških* 2.17.), *-iji* (npr. *najvoljnija* 2.21.).

²⁰ Potvrđeni oblik tvoren fleksemom *-ima* mogao bi biti dokazom čuvanja nekadašnjega dvojninskog fleksema u imenica koje su označivale parnosimetrične dijelove tijela.

²¹ Oblik je vjerojatno nastao depalatalizacijom jotiranoga lika *najliplji*: *lip* + *ji* > *lipji* > *liplji* > *lipli*.

U tekstu su više puta potvrđeni nominativno-akuzativni oblici zamjenice *što* (npr. 1.21., 2.4., 2.14., 2.15., 2.19., 2.21.) te oblici njezine tvorenice *nešto* (11.33.), *ništa* (2.34.), *ništar* (2.1.), *ništo* (10.24.), a samo je jedanput potvrđena zamjenica *kaj* (7.6.) i njezine tvorenice *kajkud* (7.34.) i *nikaj* (8.3.). Ni nominativ ni akuzativ zamjenice *ča* u tekstu *Zrinske sibile* ne nalazimo. Tri puta uporabljen genitivni zamjenički oblik *česa* (1.34., 7.37., 12.23.) te jednom zasvjedočen lokativ *čemu* (12.21.) mogu se dovesti u vezu s *kaj*, s *ča* i sa *što*.

Lična je zamjenica *vi* uz broj *dva* potvrđena isključivo u tome liku (*vi* dva 3.1.). Njezin je dativni oblik *vami* (11.17.).

Pokazna zamjenica *ovaj* pojavljuje se u likovima *ov* (npr. *ov mladi junak* 5.28., *ov človik* 5.30.) i *ovi* (npr. *ovi put* 1.19.). Pokazna zamjenica za muški rod *ta* (npr. *ta put* 4.34.) nominativnim je oblikom izjednačena s pokaznom zamjenicom za ženski rod (npr. *ta djevojka* 10.11.).

Dativ povratne zamjenice i zamjenice za drugo lice češće se pojavljuju u oblicima *sebi* (2.16.) i *tebi* (4.37.), a tek iznimno u oblicima *sebe* (3.25.) i *tebe* (3.26.).

U uporabi povratno-posvojne zamjenice nailazimo na kolebanje (npr. kako brata *svoga* hoće te deržati 6.22., bolje ti je drugač kruh *tvoj* zaiskari 4.5., hižu *tvoju* hoćeš vreda zaploditi 7.25.). Lokativ množine posvojne zamjenice *tvoj* jest *tvojih* (6.27.), a u dativu i instrumentalu ona glasi *tvojim* (2.37., 9.19.).

U tekstu *Sibile* potvrđene su posvojne zamjenice kojima se izriče posvojnost za 3. lice jednine muškoga roda (npr. *njegove* 11.3., *njegovo* 12.16.) i 3. lice množine (npr. *njihovu* 10.17.), dok se posvojnost za treće lice jednine ženskoga roda (pretkazivo²²) izražava starijim načinom – dvorječnim sintagmama sastavljenim od genitiva lične zamjenice za 3. lice i imenice u padežu koji zahtijeva kontekst (npr. *nje ljubav* 9.33., *nje ričjam* 4.23., *rit nje* 7.18.).

Među glagolskim se oblicima čestotnošću izdvaja futur, što je pretkazivo s obzirom na to da je riječ o gatalačkoj knjizi kojom se proriče budućnost. U tekstu se pojavljuju oba futura, a futur je prvi češći. On se tvori od naglašenoga ili od nenaglašenoga oblika glagola *b(o)tjeti* i infinitiva glagola koji se nerijetko pojavljuje bez završnoga *-i* (npr. *hoćeš doiti* 1.12., *hote se jagmiti* 3.12.,²³ *hoću povidat* 1.25.; *če bit* 2.21., *če doiti* 2.29., *če ležat* 1.25.). U tvorbi futura drugog sudjeluje svršeni prezent glagola *biti* i glagolski pridjev radni (*bu mogal* 2.13., *ne bu mogla* 11.24., *budeš moral* 12.28., *budeš se ženil* 2.14.).

U tekstu se nailazi samo na oblik priloga *lahko* (< *lagko*; 2.8.), koji je sačuvan i u rvorenicama *lahkost* (2.22.) te *lahkotiti* (7.27.). U jedinjoj potvrdi komparativa *laglje* (1.34) pojavljuje se iskonsko g.

Priloge *naskorom* (5.20.) i *potlam* (6.4.) nalazimo isključivo s naveskom *m*.

²² Istraživanje izricanja posvojnosti u hrvatskome jeziku pokazalo je da je posvojna zamjenica *njegov* potvrđena od 13. stoljeća, zamjenica *njihov* od druge polovice 15. stoljeća, a *njezin* tek od polovice 18. stoljeća. Takvu načinu izricanja posvojnosti prethodila je uporaba genitivnih (rjeđe dativnih) zamjeničkih oblika (Hudeček 2006: 94–95).

²³ Primijetiti je da se glagol *b(o)tjeti* u 3. l. mn. prezenta pojavljuje uglavnom u liku *hote* (npr. *Zato hote vrzi za te se jagmiti* 3.12., *Jer te razbojniki hote pogubiti* 4.5., *Vsega hote one tebe mentovati*, / *Kancu hote tebe petljatrom staviti* 8.7.), a u 3. l. jd. prezenta uglavnom u liku *hoće* (npr. *Tvoja biža hoće verlo se puniti* 4.4., *Rit ti, a ne mošnja hoće se puniti* 9.34., *Hoće te gospodin skvo odtirati* 10.29.).

4. Zaključak

Zrinska se sibila svrstava među iznimna rukopisna djela hrvatske kulturne baštine 17. stoljeća, a kao preradba mađarskoga teksta s njemačkoga izvornika, bogato je jezično vrelo čije važnije fonološke i morfološke značajke, istražene u ovome radu, pokazuju pripadnost toga teksta ozaljskomu krugu. Stihovani tekst *Zrinske sibile* ne bi trebalo promatrati kao trivijalan književni tekst. Iako ga je žanrovski teško svrstati u zadane stereotipne okvire, mora se uzeti u obzir da je riječ prije svega o uporabnome asertivnom tekstu čiji recipijent vjeruje u istinitost sadržaja iskaza. Na taj se način gatalački tekstovi izuzimaju iz književnoga korpusa te ih se razmatra u okviru komunikacijskih i pragmatičkih izričaja bez obzira na to što su pisani u stihovima. Svojim su formalnim, sadržajnim i strukturnim obilježjima takvi tekstovi bili prilagođeni širemu slušateljskom krugu pa otuda potječu specifičnosti njihova jezičnog izraza, ponajprije na semantičkoj i leksičkoj razini, a osobito u neobično bogatome frazeološkom izričaju (usp. Frančić – Petrović 2015).

S druge strane, kako je *Sibila* nastala na dvoru Zrinskih, u skladu s težnjom nadregionalnomu idiomu u čijim je temeljima tronarječna standardnojezična koncepcija pripadnika ozaljskoga kruga, valjalo je prvo raščlaniti fonološku i morfološku razinu kako bi se ta koncepcija dokazala. Raščlamba je tih dviju razina pokazala da *Zrinska sibila* uistinu pripada ozaljskomu krugu – da u njoj nalazimo fonološke i morfološke elemente svih triju hrvatskih narječja. S obzirom na to da su neke od iščitanih značajka *Zrinske sibile* zajedničke kajkavskomu i čakavskomu narječju (npr. **d*' > *j*, nulti fleksem u G mn. imenica ž. r., neizmijenjen inicijalni skup *vs-*, neprovođenje vokalizacije u glagolskome pridjevu radnom, stariji fleksemi u DLJ mn. imeničke sklonidbe, veznik *ar*, redukcija *i* u prefiksu *iz-*), čakavskomu i štokavskomu narječju (npr. **ě* > *i*, *ə* > *a*, poseban fleksem za V jd. imenica, futur tvoren glagolom *htjeti*, izostanak disimilacije po nazalnosti u inicijalnome suglasničkom skupu *mn-*) u radu nismo donosili njihovu dijalektnu kvalifikaciju.

S obzirom na ukupnost i brojnost fonoloških i morfoloških dvostrukosti (daljnja će iscrpnija istraživanja pokazati da su dvostrukosti značajkom i ostalih jezičnih razina *Zrinske sibile*) one se mogu pripisati tronarječnomu polazištu, odnosno odsluku standardnojezične koncepcije pripadnika ozaljskoga jezično-književnoga kruga.

Literatura

- Bartolić, Zvonimir (2007a) „Čakovečka knjiga gatalica *Sibila*“, u: *Povijest obitelji Zrinski*: zbornik [gl. ur. Jelena Hekman], Matica hrvatska, Zagreb, 265–279.
- Bartolić, Zvonimir (2007b) *Sibila: knjiga gatalica Zrinskoga dvora u Čakovcu*, Matica hrvatska, Čakovec – Zagreb.
- Bratulić, Josip (2011) „Tronarječni tip hrvatskoga književnog jezika“, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, II. knjiga, Croatica, Zagreb, 230–275.
- Brozović, Dalibor (2006) „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti“ u: *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*. Školska knjiga, Zagreb, 155–278.

- Frančić, Andela; Petrović, Bernardina (2015) „Kratak pogled na Zrinsku sibila i njezinu frazeologiju”, *Paisijevi dani 2015*, sv. 53, knj. 1, Filologija: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održana u Plovdivu od 30. do 31. listopada 2015. (u tisku).
- Grakalić, Marijan M. (1989) *Nesretna Fortuna : esej o gatanju / Knjiga gatalica kneginje Katarine Zrinske: prva sibila na hrvatskom jeziku*, A-Š DELO, Beograd.
- Hudeček, Lana (2006) *Izricanje posvojnosti u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Ilić-Dreven, Josip (1993) „Ozaljske igrače karte”, *Arhivski vjesnik*, god. 36, 171–180.
- Ivančan, Ljudevit (1901) „Sibila Katarine Zrinske”, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, god. 3, 264–265.
- <https://archive.org/stream/vjestnikkrhrvat00unkngoog#page/n6/mode/1up>, 27. svibnja 2015.
- Ivančan, Ljudevit (1906) „Knjiga gatalica Katarine Zrinske”, *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, god. 8, 42–105.
- <https://archive.org/stream/vjestnikkrhrvat00unkngoog#page/n10/mode/1up>, 27. svibnja 2015.
- Lukežić, Irvin (1995) „Gradišćanskohrvatske sibile”, *Fluminensia*, god. 7, br. 2, 111–121.
- Vončina, Josip (1974) „Pogled na hrvatski književni jezik u 17. stoljeću”: jezik ozaljskoga kruga, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, god. 2, knj. 2, 59–71.
- Vončina, Josip (1976) „Petar Zrinski” u: *Izabrana djela / Zrinski, Frankopan, Vitezović*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 17, Matica hrvatska – Zora, Zagreb, 7–23.

SUMMARY

Andela Frančić – Bernardina Petrović

MORE IMPORTANT PHONOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL FEATURES OF SYBILLA OF ZRINSKI

A *Sybilla of Zrinski* is a book of divination by Zrinski's palace in Čakovec and a very nice illustrated Latinian manuscript from the 17th centuries. This manuscript of divination is remade from the Hungarian language. It is not known who remade the book into Croatian. The recent literature mentions that the book translated Pavao Ritter Vitezović, Petar Zrinski, Ana Katarina Zrinski or greater number of anonymous translators who belonged to their linguistic and literary circle. *Sybilla of Zrinski* is a great template to explore the linguistic features of Ozalj circle and Zrinski heritage. The paper deals with the basic linguistic features of *Sybilla*, especially the phonological and morphological features in this remade text. An attention is focused to the tendency of Ozalj circle to the standardization of language and its importance in the standardization of the Croatian language. Finally shows that *Sybilla* belongs to this circle.

Key words: *sybilla, Zrinski, Sybilla of Zrinski, books of divination, circle of Ozalj*

Vesna Mikolić

SUVREMENI PRISTUPI TURISTIČKOJ TERMINOLOGIJI – OPISNI I KORPUSNI PRISTUP

dr. sc. Vesna Mikolić, Fakultet za humanističke studije Univerzitet na Primorskom, Kopar
stručni članak

UDK: 81'374.26:338.48

U članku ćemo na primjeru turističkog slovensko-engleskog internetskog terminološkog rječnika TURS i višejezičnog turističkog korpusa TURK predstaviti značenje jezičnih tehnologija za oblikovanje turističke terminologije. Naime, posljednjih smo godina svjedoci tihe revolucije na području terminologije jer njezin glavni cilj više nije propisivanje pojedinih termina, već opis pojmovnih koncepata i njihove upotrebe u njihovoj prirodnoj okolini. Samo lista leksičkih jedinica nekog područja sa svim značenskim i oblikovnim varijacijama omogućuje produbljeno shvaćanje nekog područja, a istovremeno i odgovarajući izbor s obzirom na kontekst i standardizacijske parametre. Opisni pristup općenito je primjereniji za društvene i humanističke znanosti, što posebno vrijedi za područja koja se vrlo brzo mijenjaju, nastaju u širokoj diskurzivnoj zajednici stručnjaka i nestručnjaka te su istovremeno nacionalno specifična, kakvo je i područje turizma. Stvarna upotreba termina vidljiva je iz područnih/specijaliziranih korpusa, a uz pomoć internetskog rječnika u oblikovanju terminologije može sudjelovati širi krug korisnika.

Ključne riječi: *područni govor/specijalizirani diskurs, područni/specijalizirani korpus, terminološki rječnik, turizam, turistička terminologija*

1. Suvremeni pristupi terminologiji i terminografiji – ciljevi i metode

U članku na primjeru turističkog slovensko-engleskog internetskog terminološkog rječnika TURS i višejezičnog turističkog korpusa TURK predstavljamo obnovljene ciljeve terminološke struke i značenje jezičnih tehnologija za oblikovanje turističke terminologije. Pokazat ćemo zašto su upravo za područje turizma posebno važni i opisni i korpusni pristup.

Naime, posljednjih godina svjedoci smo tihe revolucije na području terminologije s obzirom na ciljeve i metode u terminološkoj znanosti. Pogledajmo neke tvrdnje vodećih terminologa koje se navode u članku autora T. Fernández, M. A. F. de la Colina i P. Peters u jednom od novijih monografskih zbornika tog područja:

„Ova postepena evolucija i razmišljanje o ciljevima terminologije ide ruku pod ruku s izmjenama u njejoj metodologiji i ciljevima. Iako posao još uvijek može započeti temeljitom studijom konceptualne organizacije korištenih izraza u spe-

cijaliziranim domenama (Wright i Wright 1997: 50), cilj je pronaći i dokumentirati sve pojmove korištene za označavanje disciplinarnih koncepata i njihove varijabilnosti (Wright 1997a: 291). Svrha nije standardizirati, već ispitati njihovu upotrebu i prirodan kontekst jer oni pružaju potrebne kognitivne informacije o domeni (Wright 1997b: 201). Proizvod ovog pristupa je velika lista jedinica znanja koje uključuju terminološke jedinice i njihov specifičan kontekst upotrebe, a koji pokazuje njihove formalne i semantičke varijacije. Umjesto primanja skupa propisanih termina korisnici mogu birati između njih prema parametrima relativne standardizacije i stupnja prilagodbe prema diskursnom kontekstu (Cabre 2003: 7). Deskriptivni temelj propisane terminologije koji je nekada bio povlastica standardizacijskih odbora i terminoloških povjerenstava (Cabre 1999, 2003; Temmerman 2000) postaje generalno dostupan. Deskriptivni je rad bio prepoznat preduvjet za standardizaciju (Sager 1990) te obavezan prethodnik za smanjenje broja varijanti koje bi mogle biti preporučene (Cabre 1999a: 134), ali procesi su uglavnom bili nevidljivi. (...) Prva posljedica ove mirne revolucije i terminologije potreba je za mnogo fleksibilnijom komunikacijom između deskriptivnih terminologa, leksikografa, disciplinarnih specijalista i standardizacijskih organizacija. Važno je ojačati interdisciplinarnu vezu i uhvatiti dinamiku terminologije, dopuštajući da se razvije dok je subjekt kontinuiranih evaluacija (Fernández 2005). Druga je posljedica potreba za mnogo opsežnijom dokumentacijom o različitim kontekstima u kojima se termini koriste. Kompilacija teksta korpusa sada se rutinski koristi u općoj leksikografiji te je imperativ za terminografiju (Meyer i Mackintosh 1996) jer osigurava informacije o ponašanju termina u specijaliziranim pisanim tekstovima ...” (Fernandez i dr. 2011: 18–19).

Glavni cilj terminologije dakle nije više propisivanje pojedinih termina, već opis pojmovnih koncepata i njihove upotrebe u njihovoj prirodnoj okolini. Samo lista leksičkih jedinica nekog područja sa svim značenjskim i oblikovnim varijacijama omogućuje produbljeno shvaćanje nekog područja te istovremeno odgovarajući izbor s obzirom na kontekst i standardizacijske parametre. Opisni pristup općenito je primjereniji za društvene i humanističke znanosti što posebno vrijedi za područja koja se vrlo brzo mijenjaju, nastaju u širokoj diskurzivnoj zajednici stručnjaka i nestručnjaka te su istovremeno nacionalno specifična, kakvo je i područje turizma. Stvarna upotreba termina vidljiva je iz specijaliziranih korpusa, a uz pomoć internetskog rječnika u oblikovanju terminologije može sudjelovati širi krug korisnika.

Prije nego prijedemo na predstavljanje turističkog korpusa TURK, koji je bio osnova za nastanak turističkog rječnika TURS, objasniti ćemo nekoliko osnovnih pojmova koji su važni za terminologiju te istovremeno s njezinim razvojem i sami mijenjaju svoje značenje.

2. Područje: struka, područni jezik: stručni jezik, govor, područni govor

Područje (eng. *field, domain*, tal. *settore*) je društveno ili profesionalno područje te je širi pojam od struke jer obuhvaća i sferu struke i njenu upotrebu u širem društvenom kontekstu. Kada stručnjaci surađuju zajedno s nestručnjacima u okviru područne govorne/diskurzivne zajednice te su tekstovi namijenjeni i drugoj zainteresiranoj javnosti, govorimo o društvenom području koje nije nužno samo stručno.

Tako Paolucci za pravni jezik utvrđuje: „Više od stručnog jezika u užem značenju riječi (kao što su npr. jezici matematike, fizike, kemije, statistike) pravni se jezik shvaća kao stručni jezik (*linguaggio speciale*) u širem značenju riječi odn. u najboljem slučaju uvrstavamo ga, kako pravnici tako i jezikoslovci, u područne jezike (*linguaggio settoriale*)” (Paolucci 2013).

Jezikom se oblikuje govor/diskurs koji znači sporazumijevanje u konkretnim društvenim okolnostima i pomoću konkretnih društvenih postignuća (npr. internetski govor, politički govor, govor pojedinca). Ako se govor/diskurs odvija u okviru nekog društvenog ili profesionalnog područja, govorimo o područnom govoru/specijaliziranom diskursu (*specialised discourse* – Gotti 2003, *special-purpose discourse* – De Beaugrande 2013).

Kao što smo rekli, područni se govor oblikuje pomoću područnog jezika, a on može obuhvaćati različite jezične stilove odnosno više (pod)područnih jezika te područne tekstualne stilove i vrste koje oblikuje neka područna govorna zajednica u svojem djelovanju na određenom području (Mikolič 2009).

3. Specifična priroda turizma, turističkih studija i turističkog govora

I turizam je važno, brzim razvojem obilježeno društveno područje koje čine djelatnosti različitih struka i društvenih resursa. Isto tako su turističke studije interdisciplinarna i mlada znanstvena znanost koja je tek u fazi oblikovanja. Za utemeljenje i priznavanje svake znanosti od ključnog je značaja razvijena terminologija, pri čemu je potrebno uzimati u obzir specifičnosti turističkog govora kao specijaliziranog diskursa.

Zbog multidisciplinarnosti turističke djelatnosti govor na području turizma uključuje, udružuje stručne jezike različitih područja, struka, znanosti. Istovremeno se oni povezuju s općim jezikom jer u turističku diskurzivnu zajednicu uključuju vrlo širok krug govornika; posljednje, ali ne i najmanje važno, jest to da smo svi potencijalni turisti. To se odražava i u turističkoj terminologiji, koja za svoj razvoj zahtijeva tijesnu suradnju i usklađivanje različitih znanstvenih, stručnih i društvenih područja. Naravno, pritom je važno pitanje koja područja su relevantna za turizam odn. za pojedini nacionalni turizam. Tu su ishodišta vrlo različita – WTO (World Tourist Organization/Svjetska turistička organizacija) navodi više od 30 područja, a unutar nacionalnih okvira i ta se područja razlikuju s obzirom na specifičan razvoj turizma na nacionalnoj razini (WTO 2001). Zbog toga je također ključna osnova za opažanje turističkog govora utvrđivanje relevantnih područja za nacionalni turizam, a za druga najrazličitija istraživanja turizma od presudne je važnosti oblikovanje specijaliziranog korpusa tekstova, tj. korpusa turističkih tekstova.

4. Turistički korpus TURK kao područni korpus

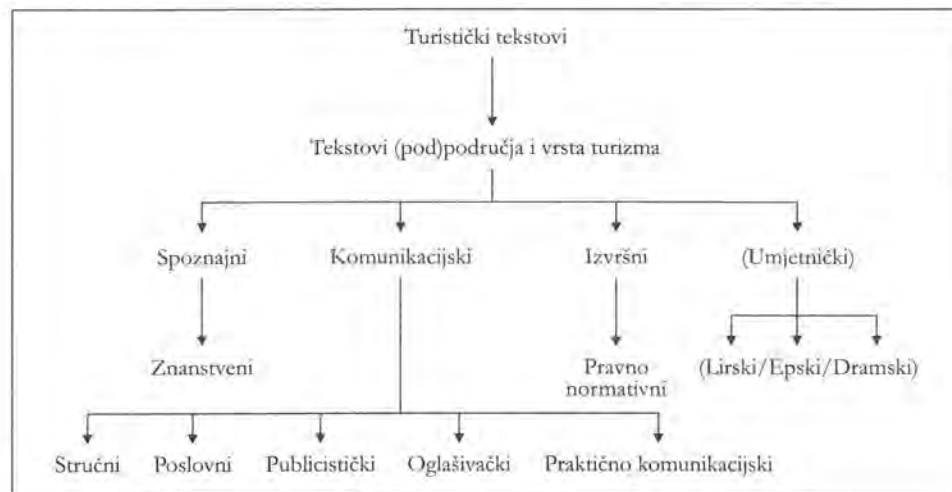
Naš specijalizirani korpus s područja turizma TURK obuhvaća 30.000.000 riječi te je nastao u okviru temeljnog istraživačkog projekta „Višejezični korpus turističkih tekstova – informacijski izvor i analitička baza slovenske prirodne i kulturne baštine” na jezikoslovnom institutu Znanstveno-istraživačkog središta Univerziteta na Primorskom u razdoblju 2006. – 2008. godine. Riječ je o elektroničkoj zbirci turističkih tekstova na slovenskom, talijanskom i engleskom jeziku, oblikovanoj na osnovi statistički relevantnih kriterija i nizom pomoćnih jezičnih alata.

Ključni kriterij prilikom izbora tekstova bila je prisutnost tekstova na slovenskom jeziku, zato smo na suradnju u izradi korpusa pozvali institucije od kojih smo očekivali da će se u njihovim tekstovima, uz strane, pojaviti i tekst na slovenskom jeziku. Tako su u TURK-u sakupljeni tekstovi svih ključnih institucija koje se bave turizmom u Sloveniji i inozemstvu od osamostaljenja Slovenije nadalje, tj. od siječnja 1991. godine. Prvu skupinu čine organizacije i poduzeća koja se bave turizmom kao djelatnošću, brinu za turističku promociju i/ili prodaju turističku ponudu (npr. Slovenska turistička organizacija, Zajednica slovenskih prirodnih lječilišta, Ured za turizam Furlanije-Juljske krajine, Agencija Kompas). U drugoj su skupini stručne ili istraživačke organizacije koje proučavaju turizam ili brinu za razvoj turističke struke i znanosti, a turističku ponudu ne promoviraju i prodaju neposredno (Turistica – Fakultet za turističke studije, Znanstveno-istraživačko središte Univerziteta na Primorskom, Visoka škola za ugostiteljstvo i turizam Bled). U trećoj skupini nalazimo medije i nakladnike koji pišu o turizmu ili predstavljaju turističku ponudu (npr. neke veće slovenske novine, kao što su Delo i Dnevnik, te specijalizirani časopisi za turizam, kao što je časopis Horizont).

Korpus je bio morfološki obilježen i lematiziran alatom totale (Erjavec 2006), isto tako su tekstovi označeni metatekstualno, i to s obzirom na prijenosnik, lektoriranost, jezik, funkcionalni stil, vrstu turizma. Pogledajmo sastav korpusa s obzirom na prijenosnik, funkcionalni stil i vrstu turizma.

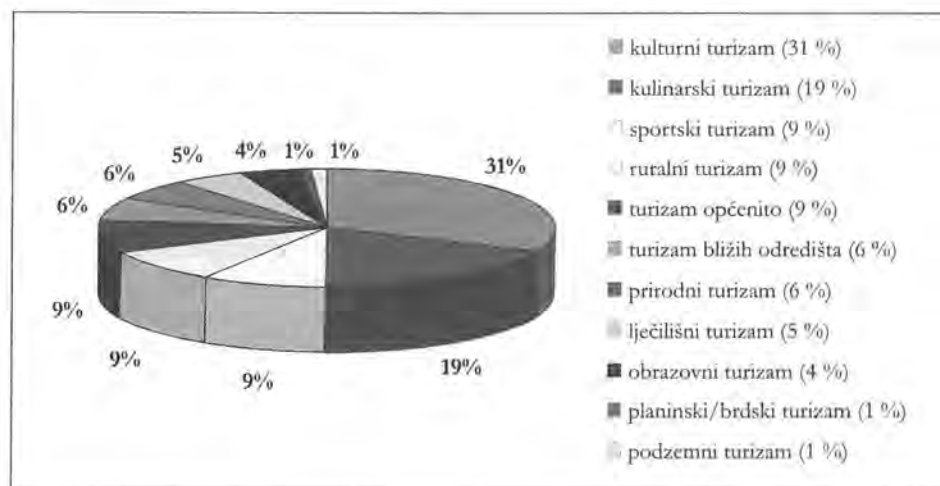
S obzirom na prijenosnik možemo utvrditi da je nešto više tekstova koji su bili u izvornom obliku tiskani odnosno namijenjeni tisku (pismeni prijenosnik 54 %), 46 % tekstova je već primarno elektroničkih odn. internetskih. Od tiskanih tekstova većina su bili monografske edicije (74 %), tj. knjige, diplomski radovi, brošure, prospekti itd., i 26 % tekstova koji izlaze periodično (novine, časopisi, turistički prilozi itd.) (TURK 2011).

Osnovna podjela tekstova s obzirom na funkcionalni stil preuzeta je prema V. Mikolič (2007: 109–111) koja tipologiju tekstualnih stilova oblikuje s obzirom na svrhu teksta odn. njegovu utjecajnu ulogu i neke druge okolnosti kao što prikazuje slika 1.

Slika 1. Tipologija turističkih tekstova s obzirom na funkcionalni stil

S obzirom na vrstu turizma tekstovi se dijele na tekstove iz sljedećih vrsta turizma kao što prikazuje slika 2: kulturni turizam, kulinarski turizam, sportski turizam, ruralni turizam, turizam općenito, turizam bližih odredišta, prirodni turizam, lječilišni turizam, obrazovni turizam, planinski/brdski turizam i podzemni turizam.

Slika 2. Turistički tekstovi s obzirom na vrste turizma (TURK 2011)

U korpusu turističkih tekstova tekstove smo razvrstavali s obzirom na vrstu turizma, a ne s obzirom na društveno područje jer se različita područja uključuju u različite vrste turizma. Određivanje (pod)područja turizma postalo je relevantno u procesu identifikacije terminoloških kandidata u pripremi terminološkog rječnika jer područje može biti važno kao kvalifikator pojedinog termina.

5. Turistički terminološki rječnik TURS kao područni rječnik

TURS je slovenski turistički terminološki rječnik s engleskim ekvivalentima, ima približno 1000 natuknica te slobodan pristup na internetskom portalu Termania. Nastao je u okviru istoimenog aplikacijskog istraživačkog projekta na Institutu za jezikoslovne studije Znanstveno-istraživačkog središta u Kopru u razdoblju 2009. – 2011. godine.

U Terminološkom turističkom rječniku TURS riječ je o udruženju najsuvremenijih koncepata na području turizma, leksikologije i leksikografije. Teorijski uvid u turizam kao široko sastavljenu djelatnost i u turističku znanost kao metaznanost bio je osnova za izgradnju višejezične elektroničke zbirke tekstova korpusa TURK koji obuhvaća tekstove različitih oblika i vrsta turizma te različite tekstualne vrste čime smo mogli obuhvatiti brojna (pod)područja turizma. Upravo zato, odluka za rječnik na najsuvremenijem nositelju, tj. specijaliziranom slovenskom portalu Termania, bila je vrlo logičan slijed našeg rada.

Dakle, do odluke za internetski portal došlo je zbog četiri razloga povezanih s najsuvremenijim konceptima turizma i leksikologijom, i to širim konceptom turizma, korpu-

snim pristupom i mogućnošću da je razvijanje terminologije trajno te da se u taj proces može uključiti širi krug korisnika (Mikolič 2013a).

Prvi razlog bio je taj da nam je odluka o internetskom portalu omogućila već od samog početka stvarati rječnik na osnovi šireg koncepta turizma kao sastavljene aktivnosti. Već smo tako u prvoj fazi sakupili najčešće termine s brojnih područja koja se uključuju u turizam sa svrhom da ih se ubuduće dopunjuje. Ako bismo slijedili prvotni cilj, tj. knjižno izdanje nakon dvije, tri godine terminološkog rada, morali bismo se ograničiti na neko od turističkih područja u užem značenju riječi (ekonomiju, ugostiteljstvo, turističko posredništvo ili promet).

Drugi razlog naše odluke za internetski portal veza je između korpusa i rječnika. Naime, široki koncept turizma mogli smo pratiti tako da smo se poslužili ljuštenja potencijalnih termina iz cjelokupnog višezječnog korpusa turističkih tekstova TURK i na taj način došli do termina iz brojnih područja, relevantnih za slovenski turizam. Na osnovi veze između korpusa i rječnika automatskim ispisom podataka na sučelje portala Termania dobili smo djelomično ispunjen rječnički sastavak u kojem su od posebnog značaja primjeri upotrebe uzeti iz korpusa. Suvremeni korpusni pristup je tako omogućio da smo utvrđivali stvarnu upotrebu turističkih termina i na toj osnovi došli do osnovnog opisa turističke terminologije. Korpus će se ubuduće još dopunjavati što će značiti osnovu i za novo podatkovno rudarenje i ljuštenje terminologije te traženje prijevodnih ekvivalenata.

Treći razlog je priroda internetske terminološke zbirke jer je naročito za struke koje se vrlo brzo razvijaju i/ili su vrlo široke takva aplikacija koja omogućuje istovremenu nadogradnju i suradnju najšireg kruga korisnika prilikom provjeravanja i daljnjeg razvijanja terminologije iznimno korisna ili čak nužna.

Četvrti razlog je slobodan pristup internetskom portalu što omogućuje dostupnost širokoj skupini korisnika kojima je rječnik namijenjen.

Kako je rječnik nastajao? Kao što opisujemo u znanstvenom članku »Identifikacija termina za turistički terminološki rječnik« (Mikolič, Beguš 2010) iz korpusa turističkih tekstova TURK automatski je bila izdvojena lista riječi (monograma) i rečeničnih veza (bi- ili trigrama), uređena prema čestoti od najviše prema najmanjoj. Budući da automatski generirani popisi riječi, naročito iz većih korpusa, mogu biti vrlo opsežni te je u kasnijoj fazi identifikacije terminoloških kandidata potrebno i ručno pregledavanje kandidata, bilo je potrebno te iznimno duge popise automatski skratiti odn. očistiti na odgovarajući način.

Popis smo ograničili tako da smo odredili granicu broja pojavljivanja do koje smo gradivo dobiveno iz korpusa još pregledavali. Logar Berginc i Vintar (2008) utvrđuju da je u stručnom jeziku odnos između specifičnosti terminološkog imenovanja i čestoti u korpusu često prije obrnut nego premosorazmjeran. Tako je i u našem slučaju granica čestoti bila postavljena na nisku granicu triju pojava (sve različnice koje se u korpusu pojavljuju barem tri puta bile su ručno pregledane).

U sljedećem smo koraku za svaki popis pripremili izbor vrsta riječi koje je program automatski izdvojio jer smo za njih mogli sa sigurnošću pretpostaviti da ne predstavljaju kandidate za termine. Takve riječi bile su veznici, prijedlozi, čestice, glagolski načini,

pomoćni glagoli, zamjenice i prilozi. Unatoč očekivanim imeničkim terminima u fazi prije ručne analize ostavili smo u izboru terminoloških kandidata i automatski izdvojene glagole i pridjeve te imeničke rečenične veze, što se pokazalo kao dobra odluka jer su kao termini bili prepoznati i termini tih vrsta riječi. Zatim smo za tako pročišćene popise jednosložnih i višesložnih jedinica oblikovali terminološke kriterije odn. izradili smo tipologiju turističke terminologije.

Tipologija turističke terminologije po V. Mikolič (2013):

- vrsta termina: opći turistički termini (turistička djelatnost, turistička sezona) i termini usko turističkih područja (turistička ponuda, receptivno tržište, kategorizacija),
- vrsta termina: termini s drugih područja (rukotvorine, motiv, zmajarstvo),
- vrsta termina: termini prve ili druge kategorije, istovremeno i dio općeg leksika (npr. znamenitost, prtljaga, gibanica).

Na osnovi tih kriterija bilo je potrebno sve pročišćene popise ručno pregledati i označiti. Pri tom smo proveli dodatno korpusno propitivanje: provjerili smo čestot riječi i njenu tekstualnu okolinu; skica riječi koju nudi programska oprema SketchEngine (<http://www.sketchengine.co.uk/>) nam je pokazala leksemске veze; važne su bile i interdisciplinarnost istraživačke skupine i suradnja jezikoslovaca sa stručnjacima iz različitih turističkih (pod)područja (stručnjaci s Fakulteta za turističke studije Turistica, Fakulteta za humanističke studije Univerziteta na Primorskom i Slovenske turističke organizacije).

Slijedilo je oblikovanje rječničkog sastavka u kojem je bilo potrebno prihvatiti odluke o tome koje vrste informacija ćemo uključiti u sastavak i na koji način. Uz standardne rječničke informacije, kao što su npr. oznake za vrstu riječi, definicije i prijevodne ekvivalente na stranom jeziku, u našem slučaju na engleskom jeziku, odlučili smo se još za određene oznake koje su specifične za terminološki rječnik odn. koje su nam se činile važnima za turistički područni rječnik (npr. kvalifikatori za vrstu turizma i kvalifikatori za stručno /pod/područje, terminološke kolokacije, suznačnice) (Mikolič, Beguš 2010: 237–238).

6. Vrste i područja turizma

Specifične oznake za područje turizma pokazale su se kao prave oznake za vrstu i područje turizma jer smo na takav način mogli identificirati vrste turizma i područja relevantna za slovenski turizam.

Tako u rječniku termini imaju oznaku za vrstu turizma kada se njihovo značenje (barem u većinskom dijelu) uvrštava u značenjsko polje određene vrste turizma odn. kada je njegova upotreba dokumentirana u tekstovima te vrste turizma. Naime, kao što smo već objasnili, već su tekstovi u korpusu TURK bili označeni vrstom turizma. U značenjskoj analizi termina pokazalo se kako su termini specijalizirani za više vrsta turizma nego što smo uzimali u obzir u TURK-u; tako smo 27 vrstama turizma iz korpusa dodali još nove. S druge strane nismo pronašli termine sljedećih vrsta turizma koje smo predvidjeli u korpusu: industrijski turizam, turizam bližih odredišta, turizam za starije.

Tako se trenutno u rječniku termini, s obzirom na turistički stil, razvrstavaju u sljedeće 43 vrste turizma: adrenalinski turizam, automobilski turizam, ekoturizam, festivalski turizam, gorski turizam, kockarski turizam, izletnički turizam, obrazovni turizam, špiljski turizam, kulinarski turizam, kulturni turizam, lovački turizam, luksuzni turizam, turizam za mlade, morski turizam, prirodni turizam, nautički turizam, priobalni turizam, planinski/brdski turizam, odmorišni turizam, ruralni turizam, podzemni turizam, poslovni turizam, putnički turizam, avanturistički turizam, riječni turizam, rekreativni turizam, religiozni turizam, hodočasnički turizam, sajamski turizam, seksualni turizam, socijalni turizam, sportski turizam, turizam ugođe/wellness turizam, seoski turizam, turizam za osobe s posebnim potrebama, urbani turizam, vinski turizam, zabavni turizam, lječilišni turizam, zdravstveni turizam, zimski turizam. Uz to su u rječniku definirani i sljedeći koncepti turizma: alternativni turizam, aktivni turizam (koncept i oblik pojave), trajni turizam i postmodernistički turizam.

Neki termini su relevantni za više vrsta turizma (npr. aromatični – kulinarski turizam, lječilišni turizam, egzotika – avanturistički turizam, luksuzni turizam), a drugi su u određenom značenju relevantni za jednu vrstu turizma, u drugom za drugu što je označeno brojem pod kojim je navedena definicija odgovarajućeg značenja (npr. cvatnja – prirodni turizam (1), vinski turizam (1), morski turizam (2), vinoteka – vinski turizam (1, 2), kulinarski turizam (1, 2), seoski turizam (2), ruralni turizam (2)), a treći se ne uvrstavaju u niti jednu posebnu vrstu turizma, već su relevantni za turizam općenito pa zato u tim primjerima nema oznake te vrste (npr. dvodnevni, turistička agencija) (Mikolič 2013a).

Isto tako su u rječniku prisutna brojna područja i znanosti koja se uključuju u turizam kao sastavne djelatnosti. Slično kao kod oznake za vrstu turizma i područna oznaka ukazuje na predviđenu pretežnu upotrebu termina na određenom društvenom području odn. u određenoj struci ili znanosti. Tako je za potrebe terminoloških oznaka za područje turizma uziman u obzir popis preuzet prema Goeldner i Brent Richie (2003: 23–25) koji smo u prvoj fazi dopunili nekim značenjskim područjima navedenim u *Rječniku turizma* Svjetske turističke organizacije (WTO 2001) te nekim područjima koja su se činila još relevantna za turističku djelatnost prilikom pregleda područja rada svih ministarstava slovenske vlade na internetskim stranicama ministarstava Republike Slovenije. Pri samom oblikovanju rječničkih sastavaka, značenjskoj analizi i analizi upotrebe određenog termina pokazalo se da je tih područja sve više.

Tako se u rječniku TURS trenutno nalaze termini iz čak 81 područja, od toga 6 usko turističkih područja (ekonomija, ugostiteljstvo, smještajna djelatnost, promet, turističko posredništvo, turistički marketing). Nabrajamo ih s obzirom na broj termina s oznakom tog područja:

- **iznad 40 termina:** kulinarstvo (75), sport (74), ugostiteljstvo (70), ekonomija (60), medicina (50), umjetnost (43), promet (44)
- **između 20 i 40 termina:** geografija (28), smještajna djelatnost (33), posredništvo i turističko posredništvo (3 + 21 = 24), marketing i turistički marketing (15 + 16 = 31), povijest umjetnosti (26), psihologija (39), sociologija (32), arhitektura (27), enologija (32), etnologija (35), poljoprivreda (20), poslovanje (20), aktivnosti u slobodno vrijeme (31), povijest umjetnosti (26), vinarstvo (34), zabava/razonoda (21), povijest (20),

- **od 5 do 20 termina:** botanika (7), filmska umjetnost (6), gastronomija (7), glazba (7), gospodarstvo (7), kockanje (8), izleti (5), speleologija (8), kemija (5), književnost (5), komunikacija (5), kongresna djelatnost (5), konjogojstvo (5), kultura (13), alpinizam/planinarenje (16), pomorstvo (5), pravo (15), kulturna djelatnost (13), avanturizam (8), promocija (6), sajmena djelatnost (7), trgovina (5), uređenje prostora (12), wellness djelatnost (10).
- **ispod 5 termina:** alpinizam (4), arheologija (2), bibliotekarstvo (2), cvjećarstvo (2), dijetetika (4), diplomatska djelatnost (4), ekologija (2), energetika (1), kazališna umjetnost (4), šumarstvo (3), građevinarstvo (1), informatika (2), infrastruktura (3), javna uprava (3), javna sigurnost i policija (1), rezanje kamena (4), kiparstvo (3), izdavanje knjiga (1), kozmetička industrija (2), lov (2), mljekarstvo (2), novinarstvo (2), dizajn (2), ornitologija (2), poštanska djelatnost (4), prehrambena industrija (3), religija (3), ribolov (4), tehnika (1), odgoj i obrazovanje (2).

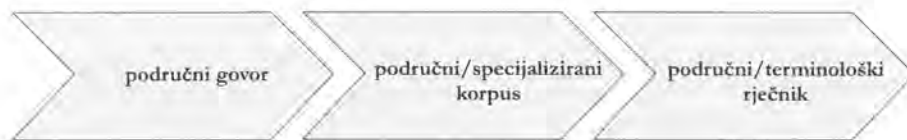
Brojni termini mogu biti zajednički dvjema, trima ili čak rjeđe još više područjima (npr. *aromatični* – kulinarstvo, medicina, *kategorizacija* – pravo, ugostiteljstvo, *prvobitni* – sociologija, psihologija, etnologija), neki se u određenom značenju uvrstavaju na jedno, u drugim značenjima na druga područja što je označeno brojem pod kojim je navedena definicija odgovarajućeg značenja (npr. *aranžiranje* – ugostiteljstvo (1), trgovina (1), cvjećarstvo (1), dizajn (1), umjetnost (2), glazba (2), *aranžman* – turističko posredništvo (1), cvjećarstvo (2), dizajn (2), umjetnost (3), glazba (3)). Termini koji ne spadaju niti u jedno posebno područje opći su turistički termini te nemaju oznaku područja (npr. *turistička sezona*, *dogadaj*) (Mikolič 2013a).

Oznaka vrste i (pod)područja turizma nisu obavezna već su dodatna opsijska polja u rječničkom sastavku, isto tako označavanje ove vrste uvijek uključuje i određenu mjeru interpretativnosti jer unatoč analizi konteksta upotrebe termina koju omogućuje korpusni pristup ovisi o pojedinom označitelju, tj. hoće li i koju vrstu područja turizma prepoznati kao relevantnu za obrađivani termin. To je posebno zahtjevan proces kod termina koji se upotrebljavaju u tekstovima za koje je značajna prisutnost i ispreplitanje više vrsta i područja turizma. Unatoč izrečenom, označavanje prema vrsti i (pod)području turizma čini se važnim za kasnija istraživanja turizma, osobito se na takav način izražavaju specifičnosti slovenskog turizma. Ako su se prema korpusnom pristupu kao najčešći termini pokazali oni s područja kulinarstva, sporta, ugostiteljstva, ekonomije, medicine, umjetnosti i prometa (mnogo više od 40 termina uvrštava se na ta područja), znači da ta područja u okviru slovenskog turizma imaju nesumnjivo veliki značaj; tako npr. medicina u okviru lječilišnog i zdravstvenog turizma, što možemo razabrati iz analize razvoja slovenskog turizma nakon slovenskog osamostaljenja, u kojem autori utvrđuju da se u tom razdoblju razvojem lječilišne infrastrukture lječilišni turizam snažno učvrstio u turističkoj ponudi Slovenije (Brezovec i dr. 2011: 37–38).

7. Zaključak

Zbog transdisciplinarnosti prirode turizma i relativno mladih turističkih studija koji se kao znanost tek oblikuju potrebno je obuhvatiti govor cjelokupnog turističkog područja želimo li prepoznati nacionalnu turističku terminologiju i primijetiti nacionalni turizam

u svoj njegovoj cjelovitosti. Na taj način područje turizma dodatno utemeljuje potrebu za korpusnim pristupom u oblikovanju turističke terminologije jer tek u korpusu uz pomoć područnih tekstova koji zrcale cjelokupan turistički govor/diskurs možemo vidjeti što je u stvarnosti relevantno za nacionalni turizam.

Slika 3. Od područnog govora do područnog rječnika

TURS tako kao rastući područni odn. terminološki rječnik može pripomoći razvoju turističkih studija, a istovremeno je odraz djelovanja i razvoja slovenskog turizma kao važnog interdisciplinarnog društvenog područja.

Literatura

- Beaugrande, Robert de (2013) *Terminology and Discourse between the Social Sciences and the Humanities*, <http://www.beaugrande.com/TerminologyDiscourseSocialSciencesHumanities.htm>, dostup: 23. 5. 2015.
- Brezovec, Tomi, Brezovec, Aleksandra, Planinc, Tanja, Čivre, Žana (2011) *20 let turizma samostojne Slovenije: Analiza slovenskega turizma od leta 1991 do 2010*, Fakulteta za turistične študije Turistica, Portorož, http://issuu.com/slovenia/docs/20_let_turizma_final, dostup: 24. 5. 2015.
- Alcina, Amparo, (ur.) (2011) *Teaching and learning terminology: New strategies and methods*, J. Benjamin Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Erjavec, Tomaž (2006) „Multilingual tokenisation, tagging, and lemmatisation with totalé”, u: *Abstracts, 9th INTEX/NOOJ Conference*, Belgrade, Serbia, June 1–3, 2006, Faculty of Mathematics, University of Belgrade, Belgrade.
- Fernández, Trinidad, de la Colina, María Aurora Flórez, Peters, Pam (2011) „Terminology and terminography for architecture and building construction”, u: Alcina, Amparo (ed.) *Teaching and Learning Terminology: New Strategies and Methods*, J. Benjamin Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, str. 11–36.
- Goeldner, Charles R., Brent, Richie J. R. (2003) *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey.
- Gotti, Maurizio (2003) *Specialized Discourse: Linguistic Features and Changing Conventions*, Peter Lang, Bern.
- Logar Berginc, Nataša, Vintar, Špela (2008) „Korpusni pristop k izdelavi terminoloških slovarjev: Od besednih seznamov in konkordanc do samodejnega luščenja izrazja”, *Jezik in slovnost*, 53, br. 5, str. 3–17.
- Mikolič, Vesna (2007) „Tipologija turističnih besedil s poudarkom na turističnooglaševalskih besedilih”, *Jezik in slovnost*, 52, br. 3–4, str. 107–116.

- Mikolič, Vesna (2009) „Specializirani jezikovni korpusi in funkcijska zvrstnost”, u: Stabej, Marko (ur.) *Infrastruktura slovenščine in slovenistike, Obdobja 28*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, str. 257–263.
- Mikolič, Vesna (2013) „Področni govor in terminologija na primeru jezika turizma”, u: Žele, Andreja (ur.) *Družbena funkcijskost jezika: Vidiki, merila, opredelitve, Obdobja 32*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, str. 255–261.
- Mikolič, Vesna (2013a) *Turistični terminološki slovar – predstavitev izhodišč in učinkov projekta ter opis slovarja TURS kot glavnega rezultata projekta, Elaborat*, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, <http://turk.upr.si/publikacije/MikolicTURSelaborat.pdf>, dostup: 26. 5. 2015.
- Mikolič, Vesna, Beguš, Ana (2010) „Identifikacija terminov za turistični terminološki slovar”, *Annales, Series historia et sociologia*, 20, br. 1, str. 233–240.
- Sandro Paolucci (2013) *Prevajanje poimenovanj slovenskih državnih organov v pravnih besedilih: Primer prevoda Ustave Republike Slovenije v italijanščino/La traduzione delle denominazioni degli organi costituzionali sloveni nei testi giuridici: La traduzione della Costituzione della Repubblica di Slovenia in italiano, Doktorska disertacija*, Oddelek za prevajalstvo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Temmerman, Rita (2000) *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- TURK (2009) *Turistični korpus: Večjezični korpus turističnih besedil*, Univerza na Primorskem, Koper, <http://jt.upr.si/turk>, dostup: 23. 5. 2015.
- TURS (2011) *uristični terminološki slovar*, Amebis, Kamnik, <http://www.termania.net/slovarji/78/turisticni-terminoloski-slovar> ili <http://www.amebis.si/asplus>, dostup: 23. 5. 2015.
- Wright, Sue Ellen, Budin, Gerhard (ur.) (2001) *Handbook of Terminology Management*, 2 Volumes, J. Benjamin Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- WTO (2001) *Thesaurus on Tourism and Leisure Activities*, Secretariat of State for Tourism of France, World Tourism Organization, Paris, Madrid.

SUMMARY

Vesna Mikolič

**CONTEMPORARY APPROACHES TO THE TOURISM TERMINOLOGY –
THE DESCRIPTIVE AND THE CORPUS APPROACH**

In the paper, the importance of language technologies used in forming tourism terminology on the basis of the TURS Slovenian-English online dictionary of tourism terminology and the TURK multilingual corpus of tourism texts is presented. During the past few years, we have been witnessing a silent revolution in the area of terminology as its main purpose is no longer standardisation of terminology, but describing the conceptual organisation of terms and examining their use in natural contexts. Only the list of lexical units from a specialised domain with all variations in meaning and form enables an in-depth understanding of this specific field and at the same time an appropriate choice of term regarding the context and the standardisation parameters. The descriptive approach is generally more appropriate for social sciences and humanities; this is especially true for fields which are rapidly changing, which are created in broad discursive community of experts and non-specialists and which are at the same time national specific, such as tourism. The actual use of terms is shown in specialised corpora, while with the help of an online dictionary a wider range of discursive community members can be involved in the formation of terminology.

Key words: specialised discourse, specialised corpora, terminological dictionary, tourism, tourism terminology

Lidija Cvikić – Katarina Aladrović Slovaček

ŠTO JE OPISNO U OPISIMA?

(Uporaba pridjeva u opisivačkim tekstovima govornika
hrvatskoga jezika mlade školske dobi)

*dr. sc. Lidija Cvikić – dr. sc. Katarina Aladrović Slovaček, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
izvorni znanstveni članak*

UDK: 371.3:811.163.42

Djeca koja hrvatski usvajaju kao materinski jezik pridjeve proizvode već u dobi od 1,4 godine, prvi su pridjevi opisni, a uglavnom se usvajaju u antonimskim parovima (velik-malen). No, nepoznat je dalji tijek bogaćenja rječnika izvornih govornika hrvatskoga jezika pridjevima. U ovome se radu na temelju proizvodnje opisivačkih tekstova istražuje uporaba pridjeva kod izvornih govornika hrvatskoga jezika mlade školske dobi. Najprije se navode spoznaje o usvajanju pridjeva u materinskome jeziku te zastupljenosti pridjeva u tekstovima na hrvatskome te se postavljaju hipoteze istraživanja. Zatim se računalno-jezičnom analizom sastavaka istražuju kvantitativni i kvalitativni podaci o uporabi pridjeva. U skladu s očekivanjima, učenici prvoga obrazovnog razdoblja imaju ustaljen repertoar pridjeva, a do kvalitativne razlike u uporabi pridjeva dolazi u drugom obrazovnom razdoblju. Dobiveni rezultati potvrđuju dosadašnje spoznaje o morfološkim obilježjima tekstova na hrvatskome jeziku, ali i pokazuju posebnosti uporabe pridjeva u tekstovima izvornih govornika mlade školske dobi. Rezultati se također tumače iz perspektive obrazovne lingvistike i metodike nastave Hrvatskoga jezika.

Ključne riječi: opisivanje, jezik učenika mlade školske dobi, pridjevi

1. Uvod

Hrvatski je jezik kao nastavni predmet u osnovnoj školi najopsežniji svojim sadržajem, ali i brojem sati u tjednome učeničkom rasporedu. Temeljni je cilj nastave Hrvatskoga jezika osposobiti učenike za jezičnu komunikaciju koja im omogućuje ovladavanje sadržajima svih nastavnih predmeta i uključivanje u cjeloživotno učenje. Ostvarivanje svrhe i zadaće nastave Hrvatskoga jezika uključuje ovladavanje standardnim jezikom, a pridonosi razvoju jezično-komunikacijskih sposobnosti pri govornoj i pisanoj uporabi jezika u svim funkcionalnim stilovima. Suvremenoj nastavi materinskoga jezika stoga je cilj stvoriti komunikacijski kompetentnoga govornika hrvatskoga jezika koji će nakon osnovnoškolskoga obrazovanja biti funkcionalno opismenjen. Međutim, iako su se u posljednjih desetak godina dogodile određene promjene u obrazovnome sustavu Republike Hrvatske te su

izrađeni Hrvatski nacionalni obrazovni standard na kojemu počiva postojeći nastavni plan i program, i Nacionalni okvirni kurikulum (2010), dojam je da se u nastavi Hrvatskoga jezika još uvijek ne potiču jednako sve jezične djelatnosti (slušanje, govorenje, čitanje i pisanje), premda je ovladanost svim četirima preduvjet cjeloživotnoga učenja. Njihova se neravnomjerna zastupljenost u nastavi očituje i u činjenici da se na državnoj maturi ispituje samo čitanje i pisanje, a slušanje i govorenje nisu dio ispita, iako je takvih promišljanja i pokušaja bilo (http://dokumenti.ncvvo.hr/Ispitni_katalozi_08-09/drz-mar-hrv-jezik.pdf). Premda jedan od razloga neuvrštavanja govorenja i slušanja u ispit Hrvatske državne mature mogu biti tehnička zahtjevnost provođenja takvih zadataka te subjektivnost procjene govorenja, istraživanje (Aladrović Slovaček i Kolar Billege 2010) je pokazalo da učitelji razredne nastave nisu dovoljno vješti ni u vrednovanju pisanoga teksta svojih učenika.

Unatoč promjenama koje su u nastavnome predmetu Hrvatski jezik već provedene, može se reći da zahtjevi nastave nisu još uvijek u potpunosti usklađeni s mogućnostima učenika mlade školske dobi. Naime, istraživanja pokazuju da učenici prvoga razreda osnovne škole imaju bolje razvijenu jezičnu (lingvističku) kompetenciju, tj. znanje o jeziku, nego jezično-komunikacijsku (komunikacijsku) kompetenciju, tj. uporabu jezika u svakodnevnim situacijama (Pavličević-Franić i Aladrović 2007). Slično je i u petome razredu kada se od učenika, iako su još uvijek u fazi konkretnih misaonih operacija (Piaget 1977), zahtijeva da ovladaju apstraktnim jezičnim sadržajima, pa ih oni počesto nauče napamet bez razumijevanja i tako razvijaju jezičnu umjesto jezično-komunikacijske kompetencije (Aladrović Slovaček, 2012) na kojoj bi trebao biti naglasak u ranome učenju jezika (Pavličević-Franić 2005).

Važno je naglasiti da se školovanjem u dobi od 6. do 12. godine potiču i razvijaju tri složena jezična procesa: ovladavanje materinskim jezikom, razvoj pismenosti i ovladavanje standardnim jezikom. Stoga je nužno da upravo nastava materinskoga jezika bude dobar poticaj za sve navedeno, pa je u nastavi važno razvijati sve četiri jezične djelatnosti i to u različitim komunikacijskim situacijama i uporabom različitih funkcionalnih stilova. Istraživanja su pokazala da u dobi od šest godina učenici, izvorni govornici hrvatskoga jezika, još nisu ovladali svim sklonidbenim uzorcima imenica (Kuvač, Cvikić 2005), što znači da se gramatički razvoj nastavlja i u mlađoj školskoj dobi. Na razvoj gramatike utječe i susret s pisanim tekstom jer je poznato da se razlikuju gramatička obilježja pisanih i govorenih tekstova (Kolaković 2007), a sintaktičko se znanje automatizira tek oko 12. godine (Jelaska 2005). Procjenjuje se da veličina dječjega rječnika pri ulasku u obrazovni sustav iznosi približno 6000 riječi te da ovladavanjem vještinom čitanja dolazi do nagloga proširenja rječnika (Pavličević-Franić 2005, 2011). Početak inistitucionaliziranoga obrazovanja ujedno je i početak ovladavanja standardnim jezikom, što dodatno usložnjava (nezavršeni) proces jezičnoga razvoja, a jedan je od ciljeva nastave Hrvatskoga jezika stvoriti kompetentnoga vertikalno višejezičnoga govornika. Unatoč svemu navedenome, za hrvatski jezik još uvijek nedostaju sustavna i obuhvatna istraživanja, ne samo o jezičnome razvoju tijekom mlade školske dobi, već i o konkretnome utjecaju nastave materinskoga jezika na jezični razvoj. Primjerice, bilo bi važno saznati kolika je prosječna veličina rječnika govornika hrvatskoga jezika određene dobi te kako na veličinu i opseg rječnika utječu različiti tekstovi koje učenici čitaju. Osim toga, za izradu udžbenika bilo bi korisno znati kakav tekst, s obzirom na njegovu jezičnu složenost (du-

ljina rečenice, odabir riječi), razumije govornik određene dobi. Naime, Babić (1994) je pokazala da su složenost sintakse i rječnika ključni čimbenici razumijevanja rečenica na hrvatskome jeziku, pri čemu je o njihovu odnosu posebice važno voditi računa kod djece s jezičnim poremećajima.

Da bi jezični unos bio poticajan za razvoj jezika, važno je razumijevanje rečenica, odnosno teksta. No, rečenice i tekst, odnosno njihovo razumijevanje ujedno su temelj za razvoj čitalačke pismenosti. Čitalačka se pismenost definira kao razumijevanje, korištenje i promišljanje o pisanim tekstovima radi postizanja osobnih ciljeva, razvoja vlastita znanja i potencijala te sudjelovanja u društvu (http://www.pisa.hr/knjige/nacionalni_sazeti/Default.html). Čitalačka pismenost u različitim se međunarodnim istraživanjima procjenjuje s obzirom na različite čimbenike. Tako je, primjerice, u međunarodnome istraživanju učenika PISA (engl. *Programme for International Student Assessment*) 2006. godine čitalačka pismenost procjenjivana s obzirom na tip teksta (neprekinuti i isprekidani tekstovi), tip čitalačkoga zadatka (pronalaženje podataka, tumačenje teksta, promišljanje i procjenjivanje teksta) te svrhu napisanoga teksta (osobna, javna, profesionalna i obrazovna svrha). U međunarodnome istraživanju razvoja čitalačke pismenosti PIRLS (engl. *Progress in international reading literacy study*), kojim se ispituju učenici nakon četvrte godine obaveznoga školovanja, također se ispituje nekoliko elemenata čitalačke pismenosti: svrha čitanja (doživljaj književnoga djela te prikupljanje i primjena informacija) te različiti procesi razumijevanja (pronalaženje izričito iskazanih informacija, neposredno zaključivanje, interpretiranje i povezivanje pojmova i informacija te procjenjivanje sadržaja, jezika i tekstualnih elemenata) (http://www.pisa.hr/knjige/nacionalni_sazeti/Default.html). Iz navedenoga se može zaključiti da će ovladanost čitalačkom pismenošću ovisiti o tekstovima kojima su učenici izloženi, kao i o načinu na koje se potiče i razvija razumijevanje pročitana. S obzirom na činjenicu da su rezultati hrvatskih učenika u istraživanjima PISA-e već nekoliko godina ispod prosjeka, ali postižu nešto bolje rezultate na istraživanju PIRLS¹, nužno bi bilo pronaći uzroke takvih rezultata i raditi na njihovom uklanjanju. Odnosno, u nastavi, ponajprije Hrvatskoga jezika, poučavati učenike (dubinskome) razumijevanju različitih tipova teksta i čitalačkim strategijama.

I kada je riječ o stvaralačkoj pismenosti, odnosno vještini pisanja, nedostaju empirijski podatci o hrvatskome jeziku. Primjerice, nije poznato kako se razvija kompetencija proizvodnje vezanoga teksta na hrvatskome s obzirom na dob; kako učenici postižu koheziju i koherentnost teksta; kakve je tekstove (i s obzirom na jezična obilježja i s obzirom na duljinu) moguće očekivati od učenika određene dobi. Uz to, metodičke su upute za vježbe pisanja uglavnom više usmjerene na stilsko-kompozicijske elemente teksta (npr. Visinko 2010), a manje na lingvističke (npr. koje riječi se mogu upotrijebiti s obzirom na vrstu teksta ili temu, kojim riječima povezati dijelove rečenice, odnosno povezati rečenice u tekst i slično).

¹ Rezultati istraživanja PIRLS (2011) pokazuju da hrvatski jedanaestogodišnji učenici imaju iznimno dobre rezultate na testu čitalačkih kompetencija, ali u kategoriji „ljubav prema čitanju“ pokazuju vrlo loše stavove, što znači da učenici ovladaju tehnikom čitanja, ali im čitanje kao jezična djelatnost nije drago, što može negativno utjecati i na druge vidove jezičnoga znanja.

Kako bi se donekle rasvijetlila navedena pitanja i dobio uvid u jedan segment jezičnoga razvoja učenika mlade školske dobi, treba provesti brojna i opsežna istraživanja, a ovo je istraživanje tek jedan prilog tome. Funkcionalno opismenjavanje podrazumijeva i funkcionalno poznavanje pridjeva te njihovu uporabu u različitim tipovima tekstova, stoga se u ovome radu želi ispitati zastupljenost i funkciju pridjeva u učenika mlade školske dobi na temelju proizvodnje opisivačkih tekstova.

2. Pridjevi i znanje materinskoga jezika

Usvajanje materinskoga jezika moguće je opisivati s obzirom na različite teorijske okvire (npr. nativistički ili funkcionalni pristup) ili s obzirom na ovladavanje različitim jezičnim sastavnicama. S obzirom na to se u ovome radu istražuje usvajanje izdvojene vrste riječi, i njezina uporaba u izričajima izvornih govornika mlade školske dobi, važno je ponajprije proučiti obilježja kategorije koja mogu utjecati na njezino usvajanje. Stoga će u nastavku teksta najprije biti riječi o obilježjima kategorije (gramatičkim i semantičkim obilježjima pridjeva), a zatim o usvajanju pridjeva u materinskome jeziku.

2.1. O pridjevima

Pridjevi se u gramatikama hrvatskoga jezika tradicionalno definiraju kao riječi kojima se izriču svojstva predmeta i pojava, označenih drugim vrstama riječi i odnosi među njima. Gramatike (Težak i Babić 1992; Barić i sur. 1997; Silić i Pranjković 2007) po značenju pridjeve dijele na opisne, gradivne i posvojne. Silić i Pranjković (2007: 133) opisne pridjeve nazivaju kakvoćnima ili kvalitativnima. Težak i Babić (1992) te Silić i Pranjković (2007) u skupini posvojnih pridjeva razlikuju podskupinu odnosnih ili relativnih. Od gramatičkih obilježja pridjevi imaju rod, broj, padež i vid (određeni i neodređeni), a mogu se sklanjati i stupnjevati².

O gramatičkim i leksičkim obilježjima pridjeva pišu Znika (1987, 1997, 2002, 2004) i Tafra (1988, 2014), a prvu monografiju o pridjevima objavio je Marković (2010). Marković (2010: 58) navodi da nova tipološka istraživanja pokazuju da pridjev kao klasa ipak postoji u svim jezicima svijeta, premda su dugo o tome postojale dvojbe. Ističe da se prema semantičkim značenjima pridjevi mogu podijeliti na jezgrene (dimenzija, dob, vrijednost, boja) i periferne (Marković 2010). Na temelju popisa pridjeva iz *Hrvatskoga čestotnoga rječnika* (Moguš, Tadić i Bratanić 1999) Marković (2010) dijeli pridjeve hrvatskoga jezika prema semantičkim tipovima na sljedeće skupine: *dimenzija* (npr. velik, mali, kratak...), *dob* (npr. nov, star, mlad...), *vrijednost, složenost i kvalifikacija* (npr. dobar, drag, zao...), *boja* (npr. crn, bijel, crven...), *fizičko i tjelesno svojstvo* (npr. pun, čitav, cijel...), *ljudska osobina* (npr. dobar, drag, blag...), *brzina* (npr. brz, spor, trom...), *sličnost* (npr. drugi, isti, ostali...), *kvantifikacija* (npr. sav, sam, svaki...), *prostorni i vremenski položaj* (npr. dalek, vanjski, unutrašnji...), *redni brojevi* (npr. prvi, treći, drugi...), *posvojnost i odnos* (npr. ljudski, vlastiti, dječji...), *gradivnost* (npr. zlatan, materijalan, kamen...). S obzirom na to da je riječ o vrsti riječi koja je zastupljena u svim jezicima svijeta, očekivano je da će imati važnu ulogu u usvajanju svakog materinskoga jezika, pa tako i hrvatskoga.

² Tadić (1994) problematizira stupnjevanje kao graničnu pojavu između fleksije i derivacije.

2.2. Usvajanje pridjeva u materinskome jeziku

S obzirom na zastupljenost u dječjem govoru pridjevi su manje frekventna vrsta riječi. Bates, Bretherton i Snyder (1988) zaključili su da u dobi od 1,6 pridjevi čine 7 % dječjega proizvodnoga rječnika, a u dobi od 2,4 samo 5,5 %. U jednome od prvih opsežnijih istraživanjima usvajanja pridjeva Nelson (1976) na uzorku govorenoga jezika 18-ero djece od 24 mjeseca i 30 mjeseci, iznosi važne spoznaje o usvajanju pridjeva u engleskome jeziku³. Navodi da djeca najprije usvajaju opisne pridjeve, i to one za veličinu (kod mlade djece), odnosno da kod starije prevladavaju pridjevi za veličinu i boju. Do istih su spoznaja za hrvatski jezik došle Kuvač i Cvikić (2002) koje su pokazale da se pridjevi kao vrsta riječi javljaju rano, već u dobi od 16 mjeseci, a najprije se usvajaju pridjevi koji znače dimenzije (*velik, malen*). I novija su istraživanja potvrdila da su pridjevi za dimenziju prvi pridjevi koji se usvajaju. Na temelju analize jezika dvoje djece iz Brownova korpusa dječjega jezika Blackwell (2005: 545) je potvrdila da su do dobi 2,6 djeca proizvodno rabila pridjeve *velik, malen, crven, dobar, slomljen/pokidan* (engl. *broken*), *hladan, lijep* i *jadan* (engl. *poor*).

Blackwell (2005) korpusnom analizom također dolazi do podataka o broju proizvedenih pridjevskih natuknica (u engleskome jeziku) s obzirom na dob. Ispitivana djeca u dobi od 2,6 do 3,0 godine proizvodno su rabila 16 zajedničkih pridjeva, u dobi 3,0 do 4,0 18 pridjeva, a u dobi od 4,0 do 5,0 godina rabili su samo 5 zajedničkih pridjeva. Ti rezultati pokazuju da je s povećanjem dobi bogaćenje rječnika pridjevima vrlo individualno, odnosno da ova leksička kategorija pokazuje malo univerzalnosti. Primjerice, već u dobi od 2,6 do 3,0 jedno je dijete uz zajedničkih 16 rabilo i 25 drugih pridjeva, a drugo je dijete rabilo još 3 druga pridjeva. Jedna je od značajnih spoznaja istraživanja Blackwell (2005: 557) da redoslijed usvajanja pridjeva ovisi o njihovoj semantici. Djeca prije usvajaju one pridjeve čiji je značenje neovisno o imenici (npr. *plav auto*), a kasnije one čije se značenje interpretira (modificira) s obzirom na značenje imenice (npr. *lijepa žena* vs. *lijepo vrijeme*).

Što se tiče sintaktičke funkcije pridjeva, Nelson (1976) navodi kako u uporabi pridjeva prevladava atributna uloga. S porastom dobi atributna se uporaba pridjeva povećava, a predikativna smanjuje (Nelson 1976: 19). U navedenom su istraživanju, s obzirom na značenje pridjeva, ispitanici u predikativnoj ulozi najviše pridjeva upotrebljavali za označavanje stanja predmeta ili osobe (engl. *object and animate states*), to su pridjevi poput: *nov, cio, razbijen*. U atributivnoj ulozi najviše su upotrebljavani opisni pridjevi, poput: *velik, malen, dječji* (Nelson 1976: 24). Jedna je od najvažnijih spoznaja Nelson (1976) da se pridjevi koji imaju različita leksička značenja rabe u različitim sintaktičkim ulogama (atributivna i predikativna), za različite funkcionalne svrhe (opisivanje i klasifikacija). Novija istraživanja utjecaja jezičnoga unosa na ovladavanje pridjevima (Blackwell 2005) pokazuju da na usvajanje pridjeva utječu frekvencija pridjeva u jezičnome unosu, sintaktička raznolikost pridjeva (pridjev koji se rabi i u atributnoj i u predikativnoj ulozi) te pojavljivanje pridjeva u različitim leksičkim svezama.

³ S obzirom na temu rada u nastavku će se iznositi samo podatci o usvajanju opisnih i gradivnih pridjeva.

2.3. Pridjevi i nastava jezičnoga izražavanja

Budući da se pridjevi definiraju kao riječi kojima se izriču svojstva predmeta i pojava označenih drugim vrstama riječi, smatramo da su upravo pridjevi, i to opisni, ključni element opisivačkih tekstova.

U nastavnome području jezičnoga izražavanja nastavna tema opisivanje zastupljena je već u drugom razredu osnovne škole sa sljedećim obrazovnim postignućima: *zapažati pojedinosti u promatranju (primjerice predmeta, lika, cvijeta), opisati lik prema planu opisa, opisati predmet prema planu opisa* (HNOS 2006: 28). U trećem razredu stvaralačko se pisanje odnosi na stvaranje kraćega sastavka (nije pobliže objašnjeno o kakvu je sastavku riječ), a iz područja književnosti teme su izgled i ponašanje lika (odrediti osnovna obilježja lika prema izgledu, ponašanju i govoru) te usporedba (uočiti uspoređivanje dvaju pojmova po sličnosti) – za što je opet potreban rječnik bogat pridjevima. U četvrtome razredu opisivanje je ponovo tema jezičnoga izražavanja, s novim obrazovnim ishodima: *razlikovati stvaran i slikovit opis, opisivati prema planu (pismeno i usmeno)* (HNOS 2006: 33). Za ostvarivanje svih navedenih obrazovnih postignuća učenik mora biti u stanju služiti se prikladnim jezičnim sredstvima – gramatikom i rječnikom. Stoga smo kao građu za istraživanje uporabe opisnih pridjeva u mladoj školskoj dobi odabrali upravo opisivačke tekstove.

3. Opis istraživanja

3.1. Cilj i pretpostavke istraživanja

Temeljni je cilj istraživanja bio upotpuniti sliku leksičkoga razvoja izvornih govornika hrvatskoga jezika mlađe školske dobi na temelju uporabe opisnih pridjeva u pisanim tekstovima. U skladu s temeljnim ciljem postavljeni su sljedeći problemi:

- Koliko često učenici rabe pridjeve u tekstovima?
- Koje pridjeve učenici rabe i u kojem kontekstu?

U skladu s temeljnim ciljem i problemima istraživanja postavljene su sljedeće pretpostavke:

1. Uporaba pridjeva globalni je pokazatelj jezičnoga razvoja – razlikovat će se zastupljenost pridjeva u tekstovima učenika prvoga (1. – 4. r.) i drugoga (5. i 6. r.) obrazovnoga razdoblja.

2. Učenici prvoga i drugoga obrazovnoga razdoblja razlikovat će se po kvalitativnoj uporabi pridjeva.

2.1. Učenici prvog obrazovnog razdoblja imaju ustaljen repertoar pridjeva.

2.2. Do kvalitativne razlike u uporabi pridjeva doći će u drugom obrazovnom razdoblju.

3.2. Uzorak istraživanja

U istraživanju je sudjelovalo 500 učenika (N = 500) iz različitih regija Republike Hrvatske (srednja Dalmacija, Istra, Lika i Gorski kotar, središnja i sjeverozapadna Hrvatska, Međimurje, južna Dalmacija, Slavonija) od drugoga do šestoga razreda. Učenici

su podijeljeni u dvije skupine: od 2. do 4. razreda – prvo obrazovno razdoblje te 5. i 6. razred – drugo obrazovno razdoblje.

3.3. Instrumenti i metode istraživanja

Instrument istraživanja činio je pisani uradak učenika usklađen s *Nastavnim planom i programom* (2006), odnosno temama koje su predviđene u nastavi jezičnoga izražavanja. Tako su učenici drugoga razreda opisivali proljeće u svome mjestu, učenici trećega razreda pisali su pismo dragoj osobi, učenici četvrtoga razreda stranicu iz dnevnika, učenici petoga razreda opisivali su zanimljiv događaj iz života, a učenici šestoga razreda svoje posljednje ljetovanje. Pisani su uradci analizirani u dva računalna programa – NooJ-u – programu za analizu teksta te AntConcu – programu za izradu konkordance. Nakon kvalitativne sadržajne analize dobivenih podataka, napravljena je i kvantitativna analiza u programu SPSS za statistiku Mann Whitneyevim U testom, budući da je bila riječ o neravnomjernoj raspodjeli, odnosno o neparametrijskoj statistici.

4. Rezultati istraživanja

Prvi je problem istraživanja bio utvrditi kvantitativne podatke o uporabi pridjeva, odnosno utvrditi koliko često učenici rabe pridjeve u pisanim tekstovima koje sami proizvode. Rezultati pokazuju da su pridjevi četvrta najčešća vrsta riječi u učeničkim sastavcima. Najčešće su imenice, potom glagoli, zamjenice pa onda pridjevi, a nakon pridjeva slijede brojevi. Istraživanje je pokazalo da je ukupan udio pridjeva u tekstu nizak i kreće se od 3,4 % do 7 %. Dobiveni je podatak sukladan istraživanju Baričević (2008) koja navodi da je zastupljenost pridjeva u vezanome tekstu na hrvatskome jeziku 7,8 %.

Kao što je i očekivano, leksička gustoća, odnosno omjer samoznačnih riječi i ukupnoga broja pojavnica u tekstu, raste s porastom kronološke dobi učenika. Rezultati Mann Whitneyevog U testa na razini značajnosti od 1 % ($p < 0,01$) pokazuju da broj pridjeva u učeničkim sastavcima značajno raste u drugom obrazovnom razdoblju (5. i 6. r.) (Tablica 1.), čime se potvrđuje prva pretpostavka.

Tablica 1. Raspodjela udjela pridjeva u tekstovima s obzirom na razred

Razred	Leksička gustoća (r = broj samoznačnih i riječi / ukupan broj pojavnica)	Udio pridjeva u ukupnome broju riječi (u %)
2. r.	0,33	4,5
3. r.	0,38	3,5
4. r.	0,42	4,0
5. r.	0,45	4,7
6. r.	0,51	7,5

Rezultati istraživanja zastupljenosti riječi u tekstovima pokazuju da globalni odnosi među riječima u tekstu (zastupljenost pridjeva) ne ovise o temi teksta, no broj upotrijebljenih pridjeva razlikuje se s obzirom na dob. Međutim, učenici su ipak rabili više pri-

djeva u tekstovima u kojima su opisivali krajolik (opis mjesta u proljeće – učenici drugoga razreda, u tekstu se nalazi 4,5 % pridjeva od ukupnoga broja pojava) ili posljednje ljetovanje (7,5 % od ukupnoga broja pojava), a manje u tekstovima koji nisu opisni u najužem smislu, npr. u pismu dragoj osobi pridjevi su činili 3,5 % ukupnoga broja pojava, a u stranici iz dnevnika 4 % od ukupnoga broja pojava. No, ta razlika nije statistički značajna.

Drugi je cilj istraživanja bio ispitati koje pridjeve učenici rabe i u kojem kontekstu. Napravljena je kvalitativna i kvantitativna analiza upotrijebljenih pridjeva za svaki razred zasebno. U drugom su razredu (*Opis proljeća u momoj mjestu*) najzastupljenije bile pojava pridjeva *lijep* (26 pojava) koji se ujedno pojavio i u najviše različitica. Zanimljivo je da se s 15 pojava i 4 različice u učeničkim sastavcima pojavljuje i pravopisno netočan oblik pridjeva *lijep – ljep* (u nominativu i instrumentalu te u oba vida – određenom i neodređenom). Nakon pridjeva *lijep*, brojem pojava slijedi pridjev *kratak* (12), s 11 pojava slijede pridjevi *vruć* i *topao* te s 8 pridjevi *sunčan* i *godišnje*. U sastavcima glavnom prevladavaju ustaljene sintagme, kao npr. *godišnje doba*, *toplo vrijeme* ili *sunčan dan* (Tablica 2.).

Tablica 2. Raspodjela najčešćih pojava pridjeva u tekstovima učenika 2. razreda

Ukupan broj pojava	Svi oblici pojava	Primjeri
lijep (26)	lijep (2), lijepe (2), lijepih (1), lijepog (1), lijepo (15), lijepu (1), najljepše (3); *lijepše (1)	lijep dan, lijepe livade, lijepih cvjetova, proljeće je lijepo, vrijeme je lijepo, lijepu livadu, proljeće je najljepše
*ljepi (15)	*ljepi (2), *ljepim (1), *ljepo (11), *ljepom (1)	voćnjaci su ljepi, ljepim cvijećem, proljeće je ljepo, u ljepom moru
kratak (12)	kratke (6), kratki (1), kratku (1), kraće 3 (noći), kraći 1 (noći)	kratke rukave, kratke majice, kratke hlače, kratki sadržaj, kratku majicu, kraće noći
vruć (11)	vruće (11)	sunce je vruće, vani je vruće
topao (11)	topla (1) toplih (1), toplo (6), toplije (2), topliji (1)	topla kiša, iz toplih krajeva, toplo proljeće, sunce; more je toplije, dani su topliji
godišnji (8)	godišnje (8)	godišnje doba
sunčan (8)	sunčano (6), sunčan (2)	sunčano proljeće, vrijeme, sunčan dan

U trećem razredu s najviše se pojava (15) u sastavcima rabio broj *jedan* u ulozi neodređenoga pridjeva u nominativu i genitivu te u svim trima rodovima. Nakon toga slijedi pridjev *super* (10) koji označava neko iznimno obilježje – *super prijatelj*, *super dan*. Potom slijede pridjev *lijep* (9 pojava) i pridjev *dobar* (5 pojava). U trećem se razredu primjećuje relativno slaba raznovrsnost upotrijebljenih pridjeva (tablica 3), čemu je možda razlog tema pisanoga uratka – *Pismo dragoj osobi*.

Tablica 3. Raspodjela najčešćih pojava pridjeva u tekstovima učenika 3. razreda

Ukupan broj pojava	Svi oblici pojava	Primjeri
jedan (15)	jedan (4), jedna (3), jedne (1), jedno (2), jednog (4), jednoga (1)	jedna mala djevojčica, jedna teta, jedan dupin, jedne kuće, jedno mjesto, jednog dana
super (10)	super (10)	dan je super, on je super, super prijatelj
lijep (9)	lijepo (8), lijep (1)	vrijeme je lijepo, lijep dan
dobar (5)	dobro (2), dobri (1), dobre (1), dobru (1)	one su dobre, dobru ocjenu, bit ćemo dobri

U tekstovima učenika četvrtoga razreda najčešći pridjevi pojavljuju uglavnom u jednake broju natuknica kao i u prethodnim razredima, osim najčešćega pridjeva. Naime, najčešća pojava u četvrtom razredu, pridjev *drag* ima 5 – 6 puta veći broj pojavljivanja (109 pojava i 5 različitica) u odnosu na najfrekventnije pojavnice u drugom i trećem razredu. Tako visoka čestotnost pridjeva može se objasniti temom uratka – pisanje pisma jer je u obraćanju osobi uglavnom rabio pridjev *drag* (u nekom od rodova ili brojeva). Potom slijede pridjevi *dobar* (32 pojava) i *sretan* (10 pojava) u sva tri roda te pridjev *nov* (9 pojava). Pridjev *svaki* pojavljuje se osam, a *lijep* sedam puta (Tablica 4.).

Tablica 4. Raspodjela najčešćih pojava pridjeva u tekstovima učenika 4. razreda

Ukupan broj pojava	Svi oblici pojava	Primjeri
drag (109)	draga (69), dragi (31) drag (5), dragoj 3, *dragi (1)	draga mama, prijateljice..., ti si drag, dragoj mami, osobi
dobar (32)	dobro (14), dobra (7), dobar (3), najbolji (5), najbolja (3)	dobar savjet, ja sam dobar, ti si dobra, dobra prijateljica, dobra osoba, to je dobro, najbolji prijatelj, najbolja učiteljica
sretan (10)	sretna (5), sretan (4), sretni (1)	sretan rođendan, put, sretna sam, sretni ste
nov (9)	novi (3), nove (1), nova (1), novih (1), novog (1), novoj (1), novu (1)	Novi Vinodolski, nove igre, nova učenika, novih igrališta, novoj obitelji, novu godinu
svaki (8)	svaki (6), svake (1), svakom (1)	svaki dan, svake večeri, svakom koraku
lijep (7)	lijepo (5), lijepa (1), *ljepo (1)	lijepo je, lijepa je

U petom se razredu broj pridjeva povećava u odnosu na prethodne razrede pa tako učenici u pisanome uratku o zanimljivome događaju najčešće upotrebljavaju broj u pridjevnoj ulozi – *jedan* s 30 pojava i 4 različice. Potom slijedi pridjev *lijep* (10 pojav-

nica) koji ima i oblik *ljep*, ali i *prelijepo*. Pridjev *sretan*, najčešće u predikatnoj ulozi, pojavljuje se devet puta, a pridjev *malen* i *dobar* osam puta. Pridjevi *drag* i *dobar* pojavljuju se i u komparativu te superlativu, a redni broj *dva* u pridjevnoj ulozi pojavljuje se tri puta, najčešće u atributnoj ulozi (Tablica 5.).

Tablica 5. Raspodjela najčešćih pojava pridjeva u tekstovima učenika 5. razreda

Ukupan broj pojava	Svi oblici pojava	Primjeri
jedan (30)	jednog (18), jednu (6), jednoga (4), jedne (2)	jednoga sam se dana probudila, jednoga dana sam, jednog kišovitog dana, jedne kućice, jedne zime
lijep (10)	lijepo (6), lijepih (1), prelijepo (2), *ljepo (1)	lijepo i sunčano vrijeme, prelijepo blago, lijepih radova
sretan (9)	sretan (4), sretna (5)	bio sam sretna, neopisivo sretna, bila sam jako sretna
malen (8)	malen (1), mala (3), malo (4),	kad sam bio malen, ko mala za Božić sam vjerovala
dobar (8)	dobro (6), bolji (2)	bili smo bolji, nešto bolji, bilo jako dobro
drag (4)	drago (1), dragu (1), najdraži (2),	najdraži predmet, najdraži događaj, bilo mi je drago, dragu osobu
dva (4)	dva (2), dvije (2)	dva tjedna, dva puta, dvije prijateljice, dvije Švabe
drugi (3)	drugi (3)	drugi dan, drugi u Hrvatskoj

U pisanome sastavku učenika šestoga razreda najčešće se pojavljuje pridjev *lijep* s 19 pojava i 4 različnice, uključujući i superlativ *prelijepo*. Potom slijede pridjevi *zabavan* (14 pojava) i *posljednji* (13 pojava). *Zabavan* se najčešće pojavljuje u predikatnoj ulozi, a *posljednji* u atributnoj. Nakon njih slijede brojevi *dva* i *tri* u pridjevskoj ulozi. U šestome se razredu još pojavljuju i pridjevi: *dobar*, *prošli*, *tužan*, *cijeli*, *super* i broj *jedan* u pridjevskoj ulozi.

Tablica 6. Raspodjela najčešćih pojava pridjeva u tekstovima učenika 6. razreda

Ukupan broj pojava	Svi oblici pojava	Primjeri
lijep (19)	lijepo (15), najljepše (2), lijepa (1), prelijepo (1)	bilo je lijepo i zabavno, lijepa plaža, prelijepih sedam dana, najljepše je bilo
zabavan (14)	zabavno (14)	lijepo i zabavno, to je zabavno i uzbudljivo
posljednje (13)	posljednje (13)	moje posljednje ljetovanje
tri (12)	tri (12)	tri dana, tri tjedna, tri sata
dva (11)	dva (8), dvije (3)	dva tjedna, dva sata, dvije prijateljice
prošli (11)	prošlo (6), prošlog (5)	prošlog ljeta, prošlo ljeto
super (9)	super (9)	super je bilo
jedan (7)	jedan (3), jednu (3), jednoj (1)	jednu ribicu, jednu žvaku, jednoj pješčanoj plaži
tužan (6)	tužan (1), tužna (5)	jako tužna, bila sam tužna, bio sam tužan
cijel (4)	cijelo (1), cijeli (3)	cijeli otok, cijeli dan, cijelo ljetovanje
dobar (3)	dobro (3)	dobro društvo

Zamjetno je da se u šestome razredu češće upotrebljavaju pridjevi u odnosu na prethodne razrede, odnosno zamjetno ima više pridjeva s većim brojem pojava, čime se opet potvrđuje postavljena hipoteza koja pretpostavlja veći broj pridjeva u drugom obrazovnom ciklusu, odnosno pretpostavlja veću uporabu različitih pridjeva u tekstovima učenika petoga i šestoga razreda.

5. Rasprava

Provedene kvantitativna i kvalitativna analiza pokazuju nekoliko temeljnih obilježja uporabe pridjeva kod izvornih govornika hrvatskoga jezika mlade školske dobi. Prvo, relativno je malo pridjeva koji su zastupljeni većim brojem pojava u sastavcima učenika pojedine dobi. S obzirom na podatke o razmjerno maloj zastupljenosti pridjeva u tekstovima na hrvatskome jeziku, takav je rezultat bio očekivan. Drugo, na temelju analizirane građe, iz skupine frekventnijih pridjeva, moguće je izdvojiti one koji se pojavljuju u tekstovima učenika u svim razredima. To su pridjevi *lijep* (koji se pojavio u tekstovima učenika svih razreda), *dobar* (u tekstovima 3., 4., 5. i 6. razreda), *jedan* (u tekstovima 3., 5. i 6. razreda) te pridjevi *super*, *drag* i *sretan* koji su zastupljeni kao frekventni pridjevi u sastavcima dvaju razreda. Oba navedena rezultata u skladu su s rezultatima istraživanja o usvajanju pridjeva u engleskome koje je pokazalo da je riječ o vrlo

individualnoj leksičkoj kategoriji i da različiti izvorni govornici iste dobi rabe različite pridjeve (Blackwell 2005). Treće, pridjevi koji imaju veću zastupljenost pojavljuju se u relativno malome broju različenica. S obzirom na građu tekstova prema dobi, s najviše su se različnica pojavili pridjevi *nov* (7 različenica) i *lijep* (8, ali je jedna pravopisno netočna). U ukupnoj građi najviše je različnica imao pridjev *lijep*, 10 pravopisno točnih različenica i 7 pravopisno netočnih. Navedeni su rezultati u skladu s istraživanjem Cvikić i Jelasko (2007) koje su pokazale da se i riječi s visokom frekvencijom u tekstu pojavljuju s relativno malo različenica. Očito je da je riječ o općem obilježju morfološke razvedenosti hrvatskoga jezika, o čemu raspravlja Cvikić (2009). Važno je naglasiti da su pojedini pridjevi imali visok broj pojavnica, ali samo jednu ili dvije različnice. Uglavnom je riječ o sintaktički obaveznim atributima (*prošlo ljeto*) ili ustaljenim svezama riječi (*godišnje doba*). Premda cilj rada nije bio utvrditi uporabu pridjeva s obzirom na njihovu funkciju (atributna ili predikatna), već je ovo istraživanje pokazalo da su neki pridjevi rabljeni specijalizirano s obzirom na funkciju. Primjerice, pridjev *zabavan* pojavljuje se najčešće u predikativnoj, a *posljednji* u atributnoj ulozi.

Što se tiče značenja najčešće upotrebljivanih pridjeva, istraživanje pokazuje da su dva najčešće rabljena pridjeva *lijep* i *dobar* koji pripadaju skupini pridjeva čije se značenje modificira s obzirom na imenicu uz koju dolaze (npr. *lijepa plaža*, *lijep dan*). U sastavcima učenika vrlo su česte ustaljene sintagme (*najbolji prijatelj*, *sretan sam*, *druga mama*, *lijepo vrijeme* i slično).

6. Zaključak

Provedeno istraživanje potvrdilo je neke dosadašnje spoznaje o leksičkim obilježjima i morfologiji tekstova na hrvatskome jeziku, poput slabe zastupljenosti pridjeva (Baričević 2008) i o relativno malome broju različenica pojedinih lema (Cvikić i Jelaska 2005). Isto tako, istraživanje je potvrdilo i temeljna obilježja uporabe pridjeva u jeziku izvornih govornika do sada poznata uglavnom za engleski jezik: da je riječ o leksičkoj skupini koja pokazuje visok stupanj individualne uporabe te da je uporaba dijela pridjeva ograničena sintaktičkom funkcijom (samo atributna ili samo predikatna uporaba). Istraživanje je potvrdilo temeljne pretpostavke o uporabi pridjeva govornika hrvatskoga jezika mlade školske dobi, da će se kvalitativna i kvantitativna uporaba pridjeva značajno razlikovati s obzirom na dob učenika (prvo i drugo obrazovno razdoblje). No, dio spoznaja o uporabi pridjeva kod hrvatskih govornika mlade školske dobi do kojih se došlo provedenim istraživanjem pokazuje potrebu daljih ciljanih istraživanja, kao i propitivanje ishoda nastave Hrvatskoga jezika, odnosno jezičnoga izražavanja. Naime, vrlo mala uporaba i raznolikost opisnih pridjeva koje učenici rabe u svojim sastavcima navodi na pitanje što je opisno u opisima? Najčešći se pridjevi uglavnom ponavljaju te su isti ili slični (*vruć-topao*; *kratak-malen*) u svim dobnim skupinama. Osim toga, najčešće rabljeni pridjevi oni su čije se značenje konkretizira s obzirom na imenicu (*lijep* i *dobar*). Je li riječ o tome da pri njihovoj uporabi učenici ne posežu za konkretnijim pridjevima manje čestote koji bi pokazali raznolikost njihova rječnika? Ili je riječ o svojevrsnoj desemantizaciji pa pridjev *dobar* znači (bilo koju) pozitivnu osobinu čovjeka, a pridjev *lijep* pozitivna obilježja predmeta? Za odgovore na ova pitanja valjalo bi provesti niz ciljanih istraživanja. S obzirom na to, postavlja se i pitanje u čemu se u učeničkim sastavcima

očituje jedinstvenost i jezična kreativnost, odnosno subjektivnost, ako su oni uglavnom sastavljeni od istih pridjeva i ustaljenih sveza riječi? Jezična obilježja imaju kao posljedicu i odluke o vrednovanju učeničkoga pismenoga izražavanja. Kako onda uspostaviti leksičke kriterije vrednovanja sastavaka ako je leksik predvidljiv, općenit i neraznolik? Jedan od razloga upravo takve leksičke slike pisanih uradaka možda se može pronaći u činjenici da učitelji u vrednovanju učeničkih radova najviše pozornosti posvećuju gramatici, pravopisu i stilu (premda je nejasno što pod time podrazumijevaju), dok samo 10 % učitelja vrednuje učeničku kreativnost, odnosno inovativnost (Aladrović Slovaček i Kolar Billege 2010). Ako se kreativnost ne vrednuje, pitanje je potiče li se.

Rezultati provedenoga istraživanja upućuju na nužne promjene u nastavi Hrvatskoga jezika, osobito u nastavi jezičnoga izražavanja u kojoj bi učitelji trebali učenike poticati na aktivnu, ali i kreativnu uporabu jezika, posebice vodeći brigu o rječniku kojim se učenici služe. Nove riječi s kojima se susreću u čitankama, udžbenicima i lektiri ostat će dio pasivnoga rječnika ako se učenike ne potakne na njihovu aktivnu uporabu u govoru i pismu. U skladu s tim, postavlja se još jedno pitanje – što poučavamo kada poučavamo pisanje u nastavi jezičnoga izražavanja? Ako se učenici služe ustaljenim i istim jezičnim elementima, postavlja se pitanje kakav utjecaj imaju vježbe na razvoj komunikacijskih kompetencija u materinskom jeziku? Na žalost, jednoznačan odgovor ne postoji, ali analiza opisivačkih učeničkih radova upravo upućuje na veću potrebu vježbi u nastavi Hrvatskoga jezika koje će poticati razvoj jezično-komunikacijske kompetencije, osobito na njezinoj leksičkoj, sociolingvističkoj i pragmatičkoj razini (diskursna, funkcionalna i kompetencija planiranja). U skladu s tim, nastavu je Hrvatskoga jezika, između ostaloga, potrebno temeljiti na kreativnome pristupu poučavanju pismenosti kako bi se izbjegle ustaljene fraze, kompozicije i tekstovi te kako bi se učenici osjećali slobodni u stvaranju osobnoga jezičnoga izričaja. Promjene u načinu poučavanja pismenosti ključne su kako bi se dogodile promjene u sustavu mišljenja i kako bi nastava Hrvatskoga jezika djeci postala zanimljivijom i privlačnijom, što bi za posljedicu imalo i bolju opismenjenost novih generacija.

Literatura

- Aladrović Slovaček, Katarina (2012) *Razvojna jezična obilježja u ovladavanju hrvatskim standardnim jezikom do završetka jezične automatizacije*. Doktorski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- Aladrović Slovaček, Katarina i Kolar Billege, Martina (2010) „Ocjenjivanje učeničkih pisanih radova”, u: *Zbornik radova – Rano učenje hrvatskoga jezika 4*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i ECNSI, Zagreb, str. 15–29.
- Babić, Zrinka (1994) „The influence of semantics and syntax on sentence repetition in SLI children” u: Kovačević, Melita (ur) *Language and language communication barriers*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 97–131.
- Barić, Eugenija i sur. (2007) *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Baričević, Valentina (2008) *Jezična raščlamba Ivanova evanđelja*. Diplomski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.

- Bates, Elisabeth, Bretherton, Inge i Snyder, Lynn (1988) *From first words to grammar: individual differences and dissociable mechanisms*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Blackwell, Aleka Akoyunoglou (2005) „Acquiring the English Adjective Lexicon: relationship with input properties and adjectival semantic typology”. *Journal of Child Language*, 32, 535–562.
- Cvikić, Lidija (2009) Odnos morfološke osviještenosti i leksičkoga znanja u hrvatskome jeziku. Doktorski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- Cvikić, Lidija i Jelaska, Zrinka (2007) „Morfološka raslojenost imenica u svjetlu inojezičnoga hrvatskoga”, *Riječ*, 13, 66–78.
- Jelaska, Zrinka (2005) *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Kolaković, Zrinka (2007) „Zastupljenost padeža u hrvatskome jeziku u pisanim i govornim tekstovima”, *Labor*, 4, 242–270.
- Kuvač, Jelena i Cvikić, Lidija (2005) „The Acquisition of Noun Morphology in Croatian” u: Vliegen, Maurice (ur) *Variation in Sprachtheorie und Spracherwerb*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 155–165.
- Marković, Ivan (2010) *Uvod u pridjev*, Disput, Zagreb.
- Moguš, Milan, Tadić, Marko i Bratanić, Marija (1999) *Hrvatski čestotni rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Nastavni plan i program za osnovnu školu* (2006) Ministarstvo znanosti obrazovanja i sporta, Zagreb.
- Nelson, Katherine (1976) „Some attributes of adjectives used by young children”, *Cognition*, 4, 13–30.
- Pavličević-Franić, Dunja (2005) *Komunikacijom do gramatike*, Alfa, Zagreb.
- Pavličević-Franić, Dunja (2011) *Jezikopisnice*, Alfa, Zagreb.
- Pavličević-Franić, Dunja i Aladrović, Katarina (2007) „Jezične kompetencije učenika na početku školovanja: normativnost nasuprot pragmatičnosti”, u: *Zbornik radova – Rano učenje hrvatskoga jezika 1*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i ECNSI, Zagreb, 126–140.
- Piaget, Jean (1977) „Odnos jezika i mišljenja s genetičkog stajališta”, u: *Intelektualni razvoj djeteta – izabrani radovi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 30–51.
- Silić, Josip i Pranjković, Ivo (2007) *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Težak, Stjepko i Babić, Stjepan (1992) *Gramatika hrvatskoga jezika – priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Visinko, Karol (2010) *Jezično izražavanje u osnovnoj školi. Pisanje*, Profil, Zagreb.
- Tadić, Marko (1994) *Računalna obrada morfološke hrvatskoga književnoga jezika*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Tafra, Branka (1988) „Razgraničavanje opisnih i odnosnih pridjeva (lesikološki i leksi-kografski problem)”, *Rasprave Zavoda za jezik*, 14, 185–197.

Tafra, Branka (2014) „Matoš i ledolomac na maturi”, *Jezik*, 61, 14–25.

Znika, Marija (1987) „O određenosti i neodređenosti pridjeva”, *Jezik*, 4, 101–106.

Znika, Marija (1997) „Opisni i odnosni pridjevi”, *Suvremena lingvistika*, 43–44, 341–358.

Znika, Marija (2002) „Određenost komparativa i superlativa”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 28, 281–289.

Znika, Marija (2004) „Kategorija određenosti u hrvatskom jeziku”, *Zagrebačka slavistička škola*, Zagreb, 49–64.

http://dokumenti.ncvvo.hr/Ispitni_katalozi_08-09/drz-mat-hrv-jezik.pdf

http://www.pisa.hr/knjige/nacionalni_sazeti/Default.html

SUMMARY

Lidija Cvikić – Katarina Aladrović Slovaček

WHAT IS DESCRIPTIVE IN DESCRIPTIONS?

(Usage of adjectives in descriptive texts written by Croatian native speakers at early school age)

In the acquisition of Croatian as a first language, the first adjectives are produced at the age 1.4; the first adjectives are descriptive and they are antonymic pairs. Thus, there is no data on the acquisition of adjectives (in Croatian) in preschool and early school age.

This paper discusses the production of adjectives in descriptive texts written by Croatian native speakers at early school age. Both, quantitative and qualitative data are presented. The results confirm earlier findings about the morphological characteristics of Croatian texts, but also give new insight into the usage of adjectives by native speakers. The results are also discussed from the perspective of educational linguistics and the Croatian language teaching methodology.

Key words: description, Croatian native speakers at early school age, adjectives

Ana Kodrić Gagro – Ana Vraneša

PADEŽNO OKAMENJIVANJE KAO ODSUPANJE OD NORME KOD NAPREDNIH I VRSNIH GOVORNIKA INOJEZIČNOGA HRVATSKOG

*Ana Kodrić Gagro – Ana Vraneša, Ministarstvo kulture RH
izvorni znanstveni članak*

UDK: 371.1:811.163.42
811.163.42'366.54

Cilj je ovoga rada utvrđivanje tipičnih sintaktičkih izvornih odstupanja inojezičnih govornika hrvatskoga visoke razine jezičnoga znanja na temelju analize njihova postotka i učestalosti. Rezultati dobiveni iz segmenta međujezika pridonose strukturiranju postavki širega konteksta raznovrsnih otklona od norme što ih čine izvorni govornici zamiječenih u suvremenim tekstovima pisanim standardnim hrvatskim jezikom.

Ključne riječi: *adverbijalizacija, apozitivna sintagma, brojne riječi, inojezični govornici hrvatskoga, inojezični hrvatski, izvorna odstupanja, međujezik, nominativ, okamenjivanje, sintaksa padeža*

1. Uvod

Rad se nastavlja na istraživanje otklona od pravila koja se odnose na izvornomu govorniku¹ naizgled imanentne kategorije materinskoga jezika² provedeno iščitavanjem suvremenih novinskih, stručnih i znanstvenih tiskanih i elektroničkih izdanja pisanih standardnim hrvatskim jezikom. Riječ je o odstupanjima od jezične norme koja je moguće razvrstati u nekoliko jasno definiranih kategorija zajedničkoga nazivnika koji podrazumijeva nerealizaciju mogućnosti sklonidbe, odnosno naglašeno korištenje indeklinabilnih oblika brojne riječi i imenica (Rogić 1954, Hraste 1954, Hamm 1956, Tafra 1989, Tafra 2005). Iako je u pojedinim slučajevima moguće pretpostaviti utjecaje koji su doveli do odstupanja (npr. Pula film festival – engl., sudar dva automobila – višestoljetni proces okamenjivanja pojedinih brojne riječi), u nekima je teško razgraničiti gdje prestaje proces *automodifikacije* jezika, a počinje *ležeran pristup* primjeni grama-

¹ Zanimljivu raspravu o razumijevanju pojma *izvornoga govornika* hrvatskoga jezika nudi Mihaela Matešić u radu „Kako doista govori izvorni govornik hrvatskoga jezika” (2013).

² O odnosu imanentne gramatike i hrvatskoga jezičnog standarda pisao je Marko Alerić u radu „Imanentna gramatika u ovladavanju standardnojezičnom morfologijom” (2006).

tičkih i pravopisnih pravila vlastitoga standarda. Takav se pristup može interpretirati i kao „relativno niska svijet o hrvatskom standardnom jeziku”, odnosno, još snažnije, „jezična kultura na vrlo niskim granama” bez ikakve „društvene valorizacije u upotrebi...” (Mihaljević Djigunović, Opačić, Kraš 2005: 213, 214). Stoga smo na temelju najuočljivijih primjera navedenih u prethodnome radu oblikovali anketu za inojezične govornike hrvatskoga jezika (prema *Zajedničkom europskom referentnom okviru za jezike: učenje, poučavanje, uređivanje* [u daljnjem tekstu *ZEROJ* (2005)] stupnjevi C1 i C2) koji su hrvatskim jezikom prije svega ovladavali na inozemnim sveučilištima oslanjajući se na udžbenike, materijale posebno pripremljene za lektorate, raspoložive gramatičke i pravopisne priručnike te na znanje usvojeno u neposrednome doticaju s izvornim govornicima³.

2. Faze istraživanja

Istraživanje je podijeljeno u nekoliko korespondirajućih faza. Nakon temeljite analize tipiziranih odstupanja zabilježenih kod izvornih govornika sastavljen je anketni list za neizvorne govornike, podijeljen na podatke o ispitanicima i istraživački dio. Anketa je provedena među dvadeset i jednim ispitanikom⁴ čije je poznavanje hrvatskoga jezika pretpostavljalo visoku i najvišu razinu (C1, C2). Riječ je, naime, o polaznicima Seminara Zagrebačke slavističke škole, a to su „strani studenti kroatistike i slavistike, sveučilišni nastavnici koji predaju hrvatski jezik i književnost na stranim sveučilištima, stručnjaci koji se bave kroatističkim temama na različitim znanstvenim ustanovama te prevoditelji s hrvatskoga jezika”⁵. Posrijedi je „teško dostupan” uzorak ispitanika jer govornika hrvatskoga jezika kao stranoga nije mnogo, naročito ne na tako visokoj razini. Još je manje situacija u kojima se takvi ispitanici nalaze na jednome mjestu, i to u specifičnim uvjetima interferencije s izvornim govornicima u radnoj, ali i prijateljskoj atmosferi.

3. Rezultati istraživanja

3.1. Opći podatci o ispitanicima

Anketa se sastojala od općega dijela koji obuhvaća 10 pitanja pružajući opće podatke o ispitanicima te istraživačkoga dijela sastavljenoga od 15 pitanja, otvorenoga i zatvorenoga tipa (Milas 2005). Opći dio obuhvaća sljedeća pitanja: *Koji je vaš materinski jezik?; Iz koje zemlje dolazite?; Kako procjenjujete svoju razinu poznavanja hrvatskoga jezika (stupnjevi A1/A2, B1/B2, C1/C2 prema Zajedničkom europskom referentnom okviru za jezike)?; Hrvatski je vaš a) prvi, b) drugi, c) treći, d) četvrti strani jezik?; U kakvom ste doticaju s hrvatskim jezikom? a) student, b) nastavnik/znanstvenik na području znanosti o hrvatskome jeziku, c) nastavnik/znanstvenik na području znanosti o hrvatskoj književnosti, d) hrvatski jezik govo-*

³ Odstupanja u inojezičnom hrvatskom pod utjecajem materinskoga jezika, odnosno jezični prijenos, teme su radova „Prijenosna odstupanja govornika njemačkoga u ovladavanju hrvatskim jezikom” (Macan, Kolaković 2008) te „Važnost kontrastivnog pristupa u poučavanju stranoga jezika – primjer ovladavanja hrvatskim za poljske govornike (Vidović Bolt, Kodrić 2013).

⁴ Vrijedi pripomenuti da „ne postoji opće pravilo o tome koliko bi neki uzorak trebao imati ispitanika” (Milas 2005: 443), no s obzirom na ciljanu populaciju istraživanja, riječ je o relativno velikom uzorku.

⁵ <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1610&naslov=seminari-zagrebacke-slavisticke-skole>

ri netko od mojih ukućana (ako da, tko?), e) ostalo (molimo navesti o kakvom je doticaju riječ)?; Jeste li se s hrvatskim jezikom (ili nekim bliskim jezikom poput srpskoga) susreli prije studija hrvatskoga jezika?; Ako jeste, kada, gdje i u kojem obliku?; Jeste li bili u doticaju s izvornim govornicima u duljem vremenskom periodu (stipendijski boravci, obiteljske veze i sl.) i na koji način?; Kada određujete padež, oslanjate li se više na gramatička pravila ili na jezični osjećaj?; Ako se uglavnom oslanjate na jezični osjećaj, u kojim situacijama ipak posežete za jezičnim priručnicima?

Među dvadeset jednim ispitanikom 74 % pripadalo je izvornim govornicima jednoga od slavenskih jezika, dok je 26 % bilo neslavenskih. Ispitanici su dolazili iz sljedećih zemalja: Austrije, Češke, Danske, Francuske, Mađarske, Makedonije, Poljske, Slovenije, Slovačke, Srbije, Švedske i Ukrajine. Njih 81 % svoje je poznavanje hrvatskoga jezika prema stupnjevima *ZEROJ*-a procijenilo razinom C1 ili C2, dok su preostali ispitanici, njih 19 %, smatrali da razina B2 najbolje opisuje njihovo znanje. Razinom B2 svoje je jezično znanje ocijenilo četvero ispitanika, sve studenti koji se, kako je pokazao nastavak anketnoga lista, prije studija nisu susreli s hrvatskim jezikom, ali su u Hrvatskoj boravili kao stipendisti u duljem vremenskom razdoblju te smo ih stoga smatrali relevantnima za istraživanje. Potrebno je uzeti u obzir i činjenicu da su proseminare pohađali s nastavnicima i znanstvenicima iz područja hrvatskoga jezika i književnosti, što je moglo utjecati i na njihovu skromniju procjenu vlastitoga jezičnog znanja. Dva smo ispitanika izuzeli iz istraživanja jer su svoje poznavanje hrvatskoga procijenili razinom B1, nisu boravili u Hrvatskoj tijekom duljega razdoblja i nisu imali drugih poveznica s izvornim okruženjem te nam kao takvi nisu bili relevantni za istraživanje. Hrvatski je prvi strani jezik za 42 % ispitanika, a 58 % ovladavalo je hrvatskim kao drugim, trećim ili četvrtim stranim jezikom. Odgovor na pitanje o doticaju s hrvatskim jezikom dao je sljedeće rezultate: trinaest ispitanika (61,9 %) hrvatskim se bavi u funkciji nastavnika na području znanosti o hrvatskome jeziku ili književnosti, u manjem broju i u svojstvu studenta završnih godina magistarskoga ili doktorskoga studija, a osmero njih (38,1 %) vezu uspostavlja ponajprije putem različitih vrsta doticaja s izvornim govornicima (ukućanima, rodbinom, prijateljima, putem medija i sl.), a tek potom u akademskome smislu.

Dvije trećine (66,7 %) ispitanika potvrdilo je određen oblik prisutnosti hrvatskoga jezika u svome životu i prije samoga stručnog bavljenja njime. Unutar te skupine većina (57,1 %) doticaj s hrvatskim jezikom prije njegova studiranja ostvarila je tijekom putovanja ili boravka u Hrvatskoj ili susjednoj zemlji. Dvije preostale skupine (svaku čini 21,4 % ispitanika) odredile su ga kontekstom obiteljsko-prijateljskih odnosa, tj. utjecajem medija. Specifikacija tipa doticaja ispitanika s izvornim govornicima u duljem vremenskom periodu rezultirala je sljedećim podacima: po 35,3 % ispitanika istaknulo je stipendijski boravak, odnosno obiteljske i prijateljske veze (uključujući dijasporu), dok je preostalih 29,4 % u svojim odgovorima ujedinilo obadva čimbenika.

Sljedeće se anketno pitanje odnosilo na organizacijsko znanje jezika pa je tako 62 % ispitanika odgovorilo da se pri određivanju padeža oslanja na jezični osjećaj, 5 % na gramatička pravila, a 33 % na obadvije kategorije podjednako. Ispitanici koji se uglavnom oslanjaju na jezični osjećaj svojim odgovorima na pitanje u kojim situacijama ipak posežu za priručnicima kreirali su veličinom dvije podjednake skupine: dok 56,3 % njih dodatnu jezičnu sigurnost i provjeru traži prilikom različitih gramatičko-pravopisnih dvo-

bi, 43,8 % s istim se potrebama suočava samo tijekom rada na pisanim tekstovima (pri prevođenju, pisanju seminarskih radova, službenih dopisa i sl.).

3.2. Istraživački dio

Ovaj je segment uglavnom bio sastavljen od pitanja zatvorenoga tipa, odnosno onih s ponuđenim odgovorima. Pri određivanju točnosti odgovora vodili smo se četirima kategorijama: *ispravno* i *neispravno* te, unutar *neispravnoga*, *pogreška* i *odstupanje*⁶. Odstupanje podrazumijeva tip odgovora koji su u prvom istraživanju kao točan ponudili i izvorni govornici. Riječi u zagradama trebalo je deklinirati ili među ponuđenima odabrati ispravan odgovor. U prvoj rečenici, „Sudar _____” (2, *automobil*), 57,1 % ispitanika odgovorilo je ispravno (*sudar dvaju automobila*), dok je 42,9 % odgovorilo neispravno, od čega 88,9 % odstupajući, a 11,1 % čineći pogrešku⁷. Samo 38,1 % ispitanika ispravno je popunilo prazninu u natuknici *Godišnja „Nagrada Vladimir Nazor” za praižvedbe _____* (4, *nova, skladba*), a preostalih 61,9 % odgovora podijeljeno je na 61,5 % odstupanja, odnosno 38,5 % pogrešaka (ispravnim smo smatrali odgovor četiriju novih skladbi). U primjeru *Uvjet: poznavanje _____* (2, *svjetski, jezik*) ispravno je odgovorilo 33,3 % ispitanika (*dvaju svjetskih jezika*), a u 66,7 % netočnih odgovora rasporedilo se 71,4 % odstupanja te 28,6 % pogrešaka. U rečenici *Nema previše razlike među _____* (*oni dvoje*) zabilježen je manji postotak ispravnih odgovora (tek 25 % umetnulo je *među njima dvoma*). Neispravni odgovori podijeljeni su na 60 % odstupanja i 40 % pogrešnih odgovora.

Preostala pitanja sastojala su se od triju mogućih rješenja, a ispitanici su se odlučivali za ona koja su smatrali ispravnima. Tako je među ponuđenima a) *Zapadnom pročelju se prilazi s tri stepenice*, b) *Zapadnom pročelju se prilazi s trima stepenicama*, c) *Zapadnom pročelju se prilazi trima stepenicama* 76,2 % ispitanika zaokružilo ispravan (c) odgovor. Od 23,8 % neispravnih odgovora bilo je 40 % odstupanja i 60 % pogrešaka. U primjeru a) *3D televizor u kompletu s dvoje naočale*, b) *3D televizor u kompletu s dvoje naočala*, c) *3D televizor u kompletu s dvojim naočalama* ispravan (c) odgovor navelo je 45 % ispitanika, a u 55 % preostalih smjestilo se 63,6 % odstupanja, odnosno 36,4 % pogrešaka. Među mogućim rješenjima a) *Slika je naslikana u tehničar ulje na platnu*, *Slika je naslikana u tehničar ulja na platnu*, c) *Slika je naslikana u tehničar „ulja na platnu”* 57,1 % zaokružilo je ispravan (b) odgovor. Odstupanje je zabilježeno u 66,7 % preostalih odgovora, dok je pogreška učinjena u 33,3 % slučajeva. U sljedećim primjerima a) *Grupa igre i modeli sadrži dječje igračke koje su ručno rađene*, b) *Grupa „igre i modeli” sadrži dječje igračke koje su ručno rađene*, c) *Grupa igara i modela sadrži dječje igračke koje su ručno rađene* utvrđen je visok postotak točnih odgovora (90,5 %) i 9,5 % odstupanja⁸. Od triju ponuđenih rješenja a) *Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca Rijeka*, b) *Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca u Rijeci*, c) *Hrvatsko narodno kazalište „Ivan pl. Zajc” u*

⁶ Iako je istraživanje provedeno među inojezičnim govornicima hrvatskoga jezika, pojam *odstupanja* i *pogreške* koristili smo drukčije nego što je moguće pronaći u dijelu literature; o prijenosnim i razvojnim odstupanjima karakterističnima za učenikov međujezik kao i o pogreškama/propustima govori i Zrinka Jelaska u knjizi „Hrvatski kao drugi i strani jezik” (2005: 100).

⁷ Navođenje dvojnih varijanti prihvaćeno je kao točan odgovor.

⁸ Točnima su smatrani odgovori (b) i/ili (c), a odstupanjem kao kod izvornih govornika odgovor (a).

Rijeci ispravno (b) je odabralo čak 95,2 %, dok je preostalih 4,8 % bilježilo samo odstupanja⁹. Nasuprot tomu ispravan odgovor (a) među primjerima a) *Ostatci mlina vjetrenjače nalaze se na vrhu brijega Vršac iznad naselja Rogoznice* (N jd. m. r. Vršac, N jd. ž. r. Rogoznica), b) *Ostatci mlina vjetrenjače nalaze se na vrhu brijega Vršac iznad naselja Rogoznica*, c) *Ostatci mlina vjetrenjače nalaze se na vrhu brijega Vršac iznad naselja Rogoznice* odabralo je svega 20 % ispitanika, a preostalih 80 % bilježi odstupanja bez pogrešaka kao i u prethodnome primjeru¹⁰. Slično je i u sljedećem primjeru, gdje se za ispravan (b) odgovor među ponuđenim a) *Kurija Matovina nalazi se u selu Topolovac*, b) *Kurija Matovina nalazi se u selu Topolovcu*, c) *Kurija Matovina nalazi se u selu „Topolovac”* odlučilo 9,5 % anketiranih, a među 90,5 % neispravnih odgovora 89,5 % bilo je onih koje tumačimo kao odstupanje te 10,5 % pogrešnih. Ispravan odgovor (a) među primjerima a) *Vidljivi su pomaci u radu NSK-a* (NSK = Nacionalna i sveučilišna knjižnica), b) *Vidljivi su pomaci u radu NSK*, c) *Vidljivi su pomaci u radu NSK-e* prepoznalo je 47,6 % ispitanika, dok je 52,4 % neispravnih podijeljeno na 63,6 % odstupanja i 36,4 % pogrešaka. U sljedećem je primjeru zabilježeno 61,9 % ispravnih (c) odgovora, dok je 38,1 % neispravnih odgovora podrazumijevalo samo odstupanja: a) *Podne pratite novo obraćanje Zdravka Mamića*, b) *Od podne pratite novo obraćanje Zdravka Mamića*, c) *Od podneva pratite novo obraćanje Zdravka Mamića*. Ispravno (a) u najvišem postotku (100 %), bez neispravnih odgovora i odstupanja, ispitanici su odgovorili u sljedećim primjerima: a) *Sutra od ponoći pa do petka ujutro na Poljani nema parkinga*, b) *Sutra od ponoć pa do petka ujutro na Poljani nema parkinga*, c) *Sutra od ponoća pa do petka ujutro na Poljani nema parkinga*. U posljednjem smo primjeru zabilježili 81 % ispravnih (b) odgovora te 19 % neispravnih, ali samo kao odstupanja: a) *Trudimo se oko niz detalja kako bi festival ostao nezaboravno iskustvo*, b) *Trudimo se oko niza detalja kako bi festival ostao nezaboravno iskustvo*, c) *Trudimo se oko nizom detalja kako bi festival ostao nezaboravno iskustvo*.

4. Analiza rezultata

4.1. Opće postavke ankete

Anketa koju smo proveli među odabranim uzorkom ima nedvojbene prednosti, ali i određene nedostatke. Istraživanjem smo nastojali provjeriti u kojoj su se mjeri nerealizacija mogućnosti sklonidbe, odnosno naglašeno korištenje indeklinabilnih oblika brojevnih riječi i imenica raširili hrvatskim uporabnim jezikom provjeravajući jesu li sporni oblici prisutni i u *međujeziku* (Jelaska 2005, Medved Krajnović 2010) inojezičnih govornika hrvatskoga jezika. Cilj nam nije bio provjeriti kako se poučava inojezičnomu hrvatskom te, posljedično, pretpostaviti razlike u pristupima koje mogu rezultirati uporabnim jezikom više ili manje bližem standardu. Nismo uzimali u obzir ni razliku između ispitanika čiji je znanstveni interes usmjeren na jezik, odnosno književnost. Pri sastavljanju anketnih pitanja u istraživačkome dijelu nismo željeli posebno isticati funkcionalne stilove kako ispitanike ne bismo stavljali u poziciju usmjerenoga procjenji-

⁹ Odgovori (b) i/ili (c) smatrani su točnima, a odgovor (a) odstupanjem kao kod izvornih govornika (bitno je istaknuti da je sâm naziv ove institucije registriran upravo kao u trećoj natuknici).

¹⁰ Kao točan priznavao se samo odgovor (a), dok su se pod odstupanjem kao kod izvornih govornika podrazumijevali odgovori (b) i/ili (c) ili (a) i još neka varijanta.

vanja konteksta, već ih potaknuli na što neposredniji odgovor. Izvjesno je također da bi na rezultate utjecao i drukčiji omjer pitanja otvorenoga tipa u odnosu na zatvoreni tip, tj. da bi manji broj pitanja s ponuđenim odgovorima kod inojezičnih govornika hrvatskoga jezika visokih stupnjeva pretpostavio i nešto izmijenjene odgovore. Nadalje, kako je posrijedi kvantitativno istraživanje, treba spomenuti i nedostatak kontrolne skupine u smislu standardnoga kvantitativnog pristupa, kakvu ovaj tip istraživanja podrazumijeva. Rezultate *eksperimentalne* skupine stavljali smo u odnos s izvornim govornicima koje smo putem građe spomenute u uvodu testirali u prethodnom istraživanju. Kako nas je prije svega zanimalo jesu li odstupanja kojima smo se bavili toliko izražena da utječu i na inojezične govornike, morali smo modificirati kvantitativno istraživanje. Iz svega navedenog moguće je pretpostaviti da bi drukčije postavljani parametri imali utjecaja i na anketne rezultate, samim time i na rezultate istraživanja.

Upravo ovako postavljena struktura, međutim, bila nam je potrebna iz drugih motivacijskih razloga: želja nam je, naime, ponajprije bila dobiti rezultate neopterećene dodatnim uputama, odnosno dobiti odgovore koji se ispitanicima čine točnima prema svojevrsnom imanentnom orijentiru ili nahodanju, sukladnom onomu koji je svojstven izvornim govornicima. Da smo ispitanicima napomenuli o kojoj je vrsti provjere riječ, pretpostavljamo da bismo dobili i više odgovora koje smo kategorizirali kao ispravne, no jednaku je pretpostavku moguće učiniti i za kontekst koji čine izvorni govornici. Indeklinabilna rješenja ponekad mogu biti i posljedica svjesnog odabira: za izvorne govornike opravdanje može biti da nešto zvuči „nespretno“, dok se inojezični govornici uvijek nastoje približiti izvornima, čak i kada je u pitanju jezična nepravilnost. Jesu li brojni slučajevi odstupanja koje smo dobili u anketi rezultat svjesnog odabira ili neprimjetnoga, stihijskog infiltriranja jezičnoga *novuma* i u inojezični hrvatski, također nije tema ovog istraživanja – bitno nam je samo bilo ustanoviti da takvo odstupanje doista postoji. Ne treba ignorirati ni činjenicu da su uvjeti istraživanja inojezičnoga hrvatskog često ograničeni jer je posrijedi nevelika populacija u Hrvatskoj okupljena uglavnom oko centara za učenje inojezičnoga hrvatskog ili škola stranih jezika. Jezično heterogenu grupu ispitanika, stranih slavista, koji se na akademskoj razini bave hrvatskim jezikom i/ili književnošću, gotovo je nemoguće okupiti. Takvu je mogućnost pružio Seminar Zagrebačke slavističke škole kao i kolege koji su nesebično pomogli u realizaciji ankete. Ipak, nije bilo uvjeta za dulje eksperimentiranje s ispitanicima, za više različitih ispitivanja, više skupina ispitanika. Upravo je iz tog razloga, da bismo došli do relevantnih podataka, anketiranje moralo biti provedeno na način predstavljen istraživanjem.

4.2. Analiza općih podataka o ispitanicima

Radi bolje obrade rezultata materinski jezik ispitanika podijelili smo u dvije skupine: slavensku i neslavensku, dok smo zadržali pojedinačne odgovore na pitanje o zemlji iz koje ispitanici dolaze kako bismo dobili dvije jasno definirane grupe, a ujedno uvid u heterogenost ispitanog uzorka. Jezična (ne)rodnost materinskoga jezika ispitanika s hrvatskim, međutim, nije imala utjecaja na dobivene rezultate.

Odgovore koji se tiču vlastite procjene jezičnoga znanja potrebno je uzeti s određenom zadržkom jer je moguće da ispitanici subjektivnom procjenom razinu svoga znanja odrede nižom (ili višom) negoli zaista jest. Stupnjeve C1/C2 upravo smo stoga svrstali u

istu kategoriju – jer uzorak čine ponajbolji govornici inojezičnoga hrvatskog. Istraživanje je, naime, provedeno među polaznicima Zagrebačke slavističke škole prijavljenima za proseminare¹¹ iz jezika, književnosti i kulture, što podrazumijeva aktivno sudjelovanje, a samim time i izvrsno poznavanje hrvatskoga jezika. Usporedbe radi, lektorati su unutar Škole podijeljeni na Hrvatski za početnike te Konverzaciju I, II i III, među kojima već Konverzacija III odgovara stupnju C1 poznavanja jezika prema ZEROJ-u. Proseminare pak možemo razumjeti kao sljedeću razinu.

Hrvatski je prvi strani jezik za 42,1 % ispitanika, dok se 57,9 % raspoređuje na sljedeći način: za 36,8 % ispitanika to je drugi strani jezik, za 15,8 % njih treći, dok je 5,3 % ispitanika hrvatskim ovladalo kao četvrtim stranim jezikom. Pri sastavljanju anketnoga lista taj smo podatak smatrali relevantnim, no pokazalo se da, osim statističke zanimljivosti, nema većeg utjecaja na ishode istraživanja.

Kako bismo što preciznije profilirali uzorak, zanimalo nas je u kakvoj su svezi, u vremenu ispitivanja, naši ispitanici s hrvatskim jezikom. Iz ponuđenih smo odgovora doznali koliko je studenata/doktoranada hrvatskoga među ispitanicima, koliko nastavnika/znanstvenika na području znanosti o hrvatskome jeziku ili književnosti, odnosno koliko je onih kojima hrvatski jezik govori netko od ukućana; unutar kategorije *ostalo* ispitanici su imali mogućnost sami definirati doticaj. Radi šifriranja odgovora u istu smo kategoriju stavili studente/doktorande i nastavnike, a u zasebnu preostale ispitanike: 61,9 % onih je koji se hrvatskim bave kao znanstvenici/nastavnici na području znanosti o hrvatskome jeziku ili književnosti, u manjem broju i kao studenti/doktorandi, dok je 38,1 % onih koji napominju povezanost s hrvatskim na osnovi doticaja s ukućanima, rodbinom, prijateljima, odnosno putem različitih oblika medija. Logično je da je među kategorijama bilo kolidiranja: ispitanik iz Slovačke nastavnik je i ima majku koja govori hrvatski, ispitanici iz Austrije, Slovenije i Francuske studenti su i obiteljski povezani s hrvatskim, nastavnica iz Poljske doticaj ostvaruje putem supruga kao izvornoga govornika hrvatskoga, znanstvenica iz Srbije u Hrvatskoj ima obitelj te radi i živi u multietničkoj i multikulturnoj sredini. Svega nekolicina ispitanika pohađa magistarski studij, no potrebno je naglasiti da je dvoje među njima živjelo u Hrvatskoj tijekom duljega vremenskog razdoblja. Ovo nam je anketno pitanje potvrdilo da je doista riječ o ispitanicima višestruko i permanentno povezanima ne samo s hrvatskim jezikom već i s okruženjem izvornih govornika te su kao takvi itekako mogli doći pod utjecaj eventualnih promjena i odstupanja koji u taj jezik snažno prodiru. Ovu smo tezu nastojali potvrditi i sljedećim trima anketnim pitanjima. Naime, kontakti s izvornim govornicima, odnosno *autohtonim kontekstom*, prije studija bili su nam važni zbog stjecanja što šire slike o ispitanicima, ali ono što je za predstavljeno istraživanje još važnije jesu kontakti tijekom i nakon studiranja. Ako nije riječ o obiteljskim vezama, kratkotrajni doticaji s izvornim okruženjem u fazi kada se strani jezik slabo poznaje ne mogu snažnije utjecati na *nijanse* kakvima indeklinabilnost pripada, ali mogu odrediti i ojačati buduće kontakte pojedin-

¹¹ Uvriježeno je da proseminare pohađaju polaznici najviše razine poznavanja jezika, a to su glavnom strani slavisti koji se hrvatskim jezikom i književnošću bave na stranim slavistikama. Lektorate obično pohađaju studenti kroatistike svih godina, polaznici koji se bave drugim znanstvenim područjem, ali žele naučiti ili poboljšati znanje hrvatskoga jezika te na najnižim stupnjevima ponekad i entuzijasti i zaljubljenici koji žele naučiti hrvatski jezik iz različitih (nerijetko obiteljskih) razloga.

ca s ciljanim jezikom. Na stranim se slavistikama prvi kontakt s hrvatskim jezikom obično ostvaruje putem lektora, uglavnom izvornoga govornika, no gramatička kompetencija razvija se i na zasebnim predavanjima iz jezika koja se, uz različite stručne i znanstvene materijale, temelje na relevantnim gramatikama (Katičić 1991; Težak, Babić 1992; Barić i sur. 1995; Raguž 1997; Silić, Pranjković 2005; Marković 2012) i pravopisima (Babić, Finka, Moguš 1996; Badurina, Marković, Mićanović 2007; Jozić i sur. 2014). Gotovo svi naši ispitanici, bilo da je riječ o onima koji su se s hrvatskim jezikom prvi put susreli na studiju (33,3 %), bilo da su se s njim susretali i prije putem različitih vrsta doticaja s izvornim govornicima (većinom se navode putovanja i boravci u Hrvatskoj), a naknadno unutar institucija, stvorili su temelj na kojem su potom gradili svoju komunikacijsku kompetenciju, tj. svoje organizacijsko i pragmatičko jezično znanje (v. Jelaska 2005; Bagarić, Mihaljević Djigunović 2007; Bagarić Medve 2012). U takav je temelj ugrađen hrvatski jezični standard sa svim svojim pravilima, a tek su zatim, različitim kanalima doticaja s izvornim okruženjem u kraćem ili duljem razdoblju, na njega utjecale govorne inačice jezika. Nastojanje da se što je moguće više specificira tip doticaja ispitanika s izvornim govornicima u duljem vremenskom periodu rezultiralo je sljedećim podacima: po 35,3 % ispitanika istaknulo je stipendijski boravak, odnosno obiteljske i prijateljske veze (uključujući dijasporu), dok je preostalih 29,4 % njih u svojim odgovorima ujedinilo obadva čimbenika. Iz ovako strukturiranih parametara razvidno je da su ispitani inojezični govornici duboko uronjeni u okruženje izvornih govornika, no njihova je baza – što nam pokazuje prvo pitanje o doticaju s hrvatskim jezikom – prije svega akademskoga karaktera.

Kako je riječ o odabranom uzorku prethodno opisanih ispitanika, ne čudi podatak da se 62 % ispitanika pri određivanju padeža oslanja ponajprije na jezični osjećaj, tek 5 % na gramatička pravila, a 33 % i na jedno i na drugo. Za jezičnim se priručnicima poseže pri rješavanju gramatičko-pravopisnih nedoumica (56,3 %) te očekivano u pismenom izražavanju (43,8 %), naročito ako je riječ o stilski zahtjevnijim formama poput znanstvenoga rada, prevođenja i sl. U istraživačkome dijelu rada pokušali smo istražiti je li hrvatski jezik inojezičnih govornika opterećen tzv. *izvornim odstupanjima*¹² kakva bilježimo kod govornika kojima je taj jezik materinski.

4.3. Analiza istraživačkoga dijela

Kako je istaknuto u uvodu, primjeri što čine sadržaj ovoga drugog segmenta, kojim je obuhvaćen aspekt konkretne jezične problematike, apstrahirani su iz korpusa raznovrsnih sintaktičkih odstupanja i nedosljednosti izvornih govornika hrvatskoga jezika prikazanoga u radu pod naslovom *Okamenjivanje: promjene u funkciji padeža u suvremenoj hrvatskom jeziku*¹³. Koncipirani su u skladu s najfrekventnijim odstupanjima što ih izvorni govornici čine prilikom sklanjanja brojevnih riječi i imenica.

¹² Pregled istraživanja odstupanja u inojezičnome hrvatskom kao i definiranje *izvornog odstupanja* ponudile su Milvia Gulešić-Machata i Sanda Lucija Udier u radu „Izvorna odstupanja u hrvatskom kao inojezičnom” (2008).

¹³ Rad je predstavljen na Šestome hrvatskom slavističkom kongresu održanome u Vinkovcima i Vukovaru 2014. godine.

Prva su tri pitanja zahtijevala samostalno upisivanje odgovora koji su podrazumijevali provođenje sklonidbe glavnih brojeva do *pet* (u svim se trima slučajevima ciljano tražilo navođenje oblika u genitivu jer je izostanak korištenja toga padeža u jezičnim konstrukcijama s glavnim brojevima do *pet* u hrvatskim pisanim tekstovima najzamjenjeniji). Rezultatima je utvrđena prilična ujednačenost u njihovu nesklanjanju: *sudar dvaju automobila* nije upisalo 42,9 % ispitanika, a odstupanje jednako onomu izvornih govornika učinilo je čak 88,9 % ispitanika zabilježivši *sudar dva automobila*; *praiizvedbe četiriju novih skladbi* ispravnim rješenjem smatra samo 38,1 % ispitanika, a unutar neispravnih odgovora (61,9 %) za oblik *četiri nove skladbe* koji nosi odstupajući predznak odlučilo se njih 61,5 %; *poznavanje dvaju svjetskih jezika* nije odgovorilo 66,7 % ispitanika, a navedena istovrsnost u odstupanjima ogleda se u 71,4 % odgovora koji prednost daju nominativnom obliku – *poznavanje dva svjetska jezika*. Ovdje vrijedi istaknuti kako je u svojim odgovorima na sva tri pitanja nekolicina ispitanika dokazala visoku razinu svijesti o hrvatskome jeziku navođenjem i ispravnih oblika i oblika koji predstavljaju odstupanja napominjući kako ovi potonji pripadaju razgovornomu stilu.

Sklanjanje broja *tri* pokazalo se lakšim zadatkom i rezultiralo je visokim postotkom ispravnih odgovora (76,2 % ispitanika zaokružilo je *zapadnom pročelju se prilazi trima stepenicama*). Odstupanje u smislu izraza *s tri stepenice* učinilo je tako tek 40 % onih koji su neispravno odgovorili (njih 23,8 %). Iduća dva pitanja, iako je prvo od njih uključivalo vlastito osmišljavanje i upisivanje odgovora (*nema previše razlike među njima dvoma*), a drugo zaokruživanje onoga točnog (*3D televizor u kompletu s dvojjim naočalama*), svojim se rezultatima nadovezuju na prethodno opisanu ujednačenost u navođenju odstupajućih sintaktičkih oblika. Unutar visokoga postotka neispravnoga odgovora (75 %) čak je 60 % ispitanika odlučilo tako upisati *među njih dvoje*, što je najčešća jezična konstrukcija sa zbirnim brojem *dvoje*¹⁴ i ostalim danim elementima koju u pisanim tekstovima upotrebljavaju izvorni govornici hrvatskoga, odnosno od 55 % ispitanika koji su odgovorili neispravno na sljedeće pitanje njih 63,60 % zaokružilo je odgovor *3D televizor u kompletu s dvoje naočala*, koji pripada kategoriji odstupanja.

Na temelju analize ove prve skupine primjera koji uključuju brojevnne riječi moguće je zaključiti da se odgovori ispitanika u slučaju neispravnih rješenja u prosječnim 60 % slučajeva podudaraju sa sintaktičkim varijantama izvornih govornika, koje smo uvjetno definirali kao jezično odstupanje. Sklanjanje glavnih brojeva do *pet*, zbirnih brojeva te brojevnih pridjeva i inojezičnim govornicima koji su, s obzirom na visoku razinu svoga znanja hrvatskoga, ovladali ne samo osnovnim sintaktičkim zakonitostima, predstavlja, dakle, podjednak problem kao i izvornim govornicima.

Preostalim pitanjima anketnoga lista nastojali smo provjeriti u koliko su mjeri ispitanici svjesni korištenja mogućnosti što ih različiti oblici sklonidbenih paradigma pružaju u pogledu imenica. Kako je posljednja dva desetljeća u hrvatskome jeziku zamijećena snažna tendencija izostavljanja navodnih znakova kada im je funkcija „zaštititi” nominativni oblik određene imenice, što najčešće nije popraćeno upotrebom drugog adekvatnog padeža, izravna posljedica čega je hiperprodukcija sintagmatskih konstrukcija u svakodnevnim novinskim tekstovima kao i naziva institucija, udruga i manifestacija koji gotovo više i ne

¹⁴ Termin *zbirdnoga broja* preuzet je od B. Tafre i upotrebljava se u značenju kako ga ona definira.

sadržavaju i jedan drugi padež osim nominativa, težište u prvim trima pitanjima druge skupine motivirano je upravo tom problematikom. Zaokruživanjem rečenice *slika je naslikana u tehničar ulje na platnu* kao odstupanjem u 66,7 % unutar neispravnih 42,9 % odgovora ostali smo, dakle, i samom visinom postotka na tragu početne ujednačenosti u neprovođenju deklinacije. Sljedeća su dva pitanja koncipirana tako da su ponuđena po dva točna odgovora (*grupa igara i modela / grupa „igre i modeli“ / sadrži dječje igračke koje su ručno rađene; Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca / „Ivan pl. Zajc“ / u Rijeci*), a u kategoriju *ispravnoga* svrstani su i oni koji su uključivali barem po jedno točno rješenje pa nas nije začudio njihov visok postotak (90,5 %, odnosno 95,2 %). U kontekstu potonjega pitanja, koje se referira na riječki HNK, ugodno ipak iznenađuje činjenica da samo dvoje ispitanika ispravnim smatra službeni naziv te kazališne institucije – *Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca Rijeka*, koji zapravo nosi predznak odstupanja od norme.

Naglašeno korištenje nominativnih oblika, tj. neprovođenje deklinacije, do izražaja vrlo često dolazi i prilikom navođenja apozitivnih sintagmi (v. Marković 2008) pa nam je cilj idućim dvama pitanjima bio ispitati znanje, odnosno jezični osjećaj, inojezičnih govornika u tome sintaktičkom segmentu kao i utvrditi postotak usklađenosti njihovih odgovora s odstupanjima izvornih govornika. Zabilježeno je vrlo malo ispravnih odgovora: samo je 20 % ispitanika zaokružilo *ostatci mlina vjetrenjače nalaze se na vrhu brijega Vršca iznad naselja Rogoznice* i 9 % *kurija Matovina nalazi se u selu Topolovcu*. Dok su u prvome od tih dvaju pitanja preostala rješenja u većem ili manjem omjeru sadržavala primjere odstupanja pa nije iznenadio njihov velik udio (dakle, 80 %), iz potonjeg je primjera sa samo jednom istaknutom apozitivnom sintagmom, iako je nudio tri varijante odgovora od kojih je svaki moguće svrstati u različitu kategoriju (*ispravnoga* te *odstupanja* i *pogreške* unutar *neispravnoga*), proizišao iznimno visok postotak odstupanja, 89,5 %, koji se reflektira u rečenici *kurija Matovina nalazi se u selu Topolovac*.

Posljednja potkategorija unutar ove druge skupine primjera, što demonstriraju principi nesklanjanja imenica, koja se svojim udjelom odstupanja nastavlja na sve njegove raznovrsne jezične pojavnosti istaknute u ovoj analizi, obuhvaćala je (ne)sklanjanje pokrata koje se ponašaju kao imenice muškoga roda. Rečenicu *vidljivi su pomaci u radu NSK* kao odstupajuću varijantu zaokružilo je tako 63,6 % ispitanika unutar 52,4 % neispravnih odgovora.

Anketni je list zaključen trima pitanjima koji su sadržavali odstupanja što im je moguće pridodati zajednički predznak adverbijalizacije imenica. Dok je u mnogim tekstovima internetskih portala na hrvatskome jeziku moguće zamijetiti odjeke toga procesa što se očituju primjerice u konstrukcijama *od podne, od ponoć, oko niz (detalja)*, inojezični govornici dokazali su visokim postotcima ispravnih odgovora da utjecaju tog oblika jezičnog okamenjivanja još nisu podlegli: čak 61,9 % njih upotrijebilo bi izraz *od podneva (od podne)* zaokružilo je 38,1 %, primjer *trudimo se oko niza detalja* ispravnim smatra njih 81 % (za izraz *oko niz* odlučilo se 19 % anketiranih), a jedinstven rezultat u smislu stopostotne ispravnosti odgovora proizvelo je zaokruživanje rečenice *sutra od ponoći pa do petka ujutro na Poljani nema parkinga*.

Na temelju cjelovite razrade podataka prikupljenih anketom moguće je zaključiti da inojezični govornici hrvatskoga jezika, u slučaju netočno odabranih/sročeni rješenja, u udjelu koji u prosjeku iznosi otprilike 60 %, čine odstupanja slična onima izvornih go-

vornika. Takvi se otkloni od norme manifestiraju ponajviše u segmentu zadržavanja nominativnih oblika, odnosno nedekliniranja različitih promjenjivih brojevnih riječi kao i imenica u kontekstu apozitivnih sintagma i pokrata.

5. Zaključak

Analizom odgovora neizvornih govornika hrvatskoga najviše razine jezičnoga znanja (C1 i C2 stupanj prema ZEROJ-u) na anketna pitanja, čiji se odabir temeljio na kriteriju uključivanja sintaktičkih odstupanja izvornih govornika od postavki i pravila hrvatskoga standardnog jezika, ponajprije onih vezanih uz nekorištenje mogućnosti deklinacije brojeva i imenica kao promjenjivih vrsta riječi, utvrđeno je da inojezični govornici u vrlo visokom postotku (koji u prosjeku iznosi 60-ak posto) odabiru rješenja istovrsna onima izvornih govornika. Ispitanici su tako ponajviše bili skloni principima nesklanjanja promjenjivih brojevnih riječi (glavnih brojeva *dva, tri i četiri*, zbirnih brojeva i brojevnih pridjeva) te, u kontekstu imenica, pridavanju indeklinabilnih svojstava segmentima apozitivnih sintagmi (udio ispitaničkih odstupanja identičnih onima što ih čine izvorni govornici hrvatskoga iznosi više od 80 posto) i pokratama koje se ponašaju kao imenice muškoga roda. Na osnovi ovakvih rezultata nameće se zaključak koji sugerira nužnost provođenja daljnjih istraživanja iz perspektive samih uzroka pojave tipiziranih otklona od gramatičkih pravila iz segmenta sintakse padeža, kako kod izvornih tako i inojezičnih govornika hrvatskoga jezika. Ako se dokaže da se ne radi o snažnoj progresivnoj tendenciji autoregulacije jezika, bitno je na temelju detaljne raščlambe uzroka ovakvih jezičnih pojava ustaviti mehanizme utjecanja na slabljenje sličnih jezičnih odstupanja od standardnojezične norme s ciljem očuvanja strukture padežnoga sustava kao bitne identifikacijske odrednice hrvatskoga jezika.

Literatura

- Alerić, Marko (2006) „Imanentna gramatika u ovladavanju standardnojezičnom morfološkom logikom”, *Labor*, 1/2, str. 190–206.
- Babić, Stjepan, Finka, Božidar, Moguš, Milan (1996) *Hrvatski pravopis*, 4. izd. Školska knjiga, Zagreb.
- Badurina, Lada, Marković, Ivan, Mićanović, Krešimir (2007) *Hrvatski pravopis*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Bagarić Medve, Vesna (2012) *Komunikacijska kompetencija – uvod u teorijske, empirijske i primijenjene aspekte komunikacijske kompetencije u stranome jeziku*, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek.
- Barić, Eugenija, Hudeček, Lana, Koharović, Nebojša, Lončarić, Mijo, Lukenda, Marko, Mamić, Mile, Mihaljević, Milica, Šarić, Ljiljana, Švačko, Vanja, Vukojević, Luka, Zečević, Vesna, Žagar, Mateo (1999) *Hrvatski jezični savjetnik*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje: Pergamena: Školske novine, Zagreb.
- Barić, Eugenija, Lončarić, Mijo, Malić, Dragica, Pavešić, Slavko, Peti, Mirko, Zečević, Vesna, Znika, Marija (1995) *Hrvatska gramatika*, Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta: Školska knjiga, Zagreb.

- Brabec, Ivan, Hraste, Mate, Živković, Sreten (1954) *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 2. izd., Školska knjiga, Zagreb.
- Gulešić Machata, Milvia, Udier, Sanda Lucija (2008) „Izvorna odstupanja u hrvatskom kao inojezičnom”, *Lahor* 1/5, str. 19–33.
- Hamm, Josip (1956) „Promjena brojeva 2, 3, 4”, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 3/5, str. 9–14.
- Jelaska, Zrinka i sur. (2005) *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Jozić, Željko, Blagus Bartolec, Goranka, Hudeček, Lana, Lewis, Kristian, Mihaljević, Milica, Ramadanović, Ermina, Birtić, Matea, Budja, Jurica, Kovačević, Barbara, Matas Ivanković, Ivana, Milković, Alen, Miloš, Irena, Stojanov, Tomislav, Štrkalj Despot, Kristina (2014) *Hrvatski pravopis*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (1991) *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: Globus nakladni zavod, Zagreb.
- Macan, Željka, Kolaković, Zrinka (2008) „Prijenosna odstupanja govornika njemačkoga u ovladavanju hrvatskim jezikom”, *Lahor*, 1/5, str. 34–53.
- Marković, Ivan (2008) „Hrvatska apozitivna sintagma i sintaksa imena”, *Folia onomastica croatica* 17, str. 119–137.
- Marković, Ivan (2012) *Uvod u jezičnu morfologiju*, Disput, Zagreb.
- Matešić, Mihaela (2013) „Kako doista govori izvorni govornik hrvatskoga jezika?”, u: *Prvi, drugi, ini jezik: hrvatsko-makedonske usporedbe*, ur. Lidija Cvikić, Zagreb, str. 22–32.
- Medved Krajnović, Marta (2010) *Od jednojezičnosti do višejezičnosti: Uvod u istraživanje procesa ovladavanja inim jezikom*, Leykam International d.o.o., Zagreb.
- Mihaljević Djigunović, Jelena, Opačić, Nives, Kraš, Tihana (2005) „Čega se više bojimo, materinskoga ili stranog jezika”, u: *Jezik u društvenoj interakciji. Zbornik radova sa savjetovanja održanog 16. i 17. svibnja u Opatiji*, ur. Stolac, Diana, Ivantić, Nada, Pritchard, Boris, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Rijeka, str. 303–218.
- Milas, Goran (2005) *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Raguž, Dragutin (1997) *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb.
- Rogić, Pavle (1954) „Deklinacija brojeva dva, oba (obadva), tri, četiri”, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 3/5, str. 138–141.
- Silić, Josip, Pranjković, Ivo (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Tafra, Branka (1989) „Što su brojevi? (gramarički i leksikografski problem)”, *Rasprave Zavoda za jezik*, 15, str. 219–237.
- Tafra, Branka (2005) *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb

- Težak, Stjepko, Babić, Stjepan (1992) *Gramatika hrvatskoga jezika: priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Vidović Bolt, Ivana, Kodrić, Ana (2013) „Važnost kontrastivnog pristupa u poučavanju stranoga jezika – primjer ovladavanja hrvatskim za poljske govornike”, u: *Poznańskie studia slawistyczne*, ur. Pieniążek-Marković, Krystyna, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, 5, str. 307–320.
- Vijeće Europe (2005) *Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje i vrednovanje*, Školska knjiga, Zagreb.

SUMMARY

Ana Kodrić Gagro – Ana Vraneša

CASE FREEZING AS A DEVIATION FROM THE NORM BY PROFICIENT USERS OF CROATIAN AS A SECOND LANGUAGE

This paper aims at determining typical syntactic native errors by non-native advanced Croatian speakers based on the analysis of their percentage and frequency. The results of the interlanguage segment analysis contribute to structuring of a wider context of diverse deviations from the norm by native speakers noted in contemporary texts written in Standard Croatian.

Key words: adverbialisation, appositive syntagm, number words, non-native Croatian speakers, non-native Croatian, native errors, interlanguage, nominative case, freezing, case syntax

IMENSKO KAZALO

A

Abramac, Gabriela (Gabi) – 333, 342, 343
 Adamson, Sylvia – 251, 263
 Addison, Joseph – 62
 Aelianus, Claudius – 142
 Agamben, Giorgio – 29
 Aikhenvald Yurievna, Alexandra – 264
 Aitzemüller, Rudolf – 312
 Ajdačić, Dejan – 167, 176
 Aladrović Slovaček, Katarina – 449, 450, 461, 462, 463
 Alerić, Marko – 465, 475
 Ammon, Ulrich – 388, 396, 397
 Amparo, Alcina – 446
 Anderson, Benedict – 334, 340, 342
 Andrić, Ivo – 196, 198, 199, 200, 201
 Andrzej Drob, Janusz – 125
 Anić, Vladimir – 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 310, 311
 Antonić, Ivana – 232, 246, 264
 Antonijević, Damjan – 98, 105
 Aralica, Ivan – 101
 Aristofan – 142
 Arsenijević, Nada – 245
 Arsovski, Željka – 312
 Assmann, Jan – 216, 211, 219
 Attara, Farida al-Din – 143
 Atwood, Margaret – 25, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 36, 37
 Augustin – 40
 Austin, John – 374

B

Bąba, Stanisław – 303, 311
 Babič, Vanda – 400, 410
 Babić, Ljubo – 111
 Babić, Stjepan – 224, 233, 274, 275, 288, 290, 451, 452, 461, 462, 472, 475, 477
 Babić, Zrinka, v. i Jelaska, Zrinka – 461

Bacalja, Robert – 422
 Bachem, Rolf – 273, 277
 Bachi, Roberto – 339, 342
 Bacigalupi, Paolo – 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37
 Badalić, Josip – 283
 Badurina, Lada – 14, 267, 268, 269, 277, 278, 279, 350, 354, 356, 472, 475
 Bagarić Medve, Vesna – 472, 475
 Bagić, Krešimir – 267, 268, 269, 270, 276, 278
 Bajuk, Lidija – 138
 Bal, Mieke – 44, 47
 Balič-Nižić, Nedjeljka – 196, 202
 Bandilovska-Ralповska, Elizabeta – 345, 358
 Bandulavić, Ivan – 410
 Banduri, Anselmo – 62
 Barac, Antun – 283
 Barac-Grum, Vida – 404, 410
 Baradlay, Richard – 91
 Baričević, Valentina – 461
 Barić, Eugenija – 227, 232, 422, 452, 461, 472, 475
 Barišić, Sanja – 140, 141, 146
 Barković, Josip – 376
 Barković, Josip – 376, 384
 Barthes, Roland – 43, 60, 72, 83
 Bartolić, Zvonimir – 426, 427, 429, 431, 435
 Basariček, Stjepan – 120
 Bašić, Sonja – 95
 Bates, Elisabeth – 453, 462
 Batini, Klementina – 137
 Batinić, Ana – 161, 170, 172, 176, 177
 Batušić, Nikola – 202
 Beaugrande, Robert de – 446
 Beccaria, Gian Luigi – 187, 188, 193
 Bednarczuk, Leszek – 374, 384
 Begović, Milan – 116, 122, 200

- Beguš, Ana – 442, 443, 447
 Bein, Alex – 337
 Belaj, Branimir – 227, 228, 229, 230, 231, 232, 245
 Belić, Aleksandar – 224, 232
 Belostenec, Ivan – 141, 145, 429
 Benaven, Jean Michel – 65
 Benčić, Živa – 18, 22
 Benešić, Julije – 283
 Ben-Amos, Dan – 153
 Benson, Malcolm J. – 395, 396
 Ben-Yehuda, Eliezer – 338, 339, 342
 Berlioz, Jacques – 142, 145
 Bernštejn, Samuil Borisovič – 284
 Besnard, Philippe – 273, 278
 Bickes, Gerhard – 249, 264
 Binaghi, Federico – 186, 193
 Birnbaum, Solomon – 341, 342
 Birtić, Matea – 476
 Blackwell, Aleka Akoyunoglou – 453, 460, 462
 Blagus Bartolec, Goranka – 476
 Blažek, Vaclav – 282, 284, 291
 Blažina Mironova, Irina – 312
 Bogišić, Rafo – 127, 134
 Bogović, Mile – 400, 410
 Bohm, David – 268, 278
 Bolinger, Dwight – 251, 264
 Bonifačić-Rožin, Nikola – 151, 159
 Bopp, Franz – 282
 Boranić, Dragutin – 282, 349, 354, 356
 Borges, Jorge Luis – 54, 55
 Borowiec, Aleksandra – 125, 135
 Borsetto, Luciana – 186, 193
 Boryš, Wiesław – 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 311
 Bošković-Stulli, Maja – 153, 155, 157, 159
 Bourdieu, Pierre – 396
 Bourek, Zlatko – 153, 155
 Boyer, Robert H. – 161, 176
 Brabec, Ivan – 476
 Bralczyk, Jerzy – 372, 374, 384
 Bratanić, Marija – 452, 462
 Bratulić, Josip – 127, 130, 134, 135, 429, 435
 Brehm, Alfred – 141, 146, 168, 172, 174, 176
 Brent, Richie J. R. – 444, 446
 Brešić, Vinko – 41, 47, 197, 198, 202
 Bretherton, Inge – 453, 462
 Brezovec, Aleksandra – 445, 446
 Brezovec, Tomi – 446
 Brinker, Klaus – 278
 Brlić, Ivan – 422
 Broz, Ivan – 345, 349, 350, 354, 355, 356, 358
 Brozović, Dalibor – 284, 285, 286, 288, 290, 346, 356, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 369, 403, 410, 429, 435
 Bruns, Miriam – 388, 397
 Brunšmid, Josip – 64, 68
 Bruss, Elizabeth – 42
 Budagov, Ruben Aleksandrovič – 290
 Budin, Gerhard – 447
 Budja, Jurica – 476
 Bukovac, Slađana – 51
 Bulat, Petar – 140, 141, 146
 Bulgakov, Mihail – 56
 Bunić Vučić, Ivan – 127, 128, 129, 135
 Buonarroti, Michelangelo – 75
 Buzássyová, Klára – 311
- C**
 Cabre, Maria Teresa – 438
 Calabrese, Filomena – 145, 146
 Cambi, Nenad – 176, 177
 Cantalamessa, Raniero – 126
 Capra, Fritjof – 145, 146
 Carmody, Francis James – 146
 Cavarero, Adriana – 44, 45, 47
 Celestin, Fran – 283
 Cergoly Serini, Carlo Luigi – 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194
 Cesarić, Dobriša – 74
 Chen, Yih-Lan Elen – 389, 396
 Chevalier, Jean – 58, 60, 168, 169, 170, 171, 176

- Chomsky, Noam – 338
 Chrobak, Katarzyna – 68
 Clute, John – 162, 163, 176
 Clyne, Michael G. – 396
 Cohen, Jeffrey Jerome – 26, 28, 36, 26, 36
 Colina, María Auróra Florez de la – 437
 Cooper, Robert L. – 338
 Corbett, Greville – 250, 264
 Coupland, Nikolas – 397
 Crashaw, Richard – 128
 Crijević, Scerfin Marija – 65
 Crnković, Milan – 161, 172, 176, 177
 Crnković, Zlatko – 88, 94
 Crnjanski, Miloš – 104
 Czartoryski, Adam Jerzy – 347
 Culler, Jonathan – 43, 47
 Cvetković Sever, Vladimir – 36
 Cvikić, Lidija – 449, 450, 453, 460, 462, 463
 Cvjetković, Krešimir – 120, 121
 Czartoryski, Adam Jerzy – 347
 Czerwiński, Maciej – 371, 372, 373, 382, 384
- Č**
 Čajkovski, Pjotr Iljič – 304
 Čarija, Jelena – 52
 Čečuk, Milan – 158, 159
 Čerina, Vladimir – 196, 198, 200
 Česmički, Ivan – 41
 Čivre, Žana – 446
 Čubelić, Tvrtko – 157, 159
- Č**
 Čaće, Titko – 103
 Čirić, Saša – 206, 219
 Čirković, Davor – 141, 146
 Čuka, Aleksander – 347, 356
 Čužić, Tomislav – 346, 356
- D**
 D'Orazio, Donatello – 186, 187, 193
 Dabčević-Kučar, Savka – 381
 Dabo-Denegri, Ljuba – 328, 329, 330
 Dalewska-Greń, Hanna – 290
 Dali, Salvador – 89, 94
 Damiani, Roberto – 189, 193
 Damjanović, Stjepan – 290, 315, 316, 317, 318, 320, 400, 410
 Daničić, Đuro – 66
 Daremberg, Charles – 146
 Dascal, Marcelo – 271, 274, 275, 278
 Davidse, Kristin – 264
 Dedić, Arsen – 153, 155
 Deković, Darko – 400, 410
 Della Bella, Ardelio – 407
 Denegri, Ješa – 99, 101, 102, 105
 Derossi, Julije – 422
 Deroy, Louis – 324, 330
 Derrida, Jacques – 374
 Detoni, Xenia – 94
 Detrez, Raymond – 348, 356
 Dick, Philip Kindred – 25, 28, 29, 30, 36, 37
 Diklić, Zvonimir – 161, 172, 176, 177
 Dikro, Osvald – 224, 232
 Dinzlacher, Peter – 129, 135
 Diversis, Philippus de – 65
 Dixon, Robert Malcolm Ward – 249, 264
 Dobrovský, Josef – 282, 284, 286, 347, 348
 Dokulil, Miloš – 365, 367
 Dolcetti, Carlo de – 187, 193
 Dolenc, Irislav – 69
 Dolenc, Zdravko – 299, 308, 311
 Dolz, Michele – 126
 Donadini, Ulderiko – 109, 197, 203
 Dorotjaková, Viktória – 311
 Downing, Angela – 250, 264
 Dragičević, Dragica – 327, 330
 Drakulić, Slavenka – 372, 385
 Dreka, Mirko – 187
 Dressler, Wolfgang – 14, 22
 Dreyfus, Alfred – 337
 Drkić, Munir – 278
 Drljača Margić, Branka – 387, 398
 Drob, Janusz Andrzej – 134
 Držić, Marin – 57, 66

Dubisz, Stanislaw – 311
 Ducrot, Oswald – 232
 Dunsany, Lord – 162
 Đurić, Dejan – 205, 220
 Dürriegl, Marija-Ana – 143, 146
 Duvnjak Radić, Žaklina – 43, 44, 45, 46, 48

Đ

Đerd, Zdenka – 149, 151, 157, 159, 160
 Đorić, Dejan – 102, 105
 Đurđević, Ignjat – 129, 130, 134
 Đurić, Miodrag Dado – 98, 103

E

Eakin, Paul John – 45, 47, 48
 Eastwood, Clint – 72
 Eckhel, Joseph Hilarius – 61, 62, 70
 Eddison, Eric Rucker – 162
 Egger, Armin L. – 64
 Eisenberg, Peter – 388, 396
 Eliezer, Izrael ben – 336
 Elijan Klaudije – 141, 142
 Engel, Johann Christian von – 65
 Erjavec, Tomaž – 440, 446
 Erll, Astrid – 207, 211, 212, 215, 217, 219
 Ertl, Václav – 364, 367
 Esterházy, Péter – 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95
 Esthajnal, Péter – 91
 Evans, Oliver – 145, 146

F

Fader, Ayala – 336, 342
 Faggini, Giorgio – 186, 193
 Fališevac, Dunja – 127, 129, 130, 134, 135
 Fancev, Franjo – 127, 144, 283
 Fančović, Marko – 36
 Farkaš Brekalo, Loretana – 410
 Fellman, Jack – 334, 338, 339, 342
 Fernández, Trinidad – 437, 438, 446
 Fialová Karpenková, Zuzana – 299, 312
 Filipović, Rudolf – 327, 330
 Filipović, Ružica – 109, 114

Finka, Božidar – 472, 475
 Fishman, Joshua – 338
 Fitter, Richard – 146
 Flaker, Aleksandar – 22, 103, 105, 112, 290, 374, 385
 Fleishman, Avram – 42
 Fölkel, Ferruccio – 188
 Frančić, Andela – 425, 436
 Frangeš, Ivo – 122, 195, 197, 203
 Frankopan Zrinski, Ana Katarina – 425, 426, 427, 428, 429, 436
 Frankopan, Fran Krsto – 429
 Franolić, Branko – 328, 330
 Fućak, Jerko – 400, 403, 410

G

Gabarić, Vilko – 196, 198, 200, 201
 Gabrić-Bagarić, Darija – 145, 146, 401, 405, 407, 408, 410, 411
 Gaj, Ljudevit – 348
 Galenić, Senka – 278
 Galović, Fran – 196, 197, 199, 200
 Garašanin, Ilija – 347
 Gardiner, Alan Henderson – 146
 Gardner, Robert C. – 395, 397
 Garrett, Peter – 395, 397
 Gasić, Nada – 88, 94
 Gecan, Vilko – 112
 Geitler, Leopold (Lavoslav) – 282, 283
 Genette, Gérard – 39, 42, 48, 49
 Gerić, Vladimir – 94
 Gheerbrant – 58, 60, 168, 169, 170, 171, 176
 Ghesquière, Lobke – 250, 251, 264
 Giacometti, Kristina – 161, 177
 Gibbs, Raymond W. – 73, 83
 Gibson, William – 35
 Giotti, Virgilio – 187, 188
 Givón, Thomas – 249, 264
 Gjalski, Ksaver Šandor – 46
 Glavurtić, Miro – 102, 103
 Glinert, Lewis – 342, 343
 Głowiński, Michał – 374, 375, 377, 385
 Gluhak, Alemko – 137, 308, 311

Gnutzmann, Claus – 388, 396, 397
 Goeldner, Charles R. – 444, 446
 Gogolj, Nikolaj Vasiljevič – 288
 Goldsmith, Emanuel – 340, 341, 342
 Gorškov, Aleksandar Ivanovič – 288, 290
 Gotti, Maurizio – 439, 446
 Gougaud, Henri – 143, 146
 Gračan, Giga – 95
 Graddol, David – 388, 397
 Grakalić Plenković, Sanja – 195, 200, 203, 204
 Grakalić, Marijan M. – 427, 436
 Grant, John – 162, 163, 176
 Grčević, Mario – 282, 290
 Grčević, Martina – 290, 312
 Grčić, Marko – 127, 135
 Grđinić, Nikola – 97, 105
 Green, Benjamin Richard – 62, 68
 Greenbaum, Sidney – 264
 Greenberg, Robert – 284, 290
 Grekow, N. I. – 307, 311
 Grgurić, Diana – 115, 116, 121, 122
 Grierson, Philip – 63, 68
 Grlović, Milan – 196, 197
 Gromača, Tatjana – 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60
 Gröschel, Vökl – 275
 Grubišić, Vinko – 176
 Guagnini, Elvio – 186, 187, 189, 193
 Guilbert, Louis – 324, 330
 Guin, Ursula Le – 33, 162
 Gulešić-Machata, Milvia – 472, 476
 Gundulić, Ivan – 128
 Gura, Aleksandar – 139, 140, 141, 146
 Gusdorf, Georges – 41, 48

H

Habovštiak, Anton – 312
 Habunek, Vlado – 116
 Halbwachs, Maurice – 217
 Halilović, Senahid – 241, 245, 264
 Hameršak, Marijana – 120, 121, 161, 172, 176, 177

Hamm, Josip – 283, 465, 476
 Händel, Georg Friedrich – 55
 Hanka, Václav – 414
 Hansen Löve, Aage A. – 75, 83
 Hanusiewicz, Mirosław – 125, 128, 134, 135
 Hartl, Franjo – 95
 Hašek, Jaroslav – 88, 90, 94
 Hauptova, Zoe – 147
 Häusler, Karlo – 196, 201
 Havel, Václav – 374, 375, 385
 Havránek, Bohuslav – 284, 286, 288, 290, 291, 300, 303, 304, 311, 363, 364, 365, 366, 367
 Hečimović, Branko – 157, 159
 Hedrick, Charles W. – 63, 64, 68
 Heinzl, Hermann – 146
 Heinz-Mode, Albert – 166
 Hekman, Jelena – 435
 Hellinger, Marlis – 388, 396, 397
 Hemingway, Ernest – 55
 Hercigonja, Eduard – 145, 146, 283, 400, 411
 Hermon, Nikola – 402, 411
 Herzl, Theodor – 337
 Hess, Moses – 337
 Hinten, Marvin – 167, 169, 170, 176
 Hirc, Dragutin – 139, 140, 141, 146
 Hirtz, Mirosław – 140, 146
 Hitler, Adolf – 376, 377
 Holjevac, Sanja – 399, 400, 403, 405, 406, 407, 408, 411, 412
 Horák, Gejza – 311
 Horálek, Karel – 284, 290
 Horapolon – 141
 Horvat, Anastazija, v. i Vlastelić, Anastazija – 422
 Horvat, Joža – 374, 376, 385
 Houwer, Annick de – 397
 Hranjec, Stjepan – 115, 118, 119, 121, 161, 172, 176, 177
 Hraste, Mate – 465, 476
 Hrustić, Meliha – 249, 264
 Hudeček, Lana – 436, 475, 476

Hunter, Anthony – 273, 278
 Hutcheon, Linda – 88, 89, 92, 93, 94
 Huxley, Aldous – 25, 27, 28, 36, 37

I

Idrizović, Muris – 120, 121
 Ignjatović, Srba – 79, 83
 Ilić-Dreven, Josip – 428, 436
 Iser, Wolfgang – 43, 48
 Ising, Erika – 368
 Israel, Bartal – 335, 342
 Ivančan, Ljudevit – 426, 427, 436
 Ivanetić, Nada – 278, 476
 Ivanošić, Antun – 131, 132, 133, 135
 Ivanjicki, Olja – 102
 Iveković, Oton – 111
 Ivić, Milka – 232, 236, 242, 245, 246, 264
 Ivon, Katarina – 422
 Ivšić, Stjepan – 283

J

Jabłonowski, Jan Stanisław – 128
 Jackendoff, Ray – 232
 Jackson, Michael – 72
 Jagić, Vatroslav – 63, 128, 282, 284, 290
 Jahić, Dževad – 241, 245
 Jakobson, Roman – 22, 15, 32, 36
 Janda, Laura A. – 236, 245
 Jedlička, Alois – 365, 366, 368
 Jelaska, Zrinka – 450, 460, 462, 468, 469, 472, 476
 Jelčić, Dubravko – 203
 Jembrih, Zvezdana – 137
 Jergović, Miljenko – 373
 Jespersen, Otto – 326, 330
 Jireček, Konstantin Josef – 65
 Johnson, Mark – 277, 278
 Jókai, Mór – 91, 94
 Jonke, Ljudevit – 283, 361, 363, 364, 368
 Jovanović, Bogoljub (Boba) – 99
 Jovanović, Miloš – 60, 63, 68
 Jowett, Garth – 271, 278
 Joyce, James – 192
 Jozić, Željko – 476

Jukić, Sanja – 72, 78, 83
 Jukić, Tatjana – 52
 Jurčenko, Aleksandar – 144, 146
 Jurić Zagorka, Marija – 40, 45, 46, 47
 Jurić, Slaven – 114, 195, 203
 Jurkowski, Henryk – 152, 159
 Juvan, Marko – 22
 Juvančić, Joško – 153

K

Kachru, Braj Braj – 387, 397
 Kačala, Ján – 300, 308, 311
 Kačić Miočič, Andrija – 418
 Kafka, Franz – 58, 59, 88, 94
 Kamran, Pashayi Fakhri – 143, 146
 Kandinski, Vasilij – 109, 110, 111, 113, 114
 Kanižlić, Antun – 129, 130, 131, 132, 133, 135
 Kapetanović, Amir – 403, 406, 411
 Karadžić Stefanović, Vuk – 286
 Kašić, Bartol – 41, 407
 Katančić, Matija Petar – 61, 62, 70, 131, 133, 135
 Katičić, Radoslav – 282, 283, 284, 285, 291, 361, 362, 363, 364, 366, 368, 369, 472, 476
 Katnić-Bakaršić, Marina – 120, 121, 268, 269, 270, 278
 Katz, Jacob – 339, 342
 Kazali, Pasko Antun – 41
 Kaznačić, Ivan Antun – 128
 Keimer, Ludwig – 138, 139, 140, 141, 142, 146
 Kekez, Josip – 157, 159
 Keršovani, Otokar – 373
 Kertész, Imre – 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95
 Kita, Małgorzata – 311
 Klemensiewicz, Zenon – 288, 291
 Klikovac, Duška – 242, 245
 Knapp, Annelie – 388, 397
 Kodrić Gagro, Ana – 465, 466, 477
 Koharović, Nebojša – 475

Kokez, Jure – 139
 Kolaković, Zrinka – 450, 462, 466, 476
 Kolanović, Maša – 51, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 82, 83, 84
 Kolar, Billege – 450, 461
 Kolumbić, Nikica – 127, 135
 Kombol, Mihovil – 283
 Komorowska, Ewa – 293, 313
 Koncewicz-Dziduch, Edyta – 306, 312
 Kondali, Ksenija – 27, 36
 Konecnog, Feliks – 347
 Koneski, Blaže – 345, 346, 348, 349, 350, 354, 355, 356, 358
 Konstantinović-Čulinović, Vesna – 171, 176
 Konjović, Milan – 101
 Kopečný, František – 284
 Kopeć, Józef – 127, 135
 Kopitar, Jernej – 282, 286, 348
 Kordić, Snježana – 103, 105, 275, 276, 277
 Korolkova, Polina – 118, 119
 Kos-Lajtmán, Andrijana – 115, 116, 121
 Kosor, Josip – 200
 Kostrenčić, Ivan – 427
 Kovač, Emilija – 51, 60
 Kovač, Mirko – 376
 Kovačec, August – 232
 Kovačević, Miloš – 241, 245, 268, 269, 275, 278
 Kovačević, Barbara – 476
 Kovačević, Marina – 278
 Kovačević, Melita – 461
 Kraklow, Deborah – 389, 396
 Kralj, Jelena – 146
 Kraljević, Miroslav – 112, 113
 Kramarić, Zlatko – 47, 48
 Kranjčević, Silvije Strahimir – 46
 Krasnov, Gjuro – 62, 64, 68
 Kraš, Tihana – 466, 476
 Kravar, Zoran – 162, 173, 176, 202, 203
 Krčelić, Baltazar Adam – 41
 Krebelj, Gordana – 155
 Kristeva, Julija – 22, 72, 83

Krizmanić, Anka – 111
 Krleža, Miroslav – 206, 208, 381
 Krmptić, Martin Davorin – 414
 Kroflin, Livija – 116, 121
 Kršnjavi, Izidor – 113
 Kryžan-Stanojević, Barbara – 233
 Kuchar, Renata – 311
 Kukuljević Sakcinski, Ivan – 347
 Kundera, Miloš – 55
 Kunstmann, John G. – 138, 139, 141, 143, 147
 Kuric, Andrija – 311
 Kursar, Maria – 311
 Kušar, Marcel – 345, 349, 350, 351, 352, 353, 356, 357, 358
 Kutscher, Eduard Yechezkel – 335, 341, 342
 Kuvač, Jelena – 450, 453, 462
 Kuzar, Ron – 335, 338, 342
 Kuzmić, Boris – 405, 411

L

Lakoff, George – 277, 278
 Lambert, Wallace E. – 395, 397
 Landis, Joseph C. – 341
 Lang, Milan – 139, 147
 Langacker, Ronald W. – 228, 232, 245, 250, 264
 Laqueur, Walter – 334, 337, 342
 Lastrić, Filip – 130
 Laszowski, Emilij – 427
 Lazarević Di Giacomo, Persida – 61, 63, 68, 70
 Le Guin, Ursula – 33
 Leech, Geoffrey – 264
 Leitzmann, Johann Jakob – 65
 Lejeune, Philippe – 39, 40, 42, 43, 48, 49, 197, 203
 Lemac, Tin – 13, 17, 19, 22, 23
 Levnat-Peričić, Miranda – 25, 26, 30, 36, 37
 Lewis, Clive Staples – 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177

- Lewis, Kristian – 476
 Liberek, Jarosław – 303, 311
 Lindstedt, Jouko – 348, 357
 Linetsky, Jitskhok-Joel – 340
 Lisac, Josip – 403, 405, 411
 Locke, Philip – 250, 264
 Lodge, David – 92, 95
 Logar Berginc, Nataša – 442, 446
 Lomonosov, Mihail Vasiljevič – 288
 Lončarić, Mijo – 232, 475
 Lovrenčić, Sanja – 164, 165
 Lozica, Ivan – 151, 152, 159
 Lozić Knezović, Katarina – 319, 320
 Lubarda, Petar – 98
 Lubomirski, Stanisław Herakliusz – 128
 Lukenda, Marko – 475
 Lukežić, Irvin – 404, 405, 406, 407, 411, 426, 436
 Lukežić, Iva – 411
 Lukić, Sveta – 104, 105
 Lyons, John – 250, 264
- Lj**
 Ljubičić, Maslina – 326, 328, 330
 Ljubić, Šime – 61, 63, 64, 65, 68, 69, 70
- M**
 Macan, Trpimir – 373
 Macan, Željka – 466, 476
 Machiedo, Mladen – 192, 193
 Maciuszko, Janusz – 125, 135
 Madaí, David Samuel – 65
 Magris, Claudio – 185, 188, 193
 Makušev, Vikentij Vasiljevič – 65
 Małecki, Mieczysław – 403, 411
 Maleš, Branko – 17, 18, 19, 22
 Malić, Dragica – 232, 316, 317, 318, 319, 320, 411, 475
 Malić, Zdravko – 283
 Mamić, Mile – 475
 Man, Paul de – 42, 43, 47, 48, 202
 Mandel, George – 335, 338, 339, 342
 Máraia, Sándor – 89
 Maras, Marko – 36
 Maretić, Tomo – 283, 348
 Marjanić, Suzana – 176, 177
 Marković, Ivan – 225, 232, 249, 264, 452, 462, 472, 474, 475, 476
 Marley, Bob – 74, 75
 Marta, Guido – 186, 193
 Martin, George Raymond Richard – 162
 Masaryk, Tomáš – 46
 Maskareli, Mario – 99
 Matas Ivanković, Ivana – 476
 Matasović, Ranko – 233
 Matešić, Josip – 299, 305, 307, 311
 Matešić, Mihaela – 465, 476
 Mathesius, Vilém – 364, 368
 Matić, Branko – 68, 69
 Matoš, Antun Gustav – 110, 112, 197, 198, 201, 269, 270
 Matuszewicz, Marcin – 125, 132
 Mauro, Tullio de – 232
 Maurois, Andre – 59, 60
 Mazzini, Giuseppe – 337
 McCloud, Scott – 78, 83
 McConnell, Grant – 388, 396
 McHale, Brian – 89, 93, 95
 McHugh, Susan – 162, 176
 McNamara, Kevin – 29, 36
 Medd, Charles S. – 65, 66, 68
 Medved Krajnović, Marta – 469, 476
 Meić, Perina – 195, 202, 203
 Menac, Antica – 283, 329, 311, 312, 330
 Mendelssohn, Moses – 334
 Meštrović, Ivan – 111, 112
 Michels, Stefan – 388, 389, 397
 Mićanović, Krešimir – 472, 475
 Mieses, Matisyohu – 341
 Mihaljević Djigunović, Jelena – 466, 472, 476
 Mihaljević, Milan – 316, 317, 320
 Mihaljević, Milica – 475, 476
 Mihanović-Salopek, Hrvojka – 115, 117, 119, 121
 Miklošić, Franc – 137, 147, 282

- Mikolić, Vesna – 437, 439, 440, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448
 Milanja, Cvjetko – 19, 21, 22, 48, 114, 195, 203
 Milas, Goran – 397, 466, 476
 Milburne, Colin Nazhone – 28, 36
 Milčetić, Ivan – 144, 316, 320
 Milevoj, Marijan – 409, 411
 Miličević, Nikola – 19, 22
 Milković, Alen – 476
 Milković, Zvonko – 196, 198, 199, 200
 Milosavljević, Predrag – 98, 101
 Miloš, Irena – 476
 Mimica, Božo – 64, 69
 Minore, Renato – 192, 193
 Misch, Georg – 41
 Misirkov, Krste – 345, 349, 350, 352, 353, 355, 356, 357, 358
 Miše, Jerolim – 111
 Mitchell, William John Thomas – 82, 83
 Mlakić, Josip – 25, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60
 Moguš, Milan – 402, 406, 407, 409, 411, 422, 452, 462, 472, 475
 Molmenti, Pompeo – 186
 Momirović, Bojana – 76, 80, 83
 Moorcock, Michael – 162
 Moranjak-Bamburač, Nirman – 13, 14, 16, 23
 Morris, William – 162
 Moscarda Mirković, Eliana – 185, 189
 Mozart, Wolfgang Amadeus – 118, 121
 Mrakovčić, Anamarija – 387, 389, 397, 398
 Mrkšić, Borislav – 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160
 Mucchinelli, Laurent – 217
 Muhvić-Dimanovski, Vesna – 325, 330
 Muljačić, Žarko – 326, 327, 328, 330, 331
 Munch, Edward – 55
 Myers-Scotton, Carol – 324, 331
 Myhill, John – 335, 339, 343
- N**
 Nazor, Anica – 316, 317, 319, 320, 373, 382, 385
 Nazor, Vladimir – 373, 382, 385
 Nelson, Katherine – 453, 462
 Nemeč, Krešimir – 116, 121
 Neumann, Birgit – 205, 207, 210, 211, 212, 219, 220
 Noliani, Claudio – 187, 193
 Notre-Dame, Cezar de – 128
 Novaković, Stojan – 63, 64, 69
 Novosel, Ottone – 197, 203
 Novotná, Petra – 282, 284, 291
 Nozedar, Adele – 143, 147
 Nünning, Ansgar – 219
 Nuorluoto, Juhani – 348, 357
 Nyomárkay, István – 328, 331
- O**
 O'Donnel, Victoria – 271, 278
 Oczkova, Barbara – 284, 285, 288, 291
 Odavić, Mirjana – 101, 105
 Oesterle, Günter – 272, 278
 Olbrychski, Daniel – 376
 Olick, Jeffrey K. – 208, 217, 219
 Olney, James – 41, 48
 Omerović, Mirela – 235
 Opačić, Nives – 466, 476
 Oraić-Tolić, Dubravka – 60
 Orwell, George – 30, 33, 371
 Ortlík, Géza – 91, 95
- P**
 Padovan, Giglio – 186, 193
 Paić, Žarko – 25, 29, 36, 37
 Palašić, Nikolina – 267, 278, 279, 385
 Palavestra, Predrag – 19, 23
 Palić, Ismail – 232, 239, 241, 242, 245, 249, 264, 265, 278
 Palmotić, Džono – 67
 Pandžić, Zvonko – 275, 276, 277
 Paolucci, Sandro – 439, 447
 Papa, Rodolfo – 126
 Papić, Krsto – 381

- Paradis, Carita – 251, 264
 Parmačević, Stjepan – 196, 198, 199, 200
 Parslow, John – 146
 Partaš, Josip – 345, 349, 350, 351, 356, 357, 358
 Parun, Vesna – 19, 20, 22, 23, 40, 45, 46, 47
 Parvaneh, Adelzadeh – 143, 146
 Pašić, Feliks – 154, 155, 160
 Patai, Raphael – 340, 343
 Paul Scher, Steven – 116
 Pavelić, Ante – 376
 Pavešić, Slavko – 232, 475
 Pavičić, Josip – 51, 60, 371, 385
 Pavičić, Jurica – 60
 Pavić, Armin – 348
 Pavličević-Franić, Dunja – 450, 462
 Pavličić, Pavao – 83, 129, 135
 Pavlović, Božidar – 52, 60
 Perić, Martina – 39, 45, 48, 49
 Perinčić, Tea – 401
 Peters, Pam – 437, 446
 Petešić, Ivana – 315, 321
 Peti, Mirko – 232, 275, 276, 277, 475
 Peti-Stantić, Anita – 162, 176
 Perković, Konstantin M. – 345, 347, 349, 350, 351, 352, 355, 358
 Petorović, Rastko – 104
 Petrarka, Francesco – 127
 Petrić, Franjo – 41
 Petrov, Aleksandar – 101, 106
 Petrović, Bernardina – 287, 291, 425, 436
 Petruševska, Milica – 345, 358
 Piaget, Jean – 450, 462
 Piazza, Giulio – 187, 193
 Pieniążek-Marković, Krystyna – 109, 114, 477
 Piga, Francesco – 187, 193
 Pinsker, Leo – 337
 Pintarić, Neda – 126, 293, 313, 384
 Piper, Predrag – 226, 232, 241, 245, 246, 249, 264
 Pittoni, Anita – 188
 Planinc, Tanja – 446
 Platon – 61, 69
 Plessner, Helmuth – 126, 135
 Pogačnik, Jagna – 206, 219
 Polański, Edward – 311
 Polić Kamov, Janko – 196, 197, 198, 199, 200
 Polić, Nikola – 196, 198, 200, 203
 Popa, Vasko – 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107
 Pope, Alexander – 61
 Popin, Aleksandra R. – 97, 107
 Popović, Anton – 14, 16
 Popović, Ljudmila – 232, 246, 264
 Postnikov, Boris – 206, 219
 Pranjčić, Krunoslav – 290
 Pranjković, Ivo – 223, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 233, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 268, 274, 277, 278, 382, 385, 452, 462, 472, 476
 Preradović, Petar – 111
 Presley, Elvis – 74
 Primorac, Strahimir – 52, 60, 72, 83
 Pritchard, Boris – 476
 Protić, Miodrag B. – 99, 101, 102, 103, 104, 106
 Pucić, Medo – 65
 Pulini, Massimo – 126
 Puškin, Aleksandar Sergejevič – 288
 Putanec, Valentin – 400, 411
- Q**
 Quirk, Randolph – 250, 264, 397
- R**
 Rački, Franjo – 61, 63, 64, 69, 70
 Radica, Bogdan – 382
 Radić, Stjepan – 302
 Radović, Dragan – 312
 Raguž, Dragutin – 472, 476
 Ramadanović, Ermina – 476
 Rammelmeyer, Alfred – 328
 Ranjina, Nikša – 127, 288
 Rapacka, Joanna – 289, 291
 Ratkaj Velikotaborski, Juraj – 429

- Rehder, Peter – 284, 291
 Rendić-Miočević, Duje – 68, 69
 Resman, Silvija – 161, 172, 177
 Ressler, Svetlana – 275
 Rešetar, Milan – 61, 65, 66, 67, 69, 70, 283, 402, 411
 Ribarova, Zdenka – 147
 Rifkin, Jeremy – 28, 34, 36
 Rilke, Reiner Maria – 55
 Rimmon-Kenan, Shlomith – 44, 48
 Rogayye, Mahmoodivand Bakhriari – 143, 146
 Rogić, Pavle – 465, 476
 Rosandić, Dragutin – 225, 233
 Roščić, Nikola Mate – 171, 176
 Rougé, Emmanuel de – 141
 Rousseau, Jean Jacques – 40
 Rozwadowska, M. F. – 311
 Ružić, Vladislava – 232, 246, 264
 Ryan, Marie-Laure – 77, 83
- S**
 Sablić Tomić, Helena – 206, 219
 Sabljčić, Jakov – 71, 84
 Sachar, Howard M. – 337, 343
 Sadnik, Linda – 312
 Sager, Juan C. – 438
 Saglio, Edmond – 146
 Saint-Louis, Pierre de – 128
 Sakcinski, Ivan Kukuljevič – 143
 Salopek, Damir – 142, 147
 Samardžija, Marko – 346, 357, 366, 368
 Sambo, Guido – 186, 187, 193
 Sambunjak, Slavomir – 144, 147
 Samurović, Svetozar – 102
 Sapfa – 127
 Sapir, Edward – 224, 233
 Satkiewicz, Halina – 312
 Saussure, Ferdinand de – 232, 364
 Savić, Ilija – 103
 Scharnhorst, Jürgen – 368
 Schleicher, August – 282, 283, 284
 Schmidt, Siegfried J. – 207, 209, 210, 214, 219
 Schopenhauer, Arthur – 271, 272, 278
 Searle, John – 374
 Sebba, Mark – 346, 357
 Selimović, Meša – 54
 Sesar, Dubravka – 281, 292, 371, 373, 374, 381, 385, 291, 311, 312, 385
 Sever, Josip – 22
 Sgall, Petar – 365, 368
 Shahevitch, Boaz – 335
 Shakespeare, William – 30
 Shavit, Yaacov – 341, 343
 Shohamy, Elana – 343
 Silić, Josip – 225, 226, 227, 231, 233, 270, 278, 452, 462, 472, 476
 Simeon, Rikard – 225, 233
 Simić-Bodrožić, Ivana – 51
 Simonović, Milijana – 104, 106
 Sinclair, John – 250, 264
 Sironić, Milivoj – 142, 147
 Skok, Petar – 252, 255, 264
 Skudlik, Sabine – 388, 397
 Sławski, Franciszek – 286, 291
 Smičiklas, Tade – 63, 69
 Smiešková, Elena – 312
 Snyder, Lynn – 453, 462
 Sočanac, Lelija – 327, 331
 Southwell, Robert – 128
 Spasov, Ljudmil – 345, 346, 347, 348, 357, 358
 Spiegel, Shalom – 341, 343
 Spolsky, Bernard – 338, 342, 343
 Srb, Vladimir – 68, 69
 Sreznjevski, Ismail I. – 414
 Stabej, Marko – 447
 Stahuljak, Višnja – 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122
 Staljin, Josif – 376, 380, 382
 Stampfer, Shaul – 334, 340, 343
 Stanojević, Mateusz-Milan – 233
 Starčević, Ante – 347
 Starčević, Šime – 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 421, 422, 423
 Stefański, Zygmunt – 347

Steiner, Bruno – 195, 203
 Stenzel, Jürgen – 271, 278
 Sterne, Laurence – 93, 95
 Stevanović, Mihailo – 246
 Stojanov, Tomislav – 476
 Stojiljković, Vlada – 36
 Stolic, Diana – 203, 347, 357, 399, 414, 416, 418, 421, 422, 476
 Strajnić, Kosta – 112
 Straub, Jürgen – 210, 219
 Stravinski, Igor – 116
 Strohal, Rudolf – 143, 144, 145, 147
 Subotić, Irina – 102, 106
 Suchanek, Lucjan – 382, 385
 Sušić, Goran – 137, 312
 Suvín, Darko – 34, 36
 Svartvik, Jan – 264
 Swaan, Abram de – 388, 396
 Szabolcsi, Miklós – 95
 Szebek, Miklós – 91
 Szymczak, Mieczysław – 307, 312

Š
 Šafářik, Pavel Josef – 282, 286, 347
 Šakić, Tomislav – 195, 199, 201, 202, 203
 Šarić, Ljiljana – 237, 238, 246, 475
 Šehović, Amela – 264
 Šehović, Feđa – 374, 385
 Šejka, Leonid – 102, 103, 104, 106
 Šepić, Ante – 405, 407, 412
 Ševčenko, Taras Grigorovič – 288
 Šimić, Antun Branko – 18, 21, 74, 79, 109, 110, 111, 112, 113, 114
 Široka, Aleksandar – 153, 155, 160
 Škaljić, Abdulah – 328, 331
 Škarić, Ivo – 272, 273, 278
 Šklovski, Viktor – 55
 Šojat-Kučić, Ivana – 205, 209, 213, 214, 217, 219, 220
 Šop, Nikola – 74, 79
 Šrepel, Milivoj – 427
 Štefanić, Vjekoslav – 143, 144, 147, 320, 400, 412

Štrkalj Despot, Kristina – 476
 Štulić, Johnny – 74
 Šulek, Bogoslav – 347
 Šumanović, Sava – 112
 Šupljika, Darja – 413, 423
 Šurmin, Đuro – 282
 Šutić, Miroslav – 19, 23
 Švačko, Vanja – 475
 Švelec, Franjo – 130, 134

T
 Tabakowska, Elżbieta – 228, 229, 233
 Tadić, Marko – 452, 462
 Tafra, Branka – 288, 291, 414, 415, 416, 418, 420, 422, 452, 462, 463, 465, 476
 Tanacković Faletar, Goran – 227, 228, 229, 230, 231, 232, 240, 242, 245, 246
 Tanasić, Sreto – 232, 246, 264
 Tandarić, Josip Leonard – 316, 317, 320, 400, 412
 Taylor, John R. – 233
 Temmerman, Rita – 438, 447
 Testelec, Jakov Georgievič – 227, 233
 Težak, Dubravka – 161, 172, 176, 177, 224, 233, 452, 462, 472
 Težak, Stjepko – 233, 462, 477
 Thomas, George – 366, 368
 Tibenská, Eva – 293, 313
 Tito, Josip Broz – 77, 371, 372, 373, 377, 378, 380, 381, 382, 385
 Todorov, Tzvetan – 224, 232
 Tokarski, Ryszard – 298, 312
 Tolkien, John Ronald Reuel – 162, 163
 Tolstoj, Tatjana – 30, 36
 Tomašek, Andrija – 115, 116, 118, 122
 Tomašević, Nives – 115, 116, 121
 Tošev, Krum – 345, 349, 350, 354, 355, 356, 358
 Tošović, Branko – 232, 246, 264
 Toulmin, Stephen – 273, 277, 278
 Tov, Baal Šem – 336
 Treder, Jerzy – 312
 Tribuson, Goran – 52
 Tucić, Srdan – 46

Turinski, Živojin – 102
 Turk, Marija – 323, 324, 325, 326, 331, 332
 Tutuš, Vesna – 140, 141, 146
 Tymn, Marshall B. – 161

U
 Udier, Sanda Lucija – 472, 476
 Ugrešić, Dubravka – 22, 52, 55, 56
 Ujević, Tin – 196, 197, 198, 199, 200, 201
 Urbanović, Jolanta – 388, 397
 Utišinić Martinušević, Juraj – 62
 Uzelac, Vinka – 112, 177

V
 Varga Oswald, Tina – 85, 95
 Vasiljev, Igor – 103
 Vážný, Václav – 287, 291
 Veber Tkalčević, Adolf – 347
 Velčić, Mirna – 40, 42, 43, 48
 Veličković, Vladimir – 102
 Veličković, Vlado – 98
 Venturin, Radomir – 312
 Verdonik, Maja – 115, 161, 122, 172, 177
 Vergilije – 426
 Vetranović, Mavro – 127
 Vialova, Svetlana O. – 316, 320
 Vidak, Milovan – 102
 Vidović Bolt, Ivana – 306, 310, 312, 371, 373, 374, 381, 385, 466, 477
 Vidrić, Vladimir – 111
 Vígato, Ivica – 405, 406, 407, 412
 Vince, Zlatko – 422
 Vinci, Leonardo da – 145, 146
 Vinogradov, Viktor Vladimirovič – 226, 233
 Vintar, Špela – 442, 446
 Vinja, Vojmir – 232
 Višínko, Karol – 451, 462
 Visković, Nikola – 145, 147, 166, 167, 173, 176, 177
 Vitezović, Pavao Ritter – 348, 425, 427, 436
 Vitošević, Dragiša – 104, 106

Vlačić Ilirik, Matija – 41
 Vlastelić, Anastazija – 347, 357, 405
 Vliegen, Maurice – 462
 Vodnik, Branko – 283
 Voisenet, Jacques – 144, 147
 Vojnović, Ivo – 79
 Vojvodić, Jasmina – 167, 170, 177
 Voltaire, François Marie Arouet – 59, 60
 Vončina, Josip – 402, 404, 411, 412, 418, 427, 429, 436
 Vostokov, Alexander – 282, 284
 Vraneša, Ana – 465, 477
 Vranić, Silvana – 403, 404, 405, 406, 407, 412
 Vrbanić, Milan – 196, 197, 198
 Vrsaljko, Slavica – 422
 Vučić, Miroslava – 122
 Vučković, Radovan – 110, 114
 Vujaklija, Lazar – 103
 Vujčić, Lidija – 177
 Vukojević, Luka – 475
 Vuković, Petar – 361, 363, 367, 368, 369
 Vuković, Siniša – 102
 Vuković, Tvrtko – 17, 23
 Vulić, Sanja – 287, 291

W
 Wagner, Peter – 75, 79, 83
 Wahl, Renée – 339, 343
 Warren, Beatrice – 249, 264
 Waught, Patricia – 88, 91, 92, 93, 95
 Weingart, Miloš – 291, 365, 368
 Weinreich, Max – 336, 343
 Welzer, Harald – 210, 214, 215, 217, 219
 Whitehead, Anne – 208, 213, 216, 219
 Widdowson, Henry – 397
 Wiesner, Ljubo – 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203
 Wilkins, Stephen – 388, 397
 Williams, Angie – 397
 Williams, Tad – 162
 Wilton, Antje – 397
 Wolff, Christian – 282

Wood, Stephen – 388, 397
 Woolf, Virginia – 55
 Worringer, Willhelm – 114
 Wright, Sue Ellen – 438, 447

Y

Yeats, William Butler – 29

Z

Zafranović, Lordan – 376
 Zahorski, Kenneth J. – 161
 Zalar, Ivo – 161, 172, 176, 177
 Zamarovský, Vojtech – 142, 147
 Zaradija-Kiš, Antonija – 137, 140, 142,
 144, 145, 146, 147, 148, 168, 176,
 177
 Zdziechowski, Marian – 347
 Zečević, Vesna – 232, 475
 Zederbaum, Alexander – 340
 Zelazny, Roger – 162
 Žeromski, Stefan – 302

Zhitlovsky, Chaim – 341, 343
 Zima, Dubravka – 161, 172, 176, 177
 Zlatar, Andrea – 40, 41, 48
 Znika, Marija – 232, 452, 463, 475
 Zografski, Partenije – 346
 Zola, Émile – 337
 Zoranić, Petar – 127, 135
 Zrinski, Nikola – 62, 427
 Zrinski, Petar – 425, 427, 429, 436
 Zucker, Arnaud – 142, 147

Ž

Žagar, Anka – 16, 22
 Žagar, Mateo – 475
 Žagar-Szentesi, Orsolya – 328, 331
 Žele, Andreja – 447
 Živanović, Đorđe – 303, 312
 Živković, Sreten – 476
 Žižek, Slavoj – 26, 36
 Žmegač, Viktor – 115, 116, 118, 121, 122,
 202

Dorian Mataija

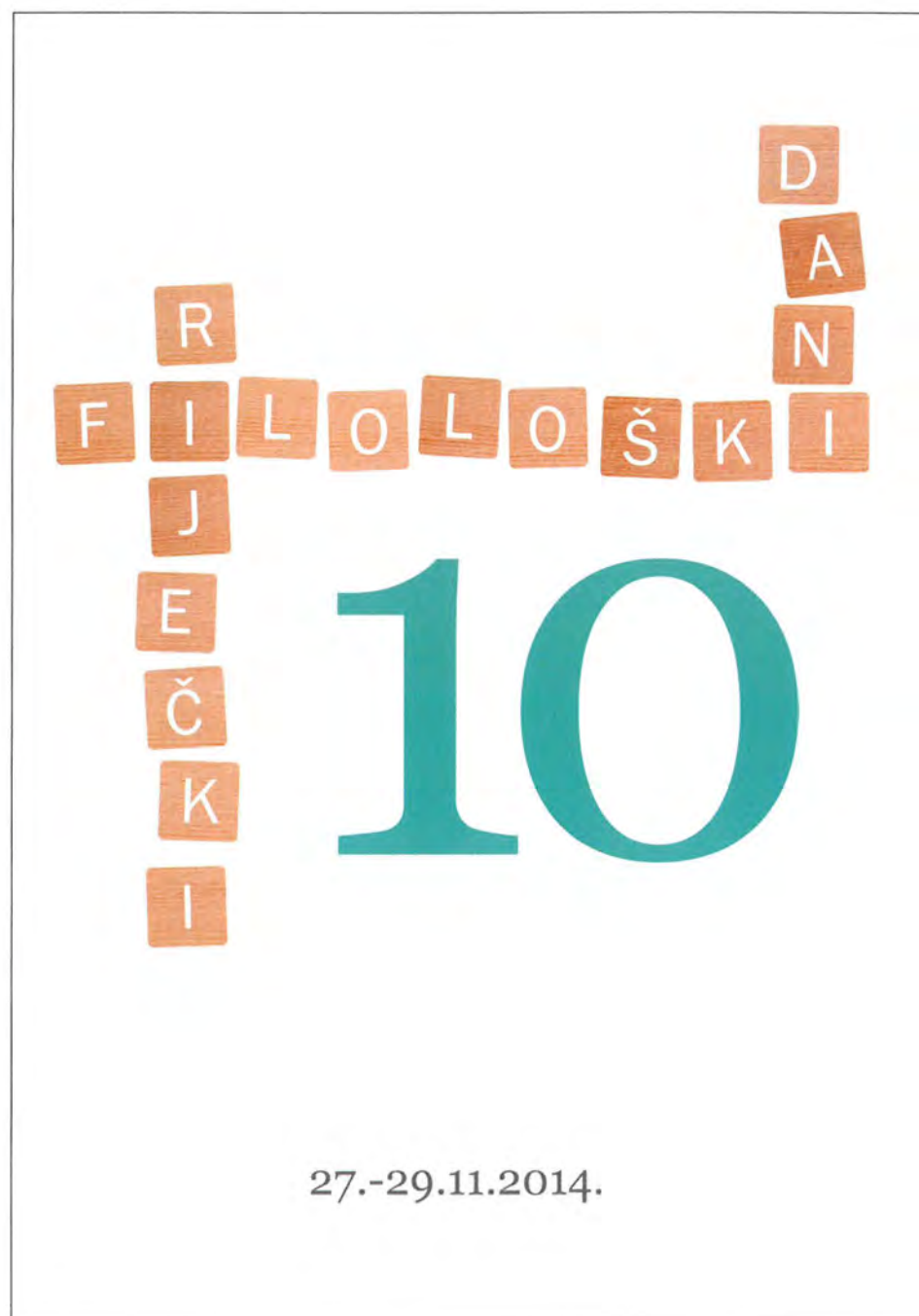

Matea Milošević

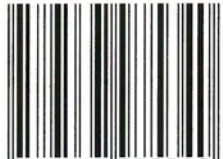
Melani Grabar

ISBN 978-953-7975-34-0

9 789537 975340